भीष्मपर्व ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥

१६ शाकलनगरोवं ॥१७॥ आसीदत्तत्रवसत्समभवत् ॥१८॥ शार्करास्थलवालुकाः कर्पायतोमितितत्याविनिग्रन्
शार्करायामिमथं ॥ २१॥ सागरत्तमितोपमेत्तमितसागरोपमे ॥२२॥ २४॥ धर्मात्मराज्ञाव त्यक्तशमत्रः

ततोहर्षंसमागम्यवासुदेवधनंजयौ ॥ दध्मतुःपुरुषव्याघ्रौदिव्यौशंखौरथेस्थितौ ॥१६॥ पांच
जन्यस्यनिर्घोषंदेवदत्तस्यचोभयोः ॥ श्रुत्वातुनिनदंयोधाःशकृन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥१७॥ यथासिंह
स्यनदतःस्वनंश्रुत्वेतरेमृगाः ॥ त्रसेयुस्तन्निनदंश्रुत्वातथासीद्भारतंबलं ॥१८॥ उदतिष्ठद्रजोभौमं
नप्रज्ञायतकिंचन ॥ अस्तंगतइवादित्येसैन्येनरजसावृते ॥१९॥ ववर्षतत्रपर्जन्योमांसशो
णितवृष्टिमान् ॥ व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानितदद्भुतमिवाभवत् ॥२०॥ वायुस्ततःप्रादुरासीन्नीचैः
शर्करकर्षणः ॥ विनिघ्नंस्तान्यनीकानिशतशोथसहस्रशः ॥२१॥ उभेसैन्येचराजेंद्रयुद्धायमु
दितेभृशं ॥ कुरुक्षेत्रेस्थितेयत्तेसागरक्षुभितोपमे ॥२२॥ नैवास्तिसेनयोरासीदद्भुतःससमागमः ॥ युगांतेसमनुप्राप्तेद्वयोःसागरयोरिव ॥२३॥ शून्यासीत्पृथिवीसर्वावृद्धबालावशे
षिता ॥ निरश्वपुरुषाचासीद्रथकुंजरवर्जिता ॥२४॥ तेनसेनासमूहेनसमानीतेनकौरवैः
ततस्तेसमयंचक्रुःकुरुपांडवसोमकाः ॥२५॥ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानांभरतर्षभ
निवृत्तेविहितेयुद्धेस्यात्प्रीतिर्नःपरस्परं ॥२६॥

शरणागताःसेनसंयुक्तमुन्नतहंतव्यमित्यादीन् ॥२६॥ ॥ २६

वाग्मेंचरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यावत्नपति सूर्यरत्नेन नकुलं सम्महीपालकं भवलयं ॥ अंतःहीशहेनोच्चाते लिंगासमवा
याता ॥ स त्रिभोमगा कं तिरितिवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ सदा यानं केवतं म्लेखं प्राप्ति संस्देशवासिनो वासालसंदि

सनेतपंचकावायशि विरागि सहस्रशः ॥ कार्यामसविविवक्तं तो गुत्रोश्रुयि हिरः ॥ ६ ॥ सू
न्याचशीयवी सर्वावालहरुवशोभिता ॥ निरसपुरुषेवासो दृष्टकुंजरदंतिता ॥ ७ ॥ यावत
पति सूर्यरश्मेः सूर्हपरुम्मंडलं ॥ तातवेदसमायातं वलेपाधिवसत्तम ॥ ८ ॥ एकस्यां स वेवरीं
तन्मरस्त्रवह योजनं ॥ पर्यात्मा मंतद कोपन दीप्ति लान्वनानिच ॥ ९ ॥ तदोन्न विद्धि रोगज्ञा
सर्वे घंपुरुषेयंस ॥ आदिदेवस्तकायानां ततमीन्नसममन्विते ॥ १० ॥ शयाश्व विविधा ख्याता
ते परोत्रग्रुयि हिरः ॥ एवंवेदीवेदिनः पांडवेयाः परिस्त्रुत ॥ ११ ॥ अभिज्ञानानि सर्वेषां से
नाश्च भवनानि च ॥ योजयामास कौरव्यो भूरिकालं परिस्ते ॥ १२ ॥ द्रुपदस्यजात्र पर्वस्यधा
तेराष्ट्रामहात्मनः ॥ सदसर्वेम हीपालैः ग्रन्यदूतपांडवं ॥ १३ ॥ पांडवेभ्यः नपत्रेणायियमा
ऐनमूर्धनि ॥ मघेनानासदहस्र म्भानहि: परिवारितः ॥ १४ ॥ द्रुहूदुर्योधनं दृष्ट्वाः धर्मा
लयुद्धनेदिनः ॥ दम्भः प्रीतामहाशोवाल्ले ऊँमधुरस्वनाः ॥ १५ ॥ ततः महसांनां स्तेनांश्च

तानं ॥ ९ ॥ अवादित्वातफलमाह ॥ एवमिति ॥ एवंवेदीविद्वांसः तिद्धन्देः पांडवेयाज्ञात तथाइत्यानद्धेः
॥ १९ ॥ अभिज्ञानानि स्तो यानि चिह्नानि स्तो या पत्नी यानि तिरन्नु रितेनतद्धे ॥ २२ ॥ १३ ॥ १६ ॥

भी
३

पर्यायेवैपरीतं॥ ७॥ निशामयवचस्त्व॥ ८॥ नपरोक्षमितिपाठेप्रत्यक्षं॥ ९॥ ६॥ नकाश्चत्वत्ताश्रुतपतंति

तेषुकालपरीतेषुविनष्टेषुचभारत॥ कालपर्यायमत्तायमास्मद्भोकेमनःकृथाः॥ ५॥ यदि
चेत्कृपिसंग्रामेदृष्टमेतंतदिषंगयते॥ चत्वर्देहानितेषुवषुदृंतन्वतिशाम्यत॥ ६॥ धृतराष्ट्रउवाच॥
नगोचपतानिवपद्रष्टुंसुखंसिद्धतम॥ पुत्रमेततत्वतोपयाप्रापयेत्नवतेजसा॥ २॥ वैशंपाय
नउ०॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदृष्टसंग्रामंज्ञातुमिच्छसि॥ वराणांमोघवीराःस्मःसंजयायवरंददौ॥ ३॥
एषतेसंजयोराजन्युद्धमेतद्द्रक्ष्यति॥ प्रकाशंवाप्रकाशंवादिवावायदिवानिशि॥ ४॥ मन
साचिंतितमपिसर्वंवेत्स्यतिसंजयः॥ नैनंशस्त्राणिभेत्स्यन्तिनैनंबाधिष्यतेश्रमः॥ ५॥ गाव
ल्गणिरयंसौम्यप्रस्थाद्दस्माद्विमोक्ष्यति॥ अहंचकीर्तिमेतेषांकुरूणांभरतर्षभ॥ ६॥ पांडवानां
चसर्वेषांप्रथयिष्यामिमास्मशुचः॥ दिष्टमेतत्पुरव्याघ्रनाभिशोचितुमर्हसि॥ ७॥ नचैवशक्यं
संयंतुंयतोधर्मस्ततोजयः॥ वैशंपायनउवाच॥ एवमुक्त्वासभगवान्कुरूणांप्रपितामहः॥ १॥
पुनरेवमहाभागोधृतराष्ट्रमुवाचह॥ इहयुद्धेमहाराजभविष्यतिमहान्क्षयः॥ २॥ तथेहचनिमि
त्तानिभयायाद्यसुपलक्षये॥ श्येनागृध्राश्चकाकाश्चकंकैश्चसहितावकैः॥ ३॥ संपतंतिवनान्ता
ग्रेसमवायांश्चकुर्वते॥ अभ्यग्रंचप्रपश्यंतियुद्धमानंदिनोद्विजाः॥ क्रव्यादाभक्षयिष्यंति
मांसानिगजवाजिनां॥ ४॥

समवायान्नसंघान॥ २०॥ अभ्यग्रेसमीपेक्रव्यादाः॥ मांसभक्षकाःस्रगालकाकादयः॥ २६॥ ॥५॥ ॥ ३

3

धर्मसंस्थापनमेवाह ॥ यथा परमिति ॥ यथायोगं तत्पदार्थयोगस्यानतिक्रमणं यथा येन प्रकारेण अपरेऽ
उत्कृष्ट ॥ सत्यमपि सत्यार्थेन ॥ तथा न कस्यचित्तत्पदार्थयोगातिक्रमः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥ गजेन धूर्गतः ॥ गजस्कंधग

यथावरं यथायोगं न च स्यात्कस्यचित्स्मृतः ॥ वाचा युद्धप्रवृत्तानां वाचैव प्रतियोधनं ॥ निष्क्रांताः पृ
तनामध्यान्न हंतव्याः कदाचन ॥ २६ ॥ रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ॥ अश्वेनाश्वी पदाति
श्च पदातिनैव भारत ॥ २७ ॥ यथायोगं यथाकामं यथोत्साहं यथावलं ॥ समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्व
स्ते न विह्वले ॥ २८ ॥ एकेन सह संयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा ॥ क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हंतव्यः कदा
चन ॥ ३० ॥ न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ॥ न भेरीशंखवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३१ ॥ एवं
ते समयं कृत्वा कुरुपांडवसोमकाः ॥ विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परं ॥ ३२ ॥ निविश्य च
महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ॥ हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३३ ॥ इति श्री भीष्म
पर्वणि अध्यायः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ॥ सर्ववेदविदां
श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ॥ प्रत्यक्षदर्शी भगवान्
भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २ ॥ वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदं ॥ शोचंतमार्तं ध्यायंतं पुत्रा
णामनयं तदा ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः ॥ ते हिंसंतीव

तः ॥ २७ ॥ ३३ ॥ प्रथमोऽध्यायः ततः भविष्यति भाविनो ॥ २४ ॥ हिंसंतीव नाशयिष्यंत्येव ॥ ४ ॥

अयमुत्कालप्रेरितो नितः ॥ अभिप्रवर्तते चैव तानि महान्तो रथाः महारथाः ॥२५॥ गृहीतशस्त्राः आ
तलोदरः लोहितदंडा इति यावत ॥ वर्मिणो भंगाविति संज्ञाः ॥ कुमारालमविषाणाः ॥ ते वाजिपृष्ठगा

मनाहता इंद्रभयः प्राप्तं इति विरूपा पते ॥ समयुक्ताः प्रवर्तन्ते तत्रियाणमिमहारथाः ॥२५॥
कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा ॥ सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुंचन्ति दारुणाः
गृहीतशस्त्राः कोशांत वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ॥ अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः
॥२७॥ उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ॥ पर्जन्यः पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥२८॥
या चैषा विश्रुता राजन्त्रैलोक्ये साधुसंमता ॥ अरुंधती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृ
तः ॥२९॥ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजन् शनैश्चरः ॥ व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति
महद्भयं ॥३०॥ अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशं ॥ वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्य
श्रुबिंदवः ॥३१॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ व्यास उवाच ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते र
मंते मातृभिः सुताः ॥ अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥१॥ गर्भिण्यो राजपुत्र्य
श्च जनयन्ति विभीषणान् ॥ क्रव्यादान्पक्षिणश्चापि गोमायूनपरान्मृगान् ॥२॥ त्रिविषा
णाश्चतुर्नेत्राः पंचपादा द्विमेहनाः ॥ द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः

व्यात्ताननं दंताः दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥२२॥ व्यावृत्तं लक्ष्म लक्ष्महीनं संप्रति दृश्यते इत्यर्थः ॥३॥ स्तनितं स्त
नं गर्जितं श्रूयते ॥३१॥ अध्याय ॥ खराः प्रजायन्ते मिथुनी भवंति उत्पद्यन्ते इति वा ॥ क्रव्यादाः

क्रमाङ्क: 74

वांशतः । शार्ङ्कवैतः ॥ १० ॥ ११ ॥ परिघाः परिवेषाः कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यन्ताः सुमध्ये कृष्णः ततो ब
हिः श्वेतः ततो बहिर्लोहित इति त्रिवर्णाः संध्यासंध्याम्बावारयन्ति अचेष्टयन् ॥ १२ ॥ निर्विशेषादिनत्रयं
अहोरात्रे निशेषेण विगताः शोभा यस्य तस्य दिनस्य तिथेः तयोर्यस्मिन्नक्षत्रं स्पृष्ट्वा स्पर्शान्तो यत्तस्य तिथि
र्यस्मिन् ॥ अहोरात्रे तस्य पारस्पृष्टं दिनत्रयं तदेव विशिनष्टि ज्वलितेनेति ॥ अर्केन्दौ नन्दने तत्र अमावास्यामुभ

निर्दग्धं चाभिवर्षन्तो भैरवा भयवेदिनः ॥ कंकाश्चैवं निमेषेण नद्दिलामम्भ सितेऽपि दंष्ट्री ॥ १० ॥ उभे संध्ये परे
संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ॥ उदयास्तमये सूर्यं कबन्धैः परिवारितं ॥ ११ ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्ण
ग्रीवाः सविद्युतः ॥ त्रिवर्णाः परिघाः संध्यां रौद्रमावारयन्त्युत ॥ १२ ॥ ज्वलिताकेंदुनक्षत्रं निर्विशे
षदिनत्रयं ॥ अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ १३ ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः ॥ पौर्णमासीं च
कार्तिकीं ॥ चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले ॥ १४ ॥ स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पा
र्थिवाः ॥ राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहव ॥ १५ ॥ अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ॥ प्र
णादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ १६ ॥ देवताप्रतिमाश्चैव कम्पन्ति च हसन्ति च ॥ वमन्ति रुधिरं चा
स्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ १७ ॥

मार्गोतैनत्तत्रे ॥ तदेवं ज्वलितेत्यपथ्रष्टक्रान्तं यस्मिन् दीप्तमिति ॥ तत्तत्रैव पापग्रहाक्रान्त पद्मवर्ण
न उपोगाद्यर्थः ॥ १४ ॥ पद्मवर्णे रक्तपद्मवर्णे लोहिते नभसि भवति ॥ यथा मंजिष्ठानि स्फुटे दिवा रक्तं च
मध्ये मस्तचक ॥ १५ ॥ वराहो रात्रौ कोलः विषदंशो मार्जारः ॥ तयोर्भवान्तेरोपं जन्तारित्वेतु ...

भी॰ प॰ ॥

सं
ऋ
५

5

धूम्रकेतुरुपग्रहविशेषः ॥ सप्तर्षिनक्षत्रे चरन तत्रैवाक्रम्य तिष्ठति ॥ यथा व्यसनमाणरोगान्येषां स्यन्नाधि
केतना उष्णविकृत्सत्यार्व चरन तत्रैव क्रूराक्रांते क्रूरविद्धे वसति प्रवृष्टे तत्रियामाना शोभवतीत्यर्थः
यथोक्तं कृत्तिकायां तथा उष्णैरेवमांचद्रुनवंसोवेधसति क्रमाहधीवर्गा सुन्नासमणिदीप्तितिनस्य
विविजये ॥ १२ ॥ भगानक्षत्र सर्वेफाल्गुनीषु तिसतेततगरफाल्गुनो ॥ १३ ॥ पूर्वप्रोष्ठपदे पूर्वाभाद्रप

अभावीदिविशेषेणाक्रकृत्तनक्षत्रपश्यति ॥ धूम्रकेतनमेदोत्तारः पृष्ठं चाक्रम्यतिष्ठति ॥ १२ ॥
मेनपोदशिवेधोरेकरिष्यतिमहाग्रहः ॥ महांकुमारकोवक्रं श्रवणेच बृहस्पतिः ॥ १३ ॥
भगानक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे सर्वे समाक्रम्य विरोचते ॥ १४ ॥
उत्तरेणपरिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतोग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सवपावकः ॥ १५ ॥
इन्द्रतेजोवृत्तनक्षत्रे ज्येष्ठामाक्रम्यतिष्ठति ॥ धूमप्रज्वलितोघोरमपसव्यं प्रवर्तते ॥ १६ ॥
रोहिणीं पीडयन्नेव सोमं च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यंतरे चैव विष्ठितः परुषोग्रहः ॥ १७ ॥

दानक्षत्रे समाक्रम्य परिक्रम्य परिक्षा उपग्रहस्तेन सहितेन ॥ उत्तरे उत्तराभाद्रपदानक्षत्रे उदीत
ते ॥ आक्रम्य तिष्ठति ॥ १४ ॥ श्वेतः द्वितीय उपग्रहः केतुसंज्ञः ऐंद्रे ज्येष्ठानक्षत्रे मिति प्राज्ञ ॥ १५ ॥ धूम
मिति ॥ धूमवग्रहोरागः ॥ एकनक्षत्रेषु शशिभास्करौ पीडयति ॥ अपसव्यं प्रवर्तते ॥ सदा वक्रोस्त
वसर्वतोलक्ष्यते पेथेनलक्ष्यते ॥ सन्वरोहिणीनक्षत्रे चयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ५

विघाति न: इंगावतलाईपवच॥१४॥ वडवाश्वयाशग्रनीकरमोमलाविशेषः करभः॥ कलभोवाहाय देश।
कोसरंगानवेश्वतिविश्व:॥१६॥ प्रजांयतेजनवंपेति॥१७॥ उष्ट्रमहानयस्यसंवंधिनः इदुईकांच्छमा: चेडालादिभुजातः
काणकुद्धादयश्लश्च:॥ तुहांश्रमनरीद्गामेदमेदिनो॥१८॥ नवयशाग्रीकू त्रिमाशिशिशरावडवंति॥१९॥ पशुर्भिनमहे।

नायंतेविहतास्याश्वमाहूंनेथिवाभिः॥ त्रिपद्: शिशिलनलो दंताश्वनूंदे धूर्विषाणिनः॥१५॥ न
थैवान्माश्वइसंणेजाहाणेग्रह्मवादिनो॥ वेनतेपानमश्रूरोश्वजानयंतिश्रेनव॥१६॥ गोनवांस्त
वड्वाल तेश्याश्वगलेमहीपते॥ कुक्कुटान्करमांश्च वश्चकाश्चाशुभमादिनः॥१७॥ श्विपः कश्चि
न्नाप्तेचनरा: पंचकालया॥ नालमाजाश्वन्तं श्वानिमायंति चहंसेतिच॥१८॥ पृथग्जनस्य स
वेश्वतद्इकाः प्रहंसेतिच॥१९॥ नंतंनिपरिग्रायांनिवेद्यतोमहइंप॥ धूनिमाश्वश्वलेसेता: स
शाल्वा: कालचोदिता:॥२०॥ श्रसोनसमभिधावेतिशिशालोदंड्याणय॥ श्रसोनसमभिसईनिन
गराणिश्च श्वस्व:॥२१॥ पश्चोत्तलानिवृतेभुजायंतेकुमद्रानिच॥ विप्रस्यातास्य वांसथार
नोनाश्वपशमति॥२२॥ अभीतावतेनेभमिरंकेराद्रहपेतिच॥ श्वेतोग्रहलपाचिंजोसमर्तिं

तिकमला निलहाणेतिभेद:॥ कुमुदनिवेंद्रहृषिकाशिनितान्पेव॥२१॥ वनेनेवतयतिदीप्यनरसृधं:
निवेदाहे भवनीतिपावतकल्पनातिपावेपिसपवाप: ॥ कालिकाः परेदिसंधामारंभतत्नचतुलस्यष
केराइनपैतिनदेवरोनाग्रह: केतु: चित्रामतिकमस्यामादेवतेनेनिंसरामाप्रकस्योराइकेवहोनी।

मं
भी
८

6

मबत्सरोति ॥ इत्यें प्रवणालोक्यबुद्धस्मलिः मगालतज्ञस्य ॥ तयं प्रवनमुक्तं वाह्वमोविक्ता वाम मोघलिंघोव
पं नमानपदेवक्रेविसा नलंत्रविभ्रतः मप्रेः ॥ तनदिनो स्मिनवक्रे विवोविताः निम्नवजामा द्रत्रयणा स्त्र
क्लेमाविज्ञापपा द्रत्रयणा लिलतेनः मने नविम्रत रनैयनवतथैहि नोयनरनोयम्रयमनोह्रतोयरोति
नयाउनापालाम्पा स्रुतपाद्रत्रयेणा ॥ पेषामयो ॥ नमनेनक्रमेणा लितलेन लोव सा ता घपाद्रत्रयंनत्रव
चक्रोंविभ्रनरीलनस्त्रज्ञाविंदामसंल ॥४८॥ चउट्टादिमादिति ॥४९॥ चउट्टादिमादिति ॥ अपवैसिापंचदसामेध
वदेशाद्भिमवति ॥ एकोनस्थिनहूयोषाउशवायकेलियिनयचनुदेशवाद्भिमवालालियि नयमलोलेवेन
संवन्मस्याणतोचवग्रैंदोम्रन्नलिलाव्रमोः ॥ विसावोयाः नमेोवस्थावहस्मलिशलिस्वयो ॥५०॥
वट्टादिसत्रमोग्रस्लापकाः स्नोदियाधदशो ॥ अप्रवेसिाग्रहयालोमत्तांमलयमिह्नकः ॥५१॥ अप्रेल
मिताहिपः सर्वाः पासवर्धः समनेन ॥ उत्मालमेहराशेशम्प्रपात्रवंधांलेपाालेिते ॥५२॥ क्रोलिका
मोउयन्नलोलालेनलत्रइविवोपत्रे ॥ भ्रमीतलवालावाचंलेनपमकेनमवम्सिपलाः ॥५३॥ विघमेननलेये
नमप्रमिहुइति ॥ अपवेलानेम्लेगग्रहेयालोराह्रलमग्रहंलापामोपलेद्वप्रकांमनयदेवलेनस्त्रांरेह्यहोमिला
ह प्रतेति ॥५०॥ अशोलितामलमालाः ॥ २ ॥ चित्राल्लामंतर स्पग्रहसोयहेबोहिसापेउयलोमर्के ॥ नत्रविजोबा
स्थिलालोहिलेोपेउयलोमकं ॥ ततविंत्रोवेस्थिलालोहिलेश्रम्राहयावेननसामहदायिनतत्रपोउयलिलालं
होश्मिनालालिकेषाउशतेनमाहालिकनतत्रपोउयति ॥ सर्वेलामहचक्रेनयावदशेनाल ॥ नदेलदार
कोलिकामिलीनपेनलोहोः स्त्रवेः कमेमिहपलोतिलावाहुविमुधेः ॥ पूमकेलेउत्ताललविशेषमनल
स्नावह्निलाः ॥ विघमेवेग्रह्मिलियावत ॥३॥

वक्रेति ॥ नत्वेव सर्वतोभद्रं वक्रेसमप्रख्याता लोहितांगोंगारकः ॥ वक्रानुवक्रं कृत्वा पुनः पुनर्वक्री भवन्नसौ
एतद्दर्शयति नाक्षत्रं राशिं नक्षत्रं श्रवणं समाश्रयन् समृक्षं पूर्वं स्थापितं प्रयातीति ॥ १७ ॥ पार्श्वे ब्रह्मराशेः
लोंगारको विश्रवो नरदशा नियंता पंच शीर्षाः ॥ १८ ॥ २ ॥ शोणितं प्रक्षरंतीति यस्मात्तत्प्रवाहवती

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ॥ ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहितांगो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥
सर्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी ॥ पंचशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १८ ॥
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ॥ ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरंत्युत ॥ १९ ॥
निश्चेरुरर्चिषश्चापात्खड्गाश्च ज्वलिता भृशं ॥ व्यक्तं पश्यंति शस्त्राणि संग्राममुपस्थितं ॥
अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान् क्षयः ॥ २१
पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ॥ कुरूणां वैशसे राजन्पांडवैः सह भारत ॥ २२ ॥
दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरंति मृगद्विजाः ॥ अत्याहितं दर्शयंतो वेदयंति महद्भयं ॥ २३ ॥
एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ॥ रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयंति च ॥ २४ ॥
ग्रस्ताविव राजेंद्र प्रज्वलंताविव स्थितौ ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ २५ ॥

तथैः ॥ अनंतरं ध्वजाः एव विद्युन्मानित्यरुनाविले समाकुला वैशसे विरोधे ॥ २१ ॥ २२ ॥ छर्दयन् प्रोत
कालं शकारोनं च तं कवमनंकारयन्निव ॥ २६ ॥ शस्त्राणि प्रनमाज्वलंतीव २७

यो नामकः॥ इतरयोस्तत्रयोः राजनामेंद्र्या चितनस्रुत्राणिउत्ररग्रामिर स्तोलिशाषः॥ तथा च मध्यमखं
डेमध्यासमौमः स्तासांसतयंचंदुराद्वः पूर्वस्यामुत्तरस्यांवा फाल्गुन्यामानेस्वरः विरुद्धो
यांवेधेनदुरुरस्यांतिस्थातिनेकांपलेनतत्रैवोतं॥ कुरेशरवतुक्तंचत्रुपंचशृंगाणमंगुतं॥ एवंख
डेविनाशायकल्पितं पूर्वं मयाभि॥ इतिनत्र सिंधुसागरसंगमात॥ गोदावरीसाग
रसंगमपर्यंतप्रकारेणानतदिशिानतपूर्तितपवकाभिधावरणपर्यंतेहितीया
तद्रनतेरगतपतिः॥ तथारेवायामेकभ्रस्पपतिः दोलितामुरंतईसा
नदेशस्यतात॥ गंगाद्वारात्पूर्वहारेस्थितिश्चत्रातगांतमे
वहरिद्वारंतदेहलीदीपन्यायेनापृथमपीति॥ पतञ्चन
रपतिजयदेशितास्पष्टंईयानदेशः कृमैवश्रेष्ठ
का॥ रेवतीऽप्रस्थितोयाम्यादेशेइमनगो
चरेगंगाद्वारे॥ कुरुक्षेत्रेश्रीकंठेदहिला
प्रे॥ अष्टवक्रेकमादाम्रकांप्रा
वरारम्लपा॥ विनध्यंतिचवे
सप्नेदयाद्रुपानगाचरेइति
दिक॥ ॥ ॥

तिष्ठति॥ त्रिषु विज्ञेषु नरपतिविजयमोक्षेषु यथास्विनादिनिनं वलिने तत्तैरोदी स्वस्य पुण्येनैकै
त्रैचामरंकुशलं वीणाछत्रं दंडं पतद्रहः॥ आसनं कोलकं वस्तु रिस्वयवाः कस्यातेपवृष्मयादिनवके
नया स्वस्य गजपतेः नयामूलादिनवकेन दृश्यास्य नरपतेः॥ एवं विषवृत्तिषु विज्ञे त्रेषु नत्रोपि सर्वे
षु नहत्रेषु नाकित्तत्रे मेमिरितियाप नतत्तैर्विरोधि षु नतत्रेषु नरत्रोपि भातिनेषु कूराश्च नतत्व
दिन॥ तत्रियामावकरेषु नतत्रेषु रयः पापग्रहः सौम्यं कलशस्थानं संपततेतेन तत्रिषु स्पत
देनगैनानास्येषांच मेषोलिकानां॥ राज्ञो नाशः स्मृते॥ नचैवंसतिमध्यायां कुजोत्रितया

त्रिषु सर्वेषु नतत्रनत्ते त्रेषु विकंपते
रयः संपततेसौम्येंतत्रलयत्रमयमन्नमं॥ ३०॥

दाभगानतत्रे पुर्वापात्राग्नौ नत्रासः॥ सानैसौरसंपुष्ण दिनागजपतेमह दुःखंकरिष्यति॥ तयो
क्षेतत्रैव॥ कलशस्यमेवपुरं राणेगोमहद्भयं नातपालरि केसर्वेजायतेनात्र संशयइति॥ क
लशस्यराने स्वारे इतिशेषः॥ नवानिसप्तावोजेषु श्रोपिषु त्रेषु च कूरपुष्टेषु कूराक्रांतेवतेतेइति
श्रवणगजपतेरुद्रभगः पंचमस्यमजत्रोपि कूलिकोरोहिरोपु ष्मस्य वेषाउलितयातिमत्र
त्रेष्ववरुणोपदेशोहेटस्यानि सुकौत्तनेरोतिनयाणिनाव त्रिषु फलानेव पव सेवंपस्यनिरन्व

म० भी० ८

॥४२॥ शिखिराणां तु मासानामंते शिखिरेस्थितो तु मासशेषे चेतिशेषः ॥४३॥ पक्वापक्वेति विनाशकालसूचकानां परस्परयुद्धमिति पक्वं परिणतं पिस्यात विनाशकालमित्यर्थः विद्धि इति शेषः पक्वापक्वेति पदरहस्यानुकरणं वा वा

उल्काः पतंति चैत्यानि ग्रामेषु नगरेषु च ॥ नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः ॥४१॥ वामार्चिर्दुर्गंधश्च सुमहान्नैदारुणस्स्वनः ॥ स्पर्शा गंधा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥४२॥ धूमं ध्वजाः प्रमुंचंति कंपयंति मुहुर्मुहुः ॥ मुंचंत्यंगारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥४३॥ शिखराणां समंताच्च उद्यानानां समंततः ॥ वायसाश्च तरुस्थाश्च वाममंडलमाश्रिताः ॥४४॥ पक्वापक्वेति सुभृशं वाशंते वयांसि शिव ॥ निलीयंते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षितां ॥४५॥ ध्यायंतः प्रकिरंतश्च वालान्वेपथुसंयुताः ॥ दीनास्तुरंगमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥४६॥ एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यतां ॥ यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥४६॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ॥ दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥४७॥ राजानः क्षत्रधर्मेण यदि वध्यंति संयुगे ॥ वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यंति केवलं ॥४८॥ इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखं ॥ प्राप्स्यंति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥४९॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवींद्रो राजसत्तम ॥ धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत्परं ॥५०॥ स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयं पार्थिवेंद्र कालः संक्षयते जगत् ॥५१॥ सृजते च पुनर्लो

ध्यायंतः प्रतिसमये नशब्दं कुर्वंति ॥४६॥ प्रकिरंतः प्रक्षिपंतः विशेषः वालाः पुच्छकेशाः सलिलाश्रयाः ॥ नस्मद्येत्यत्र ॥४७॥ ४९ ॥ मुनिः पर्वतत्वस्य केतुसंबंध ॥ धृतराष्ट्रेणेदं नानर्थविषयं ध्यानं चिंतां ॥५१॥

भीष्मपर्वटीका ५

८

वेद्यादिनाकुलौ प्रस्तावितेन च श्लोकेनोक्तमर्थं विशदयति ॥ हस्तांचन्द्रदर्शनमिति । त्रयोदशो त्रयोदशानां मंडू
मण्डलानां पंचदशो यः सावास्याभूत् संवत्सराभिजातेन ज्ञानामि अतिप्रस्यकालेन तत्पंडुर्योगे आगत इति भावः
पक्षमासो पक्षक्षिप्तेवस्य तेस्य वा पूर्वं त्रयोदशश्च रात्रौ पतत्स मासागतः पंचदश मैवोक्तं इदानीं तत्पक्षक्षिप्ता
सेचदः ॥ दर्शमासस्याग्रे हि एव कालः सूर्याचन्द्रमसौ यदा समौ ग्रसतस्तत्र ह्यपि ग्रस्तपर्वदर्शे हुया स्वद्दने
न्यात ॥ २९ ॥ अपर्वणि लोकप्रसिद्धोपर्वणि तिपूर्ववद्धेयं ॥ ३० ॥ भवति हानि हीमसहान नद्यः विपरीतप्रवाहाः
चन्द्रार्कयोः पंचदशो भवत्पूर्वोत्तरोधराद्युत्थे ॥ चंद्रसूर्यौ तु यौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशे ॥ ३१ ॥ अपर्वणि ग्र
हेणे तेप्रजाः संलयमाप्नुवन ॥ ग्रसिते चेत्क्रमशः ग्रस्तावाप्नुवन्ति सप्तमाः ॥ ३२ ॥ प्रतिहानि महानद्यः
सरितः शोणितोदकाः ॥ फेनायमानाः कूपाश्च कूर्दन्ति वृषभा इव ॥ ३३ ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः स
कम्पा निस्वनप्रभाः ॥ अग्निवर्णा निपतन्ति वज्राणि सप्त वा ॥ ३४ ॥ विनिःसरन्ति मेघेभ्यो उल्का इति
पिर सर्वतो दिशं ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठन्ति स्त्रीपुंसमहत्वतः ॥ ३५ ॥ भूमिपालसहस्राणि भूमिःपास्य
नि शोणितं ॥ केनाससंदराणां तेन पादितमचलो विभुः ॥ ३६ ॥ सहस्रशो महराजाः शिवराकिपनेति
च ॥ महाभूतानि भक्षेय चन्द्रास्यः सागराः पृथक् ॥ ३७ ॥ वेलामुद्वर्तयन्तीव तेभयन्तां वसुंधरां इ
हतान्नलोकहृदां तुरगावाताः शर्करकांपिता ॥ आमग्रामसमहावातैरणानि भिः समाहताः ॥ ३८ ॥
विभक्तिलोप आर्षः ॥ निशम्पनि चिरोद्धावकूलमितिसमासो वा क्रियाविशेषणं वा कुपाः जलाशयाः ॥ कूर्दन्ति कौ
इतिवातेः तुर्भं तरतर्थः ॥ ३९ ॥ अजपंग्रनौनिपतं ॥ ४० ॥ महोल्काभिः दीप्तभावान् शृगाकाष्ठज्वालयाराशी
विनिः सरन्त्यन्तः हृदिनिर्गमा ॥ ४१ ॥ महाभूतः क्रियत इति शेषः ॥ ४२ ॥ महाभूताः वृक्षे भताः अभूतनद्भावे
मरुत्वान् इवनिर्यातः सर्वदात्रु वेष्टितवेनरवोत्मर्थः ॥ ४३ ॥ अशनीभिः अशनिवेष्टितानि योगेनिकेवशालौन्

रुधंगमकेविहृ॥ ९३॥ ९४॥ इत्याह निष्ठूरलोमाममममलवा एसादेतोनावेनावंतिमिस्थितवकाइत्यत्र:। येषु
शेमामाघमाणगोतागमवेनिषधंतीमधे:॥९५॥ ९६॥ ९७॥ प्रतिषूरस्यपरतेनामितिशेषः॥ इत्य: मारितो

पुरोहित उवाच॥ यानिलिंगानिमेग्राममवंतिविजरिच्छतां॥ तानिसर्वाणिमेभगवन्नेत्रमेत
मिस्मामितनवत:॥ ९९॥ अमात्य उवाच॥ प्रमत्रमो:पापकरुरं रक्षितः प्रदक्षिणावर्तनिकोवि
प्रमः॥ अग्रणीयोयथाम्नातं मंत्रं सवांलिजयमेव तस्मान्निवर्तत्रुपमाकु॥ नमो वेदाय ब्रह्मदे
वनाय ब्रह्मवादिने हस्तमध्यनदेतियथा॥ विश्वरूपविश्वरूपाय नमः सर्वार्थवस्तुमेव तस्माद्विनिवे
पमाकु:॥ ९४॥ इत्युवाचः प्रसन्नोबाधमानानिप्रधिष्ठितानां चाभिमनुष्यानां च॥ येषुकुतले
त्वरयंतिराजन्येवाग्रतस्तेप्रवेशयंति॥ १००॥ कल्याणवाचः साधुनारायणेदमःश्रु
कः कोवाः यानपात्रमग्रपत्र॥ प्रदक्षिणमेवामवांतिमेषांप्रवंतयलरवंदेतिविप्रः॥ १०१॥
मलकारेःकवचेःकेतुमिश्रस्सावमाणदैह्येिषितवाहयानं॥ भाजिमगनोकु:प्रतिवातगो
यायथाचभगतेविजयंतिमाचक॥ १०२॥ इत्युवाचलघामनवयोधानंपञ्चमारत॥ नमस्ता
यंतिस्तजस्त्रेवनेनरंतिरागोदृषि॥ १०३॥ इत्युवाचः प्रविहृस्पदक्षिणाः प्रविविधितः॥ प
मात्मपारंपत्संयमनेत्रच प्रतिषेधकाः॥ १०४॥ कायारूपरमसमंतंपश्चाविकृताःश्रुमाः
मरादृषं मवधानानाजयनामिदलेतगो॥ १०५॥
मामेतंइतिदक्षिणः॥ दाहपूकाः इतोमिरुतोसोमाघा॥ मन्नाद्येपास्यानं प्रयोजनेनयाताभेयार
यतिनिश्चितनितपाग्रात्रे प्रतिषेधकाः॥ माउरुतमगोच्छमोतेनवनातोपकारतान्त्रोपिमवगोमेवन

धर्मं धर्माद्दनपेतं पथा नेदेशायमिलय ॥५५॥ अयं दुर्योधनः ॥५६॥ सप्तमः पलेयमहंतारं ॥५७॥ यावो नाथ इह समो कर्मथ आपदो वदुन्मार्गगामी मावसीनर्थः ॥५८॥ परेण आनिशायेन ॥५६॥५९॥ आतिष्य वाकं ब्रुवतीति संबंध ॥५०॥

तातो नोवेकुरूणां च संबंधि समुद्दोतथा ॥ धर्मदेशाय धर्मान् समर्थो सि वारणे ॥५२॥ तदहं नाति वधं प्राप्तुमांकुरुषसमाधिये ॥ कालाप्रवृत्तरूपेण नव नानो विशंपते ॥५३॥ नवधः सूर्यते वेदे हितं नेवकथंचन ॥ हन्या त्स्यपनं चाद्दन्यान् कुलवधस्व कांतन ॥५४॥ कालेको मघवाना सिम्रवो सतिपथा यदि ॥ कुलस्यास्य विनाशयत एव च महीपते ॥५५॥ अनर्थोत्तरूपेण तव नानो विशांपते ॥ लमयमा परेणाभिधं मे दर्शये वैसतान्त ॥५६॥ किंतवान्न दुर्योधने न प्रायो सिकिल्विषं ॥ पदेशधर्मं चकीर्तितु पालयन् तं समा यदि ॥५७॥ तमेतां पांडु वारा जंगमा भंगा कलिकोरवाः ॥ एवं ब्रुवति विप्रे दृष्टन राज्ञा विकासतः ॥५८॥ आदिप्य वाकवाक केवाकं चै वाग्रवीतन्नः ॥ **मृतक उवाच** यथा भवानोति तथैव वेत्ता भावाभावो विदितो मेपथार्थः ॥ स्थानं इदं सम्प्रति तालेको मांचापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥५९॥ अथा दयेना मनलप्रभावं नेत्रानि देशो पितन्नथोरः ॥ न चापि तेम दृष्ट्यामदर्शनवा धर्मकतुं सर्हो हि समंतिः ॥६०॥ तेहि धर्मश्रुतिः स्वय यश्चकीर्तिं सुभारतो ॥ कुरुणां पांडवानां च मान्य श्रेष्ठपिता मह ॥६१॥ **वामदेव उवाच** ॥ वैतिनवीर्यन्नपेन पतेम न नविदंनते ॥ अमितस्य तथा कामं केलान्निमित्तवंसराये ॥६२॥

वेतानागान्नासीभिशेषः ॥ भावाभावैस्थितिना सो परेधर्मेषंबंधाच ॥५९॥ गतिं परम्पराणां दर्शयितान उपदेशः ॥६०॥ नेदियमर्मादो हेतुनारितः ॥६१॥ ६२॥

भी० अ० ४

शुराणां समरायं संपतितानां येत्ति ते तत्र दृष्टांतमाह । वैनतेय इति । महत्या अपि सेनाया अपचिते प्रतीकारं नाशं वा पक्षेनेव तामनाकर्तुं शाकं दृष्टाश्चालेच्छा तपसा सेनामतप तन ॥ गरुडो नाम तः । वैनतेयो विनतायाः पुत्रो महान्तं न बहुजनसमहं न प्रशंसन्ति कामयते यथेः ॥ अवेदयचित्ति ः पूजानिति दृष्टानि दिति मेदिनी ॥ अ

अपि पंचचषट्सप्तविजयंत्यनुवर्तिनः । नवैनतेयो गरुडः प्रशंसन्ति महाजनं ॥ ८० ॥ न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति नित्यशः ॥ अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणं ॥ ८१ ॥ जयवंतो हि संग्रामे कृतं तस्य भवति हि ॥ ८२ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि निमित्तवर्णने अध्यायः ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ॥ धृतराष्ट्रोपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २ ॥ संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनंदिनः ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३ ॥ पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यक्तजीविताः ॥ न च शाम्यंति निघ्नंतो वर्धयंति यमक्षयं ॥ ४ ॥ भौममैश्वर्यमिच्छंतो न मृष्यंते परस्परं ॥ मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५ ॥ बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजांगले ॥ ६ ॥ देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्वेन यत एते समागताः ॥ ७ ॥ दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रसादात्तस्य वि

राणां न समरायापेत्ताम् स्तोतिस्त्रेवो हि गोवहस्मा नाम युद्धं संजयो वसंभवतीति तया न संमतत्वमिति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ न वा शाम्यंति नैव शाम्यंति यमक्षयं यमलोकं ॥ ४ ॥ गेहे अति । यथा दीना प्रकारे नमिति नेच तत्त्वा तद्वेदोह एवं ते न दुःखं भूमिर्बहुगुणा बहु का जानंतमाहि ना शितेसामिचिद्धान्स्वरूपेणाचक्षुषास्वेप्रका

अनुमाः अनुकूलाः ॥२८॥ २९॥ उपायविजयं लाभ श्रेयं केजयं सान्त्वा प्राथेन समादने नवा शत्रुं कंवा वा प्रव

अनुगवायवेयोनित्य थाम्याकिवयाति च ॥ अनुसवेतिमेवाश्रवयैवेंदुपवंइथ तेषिच ॥१९॥ पताति
जयमानानांनक्षमानिविधंरूपते ॥ भवंतिविपरीतानिसमसूवंसजनपारिप ॥२०॥ अन्यायावास
दलावासेनायोमितिनिश्चयः ॥ दर्षीयोपगात्सैकोनयपलतनामसचाते ॥२१॥ यकोदीर्णदाय
तिसेनासमदतीमपि ॥ नदीर्घमनदोर्येनेजयाः श्रूयन्ताइपि ॥२२॥ दुर्निवर्तानदाचैवसमे
ग्रामदतीचम ॥ अथामिवमहेवेमास्तलास्तगामकइव ॥२३॥ नेवशक्यास्मायानेसैन्निपोंवे
सन्निपातेमहावम ॥ दीर्णमिमेवदीर्घेतेसविहासोपिभारत ॥२४॥ भीतान्मग्रामस्तेयस्वभवंता
तोपिवर्धते ॥ अमग्रासंदसारावजन्वेदेयोविदुवतेचम ॥२५॥ नैवस्थापयितुंशक्याः परेरपिमहा
चमः ॥ संसरसमदतीतेवानंगानामदीपितिः ॥२६॥ उपायविजयंश्रेष्ठमाहुर्भेदनमध्यमं ॥
जघन्यपभवंपत्योपश्रेष्ठंनौवसंपते ॥२७॥ सहान्येपः सनिपातस्तस्मापः तपरच्याते ॥ पर
स्परज्ञासहदशावयमताः तानिश्विताः ॥ अपिपंचाशताशूरा मदनंतिमहतींचमूं ॥२८॥

तितस्पयनेनवासंतनिंतसम्मजोजयः शत्रुंभेदवतामध्यमः निविदेपनंश्रमाः तेनिपातःयोयानांसु
तवः ॥२९॥ अवमूलाः दरादिसम्मताः ॥

तेषामिति॥ सप्तग्रामाः षड्जादयः सप्तस्वराः पंचेन्द्रियाणि एकोनविंशतिसंख्याकं स्थानं विकाराणां प्रकृतिमूलस्य
प्रक्षेपसंनि चतुर्विंशत्यक्षरसंख्यात्मकात्प्रकृतिविकृत्यात्मिकात्मकायत्रीयं भवति अत्र क्षेत्रज्ञानामातृकेन्द्रियेषु
तंभावः षड्जग्रामे विषुवे नतत्र रूपसमं तु एवं तत्र सत्वादिस्वरूपेण च तुर्विंशतिः॥ तदिदं कार्यकारणसमूह
पात्मकं गायत्र्यात्मकं साम गायत्री वाद्यं सर्वभूतानि स्वरूपकं समेत्य चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्य
क्तं॥ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति छंदोगेप
पर्यायां मुद्रिष्टां तेषां विंशतिरेकोनाम स्मृतेषु पंचस्व चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता॥ ४॥ यष्टां वेद गाय
त्रीं तु एतां सर्वगुणान्वितां॥ तेनेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति॥ ५॥ भूमिश्च जायते सर्वभूतेस
र्वं विनश्यति॥ भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं॥ ६॥ अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवा
सिनः॥ सिंहव्याघ्रा वराहश्च महिषा वारणास्तथा॥ ७॥ ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप
गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभाः॥ ८॥ एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः॥ एते
वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश॥ ९॥ यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजंगमं तत्रातिगृध्रा
उपसंहरन्नाह॥ १०॥ ११॥ यस्य भूमिरिति॥ राजा हि सार्वभौमो राज्यं तत्प्रधानं स्वर्गपातालादिरूपं प्राप्नोति अश्वमेध
नेष्ट्वा क्रमयुक्तिस्थानं प्राप्नोति निःसंशयं हि भूमिस्तस्य इदं सर्वं यत्स्थावरजंगमं भवति॥ तथा च वाज
सनेयके श्रूयते॥ प्रजापतिर्वै नारायणोऽकामयत अतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति
स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत॥ २॥ अध्याय॥ एवं वस्तुमात्रगमनं वस्तुतोऽपि निषद्धं तत्त्वं ताना
धिकारार्थं कर्मणामनुष्ठेयत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयितुं पिष्ठ लानानायुस्मत्तानां विविदिषूणामोपसन्नत्वात्
हृणा॥ योयं नामसितं लोभं वजनात्पेकुलस्त्रग्नि अलंकृत सप्तमः॥ कतिथा इत्याद्येन भुवनकोशं व

या ग्रहचतुरीति ॥ पदार्थग्रहः स्वा संसिद्धिवा बाह्याय पार्थिवस्थानं यातो परस्पतितद्वायोविग्रहं येश्चमवतितयाचभूतिः तंवा
पतं समंततो लोकाः सन्त्रं यो भवतीति सेतुमर्यादाविधारकं परमेश्वरं तं लोकाः प्राप्य तिष्ठति पदेशा रवं ॥ अन्नेनेवाप्नि प्रा
येन श्रुवेत्तसेस्मार ॥ नयरत्न इति विनयः सत्त्रीरा पदे हनवारन्यश्चात्मेनैवतनमुपदिष्टोसीतिभाव ॥ ९ ॥ त्रसानां जंगमा
नां योनिरुत्पत्तिस्थानं अंडजाः पक्षिसरीसृपाद्याः ॥ स्वेदजाः यूकालिक्षाद्याः जरायुजाः मनुष्यपश्वाद्याः ॥ १० ॥

संजय उवाच ॥ यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥
द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ त्रसानां त्रिविधा योनिरंडस्वेदजरायुजाः ॥ १० ॥ त्रसानां ख
लु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ॥ जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११ ॥ नानारूपधरा राज
न्नतेषां भेदाश्चतुर्दश ॥ वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १२ ॥ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिं
हाश्चारण्यवासिनां ॥ सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनोपजीवनं ॥ १३ ॥ उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पंचैव
जातयः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १४ ॥

येषु चतुर्दशसु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः पल्लिसरीसृपाद्याः ते मानवाः ॥ त्रैवर्णिकाः पशवश्च गोजाद्याः ॥ जरायुजानां
मध्ये प्रवरा इति योजना ॥ ११ ॥ ग्राम्याणां वन्यमाणिकानां पशूनां मध्ये नराः आरण्यवासिनां सिंहाः पशुवर्गे ये वे देवाः
पशुमालभंते तत्रस्था उत्तमाः ॥ पशूनां दृष्टांतानाः पुरुषो हस्ती मर्कट इति विपर्ययो वा दृश्यते येपि पशुत्व म
प्येव वित्तग्राम्यपशुश्च पुरुषस्य तत्रानि ॥ १३ ॥ उद्भिज्जा भूमिमुद्भिद्य जायंते वृक्षाः पुष्पफलवंतः गुल्माः ॥ क्षुपका
रादिकंटकाः लताः वृक्षाद्यारूढाः ॥ गुडूच्याद्याः वल्यः ॥ भूमिप्रसारा वर्षमात्रस्थायिन्यः कूष्मांडाद्याः त्वक्सा

अन्योन्यमिति॥ समस्यभावः सामस्त्यभावः समस्तास्मीति विग्रहानन्तिदेशेऽहिसमंत्रसेतिक्रलितस्मत्वाग्रहणात्सम
स्तहदेशानात्॥ सोऽक्षयोग्यं यो यंदासमुद्रिमिमूल यसमा विमानेतद्ब्रह्मभावोभवतितदानेऽसमेसुत्वोऽन्यनामिव
नेऽअवहस्तेविद्यमानमविमोऽपमोक्षारेतोपमर्पतितलाविमोक्तालुमहगपिमोगायनस्मरेहिर्यादेवमाता
ज्ञाप्यमानमनुसमर्पितोऽन्यथेः॥५॥ यदाहितिति॥ भोगप्रक्रमीडवकालेविषमोभावसाम्यान्यपुतिआविष्कृतिमामुवति
तेहाप्रवमोक्षतेमोगप्पदार्थांत्यदेहैः स्वस्वरूपैः देहवंतः तच्च स्वरूपाभूतानैरवस्वरूपैः परस्परं व्यतिरेहतिमे
क्षारोमोरेणप्रतिपतंतिमोगणार्थासूमोक्षोरमहल्परूपत्तम्सवासमनोऽनन्तंतोऽन्यथेः॥ आनुपूर्वीभूत्वाद्विक्रमेण
विनश्यति जायंते च॥ अनुपूर्वयाञ्चकाद्यादिक्रमेण विपर्ययेणाक्रमोत्तद्वयघ्ने चैतिन्यायेन सशिक्रमविपर्यय
त्वात्सहाराक्रमस्यअनपवउत्तलितिविनाशात्प्रलयादेवमर्वोऽपिनानिमोऽक्षमोम्यान्यपरिमयानिसूत्रंतानिमरेव

अन्योन्याभ्यासोऽनामिवंतं तेसांप्रं भवतीत्येव पदा॥ यदा त विपर्ययो भावमाविर्भाविता परस्परं॥ तदाद्देहंवंतोऽ
नितेरहितिनान्यथा॥ आनुपूर्वी विनश्यति जायते चानुपूर्वकः॥ स चाप्यपरिमयानि तदेषां हम्मे
सूत्रं॥ १॥ तवतत्त्रहिर संतेधावतः पाचभौतिकाः तेषामनुष्या त्वकेषां प्रमाणमिह वर्तते॥ ११॥

कोदकमियन्तमात्राणिमितिपरिमाणंसंख्यांकं॥ यतएतान्यपरिमेयानि तत्तस्माद्धेतोः॥ एषांरूपंएसर्येभवनतमो
तिकंतद्ययमल्लक्ष्यापिछानाद्भ्यनरूपमस्ति॥ अतएवमर्यादाबलिदंहस्रगात्मेवैरसर्वप्रदेशेवेदंसर्वइतिम
वस्त्रस्थमावश्चक्षमनुपपत्तेः स्पष्टः॥६॥ अपरिमेयत्वमेवाह तत्रतत्रेतिसिद्धा अपि यत्र तत्र स्थानेषु मिनाना संख्याते
नत्रापिवासनामयाः पावनः॥ अयाकमपः पाचभौतिकाः इयतेः तोःपरिमेयाएवतेयेवंसर्तपिमनुष्याणां का
दयः तेकेषांचनचानामदेशमोदेनहिनमानमेदपादश्च्यादिनाचतेषांप्रमाणानिपतदुपलक्षणंआकारभेद
स्यापिकेऽकाकारेकेचित्रिकोणाः केचिच्चतुष्काकारंभूमिसंस्थानकल्पयंतितत्रापिप्रमाणभेदोपितंबृहोपयपराणा
हस्ताः तन्नास्तः मुञ्जगमाणक भुवः क्षिरूपाकेनापिक्षिप्तवटलिपिंचदशशाकाशीतियेऽनन्तानिके

॥४॥ तत्र तावत्संचेमानि महाराजेमादिनाते देवानुप्रिये स्वरूपमिमं तेन सर्वं विपदादिकं भगवदुपादानकत्वकं उक्तकेन
कत्वाघनभगवतोरूपाणीति प्रतिपादयति॥ महाभूतानि पृथिव्यादीनि तान्येव जगतो कारणे ब्रह्मणो रूपाणि पिंड
रूपाणि च तन्त्यानि च सर्वाणि चैतन्यपदवाच्यानि समानि तुल्यान्येव ब्रह्मत्वं उपाधिभेदाभिप्रायेण न हि कं भेदः स्या
पृथ्व्यादिष्वाकाशोप्येवमस्य कर्मते राजादिसारीरे चेतनस्य स्वतो विषमत्वं हश्यते॥ तस्मात्सर्वाणि जगतोस्या
नि समान्येव वस्तूनि च भगवान् ईशताः समदर्शिनः इति॥३॥ भूमिरिति॥ वायोरग्निरिति अतेरग्निरेव तु वायुरग्नेः परे

प्रमाणं च प्रमाणानां पृथिव्यापस्तु सर्वतः॥ निर्विलेन समाचष्ट कालान्कालीं च संजय॥२॥ संजय उवाच
पंचेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात्॥ जगतः स्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः॥३॥ भूमि
रापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च॥ गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भागः प्रमाणतः॥४॥ जगत्स्थिता
नि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च पंचमः॥५॥ भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता
ऋषिभिस्तत्ववेदिभिः॥ अपां गुणास्तु चत्वारो गंधस्तत्र न विद्यते॥६॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ
गुणास्त्रयः॥ शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च॥ एते पंच गुणा राजन्महाभूतेषु पंचसु
वर्तंते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः॥७॥

इष्टव्या॥ गुणोत्तराणि सर्वाणि पूर्वापेक्षया उत्तरस्मिन्नेकैकगुणाधिक्यं दृष्टं च॥ आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृ
थिवीति श्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तं॥४॥ शब्दादयो गुणाः प्रसिद्धाः॥५॥ एते पंचेति महाभूतेषु पंचम
हाभूतात्मकेषु सर्वेषु लोकेषु भोग्यवस्तुषु शरीरादिषु वर्तंते तेषु पंच गुणाः संति॥ येते केचेषु गुणेषु भोक्तारो
भूताः नित्यनिर्मलाः चेतनाः पुरुषाः प्रतिष्ठिताः॥ देहेंद्रियादीनां पचेतनाः शब्दादीनि भो
ग्यानि तानि भुंजते देहादीनां मोक्षभोगोपकरणत्वात् अपचेतनत्वमेव न तु भोक्तृत्वमिति भावः॥७॥

श्री
१३

13

माणात् ॥ अस्माद्धेतोर्मया दर्शितेनानेन सकलं कृतकं नगरादि निर्वचनीयमस्मिति भावः ॥ १ ॥ ननु हि किमस्य प्र
माणं का वाकृतिर्लवा भिमतेत्याशंकाह ॥ सुदर्शनमिति ॥ सुदर्शनो नाम जंबूद्वीपविशेषणमस्मात् कि
तोयं द्वीपः ॥ सुदर्शनद्वीपः ॥ कृत्स्नश्च सोऽद्वीपमध्यः ॥ तं प्रमाणेनाकृतितश्च प्रकर्षेण वक्ष्यामि नृशाह्वः
पत्तांतरमाह सूत्रं ॥ परिमंडलः परिमाणमात्रं परिमाणतोऽडलं तदन्यथः ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसो
वेदितव्यः इत्यात्मवदिति भावः ॥ परिमंडलत्वं सर्वतोवृत्तरूपः ॥ कंकाकाररति आत्माने
प्रभो वर्षीयक्तः ॥ अष्टचक्राकारमस्मृश्चोतं ॥ चित्रचित्रिताकारेण भिन्नपरिमंडलस्य
हेत्वायोगात् ॥ चक्रसंस्थितमित्यनेनच क्रवत्संस्थिते ॥ संस्थानमाकारो यस्य
तेनैव सिद्धत्वाच्च अर्थस्य शक्त्या किं कारणं परिमाणपरिमाणेऽसिद्धः
न चानेन परिमाणेनोपलक्षितं निरंशवस्तुसिद्ध्यति यस्य कृत्स्न
परिमाणस्यैकादशादिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवत्वेन तस्यापि
निरंशत्वायोगात् नहि परमाणोः ॥ पूर्वदिगवच्छिन्नो देशः
यतो चाप्यवच्छिद्यते ॥ इति वक्तुं शक्यं हि विरोधात् ॥
तस्मात् परिमंडलशब्दोऽडलत्वसंहत्तमात्रवचनः ॥ ता
किंकारणं परमाणुरपि तादृशापवनत्रपरिमाणक
परिमाणकत्वात् ने प्रस्थानभेदाभावादनार्यमूल्यका
रणात् निरासार्थं च निदिगव सुदर्शनद्वीपस्य परिमाणमुक्त्वाकारमाह ॥ चक्रसंस्थितमिति परिह
रमाणं राष्ट्राकारस्तस्मर्थः ॥ चक्रराष्ट्रस्य आरपीतिविस्तरः ॥ १५ ॥ तदेव संस्थानमाह ज्ञानदीपि ॥ १५ ॥

१३

कस्तर्हि त्रसिद्धांतः स्यादित्याशंक्याह अनिर्वचनीय एवायमर्थो न तर्केण साधयितुं योग्य इत्याह । अचिंत्या इति ये भावाः जग
ज्जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणाद्यमायाद्यः पदार्था ॥ चिंतयितुमयोग्यास्तान्तर्केण साधयेन्न हि तर्के
साधयितुं शक्यं तेन तर्कोऽनवस्थानात् स्वव्याघातसंभवात् तर्काप्रतिष्ठानादित्यन्यायाच्च ॥ अत एवास्य श्लोकस्यांतरार्थमनव
त्रपठंति नाप्रतिष्ठितं तर्केणैगोमी रा स्पष्ट निश्चय इति तथा कंडुकाकारभुवनकोशकल्पनानेयं कडुकपृष्ठेक
मठ इत्यायमेति पूर्तिते ता कियानापि देवैर्गोजलमपश्रमेणक्षाप्ययोगोतौ तिष्ठत्येव नन्निरंतरं यस्त्र
संतिते षां गरुत्वलासर्थो नाम्नायस्यादाश्र्याभावेन्नावसंपत्तन्नमेवतोहितावान्देशोऽरिक एवास्तीति वक्ष्य

अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ॥ प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिंत्यस्य लक्षणं ॥ १३ ॥ सुदर्शनं
प्रवक्ष्यामि द्वीपं तु कुरुनंदन ॥ परिमंडलो महाराज द्वीपोसौ चक्रसंस्थितः ॥ १४ ॥ नदीजलप्रतिच्छ
न्नः पर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १५ ॥ वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः ॥ संपन्न
धनधान्यवान् ॥ लवणेन समुद्रेण समंतात्परिवारितः ॥ १६ ॥

तथा च तदाश्रया लक्ष्मणता द्वीपांतरकल्पना लोकरीतिविरुद्धेति पामरानुग्रहप्रतीयेतीति । ननु यथा पृथिव्यां
तरितेः वस्थानयोक्तिः द्वितीयवादेभ्यः सर्वैर्वादिभिः कल्पनेनतथा वयमपि तस्मात् कथं पाशकिमन्यां
कल्पयामहे यथा सर्वैर्दिक्पालाः शक्तिनः पृथिवी पादाधस्यादेवमन्यैर्वेचोपरिस्थामिनितर्हि लोक
रीतिविरुद्धकल्पनापेतया सर्वप्राणिग्राम तसमामौ इत्यालादितुल्यैर्वा स्याः कृतोनकल्पनेननु
स्मृत्यादिवदस्याः वाधेन दृश्यतः इतिचेन्नसा कृतस्यास्मिन्नाम्नाम्नायोऽहि कोइनर्हि ने अत्यात्वाने देनान्विप्रते
नेदृनानाभिर्किं चने नमाहिकया श्रम्दर्शनेन तपं स्येव प्रपंच वायश्रान्नापेनेतयाचनिष्कलंकाना ॥ अतिम

मिथ्यात्वगुणप्रत्ययोः स्वरूपं प्रवोधयन्नाह कारंडवस्य नक्षत्रलोकवनानां वनस्पतिगतानां तु पंचेंद्रियाणां विज्ञान ॥ एनमाह ॥ उक्तो द्वीपसमुद्राणां द्वीपस
विस्तरांतानि संख्यया ॥ १ ॥ तावानि लि द्विगुणत्वेन परमात्मनः सापेक्षस्य यथावल्लेहाद्देवताक्रियमाणाक लितो भूम्यां वक्तव्यता
व्यवहारस्य समवस्थानं यथा न तोऽमि वैरे द्वीपः इत्येतेन सर्वथा यावत् द्वीपं न तु कारणमेवात्र ततो यद्बहुना सर्वं संभवतीति वेदस
मिदं किं द्वीपस्य नेनेत्यत्र कारणं नो वस्त्रादिवल्लोकानां ॥ स योजनं स्यात् नित्यैव स्तः योजनं तु कारणमाना नानविशेषमिति काय मेव वचनेना
त्वेन समाद्दोषभवतीति भावः ॥ ॥ तास्य तत्पूर्वं द्वीपसमुद्रसमस्तं सर्वतः ॥ अथ द्वीपसमुद्राणां भवधारणीयेन संकल्पना प्रतिभासनं यथा द्वलस
अस्य वक्तव्यस्य वस्तुनिर्वंशतं गुणानां निपरिणामः षष्ठेन वसंख्यानां निपरिधिः किंचिन्नानित्यं नैव भवतीत्यनित्यं कांक्षा भवतिपूर्वं महद्दश
सहस्रयोजनप्रमाणानि तेन पर्वत संख्यानां यथा भूतः समाधानमुक्तं तदेवान्नयोरिति तेन वनानां महद्द्भिर्मेरुपर्वतानि पंचान्यचत्वारितेनान्य
केकेभ्य नमेदैवसमवनरस्य विष्कंभ प्रमाणं प्रत्येकं कर्णः स्यात्तस्मान्नत्रिपद्धदशस्य तान्निपंचाशतांते षट्समशीति चतुष्योजनमित
स्य समवनरस्यास्य चतुरस्रः समस्त देवैश्चित्त स्यैकांत्यादिष्विदं वेलेन नवदिशासमंततो द्विगुणा तत्वतोस्य समुद्रयोः संनिः प्रवमित राव

एवं तु द्वीपं समुद्रं च ॥ उक्तो द्वीपसमुद्राणां विधिवद्विस्तर नवदा नत्वत्र स्यात् समुद्रं द्विविकरं द्विरं तेजसा ॥ १ ॥ यावान्न स्पष्टकाये
पंच प्रमाणे राशालक्षणे ॥ तस्य प्रमाणप्रवृत्तिं तत्वावबोधनिमित्तं ॥ २ ॥ पूर्वं पृष्ठेः स्वराज्ञा तु स जंबूद्वीपाकारमध्यवर्तिन ॥ तेजसा
मागधना महाराजपदे ते वर्षपर्वता ॥ एवं स्वरूपस्य भवनः समुद्रे द्वीपसंख्या ॥ ३ ॥

मिदं तु समुद्रं संख्येयं पादयो तेषां ॥ एवं च जन्मो विविधे प्रयोविधिः समासितं द्वयोरंतरं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ समितो भूमितः पूर्वापरं चतुरस्रविष्कं
मः स्वाभावस्य संबद्धमितः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ प्रत्येक पंचपरंतरं समेकत्रयाः ॥ १ ॥ २ ॥ नदी पुनः समानेनोर्ध्वं बाहुनामप्रदेशे च तेन समपादस्थितेन नव
उक्तिनस्य सहस्राणि पंचयोजनानि तद्वत्रौ निविकल्पं प्रकारमाद्यवनादि मित्र तत्वान्नत्वस्य मार्गमेदकस्य नवयोजनं नव द्रव्यावस्थानं ब
चनेन समान्ये यत्र तथा मे स्वस्तत्वत्त्वे विवनस्य धारणस्य मंत्र क्रियते मेरुं प्रदत्तिं गौ कुर्वतः सूर्यस्य मार्गे ष्टं तु लाकारेति तेन नवधा मि
मतेन स्पष्टं क्षेत्रं कल्पं भवति ॥ अन्यत्सर्वं पूर्वोक्तवत् समभितिविनातमेवाज्ञानस्य तेषां घनद्रव्योपचाराकोमेदेपाजनेभद्रोत्तमसंस्था
मित्रं कनकरथे प्रविमावृत्तमे भावानंतानां तत्कालायंत्र द्वे द्विमेनेव संख्यातं प्रयत्नस्थितत्वात्तस्य संति तेचनोपचारदृष्टवराणि क
शातोयं देवपदस्यात्मा संख्येयं प्रमाणं स्पष्टं तद्विशोधनेन तद्धा यो तत्र पंचावगाहनकान्त्यातेन सार्धं केनचिद्दृश्य विलासं भूमिः तस्यान्ते पंचसू
हस्रविस्तारेऽवगाहेनः नव सहस्रयोजनसार्धं ॥ तात्पर्यं जना या यत्रं प्रमाण विशेषिति ॥ इति नव पंक्तिद्वारादि ततोऽनेन तदेव द्वादशयोजनं प्रमाणं योजने द्वे
मध्यनदेवकमलाकारः ॥ तस्य तोरणैः षट्शताधिकायामंडलद्वयोजनत्वं सहस्रमितत्वं प्रत्येकं तत्रार्धं चायामं तेन फलतः पंचसहस्र
स्य ज्ञानतत्वंज्ञेयापवर्गमलिनं सदाज्ञानगतानिह्निमायलः एवं विधं मनसः स्पष्टं तदात्मनं भवने वर्षे वस्तुकौ लोकमवतीति तत्र प्रयोगविशेषादि
कालेनि लोकप्रवादे ऽनुभवस्थानं तु द्वे भवतिन्न विप्रांतरे न तु वर्षस्य पुनरावर्तनं भवन्त्येवं तथा ताय ताः लक्षणाः तेषां मार्गाणां प्रसिद्धाः प्रातर

तेनेनेविधप्रकारव्याख्यानेन तत्त्वमुच्यते: आह || चंद्रमंडले चेद्दृश्यते इति मनसोऽर्थः || पंदंतद्ब्रह्मांडमहापुरुषमाणिक्यमालके
र्यलं स्थित्रि नित्रि हि दैकदेशस्थायी योगी सर्वः || सत्त्वेहृदयावकाशेऽहं तत्र आदर्शमुखवापश्यत || न हि तस्य प्रमाणेनस्व देवमहाप्र
माणत्वेनोमैकादीनां साक्षिवेद्यत्व प्रत्यक्षप्रमाणस्यवसनादिषु वदनिर्वचनीयत्वाभिकाऽऽहे इति भावः || १५ || द्विरंशे इत्यत्र च
द्र मंडलाभिमानोन्नि अप्येकदेशाभानेनादर्शनत्वमनमेकदेशपकाकारात् तत्त्वादृशिरंशत्वद्वि: काय कारणादेर्द्व
ह्यत्वलक्षणनेयेणवाद्विरंश इति: || पिप्पलो नामाश्वत्थ इमाया: || संसाराश्वत्थः । सर्वमेतन्मनोमात्रमित्यर्थः || द्विरंशा
वणेशोमहानचकारान्तोऽमन्यु वर्णितत्वमेव मननिमहाज्ञानस्य आत्मा श्रुतेरवभासः । तनूदिति: || सर्वाणि मासीमनसो
नवीयइति तद्भावतो: स्वान्नेयौतिश्रुते: || अप्येकदेशेऽधिः चतुर्ते नियमनियामकभावेनेत्यर्थ: || तयाच कार्यकार

यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः । एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चंद्रमंडले || १५ || द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च श
शो महान् || सर्वौषधिसमावापैः सर्वतः परिवारितः || १६ || आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः शेषः संक्षेप उच्यते || त
तोऽन्यदुच्यते चापि मेनं संक्षेपतः शृणु || इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पंचमोऽध्यायः ||५||

णप्रपंचो जीव ईश्वरश्च परब्रह्मण्यविद्यानेमनसैव कल्पित इत्यर्थः || १७ || अस्य ब्रह्मणः प्रपंचाभेदं वदन् || प्रपंचादीश्वः
पृथक्त्वमाह || आप इत्यनुपदं चतेतं प्रपंचकमुच्यते || आप: शुद्धबद्धलाभवंतीत्यादिश्रुतौ तथादर्शनात्तत्वेन
तत्वभूतभौतिककार्यतत: शुद्धात्परमात्मिकारणवत्तदृष्टिमिन्नत्वाद्विज्ञेया इत्यर्थ: || शेष: संक्षेप उच्यते इति
मतकार्य प्रत्येकमस्तिवित्येतद्विशेषः || कारणं तदपि संक्षेप: कार्यमेवतत्कलनरूपमाकृति नामवयवत्वेन समानत्व
चाते: तेभ्यःकृतकारणामपि भवति ज्ञानान्नैवेत्यर्थ: || ततो आकृततो भाकृतात् इव्यान् || अन्य: पाठ: शुद्धं ब्रह्म
देव अर्थप्रत्यगात्मा जीव इत्युच्यते देहलयमसंस्करणाद्यविद्यमानात् एव प्रत्यगात्मत्वमुच्यते || ततो न्य:
जीवानामकश्चिच्चिद्दातरचोन्यथे: || एवं प्रत्यगभिन्नपरमेश्वरेशाक्ष्यमिसंक्षेप: || तमपायभोगमानमान्नगुणत्वं
इति || नत्वद्वीप: खंड: एकदेशोयस्यतस्यब्रह्मांडस्यनिर्माणेविस्तारे इत्यर्थ: || १७ || इति श्रीनीलकंठीये भारतभा
वदीपिकायां भीष्मपर्वणि पंचमोऽध्यायः ||

श्री
१७

तत्र तत्का लिनपर्वतमसंकेतमसकांप्रश्नयः कृतास्मर ॥ विहगाः तिहंसपर्णं तम् जामितयुक्ताउत्तरां कुरूनेवगत्वा गोतिशेषः ॥ १२
१४ ॥ तमसंक्राहिसनुपर्वतं निमदहितरणिकर्णेति ॥ १५ ॥ १७ ॥ २१ ॥ काव्यः कविः प्रेष्ठः शुक्रोरमतइति शेषः ॥ तस्य काव्यस्य त

उत्तरां दिशमवकुरवः कृतयुगप्रतिष्ठयः ॥ विहगाः सम्भवो यत्र तपोलोकाः जनः किल । स वैविविक्त तपसा स
सौवर्णान्वीत्य वायुमान ॥ १६ ॥ ये कृतम मम धानामथमानां चापहितां । अविशेषक यस्मान्नस्मादेतन्
जामदं ॥ १७ ॥ तमाहिम्नोन्नुपर्वतमिमजतं तमोनिधावरः । देहमाम्यमनन्तवाम्रश्चैवप्रदहितः ॥ १८ ॥ समर्पवे
तो महाराजदिव्यप्रभाफलान्वितः । भवनैरम्रतः सर्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतः ॥ १९ ॥ तत्र देवगणा राजन्गंधर्वा
सुरराक्षसाः । अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडंति सर्वदा ॥ २० ॥ तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः । समेत्य
विविधैर्यज्ञैर्यजंतेनेकदक्षिणैः ॥ २१ ॥ तत्र कुंभोदरश्चैव विश्वावसुर्हहाहूहू ॥ अग्निमाम्मार श्चाप्यन्नुद्वृत्तुर्वि
विधैस्तवैः ॥ २२ ॥ समर्षयो महात्मानः काश्यपश्च प्रजापतिः ॥ तत्रागच्छंति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ।
तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ॥ हैमानि तस्य रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २३ ॥ तस्मात्कुवेरो
भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते । ततः कला मृषिवत्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २४ ॥ पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकु
सुमैः स्थितं । कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतं ॥ २५ ॥ तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः । उमास
हायो भगवान्रमते भूतभावनः ॥ २६ ॥ कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलंबिनीं । त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योत
स्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २७ ॥ तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ पश्यंति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्र
ष्टुं महेश्वरः ॥ तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर । विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घातनिःस्वनाः २१

स्मात्काव्यात्ततः कुवेरात् कलांशं चतुर्थभागस्यापि लेशं ॥ २३ ॥ कर्णिकारा राजवृक्षास्तेषां वनं ॥ २५ ॥ क्षीरवत्
स्वेता धारा यस्याः सा गंगा विश्वरूपा विश्वा विस्तुता हूपा तथाचस्मरंति ॥ योसौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपी निरंजनः

१५

६॥५॥ एवं दक्षिणोत्तरायामं भारतादिवर्षत्रयं समासेन दर्शयित्वा कुरुमध्यमायतपर्वतानां विश्वसमवर्षाणि इलावृतं निमध्ये सवासवो
रुपानि स्थानानि मध्यवर्तिनेषां स्थानानां च मौलान्तरमाह ॥ तेषामिति ॥ विष्कम्भो विस्तारः सहस्रशः शतमपवर्गाः
सहस्रपरकं तत्र हिमाद्रिमारभ्य योजनान्यनेकशतसहस्राणि योजनानां तत्र आभावात् ॥ षष्ठ्यधिकशतचतुष्टयोजनसहस्रमितं सर्वं रस्य
प्रसिद्धेः ॥ तत्राधिष्ठातृत्वेन परतः षष्ठ्यधिकं चिरपालयोजनानि देशतो हिमालयदन्तिणप्रत्यन्तसिद्धं पश्चिमोत्तरवर्षकामे ॥ नि
वंनि भारतानीति वर्षाणि रम्यस्थानानि ॥५॥ वसन्तीत्यत्र तानि वर्षाणीति येषां तत्र स्थानाह ॥ वसन्तीति हिमवतो दक्षिणतो भारतं वर्षं

हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ॥ नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥६॥ सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवा
न्नाम पर्वतः ॥ एते वै पर्वता राजन् सिद्धचारणसेविताः ॥७॥ तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ तत्र पुण्या
जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥८ वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं
परं ॥९॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥१०॥ ततः परं मा
ल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ॥ परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥११॥ आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पाव
कः ॥ योजनानां सहस्राणि चतुराशीतिरुच्छ्रितः ॥१२॥ अधस्ताच्चतुराशीतिर्योजनानां महीपते ॥ ऊर्ध्वमध
श्च तिर्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥१३॥ तस्य पार्श्वेष्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो ॥ भद्राश्वः केतुमालश्च

विभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेन दक्षिणतः समीपे रम्यके ॥ एवमुत्तरेण नाद्वेदितव्यं नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुः त
त्पार्श्वकमाल्यवान्सर्वसमुद्रावधि ॥१०॥ पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादनः रम्यकः ॥ परिमंडलस्य वृत्तस्य मूर्त्तेरपवर्गः
सन्मध्यमेरुः प्राग्दक्षिणे नोत्तरवर्षे ॥११॥ आदित्यतरुणाभासो नत्वान्तः ॥ चतुराशीतिसहस्रस्थाने द्विचत्वारिंश
त्सीउच्चयो बोध्यः अधस्तादुमिते भूमे ॥१३॥ तस्य पार्श्वेष्विति ॥ पार्श्वे चत्वारि द्वीपानि द्वीपाः ॥ न हैतत्र द्वौ वर्षौ इति
ह्यादिदिश्य यथा जम्बूद्वीपे भरतवर्षः ॥ तस्य तत्र रत्नतापनार्थं नामैव केतोरिति ॥ केतुमालः द्वीपवर्षं इति प्रसा
नाम्नामधेयमुक्ते ॥१४॥

॥ ४ ॥ भीष्मपर्व टीका

भ.भी.
१६

16

३९ समन्विता निमित्तभावेन संगता वि ॥३९॥ हेमेति । हेमकूट एव कैलासस्थाने मैनाकः तस्योत्तरतो हिरण्यमयः शृंगः प
तयोरंतराले बिंदुसरो सौतिसौकव्रतार्थं ॥३४॥ भूतपतिः रुद्रः ॥३५॥ यावतो सरस्वती सेका ॥३७॥ प्रेमेरोरश्मि रश्मयएव सम
स्तनपालकः सविधिः समीचीनं लोकोपकाराय विधानं यथैव तिर्हि सिद्धः ॥ कादंबस्य रमसरोपमावना:

उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ॥ आद्यः समाख्यातो गंधमादनः कामतो पितः ॥३८॥ समन्विताति
मतानि तेषु वर्षेषु भारत ॥ एवं मया महाराज पर्वता इव वीचिता ॥३९॥ हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो ना
म पर्वतः ॥ यत्र वैश्रवणो राजन्गुह्यकैः सह मोदते ॥४०॥ अस्योत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ हिरण्यशृं
गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥४१॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं कांचनवालुकं ॥ रम्यं बिंदुसरो नाम यत्र राजा
भगीरथः ॥४२॥ दृष्ट्वा भागीरथीं गंगामुवास बहुलाः समाः ॥ यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥४३॥
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ॥ सृष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः ॥४४॥ उपास्यते तिग्मतेजा
यत्र भूतैः समंततः ॥ नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पंचमः ॥ तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ॥४५॥
ब्रह्मलोकादपक्रांता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥ जंबूनदी च सीता च गंगा
सिंधुश्च सप्तमी ॥४६॥ अचिंत्या दिव्यसंकाशा प्रभोरेषैव संविधिः ॥ उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥४७॥ दृश्यादृ
श्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥ एता दिव्याः सप्त गंगास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥४८॥ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गु
ह्यकाः ॥ सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोवनं ॥४९॥ देवासुराणां सर्वेषां श्वेतः पर्वत उच्यते ॥ गंधर्वा निषधे नि
त्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ॥५०॥ शृंगवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसंचरः ॥ इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ॥
भूतान्युपनिविष्टानि गतिमंति ध्रुवाणि च ॥ तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते देवमानुषी ॥५१॥

पदार्था इति भावार्थः ॥४८॥ ॥५०॥ नवनेतः स्थानमिति शेषः गंध वौवर्तनौतिति शेषः ॥५१॥ प्रतिसंचरः अवरोहः स्थानं १६
इतीति वर्षाणि तेषूपनिविष्टानि गतिमंति स्थावराणि जंगमानि ध्रुवाणि स्थावराणि च ऋद्धिर्विभूतिरेव सर्वर्द्धेः

जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि ... षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

तथा च प्रवेशेन मेरु प्राकारात ॥ तत्र मनितव लेनत्वमेतस्य सहस्र द्वमादित इति संबंधः ॥ २५ ॥ सर्वाग्रवर्णिकाः गौराः ॥ २८ ॥
निषधेति ॥ पीतभास्वरा तन्दोः ॥ २५ ॥ अपरं गंडिकाः अस्येति थमा देनेषेवावयवम्‌लाः वृद्धेपमाः चतुर्द्रौर्णलाः ॥ तोरो मेघ
एतद्वद्दे शिनिमेरेनी उत्पलवोर्ण आमांनिलाः उत्पलवर्णाभाः ॥ २७ ॥ नीलो नीलवलतरमिति ॥ नीलो नलतथा मिनिपिपादः ॥ एवेरिम
वर्णेदति येन भरतवर्षतदुत्तरे हैमवतं तद्वर्षे हेमवत्या इतरे हरिवर्षं निषधाद्दुत्तरे हेमनीलाद्दति ये मेराः ॥ पाठेन रत्नाश्वतमेव
मेव चतुर्थं च वर्षे ॥ सैव केचित्‌ द्रढाः ॥ केतुमाल योर्वर्षे तरनेपक स्वनवत्र वर्षे शिखावाता तोनतो नीला न्यवेताना उत्तर नन्येन

तएवकूसमतमेने हृणांगमभासो रक्तां स्तुतानां ॥ लवंनीच प्रवेनेन कृद्रंचेदनसः शुभे ॥ नयेप्युत्पादितः शुएवः सहृदः
साभरेपमाः ॥ २८ ॥ नाधारयामास सनत्काइत्थेरागार्थेने रथि ॥ पानेचवेलसहस्राणि शिखरे विपिनाकथं कुः ॥ २९ ॥ मे
रोर्लवणं शिखिर्पाधिकेनुमान्‌ लौमहीयते ॥ जंबूद्वीपेतु तत्रैव महरतनपरेन्तप ॥ आप्दैवाहसहस्राणि वर्षे
एणं नंत्रभारत ॥ सर्वक्षिवर्णाः जनराः शिखिपवनसरसोपमाः ॥ ३० ॥ अनामपावीनयेन कुनिलमुदितमा
नसाः ॥ नाधेनमानवं सुत्रनिषधनकनकप्रभाः ॥ ३१ ॥ नाप मान्दकुंभेषुकुबेरः सहस्रानसेः ॥ संप्तनोप
रेसा तसैर्मोदितवगृापापिप ॥ ३२ ॥ नाप मारनमार्केणपरंनपरंगमिका ॥ एकादशसहस्राणि वर्षाणं
परमाय्युषः ॥ ३३ ॥ नत्रदृषानराराजनेते जाघुकामहाबलाः ॥ स्त्रियाश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः स्वप्रियदर्शनाः ॥ ३४
नीलोत्पलंनरं यत्र वैत्राद्दरएपकं परं ॥ वर्षमेरावतं नरावतंत्र तत्राजाननमदेहनं ॥ ३५ ॥ धनुः संस्थ महाराज तेद्वर्षं
दीतराते ॥ २ लाश्वतंमध्यमं तु पंचवर्षं विचेवहृ ॥ ३६ ॥
पंचवर्षं दक्षिणतोर्धं तस्म इत्तरतो द्वेरावतं च वर्षं च द्वे ॥ ततः संगवत्वंनानपेरावतंसमवर्षं ॥ ३७ ॥ धनुः संस्थ धनुष्कोटीसं
स्थानाद्वः समाभिवचः संतत्वनेति देवमिसादि प्रयोगदर्शनात् ॥ तेनविशिष्टन धनुः कोटिद्वयाकारे इत्यर्थः ॥ तद्भूत
दिधनुष्कोटिद्वयकोणतमध्ये किंचित्तत्रिकोणमवति ॥ अनएवनाममेहतेोधनुष्कोटीसको नैवरत्नाकरमहोदय
त्वपसमरहृदयसंगमप्रदेशोत्वदाः एतेपत्नमाकारेदति लोके प्रतिवर्षं उत्तरे यथा वंलत्रमध्ये पंचेति ॥ सम चकोति ॥ ३८ ॥

श्री
८

पवंपर्वतराजः समासीदिवंतां प्रथमं नृपं प्रमुक्त नव्हासमनोसोहितो धमंतंनं नृप माह ॥ तामेतिनिं जनालक न्याइकं वजनाम्रस
हितं नत्यथाकं मते मेपता मसेव तेन्मयाति पयांपलहितनिनि वताव्रफलप्रणादीनि षिलेणपलहितानिहरूमंदी
निचपत्र मैता मघपर्षिले: ॥ पुनपव श्रीमान्मलयपर्वतः ॥ आवासे सुपर्वतः वृक्षैतः ॥ श्रष्टनमस्पासमयेन
विषः ॥ आपामस्यपयतिकस्य नेनि हूदहारायणकपष्ट स्तासमयंचेत्तारामपदरसीनानत ॥ पतन्मलयनृपंहीपस्य
जेवनाविउस्पहितो यंवामनाम यं ॥ सापामेष्मि तेयाम नृपंपतेनहेवावम्र [illegible] नृपमर्ते चैवानिभ्रमितिप्रसिद्धस्य
तामपरिषिलेगजनन् श्रीमान्मलयपर्वतः ॥ पतहितोयं नृपस्यरूपतेगषामसंस्थितो ॥ ४९ ॥ श्री प [illegible]
ध्यायः ६ ग ३ ॥ मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ॥ निखिलेन महाबुद्धे माल्यवंतं च पर्वतं ॥ १ ॥ सं
उ च ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ॥ उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २ ॥ तत्र वृ
क्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः ॥ पुष्पाणि च सुगंधीनि रसवंति फलानि च ॥ ३ ॥ सर्वकामफलास्त
त्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ॥ अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४ ॥ ये क्षरंति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यम
तोपमं ॥ वस्त्राणि च प्रसूयंते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५ ॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकांचनवालुका सर्वत्र
सुखसंस्पर्शा निष्पंका च जनाधिप ॥ ६ ॥ देवलोकच्युताः सर्वे जायंते तत्र मानवाः ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाः
सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥ मिथुनानि च जायंते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबंत्यमृत
सन्निभं ॥ ८ ॥ मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ॥ तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च ॥ ९ ॥ एवमेवानुरूपं च
चक्रवाकसमं विभो ॥ निरामयास्ते लोका नित्यमुदितमानसः ॥ १० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥
जीवंति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ ११ ॥ भारुंडा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुंडा महाबलाः ॥ तान्निर्हरंतीह मृता
न्दरीषु प्रक्षिपंति च ॥ इति ते उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्याता [illegible] ॥ १२ ॥ अध्याय ॥ एवमस्केोप
ध्यानमार्गैर्विविक्तैर्हि [illegible] स्तानानिस्फूर्ति मेरोरिति ॥ १३ ॥ मधुफलाः स्वादु
फलाः ॥ १४ ॥ शुक्लाभिजनो [illegible] ॥ १५ ॥ कवाकोसमह चैरोप सिद्धपतो ॥ १६ ॥ नदीनि

17

२

त्रुभूषनाश्रयः प्राप्नमिवता प्रकेपापस्तहेमसैपस्त्रप्रस्तावात् हिन्ताम्पर्येचोदितानिकर्मोपि करोति नत्वप्रद्यान
मित्सर्थः॥ एवंभसंस्थानन्तुनेदं द्वपरमात्मनः॥ शरीरमिति चिंतनीयमिमशोधनाद्॥ पांशितिदिविमसपापरत्ते
भवांदिमामपिकोमूशरस्यविदात्मनः स्राह्रुतिविष्यन्तात्कोलन्तेवद्यति पिप्पलमिमिन्नमूर्तं त्वयैवोक्तन्त्वादिहानो
मृत्कसि अवरंप्रापमस्त्यपि शब्देन लनामोवृतिमानवश्रेदेशः॥ त्वामहं नयाहप्तमपिवस्याम्मोतिमेव॥ ४५॥ तामेवार
पामितिमूलस्य मूलादेः संघट्टस्थानन्यामधृद्वयं॥ यमणवकमेतच्च पस्थानभरतवर्षपकंपरमेरुस्य दक्षिणपार्श्वेन
सेपंतयाप्यानत्वपमविपयामस्य चयस्यानेनरपार्श्वे तनेत्येतन्तोद्विवृत्लोकस्तूलतोगाभ्यहाः विदेहप्रभृतिलयाभ्य
वत्कावंतेनेचशर्वसंस्थानन्यातमस्य स्तितिमरनवर्षतुकमेतानाहे पारद्धनुष्ठानत्वायाभीति॥ दक्षिण कुटिलेना
भवितनमस्यसंचिंतयया लोकिके शरीरे कर्णार्थं जन्मा स्यानंननयैमपरमेस्वर शरीरेनागन्त्रे पांकमेणादेतिमा

अधःकायपरिस्थानामंसा रूपानवयवस्थिता॥ तातनुखामेराकृत्यानेनंधश्चाकृति॥ ४६॥ पार्श्वे यायास्य देवते
डुके पोदक्षिणोत्तरे॥ कर्णितनुनासाद्वीपसमुद्रसमपतद्वीपयवत्व॥ ४७॥

तरौश्चर्वि रादिमार्गं प्राप्यसत्वलोकः यो मित्रापः एमादिमार्गं प्राप्यदेवलोकः कर्ममिः प्राप्यश्च विम्रकेशेनागेन्तुषी
सकेरगेरमूपक्रमस्य श्रोष्टप्यादृनरस्थितन्तृति सर्वोपरिस्था श्रेष्ठ हिरण्यगर्भे नानया हृ प्रयोगाद् रोनमतनस्यहोपरवहौ
पालोकः॥ ततेरुराम्परतिनागतोपः॥ तत्वलोकः तथाकसंमयं तरापेणा मादि रूपं मादकेमनोयेपितं तितेकयपपा
कर्मिणः तेषां प्रयं कपपपद्वीपः स्वर्गः॥ एवं पापस्य कुलिकर्णानु मायापयमं मारेप्रन्न नयमेदपमत्तकुक्षेरर्थोमा
गतेनच कल्पनेया॥ तथाच कृतिः॥ अस्थिमूर्धा च तुर्याचं दस्तयैदिशः॥ श्रोत्रे वागिन्द्रनामुवेदा॥ वायुप्राणे
हृदयंविश्वमस्य पद्मां एथिवी ह्येषसर्वभूतांतरात्मेति॥ अत्रापि च हृदयं परम्परा शब्देनामवदेवतात्मवतेदिक
राहूनचनलोकतामेपापाकर्णितस्यानेयो दयामेदविनिश्चेयं॥ ४८॥

श्री
१८

18

पंचषट्पंचाधिकाः षट्प्रकारश्चोत्सेधः ॥ महारजतेनकांचनेनलक्ष्यकायाः ॥ ४९ ॥ ब्रह्मलोकेनिवासिनः कथितान् ब्रह्मलोकं
गतालेलतनुतनाः संतानाल्पवर्तिपर्वतेजन्मलब्धाभूतानां रतनार्थं तपस्त्वलक्ष्मादिवाकरं प्रविशंति तत्तस्मात्पूर्वप्राय
वेति ॥ ३ ॥ ५० ॥ तत्रादित्यलोकेनक्रमेणविराटपुरुषबद्धकालमूलमस्यचइमनक्षेत्राधिष्ठितानंप्रविशंतितत्रात्मभावंप्राप्य
ब्रह्मलोकगतनाः सर्वैः सर्वतः सेवितसाधवः ॥ ५१ ॥ तपस्तप्त्वाजितेन्द्रियाः भवंतिसदृशौतिसः ॥ रत्नकंठैरनुगम्यमानाः प्रवि
शंतिदिवाकरं ॥ ५२ ॥ षष्ठिंतानिसहस्राणिषष्टिंचैवशतानिच ॥ ब्रह्मणस्याश्रमेतेषांनिधिरेवाग्रेदिवाकरं ॥ ५३
षष्टिंवर्षसहस्राणिषष्टिमेवशतानिच ॥ अरुणस्यश्रमेतेषांतिष्ठंतिचाग्रेदिवाकरं ॥ ५४ ॥ षष्टिंवर्षसहस्राणि
षष्टिमेवशतानिच ॥ आदित्यतापनमांसेविशंतिशाशिमंडलं ॥ इति श्री भविष्यपुराणे ब्रह्म... आ य ः ॥ ५५ ॥
३ शौच ॥ वर्षाणांचतत्त्वायाम्यानेपर्वतानांचसंजय ॥ अत्रवालमयस्थानंतंयवपर्वतवासिनः ॥ ५६ ॥ संजय उवाच ॥
दक्षिणेनतुश्वेतस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षरमणाकंनामजायंतेतत्रमानवाः ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाः
सर्वेतेप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्चतेसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ॥ ५७ ॥ दशवर्षसहस्राणिशतानिदशपंचच ॥ जी
वंतितेमहाराजनित्यंमुदितमानसाः ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षंहिरण्मयंनामयत्र
हैरण्वतीनदी ॥ ५८ ॥ यत्रचायंमहाराजपक्षिराट्पतगोत्तमः ॥ यक्षानुगामहाराजधनिनःप्रियदर्शनाः
८ ॥ महाबलास्तत्रजनाराजन्मुदितमानसाः ॥ एकादशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप ॥ आयुःप्रमा
णंजीवंतिशतानिदश्पंचच ॥ शृंगाणितुविचित्राणित्रीण्येवमनुजाधिप ॥ ५९ ॥ एकंमणिमयं
तत्रतथैकंरौक्ममद्भुतं ॥ सर्वरत्नमयंचैकंभवनैरुपशोभितं ॥ ६० ॥

वंतीत्यर्थः ॥ अथायः ॥ वर्षाणां ॥ ८ ॥ दक्षिणेनेति ॥ यद्यपिश्वेतस्यदक्षिणेनीलः ॥ तस्यदक्षिणेनिषधस्तथापिनिष
धोत्तरत्वमस्येवेत्यविरोधः ॥ रमणकंयत्पूर्वंनीलमुक्तंरत्नं ॥ श्वेतादक्षिणेनश्वेतवर्षमित्युक्तंतस्यैवरमणकमिति
निसंज्ञांतरं ॥ दक्षिणेनतुनीलस्यत्यवतोनीलांधनादेवैरेः ॥ सर्वविदर्थः ॥ निषधस्योत्तरेणत्येवतयोरेव

[illegible]

१२ तत्पूर्वाभिषेकाम्बूर्ध्वाभिषिक्तः सर्वाभिनियावता ॥ ७ ॥ १ ॥ योजनानां [illegible] प्रत्यायेकाद्वा पार्श्वे विशेषाः पंचपंचाशत
२१ एवं सन्निसार्धं सहस्रद्वयमरत्नीनां तस्य परिणाममेतोरत्र तत्र सपादशतं अरत्नयः फलपीठमरत्नः प्रमाणेन रसभेदिना
उत्तराः कुरवो यत्र तन्नाम्ना ख्यातारेते समासतः ॥ केयोः पार्श्वमहद्भेदं वल्मामध्यस्थयातनं ॥ १४ ॥ तस्य मूर्धाभिषेकजलम
द्रा यस्य विशेषयते ॥ भद्रसालवनेयत्रकालाम्रस्य परादुमः ॥ १५ ॥ कालाम्रालमहाराजनिस्पृश्यफलः शुभः ॥ इमस्य
योजनानेस्यथ सिद्धचारणसेवितः ॥ १६ ॥ तत्र तेषु रुधाःस्वला ते तेषु महाबलाः ॥ स्निग्धः कुल्मुद्वर्णैश्च प्रतेद्वंद्वैः प्रि
यदर्शनः ॥ १७ ॥ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णैः शुभैश्च चंद्रनिभाननाः ॥ चतुर्भीतलगात्राश्च सुस्तनपीनविस्तारदृः ॥ १८ ॥ द्रुमवर्ष
सहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ॥ कालाम्ररसपीनाकेतिनित्यं कोशिनयौवनाः ॥ १९ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्यो
त्तरेणतु ॥ सुदर्शनो नाम महान्जंबूवृक्षः सनातनः ॥ २० ॥ सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥ त
स्य नाम्ना समाख्यातो जंबूद्वीपः सनातनः ॥ २१ ॥ योजनानां सहस्रं च शतं तु भरतर्षभ ॥ उत्सेधो वृक्षराजस्य दि
वस्पृक्मनुजेश्वर ॥ २२ ॥ अरत्नीनां सहस्राणि षष्टिलानिदशा पंचच ॥ परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिना ॥ २३ ॥
पतमानानि तान्युर्वीं कुर्वंति विपुलं स्वनं ॥ मुंचंति च रसं राजन्तस्मिन्रजतसन्निभं ॥ २४ ॥ तस्या जम्ब्वाः फलर
सो नदी भूत्वा जनाधिप ॥ तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते नरान् ॥ २५ ॥ तत्र जांबूनदं नाम कनकं देवभूषणं
इंद्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ॥ २६ ॥ तरुणादित्यवर्णाश्च जायंते तत्र मानवाः ॥ तथा माल्यवतः शृंगे दृ
श्यते हव्यवाट्सदा ॥ २७ ॥ नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥ तथा माल्यवतः शृंगे पूर्वे पूर्वांतगंडि
का ॥ २८ ॥ योजनानां सहस्राणि पंचाशन्माल्यवान्पयः ॥ महारजतसंकाशा जायंते तत्र मानवाः २९

कर्कटीफलवत्सकनात्सम्भ्रांभेदशीलानां ॥ २० ॥ २८ ॥ गैरिकाह्वद्पर्वतः ॥ २५ ॥ १ ॥

अस्मवलतद्वाणच्चापि चिन्तयतां तथापि इह लोक प्रसिद्धं ॥ अष्टचक्रं अष्टाभिर्गणवत्तनुभिः उपलक्षितं अष्टचक्रं यानं इहलो
क परलोक गति साधनं अष्टौ चक्राणि नु कर्मेन्द्रियपंचकं ज्ञानेंद्रियपंचकं मन आदि चतुष्कं प्राणापंचकं सत्त्वभू
तपंचकं अविद्या कामः कर्म चेति पुर्यष्टकात्मकं लिंगशरीरं व चेतन मनन त मन लमपि भूतयुक्तं भूत तत निमित्ति
द्वेन स्फुरणमन प्रविष्टं सतत मनोजवं क्षेत्रज्ञं भवति प्राणनादि क्रियाः करोतीत्यर्थः ॥ अतएव श्रूयते ॥ कोह्येवान्यात्कः
प्राण्यात् ॥ यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति ॥ अधिष्ठितं ॥ अधिष्ठितं यस्य अनंतं ते समस्तदुःखप्रशमनार्थः अ
नेकविध ज्ञानेंद्रिय प्रधानं नो नूनं देहिनस्सर्वाणि वितोहरं वा मनोज्ञालंतेन विभूषितं तस्यमित्यर्थः ॥ अधिदैवत

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवं ॥ अधिष्ठितं महातेजो नूनं देवविभूषितं ॥ ७ ॥ सप्रभुः सर्वभूता
नां विभुः सर्वभरक्षमः ॥ सर्वतेषां चैव सर्वेश्वर कर्ता कारयिता तथा ॥ ८ ॥ इति व्यापत्तया काशे वायुस्तेजस्य
पार्थिव ॥ सप्रभुः सर्वभूतानामासां तस्य ... नाशनः ॥ ९ ॥ वे पा नेउ च ॥ एवमुक्तः स तेनैव भूत
ताक्षेम महामनाः ॥ ध्यानमन्वास महाज्ञानानुशान्ति जनाधिप ॥ सर्वविद्यमहातेजाः पुनरेवाब्रवीद्वचः
असंशयं सूक्ष्मभक्तकालः संहितो प्तेजगत् ॥ १० ॥

स इत्येवार्थः ॥ ८ ॥ सप्रभुरिति ॥ यो स्मिन् शाकटे वसति स एव सर्वेषां जीवानां प्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः सर्वेषां सर्वलो
विस्तारः समस्त विस्तारयिता कर्ता जीवरूपेण कारयिता ईश्वररूपेण ॥ ९ ॥ एवमध्यात्मादिदैवतमुक्त्वा विभूतिमधि
यज्ञरूपत्वमपि तस्यैवाह इति विवेति सर्वेषां भूतानां संबंधोपाधिकारैर्निर्वर्त्यो यज्ञः स एव आसां तस्य कृतादाशनः वि
शेषतस्तस्य यज्ञेनैव तृप्यतीति भावः ॥ एवं संजयेन उक्त उपदिष्टो धृतराष्ट्रो महामनाः महतोपि अर्थस्य पर्याप्तविव
स्वरूपदर्शनयोग्यं मनो यस्य स एवं भूतो ध्यानं सविकल्पसमाधिमन्वागमत् ॥ १० ॥ तत्र च पयाज्ञेन न विश्वरूपदर्श
नकाले भासितत्वं हृदये प्रस्फुरति इत्योपि नरनारायणात्मा कृष्णं सर्वं तत्त्वतः परं ह्यास्य पुत्राः सति विचिंत्य पुनरेव

शृंगस्य शृंगवतः शृंगं शृंगवत् ॥ यस्मान्सर्वथान्तविचित्रस्वरूपं वाक्यमयपर्वतरसकमहिम्ना पर्वतेन पोरशिक्षितं हृदये
गवतान्विंवेवेतस्मात् तश्वेतानां वर्षगणानि संरोहश्मिरं वर्णितमर्थः ॥१॥ यत्र देवाद् ॥ ततत्रेभ्यादिना ॥११॥२२॥ अ
निष्यंदा अस्वेदाः ॥ देवतल्पामस्यर्थः ॥१६॥ आदित्यलाणतत्स्थाने विस्तीर्णविशोमिंडलमिति विराड्वाक्यकासूत्रा
त्मभावेनगच्छतीत्यर्थः स्यात्तल्लक्षणं दृश्यकार्यहृदयं ॥ दासीविमलतवदिव्यमसीत्सकः ॥ सजयो वसरं प्राप्य
विमलाविकारणमणाद् ॥ क्षीरोदस्येति ॥ तत्रापि देवं ॥ ततोणेत्तसरासर्विदचितीरसुरहादकानाम
ममसमुद्राणमणेतः क्षीरोदः ॥ यथान्नस्य अत्रमयः ॥ आस्यणाणमयत्तु रंदियमप्राणमयमेदेनहिवि

तत्र ह्रदं पद्मभा देवी नित्यं वसति शृंगोत्तुलो ॥ उत्तरेण तु शृंगस्य समुद्रान्ते जनाधिप ॥१०॥ वर्षमैरावतं नाम
तस्माच्छृंगवतः परं ॥ न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यंति मानवाः ॥११॥ चंद्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योति
र्भूत इवावृतः ॥ पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ॥१२॥ पद्मपत्रसुगंधाश्च जायंते तत्र
मानवाः ॥ अनिष्यंदाः सुगंधाश्च निराहारा जितेंद्रियाः ॥१३॥ देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप
त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ॥ आयुःप्रमाणं जीवंति नरा भरतसत्तम ॥ क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवो
त्तरतः प्रभुः ॥ हरिर्वसति वैकुंठे शकटे कनकामये ॥१४॥

पतति होचतथा पोमनोमयं ॥ पंचमो विज्ञानमयः ॥ आनंदमयः ॥ सर्वकारणभूतः समस्तः अंडे वशोति तत्र क्षीरोद
त्वरतोमहाविस्तो जेगत्मादिहेतोः स्थानमस्मिंपोदृदं ॥ दशगुणासकेः प्राप्यते ॥ पत्रारस्वरूपणे ज्ञातो .. .. पत्र
प्रभविभिन्नेहिरण्मये वैसमर्येवेशकपत्रापन्नः ॥ सामसवनतस्यदिविहस्तके ॥ कोतिप्रसिद्धं प्रभुरंतर्यामीद
रिः ॥ सर्वसंहर्ता वैकुंठितसामर्थ्यः ॥ शाकटे शाकटवदंचतनेकनकामयेकनककवरूपाहारज्योतिर्मये ॥ अन्ये
प्योपिहरण्यइतिहोते ॥ चिन्मयेपरांरवसति ॥१५॥

भी २

।।२।।८।।११।। अग्रेस्यछार्वोग्रंथः ।।१३।।१४।।१५।।१६।।१७।।१८।।

महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान्रक्षवानपि ।। विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ।।९।। तेषां सहस्रशो
राजन्पर्वतास्तु समीपतः ।। अविज्ञाताः सारवंतो विपुलाश्चित्रसानवः ।।१०।। अन्ये तेभ्यो परिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वो
पजीविनः ।। आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ।।११।। नदीः पिबंति विपुला गंगां सिंधुं सरस्व
तीं ।। गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीं ।।१२।। शतद्रुं चंद्रभागां च यमुनां च महानदीं ।। दृषद्वतीं वि
पाशां च विपापां स्थूलवालुकां ।।१३।। नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगां ।। इरावतीं वितस्तां च पयो
ष्णीं देविकामपि ।।१४।। वेदस्मृतिं वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुलां कृमिं ।। करीषिणीं चित्रवाहां चित्रसेनां च
निम्नगां ।।१५।। गोमतीं धूतपापां च वंदनां च महानदीं ।। कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां लोहिता
रणीं ।।१६।। रहस्यां शतकुंभां च सरयूं च तथैव च ।। चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशां तथा ।।१७।।
शरावतीं पयोष्णीं च वेणां भीमरथीमपि ।। कावेरीं चुलुकां चापि वाणीं शतबलामपि ।।१८।। नीवारां
महितां चापि सुप्रयोगां जनाधिप ।। पवित्रां कुंडलीं सिंधुं राजनीं पुरमालिनीं ।।१९।। पूर्वाभिरामां वी
रां च भीमामोघवतीं तथा ।। पाशाशिनीं पापहरां महेंद्रां पाटलावतीं ।।२०।। करीषिणीमसिक्नीं च कुशची
रां महानदीं मकरीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा ।।२१।। पुरावतीमनुष्णां च शैब्यां कापीं च भारत
सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीं ।। सदाकांतां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।। वस्त्रां सुवस्त्रां
गौरीं च कंपनां सहिरण्वतीं ।। वरां वीरकरां चापि पंचमीं च महानदीं ।।२१।। रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वा
मित्रां कपिंजलां उपेंद्रां बहुलां चैव कुचरामंबुवाहिनीं ।।२२।।

२

२द्लोकेनतद्भक्तंतत्त्वेऽस्मिन्नितिशत्रुद्भवेमेवाद्भिकमपिनास्तिकिंतसर्वेषांनप्रत्यभाक्तंकल्पमात्राज्ञात्वाकिंतदिहतासुर
मलिनेनारायणश्रुतिजीवसर्वेवेवस्मायनेनेत्याह ॥ उभयंमिलित्वापकएवसर्वेषांसर्वभूतहृत्तमेवेषुरंदेवावैकुं
ठमाहुः ॥ अपि देवसपववैकुंठधामनि दिव्यतनुत्वात् ॥ नरात्मेवान्नतमेव विस्तृत्यप्राणात्मेश्रेतःप्रविष्टंजनानांनाम

सृजतेच पुनः सर्वं नेहविद्यातिसन्मतं ॥ नरोनारायणश्चैवसर्ववशःसर्वभूतहृत् ॥२८॥ देवावैकुंठमिच्छाकुन्तरा
विलमितिप्रभं ॥ इति श्री म वे नंदूतेउनिसंवादेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पु रा उ च ॥ यदिदं भारते वर्षे य
त्रेदेमूर्तिलेव लं ॥ नत्रातिमानल्लघ्वाभ्यं पुत्रोद्दुर्वीधनेनामम ॥ १ ॥ पुत्रवर्ष्याः पांडुपुत्राणांदेमेसततेमनः ॥ पुन
केनतन्वमाचत्वत्वंदिमेवदिमात्मन ॥ २ ॥ संज उवाच ॥ ननतेषांतुवागर्ष्याः सुपुत्राजन्वत्रोमम ॥ अदृश्ये
दुर्योधनस्तत्रयाकुलेनिष्याप्तिदोवलः ॥ ३ ॥ अपरेतत्त्रियाश्चैवनानाजनपदेश्वराः ॥ प्रकृत्याभारतेवर्षेनसंख्या
तिपरस्परं ॥ ४ ॥ अनेनकौतेनविख्यातिवंशेभारतमारतं ॥ विप्रामित्रपदेवसप्तनेतावैवृत्तनस्पत्र ॥ ५ ॥ एषो
ल्लाराजन्वैलाप्तमनयेत्ताकोमहात्मनः ॥ यथानेदंवीरसस्तपाधानुकोट्टबस्य ॥ ६ ॥ तेषेवमपुत्रकुरूदस्थिता
विरोधोनरप्रत्त ॥ अन्नमस्तनैलतस्नगस्त्यस्त्रपतेत्तया ॥ कुमिकस्यचदुर्योधनाःशेषेवमहात्मनः ॥ लो
मकस्यचदुर्धोदिलेषम्रतयेवच ॥ अन्योधाचमहाराजत्रियाणांवलीपरं ॥ सौभाग्यमेवराजेन्द्रप्रियंभा
रतभारतं ॥ तेनैवंश्रुमवत्तामिपयायाथमारिदम ॥ श्रुत्वामगादनेरानमनयकांत्वपरिपृच्छसि ॥ ८ ॥

ग्रहचक्रस्ययाकदस्यचालकंश्रातुः ॥ तथापिप्रभंकृत्वापिलेषयुतंश्रत स्वयं प्रत्येकोधन ॥ तत्रतत्त्वमास्यदो
घनतकःइतिभावः ॥ ४४ ॥ संवृत्तेउनिसंवादेअध्यायः ॥ यदिदं ॥ १ ॥ राजभः लोमप्रकृतिः ॥ पतनपतस्यतेमहंतनस्य
श्याम ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रियमितिकर्मभूमित्वादिहदोनामिदंप्रियं ॥ ५ ॥ ६ ॥

गोमंतास्तेत्काबेडा विमर्दाकुपवाहिकाः ॥ अश्मकाः कोशलाश्चैव गोपराष्ट्रा करीतयः ॥ ३९ ॥ अधिराजकुशाद्यश्च
मलराष्ट्रं च केवलं ॥ वारवास्यावहा वक्रावक्रा तथा शकाः ॥ ४० ॥ विदेहा मगधा स्वला मलजा विजयास्त
था ॥ अंगवंगकलिंगाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ४१ ॥ मलाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिकाः शशिकास्तथा ॥ वा
ह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ ४२ ॥ अपरांताः परांताश्च पंचालाश्च मंडलाः ॥ अटवीशिखरा
श्चैव मेरुभूतास्तथा हि ष ॥ ४३ ॥ उपावृत्तानुवृत्ताश्च स्वराष्ट्राः केकयास्तथा ॥ कुट्टपरांता माहेया कक्षाः सामु
द्रनिष्कुटाः ॥ ४४ ॥ अंध्राश्च बहवो राम अंतर्गिर्यास्तथैव च ॥ विगर्हिणा मलजा मगधा मानवर्जकाः ॥ ४५
समंतराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ॥ पुंड्राः भार्गाः किराताश्च सुदेष्णा यामुनास्तथा ॥ ४६ ॥ शका निषा
दा निषधास्तथैवानर्त्तनैर्ऋताः ॥ दुर्गालाः प्रतिमत्स्याश्च कुंतलाः कोशलास्त
था ॥ ४७ ॥ तीरग्रहाः शूरसेना ईजिकाः कन्यकागुणाः ॥ तिलभाराः समीराश्च मधुमंतः सुकंदकाः
काश्मीराः सिंधुसौवीरा गांधारा दर्शकास्तथा ॥ अभीसारा उलूकाश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ४८ ॥ दर्वी
चवानवा दर्वा वातजामरथोरगाः ॥ बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ४९ ॥ वभ्राः करीषकाश्चा
पि कुलिंदोपत्यकास्तथा ॥ वानायवो दशापार्श्वा रोमाणः कुशविंदवः ॥ ५० ॥ कच्छा गोपालकक्षाश्च जां
गलाः कुरुवर्णकाः ॥ किराताः बर्बराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥ ५१ ॥ औंड्राः म्लेच्छाः सैसिरिध्राः
पार्वतीयाश्च मारिष ॥ अथापरे जनपदाः दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५२ ॥

विनंदीपिसलोवेलंलंगवेलंसमहानंदी ॥ विदिफांकूसवेलंचतासंचेवकलासपि ॥ २५ ॥ एवलंसवामोवेदाणाह
दिप्रावोसमहापवंनं ॥ पीनंगांचपिफलंवेवसारहजीराहिनसगा ॥ २६ ॥ कोपिकंसिनमलंगोफलंवाइहमथवं
हमी ॥ उगोसंग्रमिलोचेवनसंवेपांगूदइली ॥ २७ ॥ एवलामयरोदीचनयांजंनुनदीमपि ॥ सनलांनमसंदा
मीवसामसंपावरागसी ॥ २८ ॥ नोलांपूलिमातिचेवपर्मसंचमहानदी ॥ मलनंवोहेषमोचेवलहसंमेपांशह
हली ॥ २९ ॥ एलाधापाच्यवकूपामहानयीजनापिप ॥ सदानिरामयोकांसंमदंगमेदवाहिनी ॥ ३० ॥ नास
लीचमहागौरीदुर्गामपिचभारत ॥ चित्रोपलाचित्ररथामंजुलावाहिनी ॥ ३१ ॥ मंदाकिनीवेतर
णीकोसवापिमहानंदी ॥ सुक्तिमतीमलंगाचलरोचकूपमाकूपा ॥ ३२ ॥ लोहित्यांकरतोयाचतथै
वृषकाहूया ॥ कुमारीमहिषिकुलंमाचमारीचाचरपवलो ॥ ३३ ॥ मंदाकिनीसप्तरूपाचपवंबोगगंचभा
रत ॥ विषयस्थमातरः सर्वाः सर्वोवमहाफलाः ॥ ३४ ॥ नयानयासंप्रकाशाः प्रालयोगसहलश ॥ मुल
ताः सरितोराजनकामालानाप्यास्मृतिः ॥ ३५ ॥ प्रतरूपेनजनपदान्निबोधगादतोमम ॥ तत्रेमेकुरुपं
चालाः शाल्वासाइपजांगलाः ॥ ३६ ॥ शूरसेनाभुलिंदाश्चबोधामालास्तथैवच ॥ मत्स्याः कुशल्याः सोश
ल्याः कुंतिपः कालिकोश्चलः ॥ ३७ ॥ चेदिमत्स्यकरूशाश्चभोजाः सिंधुपुलिंदकाः ॥ उत
माश्वदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह ॥ ३८ ॥ पांचालाः कोशलाश्चैवनैकपृष्ठायुगंधराः ॥ बोधामद्र
कलिंगाश्चकाशयोपरकाशयः ॥ ३९ ॥ जठराः कुकुराश्चैवसदशार्णाभारत ॥ कुंतयोवंतयश्चैवतत
श्चैवापरकुंतयः ॥ २९

श्री
२२

22

१०॥तस्मात्सतत्त्वात्॥११॥एवमपि केभ्यः मित्रयकालमृते। अथाथानंतरं मित्रयफलमाह॥पितेति सिद्धिं स
सुभ्रातृश्रीनेयस्य सामभिः यो गम्भीरो मातुलकालदासनंदृष्टामसतोपि ज्ञातिदिवसे द्वमेनिकेमः यातिवज्रकायान्
अनेनसम्यग्वलंपतिमार्गमेवंपरापरामित्रः॥शांतानामपरं सुखमोक्षकामावहंपरं॥१०॥नवापितरभिः कामानां
विषयेनयायिकस्यचित॥तस्मान्नरपते भूमिर्तानेक रूपंदवाः॥११॥सामान्यमेदनदानेनदेहेनैवचभारत पितो
मातावचपुत्राश्चाथखंस्वर्गश्च नरर्षभ॥१२॥भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिना॥ इ श्री भी ष्म प ९॥
धृ रा उ च॥भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च॥प्रमाणमायुषः सूत फलं चापि शुभाशुभं॥१॥ अनागत
मतिक्रांतं वर्तमानं च संजय॥ आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च॥२॥ सं य उ च॥ चत्वारि भारते वर्षे युगानि
भरतर्षभ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन॥३॥ पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो॥ संक्षेपाद्द्वाप
रस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते॥४॥ चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम॥ आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता
राजसत्तम॥५॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप॥ द्विसहस्रं द्वापरे तु भुवि तिष्ठंति सांप्रतं॥६॥ न
प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन्भरतर्षभ॥ गर्भस्थाश्च म्रियंते च तथा जाता म्रियंति च॥७॥ महाबलाम
हासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः॥ प्रजायंते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः॥ जाताः कृतयुगे राजन्धनि
नः प्रियदर्शनाः प्रजायंते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः॥९॥ महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवा
दिनः॥ प्रियदर्शना वपुष्मंतो महावीर्या धनुर्धराः॥१०॥ वरार्हा युधि जायंते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः॥ त्रेता
यां क्षत्रिया राजन्सर्वे वै चक्रवर्तिनः॥११॥ सर्ववर्णेषु जायंते सदा वै द्वापरे नृप॥ महोत्साहा वीर्यवंतः
परस्परवधैषिणः॥१२॥ तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप॥ लुब्धाश्चानृतकाश्चैव तिष्ये जायंति भारत॥१३॥ ईर्ष्या
मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च॥ तिष्ये भवति भूतानां रागो लोभश्च भारत॥१४॥ संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मि
न्नराधिप॥१५॥ गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परं॥१॥ सर्ववर्णेषु परस्परवधैषिणः

२२

५१॥ ५४॥ ५५॥ ५८॥ ६१॥ ६७ पथ्यागण एकविंशति पथ्यागणे सत्त्वादिगुणानन्तनिक्रमानं कुर्त यथावलं श्रेयो यं वानीत
क्रमस्त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामात्मकस्य मरापफलं उत्कृष्टं फलं देवत्यागार्थं प्रदेशार्थं ते सम्यगनुष्ठिता सम्यक्पालिता भवि

दुर्विदग्धः केवलः प्रत्याख्यापिकाः वनवासिकाः ॥ कर्णिकामा पाहिका विकटालपबकालया ॥ ५४ जिह्मिकाः
कुन्तलः श्रैवसेदन्नमकानना ॥ कोलकिहकालत्याचोलाः कोंकणमानवानराः ॥ ५६ ॥ समागमः कारकाद्य
वकुंकरंगारमाधिपाः ॥ ५७ जिह्मन्तसर्वसकेतगिरितालाः पात्यसेनयः ॥ ५७ ॥ श्रुकाः कोकवलः प्रोष्ठाः समवे
गावमातलया ॥ तथैव विषयवुलिकाः प्रोलिदावल्कलैः स्तव ॥ ५९ ॥ मालवामलवाश्चैवपौवापरपल्लवाः कु
लिन्दः कालवाश्चैवकुंडलाकवकातलया ॥ नषकालनवालाश्चनारी पाचीरिकेतयाः ॥ श्रलिदयाः शि
वाराश्चतनपाः स्तनपालया ॥ ६० ॥ करपिकर्विदर्भाः काकालताम्रा ॥ परतंगाक्ष ॥ उत्साश्चापरे म्ले
छ्याः क्रूरामरतसत्तम ॥ यावनाश्चीनकांबोजादारुणा म्लेछजातयः स्तकृदृहः कुलत्याश्च हृणाः पार
सिकैः सह ॥ ६२ ॥ तथैवरमणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः ॥ क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६३ ॥
शूराभीराश्चदरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ॥ खाशीराश्चान्तचाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६४ ॥ आत्रेयाः
सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोषिकाः ॥ प्रोषकाश्च कलिंगाश्च किरातानां च जातयः ॥ ६५ ॥ तामरा हंसमार्गाश्च
तथैव करभंजकाः ॥ एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ ६६ ॥ उद्देशमात्रेण मया देशाः संकी
र्तिताविभो ॥ यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलं ॥ ६७ ॥ दुह्येत धेनुः कामधुक् भूमिः सम्यगनु
ष्ठिता ॥ तस्यां गृध्यंति राजानः शूराधर्मार्थकोविदाः ॥ ६८ ॥ ते त्यजंत्याहवे प्राणान् वसुगृद्धास्तरस्विनः
देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणं ॥ अन्योन्यस्याविलुंपंति सारमेया इवामिषं ॥ ६९ ॥ राजानो भर्तुमिच्छंति वसुधां वसुगृद्धवा
न्वाः ॥ ६९ ॥ देवकायाजांतोयेनमानुषकायानाम मिलभवेतनप्रभृतिः परायणमाश्रयं ॥ ६९ ॥

श्री
२३

२४॥ १०॥ रैवतोऽजितंमेरुलक्ष्मणश्चज्ञातिवनेनपर्वतैर्विविधैर्मेघदापितामहेनकृता॥ ११॥ १२॥ पंचनामवर्णाख्याचक्षेत्रयोरिति

नैकधातुविचित्रैश्चपर्वतैरुपशोभितः॥ सिद्धचारणसंकीर्णः सागरःपरिमंडलः॥ ३॥ शाकद्वीपंचवक्ष्यामि
यथावदिहपार्थिव॥ सर्वमेतंयथाम्नायंस्तुवतःकुरुनंदनः॥ ४॥ जंबूद्वीपसमानेनहिमवतःसनराधिप वि
ष्कंभेणमहाराजसागरोपिद्विभागशः॥ ५॥ क्षीरोदेमरतश्रेष्ठयेनसंपरिवारितः॥ तत्रपुण्याजनपदाम
न्ननम्रियतेजनः॥ कुतएवहिदुर्भिक्षंक्षमातेजोयुताहिते॥ शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावद्भरतर्षभ॥ ६॥ उक्त
एषमहाराजकिमन्यत्कथयामिते॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ शाकद्वीपस्यसंक्षेपोयथावदिहसंजय॥ उक्तस्त्वया
महाप्राज्ञविस्तरेणाद्यतत्वतः॥ संजय उवाच॥ तथैवपर्वताराजन्सप्तात्रमणिभूषिताः॥ रत्नाकरास्तथान
द्यस्तेषांनामानिमेशृणु॥ ७॥ अतीवगुणवत्सर्वंतत्रपुण्यंजनाधिप॥ देवर्षिगंधर्वयुतः प्रथमोमेरु
रुच्यते॥ ८॥ प्रागायतोमहाराजमलयोनामपर्वतः॥ ततोमेघाःप्रवर्तंतेप्रभवंतिचसर्वशः॥ ततःप
रेणकौरव्यजलधारोमहागिरिः॥ ततोनित्यमुपादत्तेवासवःपरमंजलं॥ ९॥ ततोवर्षंप्रभवतिव
र्षकालेजनेश्वर॥ उच्चैर्गिरीरैवतकोयत्रनित्यंप्रतिष्ठितः॥ १०॥ रेवतीदिविनक्षत्रंपितामहकृतोविधिः॥
उत्तरेणतुराजेंद्रश्यामोनाममहागिरिः॥ ११॥ नवमेघप्रभःप्रांशुःश्रीमानुज्ज्वलविग्रहः॥ यतःश्याम
त्वमापन्नाःप्रजाजनजनेश्वर॥ १२॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ सुमहान्संशयोमेद्यप्रोक्तोयंसंजयत्वया॥ प्र
जाःकथंसूतपुत्रसंप्राप्ताःश्यामतामिह॥ १३॥

मिश्रोवर्गः॥ पंचनामस्कंधः॥ ३॥

२३

23

१२॥ ईषत्पंचपंचेनार्द्धं र. हिमवंतमानः॥ स्वांस्मिन[illegible]॥ किं कोऽधोमिश्रबलनेमायामा॥ १६॥ अमूल्याप्रग्गाणिकुदेकोविष्क
रंभाणागोविषयेषु प्रीतिः लोभक्लिष्ट॥ १७॥ स्तेपाणकला मितिरेषः॥ १९॥ भ्राय॥ नेर॥ २०॥ २१॥ एद्गहं॥ भ्रा
दशमहस्राणिषड् शतानि चयोजनानि विष्कंभः॥ वनदंतकमलाकाररसानंबूद्वीपस्यत्रंतपरिधिः तास्याविस्तारएव
पिउग्रमाणेसमभागापर्वतकृतिस्तानंबूपर्वतस्यत्रो॥ २२॥ लवणस्येति॥ हेबकलवनः पंचसहस्राणामन्यांजंबू
द्वीपस्यतद्भयतः पंचपंचाभिः सहस्रैः समुद्रस्यविष्कंभोविस्तारः॥ द्वितीकिलतः तेनसमुद्रस्यविष्कंभोविस्तारः॥ द्वितीय

तेनसमस्तेनसंयुक्तः कोऽपनाः परकागरूप॥ लवणाग्रसलकाश्रेवतिषाजायेतिभावतः॥ २३॥ धातकीखंडोमानम
धात्केऽयोमायामसुपातशुवच॥ मितोऽमवृतिभक्तमानोनाशोतेभस्मभावतः॥ २४॥ संतेपावतेनेराजनह्यापरेभिन्नस
षिप॥ मनोमेजरेदेमकवंद्वीरवर्धमनः पर॥ २५॥ १ श्री ष व जंबूद्वीपद्वतिमेणोश्न[illegible]य॥ १९ २ ३ ३
श्रीच॥ जंबूद्वीपस्तलवणाणोकोपायवीद्दसंनय विष्कंभमसपाश्चद्विगोरिमाणेनतुल्यतः॥ २६॥ समुद्रस्यप्रमा
णेचसम्पगजिंहृदरांनं॥ कपहोपचमश्चरिवकृष्णहोपचारेनय॥ २७॥ पमकालिचेवनंतवनकोचहोपनके
वच॥ बहिराणवलाणेसार्द्वं राहेः सोपाकेयमलय॥ २८॥ संस्थाव॥ राजनंतुवद्वोहोपापरिदसननंनगात
समद्वीपान्मवतापिंचद्वादिशेषद्वंत्लवा॥ २९॥ भ्रमाद्रशासद्दृशाणिवोजनानानेविंशापते॥ वदपानानिचस
हस्राणिविष्कंभोजंबूपर्वत॥ ३०॥ लवणस्यसमुद्रस्यविष्कंभोद्विगुणः स्मृत॥ नानाजनपदाकीर्णोमोणिविद्रु
मचूर्णिकः॥ ९॥

द्विगुणः तेनसमुद्रस्याद्वीपस्यपंचदशशतहस्रयोजनानामानं॥ द्विगुणः दशासहस्रकोजनः परिमंडलस्य द्वुभयतः समुद्र
वेष्टितनसह॥ चत्वारिंशत्सहस्रः चतःपंचाशतसहस्राणिकंलवणपंचमेलवतपविंशतिसहस्राणिषट्ः लवणषद्रूव
नारिंशल्लक्षस्राणिसप्तमेसहस्रशतलक्षणवंगोतिसहस्राणिपंचकोषकलनेपंचविंशतिसहस्राणिषट्ः ल
वणषद्रूवनारिंशल्लक्षस्राणिसप्तमेसहस्रशतलक्षणवंगोतिसहस्राणिपंचकोषकलनेपंचविंशतिलक्षाणिप
चविंशतिसहस्राणिजनानिसमानेनासमुद्राणांविस्तारः॥ ८॥

२५ ॥ सू० अध्यायः उत्तरेषु ॥ २ ॥ १ ॥ मानः शिलोमनः ॥ शिलामयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

मानसाश्च महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ॥ सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ॥ १७ ॥ न तत्र राजा
राजेंद्र न दंडो न च दंडिकाः ॥ स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षंति परस्परं ॥ १८ ॥ एतावदेव शक्यं तु तेन तद्द्वीपे प्रभाषि
तुं ॥ एतदेव च श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ २० ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ संजय उवाच ॥ उत्तरेषु च
कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ॥ एवं तत्र महाराज ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५ ॥ घृततोयः समुद्रोत्र दधिमंडो
दकोपरः ॥ सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो रोदसागरः ॥ परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ॥ पर्व
ताश्च महाराज समुद्रैः परिवारिताः ॥ ६ ॥ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ॥ पर्वतः प
श्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ॥ ७ ॥ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ॥ प्रसन्नश्चाभवत्तत्र
प्रजानां व्यदधत्सुखं ॥ ८ ॥ कुशद्वीपे कुशस्तंबो मध्ये जनपदैः सह ॥ संपूज्यते शाल्मलिद्वीपे मध्ये ज
नपदैः सह शाल्मलिके नृप ॥ ९ ॥ क्रौंचद्वीपे महाक्रौंचो गिरिरत्नचयाकरः ॥ संपूज्यते महाराज चा
तुर्वर्ण्येन नित्यशः ॥ १० ॥ गोमंतः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुकः ॥ यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोच
नः ॥ ११ ॥ मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ कुशद्वीपे तु राजेंद्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ॥ १२ ॥ सुधाम
नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ॥ १३ ॥ चतुर्थः पुष्पवान्नाम
पंचमस्तु कुशेशयः ॥ षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ॥ १४ ॥ तेषामंतरविष्कंभो द्विगुणः सर्वभाग
शः ॥ औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमंडलं ॥ १५ ॥ तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कंबलं स्मृतं ॥ धृतिमत्पंचमं वर्षं षष्ठं
वर्षं प्रभाकरं ॥ १६ ॥ सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलंभकाः ॥

कारणमूलं कार्यं ... संभवतीति ... स्वयम्भूपर्वतप्रभवः स्वयम्भवः ... मनुष्याः ...

से यउ च ॥ सर्वे ... जम्बुद्वीपे कुरुनन्दन ॥ ... त्वेवं ... नरप ॥ २७ ॥ ...
... ततः ... महोदयः ॥ २८ ॥ ...
... प्रवर्तते ॥ ... ॥ २९ ॥ ...
... ॥ महा ... महाराजम् ॥ ... ॥ ...
... ॥ ३० ॥ ... महाराज ... ॥ ...
... ॥ ३१ ॥ ... महाराज ... महात्मनः ॥ ३२ ॥
... धार्मिकाश्च प्रजा राजन्
चत्वारो ... ॥ ३३ ॥ ... ॥ ... महाराज ...
... ॥ ३४ ॥ ... ॥ ... ॥ ...
... ॥ ... ॥ ३५ ॥ ...
... ॥ ... ॥ ... सर्वे
३६ ॥ ... ॥ ... ॥ ३७ ॥ ...
... ॥ ... ॥ ३८ ॥ ...
... ॥ ... धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ३९ ॥

... स्वयम्भू ... प्रवर्तनो नामाध्यायः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्री
२८

३। ॥ वनरंखंवतं दलकमलाकारं जंबूमंडलमिति शेषः ॥ तस्य मध्ये आतानमणिपिहितं ॥ मध्ये सहस्राणि ष्ट
शतानि चमनेति ॥ रत्नमय मध्यम मेरुं लपरिधियं त्रिसहस्राङ्ग योजन मनुत्पाते ॥ तत्र पंचमहस्रोतोस्या बानपत्राग्र
मतोव रिहं स्थितिः सवत्रयं हिराते शुपंचमहस्रो तेन मे भागान्न जनपानि शेषं ॥ ४ ॥ तत्र त्रयं च विस्यानेष्ठ च तत्र
न स्य गत्तवत्र स्य पस्य शुषिमाग्रास्थि पम्न तस्य नत्के स्मा पारिवर्तते ततः कितु हेच नेन रस्य रमासे बांधि का नाः पिंपन

भोजनं तस्य त्रकोरत्नमजः स्वयं मृग स्थितं ॥ स्थिरं मेव महावाहो न दिग्मूजनितिमवा ॥ ५ ॥ ततः परं समा
नाम स्वपने लोक संस्थितिः ॥ वनरंहे महाराज बद्व हिमवान संडले ॥ ६ ॥ तत्र निष्टुति कोरत्नपवता
रोलोक संमताः ॥ हिराजन्म रत्नपुष्टवामने रावलादय ॥ ११ ॥ तत्र पूत्रीक तया राजन्म मिन्नकरप्राग्
वः ॥ तस्माद्ध परिमाणे न तु न संख्यानु मिदास्मदे ॥ १४ ॥ श्रुतमाद्याः सर्वेन्याहिनिपंग श्रमयलस्था न
त्रवे वा पवे पानि दिराम्नः सर्वा स्मपवाहि ॥ १० ॥ श्रुतं वन्त्र महासज्जानारिर हृतितेगजाः ॥ ७ ॥ कुरवः
पद्मसंकाशी विकसद्भिर्महापमे ॥ ८ ॥ ज्ञानपात्र नरे वास्त्रेन तानं वृत्ति निम्प ॥ मनद्रिंमुमत्रासा
नासनृदिराजैरिहमा कृतः ॥ १२ ॥ श्राराक्षं तिम हाराज ननतिक्षं हि विप्रजाः ॥ १२ ॥ नरा हृ ३ वाच ॥ पर
वैविलसेतमंथे स्वपासंजय कोतिन ॥ दर्शिने तन्द्वीप संस्थान मनं तरे ब्रहि संजय ॥ हे अपंड वाच ॥ दक्ष
क्षीपामहाराज सहस्त्रान्वे षा पुनवनः ॥ स्वभौनः कौरव श्रेष्ठ पाव देवप्रभावतः ॥ परिमंडलो महारा
जस्वभौनः श्रूयते ग्रहः ॥ योजनानां सहस्राणि विष्कंभो द्वादशास्य वे ॥ २१ ॥ परिणाहेन षट्त्रिंशद्वि
पुलत्वेन चानव ॥ षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिका स्तथा ॥ ५०

इति भावः सगजसमूह ॥ २१ ॥ वानरं स्य मिद्धांग वक्ष्रा इमत्तत्त्वानां तरं न दीपहसपानि ॥ ॥ भ्रेति प्रसूत वाचोरेव नि
मरहे लक्षुवेनौमाह ॥ तानि ति ॥ २७ ॥ इक्षकेः श्रृतोग्रे ॥ १५ ॥ इतरं नूयं इराडु प्रमाणं ॥ ३२ ॥ परिणाहेन परिधिना
वीहुशतान्यस्राणि विपुलत्वे न तन्तो पर्यत्त कोन सषष्टि योजनानि परिणाहप्रवेश्यः ॥ ४ ॥ २४

25

॥ख॥ २८ ॥

विहरंते रमंते च न तेषु म्रियते जनाः ॥ न तेषु दस्यवः संति म्लेच्छजातयोऽपि वा नृप ॥ गौरप्रायो जनः सर्वः सुकु
मारश्च पार्थिव ॥ २७ ॥ अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ॥ यथा श्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ २८ ॥
क्रौंचद्वीपे महाराज क्रौंचो नाम महागिरिः ॥ क्रौंचात्परो वामनको वामनादंधकारकः ॥ २९ ॥ अंधका
रात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ॥ मैनाकात्परतो राजन्गोविंदो गिरिरुत्तमः ॥ ३० ॥ गोविंदात्परतो राजन्
निविडो नाम पर्वतः ॥ परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कंभो वंशवर्धन ॥ ३१ ॥ देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु
क्रौंचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ ३२ ॥ मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह ॥ उष्णात्परः प्रावर
कः प्रावरादंधकारकः ॥ ३३ ॥ अंधकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुंदु
भिस्वनः ॥ ३४ ॥ सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ॥ एते देशा महाराज देवगंधर्वसेविताः ॥ ३५ ॥ पुष्क
रे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् ॥ तत्र नित्यं प्रभवति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ ३६ ॥ तं पर्युपासते नित्यं दे
वाः सर्वे महर्षयः ॥ वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयंतो जनाधिप ॥ ३७ ॥ जंबूद्वीपात्प्रवर्त्तंते रत्नानि विविधान्यु
त ॥ द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम ॥ ३८ ॥ ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ॥ आरोग्यायुःप्रमा
णाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ ३९ ॥ एको जनपदो राजन्द्वीपेष्वेतेषु भारत ॥ उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चै
कः प्रदृश्यते ॥ ४० ॥ ईश्वरो दंडमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ॥ द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा
स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ॥ गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपंडिताः ॥ ४१ ॥

श्री
२६

६॥ अपरस्मे सोनिर्भयः ॥ ७॥ ८॥ अत्रैवं कोटिद्वयाकं नत्तं वाहं समग्रनस्याप्रनमहं प्रतिनानात ॥ ९॥ १०॥ अथायः ॥ ६॥ १ अस्य
यः सर्वोन्पृथिवीपालान्नमवेलान्महास्ये ॥ जिगाये करे येनैव कार्मिणं प्रोमहम्य यः ॥ ५॥ नामदं श्रीरो
रामये यो पुष्पदंत संभ्रमः ॥ नदतो नाम दन्येन महतो णोसांखिडना ॥ ९॥ मेरुः समस्तः सेवये स्थैर्यं चहिमवाति
व ॥ समुद्रश्च गांभीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८ धारदेहो पनुर्वक्रः स्वयं नितिकुडासदः ॥ नरसिंहः पिनाते
षणो बालेन निपातितः ॥ ९॥ तं स्वा नोमह्यासेन्पं दृष्ट्वा प्रनमाहवे ॥ प्राविपनमयो हिमिग्री हिरदृष्टं च गो
गणः ॥ १०॥ परित्यजसेनां नु दृष्टाराज्ञमनौकस्य ॥ नामभासा निवाहितः कृत्वा कर्मनदङ्कवे ॥ ११॥ प
स्याकं स्वालोभो वर्छन्मानः न्महस्यमः ॥ नतान पृथिवीपालानान्मन्ने दृष्टामहिनैः ॥ १२॥ तसोतेनिह
तो भसैवातमहद्वडमः ॥ नवडमोचितेनाराजन्यथानाईः समारतः ॥ १३॥ श्री अध्यायः ॥ १॥ यु
धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखंडिना ॥ कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवो
पमः ॥ १५॥ कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय ॥ बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १६॥ तस्मि
न्हते महाप्राज्ञे महेष्वासे महाबले ॥ महासत्वे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ १७॥ आर्तिः परा मा विशति
यत्त्वं शंससि मे हतं ॥ कुरूणामृषभं वीरमकंप्यं पुरुषर्षभं ॥ १८॥ के तं यांतमनुप्राप्ताः के वास्यासन्पुरोग
माः ॥ केतिष्ठन्के न्यवर्तंत केऽन्ववर्तंत संजय ॥ १९॥ के शूरा ऋषभमच्युतं क्षत्रियर्षभं रथानीकं गाह
मानं सहसा पृष्ठतोन्वयुः ॥ यस्तमोर्क इवापोहन्परसैन्यममित्रहा ॥ २०॥ सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां
भयमादधत् ॥ अकरोद्दुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ २१॥ ग्रसमानमनीकानि य एनं प्रत्यवारय
न् ॥ कृतिनं तं दुराधर्षं संजयास्य त्वमंतिके ॥ २॥
त्वमंतिके स्थिता सर्वं दृष्टवानसि तिष्ठ ॥ २॥ २६

४३ ॥ पतगः शीघ्रगः विभावसुः सूर्यः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ [illegible] कं दीपमरत्नमभ्यदीपितं [illegible] समासः ॥ ४६ ॥ अथ एका

चंद्रमाः सहस्राणि शिरा [illegible] विष्कंभेन कुरु [illegible] ॥ ४७ ॥ एकोनषष्टि विष्कंभे

[illegible] ॥ [illegible] चाभेकुरु [illegible] ॥ ४८ ॥ विष्कंभेन [illegible]

[illegible] ॥ अथ [illegible] ॥ ४९ ॥ [illegible] पतगः [illegible] विभावसुः ॥ पतगस्य

[illegible] ॥ ५० ॥ [illegible] महाराज [illegible] ॥ चंद्रः [illegible] महाराज [illegible]

[illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ५२ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible] पितरः [illegible] पितामह

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ५४ ॥ [illegible] ॥ इति श्री [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ५० ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ६ ॥

श्री
२२

२१ ॥ मोवीरोघोषवान्नन्यैः स्तुरैजेन्मेन्द्र स्वपृष्ठुन्कपृष्ठतोबाणविद्धः ॥ धनुष्वं वहन्दहूपोमहाशाङ्गे: शूनि ॥२१॥
संनिरूपोयस्य ॥२२॥ २३ ॥ कार्मुकोक्तिर्णं चापोस्मिन्नंतमङ्गौपंनिराश्रयंयस्त्रवंतरणेपापदेहोनं ॥ २४ ॥ २५ ॥

मोवीरोघोषवान्नयित्नुः पृष्ठन्कपृष्ठतोमहान् ॥ धनुर्दीप्तं महाशाङ्गोमहामेघस्वनोत्तरः ॥२२॥
धोमर्षणकौन्तेयास्त्रपाचालान्सरंजयान् ॥ निघ्नन्सरथान्वीरादानवानिव वज्रभृत् ॥२३॥ स्वस्त्रसारं
तोमरंबाणधारं रणमर्दं ॥ कार्मुकोक्तिणामतिप्रमहौपंसमरेस्त्रवं ॥२४॥ गदाविमिमकरावाह्दयावर्तगजकुले
पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनं ॥२५॥ हयानगजपदातीश्चरथांश्चतरसाबहून् ॥ निमज्जयंतंस
मरेपरवीरापहारिणं ॥२६॥ भीष्मायदकरोन्कमसमरेसंजयारिहा ॥ दुर्योधनहितार्थायकेतस्मात्स्व
परोभवत् ॥२७॥ केरक्षिन्दतिंणवक्रंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ पृष्ठतः केपरान्वीरानयासीधन्यतद्वनाः
१२ ॥ केपुरस्तादवर्ततेरक्षन्तोभीष्ममंतिके ॥ केरक्षन्नुत्तरंचक्रंवीरावीरस्यधन्वतः ॥२४॥ वामचक्रेकवं
माना: केघ्नन्तजयसंजयान् ॥ अग्रतोग्रमनीकेषुकेमरक्षद्दुरासदं ॥२५॥ पार्श्वतः केमरक्षन्तगतं
तोडुर्गमांगतिं ॥ समहेकेपरान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्तसंजय ॥२६॥ रक्ष्यमाणः कथंवीरैर्गोप्यमानस्य
तेननते ॥ दुर्जयानामनीकानिनाजयंस्तरसायुधि ॥२७॥ सर्वलोकेश्वरस्येवपरमेष्ठीप्रजापतेः ॥
कथंप्रहर्तुमपितेशेकुःसंजयपाण्डवाः ॥२८॥ यस्मिन्द्वीपेसमाश्रित्ययुध्यन्तेकुरवःपरैः ॥ तंनिमग्नंनर
व्याघ्रंभीष्मंशंससिमेसंजय ॥२९॥ यस्यवीर्येसमाश्रित्यममपुत्रोबृहद्बलः ॥ नपाण्डवानगणयत्कथं
संनिहतःपरैः ॥३०॥ यःपुराविबुधैःसर्वैःसहायेयुद्धदुर्मदैः ॥ कांक्षितोदानवान्घ्नद्भिःपितामम
दृढव्रतः ॥३१॥

२० २१ अपाक्षेपनिवारयन् ॥ २२ ॥ २० यः प्रजापतेर्दत्तादेः परमेष्ठीपरमेपदेतिष्ठतीतितथाहिरण्यगर्भस्वस्तिम

१ ॥ प्रविन्वतत्पुष्पवदाददानं ॥ ॥ समर्चयित्वा नियमात्पसूक्ष्मलपादवितेपंकजनवत ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १४ ॥ ४२

कथं शंतनवं भुंडेपांडवाः प्रत्यवारयन् ॥ निहतं तमनीका निघ्नरंदं ष्टमनत्विनं ॥ १ ॥ वायवात्त

ननं तेन सशिनिद्रुवास्तं ॥ अनंर्दकृतस्य आत्तुरीमनतमपराजितं ॥ १ ॥ पातयमास कौंतेयः कथं त

मु वितं युधि उग्रधन्वा नमष्टे श्रुवनं मानंश्वेतनं ॥ परे चामृतमं मा मानि प्रविन्वंतनत्येभुमि ॥ ११ ॥ पांड

वा नामहन्तेस्यं यं र श्रुां चं न माद्दवे ॥ कालाग्निरिव दुर्धर्षः समचेष्टत नित्यशः ॥ १२ ॥ परिकृष्य स सेनां न

दशाराचमनीकहा ॥ जघ्नमासानिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ १३ ॥ यः स शक्र इवात्यं तं वषे शर

मयं त्विषः ॥ जघानयुधि योधानामवुदं दशभिर्दिनैः ॥ १४ ॥ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः

मम दुर्मंत्रितेनासौ यथा नार्हति भारत ॥ १५ ॥ कथं शंतनवं दृष्ट्वा पांडवानामनीकिनी ॥ प्रह

र्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ १६ ॥ कथं भीष्मेण संग्रामे प्राकुर्वन्पांडुनंदनाः ॥ कथं च नाजे

यद्द्रोणो होते जीवति संजय ॥ १७ ॥ कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ॥ भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं

स निधनं गतः ॥ १८ ॥ कथं चातिरथस्तेन पांचाल्येन शिखंडिना ॥ भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः

यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलं ॥ अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमं ॥ १९ ॥ तं हतं समरे भीष्मं

महारथकुलोदितं ॥ संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ २० ॥ मामकाः के महेष्वासा नाजहुः

संजयाच्युतं ॥ दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २१ ॥ यच्छिखंडिमुखाः सर्वे पांडवा भीष्म

मभ्ययुः ॥ कच्चित्कुरवः सर्वे नाजहुः संजयाच्युतं ॥ २२ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ॥ यच्छ्रुत्वा

पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ २४ ॥

आजहुः त्यक्तचेतः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भी
२८

यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नीतिश्च भरतर्षभ । अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ९ ॥ न चास्त्रेण च शौर्येण
तपसा मेधया न च । न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ १० ॥ कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदु
रत्ययः । यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ ११ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिंतयन् ॥ आशंसेहं पु
रा त्राणं भीष्माच्छांतनुनंदनात् ॥ १२ ॥ यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय । दुर्योधनः शांतनवं किं तदा
प्रत्यपद्यत ॥ १३ ॥ नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिंतयन् । शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षितां ॥ १४ ॥
दारुणः क्षत्रधर्मोयमृषिभिः संप्रदर्शितः । यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छंति पांडवाः ॥ १५ ॥ वयं वा राज्यमिच्छा
मो घातयित्वा महाव्रतं । क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यंति पुत्रकाः ॥ १६ ॥ एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वा
पत्सु संजय ॥ पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ १७ ॥ अनीकानि विनिघ्नंतं ह्रीमंतमपराजितं । क
थं शांतनवं तातं पांडुपुत्रा न्यवारयन् ॥ १८ ॥ कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः । कथं वा निहतो
भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ १९ ॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः । दुःशासनश्च कितवो हते भी
ष्मे किमब्रुवन् ॥ २० ॥ यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवाजिरथद्विपैः । शरशक्तिमहाखड्गतोमराख्यां महाभयां ॥ २१ ॥
प्राविशन्कितवा मंदाः सभां युधि दुरासदां । प्राणद्यूते प्रतिभये केऽदीव्यंत नरर्षभाः ॥ केऽजयन्के जितास्तत्र हु
तलक्षा निपातिताः । अन्ये भीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ न हि मे शांतिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतं
पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभिनं ॥ २२ ॥ आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रहानिजां । त्वं हि मे सर्पिषेव
वाग्निमुद्दीपयसि संजय ॥ २३ ॥ महांतं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकं । दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं म
न्ये शोचंति पुत्रकाः ॥ २४ ॥ श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहं । तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं त
त्र संजय ॥ २५ ॥

२८

28

धुवैलक्ष्मीभुवो नमैलक्ष्मीविभ्रमायते बोनिविश्व॥ ४१ प्राकं लोके ख्यातं ॥ ४२ सर्वात्म विनयोपेतं सर्वात्म शिताम्
यस्मिन्जाते महावीर्ये स्तनं लोकविश्रुतः ॥ श्रेयःकैदेन्यचक्षुः विचणान्तरम् चलन्तोण ॥ ४३ प्राकं परायणं
प्रातस्वपर्मेनिरतिशुचि वेदवेदांगतत्वज्ञं कथं शासितमेदनं ॥ ४४ ॥ सर्वात्मविनयोपेतं संगतं दांतेमनविते
दृते संगतं नेक्षतां मनेपो धर्हतं बलं ॥ ४५ ॥ यस्मादयं सौबलवान्प्राम इतिममविः ॥ यत्र इंद्रं गकेद्रं तारास्य
मितश्चेतिपंचवाः नामदक्षः पुरातमः सर्वात्मविदन्तुमनः ॥ श्रवार्थमनुपात स्तेत्र भोक्षमारापिनिर्जितःधू
नमिंदसमकमैंपाक कुंदंसर्वपन्निनाः ॥ दंतं शासिमभोक्षोकिंनुद्धः विमनःपर्व ॥ ४६ ॥ असकृत तो इयत्रा
तः सिधियेत्रविनि जैनाः ॥ जामदग्न्यनवीरशापर वीर्यनिवालिना ॥ ४७ ॥ नरदेवोमेमहाबुद्धिः सहेना घ
शिविशिना ॥ तस्मात्रं नेमहावीर्यो ह्यागीवा पुदुमदान ॥ ४८ ॥ निज्ञा वीर्य वले मे पाक्षिवडेड्डमदाल
जः ॥ यः स्मांकृतिर्नेश्रद्धं सर्वेश्मस्त्वविश्मार्द ॥ ४९ ॥ परमात्म विदंवीरश्चान भरतर्षभ ॥ किंवीरात्तम
मितश्रुतमन्वद्युः शारदसमादि ॥ ५० ॥ संसमेनपाचासोपुद्धंमोक्षसमा कंठवैः ॥ पोपैवदत्तवीरामहेनागु
स्पसेनय ॥ श्रोणामिवचांङ्गानेकेवुलेनदसंमम ॥ ५१ ॥ पेनकहंसर्वलोकस्मपरंगक्षिन्मसहदेव ॥ परा
सकेचवलक्षिन्कपामासी कैनतदा ॥ ५२ ॥ मौविनेपाठसामर्थ किंसिवास्मास्तुसजप ॥ ग्रामपितामह
वीर्यपितरं लोकयानिकं ॥ ५३ ॥ श्रणापेसलिलेमशांतावेदप्रमपारगा ॥ भोक्षकरत्नेभेषांडुःरखान्मन्ये
स्मावेनिग्रक्षकाः ॥ ५४ ॥ अहिंसारमणंतनंहृदयंममसंजय ॥ तक्षत्वाधृकषद्यापुष्ट्रतं अनन्तदीपते ५५

धुकेविनयोवबलायांश्रोशिखायां ॥ श्रणत्वाप्तु मानिनिमेदिनी ॥ ५६ ॥ ५७ परास्मकेपदलोकप्रिये ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ५० ॥ ५१

१८॥२८॥ अथाप्ययः॥ युक्तं मतं तत्र प्रयोगतः सर्वप्रकारैः॥४॥ ॥ ॥ बालवाः परेशां तेषां लार्थमित्यर्थः॥१०॥११॥१२॥

तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणाभिसमतिः॥ शिखंडिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठंतु मामकाः॥१६॥ तस्य प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः॥ सर्वे शस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षंतु पितामहं॥१७॥ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं बलं बले॥ मा सिंहं जंबुकेनेव घातयामः शिखंडिना॥१८॥ वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणं॥ गोप्तारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखंडिनः॥१९॥ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः॥ यथा न हन्याद्गांगेयं दुःशासन तथा कुरु॥२०॥ इति श्री भीष्मपर्वणि [illegible] ॥१५॥ संजय उवाच॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान्॥ क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति॥१॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भारत॥ हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा॥२॥ गजानां बृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जतां॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत्॥३॥ उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः॥ सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपांडवसेनयोः॥४॥ राजेंद्र तव पुत्राणां पांडवानां तथैव च॥ दुःप्रधर्षाणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च॥५॥ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यंत भारत॥ त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवंति महांति च॥६॥ तत्र नागा रथाश्चैव जांबूनदपरिष्कृताः॥ विभ्राजमाना दृश्यंते मेघा इव सविद्युतः॥७॥ रथानीकान्यदृश्यंत नगराणीव भूरिशः॥ अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचंद्रवत्॥८॥ धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः॥ योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः॥९॥ गजाः पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशांपते॥ व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः॥१०॥ ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यंत समुच्छ्रिताः॥ स्वेषां चैव परेषां च द्युतिमंतः सहस्रशः॥११॥ कांचना मणिचित्रांगा ज्वलंत इव पावकाः॥ अर्चिष्मंतो व्यरोचंत ध्वजा राज्ञां सहस्रशः॥१२॥ महेंद्रकेतवः शुभ्रा महेंद्रसदनेष्विव॥ सन्नद्धास्ते प्रवीरास्ते ददृशुर्युद्धकां-

29

भीष्मप॰

२१

१५॥१॥१५ अध्यायः॥ त्वयुक्तइति आसकं आसंतव्यितं॥ १॥ येनसाधयेन॥ २॥ ३॥ ४॥ सुस्थितसमुद्रयानवर्तितवउसतिः
यहूतेतत्रसंग्रामेसंदृष्यावृद्धिसंभवे॥ तपनोतेसुनीतेयतन्नमावत्वसंजय॥ ११॥ यत्नतेनत्रसंग्रामेभीस्मोकेनय
मिव्दता॥ तेनेयुक्तेकृताः येणंसतव्यायधेयतः॥ ११॥ यथानंदमवयुद्धेकृतफंउवसेनयोः॥ कुमेणयेनय
स्मिग्नुकालेयवतनयामवत॥ १३॥ निर्भीमाद्रोणपर्वणिसप्रथमोध्यायः॥ १४॥ संजयउवाच॥ उपुत्रोययमनुप्रश्नोमहा
राजयथार्हसि॥ नतुदोषोयदेनदोषोमममासकृमर्हसि॥ १५॥ यथालनेषुद्धुर्योधनादभुग्भंप्राप्नुयान्नरः॥ तथा
तेनजानसप्रयो किंतमर्हसि॥ २॥ महाराजमनधो घुनिर्णयः सर्वमाचरेत॥ सर्वधाःसर्वलोकस्यनि
हितानिसमाचरन॥ ३॥ निकायोनिकृतिप्रज्ञेः पांडवेलपसोत्वया॥ अनुभूतःसहाराजेभिः हंतात्मप्र
विरंचने॥ ४॥ हयानांचगजानांचराज्ञांचामिततेजसां॥ यन्नतयन्नयाद्दृष्टं पंमावलेनच॥ ५॥ सगत
स्थितीणलमाचरेणकेसनःकृत्वा॥ दिष्टमेवनरानंदमेवनराधिप॥ ६॥ नमस्कृत्वापितुःस्वेहपा
रायणायधीमते॥ पश्यपश्यदोद्वं तंतप्रासंज्ञानमनुत्तमं॥ ७॥ दृष्टिश्रोत्रातीदियाराजनदूराद्दर्शनमेवच॥ प
रचित्तस्यविज्ञानमतीतानागतस्यच॥ ८॥ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानेप्राकाशेचांनिकंश्रुभां॥ अरेहरसंयोगश्रद्धेप
वरहतानामलहताननः॥ ९॥ कणादमेविस्तरेणादंविचित्रंपरमाद्भुतं॥ भारतानामभूद्युद्धंतथा तल्लोमहर्षणं
॥ १०॥ तेषुअनीकेषुयत्तेषुव्यूढेषुचविधानतः॥ दुर्योधनेमहाराजदुःशासनमथाब्रवीत॥ ११॥ दुःशासनरथा
स्त्रीणांरक्षाभवतेरणि॥ अनीकानिचसर्वाणियोद्धव्यमनुचोदय॥ १२॥ अयंससमासमिप्रामोवर्षपूगा
नि चिंतितः॥ पांडवानांससैन्यानांकुरूणांचसमागमः॥ १३॥ नातःकार्यतमंमन्येरणेभीष्मस्यरक्षणात॥
हन्यात्गुप्तोत्पंडो येनानसकंतोथ्रसहसजयान॥ १४॥ सहवीभीविशुद्धात्मानानाहेहन्यानशिखंडिनं॥ श्रूयतेे
स्त्रीपूर्वोसंवैतस्मादृर्ज्योरणेमम॥ १५॥
कारणेनस्त्रियतानेि॥ १६॥ भेदेषुवाहरसेनाकारिहनेषु॥ १७॥ १८॥ १०॥

महाविषयगः सोमः कलाहीनं प्रपद्यते ॥ महापित्र्यं नक्षत्रं तस्य विषयो देशः पितृलोकः तद्गतः सोमः कृतपांडवयुद्धारंभदिने मूलं भारतसंबंधि श्रीहेमंतग्रंथे मासक्षिप्रं कृतपत्रयोदशी प्रभृतिभारतयुद्धं न तत्र प्रमदेवते ॥ प्रथमे मासे शीर्षे अत्र त्रयोदशी पातेन तत्तु कावचतुर्दश्येव गणाः ॥ अर्जुनेन हतोऽभिमन्युः मातामहमिति ताडमीति ॥ त्रयोदश्यां तु मध्याह्ने भारतस्यास्तेनिपातितमिति ॥ तत्रैव युद्धस्य दशमे पंचदशे वा द्रोणाद्विनोपमी कशापायाभिमीति त्रयोदश्यां संयोगदर्शनात् ॥ अत्र षष्ठ्यपि माघरात्रौ मकराय नाम्नि प्रयोगानदानीत संभवात् ॥ अमिताभमीतेदः अमयासमसीद्धादश्यां रेवती योगेन नंद्रमाकाशियत ॥ अमावास्यायां दुर्योधनवधनेनैव तत्रैवोक्तं ॥ तत्र प्रथमावस्थायां द्रहः स्थितिदिने प्रति पदेव समधूम केतुवदितत्कः पमदेवतेशनिमदनिमग्रहान् किं तु प्रगमदेवतं मरणशीर्षमेवाग्रहंतस्यादिः पूर्वं दलं शुक्लदेवपत्नादासरं उत्तरार्धं भवदेवतत्वादैवं तत्र ग्रामस्थामिषुपरमोरेवानामसुदय महाविषयगः सोमः कलाहीनं प्रपद्यते ॥ दोषमानानां संपेनदं विसमं महाग्रहाः ॥ २ ॥

असि पतिकिं वचनाशिरादक्षान्वये हेचमेवि सन्तस्यैव प्रश्नाणां प्रयातो स्मि अवाग्भूनराणां तिथिद्वारे भाद्रपदेश्विनीधयोत्रानन्दायात स्यबलदेवस्य व जातः ॥ अवाग्भूततमाग्निर्देवप्रोक्तेन तु सर्वानेच्छा दशर्षि मरा शीर्षं एव युद्धारंभः संभवति तन्वकविशेषे भरणाम् अष्टादशदिनमध्ये न दृष्टत्रयस्य कल्पितं ॥ अयुक्तत्वात् कार्तिकी कृत्तिकायोगानुपातेन तु ईदृशं मरणस्य वस्वभावना व पतेन युद्धारंभे प्रहृतमहाविषयगः सोमः कलाहीनं प्रपद्यतेति भीष्मपर्वणि मुख्यवाक्यानि ग्रायायुद्धारंभे इत्यपिति रक्तं बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् राज्ञा द्वंदमहापदेन तस्य हचरागिनरोलहंते नेनग्रहेन स्तानाद्रनमदेहम् निपादनार्थं च द्वंद्वदापितलोके सचिह्नितो भवेदितिसर्वाणि दिव्यदेहलाभं युद्धायोनः इत्याग्रपसिद्धेः तेषां द्वादशरात्रिमुद्देचवहं

त्तलवद्धाः नलेत्पाद्यानन्त्राणांवड्वैधैः कृत्तावैनः स्त्राणांवेनः ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ नयाधिप्रधः संमर्देनितशेषः ॥२९॥ प्रथ्या
घः ॥ द्याम ९॥

उपानैरुषुवैश्मित्रांलितवलाः कपालिनः ॥ स्रुघ्नलाम्ननवैद्यास्त्रमृत्तं लगालावभुः ॥३१॥ सान्त्रुन्तिक सैव लः
शारस्याचं सेष्य जंघगुपा ॥ विदानविंसेवैकेयः कांबोन स्त्रुसवैदिलाः ॥३२॥ कन्नापुपश्यकालिंगा नय
स्तनसुपार्थिवः ॥ वइडस्त्रुकैराकः कृतवर्मा स्त्रसान्वनः ॥३३॥ द्वैनेत्रदृधानाद्याः सुराः घोषितावाह
वः ॥ ध्यनेरिलिनांपनधोपत्वानाभू रिद्धिताः ॥३४॥ एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ॥ राजा
नेमानजराय नीति मंत्रोमहारथाः ॥३५॥ मत्रुक्षाः समद्भूयंनलेषु नौकेषु वैस्थितः ॥ वड्ढलसाजि
नाः सर्वे वलिनो युद्धशालिनः ॥३६॥ रणेशौधनस्या येन्त्रस्तलोकायद्दीतिताः ॥ समर्थाद्दशावा
हिन्याः परिगद्यच्मवस्थिताः ॥३७॥ एकादशौधानां राज्ञीकैरवाणां महाचमूः ॥ श्रग्रनः सर्वसेना
नां पञ्चशांतनवंनदो ॥३८॥ पेनासीधिपेन दंयं भूतवर्माणामच्युतं ॥ श्रपस्या मि महाराज भीष्मंचेदमि
वोदितं ॥३९॥ हेमतालध्वजं भीष्मं राजतेस्यंदने स्थितं ॥ धनाभ्ररववनीलालांमष्टुः दृष्ट्या कुरुपांडवाः स
स्तनताश्रमहेष्वासाः एत्र प्रमखशेगभ्माः ॥ जंभ मगाणं मद्द सिंहं दृष्ट्वा नवदेव मायथा ॥४०॥ स्त्रयुमग
सर्वसमुद्विग्निविंजेशन्नहः ॥ एकादशेनाः श्रीनसवाहिन्यलवर्णाधिपः ॥४१॥ पांडवानां तथा समस्महाय
रुषपालिताः ॥ उन्मत्तमकरावर्ती महाग्राहसमाकुलौ ॥४२॥ युगांते समवेतौ तौ दृश्यते सागरावि व
नैवत्तस्मादृशो राजन्ददृष्टो नव श्रुतः ॥४३॥ अनीकानां समेतानां कौरवानां मयाविपः ॥४४॥ श्री
भीष्म पर्व गीता प्रथमाध्यायः ॥१॥ संजयउवाच ॥ यथा सभगवान् व्यासः कृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ तथै
[illegible]मः सर्वेषां माजरमे दीतितं ॥२॥

भी
३१

ववाशिरेयसंक्रुद्धतवंतः ॥ ४ ॥ १ ॥ अश्रोतोनिधनं अपमानात्प्रणमरकं ॥ १ ॥ २ ॥ ४ ॥ ३ ॥ तालेन महता भूतेन ॥ ११ ॥ १९ ॥

द्विपामतः इवादित्यउदये प्रत्यदृश्यत ॥ ज्वलंतमशिवाछायाभूयो भानुमानुदितो रविः ॥ ४ ॥ ववाशिरे च दीप्तायां
दिशि गोमायुवायसाः ॥ लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ५ ॥ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपिता
महः ॥ भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ जयोऽस्तु पांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ॥ युयुधाते तवार्थाय
यथा स समयः कृतः ॥ ७ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत्
इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ॥ गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८ ॥ एष वः शाश्वतः पंथाः
पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः ॥ संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९ ॥ नाभागोऽथ ययातिश्च मांधाता नहुषो
नृगः ॥ संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १० ॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ॥ यदाजौ
निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११ ॥ एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ॥ निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभ
यंतो रथोत्तमैः ॥ १२ ॥ स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सहबंधुभिः ॥ न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३ ॥
अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ॥ निर्ययुः सिंहनादेन नादयंतो दिशो दश ॥ १४ ॥ श्वेतैश्छत्रैः पता
काभिः ध्वजवारणवाजिभिः ॥ तान्यनीकानि शोभंते रथैरथ पदातिभिः ॥ १५ ॥ भेरीपणवशब्दैश्च दुंदुभी
नां च निःस्वनैः ॥ रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६ ॥ कांचनांगदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः
भ्राजमाना व्यराजंत साग्नयः पर्वता इव ॥ १७ ॥ तालेन महता भीष्मः पंचतारेण केतुना ॥ विमलादि
त्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ १८ ॥ ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ॥ अवर्तंत यथादेशं
राजञ्शांतनवस्य ते ॥ १९ ॥

31 ३१

द्यकाले त्रिभागमात्रशेषायां तस्यां प्रवर्त्तमानायां । तत्रोत्रिभागो यस्मिन्न्नसौ शेषायामित्यर्थः । तथा अष्टपंचाशतरात्र
मापान मास शेषे गता ॥ इति श्रीमोक्षप्रवचनेतु सा विधि प्रथमं स्त्रिमागमात्र: पतेभ्यं इति वाक्यशेषमत्रापि सम्बंधः ॥ तथा अ
ष्टपंचाशतं पानहीने पञ्चसत्सनपञ्चविषु पंचप्रष्टिपंचाशता ईत्र्येतान्तोऽन्ताऽति आर्षेयंपविलोमशोपन्नाते ॥ अष्टपंचा
शद्रुं सत्रान्नत्रैधा हाचत्वारिंशद्भागैरत्र्यत्तोऽन्ताइत्यर्थः ॥ तथा च पोषकृष्णमीतोमात् शुक्लपंचम्यांतावतो दिनसंख्या
पूर्यते प तस्य च तती यो भाग भवति ॥ तत्राह पंकति थित या त ॥ पंचसप्त: इहचत्वारिंशतां सम्बंधेयो शेषोऽभविनु महे तो
मत्र कार्ये पोको देहस्या मा दिवेचसेऽत्र तृप्तशेषशति आत्मोऽस्या तत्त्रांश निक्षेपः कार्तिकशुक्लत्रयोदश्यां पर्व समक्ष
समवायांग ॥ तेनामाकार्श्री छिक्स पंचसंथाशुमा सेन तो निर्वाणं तत्त ॥ पंचस्मि उभरे षष्ठे मासारभ्य समदिनानि गाए
थितात उच्छि पेद्धि ध्रमागत्सामे विषा तीस्य नेन त्रयोदश दिनातस्य कोऽयं कृस्य तो महोत्सान जनक इति सूचि
ते श्रीरामपाशनिरोधः प देवतो शुन नृपाने सम्यापूर्वांग भवतीति ॥ मार्गशीर्ष कृष्णपंचमी मारभ्य तो पश्रुत्वा प्रोत
शनि हि चत्वारिंशत्रिवि: भवतो दिवल देव का कोसा दिनेस्य तत्र संख्या च तु रहो त्सभवति । यत्तु समस्ता
त्रापि दिवसाद मासान्यामविशति संख्या मं योजयेत तत्र तानामाकु: ॥ अकदेव तांस्य पोवेकुलं तत्र शुषोधानि पुन:
पुनरित्ति दुर्योधन वाचं तत्र स्त्रामसित्येन नेत्र आमे प्रसाधं पाप वर्षा ऐकेन संपातानेपाद्‌ समुद्र अकदेव नामित
नेन तस्य त्सूतान तत्त्रपोगारं तु च्यते सच तिथि इय तत्यान चाह अभवंतापित त्रिर्तिथिव देवनं तत्र तयाह द्वातिथिन त्त
योराधिंत वाता इत्येव इति सर्वे सम्यक् समाहार: वाक्के नोहपग्रहना सेव ॥ ५ ॥

श्री
३२

शुभ्रमेकतनुस्तेन पादपेन च किंकिणीकः ॥ श्वेतच्छत्रेण निष्काणां चामरव्यजनेन च ॥ १३ ॥ केतुमानथ मातंगं
विचित्रपरमांकुशं ॥ आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ १४ ॥ तेजसा दीप्यमानस्तु वारणेन
महास्थितः ॥ भगदत्तोऽथ राजा [illegible] ॥ १५ ॥ गजस्कंधगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ॥ वि
दानुविंदावावंत्यौ केतुमंतमनुव्रतौ ॥ १६ ॥ स रथानीकवान्व्यूहो [illegible] वाजिपत्तः
पत्ताः [illegible] ॥ १७ ॥ द्रोणेन विहितो राजन्राज्ञा शांतनवेन च ॥ तथैवाचार्यपुत्रेण वा
ल्हीकेन कृपेण च ॥ १८ ॥ इति श्री [illegible] अध्यायः ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो
हृदयकंपनः ॥ अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सतां ॥ १ ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्वारणानां च बृं
हितैः ॥ नेमिघोषैर्रथानां च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ २ ॥ हयानां हेषमाणानां योधानां चैव गर्जतां
क्षणेनेव नभो भूमिः शब्देनापूरितं तदा ॥ ३ ॥ पुत्राणां तव दुर्धर्ष पांडवानां तथैव च ॥ समकंपंत सैन्या
नि परस्परसमागमे ॥ ४ ॥ तत्र नागा रथाश्चैव जांबूनदविभूषिताः ॥ भ्राजमाना अदृश्यंत मेघा इव सविद्यु
तः ॥ ५ ॥ ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ॥ कांचनांगदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६ ॥ ते
षां चैव परेषां च समदृश्यंत भारत ॥ महेंद्रकेतवः शुभ्रा महेंद्रसदनेष्विव ॥ ७ ॥ कांचनैः कवचैर्वी
रा ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ संनद्धाः प्रत्यदृश्यंत ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ८ ॥ कुरूणां प्रवरा राजन्विचित्रायुध
कार्मुकाः ॥ ९ ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ॥ ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता नृप
भाः ॥ १० ॥ पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ॥ दुःशासनो दुर्विषहो [illegible] दुर्मुखः सहः ॥ ११ ॥ ३२

गोवासनः नद्युपः ॥२॥ २२ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अंगपतिनाकंठोग्रेणाप्तपथकेतना ॥ २७ ॥ वराहेणकेतुमुख्येनेतिसंबंधः ॥ २८

ततोगोवासनः शैब्यः स्फदितः सर्वराजभिः ॥ यथोस्माले गणैतेन राज्ञा हेणापताकिना ॥ २ ॥ पप्रवणेस्थनौका
नां सर्वेषामथ ततः स्थितः ॥ अश्वत्थामायथोयानः सिंहलांगूलकेतना ॥ २१ ॥ अनायुधश्चित्रसेनः पुरुमि
त्रोतिविंशतिः ॥ सात्यकिर्भूरिश्रवाश्चैव विकर्णोपुमहारथः ॥ २२ ॥ एतेसमन्वेषासाहेणपुत्रपुरोगमाः स्यं
दनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यास्मन्पुरोगमाः ॥ २३ ॥ तेषामपिमहोत्साधाः सोमयन्तोरथानमान ॥ आनमाना
चारोचितेतेजांवृन्दमयाध्वजाः ॥ २४ ॥ तां वृन्दमयावेदीकामंडलीविभूषिता ॥ कनराचापंमुत्लेस्य द्रोणस्य
धनुषासह ॥ २५ ॥ अनेकशतसाहस्रमनेकमनुकर्षतः ॥ महान्दुर्योधनस्यासीत् नागोमणिमयो
ध्वजाः ॥ २६ ॥ तस्यपौरवकालिंगाकांबोजाः ससुदक्षिणः ॥ क्षेमधन्वा सुशर्माच प्रमुखेतोरथाः ॥ २७ ॥ स्यंद
नेनमहार्हेण केतुनावृषभेणच ॥ प्रकर्षन्नेव सेनाग्रं मागधस्यकृपोयौ ॥ २८ ॥ तदंगपतिनागुप्तं कृपेणचमन
स्विना ॥ शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानां समहद्बलं ॥ २९ ॥ अनीकप्रमुखेतिष्ठन्वराहेणमहायशाः शुभमे
केनमुख्येनराजतेजयद्रथः ॥ शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ॥ अष्टौनागसहस्राणि सादिना
मयुतानिषट् ॥ ३० ॥ तत्सिंधुपतिनाराजन्पालितं ध्वजिनीमुखं ॥ अनंतरथनागाश्वमशोभतमहद्ब
लं ॥ ३१ ॥ षष्ठ्यारथसहस्रैस्तु नागानामयुतेनच ॥ पतिः सर्वकलिंगानां ययौकेतुमतासह ॥ ३२ ॥
तस्यपर्वतसंकाशाव्यरोचंतमहारथाः यंत्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्चशोभिताः ॥ ३२ ॥

॥ ॥ ॥

भी
33

॥१॥ संदर्शनात्किंचिच्चलेतो ॥१४॥१५॥१६॥१७॥ एतत्तात्पुस्यदायादैर्मनेन ॥ नैवैते मार्गाइति सूचयेत् ॥२६॥

यः स वातादिवोद्भूतः समरे दुःसहः परैः ॥ स नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ॥२॥ तेजांसि रिपुसैन्यानां
मृद्नन्नरुधिरक्षमः ॥ अग्रेग्रणीयं स्पर्द्धितेनाग्रुध्येनापायविचक्षणः ॥४॥ यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः
माः ॥ निवर्तयिष्यन्ति संत्रस्ताः सिंहं दृष्ट्वा मृगा यथा ॥५॥ तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ॥ भी
मं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥६॥ न हि सोस्ति पुमांल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम् ॥ द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं
विषहेत नरर्षभ ॥७॥ एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा वचे धनंजयः ॥ युधिष्ठिरं बलानामग्रे प्रययौ फाल्गुन
स्तदा ॥८॥ संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ॥ गंगेव पूर्णा स्तिमिता स्पन्दमाना व्यदृश्यत ॥९॥ भी
मसेनोग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च वीर्यवान् ॥१०॥ भीमसेनोग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च वीर्यवान् ॥ नकुलः स
हदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवाः ॥११॥ विराटश्च ततः पश्चाद्राजा यातो हि कीहृतः ॥ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सो
मकेनष्टहृतः ॥१२॥ चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ॥ द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्वि
नः ॥१३॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ॥ सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥१४॥
शिखंडी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ॥ यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥१५॥ पृष्ठतोऽप्यर्जु
नस्यासीद्युयुधानो महाबलः ॥ चक्ररक्षौ तु पांचाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥१६॥ केकयो धृष्टकेतुश्च
चेकितानश्च वीर्यवान् ॥ भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ॥१७॥ चरन्वेगेन महता समुद्र
मपि शोषयेत् ॥ एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप ॥१८॥ एतत्तु पुरुषव्याघ्र दायादा इति वीभ
त्सवीत् ॥ भीमसेनेन गदाराजेन्द्राय समहाबलं ॥१९॥ ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत

॥१२॥१४॥१७॥ शतानां समुदितानि यद्यानाम्य युतमधमनिमषहलक्तममीतियावत्॥१८॥१९॥ अक्षहिण्या॥ अथैः॥१८॥२१॥ सें

विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः॥२१॥२२॥ यान्विंशतिसहस्राणि

यामनुयायिनः॥ अभीषाहः शूरसेनाः शिबयोथवसातयः॥२२॥ शाल्वाम त्स्यास्त यांबष्ठास्त्रिगर्ताः केकयास्त

था॥ सौवीराः कैतवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यवासिनः॥२४॥ द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः॥ महता रथवंशे

नानेरक्षुः पितामहं॥२५॥ अनीकं दशसाहस्रं कुंजराणां तरस्विनां॥ मागधो यत्र नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात्॥२६॥

रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दंतिनां॥ अभवन्वाहिनीमध्ये शतानाममयुतानि षट्॥२७॥ पदाताश्चाग्र

तो गच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः॥ अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः॥२८॥ अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य

भारत॥ अदृश्यंत महाराज गंगेव यमुनांतरा॥२९॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ... ॥१८॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अक्षौ

हिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः॥ कथं मल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पांडवः॥ यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गांध

र्वमासुरं॥ कथं भीष्मं स कौंतेयः प्रत्यव्यूहत संजय॥१॥ संजय उवाच॥ धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि

पांडवः॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयं॥२॥ महर्षेर्वचनात्तात वेदयंति बृहस्पतेः॥ संहतान्यो

धयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून्॥३॥ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह॥ अस्माकं च तथा सैन्य

मल्पीयः सुतरां परैः॥४॥ एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पांडव॥ एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं प्रत्यभाषत पांडवः॥५॥

एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयं॥ अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना॥६॥

हत्वानिघ्नस्ते सं... पितामहः शत्रुसे... ॥२४॥ ... ॥१७॥

श्री
२५

ग्रहस्य स्वामस्फारं ॥४३॥ सत्वा नरविनो स्मा कंपेथा धा नां सखाः धानु विशेषा नत्र संतत्प्रविनिर्धाय स्मं ॥ श्री समेते नेदृष्ट्वा अवस्थि
ता इनि संबंध: ॥४४॥ अथाय: श्रीकोलेनानिवोवाच छोनिश्री अनेत्राः ॥ श्रीमेलेत्र कलप धायाम्यानया इहिमेवगाति
किं किलोजालवस्त्रानां कं चन स्वयंवरां वरे: ॥ मदतां सपनाकाना सादित्य समतेजसं ॥४५॥ सर्वे मुराणाम
णां भूतमासेना लवनेष्ठिव ॥ यचं तेपुत्रकपवात्राः पांडवा मुहूर्तेदिनः ॥४६॥ अवस्थिता: प्रमस्युत्रनवपुत्र
स्यवाहिनी ॥ तं संतत्र वमल्लातो वाथानां मरनर्षभ ॥४७॥ दृष्ट्वा ग्रताश्री समेतं गदापाणिमवस्थितं ॥४८॥
श्री कर्णपर्वणि एकाध्याय: ॥७॥ पुनराह उवाच ॥ सर्षोदर्प संजयकेतु स्वयं युयुत्सवो ह छमाक्षेत्र इवासन ॥ सा
मकाः वाश्री अनेत्राः समीये पांडवावा श्रीमनेत्रानकहनी ॥९॥ केषां तत्र महासोमस्त्यीं स वा मुके पांसेनाः
स्या पदास्थ्रा मवंत: ॥ केषां यु नां सुरवर्ताः प्रमत्ताः सर्वे मेत्तत्त्व शुद्धिनेत पथानन ॥१०॥ संजय उवाच ॥ उमे से
नेतत्स्यहिते वोपयाते उमे व्यूहे हृष्टरूपे नरेंद्र ॥ उमे विचित्र वनराजि प्रकाशे तथैव भेनागरथाश्वशैलि ॥
उमे सेने बृहत्यौ भीमरूपे तथैव वामे भरतर्षभ विप्रे ॥ तथैव भेत्तांगजया पस्ट हेतत्थैवा मे समस्त वापनूहे
४ ॥ पद्मात्मुखा: क्रूरवोधा नरा ह्यः मद्मात्मा यां: प्रासमुखा यास्य मानाः ॥ देसं हसेनव चुके रवालं देवं
हृसेने व वच पांडवानां ॥५॥ विक्रेताप्रः इहतः पांडवानां पानेराष्ट्रान स्थापदास्या हवं ॥ राजेंद्रानां मदयां
स्यतीवा त्रते दिरेनव पुत्र स्यनानाः ॥६॥ दुर्योधनं रक्षितं नप त्रवर्गां सुवर्णाक तेजालवंतं प्रमितं ॥ समा
स्थितो मयगनः कुरूणां संतय मानोव दिमिर्मागधैश्च ॥७॥ वदप्रभं सेत मयात पत्रं सौवर्णा स्थामा जति
वा तमीराः ॥ तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैस्सार्धं गांधारैर्याति गांधारराजा ॥८॥ श्रीष्माग्रतः सर्व सैन्यस्य वृद्ध
श्वेतधनुः सखड्गः ॥ श्वेतोष्णीषः पांडुरेणा ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥९॥ तस्य सैन्य धार्तराष्ट्रास्य
सर्वे वाल्हीका नामैकदेशाः शलस्य ये चांबष्ठाः क्षत्रियाये च सिंधौ तथा ये सौवीराः पंचनदाश्च शूराः ॥१०॥
सिवतेयुद्माय स्यत्रिरू संगोरा लिरूपा वोनरेकतव्यं पंति सर्वकेस्त इहिमेतस्य धावरि तिः २ सूहेत ले सरतिमेघः २६ २५

२७ ॥ २९ ॥ वारुणम् राजानमन्वयुरिति संबंधः अचलाः निष्कंपाः ॥ ३० ॥ जीमूताः पर्वताः जीमूताः द्रुमविनिर्मोदिनो ३२ ३३ ३४

दृष्टिद्रुं कुंजरे भैते श्रुत्वाद्भिरचलैरिव ॥ अतो दिक्पालयो चालेभ्यते तसेनो महामनाः ॥ २७ ॥ विराटमन्वयान्तस्यात्तो
द्रवार्थपराक्रमी ॥ निघामादित्यचंद्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ॥ २८ ॥ नानाविरूपधरा जनर्षेसासन्महाधनाः
समन्ताद्यततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नाम हारयः ॥ २० ॥ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोमिर त्रयुधिष्ठिरं ॥ तदीयानांपरेषांच
रथेध्रुविपुलाध्वजानां ॥ २१ ॥ अमिमृणां श्रेनसैनके रथेनसेना महाकपिः ॥ पदातम्ब्र यतेनोगल्लन ग्रसिशत्तर
छिपाणय ॥ २२ ॥ अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य वारिणाः वारणादश साहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः २
सराहैमसमये तोलैः दीप्यमानाइवाचलाः ॥ वरं तश्च जीमूतामहार्हाः पद्मगंधिनः ॥ २३ ॥ राजानमन्वयुः
पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः ॥ भीमसेनोगदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमां ॥ प्रचकर्षमहासैन्यं दुराधर्षो
महामनाः ॥ २५ ॥ तमर्कमिव दुःप्रेक्ष्यं तपंतमिव वाहिनी ॥ न शेकुः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुं मतिके ॥ २६
वजोनाम घसद्वेदो निर्भयः सर्वतोमुखः ॥ चापविद्युद्ध्वजो रौद्रो गंधवाञ्छंडवपन्नता ॥ २६ ॥ यं प्रतिद्व
द्वीनिहंति पांडवास्तवयाहिनी ॥ व्रजयोमानुषेलोके पांडवे रमिरक्षितः ॥ २७ ॥ संभूतिं हन्ता सेन्य
भुत्संस्मार दयतेप्रति ॥ पावान्सद्दृष्टस्तोवायुः निरमेलवनयित्नुमान ॥ २८ ॥ विषयगतास्य विवहुनी
कैः शर्कै रकर्षणाः ॥ रजश्चाम्बु तपम्दहमम्रा करो दयज्जगत ॥ २९ ॥ पपातमहतो चोल्का प्राङ्मु
खो भरतर्षभ ॥ ३ ॥ पांते सूर्यमारल्न वार्शर्षतनमहा हसना ॥ ३० ॥ अथयसोत्पमानेन सैन्ये भरतर्षभ
निःप्रभो भूषयोसर्वः सकोविभस्म वालन्व ॥ ३१ ॥ वार्णीपतनसनादाच भूतलंभरतर्षभ ॥ निर्घातास्व
रघोरा जनदित्तसर्वा सताभवन ॥ ३२ ॥ शकटश्मशी इन्त्रीपतन्प्रातापततेकिंच ॥ अनापोप्यमानानां
शावांमतेव वासह छत्तैः संतिद्रुः ॥ ३३ ॥ यानान्द्रगतावरवः ॥ ३४ ॥

गुणमनोदासमतः ॥ १३ ॥ अक्रूरस्वायकः अथनिहितायुधः ॥ १४ ॥ १४ ॥ अध्यायः ततो ॥ २ ॥ ५ ॥ पुरस्य मध्ये स्थितं दीनोत्तमिति

सत्यामधिकां श्रुत्वा राजन्पाण्डवान्वरतनपि ॥ जयं सत्यतरायेनततिष्ठितो धिविषंपयते ॥ ७ ॥ तत्रैतेकारणंराजन्य
वसाम्यन समुपवे ॥ नारदस्तात्र विविदभीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ४ ॥ वनमेवार्थमाश्रित्य पुण्ये देवासुरे ब्रवीत् पि
तामहः किल प्रणामहेद्रादीन्दिवौकसः ॥ ५ ॥ ततयावलवीर्याभ्यां जयंति विजिगीषवः ॥ ययास्तत्यानृशंस्या
भ्यां धर्मेणैवोद्यमेनच ॥ ६ ॥ तानाधर्ममथ मेच लोभं चात्तममाश्रिताः ॥ युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो
जयः ॥ ७ ॥ एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोस्माकं रणेजयः ॥ यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततोजयः ॥ ८ ॥ गुणभूते
तते जागेविंदः शत्रुसूरोगुनिर्जयः ॥ पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततोजयः ॥ ९ ॥ उवानेष्वद्वीर्यभू
ता विकुंठो कुंठसायकः ॥ सुरासुरनरवरस्फूर्जे ब्रह्मब्रवीत्केजयंतिति ॥ १० ॥ कथं कृष्णजयो मेतिये कृष्णे
तत्रैतेर्जितं ॥ तस्मात्स्थिरे लोकं प्राप्त शाक्रीदिभिः सुरैः ॥ ११ ॥ ततस्तेन यशांकोविदिदस्य यशामि
भारत ॥ यस्यतेजयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ १२ ॥ भीष्मपर्वणि श्रीअध्यायः २१ ॥ संजय उवाच ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत् ॥ प्रति व्यूहन्नतीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ यथोद्दिष्टान्य
नीकानि प्रत्यव्यूहंत पांडवाः ॥ स्वर्गं परममिच्छंतः सुयुद्धं कुरुनंदनाः ॥ मध्ये शिखंडिनोनीकं रक्षितं स
व्यसाचिना ॥ धृष्टद्युम्नस्य चरतो भीमसेनेन पालितः ॥ अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितं
श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४ ॥ महेंद्रयानप्रतिमं रथं तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रं युधि
ष्ठिरः कांचनभांडयोक्त्रं समास्थितो नागपुरस्य मध्ये ॥ ५ ॥ समुच्छ्रितं दंतशलाकमस्य सुपांडुरं छत्रम
तीवभाति ॥ प्रदक्षिणं चैवमुपाचरंतं महर्षयः संस्तुतिभिर्महेंद्रं ॥ ६ ॥
भावः तत्रविदितंवा ॥ ५ ॥ ६ ॥

मंत्रीश्वरवपर्वतेन रथवरप्रकंप्यस्तस्थौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ ७ देवनयाग्रनेवनत्र ॥ १७ ॥ ७ ॥ अनंतरं पाववकौंतवदीपान न पांडवाजां रथूहनीमे
मनोरोति सरथं ॥ १९ ॥ अध्यायः इति अध्यायनमः ५९ ॥
श्रीशीर्षे पैरकन रथामहात्मा द्रोणोपनः फाल्गुनदीनसन्वः ॥ आसेगुरुः प्रायशः सर्वराजो ... वाचमसौद्रवासिपा
निः ॥ १ ॥ वार्थः तत्रे सर्वसैन्यसमधे भविष्यवाः प्रहसित्रानपश्य ॥ माल्वामरत्नः कैकयाश्रुतिसर्वराजानीकै
भानरोपोत्समानानः ॥ समरहतक्षेत्ररथमंत्रहात्मा महासोगेनमभित्रयोधी ॥ साकैः किरातेषुवनैः वाह्लीकै
श्च सार्थं वमस्रतरोगेमियाति ॥ ७ ॥ रथैर्युद्धिः सप्रयुतैर्सा ॥ कश्चैत्रैस्रनेरातनशोहेः ॥ ब्रलकृतवसी
मिश्रमंवलेश्रुं दतिणानेभिमियाति ॥ संसप्तका नामप्रवतेरथानां मस्त्वते योवाजेनस्पोमिर्साः ॥ येनार्जुन
लेन तानन्कृतास्राः प्रयातारस्रेत्रिगर्तास्पृस्पृराः ॥ १४ ॥ सार्थं शानसहस्रसंनुनागानां तवभारत ॥ नागेनागे
रथपातं पात्मसंस्थारथेरथे ॥ १५ ॥ सान श्रशतधानुकसधानुस्कम्यानवसिताः ॥ एवं सूस्त्न नीकानिभीकाण
नवभारत ॥ १७ ॥ संस्थामानयं वासुदेवं गांपवं मासुरं ॥ दिवसेह्ववसेप्राप्तेभीषाः शांतनवोग्रणीः ॥ १८ ॥
महारथैरविष्णुतः समस्तरथवोपवान ॥ भीषाणां पानेना छाणं स्वहः प्रवास्त्रनिविधृपि ॥ १९ ॥ अनंतरं पार्थ
निनोनरेंद्रभीमान दीपानतुपांडवानां ॥ तां चेवमस्थापहृहनोद्रुः प्रथशैघस्पतेनारोकेपावसार्जुनस्व ॥ २० ॥
इति श्री ... ॥ २ ॥ स ... वाचं ॥ हृदनौपानेनारूरस्पतेनारश्रासमपनां ॥ विषादमगमद्रा
जापुत्रो द्रोणेप्रयविरः ॥ ३ ॥ स्पर्दं भीषणाचामेपंकलियनंपेतपांडवः ॥ अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्य विवर्णोऽर्जुन
मब्रवीत ॥ ४ ॥ पनेनजयकथंशकामसंस्मिर्थपांडुमाहवे ॥ धार्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषांयोधापितामहः
अतेभेद्यमभेद्यश्र भीषणामित्रकर्षिणा ॥ कल्पितः शास्त्रदृष्टेनविधिनाभूरिवर्चसा ॥ ५ ॥ तिचयंसंशयं
प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षिणाः ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्थानंनोभविष्यति ॥ अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थं युधि
ष्ठिरममित्रहा ॥ विषण्णमिवसंप्रेक्ष्य तवराजन्ननीकिनी ॥ ६ ॥

भी ३९

36

रथोत्तमं स्थापयित्वा वाचेति द्वयोः संबंधः ॥२४॥ महीक्षितां पृथिवीपालानां ॥२५॥ पितॄन्पितृव्यान्भूरिश्रवःप्रभृतीन् ॥ पिता
महान्भीष्मादीन्मातुलान्शल्यादीन्भ्रातॄन्दुर्योधनादीन्पुत्रान्लक्ष्मणादीन्पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान्सखीन्अ
श्वत्थामादीन् ॥२६॥ सुहृदः कृतवर्मादीन् ॥२७॥ कृपयाविष्टेन सर्वत्र जननमिति विशेषणेन प्रदर्शयते ॥२८॥ सीदंतीति

॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥ तत्रापश्य
त्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥ श्वशु
रान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥२७॥ कृपया परया
विष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ सीदंति मम
गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥ गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्व
क्चैव परिदह्यते ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥ निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केश
व न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ किं नो राज्येन गोविंद
किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा
धनानि च ॥३३॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबं
धिनस्तथा ॥३४॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

हृष्टानि भवंति रोमहर्षो रोमांचः ॥२९॥३०॥ निमित्तानि लोकत्रयकराणि भूमिकंपादीनि ॥३१॥३२॥ स्यालाः इति
स्यालस्त्रीभ्रात्रादिः ॥ विजामानुरुनवाघास्यालादिनिमंत्रवर्गानस्यालाजानावपतीतिवासंयसंर्पस्पदेरीति
पातकः ॥३४॥ दंतं इच्छामि ममन भवति ॥ किं नु तदंतं बिमित्यर्थः महीकृते पृथिव्यर्थे ॥३५॥

३९

तस्य एवं वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादं [illegible] मूलं तेन विनयेन समनुप्रयोगः॥ कथं [illegible] कथं
कथमित्याह [illegible] दिव्यौ॥ कुरुवृद्धो भीष्मः [illegible] भावो [illegible] इति [illegible]
[illegible] ॥ इत्यर्थः [illegible] ॥ अस्य [illegible] कर्मकर्तरि प्रयोगः॥ १४॥ १८॥
[illegible] प्रचुरमित्यर्थः॥ १५॥ हृषीके

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान्॥ १२॥ ततः शंखाश्च भे
र्यश्च पणवानकगोमुखाः॥ सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥ १३॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थि
तौ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः॥ १४॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमक
र्मा वृकोदरः॥ १५॥ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ॥ १६॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः॥ १७॥ द्रुपदो द्रौपदे
याश्च सर्वशः पृथिवीपते॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक्॥ १८॥ स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां
हृदयानि व्यदारयत्॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन्॥ १९॥ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान्
कपिध्वजः॥ प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः॥ २०॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते॥ सेनयोरुभ
योर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥ २१॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रण
समुद्यमे॥ २२॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः॥ धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः॥ २३॥

[illegible] इति [illegible] वाक्यमेवाह॥ [illegible] वाक्यमेवाह। से
नयोरिति॥ २१॥ [illegible] ॥ यावदिति॥ [illegible] मया [illegible]
दृष्टं॥ २२॥ केवलं [illegible] मया [illegible] इति [illegible]॥ योत्स्यमानान् [illegible] युद्धे

…टी॰ [illegible] ॥ १३॥

श्री
१८

गुणामनन्तत्वमोऽत्रैषोऽस्मद्भिः मितमत्र ःपंच इ पदेयाः प्रतिविंधायदयवैति ॥ अहो एवकारात् । पंडवाद्यदोत्कवादपञ्चनिमशि
ष्टायाः सर्वे मितमहारयाः एवतत्वतांगत ॥ एकोदशासद्देमाणधायपेरत्वपत्तिनं ॥ शास्त्रकाहप्रवोणाश्चसर्वेप्रोक्ताम
हारयः ॥ अमितमात्मा ५ येयतत्वमप्रोक्तेनिरयुक्तसः रथलैकेनयोऽस्मातम्मनोऽर्हे रयस्त्रतः ॥ ५ ॥ विशिष्टाः ॥ अहो ः निवोध
गुणस्तवमोवादिकस्यपरमेणदिनोवुधैरिदं ॥ एवं मत्वार्थं अस्मात्तेपिसूराः संतोनिरूपनार्थं परेगुणावल्परष्टवत
त्ववोत्सारं भंग मानभृदितार्थः ॥ ७ ॥ विकणाः स्वभाना सोमदर्शिभूरिअवत ॥ जयद्दयपदस्थानेनतथैवचेतिकवि

37

गुणामनन्तस्य विक्रांतोऽ ३ नमो जाग्रद्वीर्यवान् । सोमदेहोपदेयास्तु सर्वे एव महारयाः ॥ ८ ॥ अस्माकं च वि
शिष्टायेतास्त्रिवोधिष्ठोनम् नायका ममैसेत्थमासंतार्थं नान्ववोमिते ॥ ९ ॥ भवान्भोऽभ्यस्तु कणोष्टकं
एषु समितिंजयः ॥ अमृत्यामाविकणोऽश्वेसमदांतलथैवच ॥ १० ॥ अन्येच वहवः शूरामदेर्थं त्यक्तजी
विताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं वलं भीष्माभिरक्षितं ॥ प
र्याप्तं त्विदमेतेषां वलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिर
क्षंतु भवंतः सर्वएव हि ॥ ११ ॥

णाढः ॥ ७ ॥ अनेनशल्यकृतवर्मप्रमुखतयः ॥ शास्त्राणिविदारणकराणिखड्गादीनि प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि
कैः गदादीनिनानाविधानि येषां तेनानाशास्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥ पर्याप्तंपरितआप्तंपरिवेष्टितं यां इवमेनोहिसमातेभि
णोमितंतेनास्मत्सैन्यनवैष्टयितुंशक्यं नतुनदीयेनास्मदीयमित्यर्थः ॥ एवं चपर्याप्तमितमस्यपारणीयमित्यर्थः ॥
अयनेषु चहरवतयासैन्यप्रवेशमार्गेषु सैवेषु सेस्थानेस्थिताः यथमप्यस्यभीष्ममेवाभिरक्षंतु अस्यसेनापतेः
चावत्स्यसर्वाण्यपि सेना आकुलीभवेन्न स्थैर्येस्थिराचभवेत् । अतः सएव रक्ष्य इत्यर्थः ॥

॥ ११ ॥

१९

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः॥ प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च सद्गुरून्। संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे॥१॥ भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः। गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता॥ कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकं॥ अन्येन त्वप्रसन्नानां ज्ञानतीयो नातिरिच्यते॥३॥ न द्वेवं ब्रह्मविद्भिः वेदे यत्नदूणा कृते॥ इति श्रुत्वैव वेदव्यासस्तदुपायादव्यलेखि तां॥४॥ इयमष्टादशाध्यायी क्रमात्षट्त्रिकेण हि। कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते॥५॥ तत्र तु हेतुपमं श्रुत्वान्तकादौ महत्तानं तु भुमन्तौ धृतराष्ट्र उवाच॥ धर्मक्षेत्र इति॥ तत्रैवेदं तेषां कुरुक्षेत्रे देवयजनमासीत् कर्मकांडप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रे समन्यत॥ अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमित्यविमुक्तवान्यद्गमपि स्थानभूतं कुरुक्षेत्रं श्रूयते॥ ब्रह्मसदनत्वं चास्य

धृतराष्ट्र उवाच॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय॥१॥ संजय उवाच॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत्॥२॥ पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता॥३॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि॥ युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः॥४॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्॥ पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः॥५॥

अत्र दिजेतोः॥ प्राणिभ्यः क्रमसमाप्तिं श्रुतद्वयात्कं ब्रह्मयान्तरं

येनासावस्तोभ्यन्तःस्तोमवति वाकशेषेण श्रुत्यादिन एतस्य धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुक्षेत्रं तेदिय मेत्रेणैव न तु तत्र ब्रह्मसदनं प्रवर्पकोडं तस्य धर्मक्षेत्रत्वं मात्रस्यापलेलं तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो युद्धेच्छवः पाण्डवानां दुर्योधनादीनां सम तावा तस्य वर्णाय॥१॥ दृष्ट्वा तु इति व्यूढं रचनया स्थितं॥ आचार्यं द्रोणं राजा दुर्यो धनो ब्रवीदित्यवस्थैव वचनं पदेन संगतिमेवं दुर्यधनादि गुणवत्ता वाक्यस्य तत्त्वमत्रे॥२॥ द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन कोपोद्दीपनार्थं विशेषणं॥३॥ अत्र शूरा इति महेष्वासा इषुक्षेपणं युयुधानः सात्यकिः॥४॥ धृष्टकेतुरिति पदं॥५॥

कथं तर्हि नामसंकरेण नराणामेव लोके ... स्त्रियः पुनः पुनः प्रासादान्यः जननप्रजासरित्सु ... राष्ट्रादीनां प्र-
संकरजत्वमित्याशंक्याह ॥ पतंतीति हि ... [illegible] ... इति स्मृतेः ॥ अन्यस्मात्का-
[illegible] ॥ अन्योदर्यो मनसापि ... [illegible] ... इति श्रुतेः ॥ यथेयस्म-
तेवयं यजामहे इत्यर्थः ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
दकक्रियत्वात् ... [illegible] ... कश्चिद्दा

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४२॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसं-
करकारकैः । उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नि-
यतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वार्जु-
नः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ।
संवादेऽर्जुन
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

... [illegible] ... भाव ॥४७॥
... [illegible] ... ॥४५॥४६॥४७॥ ... ॥४७॥ ... प्रकाशो भगवद्गीताप्रथमोऽध्यायः ॥
... [illegible] ... संजय उवाच ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]

आततायिनः ॥ अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ आततायिनमायांतं ह
न्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति ॥ [illegible] पापमेवाश्रये
आततायिवधोपि अर्थशास्त्रविहितः ॥ न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति तु धर्मशास्त्रं [illegible] अर्थशास्त्राच्च धर्मशास्त्रं बलवदित्युक्तं याज्ञवल्क्ये
न ॥ स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति ॥ तस्मादेतान्हत्वा एत
न् आततायिनः पापमेवाश्रयेत् ॥ [illegible]
इति भावः ॥३५॥३६॥ ननु [illegible] ॥ [illegible] इति द्वाभ्यां

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥ तस्मान्नार्हा
वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥ यद्यप्येते न पश्यंति लो
भोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥३८॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं
॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कु
लं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते व
र्णसंकरः ॥४१॥

[illegible] ॥ राज्यलोभेनोपहतचेतसः [illegible] ॥ कथमिति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ कुलक्षये दोषं [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ तस्मात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥३९॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ अधर्माभिभवति ॥४०॥ [illegible]

भा
४
एवंनिश्चितमेवतच्छ्रेयःस्यात्तत्कथय ॥ नचैतदिति ॥ यद्यप्यत्रक्षत्रियस्यात्मसमेवेहन्तव्याइति अस्माकंक्षत्रियाणांमेघ्यमागत्याभ्ये
कतरन्नोगरीयइतिवयंनविद्मः ॥ तत्त्वंकृतयुद्धमेवगरीयइतितत्राह ॥ यद्वेति ॥ यदिवावयंजयेमेतदपितूनयदिवानोस्मान्एतत्र
वएवजयेयुः इदमपिनविद्मः ॥ अत्रयत्तेयुद्धमेरणमप्राप्तिंमेत्यमेववाप्यतइतिभावः ॥ ननुमध्यमहाय्यमतिनवत
यथवनिश्चितमतआह ॥ यानेवेति ॥ इहैतानापातत्त्वेपिअपिराज्यप्रपतावृत्तर्थं ॥ यतुनिश्चितेपिमैत्यश्रेयसेभयुनयुद्धमैत्य
योः कतरच्छ्रेयइतिसंदेहापन्नोचितः ॥ अतोनमुस्माकंमध्येकतरत्तमेनगरीयइतिकाप्यत्ययमितिनदसमेधर्मसंमूढ
चेताइतिवाक्येनदोषाद्दुक्तसंशयपरिकल्पितत्वात्तमेवगरीयस्कसंशयेनैवतत्पतंकायेनधात्सिद्धः ॥ स्वतरंसंपादयेपर्व

नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताः प्र
मुखेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितंब्रूहित
39 न्मेशिष्यस्तेहंशाधिमांत्वांप्रपन्नं ॥ ७ ॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ॥ अवा
प्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यं ॥ ८ ॥ सं य उ व ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशः परंतप ॥ नयो
त्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ ९ ॥ तमुवाचहृषीकेशः प्रहसन्निवभारत सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः ॥ १० ॥

न ॥ विशेषाधाराद्दोषाच्च ॥ ७ ॥ उक्तसंशयवानेवपृच्छतीतिकार्पण्येति ॥ कार्पण्यंदीनत्वंतत्स्वभावः ॥ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यमि
त्यादिनावक्ष्यमाणलक्षणः शेषंस्पष्टं ॥ ७ ॥ ननुत्वंहृदयेवोबल्पमप्यशक्तोनिष्प्रयोजनपतियुद्धमेवश्रेयस्त्वंकिंपुनः पृच्छसी
त्यतआह ॥ नहीति ॥ बंधुनाशनिमित्तः शोकोराज्यलाभेनवाननिवर्तते ॥ विप्रमत्रः इति ॥ गुरुत्वाद्दंभकेचित्तनिवृत्तिरूपंफ
लोपायंनहीत्याशयः ॥ अत्रार्जुनविषादव्याजेनब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणंभैक्ष्यचर्याइहामुत्रार्थफलभोगविरा
गश्चदर्शितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तमिति ॥ प्रहासोप्ययमनूठोप्ययमप्रेवबहुदतीतिप्रहसन्निवेदंसमाणं ॥ ॥ ॥ ४१
॥ ॥

अर्जुनं उपयोजयन् श्रीभगवानुवाच॥ कुतस्त्वेति॥ कश्मलं [illegible] विषमे संकटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टं सेवितं न तत्त्वादृशैः शूरैः न
आर्यैर्जुष्टमिति वा यतः स्वर्ग्यं न भवतीति विग्रहो द्रष्टव्यः॥ तत्र अर्थे कोपि पदमुक्तं [illegible] दोषद्वयं [illegible] अस्वर्ग्यमकीर्तिकरं चेति
अर्जुनस्य स्वरूपं भवतो नैतद्युक्तमिति भावः॥२॥ तदेवाह॥ क्लैब्यमिति॥ क्लैब्यं क्लीवत्वं मा स्म गमः न गच्छ [illegible] स्यात् यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते युक्तं न भवति [illegible]
नैतत्त्वयि महादेवप्रतिम [illegible] क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा [illegible] युद्धाय [illegible] उत्तिष्ठ
परंतप शत्रुतापन॥३॥ ननु [illegible] स्वभाव [illegible] किं वा [illegible] अर्जुन उवाच॥ कथमिति
पूजार्हावेव [illegible] इषुभिः [illegible] प्रतियोत्स्यामि॥ गुरूनिति [illegible] महानुभावान् [illegible]

श्री॥भ॥उ॥च॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन॥२॥ क्लैब्यं
मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप॥३॥ अ॥ उ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं
च मधुसूदन॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन॥४॥ गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लो
के॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान्॥५॥

तिति॥ [illegible] संबोधनद्वयं [illegible] शोकेन [illegible] [illegible] इषुभिः [illegible] सहवाचापि
योद्धुमशक्तः किमुत बाणैरिति भावः॥४॥ ननु [illegible] गुरूणां [illegible]॥ [illegible]॥ गुरूनिति [illegible]
तानेव [illegible] महानुभावान् [illegible] अहत्वा [illegible] श्रेयः [illegible] एवं [illegible] हत्वा [illegible]
[illegible]॥ अर्थकामानिति [illegible] गुरून् [illegible] हत्वा [illegible] श
त्रुः [illegible]॥ इहैव [illegible] लोके [illegible] भुंजीय [illegible] हत्वा भोगान् [illegible]
[illegible] रुधिरप्रदिग्धानिति॥५॥

गी॰
४२

40

ननु देहादन्योऽपि देहनाशे विनश्यति को ऽस्य कारणवत्कोऽपि नाशो नेति तत्राह ॥ न त्वेवाहमिति । त्वमहमिमे च सर्वे अनाद
यो ऽनन्ताः श्रुतिस्मृतयः ॥ नाहं कदाचित् अहं न आसमिति न अपि तु आसमेव न वा त्वमपि नासीरिति न अपि त्वासीरे
व इमे जनाधिपाः राजानस्तथा न आसन्निति न तु नासन्नेव किंतु आसन्नेवेति योजना नाहमित्यादिनं
तस्यैवाह ॥ न चैवेति न भविष्यामः इति नैव किंतु सर्वे भविष्याम एव न नु देहस्य नाशात्मनश्च कथं न नाशोऽयं यत्ति योऽयमने
ति वेत्त एवमहमिमानमात्रादिति सूत्रः ॥ यद्यपि तत्परस्परशरीरे विनाशितदाता सोऽयं देहपतितं न बाध्यते तत्सम
हानौ देहाभिमानाभावात्पतत्त्वाभ्यां ते अभिमानस्तु नादिकितो के प्रसिद्धं किंच प्राचीनकर्म अतिरेके एवं
नं तेषां घातेन तद्भावेन तत्र आगमसंगतम् ॥ श्रुत्यादिस्मृतिप्राक्कर्मो ऽयं तु मे यस्यावस्थितिकावदत्त्वापि

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

वक्ष्यावस्थिताश्चात्मनो वैविध्यं देहेषु प्रदर्शयन्तो देवदत्तादिश्रुतन्त्वं देहाभिमानवद्भिः प्रागेव चिरं प्राक्कर्मसत्त्वे हि आर
तु मे यं न पासयो जातस्यापि तत्समस्त न पाता देहप्रवृत्तिः ॥ जंतुमात्रस्य सर्वत्रात्मसत्त्वमभवी यानुभवज
नितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिचातुर्याद्वा दिवा दिनतोऽपि प्राचीनकर्मसंग्रहिच लौकिकशास्त्रप्रसिद्धमेत
त् ॥ यथा देवदत्तः स्वशरीरे कंटकवेधेन विद्यते एवं शत्रुकृतापादेवदत्तप्रतिमायां कंटकेन विद्धायां देवद
त्तो व्यथते तत्र व्यथा देहनुकीर्तनेऽपि तद्वेषस्पंदनापि वायां कंटकवेधादि किंतु केवलं प्राक्कर्मसात्त्वंएवं वयं वो
जांकुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरया नादिः संसारः इति देहस्य नाशादात्मनाशो नापि तिनमो भ्या
दयः शोचनीयाः ॥ अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासूनदेहानिति विशेषणेन अत्र तु स्थूल
शरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वमात्यन्तिकमिति भेदः ॥१२॥

४२

अर्जुनस्य देहनाशे शोकनाशो लक्षणाशोकः स्वधर्मे प्रवृत्तिबाधको मोहस्तद्यं तज्ञाशे शस्त्रविपाकस्तत्रभवेतुं लक्षणा शोकेरपति
तीयत ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति शोच्यापेतं वा व किलेदं नित्यत्वेनानीवा प्रियत इति शोकेनः दे
हा गुण भिन्नायेष्या तोषा सन्नाशमहि हिंसनत्वे नपृ शोच तो यानन्वशोचस्त्वादीनन्वशोच ॥ क यशेन तेयत्र वो सपार्ह्वाः क
र्त वानीरे नाशेजं विद्या मीति शेकं कुन वानसिएवे गतेभ्यत्वप्रज्ञावादान् नरके नियतं वा सः ॥ पतंति पितरो हि
यामिस्या दीन भाषसे परं तु न प्रज्ञावान् इतिर्नवेदेतु ॥ गतासूनिति गतासून् गतप्राणान् देहान् नानुशोचन्ति प्रमलनि

ॐ श्री भगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च
भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥११॥

रहेत्येन एतेन प्राणापवदहो न तु देह ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः इत्यादि ॥ अतएव
सप्राणस्येन तान सुवर्णस्येवरपिन्नादिहं तात्मोऽपि नित्यत्वादिति उक्तायामन्वद्दत्तमपि नैव सदेनीति
तन्केवेदस्पृहितः ॥ तथा देहा देहादन्यः चेतनत्वा तान्वानि रेकस्मात् रत ॥ एतदेहद्वयेतत्त्वस्यात्मनि
तत्त्वेन स्मृतपत्रभेत ॥ कस्मादेहनाशेना नाशंस्तत्वात्मने सर्वएव शोकापर्थं ॥ पदप्रज्ञानां पंडितानां प्रज्ञा
वान वक्रमयो गजान् भावोहेरति ताकि कथाश्वानं ततत्व वधे पदोऽवृत्ते भवान ॥ किंच पदपादा रक्तापत्व

गी.
४२

42

ननु आत्मनो लिंगशरीरादन्यत्वेपि ग्रहे दुःखोत्पादनभयात दुःखित्वं ध्रुवत्वं दुर्वारं ततस्तद्भीष्मादिबंधुवर्गो
नाशे भवति दुःखसंबंधो भवत्येवेत्याशंक्याह ॥ मात्रास्पर्शास्त्विति मीयंते विषया आभिरिति मात्राः इंद्रियवृत्तयः ॥ यता
दृष्टाश्चतामानाच्छदयः दृष्टा भवंति मात्राः नामादयः कौंतेति विशेषणं इंद्रियविषयरूपाः ग्राह्याः ॥ तासां स्पर्शास्तासां
विषयेभावेन संबंधः निमित्तभेदेन प्रदा मात्राणां मात्रासंस्पर्शाः विषयेंद्रियसंबंधाः स्पर्शा ग्राह्याः स्पर्शनात् इत्येव
त्वस्पर्शस्य उत्तमांगे स्पर्शोनिमित्तरहित ॥ न च स्पर्शा एवेंद्रियं विषयेंद्रियसंयोगोऽपि स्पर्शः तेन प्रमातुः प्रमाणं
प्रमेयाणां संबंधाः ॥ सर्वे शीतोष्णादिवदागमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्यास्तानुत्सृज्य सु
दुःखदास्ताननित्यान् तितिक्षस्व सहस्व हे कौंतेय भारत मुक्तस्य धीरा भवसि ॥ प्रमातृत्वादिस्त्वत्थे
रिहश्मिन्नपि ग्रहावेशादि भावा वाग्रत्वमादौ भावाद्यकदाचित् तथा आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रज्जुरगादि

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

वन्मिथ्याभूताः स्वप्नतुल्यत्वं भ्रांतेः इंद्रियग्रामभेदेन कदाचिद्भानि कदाचिन्न तत्राध्यस्तं रज्जौ सर्पवत् एवं प्रमात्रादि
ध्यप्रतीतिविभ्रमग्रामभेदेन कदाचिद्भानि अतोऽपि अनित्या नित्यं न तेन प्रतीतिमानात् संबंध एव कालितस्तस्मान्मिथ्यावस्तु
नो वास्तवसंबंधायोग्यत्वात् ॥ प्रमातृत्वमपि दुःखादिकं तु प्रमातुर्विसंबंधो दृष्टाय न एव कथं नस्यात्मनि दुःखि
त्वम् अयः तत्र दुःखं पितादात्म्याध्यासादिति भ्रमः ॥ अतएव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानुवर्तते स्वप्ने दृष्टं वा जा
ग्रति न दृश्यते ॥ तथा च श्रुतिः स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इति कामः
संकल्पो विचिकित्सा माद्वि धृतिरेतत्सर्वं मन एवेति ॥ अभेदनिर्देशात्कामादिः सर्वो विकारोपादानं तत् मनस्त ४२
एवात्मनस्तस्मात्मसंगत्वान्निर्दुःखित्वं इत्येवं द्रष्टुर्विषयेभ्य अनित्यानामेषां तितिक्षितव्या इति भावः ॥१४॥

यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येव कथमित्यत आह ॥ देहिन इति ॥ देहोऽस्य स्थूलस्य लौकिकविधिनेत्यस्मद्देहीति दा
त्मानमस्य यः स देहिन ॥ स्थूलशरीरं कौमाराद्यवस्थास्तद्देहभेदेऽपि एक एवाहं बाल्ये प्राक्तनमिदानीं वृद्धो सोऽहं भेदप्रत्यभि
ज्ञानादेकं बाल्यादिशरीरे भेदेऽप्यन्यत्वं यथा प्रत्यभिज्ञातं भिन्नं सूक्ष्ममेव ॥ तत्रैवेति न्यायाद्देवदत्तान्तरप्राप्तिर
पि स्थूलशरीराद्भिन्नलिङ्गशरीरस्यैव न तु स्थूलशरीरस्यातिप्रसङ्गः ॥ अयमर्थः ॥ यथा एकमपि
स्थूलशरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदान्नरनरादिरूपमा
वस्थाभेदादनेकं भवति ॥ ननु कौमारमित्याद्युपन्यासेन ॥ स्थूलभेदस्य स्मात्प्रियशरीरादात्माविविक्त एवं एवं चेत्कथि
पतिर्लिङ्गशरीरादपि भिन्नस्य तत्रेष्टवियोगजः शोको विनष्टः ॥ अत एव तत्रेति स्मिन्निमित्ते धीरो न मुह्यति

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

अभिमानिको शोकमोहौ देहद्वयाभिमानात्मकान्धीरे न त्वात्मनोऽनात्मन इत्यतोऽत्र वेति भावः ॥ शब्दैः शोकये
नात्मनि नित्यत्वादिति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायं अत एव देहिन इत्येकवचनं पायेऽप्यविद्याकार्या भि
प्रायमिति ज्ञेयं न त्वात्मभेदभ्रमात्मैकत्वावगाहि भेदस्मात् ॥ यथाह्यं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना
बह्वीरेकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति ॥ देवैवं प्रबद्धमात्मानं
निवृत्तस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मके ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति च ॥ एकमा
त्मविभक्तमभ्यस्यत्विहं ॥ तेन देहादीनामनित्यानामनात्मनां परमात्मनो भिन्नानां चावधारणात्मानमनात्मतयोपवे
दितवान् ॥ १३ ॥

श्री
५५

भवसंततेरागतयोः परामर्शकांशभवात् ॥ अतः सतोः सत्त्वे नास्ति अतिरोपितत्सिंकेवलत्वयोर्मोक्षापभावं हेतोरिम
त्वं चाहयहेतत्रयमुक्तनिश्चयस्येति त्रयशक्ति न हि हेतु हेतुविधिविरोधो विरुद्धेः विना मिलाजनन न हि तेषाम
मितते त्यहि मकं पन्ये पद्विनियदिस्यात्रादिः विहितत्वाद्धि सकलं यस्य स्यामादावुद्देशेन सामिग्न्यामावाद्धेतु
हेतोर्यार्थहेतु वन्धनायः सामर्थ्यहेतुत्वमावस्यान्यत्र समुद्भावकत्वनायोगात् ॥ नात्तः उदाहरणयाप्यसैवन
निश्चयात्तत्स्माद्भवेतोरसत्यत्वेनमिथ्यात्वेन नवा सामग्रं हेतुवं नन्तु सत्सूत्रकारस्यादेः कश्चिदपि देशकाल
वाभावो यत्रापि नास्ति नत्त्वापि सत्यवरमात्मोऽहं तं सत्वभावो लिङ्गमात्रं सतोपि तत् देशं वस्तुहेतुः तत्कप
42 सूचात् ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इत्यादिकं विरुद्धं नन्तु भवेन निरस्यति ॥ उभयोरपि ति स
तोयायान्तं यथा स्वेन नमः कुम्भरजतवगादयोनि सत्तानि त्यन्तसमन्ताद्विपसौपि नतयानि स्थितास्तदपि प्र
बोधेन संपत्ति न हुँ जायते द्या अपिलतत्त्वज्ञानेनवा ध्यैतेनन्तु मात्रहास्मनावयात्स्वमनभज्ञादेतिसत्ता
दिति स्वयो भ्रमयतिचेत् अनादिकालप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात्तज्जायत्र भ्रमं अदादवपि सभ्येसारलिङ्गुले
नन्तु तत्स्वरूपसदेवरजताद्विं कं भूतत्वादाधवस्यतेनत्वस्वरूपाप्रपञ्चमोदेकं यानत्तादिकं तत्वदृष्टीत्वात्तत्वरूपपञ्च
सद्रूपिकयमानत्वप्रसक्तनिषेधः अप्रासेहितुवो न भवमात्रमपेक्ष्यते नन्वनन्तमतस्यस्वरूपेणास्ति
त्वसर्पित्वरूपणापतिविविधिते गाग्ने पिनेत्थप्रासद्रूपेणनात् न चबाधनेनेसंयत्वरूपेणास्यसंमसित्वयुत
वान्यत्राप्रसक्ते ॥ तस्मात्सुमयपरंपरायाः संभवोन्तमप्रहेतुभिरितिवासा भिरहयमसोपिसदसतोया
सा तं सप्रवृत्तेर्हेतुणाकमेव । तथा च श्रुतयः नेह नानास्ति किंचन अस्तीत्येवोपलब्धव्यः अतो
मदातीतिमित्यादयः अनात्मनोः सतमात्मनस्तु सत्वं प्रतिपादयन्तिपवं सतो ज्ञानेनाप्रतीतवाधात्के ५५
वसंभिरणतोति भावः ॥ १९

तितिक्षस्व प्रसहस्वेत्याह ॥ यं हीति ॥ एते मात्रास्पर्शाः प्राकृत्याप्यानन्तरोक्ता त्रिविधा अपि यं मात्रात्मस्पर्शप्रदाः न
माधीवानव्यथयंति तस्यानाम प्रव्यथयंति पुरुषं पुरुषश्रेष्ठ तव सन्तीति पुरुषवंतं पुरुषश्रेष्ठ समेऽदूपादि खलं यच
नथ्यापरामिहनैवि कामिसनस्त्रादि च मसुपं चक्षुराद्यं दिंपं च कन तो विपदादिकं च कामस्य कर्मेच तन्मः पुनर
पुर्मोक्षरि विप्रसिद्धः ॥ यद्वा स्थलस्य तेनपापिमपोवरं तनसं अंतर्भावात् ॥ अथवा हरिति तमप वर्गाः येतेनका
रणेपायेरपि ॥ आत्मनो विविक्तं दृष्टं तेपुरुषं पुरुषश्रेष्ठं तत्त्वमपेतदन्नु भविनं योगो हि सर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादिति स
चयतिपुरुषाधिपमात्मादेवसमेऽस्तामद्दुःखे यस्यतं न हि समाधिस्थस्य सुखादुःखे वा यथा केनचित् स्वस्य कं भवन
इति पुरुषं समस्य समदुःखसुखस्य धीरं प्राधियं तेनामिनं न व्यथयंति सा मृतत्वाय कल्पते योग्यो भवति ॥१५॥ न
नु मृतिसमानां वैतव्य के नापि तादात्मनः समदुःखसुखस्य तेषि तापातिकरस्तां निममात्रः पिंडरूपदत्तत्व

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

मिथ्यात्मसद्दुःखित्वे दर्शनं पुत्रादिषु सम्यक्प्रकृते नेत्याशंक्यपेनामाहुरूप इति ॥ तत्र तेन नित्यः लोके दर्शयेत् सतः सोम
नेत्वादकल्पनात्मनुपपन्नमिथ्यांकारः ॥ नासत इति ॥ प्रमाणा देशांमात्रापि स्वेन कादाचित्कत्वान्न हि रस्सारगादेव
सतः भावः सत्ताकालत्रयेपिनभिन्नुपमर्थः ॥ प्राप्तावस्थितिमेलान्वानेन चिदात्मनि कल्पितः सत्तात्मन स्वावो
त्मत्वेन निवृत्तोऽकारणमनात्मन ॥ प्रमाणा पुरुषो मौलीति निश्चयस्य रूपमसत न लता ना न तो मिथ्यात्वोति ॥ नन्वप्र
नीतिमात्रात्मप्राप्यादेर्मिथ्यात्वापराकेश्रात्मनोपि स्वप्राप्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषात्किं व्यात्वमसत्व
माधिक्याह ॥ नाभावो विद्यते सत इति सद्रूपतः ॥ अभावो नानावक स्वप्रविदपि नीवि योतस्य सुप्तादावपि
अनुभूतयोः ॥ सद्रूपान्नायेः सप्तमदमसत्तांशं न किंचिदवेदिप्रमितिर्दर्शनैव प्रमणे दर्शनात् ॥ रवेत्न

गी.
४५ एवं सत आत्मनो नित्यत्वं असतो देहादेरनित्यत्वं चाहमयुर्वतरेण श्रुत्वा मिश्रं विकरोति॥ अंतवंत इति॥ यदुक्तं नाशसतो वि-
द्यते भावस्य विनाशो देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति॥ परमार्थरूपेणाऽप्युक्तं॥ तथापि तत्र देहाः सम्यक् प्रतीयमान-
स्वप्नरकादिप्रायमनुरूपमानस्वप्नरकादिप्रायमनुरूपमानस्तु देहा ह्यनित्यस्वरूपमानित्यत्वं विभागमसि-
त्यर्थे देहानां मते नवत्वं सुखानन्तत्वेन दोषः नित्यत्वं कालाधिकावधिरपरिच्छिन्नत्वं चाह देहेषु न भवतीत्युक्तं॥ अना-
शिन इति॥ नाशो दर्शनेन हानं हिंसा कार्यः नमम आत्मानि तत्तोऽयं तदुक्ति स्पष्टं पिनत्तु न तदर्थं मननाशी सर्वदेव प्र-
काश्यमानः समर्थः॥ एतदेव हेतुद्वयेन निर्धारयति॥ अप्रमेयस्येति तथा च श्रुतिरात्मनः॥ अप्रमेयत्वमाह॥ एत-

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः॥
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥१८॥

दप्रमेयं प्रवक्ष्यामीति॥ अप्रमेयस्य अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः॥ एतच्चात्मनि प्रमाणप्रमेयप्रसरात्तेयं तथा च श्रुतिः येन सर्वं विजानाति
तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति प्रसिद्धिर्नस्य प्रमाणागम्यत्वादेव यत्साक्षादपरो-
क्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः॥ उक्तं च॥ प्रमातृत्वमप्रमात्वं च प्रमाभासत्वमेव च॥ यस्मादात्मनि
धीजितं तदं भावनाकृतम् इति॥ तस्माद्युध्यस्व भारत भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादात्मनस्त्वविनाशित्वात्तव स्वधर्मे वर्त- ४५
मानस्य नाशो न कोऽपि हन्ता त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इति भावः॥१८॥१५॥

यस्मात्कोपाद्विनश्यतः सर्वेषिमायाविनाशंकारः॥ अविनाशीति॥ ननु ब्रह्मेकं नेत्तत्परमात्मप्रोक्तेन सत्यावेस
वैविध्यादिमत्वेनैवात्मा सदाः सन्परः सोत्रातिसर्वस्मात्स्वभेदानुभवात्॥ यथा घटोस्त तथा ब्रह्मसाक्षीविवादोनात्र
दभेदानुभवान्न दृष्टादानकंतेन ग्राह्यं दृष्टादानकतेवोध्यं॥ ननु सत्तुल्यरूपाकिंचिदाकारवद्रूपत्वंतत्प्रकारः॥ अ
विनाशीति॥ तत्सत् अविनाशि विद्धि परमार्थः॥ सर्वोदस्यापोतिप्रसेत्तादिविनाशः॥ मद्दिपिंडाकारत्वेनाप्यकारानो
भवति॥ अतः स्याविनाशी प्रांतविकारस्थापांचाप्यताततद्ब्रह्म तननतच्चिंतनीहिंनु वस्तुघमविनश्यदेवकार्यका
रभवतिसाकीयूव सतस्सुरेणकांतैपयतिसुतोवितुष्फिलपाचकृतस्यः॥ अज्ञानमात्मनोरूपावि नाशितान्नएव
नकापतेकोन्वैव जननेपरन्तनः॥ अज्ञानमात्मनोज्ञानाविकल्पमलभ्यमानोपिकारणतैविप्रद्वादिरूपेणापिविभवति
नया लोकदृष्टान्तलोकतस्तादिकार्यपरमार्थदृष्ट्यानजायते॥ परिणामस्वपस्त्वतस्यभावात्॥ स्यादेतत्तत्पदादि

येन सर्वमिदं ततं॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति॥ १॥

वत्नत्वात्॥ अन्यथंत तदादिकेन्नूननयेसंकोचितुनतस्तादिसमाप्तश्चितिचेत॥ नस्य रागादिवद्दितिद्वंद्वेतरमेनतनस्या
प्रणावैसस्थितेणसंघसंमतस्यभासाद्वैमिदं विभातीति सन्तः सन्नयेनप्रपंचपलक्षितस्यप्रपंचस्वरूपस्यत्वं
सतोभानमेव प्रपंचस्यभानमिति नपावप्रपंचनाते सत्तामात्रं अतः स्वोपप्रायाप्तमिप्तंधः॥ अत इति॥ अन्ने
नकेपस्यगुणकार्योमहत्वमन्विकृप्तोइः सोस्यगुणेननेतेतंपरूलमन्विकृतेनसाक्षीसोस्यगुणेनसम्बूलमनिरु
सम्भूलाः सोप्यमाः प्रताः सत्यपरतनाः समीतस्याद्वितसतोजगदुपादानत्वंकार्यलिंगेनहृष्टयानिमन्तेमैव
नाभिन्नेवाविनाशहेत्वभावाद्दित्याह॥ विनाशमिति॥ नकोपिनाशयितुंशक्नोतीत्यर्थः॥ एतेन सर्वेविकारव्यस्वस्थावि
नाशेनात्मोपर्युः॥ अपनयोर्थहिननाहिविकारस्वतत्वमवतोतिसद्भावात्सर्वविकारोपलक्षणनयस्यवाधः
नकश्चिदित्यनेन तदन्यस्याविनाशिहेतोरभावोदर्शितः द्वितीयार्थेऽन्वयं भवतीति मन्तेः॥ २॥

नायं हंति न हन्यते इत्यंतेन तत्र न हन्यते इत्येतदुपपादयति ॥ तत्र येनैव द्वितीयेन मंत्रेण न जायते इति प्रथमं जन्मकदाचि
त्र जायते भूमिः न चोत्पत्तेः न तेन वा म्रियते विकारानपत्वान नश्यति ॥ लौकिकप्रयोगमवलंब्य ॥ न जायते इत्युपपादनं अ
जो नित्य इति ॥ अनन्तरं जायते नित्यता खुनवा म्रियते न स्यात् ॥ अनंतरोद्देशं विकारानस्ति जायते न स्या विना
शवादिति ॥ अस्तन्न नित्यत्वात् वा भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अयमित्यत्र वर्तते ॥ अयं भूत्वा
भूत्वा भविता न भूयः स कृतो न स्याभविते तिस्र वन क्रिया हुये स्यात् प्रत्ययांतं समान कर्तृत्व पादेव समयं
यो भूत्वा भविता न भूत्वा स्थित्वा विनश्यतीति लौकिका प्रसिद्धिरिति सांसारिको विनाश लक्षणा व्याप्तिरयमेवात्र
वस्था विविनाशनवादिति ॥ न प्रवेशस्य नाशतामेवोत्तरस्य न च लिङ्गः स्वत एव स्थितिर्न हि तस्याधिकरणं तस्य कलानीय
ज्ञानानां भवतु न क्रियाश्रयस्य भाववचनानादि ज्ञाभावितेनमुक्तंतामेशमेव नयतः शाश्वतः शाश्वते कत्रूपः ॥ पादं वाले
लब्धावस्थांवस्तेऽहं स्याविरोधाणे प्रननमवायोतिवास्य स्याविरोधोऽशेत्तेकां प्रमाणमितानात नचयापृथपा नमन

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने
शरीरे

भिन्नानेतार्थस्वरहीतः ॥ स्थिरस्वभावात ॥ यद्वा जन्ममरणे ह्योकापि धर्मौ न संवन्धविशिष्टः पूर्वं भूत्वा भवनपश्चात्तदवि
शिष्टः पूर्वं भूत्वा पुनरपि भविता इत्यपि न भूतेवाभविता न न भूत्वा लिपिजन्मा ॥ आदंतादिरशरीरपरिमाणप्रमा
णानमभ्युपगच्छतोऽनित्यत्वस्य कस्य वा तस्य तः क्रमेण ग्रहणमुक्तं वा समस्तकस्य नुसमस्तेन ज्ञेयशरीरप्रमाणपरिमाणमभेदमन्य
मानाः भूतस्यैव व्यासनैवविशेषणमेभूतपरिमाणमवनाहे पवारिकं भवनात्वमवारिकं भवनमभ्युपगम्यते त्यनित्य
नाशस्वतनित्वादेवपपचयापचयत्वमनुपमानमानस्यवनातो नित्यवाप्रमाण ॥ अनेनैव सूत्रेऽद्वैताविरुपंगितस्याप्रमे
यमानमत्वतेनप्रमाणमप्रयंनहि दुःखादिप्रमिताः स्वनाशमनरेणुत्पत्तिकद्वैतांतदः संभवति वृद्धादेवाव
स्थानाम्नापस्ताना जलवननवं नित्यत्वमप्युत्तनवाकाशोत्पत्ति ॥ अतएव ॥ एतानि सा विपदादि सहेतुः समाविद
वदवदतेन अपनयादिपर्यायादि मात्रमुत्पत्तिनतत्वादिके आत्मनापवविपदादेरन्यमुत्पत्तिनादिनिर्दोषीतेप्रतनपवशरीरे
हन्यमानेन हन्यते ॥ अन्नवायहन्तापीनन्नायेःहितनेवार्थः ॥ नैवोपपत्तिः ॥ अप्रयनमनः अभूत्वा अनमपयनेम

ननु नाम सतो विद्यते भावः इति न्यायेनाः सतोऽसा[illegible] इति ख्यात्वन्निः सरूपत्वात् कर्तृत्वं न संभवति । अतः स न यच्च कर्तृत्वं
धर्मो नाम केवाचां ।। अन्यथाः तेः कर्तृत्वेऽपि [illegible] आत्मनः सुखोत्पादितत्वे दुःखविकल्पं न स्यात् ।। तथा चेन सर्वे मिदं तत्त्वतो मिथ्या
तो देहाद्युपादानत्वं चोक्तं तथा च तत्र क्रियापाधेक स्वकर्तृत्व कर्मत्व चापतत्वात् तच्च विरुद्धं त्वात्मनि व्यापाराद्योगात्
कर्तृत्वं न युक्तं इत्यलीकत्वमेव [illegible] ।। अपरमपि ।। यस्याः किं कारणं स आत्मा नो देहो न तो वृक्षादयः कर्तारः
सत्यं तथा वाचां कारणं नं हेत्वंतरं तदक्रियाया अः कर्मभिन्नत्वं मत्वा तेन तद्भावपिन्न आत्मनि आत्मनत्व सिद्धिविरोधः पश्य
तथा चेद्दिलिंगत्वं तेनोक्तं कर्तृत्वमात्मनः इति देहात्मनो यः प्रमाणत्वात् तत्त्वात्परा ।। एवं भावः ।। एवाय
येन वर्तते तथा हेतुत्वं तन्नः एवं भावात् पूर्वोक्तानि यत्नेनोक्तं तं मात्रादिभिर्धर्मवत् कात्मनः ।। आत्मनि तत्कर्तृत्वम्
तेन कर्मत्वादिस्वभावे वृक्षेतद्भावादिभिर्दृष्टं तत्सिद्धं तदेक बलस्यापि तत्रासंभवादि विरोधात् एवं तन्निवृत्तं धर्मा तत्वोक्षय
भिकरणं न च भावादेनिः स्वरूपत्वात् सिद्धत्वात् नत्वात् मंत्र तिरिक्तं चनो यस्य अन्तरा[illegible] सत्कर्तृत्वं उक्तं तत्त्व[illegible]

तथा चैव तिहं तात्त्विकं नं मन्यते दृष्ट्वा ।। दृश्यो यो न विज्ञातो नो ज्ञायते इति न दृश्यते ।।१९।।

प्रमाणात्मेय वत्र तदादित्वं नत्वात् स्वरूपतात्पर्यमात्मनःत्वात्तु कर्तृत्वं न स्यान्न धर्मः ।। यथोक्तं ।। आत्मा कर्तृत्वे द्रष्टुं ज्ञाता चो
तोऽस्ति हि सूक्ष्मतो ।। न हि सभावोऽस्य कात्रा [illegible] तो धर्मवद्भवेदिति किं च कर्तृत्वेनेति ज्ञाते द्रष्टा दृश्ये का च न ।। एवं सं भव
तितद्भूतं सुःखं स्वीति सत्त्व नत्वं मूर्तमात्मनं सर्वहितं वाच्यते ।। एवंतं ।। नत्वा तद्धि क्रियाहेतुः स्वीकृतेतत्कार्यविका
र्यत्व ।। यो विक्रियाननः स्यात् तं मात्रा तद्भावं विकल्पं ।। तत्त्वमात्मा देहाद्युपादानं तेन तत्त्वतः क्रियाकर्म तं तत्संभवति विं
वतोवादावस्तु गतमात्मन ।। न तथाकर्तृत्वं धर्म वपिद्धात्तेविकारोऽत्र तत्त्वतो यो नेऽमाये ।। न च पर च मद्धस्तत्त्व न तन्न हृते
न युक्तिन दोषघातात्मनां यत्रोक्तं विन संबंध तत्र तिविरुद्धे तं वैत हृदः ।। नहि सूक्ष्मत्वं परत्वतो स्वरूपत्वात् हि नो तु
रितं सम्यग्दृष्टिनःरागद्वेषविर्भवतितावत् तत्र योऽपवर्गं स्वर्गं इशांतोऽतिप्रवृत्तेन कर्तृत्वं कर्मत्वं धर्मनात्म धर्म
तादृग्नात्मनं तत्रोक्तं कर्तृत्वं नाहं क्रियात्मनि तत्र दृश्यं विवेकात् प्रज्ञावतां सिद्धिर्वाच्यं चेति तं च अभिधं चावोकं तावत्किं कार्य
मर्वेऽदृष्टात्मकं ज्ञानवादे दृष्टतादृग्नात्मनि देहेतद्दृष्टतं ज्ञानं मन्यते दृष्टं तत्र ।। दृश्यो यो न विज्ञातो नो ज्ञायते इति न दृश्यते ।। इति क

[illegible] (right margin, vertical)

गी॰ ४९

कोऽस्य स्थितेर्हेतुस्तत्राह ॥ नैनमिति ॥ एनं शस्त्राणि नहि छिंदंति न द्विधा कुर्वंति स्थूललानलो हि स्पर्शादिवत्परमात्मा एवमात्म
जन्यरूपाणां श्रुतानां मतिज्ञानीमा एवं कारः ॥ नैनं दहति पावक इति ॥ अग्निर्न दहति ॥ आपश्चैनं न क्लेदयंति स्पर्शस्ता
न स्पर्शादिवद्विद्वैरम्यमाद्विरागे कारणैर्मनसा स्पर्शानकेवलेनात्र स्मारकतः प्रत्येकद्रव्यातः ॥ एतेन अस्थूलमनस्त्वं ॥ अत्र
ह्रस्वस्पर्शानरूपमव्यायतत्वात्स नित्यमनगांधवत्वपदेतिशू ॥ निःप्रसिद्धानां संदोहेनात्रस्वनाहेनात्मापि संग्रहः ।
नयः ॥ २२ ॥ कुतो हेतोरस्य शस्त्राणि छेदादी न कुर्वंतीत्याशंकायां स्याद्वादाद्यो गन्धमित्याह ॥ अच्छेद्योऽयमिति
अच्छेद्यत्वादेवास्य श्रुतिर्हि शस्त्रच्छेदस्य अस्थूलत्वादेव निष्कारणानि कर्माणि न एतानि एव मच्छेद्यता दिना स्थूलताया
वस्तुतस्तु रूपमव्यक्तभाव रूपान विगुणत्वात् ॥ नित्यत्वेन ॥ सर्वं विश्वमयोऽवेद्वे कस्मिन्नेव वस्तुतो ल स्थानात्
नित्यत्वादि मि स्थाणुत्वादिकं निराक्रियते ॥ एतेनानित्य ॥ अतोऽपरत्वस्वरूपाद्यः यतः सर्वं चातः ॥ अतो ग्रामव

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥ अच्छे
द्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

स्थाणुः यतः स्थाणुः स्थिरस्वरूपानित्यत्वात् स्थिरस्वभावः अतः शैलादिवद्विकारैः अचलः यथा दर्पणः
स्वतः स्वात्मानं प्रत्यक्षतो विमलरूपं प्रतिबिंबं न त्यक्ता अपि स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगाच्चाले
त्यम श्रूयते नस्वरूपतः कमनीयत्वात् सकारमपत्तते अयं न अचलत्वान्न यापरं च अयमात्मापि विकृति
सत्कृतित्वं एवंतयोर्विधिक्रियाफलमात्मनि न संभवतीत्युक्तं ॥ न वेदेतु सनातनः नित्यत्वात् नित्यं ने वेन
येन स्वदेशतः कालतो वस्तुतस्तु परिच्छेदरहितं स्यात् स नातनोऽयम् ॥ लोकालतः परिच्छेदमावेष्टि स्याएहि
प्रच्छेदोऽपि स्वाकाशस्यास्तु भयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदो स्ति सोऽपि त्रिविधः ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदरू
पः ॥ यथा वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादिभिः ॥ तत्रास्य
सनातनत्वेनात्मनिविधपरिच्छेदराहित्यं भवति ॥ अतो नित्यः सनातनः ॥ वेदे कार्यसाध्यस्मात्मनस्मात्मात्माच

अध्यायः २ ॥ २५   ४१

कार्यहेतोर्लिङ्गमुपन्यस्यति वेदेति ॥ विनष्टेश्वरस्योत्तरोत्तरं तु तीलमस्यो... वेवलाभिरक्षणे ... स्वपाचित्यं स्थूलस्यलक्षणस्य
... संप्रविनाशिने ... तत्पद्यतिरं नाप्रदे... ॥ ... आनित्य: अंतं ... :
तत्र विनाशिन: स्वकार्योपेतत्वा ... तत्र ... च ... मिश्रनेन ... ॥ अन्तरं ... ऽवा
स्याद्यंत्स्यत्तीत्य ... परिणामी ... ... च ... इति ... ... सर्वे
सोऽनि ... ॥ ... ... : ... ... आवादेव
... ... लोक ... ...
वर्तेयति केवा ... ... ॥ ... ...
सर्वकारक ... ... ॥ ... ... ॥ ... ... सर्वका
रक ... ... सर्वकारक

वेदोऽविनाभाविनो लिङ्गात् ... ॥ ... ... ॥२१॥ ... ... निरपेक्षा
... ... ॥ ... ... निदर्शी ॥२२॥

... ... कार्यं ... ...
... ...
... ... ॥ ... ... निबध्यते इति ॥२४॥ न
... ...
... ॥ ... ... ॥ ... ... ॥ ...
... ॥ ... ...
... ...
... ... ॥२५

श्री
५८

अशक्यत्वमन्यस्य केनचिन्निवर्तयितुं देहविनाशस्य शोकोऽनुचित एवेत्यर्थः कर्मकारणं देहादेर्मिथ्यात्वे सोपपत्तिः ॥ अव्यक्ता
दीनीति भूतानि विशेषतः देहादीनि तद्विकारभूतानि मरणादीनि च व्यक्तमध्यानि जन्मनो देहग्रहणात् प्राक्तया वियो
निव्यक्तः स्वप्नः सद्यः स्फुरन्ति मायया मध्यमवस्थायामेव व्यक्तं प्रतीयते पञ्चत्वे लयापेक्षामिति अयमर्थः ॥ उत्पत्तेः
प्राक्कारणात्मनावस्थितस्य व्यवहारगोचरत्वाभावात् अव्यक्तत्वं मध्ये व्यक्तत्वं पुनर्मरणे अव्यक्तत्वं तदुक्तं न तदा
त्मा ... स्वप्नवल्लीयमानेन रज्ज्वाद्यवस्थानात्मनैव कल्पितानां भूतानामादिरन्तश्चाव्यक्तमेव तेन माया वाद बाधितं वस्त्र
मिव तेषामात्मनि कल्पितत्वं मायया प्रतीतिमात्रमानत्वात्तेषामिति ... अत एवं विधेषु ... विषय
कापरिदेवना को वा विलापः ॥ नहि स्वप्नदृष्टविकारादीनष्टानिति कश्चित् विलपति ॥ अत एव भूतानि

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अ
व्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

नन्वागमादीनामपि व्यवहारे सत्यत्वमकाल्पनिकत्वमिति प्रसक्ते ... प्रपञ्चस्य ... देहादेः ...
दात्मनि तत्त्वदर्शनेनापि नाम भिः ॥ सत्यामिति वदतः ... सर्वे ... सत्यमिति ...
सर्वत्र ... सत्यमिति ... एतस्मात् ... आत्मनि ... लोकाः इति
वदतां ... लोकाः ... यः ... सर्वं भूतानां
योऽयं तस्यात्मनि सत्यं च ... सत्यमात्मा ...
तथा ... न ... ॥ ... तत्त्वमेव ... आत्मनः ... तस्य
नैव संभवति ... ॥ ... आश्चर्यवत् ... ॥ २९ ॥ ५८

एवं तैसें व स्तु कौं तहाम ज्ञाथ स्वदेह प्रमाण रासैन अपरोतीवं तद्यीस्मार ॥ अथ अत्तो ये भी ति ॥ अत्तैं स्य लक्ष्य रीरं अन्य
त्या पतन दर्शो पे प्रत्य गत्या न स्था श्रविने पे चिंता पेरण ॥ स्पादि प्रकाश कार्यें नानु मे पंच हृता स्तिमुद्रा पाप कें ति
ग स्थारी रं अप्रत्य हं न तो पाप्ये यंत जा अविका यो पे विकार स्थूल तु लक्षणका यें भावे ना वस्था नमेहं तो ति विकार यें ते
गा एग न न कं मूला हा नं कार रण्य शरी रं स्वभो स्थित स्यन किं चिद्वें दिह मिति पर म थं दर्शनाद हं न जानामी य
नु भवा त्र सा तं क न संप नं तो पा ये ग्रं ३ अनेक का दिनि षेप नु वे न न नत्र संग्रहा दिक न या ॥ पमें वं विध रांति वि
ति मृ ति नो चै न रम्य द्व मण मुच्यते न स्मा दे नं वि दिला ना नुशो चितु मर्ह सि न रां तिर्यक कमा न्मा विदि तिस्म ते
न्मा वि हूला वे पु वियोग जं शो के मा का र्षी रि त्य थ ः ॥ उक्तं चाम नो च स्या त्र या तो न तं स्व म नि ह स्य गुला वा पो म

अथा त्मा प्रमति तो यम विकार्यो य मुच्य ते ॥ तस्मा दे वं वि दि त्वै नं ना नु शो चितु मर्ह सि ॥ २४ ॥ अप वि त्रैनं नि
त्य ज्ञा तं नि त्यं वा म न्य से मृ तं ॥ न था पि त्वं म हा बा हो नै नं शो चितु मर्ह सि ॥ २५ ॥ जा त स्य हि ध्रुवो मृत्यु र्ध्रु
वं जन्म मृ त स्य च ॥ त स्मा द प रि हा र्ये र्थे न त्वं शो चितु मर्ह सि ॥ २६ ॥

त त्व स्व प नि रूपा न नि हं नै व च स्वप्रं त पे प रं ति नि श्चि न म ति ॥ २७ ॥ एवं त त्व दृ ष्टा शो को नो चित इत्युक्तं इदा नीं
प्रा कृ त ज न दृ ष्ट्या पि शो को नो चित इत्या ह ॥ अथ चेदिति ॥ नि त्यं नि य मे न ज्ञा तं नि त्य ज्ञा त मि ति चा र्वा क प क्षः
नि त्यं स र्व दा जा त मि ति ता र्कि क वि ता न वा दि प क्षः ॥ नि त्य शा मे अ त ए वं दे हे न स ह सं बं ध ज्ञा त श्रु ति ता र्कि क का दि
प क्षः ए वं नि त्यं वा म न्य से मृ त मि त्य पि दे हो त्प त्ति वि ना शा भ्यां त थो पि शो को न यु क्तः ॥ म हा बा हो इ ति स्ति शू रा ग्र स नु स्म र य ति ॥ २८ ॥
शो चि तु ना र्ह सी ति म न र्थे हे तु मा ह ॥ जा त स्ये ति ॥ जा त स्य फ ले वा प रि हा र्ये ः स्त नु ति ना म प्य प रि हा र्य स्यै व म र्थ कम्य व न
हु पो ग ति ना पि ॥ अ व र्ज नं भा वि नि वि ष ये न त्वं शो चि तु म र्ह सि व स्तु नि व म पे च लो नि र्हृ ता ः ए वं म त्वे ति ॥ ३० ॥

श्री ४५

पितत्वमसौ स्यागमोक्ष्यपात्रस्याकारान्तःकरणे हृतात्रस्य हितायाधानस्य कर्ता रममोक्षस्य नेदं तं नं सम्यक्त्वरूपम
संगमतं तमपरो तो करोतीति मरुदाश्चर्यं पल्मपतिन दाश्च येवोधितक्रिया विशेषणं वा आविएकमविर शनम
विधास्यात्मानं चकनकुरंजोवाच्चिवतं यतीति यद्वाय: पश्यति सआश्चर्यं वदति कर्त्तविशेषणं गायत॥ एक एव
विहान्तमात्मिनुस्यानयोः परस्पर विरुद्धमात्मनो ग्रहभावजो वमावं च यावदारब्धकर्म तयमनुभवतीति त\
याबाधनमातो तमप्यात्मानं तद्वाद्यावदति तदप्याश्चर्यं आग्रहीत संगतिकेनापि शाह नयपाल: प्रबोधेते
महत॥ यथा केवलिने॥ आग्रहीत्वेव संबंधमभिधानाभिधेययो:॥ हित्वाति दाप्रबंधं तत्सूत्रमेवा
पितापरै:॥ जाग्रहानयतः शद्दंग्र षमेवेति कथ्यन॥ खलेतेतो ज्ञानेतो: ज्ञाने ग्रहस्थीति
भवेत्फले॥ अविद्यायातितः पाह्याइंत्रस्येतिधीर्मवेत॥ नमत्तमपृथयापांदं ह
त्यारोगमिवौषधमिति॥ न याय: स्पृशेत॥ सोपिआश्चर्यवत॥ अतिकुले
भवत्यर्थ:॥ अवलमाप्तिवद्वमियोनलभ्यशेनश्चुते:॥ स्पृवेतो
पिवदवोमत्रविपुरितिश्रुति:॥ हितोयपादार्थ॥ संर
पते॥ अत्वाध्यानमिति॥ आश्चर्यो वक्ता कुशलो
मालब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलेनानुशिष्ट
इति तु नरा इह ज्ञावक रुवांद्दे नंसंगदहोत
इति श्रेयंडविवेयमात्मनतवंतज्ञान
संपन्न इति भाव:॥२९॥

47

४५

ननु वज्रपंजरन्यायेन सर्वप्रमाणसिद्धस्यास्य विचित्रप्रपंचस्य कथं रज्जुसर्पादिवदज्ञानप्रभवत्वेनानृतत्वमुच्यते । कथं वा कर्मज्ञानकाण्डोपदिष्टमात्मनोपगतादिकं तत्त्वं चापह्नूयते नत्रत्समोपाकारः ॥ आश्चर्यवदिति । कश्चिद्दुर्ज्ञानानन्तत्वः पुनःप्रतीता नन्तरश्लोकोक्तं । भूतग्रामं आश्चर्यवत् ॥ आश्चर्यमद्भुतं स्वप्नमायेन्द्रजालादिकं तेन तुल्यमाश्चर्यवदसत्यमानं तत्पश्यतीति । तथा कश्चिदेनं आश्चर्यवद्वदति न त्वनश्रुतत्वेन वानिर्वचनीयमपि श्रुतिनिर्वचनीयेनैव लोकप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति यथाहि न रज्जुसर्पादिवत्प्रपंचः संश्रुतेनेदं कालान्तरे किंचुवेलिप्रमाणबाध्येन ॥ अन्यश्च नप्रतीयेन तत्स्यादनिर्वचनीयमा धामितितदिदं सर्वं कार्यं ... प्रपंचस्य मिथ्यात्वमुपपादनमस्याश्चर्यमिति वर्णनः ॥ तथा तत्प्रपंचमन्य आश्चर्यवच्छृणोति ॥ इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतेः ... आत्मनस्तथापि प्रपंचस्य सत्यत्वमपि

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

त्वेन श्रवणं तदनंतरमाश्चर्यं न होये श्रुतिः ॥ यजमानः सकलरसमादिवदुपचारितानां प्रपंचस्याकालनः पृथक्त्वमात्मनो वा श्रुतेरर्थेन न श्रवणं न मन्वाविज्ञानेन इदं सर्वं विदितं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते ॥ न च प्रतिज्ञा ... कारिकोक्तदृष्टान्तरस्य ... विज्ञानस्यादिति ॥ दृष्टान्तस्योपपद्यते तत्तस्मात्प्रति ज्ञातत्त्वं ... भेदश्रुतिप्रमाणविरोधादाश्चर्यमेव वस्तुतस्तथा एक ... प्रधानकार्यत्वेन न ... न वेदज्ञ ... तस्मादात्मैकात्म्यमविद्याप्रपंचस्य रज्जुसर्पादितत्त्व ... आत्मैकत्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धम

६३

48

स्वधर्मस्य त्रुइस्याकरणायमेकोस्मीनोशः कफवामिस्राय वेदितिक्षोकेनाय वत्तययाथ्युकात्याथि युद्धस्य सन्नेत्ला मिमाने का
म्यत्वपवेसग्रहेव नमहत्यपंकर्मेवावहितावर्थे ॥ यद्धाव्यत्रवेलोमेनंदंतेसजननमत्तनाऽतितजकरोपापवग्रहाकिरंलिकोनिवा
रयितंसिथाथिमिश्रोः समत्वलत्तफायस्मृलेडः लेशोलकडेतेः राजसत्लाभालाभयोः स्वडेलोसजपय
राजयपोः रागाद्देशावकृत्वेत्यर्थः ॥ केवलसुखपतोफलमितिसलाग्रहारयुम्सलतारस्वएवंतुर्वेल्लपापंतावास्फेसिप्रलतास्य
लोमेनसहस्युपंकरोतितस्मात्ववपापमितिभावः ॥ कथंतर्हिसुपर्मेत्वनावहितेविगृहेस्तेवाणाह्योहिसयोतिमाईफल
स्यरागमालुपंगोकमितिसूपः ॥ नत्वाचारलस्व ॥ नयुप्तामेकलार्थेतिमितेकायागंपरम्नत्रयेनयवेपकेचयंमारागमेतो
भ्रनतयोतेनयमैहाविमंवतीतिफ्लानितिइंयोनेनप्रतियादयति ॥ ३७ ॥ एवमनंतेनम्युवोक्तोद्वावितेहाव्युपनोमेनवक
ह्यानयोनिइतिकमितिकरेतकरायात्तलवोपातामस्सराभवडक्ः ततोयुद्धायवम्हेतितिकेमग्रोकः नयकेनयकयवक्त
वंगतप्तयतियोप्तलत्तंमवतीतिपरम्परयाइत्तमेतरितोमामासंकायुपिकारमेद्रनउमयंवसपापपत्रयोरेहरेति
एषातेऽभितित्वस्यंग्रिमिहिता ॥ श्रेयसाजानत्वरोगवहमितिमाइताहपमेसमपिसावेत्तम्लनः ॥ माकेनेनसंदर्भेतउम्मसो

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषा तेऽभिहिता सांख्ये
बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

यसमकजोपतेयकमानेवत्ततत्वमनयेतिसंज्ञोउपनिषत्तत्वविहितेसांख्येयोपतिषरेत्रसमाकिविषयेत्रमुहूर्तानेसम
रांतिर्वत्तेकएषातेसांख्यबुद्धिरभिहितेतिसंवंधः योगेस्थितिसियोः तत्तोभूत्वासमत्वंयोगः उत्तरंतिवक्ष्यमाणलक्षणविष
येनसाद्रुःसर्वेवेलत्तपयोगतत्वार्थः ॥ वत्ततिवत्तानकर्मनिष्ठयोविभिन्नात्रिकारित्वलोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठाप्रोक्तामया
नतः ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिपुनेनज्ञानकर्मणोः समसुच्चयशंकाव्युपालाइतास्वधर्ममपि
चावेक्ष्याहितानंमरग्रंथेनोक्तामपिविहितरणमित्युक्तिययमाकोस्यारास्तामेवत्तुद्दिलोतिसाईनत्रुधेस्याहितानेत
कर्मबंधप्राहास्यमात्मज्ञानेनैवबन्धयतेनतसोवात्मापदविहितानलिप्यतेकर्मणापापकेनेतिश्रुतेः कर्मयोगस्तुक
मेवंधहेतुकाद्वात्मेवेतिकथमुच्यतेकर्मवंधंप्रहास्यसीतिचेत्तस्रुतिवलाहितिसमः तथाईशावास्यमिदंसर्वं
यत्किंचिज्जगत्यांजगततेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधः कस्यस्विद्धनंकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः एवंत्वयि
नान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिश्रुतिरीशावास्येदंसर्वंतिमित्तमलोतिनकश्चित्किंचित्स्वेरप्रपाकर्तुंप्रभवति
अतः सर्वेषमस्मानाईशोनः सनमोनृतफलं ... नानावेनवोगान्येवकर्माणितु कुर्वन्नेवंकुर्वेतितवविकमेलो

प्रकृतमर्थमुपसंहरति॥देहीति॥सर्वाणिभूतानिकथमेतदीनाअल्पबलाः॥बलवन्तश्चप्राणमयादेहस्थाःकथमेषांशुद्धात्
वपतेविनाशीविद्यातिकथंवाइमांजंगादिसिंगरुभिर्विनाशीविद्यामीतिशोचितुंनार्हसीत्यर्थः॥३०॥अर्जुनस्यात्मा
त्मनिदेहेश्रात्मधीत्वमोहेनिवारितः॥इदानींस्वधर्मेयुद्धेस्वधर्मधीत्वमोहंनिवारयतिस्वधर्ममपीत्यादिनायुद्धं
क्षत्रियस्यहिस्वधर्मःतमवेक्ष्यापिविकम्पितुंचलितुंनार्हसिधर्म्यात्धर्मादनपेतात्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्यश्रेयःश्रे
ष्ठंनविद्यते॥३१॥किंच॥यदृच्छयेतियदृच्छयाप्रार्थितमन्तरेणउपपन्नंप्राप्तंस्वर्गद्वारमप्रयासेनप्रवृत्तमद्वारतंयेक्षत्रियाःलभन्तेतेसु
खिनोभवन्तीतिसंबंधः॥३२॥युद्धत्यागेदोषमाह॥अथचेदिति॥३३॥अव्ययांदीर्घकालां॥३४॥

देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत॥तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि॥३०॥स्वधर्ममपिचावेक्ष्य
नविकंपितुमर्हसि॥धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते॥३१॥यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृ
तं॥सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशं॥३२॥अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि॥ततःस्वधर्मं
कीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि॥३३॥अकीर्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेव्ययां॥संभावितस्यचाकीर्ति
र्मरणादतिरिच्यते॥३४॥भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः॥येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवं॥३५॥
अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः॥निंदंतस्तवसामर्थ्यंततोदुःखतरंनुकिं॥३६॥हतोवाप्राप्स्य
सिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं॥तस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः॥३७॥

अकीर्तिमेवाह॥भयादितित्वंबहुमतोभूत्वालाघवं॥अतिशूरोयमितिबहुमतःसंभूतःसंलाघवंलघुभावंकातरतांयास्यसिस्पष्टं
तोतास्यतितेमहारथायास्त्वांभयात्युद्धादुपरतंमंस्यन्तइतियोजना॥३५॥किंच॥अवाच्यवादानितिवक्तुमयोग्यान्
शब्दान्वदिष्यन्तिलोकेतवअहिताःशत्रवःनिन्दन्तःसामर्थ्यंपौरुषंतच्चभीरुत्वादिभयात्॥यस्मादेवंतस्मात्चनेमहात्मा
तिप्राप्तिहेतुःदुःखतरंततोन्यत्दुःखतरंमयिकंइत्याहकिंनुकिमपीत्यर्थः॥३६॥युद्धेजयेपराजयेचलाभएवेत्याह

श्री
५९

उनरापं सेर्व्वविडम्बितेति॥ यामिमामित्यादिना॥ अव्यवसायिनो मूढाः यां पुष्पितां पुष्पितद्रुमवद्दोरमणीयां वाचं अक्षय्यं ह
वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति॥ अपाम सोमममृता अभूम इत्येवंरूपां प्रवदन्ति अविपश्चितः॥ अव्यवसायिनो मूढाः
यतो वेदवादरताः वेदानां ये अर्थवादाः श्रूयमाणफलप्रकाशकास्तेष्वेव रताः अत एव हे पार्थ नान्यदस्ति इति स्वर्गादेरन्यत्परमफलं नास्तीति
इह कृष्णश्रुताः॥ अत एव कर्मफलात्परं नास्तीति॥ आत्मतत्त्वं नास्तीति वादिनो वदनशीलाः॥४२॥ तथा भोगैश्वर्यस्य
प्राप्तिं च तयोर्गतिः प्राप्तिः तां प्रति नः यथाभिः क्रियाः॥ कामात्मानः कामप्रवणचित्ताः अत एव स्वर्गपराः॥ कोऽर्थः भोगैश्वर्य
गतिं जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्वर्ययोर्दिभुक्तफलहानकाङ्क्षिणः पुनर्भोगैश्वर्यप्रसक्ते जन्म लभन्ते तदर्थं कर्माणि च कु
र्वते फलं च ततो भोगान्विकं प्राप्नुवन्ति च क्रमेण नियमावर्तनेनानिष्ठानन्तो भवतीत्यर्थः॥ किं च क्रियाविशेषबहु
लां यागादिक्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यप्राप्तिसाधनभूतान्विकामिनर्थः॥ येन तामुत्तयासक्तस्य आसक्तिक

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥४३॥ कामात्मानः स्वर्ग
परा जन्मकर्मफलप्रदाम्॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥४४॥

भिस्तफलेभ्यो मानसं तत्र इत्युक्तं भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाग्निहोत्रादयः॥ तद्वहुलां जन्मरू
पं यत्कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवेति अन्वयः॥४४॥ भोगेति॥ तया पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पुंसां बुद्धिः समाधौ प्र
माणानुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका अवसायो निश्चयात्मिका तद्बुद्धिश्चित्तमात्राकारेण विधीयते न भवति कर्मक
र्तृत्वकाराविरक्तस्य बुद्धिः समाधौ चित्तमात्राकारा भवति॥ ननु भोगाय सक्तस्येति॥ भोगेत॥ समाधौ अन्तःकरणे
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति आत्मनि तत्र समाधानुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्भवतीति
भावार्थः॥४४॥ ५९

49

एस्दवामयमादयात ॥ नोहं ॥ इहकर्मचं प्रयाणं पक्षे तेषामनुष्ठीयमाने प्रधिक्रियते व्याख्यानं इत्यधिकम् कर्मकर्मः कर्मवत्वात
स्वकायेनापि भ्रूणा नु फलंदत्वान रूपिकिन निर्दंशि पुफलस्या जनना ॥ नन्वेन स्यापिकामलं तः फलिनानिभाक रणेन सि
नः प्रकवाध उत्पत्तेषसक्त रत्नुष्ठित स्वबंध प्रहाण प्रकवायुषमिरहा त्याम तद्धपरेत्नुनायोगादिनाशंकाह ॥ प्रकवायोनेविषत र
नितयेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति ॥ यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन संयोग पृथक्त्वाद्येन दर्शितयकामस्य तु पु
दिनमेनेन निःसमुद्र मोवीयांधत्व निःपाकामपि कर्मणो विविदिषा यां त्वे विनियोगवत्ता विष्पत्नितनुकाम्येनैव प्रयोगे
ह्ण निस्पृह हित्वेन निनाक रणे निरिति वाकामत्वाद्वी यानुष्ठेहार निमित्ते वा प्रत्यवायो विधीयते निष्कामो पिविति
योगात्वे निरपेतुच प्रकाश संपृक्तपस्मानु तानानां वार्तिकेन तकामाना मष्यन्न विनियोगेत्रचः ॥ यावेदानुवचनादीनामेक स्य
स्नान तनस्वने तमे नमिर्दिवाकेन निमित्तं वस्त्रात विधिः ॥ यद्वाविविदिषा पं त्वेककामानामपि कर्मणं तमतानीमि तिवाक्येन संयो
गस्य पृथक्त्वाति प्रोक्षितत्वे तकाम्यानामपि नित्यफल त्वानां निरु वपत्य प्रत्यवेधाभविष्यतीति तसंपोग नु पक्ष इत्यवि

नेदाभिकमनता येत्तिप्रत्यवायोत्त विधते ॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायते महतोभयात् ॥ ४१ ॥ व्यव
सायात्मिकाबुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम् ॥ ४२ ॥

नः प्रत्यवायोविद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य नुष्ठितं प्रनप्रमकत्वीजकलंजकाजलं नत्रावसंदानमप्यप्रतंतमयः तेनैवाम्य
स्वयोगेनत्वेवाभासनेष्ठनर्थितासरते कृतवेतर संस्काराधानाद्धारासन जातो पहदे निमित्तस्तकामादिदोषहपएक
रामहतो भयात्संसाराज्ञायते तस्यसंस्कार पिकारिणक संयोगगपवृत्तं च व्यवप्रतिभावः ॥ ४१ ॥ नन्वेवं सांख्ययोगा
योगह भयात्त्राणं हेतुत्वं न त्वचे तोन योविशेष रत्ना ध्वन सां अनानप्रत्यानीनाको नास्ति योगिनां तु पाव हि देह
कैव स्थपानशंकाज्ञोनाह ॥ व्यवसायात्मिकेति ॥ व्यवसायलत्त निश्चयस्तद्रातिका तद्धकारा तबुद्धिरंकः कराग्रहति
प्रवृत्तमयोति वाक्यारं नकांत्र हाकाराणः करण कि श्रुति विधानात्मियानं समलत्विनिरवाप्तनहसम भ्युदितापक
एकेन सलोहि भानो एक ब्रह्मलोकानि कृतेः ॥ अबुद्धलोकब्रह्मलोकरत्न प्राप्नोवनादिसमं तज्ञानं व्यवसाकि विद
वशिष्टा वेइतहत्वात्सुप्रविदेः तो स्य पातेशकामाहिस्यवसायितनृनकानि कांतस्तु पोनेनाना प्रसस्य केवक्रम
काशलिहमेवमनश्रपानिनि युयस्य इत्यमनाकदाचिदच्युतमाद्रियोबुद्धेस्तानानकर्मकातेनिमहत्त्वयो

॥ स्याद्वादमं ॥

गी° २२

लेव॥ एवं कर्मणि विनियतार्थत्वान्नेयदिह्यमाप्यते इति गीतातुल्यत्वानाह यावानर्थ उदपाने कूपादिके सति कर्तव्यानि निरन्तराम्भस्त्वात्

क्लिन्ने देहे पूर्वाह्णे प्रस्नेकस्मिन् यथा स्नानं भवतीति एवं वेदेषु यावानाहार॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः

श्रुतेः॥४६॥ ननु यथा सामान्यतोऽपि निषिद्धत्वात्तानि कर्मणि प्रमध्यते बहुलकर्मसाधनान्येव विनिष्प्रयसेव्यगन्धाः॥ कर्मण्येवेति क

र्मण्येवाधिकारस्ते न तु ज्ञाननिष्ठायां मा फलेषु मनोविक्रिया अस्तु कर्मफलतृष्णया प्रवृत्तिर्दृष्टा इदं तु कर्मसु प्रवर्तकं यस्मात्तादृशो

मा भूः अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो मास्तु॥४७॥ फलं दृष्ट्वा बुद्धियोगेन योगस्थ इति योगस्थः फलसंगं फलसंगं त्यक्

त्वा निष्कामं च न मनसा कर्माणि कुरु॥ हे धनंजय॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मफलस्याविविक्तयोः निष्फलता समता हर्षविषा

दशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्विति संबन्धः॥ इदं समत्वमेव योग उच्यते॥४८॥ इदमेव बुद्धियोगमेति

दूरेणेति॥ कर्मफलकामनाभिर्युक्तानां बुद्धियोगात् पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणः इदं कर्म दूरेण अवरं निकृष्टमेव तस्मात्

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥४७॥ योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्य

क्त्वा धनंजय॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥४८॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय॥ बुद्धौ शरणम

न्विच्छ कृपणाः फलहेतवः॥४९॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥

कृपणा अतो बुद्धियोगात् यायान फलं स्मरन्तानां सांख्यरूपायां वा ज्ञानविनिर्मितं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरमन्विच्छ प्रार्थयस्व तत

श्चेत्थं कर्माणि कुर्विति भावः॥ यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां ते फलेच्छावन्तः कृपणाः दीनाः भवन्ति

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः इति श्रुतेः॥४९॥ किं च बुद्धियुक्त इति॥ बुद्धियुक्तः ये समत्वबुद्धियोगात्प्रयु

क्तः स्यात् योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु बन्धकेष्वपि कौशलं तेनैव बन्धकानि कर्मसेवनं तत्र बुद्धियुक्तः कर्माणि दुष्कृते

सुकृतदुष्कृते पुण्यपापमयं बन्धकानीति श्रुते॥ सुकृतं तु सुकृतानां यत्वानि तु योऽहं ममेति कर्मणि उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते मत

शुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निर्बन्धः अर्वाक् सुकृतदुष्कृते त्यागस्तु करिष्यामि युज्यस्व फलत्यागस्तु कृतं त्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति

दुष्कृतफलं दुःखनाशं च निबंधकं तत्फलत्यागानुसारादनुपवर्गफलबोधकः॥ इत्युनिदर्शनेन नानात्ववादीय कर्मसु कृतफलम

फलं ननु ज्ञानात्पापयतेनान्तरीयकत्वादेव तस्मात्फलत्वादामोक्षप्रतिबंधके क्रियमाणे सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी

जहातीति ज्ञानसंपत्तिरेव प्रयोजनं ह्यत्तीति तयोरविरोधात्त्यायुः ५० ॥

२२

कस्तर्हि स मायो वृद्धिप्रवृत्तौ यः समस्थाह ॥ तेणुमेयति ॥ तेषु मुख्यं त्रिगमात्कार्यं ॥ कस्मात्तयो गतित्रयं संसारो मुक्तः देवप्रकाशयो नैव वि
षयोपेक्षा न स्वरूपः कर्मकोशः पवाद्वेदः ॥ नंतन्निति तेषु मेयो भवकः यो गतान्न चिन्ति रक्तो भवेत्सर्वः ॥ वस्तु लिव ॥ ननु इत्यास्य पानंग
निरूपेऽरूपं गत्वोतिसन्नन्यस्यारीति हि ओपि विवर्येको वि रक्तः सम्यग् पावयिक्षि पक्ष रीति भावः ॥ किं लक्षणो यो निर्लेप मुख्यः
स तत्राह ॥ निर्देह इति ॥ स एव रूपे यमानाय मानोश त्रुमि ज्ञो मिलितो लोभस्य दोनिर्देहा निसप्रज्ञि पक्ष पदा येरूपा णि तेनमो नि
र्गतानि देहः सर्वेत्र सम मत्र द्विरिलम्भः ॥ ननु वाप्य मानममूर्तासि के कथं योग्यतादिवन्नरूपं नेयाकोमनवाह ॥ निमसमस्यशीति नि
नमवेदा समवे पौषे मतन मुलेव न दाषि के मत्वा मी ने रिह सर्वे सो दुराकः ॥ सो मिके ना माव्यक सौ पक्ष्या पिन सिंदः स्वमव
सिद्धौ विश्वमुते मनपके नाम न ॥ सर्वे सो टं शक्षो मेन न प्रज्ञं तन्देः समेत तपादिष्टः वं कर्षं नि विमुनपित सवे यायाप्नुति
युक्ते न सोह या वक्ष्यमनवाह ॥ निर्योगते यम रीति ॥ प्रयामस्य यायोगिनः ॥ साम सेनत एक लेमः ॥ वनत दृष मण्वियारथ कर्म
धीन लिलिनं ते प्रविलिनिम्यर्थः ॥ तत्रेदम् ॥ पकः आत्मवान् जितचित्तः स एव हि सम्यो सा यापन आत्मा कुले निमुज्जमनया

ते पुण्यनिविध्या वेदानि विशुरापि मवाप्नोन ॥ निर्देहो निमपतत्वस्यो निर्योगहेम आत्मवान् ॥ ५५ ॥ पावानयं उदक
मेसर्वेन: सत्नु तो दके ॥ नानान्यं मैभुवेदगुप्तान्याणि विज्ञानता ॥ ५६

निरुपम सुखमवनी निरंतर ज्ञेनानन्दरोमनि तेषां प्रयक्षमवैत्पर्वः ॥ ५५ ॥ ननु ज्ञानवलं चिनमुरो सप्त मेवमवतितां वसकलवे
दो नकर्मानुष्ठानसाधा ज्ञानेनि तेयां प्रत्यक्षे दृष्टे भविमगाम कार्य ॥ पाव निति सर्वेत: सत्नु तोदके महति उदपाने जल
पायेश्रुकृ षपावानर्थः ॥ पावन्न्याजपानी रिक्त ग्रंथानर्थ हो दमात्रु ज्ञानति दीर्घ भवेति ननु तत्साध्य प्रवायलिव सेका
वनेवार्थ ॥ विज्ञानी तेषु मज्ञ विन साधनानाम्न मत्रुपुवेदे युवेदे के दें मे प्रनि बहुवणामाव निर्वेदोभवतिन
कर्मवेदार्थाननुष्ठानं स सिद्धायां मे पतने नैक कजन्मना ज्ञानवेदार्थाननुष्ठानं हे भवान ॥ ब्रह्म केन ज्ञानमानर्यो येणवा
जपादि नाचिंत सुखमनम् पनिषक्त वणानि तेषु गण्य नासंभवतीति भावः ॥ इह्रालते व प संसन्नोदकरणानेपे
प्रान्नतानेभ्रकप्रवणानानथी ॥ कर्तोपि भवति यावान ॥ अनेक कूपवापी तडागादपानस्थानीय सकलवेदार्थकर्म
स्वरूपितेषु भवति ॥ स ज्ञानेन देहद्वारा ने हानामकमीवान ॥ नवार्यकृति ॥ कानेरावैकमेकलान मेवेटशयति यथा
हलनपवि विनिपाद्य रेणः संपलोनमेवेनसर्वे नरदे पिन्नमोनिषानिवसमः सामकार्यानि ॥ पक हे दयास्यवेदे निवस

श्री
५३

एकैकं क्रमेणोत्तरमाह॥ प्रजहातीत्यादिना॥ अत्र यान्येव कृतार्थस्य लक्षणानि तान्येवाकृतार्थस्य साधनानीति मन्वान उपदिशति
स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषामकृतार्थं प्रति प्रयत्नसाध्यत्वात्॥ कृतार्थं प्रति स्वाभाविकत्वात्॥ यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वे
ष्टृत्वादयो गुणाः भवंत्ययत्नतस्तस्य न तु साधकरूपिणः इति प्रदर्शितो योगी सर्वान् समस्तान् कारणस्य बाधेन त्यजति
कामान् काम्यमानान् विषयान् प्रकर्षेण समूलान् जहाति मनोगतानिति कोऽर्थः न कामा आत्मगता न मनस एव संकल्प
विकल्पात्मके स्थितानान्तु बहिः॥ यथा कमलस्य पादो वा भेदः दोषाभिमिश्रं रूपादयो विषयाः संकल्प्यमाना इति न
तस्य चलनं कामानां स्मरणं तेषु समाधानात् स्वर्गादिकामस्य बीजान्यपि विलीनकरणग्रामस्य सम्यग्ज्ञानस्य ज
प्रहाणमनात्मधर्मत्वात्कामानां स्मृतिनैव सर्वतोऽपि कामानां प्रहातासाद्ध्यात्मसम्यग्ज्ञानाभ्यासबलेन भवतीदं

श्रीभगवानुवाच॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदो
च्यते ५५ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥५६

तदप्रसंग न करणसंभवात्तत्समाधिकाले विषयाः कामाः संकल्पमात्रेणापि नाहं विषयान्प्रविष्टाः लेशमात्रमपि कामी
संपन्नाः तत्समाध्यभ्यासबलेन भवति॥ एवं त्रिविधान् कामान्त्यक्त्वा आत्मन्येवात्मना बहिरपेक्षान्तरात्मना स्वैनैव रूपानं
देन तुष्टः बाह्यविषयनिरपेक्षो यदा भवति॥ तदायं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते॥५५॥ दुःखेष्विति॥ दुःखेषु आध्यात्मिकादिषु
प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमनाः अक्षुब्धचित्तः अचलमनाः बहुतरेष्वपि स्थितो अपि दुःखेषु न क्षुभ्यति एवं सुखेषु च
विषयेषु प्राप्तेषु स्वर्गादिषु प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहः निवृत्ततृष्णो भवति॥ अत एव वीतरागभयक्रोधः
यस्मात् रागभयक्रोधास्तृष्णा न भवंति॥ एवंविधः मननशीलो मुनिः स्थितधीः
स्थितप्रज्ञ उच्यते॥५६॥ ५३

यत एवमतः कर्मजमिति ॥ बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः क्रिय[illegible]मानं कर्मफलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनो निग्रह
समर्था भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन मुक्ताः संतोऽनामयं सर्वोपद्रवरहितं पदं मोक्षाख्यं गच्छंति ॥५१॥ कदा मनीषिणो भवि
ष्यामीत्यत आह ॥ यदेति ॥ ते तव मोहः इष्टानिष्टवियोगसंयोगजन्यपरितापः तद्वै चित्तं तदेव कलिलमिव कलिलं क
लुषं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति विवेकातिशयेन बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य
स्य च निर्वेदं वैराग्यं गंतासि प्राप्स्यसि ॥ मलिनानां तु बुद्धेः प्रसक्तत्वं हि तस्य [illegible] स्यात् [illegible] ॥ तो
न बंधकं [illegible] ॥ सर्वाणि [illegible] निर्वेदं [illegible] प्राप्
स्यसि बुद्धिर्निराशा [illegible] ॥५२॥ ननु बुद्धिप्रसादेऽपि कर्म नाहिं

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ॥५१॥ यदा ते मोहकलिलं
बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्च
ला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य के
शव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ॥५४॥

तेन तेऽयं [illegible] आह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैर्विप्रतिपन्ना [illegible] निश्चला [illegible]
कर्मवा ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
विकल्पक [illegible] स्थिरा भविष्यति [illegible] निश्चल
समाधिना [illegible] बुद्धिः [illegible] भावः ॥५३॥ [illegible] स्थितप्रज्ञस्य [illegible] अर्जुन उवा
च ॥ स्थितप्रज्ञस्येति ॥ [illegible] स्थितप्रज्ञस्य [illegible] स्थितप्रज्ञस्य [illegible] स्थितस्य
का भाषा [illegible] ॥ स्थितधीः स्थितप्रज्ञः [illegible] स्थितः [illegible]

श्री
५४
52

यद्यप्येवं तथापि तानि नियंतव्यान्येवेत्याह तत्पक्षस्यैवासिद्धिरित्याह॥ तानीति। संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः सन्म
त्परः अहमेव परः सर्वोत्कृष्टो यस्य तथाभूतः सन् आसीत हि यस्मादेवं मद्भक्त्या वशीकृतानि इन्द्रियाणि यस्य तस्य प्रज्ञा स्थिता भवति
नात्रैव हि यस्मात् एवं प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥ यद्यप्येवं बाह्येन्द्रियनिग्रहेऽपि मनोनिग्रहं न करोति ॥ बाह्येन्द्रियनिचेष्टनतामात्रं परमा
गतिरिति मत्वा इन्द्रियमनोवृत्तीनां निग्रहे प्रयत्नं न कुर्वन्निति ॥ नन्वेवं उपरमे तत्करणस्य बाह्यानर्थानां हेतो
मनोमात्रेणैव ध्यायतः स्यादिति ॥ मनसो निग्रहे किं स्यादित्याह ॥ ध्यायत इति ॥ ध्यानाविषयान् शब्दादीन् ध्यायतः चिन्त
यतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु संगः संबंधो जायते ततो ... तेषां इन्द्रियाणां मनसः तेषु सं
गेनावलम्बनात् इति अर्थः ततः संगात्कामः तस्मिन्विषये अभिलाषः संजायते कामात्केनचित्प्रतिहतात्
मितवनात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥ ततः क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति ॥ ततः स्मृतिविभ्रमः शा

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ध्यायतो विषयान्पुं
सः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिवि
भ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मव

स्त्राचार्योपदिष्टस्य विभ्रंशः स्मृतिबलं भवति ॥ स्मृतिभ्रंशः ॥ श्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥
बुद्धिनाशः कार्याकार्यविनिश्चयासामर्थ्यं ततो पातं भवति ॥ ततः स्वपुरुषार्थयोग्यो न भवतीत्यर्थः ...
कोऽपि भवति यो हि नाशः स पुरुषस्य एवेति लोके वदन्ति ॥६३॥ ननु विषयान्ध्यायतो दोषो ...
आत्माद्इन्द्रियाणां विषयेषु संयोगः अविद्यमाने ... प्रसादमधिगच्छति ॥ रागद्वेषेति ॥ विधेया
त्मा किं करोति ... आत्मवश्यैर्मनोयत्नैरिन्द्रियैः ॥ तानि मनसा निरस्य किं करोति तस्य कामक्रोधादयो न
भवन्ति यस्माद्रागद्वेषवियुक्तैः विषयान्प्रतिपन्नस्य ... ॥ प्रसादं तत्कामा य
न्तु दयाः ... प्रसादं ... विकल्पनं ... ततः ...
मनः स्वाधीनत्वात् ... विषयान्... नव ... तेषां ...

श्रीभगवद्गीताटीका
५४

स्थितधीः स्थितप्रज्ञ भावलक्षणस्यानन्तरमाह ॥ यः सर्वत्रेति ॥ देहपुत्रकलत्रजीवनादिष्वनभिस्नेहः ॥ अभिस्नेहरहितः पुत्रादि
श्रुविकलेशुचाहमेव विकलनः ॥ सकलेभ्योपीति देहस्थोयेन ॥ शुभं प्राप्यानन्दयन्नरहितो जल्पति ॥ अयं तन्ननन्दतीत्यभि
वं ॥ न शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य तदीयं न प्रशंसति तथा अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि द्वेषी भूत्वा अशुभं
प्राप्य तन्न निन्दति यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥ किं चास्य लक्षणान्तरमाह ॥ यदेति ॥ इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः
प्रारब्धकर्मवशेन प्रवृत्तिनो विषयेभ्यो हेतुदर्शनात् इन्द्रियः सन्निवेशसंहरन्नात्स्यात्सोऽस्य समाधिसन्तिष्ठते वा
ते इत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टं ॥५८॥ ननु विषयेन्द्रियाणां निरोधे निश्चलस्थितप्रज्ञत्वं कथं ननु सर्वे मूढा अप्यलक्षणा रोगादिवशात्तदभिलाषो
नियमेन स्थितप्रज्ञत्वेनाभ्युपगन्तव्यं ॥ विषया इति ॥ सर्वदेहिनो देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगादिना निराहारस्येन्द्रियैर्विष
यान्नाहरतो अभुञ्जानस्य विषयाः विनिवर्तन्त एव ॥ तेषामपि रसवर्जं रसोऽभिलाषस्तं वर्जयित्वा निवर्तन्ते रसोऽपि परं तस्य दृष्ट्वा

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥ नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥ यदा संहरते चायं
कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य
देहिनः ॥ रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥ यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि
प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

एवं सति रागमूलस्यान्तःकरणस्य निवृत्तिर्ज्ञानसंपत्त्या दर्शयति परं ब्रह्म दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञस्य ॥ अस्यैव तु पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य
निराहारस्य सह रागेण निवर्तन्ते ॥ मूढानां तु नवाहारादिविरहितस्य मादेः समाधिस्थस्य च महान्वि
शेषः इति भावः ॥ अत एव सर्वदा विषयाः सामान्यतः बोधविरहितस्य नित्यं ग्रहणाभावात् रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते न
तु स एव परं दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञो निवर्तते रसं इति अभिप्रायः ॥५९॥ किं च समाधिस्थितिरिति कामादिरागस्य सर्वलोकेषु समाधिना न
तानि रागं तीव्रं वाक्यरसं ॥ इन्द्रियाणि तेषां चानुपलब्धमानः समाधानाय निग्रहः ॥ यततो हीति ॥ विपश्चितः ज्ञानवतो यतमानस्यापि
यत्नं कुर्वतोऽपि ॥ यस्मात् यतः पुरुषस्यापि सदाभ्यासं प्रयत्नमानस्य अपि पुरुषस्येन्द्रियाणि कर्तृणि मनः ॥ मनो नियमेन स्थिरीकृतमपि अन्तःक
रणं मनो हरन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति नित्यशः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि बलवन्त्येवं प्रकृष्टं वेगेन दुरन्तानि मनसो विचलनं हरन्तीति यतः प्र
समं बलात्कारेण हरन्ति मनः प्रसभं पातयन्ति ॥६०॥

श्री
५५ प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युपसंहरति ॥ किंच । परमार्थतत्त्वनिष्ठस्य सर्वं विपरीतमित्याह ॥ या निशेति ॥ सर्वेषां भूतानां मूढानां
या निशेव निशा परमार्थतत्त्वं तस्मिन् हि लौकिकानां व्यवहाराणां प्रवृत्तिर्नास्ति तस्यां संयमी जागर्ति
इंद्रियसंयमेन जितेंद्रियो जागर्ति तत्त्वे जाग्रति ॥ इंद्रियाणि विषयेषु ... ति
त्यावर्तति ॥ ननु ... विषयेषु ... निवृत्तिः ... क्रियाकारकादि ...
प्रवर्तिका यां सर्वभूतानि जाग्रति सा ... मुनेः ॥ ...
... योगिनः ... कर्माणि ... केवलं ... काले ...

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

तं प्रकारं वक्ति निशेव ... भवति ॥ प्रतिसङ्क्रमं ... योगिनः ... प्रकारं ... तं प्रक
... चारान् ॥ ... ॥ प्रतिसङ्क्रमं ... विद्वान् ... प्रवृत्तिर्न ...
... कथं वहारे हि ... निवृत्ति ... कर्मादि ... निशेव
... सा ... ॥ या निशा सर्वभूतानां ... इति ॥ ... तस्मिन् ...
... लोक ... किं ... तस्मात् ... उपसंहरति ...
... स्थितप्रज्ञः ॥ ... इत्युक्तं ॥६९॥ ५५

किंचित्तस्य प्रसादे हि त्वत्प्रसन्नः सर्वदुःखानां कामनीलकानां कामभावाहानिः परिहारो जायते कामानुद्येहन्मा
ह ॥ प्रसन्नेति ॥ हि यस्मात् ॥ प्रसन्नचेतसः प्रसन्नबुद्धेः स्यात्मैकनिष्ठयः आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते ह्रस्वठा भवति तस्मिंश्च
सति परमात्मभावात्मका भावस्थलक्षणं ॥६५॥ तस्य न स्वस्य कामिनि बुद्धिः संनिविष्टे हि द्वेषरक्तः बुद्धेरपर्य वस्थानेको दोषश्च
न आह ॥ नास्तीति ॥ अयुक्तस्य अवशीकृतमनसो नास्ति बुद्धिरात्मैकनिष्ठा नास्तिनि प्रमाणं विषयासक्तभाव
नायाः प्रभेयविषयासंभावनाया अभावाभिधानात् तथा भावनामप्रत्ययस्य तस्मादित्यनवस्यः भावनायुक्ता कांतः क
रणस्य तिष्ठद्वाहेना चित्तस्य संचालनेन बुद्धे एषां चावलत्वात् अभावयतः आत्मध्यानमकुर्वतः शांतिः सर्वदुःखोपरमश्च
नास्ति चेतसो न च स्थितचेतनदुःखोपरमश्चानः ॥ अशांतस्य सर्वदुःखोपशमविप्रलब्धस्य तदा कुतः

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न
चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखं ॥६६॥ इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनु विधीय
ते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थे
तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता

न कुतश्चित्तदुःखितान्वेव कान्तस्यप्रकृतयोजितपदं दुर्वि योगेऽस्य तु हि तापे दुःखसमापाति
तस्य न स्यात्सुखं यो ऽपि विषयानभावनापके ॥६६॥ नदमेव दोषमग्र ॥ इंद्रियाणां हि ॥ इंद्रियाणां हि चरतां स्वविषये
षु वर्तमानानां मध्ये यदेकमपि मनः ॥ तदनुसृत्य तस्मिन्नेव विषये प्रवर्तते एवं कर्मेकमनोद्रियाकारः
प्रवर्तते मनो ॥ नाद्रियाणि सरति मनः स्वयं स्वस्याः प्रज्ञाविस्मतविषयान् बुद्धिं हरति तस्मात् मनोऽनुसारित्वा
त् ॥ इंद्रियैः स्वार्थेः ॥ प्रत्यक्षरे इंद्रियाणां प्रयोजनं इंद्रियमनसुलतोऽगमनः प्रवर्तते यदेंद्रियं ॥ तस्य साधकस्य मन
सो वा प्रज्ञा इंद्रियेतिर्हेतु विषयाप्रमवं प्रज्ञा हरति मनोविषयं करोति तीनिकः प्रज्ञा लोचनीया ॥६७॥ यत्नतो ह्य
पीन्द्रियाणां मन्नमशक्यं ब हपाडुपमायाद्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यस्मादिंद्रियाणि मनोऽनुगानि च प्रज्ञानाश
नहेतवः ॥ तस्माद्यस्य निगृहीतानि सर्वशः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता इत्यादि ॥६८॥

प्राप्नोति कोऽसौ कं कामयते इत्यनेन तत्किं स्थितप्रज्ञस्यैनत्कथा ॥ विहायेति ॥ पूर्वोक्तान्कामान्विषयान्विहाय यः
चरति विषयान्भुंक्ते निःस्पृहः यतो निर्ममः ममता वा नास्ति ममैतदित्यभिमानरहितः सन् करोति निर्ममो
पि कुतः यतो निरहंकारः न अहंकारः यस्य स ममता देहे मतास्ति अहंकारः विलक्षणः स शान्तिं प्राप्नोति
अतः सर्वेषां निवृत्तिः सर्वे जडत्वं नास्ति साधनविशिष्टं चेतनत्वं यः ॥ अथ स्थितप्रज्ञस्य फलमाह
दृश्यवासौ भवप्रवाहे नष्टप्रायो तिष्ठति लोके विहितकर्मसु भवकर्मसमर्पणं करोति लिंगदेहं स्वस्वरूपेण सर्वं
विषयेन्द्रियसंयोगे कर्तव्यं निर्मिनोति ज्ञानाभिमानी जीवः तेन ज्ञानकर्मणा योगेन ब्रह्मणि स्वभावेन प्राप्य
वर्धयंश्च मुक्तो भवति ॥७१॥ अनित्यं सर्वं काञ्चनं लोष्टं च समं पश्यन् संसारं रूपं त्यजतीति ॥ एषेति ॥ एषा स्थिति
ब्राह्मी ब्रह्मस्वरूपा सर्वकर्मपरित्यागलक्षणा ब्रह्मप्राप्तिहेतुर्वा ॥ ब्रह्मविद्यैव भवतीत्यर्थः ॥ एषा ब्राह्मी

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः। निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥ एषा ब्राह्मी स्थि
तिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥ इति श्रीभगवद्गी
तासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

स्थितिः निष्ठा एतां निष्ठां प्राप्य जनो न विमुह्यति ॥ पुनर्मोहं न प्राप्नोति ॥ अस्यां अन्तकालेऽपि स्थित्वा निःस्पृहः सन्
नाशीयं फलवतो न तु पुनः नावच्छिन्नाभ्यासस्य ऐतत्सुखं ब्रह्मसुखं ऋच्छति प्राप्नोति किं लोकान्तरवत् न तत्र गमनं
ब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति निर्गतं वाणं गमनं यस्मिन्तत्पूर्णं ब्रह्म निर्वाणं ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न तस्य प्रा
णा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति निष्कामस्य प्राणाः नोत्क्रामन्ति प्रविलयमानाश्च कार्य
स्य सहाकारणेन समं निलीयन्ते तत्र ब्रह्मप्राप्तिमाह अन्तकालेऽपीत्यपि शब्दात्कैवल्यं ब्रह्मचर्यादारभ्यापि निष्ठां
यः प्राप्नोति निर्वाणं किमुत कामयेन प्राप्नोतीति तात्पर्यं ॥ श्रीमधुसूदनसरस्वत्याचार्यैः मधुसूदनशर्मणा ॥ गीतां
तत्त्वार्थं कर्मसन्न्यासस्थितं नानालोकाननिःश्रेयसायैव प्रकाशितं ॥२॥

ननु प्रवर्त्तते यत्स्कामान् इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानीत्यादिना सकलविषयाणां प्रहाणं गीते भगवता इन्द्रियादे
नामस्याद्रष्टृत्वं न चलते आत्मनः एष कृतत्वमस्तीति सिद्धं न चलते तन्नात्मीकं च नेत्याह यस्मात्तेषां बाधा
नन्तरस्थीतिवाचा इदेनियतो व्यवहारे दोषात् । नीरद्रूपमूलले स्थितो नालौकिकं चरस्मस्तद्रूपमिति विषयेन्ते किं न मम
भवतस्मेवं समाचारस्याकामानां पृथक्त्वमस्तीत्याह देहि विद्यासंकल्पवत्स्थानं परिहरति । आपूर्यमाणमिति अ
विशन्तीति वाक्ये आपूर्यमाणमपि । अचलप्रतिष्ठं समुद्रं विशन्ति न चलति । एवंविशिष्टं नीतिर्य.. जलमपि प्रव
लप्रतिष्ठं न हीनत्वादितरत्वमपि वांछति एवं विधं समुद्रं यद्वत् तद्वदात्मप्रभवा आपः प्रविशन्ति तद्वद्यं प्रभुं कामे
नापूर्यमाणमपि यस्मात् निश्चलप्रतिष्ठं निर्विकारं बहिः शब्दादिभ्यो न चलति । आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति
स एव शान्तिमाप्नोति तस्मात् स्थितप्रज्ञः ॥ न तु कामकामी विषयाभोग्यभावः कूटस्थस्यात्मनः स

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

तं पुरुषमिति तद्वेव चलयति ॥ सर्वेभ्य इति सर्वतः प्रविशन्ति तेन कामानां प्रहाणं नेष्यते इन्द्रियाणां प्रहाणं स यथा
णां न तेषां परमार्थतः पृथक्त्वं नेत्याह यदीति बहुरूपमात्मानं विरोधात् किं तु कामस्य प्रविष्टं दृश्यते कर्मनिमित्तस्य प्रहाणादि
कमुक्तं प्रविलीनं न तेन वस्तुतो वर्त्तमानस्य रोहिताकृतेः पाकवत् निर्गतो दोषादीनि विविधानि कामप्रगमाचारेण
न चैतानि अन्तेन दृष्टिहानिर्न एनेन तत्त्वं तद्विपरीतं प्रपञ्चे ज्ञानमिति विनेता नानाविधम् पिना
लीनं तेनैव परमतत्त्वज्ञानमिति ॥ नाथाचा ॥ सातं नेवेदं सर्वं नेति वेदं सर्वं सर्वं निवृत्तिर्दृश्यमानादयः प्रतिवादः
तत्त्वेनेऽप्रमाणानि कल्पितस्यापन्नतत्त्वेनैव निषिध्यते नानाप्रमाणं नावधारणेनेन कामानां पृथक्त्वं नास्तीति प्रमाणेन
समस्तदर्शनं तत्त्वतः सम्यक्ज्ञानं आत्मप्रवेशः सर्वमस्तीति तत्त्वज्ञानं कार्यकारणसंघाते विषये तत्त्वे विरमन्ते याज्ञा
तानं ॥ नाचारं भगवान् विकाराणां मायया निःसरणाद्वा गमनमात्रं न मायाविनं प्रवर्त्तकं अन्यत्र विस्तरः ॥७०॥

श्री ५१

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्निति ॥ पुरा पूर्वं अध्याये मया निष्ठा द्विविधा प्रोक्ता परं तु सा हि द्विविधा द्विप्रकाराऽपेक्ष
णीयतया न निष्ठापदः प्रकारद्वयस्य क्रमप्राप्तिका भिन्नेन तत्र सहसा प्रत्ययप्रदर्शनेन कामना द्वयमेकत्र मिलितं भवे
त्। न ह्यविरुद्धं तत्कर्मज्ञानयोः समुच्चयो साधनत्वेन ॥ नैव प्रकारद्वयमाह ॥ ज्ञानयोगेनेति ॥ सांख्यानां
प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतां ॥ आत्मानात्मविवेकज्ञानयोगः ॥ ज्ञानमेव योग इति ज्ञानयोगः तेन निष्ठा
त्मकतया ज्ञानयोगे निष्ठा परिसमाप्तिसंन्यासः प्रमुखं तन्निष्ठः ॥ योगिनां निष्कामकर्मयोगः कर्मैव योगः
कर्मयोग इति ॥ ज्ञानकर्मयोगयोरपि लोकसंग्रहेऽभिलक्षणं ज्ञानकर्मयोगेन संस्कारवतां ज्ञानं भवति सिद्धं कर्मयोग
श्च ॥ तेन ज्ञानेन योगनिष्ठां प्राप्य वैराग्ययुक्तः ॥ अयमभिप्रायः ॥ अहं तत्त्ववित् सर्वासु प्रकृतिषु निःस्पृहः
भूत्वा कर्म करोमि इति भावेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः साधनत्वेन सर्वकर्मण्यकर्म
तत्त्वं भवति तेन प्रकारद्वयस्य नैष्कर्म्यसिद्धिस्तथापि सांख्यानां कर्मयोगसंन्यासे सर्वयोगाः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन
योगिनाम् ॥ ३ ॥

तथा सर्वाणि कर्माणि परमेश्वरे न्यस्य ॥ अवश्यमेव नास्ति कश्चिद्विशेषः तत्र ज्ञानकर्मणोः केवलं अधिकारिभेदेन नैष्कर्म्यादि
विभजनं तत् तत्र सांख्यानां निवृत्तिधर्माणां ज्ञाननिष्ठा प्रवृत्तिधर्माणां कर्मनिष्ठा इति ज्ञानकर्मयोः प्रकारद्वयम् अधिक
इत्युक्तम् अध्यायद्वये सर्वकर्मसंन्यासेन ज्ञानमार्गः कर्मयोगेन च योगमार्गः तेन तद्द्वयोरेकोऽपि तयोः साधने
तत्साधनयोः यथा तत्त्वज्ञानं तथा कर्मयोगेन इति ॥ अतएव द्विप्रकारा निष्ठा न तु द्वे निष्ठे इति भिन्ने तयोः ॥ यथोक्तं च मिश्रण
ज्ञानकर्मणोर्न ज्ञानयोगेन तत्त्वज्ञानं ज्ञानयोगस्तु निष्ठारूपो हि ज्ञानेन समुच्चयो नास्ति ॥ अस्मात् कर्मयोगः क
र्मणि निष्ठाप्रकारौ हि तत्र देहाभिमानवतः ॥ निवृत्ति ॥ विनाशिनोऽपि तत्र सर्वमेव ब्रह्म तत्त्वज्ञानस्य
ज्ञानकर्मणोर्विनाशेऽपि ज्ञानपदे ज्ञानमेव योगस्य अन्तःकरणशुद्धिद्वारेणैव न इति ॥ तद्गत तत्त्वज्ञानमेव योग
एव ॥ यथा समस्ताः कर्माणि तानि ब्रह्मार्पणमेव न कर्मणि सिद्धिस्तु तथापि यो न निष्कामः कर्मयोगी
तस्मिन् निरन्तरयोगे हेतुत्वं प्रारब्धकर्मणां लेपतः पृथग्ज्ञानिनि इति ॥ ३ ॥ ४१

55

इति श्रीमत्[illegible]

[illegible] द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ [illegible] एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृण्विति । [illegible]

[illegible]

अर्जुन उवाच । ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयां ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ज्यायसी चेदिति । [illegible]

[illegible] ॥ २ ॥

एतदेव ग्रंथकृदाह ॥ नहीति ॥ अवश्यं कर्मत्यागासंभवात् ॥ अनिवृत्तचित्तः कश्चिदपि ज्ञान्यज्ञानी कदाचित्क्षणमात्रकालेऽपि तत्त्वाणमपि
अकर्मकृत् अकर्मकर्ता इमे नास्यादेनिमित्तं कुर्वन्न तिष्ठति न हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्वरजस्तमो-
भिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्यते ॥५॥ ननु पूर्वं ध्यानेनैव
चित्तशुद्धिर्भविष्यति इत्याशंक्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ यो विमूढात्मा वागादीनि कर्मेंद्रियाणि संयम्य कर्मे-
न्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य ध्यानच्छलेन विषयान् मनसा स्मरन्नास्ते स मिथ्याचारः कपटाचारो दाम्भिक उच्यते कर्म च
त्यक्त्वा एव लोके एव निष्फलत्वात् ॥ तत्र हेतुः इंद्रियार्थान् मनसा स्मरन् नियतं इंद्रियार्थान् विषयान् दीनः स्मरन् इति
हृदि निर्मलतया वस्तुनिश्चये मिथ्याचारः सोऽविशुद्धत्वात् चित्तस्य तत्त्वानि ज्ञानान्मनोलोके मिथ्यान्यनि स्वतः कपटोऽम

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥ कर्मेंद्रियाणि सं-
यम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥ यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्या-
रभतेऽर्जुन । कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरया-
त्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

र्यः ॥ तस्मात्कर्मत्यागिनः अतिरिक्तस्थितप्रज्ञपुरुषोऽपि नास्तीति भाव ॥६॥ यस्त्विति ॥ यस्तु एवं स्वात्मज्ञानाविर्भावानुकूलतया इंद्रियाणि
इंद्रियाणि मनसा नियम्यारभते हे अर्जुन कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन असक्तः कर्मफले सकामेन ऽहितोऽपि हि
ज्ञात्वेत्यसक्तः तस्मात् कर्मविशिष्यते श्रेष्ठो भवति एवं ज्ञानं सम्भवतीत्यर्थः ॥७॥ नियतमिति ॥ यस्मादेवं तस्मान्नियतं नित्यं संध्योपास-
नादि कर्म त्वं कुरु यतो नियतं नियमेन कर्तव्यं कर्म तस्मात् ज्यायः यस्मात् विविनक्ति कर्माभावे तदेव कुरु हि यस्मात् अकर्म-
णः सकर्मेंद्रियनिग्रहेणापि नरकस्य तद्वितं प्रसिध्येत् अपि च अकर्मणः प्रसिद्धतरं अपि च ते तव शरीरयात्रा शरीरस्य अकर्मणः स-
र्वकर्मपरित्यागिनः शरीरयात्रापि शरीरनिर्वाहोऽपि न प्रसिध्येत् अकर्मणः नैष्कर्म्यं च यस्मात् अनधिकारात् तस्मात्कर्म एवं
कर्मणामुपायं मिलितं वर्णं च सर्वत्र शिष्टत्वं च सर्वे वा यदि वा कोऽपि राजा राज्ये नित्यकाम्यं परिग्रहे निजधर्मं वा राजपदं वा
न ॥ अस्मात्परस्मिन् वहति सापेक्षत्वात् ॥ ज्ञानानुष्ठानं ब्रह्मणस्तु योग्यराज्ञे मनस्य योग्यत्वात् सिद्धेत्यर्थः अस्मात् प्र

अनयोः प्रकारयोरेकतरेण भावस्यात् । न क्रमेण मिति । कर्मक्षयं च केवलिनां सर्वारंभात् न च नुष्ठानानैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठानामशु
लेन युक्तानि । विविधैरं सैः पर्यवसेनेति कुनयस्यापत्तेरेतेन विधायोगेन न विधानमान । ननु तन्नयस्य यद्यपि न यानकर्मणां विविदिषा
ग तत्त्वमतज्जत्ते ते नैव विविदिषाया यत्कल्पितत्वाद्विद्यायाप नमेव प्रश्नादितो लोके कर्मकृतः । प्रव्रज्येती नित्यानेः । प्रव्रज्या तु पसे
वनैष्कर्म्यसिद्धं ज्ञाननिष्ठासाधनं ज्ञानं न तां नैष्कर्म्यसिद्धिं समधिगच्छतीति यो ज्ञानाय । परमात्मिदाविवावत्तद्रूप
कस्य परमात्मविशेषणस्य भावात् । न कर्मयोगेन तिन विवितं यत्र भावे केवलात्संन्यासाल्लिसिद्धिं समधिगच्छतीति
योजनाया विप्रकृष्टयोगेन कर्मणः समन्तु यासंभवस्याभोगस्य सिद्धिः । किं भवितव्यं नैष्कर्म्यं शाहे न ज्ञाननिष्ठा यद्युत
शीनं च त्यागाभावेः कर्मकार्यत्वात्तिकावस्यायोन्मेयादेत्कं कर्मणः केवलान्न सेवेत ॥ नैष्कर्म्यं परार्थः ॥ ननु प्रव्रज्याविविदि
षेति पदेनेव त्यापि नित्यमित्र्यते न तिष्ठं संन्यासेनैव केवलं ज्ञानस्य तास्मनोतोनैवान्यथाना ॥ अस्यादीनां गमनका

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

दाविवपकार्यान्नावेदनावान्वयेनेन यः ॥ एतमेवं विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्याद्या श्रुतिर्विविदि
त्वाज्ञास्यत्यनः ॥ अवैतत्पणयास्य विविदिषा प्रत्याख्यातो वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति ज्ञानपरिपाकं मकारेणस्य
जीवन्मुक्तिसुखाय संन्यासं विधत्ते । अपि च ॥ अत्र संन्यासिनो ज्ञानमेव
स्य प्रतरेति वाचा सह ग्रहोपि विलेप कर्ममात्रापरित्यागः सर्वविषयः ॥ ननु कर्मणां परित्यागमात्रं विषयः संन्यासः पर्यवसितश्च
दीनाम न स्याविधानामविज्ञानेनापरस्य अगममोदित्यत्व नाव तत्कर्मभिर वेपि नविनस्य मट्ठुहेः रागद्वेषवान्नियतस्य प्र
त्यासन्नित्वेवक्रराग्नेष्कर्म्यपरिमितां कोनितशंकाईः ॥ ननु भयं तद्वेभतेमोदतानेष्कर्म्यमाचरेदिति केवलात्
संन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ न कर्मणामनारंभात्रै ष्कर्म्यं मकारो नित्वाद ॥ न वेति कर्मज्ञवित
तु पमावेकल्यादपि स्याभावमेनो नसिद्धिः उदाहरणमत्रितविनशुद्धिरूपं कर्मत्यागादिमपाने हेरागादिमत्वः

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वाच्चकर्मकर्तव्यमित्याह ॥ अन्नादिति ॥ अन्नाद्रेतोरूपेणपरिणतात्भूतानिप्राणिनःशरीराणिसं
वंति ॥ अन्नंचपर्जन्यात् ॥ पर्जन्यस्मिहमेवयज्ञाद्भवतिपर्जन्यः ॥ अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेवृ
ष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाःइतिस्मृतेः ॥ यज्ञोदेवताराधनरूपोधर्मः ॥ कर्मभ्योयागहोमदानादिभ्यःसमुद्भवतीतिकर्मसमुद्भवः
१४ ॥ कर्मब्रह्मोद्भवंवेदोद्भवंवेदप्रमाणकंजानीहिप्रमाणंतुपरमेश्वरादिप्रणीतमागमः ॥ ब्रह्मवेदोपिअक्षरसमुद्भवंअस्यमहतो
भूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइत्यादिश्रुतेः ॥ सातावत्रमेमुखादेवउत्पन्नः ॥ अतोनन्तरममयिप्रलंभन्ता
दिदोषाशंकानपरमेश्वरादिवाक्यत्वादप्रामाण्यशंकालोतिभावः ॥ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेगिनित्यंसेकालेचवर्तमानंब्रह्मवे
दः ॥ एतेनदेवस्थानिस्यत्वसाक्षस्याहिभुक्तिचदर्शितंनित्यंनियमेनयज्ञेप्रतिष्ठितंतात्पर्यंयागपर्यवसन्नं ॥१५॥ भवन्ते

अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥१४॥ कर्मब्रह्मोद्भवं
विद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितं ॥१५॥ एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुव
र्तयतीहयः ॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति ॥१६॥

वंततः किंफलितमित्यत आह एवमिति ॥ भूतानामन्नेवेदाप्रियामततः कर्मज्ञानंततः कर्मानुष्ठानं ॥ ततोदेवानां
तर्पितानांतृप्तिस्ततोन्नंततोभूतानीत्येकंवेदादिपरमेश्वरप्रवर्तितंचक्रमिवचक्रंनिरंतरमावर्तमानंजगद्यात्रा
निर्वाहकं ॥ नानुवर्तयतिनानुतिष्ठतिसः अघायुःपापजीवनः इंद्रियारामोनतुपरमात्मारामःआत्मारामोवाम
तमर्थंदशमसाकादिवनजीवति यस्तिदमनुवर्तयतिसजगदुपकारकोधन्यइतिभावः ॥ तथाचश्रुतिः अ
थोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकः सयज्जुहोतियद्यजतेतेनदेवानांलोकः अथयदनुब्रूतेतेनऋषीणा
मथयत्पितृभ्योनिपृणातियत्प्रजामिच्छतितेनपितृणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयदेभ्योशनंददा
तितेनमनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेनपशूनांयदस्यगृहेषुश्वापदावयांस्यापिपीलि
काभ्यउपजीवंतितेनतेषांलोकइति ॥१६॥

ननु कर्मणा बध्यते जन्तुरिति कर्मणां बन्धकत्वस्मृतेः कथं मुमुक्षोः कर्माणि कर्तव्यानीत्याशंक्याह ॥ यज्ञार्थादिति यज्ञः परमे-
श्वराराधनं यज देवपूजायामिति धात्वर्थानुगमात् यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्विष्णुर्वा तदाराधनार्थं यत्कर्म ततोऽन्यत्र
कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं ईश्वराराधनार्थं कर्म
मुमुक्षुश्चेत्त्वं कौन्तेय मुक्तसंगः फलाभिलाषशून्यः सन् सम्यगाचर ॥ ९ ॥ एतदेवार्थवादेन दर्शयति ॥ सहेति सप्तभिः सहे-
ति सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः ब्राह्मणादिकाः पुरा सर्गादौ सृष्ट्वा इदमुवाच प्रजापतिः ब्रह्मा ॥ अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो
वृद्धिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिं लभध्वं एष यज्ञो वो युष्माकं इष्टकामधुक् ॥ १० ॥ कथमनेन वृद्धिः स्यात् ॥ देवानिति ॥ भावयत तर्प-
यत अनेन यज्ञेन देवान् ते च देवाः भावयन्तु वः युष्मान् वृष्ट्यादिना अन्नोत्पत्तिद्वारेण एवं परस्परं भावयन्तो देवाश्च यूयं च श्रेयः परं प्रा-

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरो-
वाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥ पर-
स्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते
स्तेन एव सः ॥ १२ ॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

प्स्यथ ॥ ११ ॥ किंच इष्टानिति यज्ञैर्भाविताः संवर्धिता देवा वृष्ट्यादिद्वारेण वो युष्मभ्यं इष्टान्भोगान्दास्यन्ते हि ॥ अतो देवैर्दत्तानन्ना-
दीनेभ्यो देवेभ्यः पञ्चयज्ञादिभिरप्रदाय यो भुङ्क्ते स स्तेन एव ॥ १२ ॥
अतएव यज्ञशिष्टाशिन इति वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टं येऽश्नन्ति ते सर्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते ॥ पञ्चसू-
नाकृतैः पापैः ... ये तु आत्मनः कारणात् ... पचन्ति ते पापा अघमेव भुञ्जते ॥
... कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति इति
पञ्चसूनाकृतं ... [illegible] ...
... [illegible] ...

श्री ६:

58

अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति । कर्मणेति । कर्मणैव हि संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठां गता आस्थिताः प्राप्ताः जन-
कादयस्तस्मात्त्वं क्षत्रियः । ननु संन्यासेन न नष्टस्त्रीत्वेन तस्य नास्ति कर्मापेक्षेत्याशंक्याह । लोकेति । लोकस्य संग्रहः स्व-
धर्मे प्रवर्तनं तेन न स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोकसंग्रहार्थं चेत्कर्म कर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि संन्यासो
न स्यात् । यतो नैव संन्यासधर्मान्ग्राहयितुं तेषां संन्यासस्वीकृतिर्वेत । अत्रैव पितृतनं इत्यवारितमस्ति । ननु तर्हि ब्रस्य
संन्यासाधिकारो नास्तीति चेन्न । लिंगधारणाद्यधिकाराभावेऽपि मननश्रवणादिवद्धि तत्वकर्मण्यागमात्रेऽधिकारात्
वार्त्तिके । सर्वाधिकारविच्छेदि स्नानं चेद्भुतं यतो कुतोऽधिकारनिवृत्तिः स्यात्तेनैव क्रियायोगेन लाभितेति विद्वत्संन्यासेऽपि
क्रियादेरप्यधिकारस्य संभावितत्वात् । अतो लोकसंग्रहेण मार्गस्य कर्मप्रयोजनमित्युक्तिर्वसमस्तं । न मे पार्थास्तीति कर्त

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्त-
त्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥ न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । ना-
नवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः
पार्थ सर्वशः ॥२३॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहं । संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

अपि निष्कामेणेन अधिकारिकत्वादन्ते न एवैवं विनियोज्य तेन तत्रि प्रमाणमिति निश्चयात्तु भवान् ॥२०॥२१॥ कर्मणि वर्त एव अ-
हं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥२२॥ यदि ह्यहं कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मम मनुष्याः मम एव वर्त्मानुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् कर्म न कुर्वीरन्नि-
त्यर्थः । अतंद्रितः अनलसः सर्वशः सर्वैः प्रकारैः ॥२३॥ ततश्च किं स्यादत आह । उत्सीदेयुरिति । यद्यदाचरतीति
देवपरायणत्वान्न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हसि । अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह । यद्यदिति । कथं व
मम श्रेष्ठस्य यदाचरणमाचारस्तस्मात्स मदनुवर्तिना त्वया अनुष्ठेयः । न त्वान्येनान्यत्रार्थः । कोऽहं यस्तवा-
चारेण मयानुवर्तनीय इत्यपेक्षायामात्मनोऽपि स्मारयति । सिद्धिरिति । श्लोकैस्तत्त्वदर्शनमिति निमधृतदेन श्रीपादः ॥२४॥

६

एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं तन्नानुवर्तयति तस्य जीवितं व्यर्थमित्युक्तम् ॥ अस्मान्ननुवर्तनेऽपि च महात्मनामवायः कः न
भवति यावदिष्टो हि तेषां भावितात्मनां कोऽपि परिहर्तुमिति ॥ यस्त्विति ॥ आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य न तु स्त्र्यादौ स तथा न चात्मनि प्री
तिः प्राणिमात्रस्यास्ति पापिनामपि स्वात्मनि प्रीतिर्दृश्यते नैव कृत्स्नादिसुखैषिणी तिर्भवतीत्यत उक्तम् आत्मतृप्त इति आत्मनैव परमा
नन्दरूपेण तृप्तो न तु मिष्टान्नादिना न च मन्दाग्निरपि स्वल्पेनान्नमात्रेणापि मिष्टान्नेन तृप्यतीति ॥ अत उक्तम् आत्मन्येव च संतुष्ट
इति मन्दाग्निरपि यावत्तृप्तिं जायते दीर्घं चान्नं कामयमानोऽपि च यावत् पश्यति तावत्सन्तोषाभावात् तेन आत्मनेव न शत्रुर्विषये
ष्वपि नित्यं ... मानवो भवति न स्त्रादयः ... तस्य कार्यं कर्तव्यं ... क्रियासाध्यं किमपि विद्यते स
भावान् ॥ १७ ॥ एतदेवाह ॥ नैवेति ॥ तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा पुण्यं ... प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादेरनिच्छाभावात् ॥ नाकृतेनाकि
याप्रत्यवायः ... नाकृतेनेह कश्चनेत्यर्थः ॥ ... न अकृतेन चात्मन ... ह ... रुक्मकरणे
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो ना
कृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ अस
क्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥
पि ... नरकादिरूपो नास्ति ॥ सर्वभूतेषु ... ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
... ॥ यस्मादेवं ... तस्मात् ... इति ... मोक्षार्थी ... ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वं
... रूपो ... ॥ नित्यकर्मा
... ॥ असक्तः फलासक्तिरहित
... ॥ नवेति ॥ ... ॥ ... आत्मरतेः ... ब्रह्मकर्मसमाधिपूर्वकं
... अनासक्तः कर्म ... नास्ति ॥ ... ॥ ... न वेदनिषिद्धं ... ब्रह्मार्पणफलसंन्यासेन
... ॥ १९ ॥ यस्मात्त्रिविधा ... कर्मफलं ... असक्तः ... सर्वदा का
र्यं नित्यं ... असक्तः कर्म ... परमात्मज्ञानद्वारेण मोक्षमाप्नोति ॥

भी
५१

न्नसन्नाते इदमहमिति न मन्यते तथा हि स्मारीरेः इंगोरे स्मि रन्ना भासा लेम पेद मानमि नि षन्न पा हे वमयं इह मिनि प्रइ
कारे एम मि मते मम मे द मित्व मिमन्यते बुद्धे विक्रियमाणा यामहं सौनि च सर्वं भूतस्था दित्र विमस्य र एमाणेषु विष
येषु कं प्रमत्कम एष्णा ईमि ईमि ति मम मेइं कर्मेति च मन्यते एतेन कर्मविभागो व्याख्यातः पृथक्त्वेन आत्मनः ॥ गुणानां चित
त्त्वमेव गुणा इति गानादिक रलंदुः त्वादिम लंकाप नति ॥ अथ च कर्मविभागः गुणकर्मपिदतं चिनतः । अथो न गुणाग विदतत्त्वेन
त्विति वचन अग्रीवः मम सुवनन मसि हे ग्रुम श्रुति अंपः स्वपं प्रकरणयाति ॥ अगतौः कार्यकोष्ठादिमजरत्वाक
पंक मंकर्नु मस्य को विपापापादिः स्थावयत ॥ स्था सीसवन विहयेउपायेन अग्रीव विहर शिरस्कवक्त्रिंगी बोर्इकार
त्वप्रमत्वमृत्व न ग्री कार्य पापा र पलि मपेदंस्व एषमिति मिमन्यते ॥ इति हि फोपा नः नरस्त्वाम्नाक नगरावरुः त्वेपाः तदश
वस्त्वा तरपादेः प्रकायतेम्प्रमम कैर्णित ॥ अहंसाचोइः त्वोनि चान्नभवति तथाचम्मात्मानान्मनोयोपापास्पन ॥ आह्नेम
इंकमा दित्र नत्वमे स्वचा लिमानादिवु कुस्मे म्य मृत्र मिवान्वधमे मानं आत्मानंते मः एषगन्म् तंजानन्नव रएमः यो च
तपाः रः ॥ मणोमहुः एवत्वादि भुवं मेते नत्वात्मा ति मत्वा न सज्जते इमेव इस्लादिसन्धातर्पोमसे वेदमादानादिकंक
र्मेति न पराक्रमो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं सम्यक्सम्यक्कर्मानुष्ठानादश्र्वक ॥ नत्रु हि मेइंजनयेत्त्वान्नामि सुपक्षे नम्पसंहवति
प्रकृतेः क्रियमाणोरहंकाराहिमिः स्वहित्व अप्रमैः संमूढाः पक्षीमावेन अभेदयासेन मूढात्मप्रकृतेः प्रकृतिसंबं
धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु च रक्तं ते अहंमयं अग्रागेण न मेवेइदं यत्त्वादिकं कर्मेति सज्जंते सक्त्वा भवंति
तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मतत्त्वानहीनान् आत्मविदितृ कृत्स्नवित् आत्मतत्त्वात्मदर्शी तेन सुवृग्रोत नमस्त्वविद्यातेन
नेद्र सर्वादिहितमिति प्रकृतेः मंदान् स्वार्थग्रहरमसमर्थान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रचाल
येत् तेषां उभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः गुणकर्मसु सज्जंत इति प्राचां योजना ॥२९॥

59

५१

यदि मा ह्यवर्त्तेयं कर्माणीति॥ तथापि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वीत विद्वानित्याह। सक्ता इति। कर्मणि कर्मफले कुर्वन्ति कर्माणि तथेति शेषः
असक्त इति छेदः॥ विद्वान् अज्ञानां कर्मसङ्गिनां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेत् नोत्पादयेत्। किं तु स्वसर्वाणि कर्माणि
जोषयेत् सेवयेत् कथं युक्तः आहितो भूत्वा समाचरन्॥२६॥ अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जत इत्यत आह। प्रकृतेरिति। प्रकृतेः पार
मेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकायाः देवात्मशक्तेः किंस्वरूपाणामिति॥ ताभिरिति स्थितिप्रतिभासाः कार्यकरणैः कार्यकारणसं
घातलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि अहंकारेण स्वाभिमानेन॥ एतेन मूढः नदीया नतु पहिनादी नास्ते पतिनेनलक्षणसा
त्मनः स्वरूपं संगानं इत्याहि॥ पर्यवसानं आत्मा अहंकारेण विमूढः स्वात्मा अन्तःकरणं यस्य सः॥ अहं कर्माणि कर्माणि कर्ता इति
मन्यते कर्तृत्वाध्यासेन कर्ताहमिति मन्यते॥ तेन न लोकाः तत्त्वविज्ञानलक्षणं तानि तत्त्वज्ञो निषेधः॥ अन्यथा तत्त्वप्रकाशे
कर्मणां कर्ताहमिति निषेधाभासः॥२७॥ एवं सति कस्य कर्मचरणं मूढत्वं नाकस्मान्नहमिति॥ तत्त्वविदिति गुणविभागस्य

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं॥२५॥ न बुद्धिभेदं जनयेद
ज्ञानां कर्मसङ्गिनां॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्॥२६॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि स
र्वशः॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥२७॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः॥ गुणा गुणेषु व
र्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥२८॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु॥ तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचा
लयेत्॥२९॥

कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इति भावः। नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः॥ नाहं कर्माणि करोमीति
कर्मभ्य आत्मनो विभागस्तयोस्तत्त्वं वेत्तीति श्रीधरः॥ मधुसूदनस्तु गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणादीनि त्रि
अहंकारास्पदानि गुणकर्माणि तदेकैकयोः विभज्यते॥ सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागस्य प्रकाशज्ञानरूपे
ःसंगः आत्मा गुणकर्मणी च विभागस्तस्येति हृदः॥ तयोस्तत्त्वं वेत्तीति सः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु
वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीत्यर्थः॥ गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इति पक्षे गुणाः
कर्माणि हि विभिन्नानि विभागद्वयं चरितार्थमिति निश्चयः॥ गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति स नाहं विभागः कर्मविभा
गः तत्त्वं सर्वकर्मणोः तत्त्वं जनानां गुणानां मध्ये तत्त्वं कर्मणां विभागः॥ अहंकाराः इन्द्रियविषयन्यूनेन विभज्यावस्थानं न सि

श्री ५२

६०

णाश्रवणं कर्त्तव्यत्वात् ॥ नन्वीश्वरोऽस्य प्रेरकस्तर्हि नस्यैव प्राप्यादित्याशङ्क्यते ॥ यथाग्रहेण नत्यासोलंकृतं जेका पराधेन कुपितो राजा सर्वापि नैष्ठिकनिग्रहीतो निग्रहीतुं योग्यानान प्रवर्तयति प्रकृत्या प्रवर्तितेन दानमानेन प्रसादितः प्रेरके सो ममैव महानास्मा पि दोषे निधुर्ते ॥ एवं हृदिस्थ ईश्वरोऽपि कर्मानुसारी ईश्वरो रागादिहेतावपि पुरुषं च वाधमानो विधिनिषेधपरत्वान्न शास्त्रवैयर्थ्यं ततो नैव म ति । अत एव प्रधाने ज्ञानवर्जितः एवं रागादिवशेन निषिद्धे कर्मणि प्रवर्त्तमानस्य ततोऽनर्थं करोति तस्मात्तं वशमत्वात् नाशीश्वरे देहसम्बन्धिकं प्राणिकर्मापन्नत्वादिति ॥३४॥ यस्मादेवं तस्मात् श्रेयानेव प्रशस्यतरः स्वधर्मः किंचिदनुष्ठाने श्रेष्ठो रागद्वेषितत्वात् ॥ विगुणोऽपि किंचिदङ्गहीनोऽपि परधर्मात् स्वनुष्ठितात् सादगुण्येन सम्यगनुष्ठितादपि हि साधनत्वाच्चेव परधर्मोऽन्यत्र यत्नेन स्वनुष्ठिता नन्वज्ञोऽपि पराश्रयं तस्मादपि श्रेयानित्याह स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः विहितत्वान्न परधर्मो मे स्वर्गादि भयावहः तथा परस्मात्वतिनिषिद्धत्वात् ॥ तस्मात्स्वधर्मेणैव स्वधर्मः परधर्मेऽपि नैवानुष्ठेयः इति भावः ॥३५॥ ईश्वरो धर्मोऽधर्मो ह्यपि प्रेरकोऽप्यनु रूपमप्रवर्तको भवतु इति आत्मनो ज्ञानप्रश्नाभ्याणोऽर्जुन उवाच ॥ अथ केनेति ॥ केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन् अयं पुरुषः पापं चरति करोति ॥ अनिच्छन्नपि रागद्वेषौ प्रवर्तकौ निवर्तयितुमपि हि रागाद्यपि भवति ॥ अतः रज्जुवा प्रसभाद्दृष्टाभावः ॥ बलादस्य प्रवर्तने केनाप्यन्येनापि तस्य कारणेनोत्पत्तिधर्मयोः प्रवर्तके वन्तं नत्वात्मस्पर्धिनि रस्पापीति ॥ सर्वे धर्मा तेन नः तस्माल्लुब्धेः प्रवर्तके कथयेत्याह यमिति स्पष्टः ॥ बलादिव नियोजितः विहि तसेवा तावेनयष्टः ॥३६॥ अत्रोत्तरं कामक्रोधावुपमानप्रवृत्तिरूपावाह ॥ स्पष्टमुक्तम् ॥ अतिशिष्टं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष इति ॥ यस्त्वया पृष्टो हेतुः का मः सोऽकामस्य नन्वापासमष्टस्य प्रजायापरावर्तिनमेवा स्वपकमप्रकृतेनिष्कृतोऽदेहे भूयादिदं मे भूयादिति तेष्वभिलाषरूप स्तम्भोद्यमेन निष्किंचनता परके मे कृपाविशेषः ॥ सच देहानुरूप एव कामः संकल्पात्मुपक्रम्यते मनस्थे मनसा सपसर्हितात्म सएषकामः केनचित्प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते ॥ तः क्रोधोऽपि नित्यकामात्मा प्रेर एवेति मनसि रुचि प्रार्थनात् स्थितेर्वैरिणं विद्धि कृतो वैरी यतः रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणान्तात्मकः प्रकृतेर्गुणः तस्य गुणेः कार्ये भूतेः तस्मात्काम नावेव दुर्दोषत्वात् रजः कार्यत्वाद्दुःखैकफलो मनोऽवैरी प्राप्तर्हतेः ततो कामलोभं प्रवृत्त्यादिकं स्मरत एव दुर्गे यस्मात् ननु विषयाभिलाषात्मकः कामः कामो विषयप्राप्तो न शाम्यति विषय सेवयाऽनैश्रद्धत्वेन एव वा निवर्तते ॥ अ प्रवृत्तदर्शनादभिलाषादिसंस्कारापह ॥ महाशनो महापाप्मेति ॥ महत् दातुमपरासेपं सूत्रनस्त्व्यतमप्यापेक्षां न नादत्त कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ इति ॥ एवमेव बभूव एव एवाभि वर्धते यस्यापि मातं यद्विहितं यमवा वं विषयः नानते कस्मान्नसर्वमितिनिग्रहमपि ... यामं महापाप्मा अत्युग्रः तदिह मोक्षमार्गे पश्यतो ऽपि वैरिणं विद्धीत्यर्थः

मयीति॥ [illegible] मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृ-
त्तेन [illegible] चेतसा [illegible] पदलोपी समासः॥ आत्मज्ञानविवेकत्वेनार्थः ईश्व-
र [illegible] निराशीः [illegible] निर्ममो ममतारहिताभिमानशून्यश्च भूत्वा युध्यस्व विगतज्व-
रो विगतशोकः सन्॥ ३०॥ [illegible] इति॥ [illegible] तिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते ते मानवाः
श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः [illegible] प्रमुच्यन्ते॥३१॥ विपक्षे दोषमाह॥ ये त्विति॥ सर्वं
[illegible] नाम॥ [illegible] विशेषविशेषणं [illegible]

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥३०॥ ये मे मतमिदं नित्यमनु-
तिष्ठन्ति मानवाः। श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः॥३१॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतं। सर्व-
ज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः॥३२॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि नि-
ग्रहः किं करिष्यति॥३३॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ। तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ॥
३४॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥३५॥ अर्जुन उवाच॥
अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः। अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः॥३६॥ श्रीभगवानुवाच॥ काम
एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं॥३७॥

[illegible] अचेतसः विवेकशून्यान्॥३२॥ ननु [illegible] मतं नानुति-
ष्ठन्ति [illegible] इत्याह॥ सदृशमिति॥ स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयायाः प्राचीनकर्मसंस्कारस्य सदृशम-
नुरूपं [illegible] ज्ञानवानपि चेष्टते [illegible] अतः प्रकृतिं यान्ति अनुवर्तन्ते भूतानि प्राणि-
नः तत्र ममशास्त्रस्य वा निग्रहः किं करिष्यति [illegible] भावः॥३३॥ [illegible]
[illegible] इन्द्रियस्येति॥ द्विर्वचनं वीप्सार्थं [illegible]
[illegible]
[illegible]

गी०
६१

नकेवलंबाह्येंद्रियाण्येवैनंकुंठयंति किंतु मनोबुद्धयोरपि त्रयः कर्त्तारः कामस्य स्थानं लोके दुर्गवत्त्रिप्राकारकं दुर्गमध्य
स्य मंदिरस्य वा अंतरप्राकारादप्यंतरे नैव स्थानमनोबुद्ध्यात्मना पांचभौतिकदर्शयति ॥ इंद्रियाणीति ॥ एवं परं तं कारणत्वेन स्थ
लत्वेन च बोधयन् इंद्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि ॥ तद्विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्धि तेभ्यो विषयेभ्यो
इंद्रियाणि प्राकृतानि ॥ कथयंतीति किंच ते समानत्वेन ॥ तासामपि स्वस्वविषयेष्वलोकाः इति बुद्धं श्रीभगवत्
ते ॥ ओं मय इंद्रियेः देवाः स्वरूपिणो आहुः ॥ शब्दः सूक्ष्मो देवेभ्यः सर्वलोकाः भूतानि सर्वेषांकाऽभ्यासेनेति क्रमेण ॥ इंद्रियेभ्यः परं मनः
मनसापि चैव परं प्राणिमनसाप्यतीत इति ज्ञानेंद्रियाणि मनसोपि कारणत्वात् अतीतं च परं इंद्रियाणामध्यक्षमनः स्थिरं विलापनी
यानीति दर्शयितुं केवलं परत्वमात्रं प्रतिपादनेन प्रयोजनाभावात् ॥ मनसस्तु परा बुद्धिः तस्मात्संकल्पात्मकस्य मनसः ॥ अध्यव
सायात्मिका बुद्धिरिति श्रुतेः ॥ मनसः प्रविलापनेनतत्कारणी बुद्धिरिति ग्रंथः ४ सर्वात्मबुद्धिरपि तेषामंतर्भावः ॥ यो बुद्धेः
परतस्तु सः यस्तु सर्वांतरात्मा सर्वसाक्षी सकलस्य जगतस्तैलस्थानीयः परमात्मा तिर्यग्बुद्धेरपि परतः सर्वान् परत्वेन पर ईश्वरः

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमा
त्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ४३ ॥ इति श्री ग द्गी ता सू नि त्सु ब्र ह्म वि द्या यां यो ग शा स्त्रे श्री कृ ष्णा र्जु न सं वा
क यो ना म त यो यः ॥

कामेनआवृतत्वनिवर्तितेन संबंधः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान
आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनीति एतदुक्तं भवति ॥ वागादिबाह्येंद्रियव्यापारानुत्सृज्य मनोमात्रेणावस्थित
मनोपि विषयविकल्पाभिमुखत्वनाशाद्धेतोर्निश्चयात्मिकया बुद्ध्या धारयेत् ॥ तामपि महत्यात्मनि हिरण्यगर्भबुद्धौ धारयेत् ॥ तं महांतमा
त्मानं शांतेनिष्कलेपरस्मिन् पुरुषे निश्चयं नियच्छेत् मन्मनो निधारयेदिति ॥ योगफलमाह ॥ एवमिति ॥ आत्मानं मनः ॥ दार्ढ्यकार्ष्णभिनया
निमान कामान्कामयमानेभ्यः पतेर्द्वस्य ब्रह्मविद्यायां देहा कर्मप्रकृत्यपरत्वात् परमात्मविपरिचना लिप्सर्वं तद्वगत्वा विदन् इति
तन्मानं कामा नान्ने वं च तस्मिन्सत्सः कामाः इति श्रुतेः ॥ आत्मानं मन ॥ आत्मनात्मानमेव बुद्ध्यैव वा संस्तभ्य निश्चलीकृत्वा बु
द्धेः परं परमात्मानं बुद्ध्वा समूलं तं कामरूपं शत्रुं शमनिपिनाशं जहि नाशय हे महाबाहो इति संबोधयन् ॥ तत्राशेन वसामर्थ्य
शं सतीतिदर्शयति शूरसमर्थः ॥ यावत्कामस्य मूलस्य अज्ञानस्योच्छेदः आत्मतत्वज्ञानेन क्रियते तावत्स्वयं तं कामस्य निर्मूलोच्छेदो
न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्वा कामोनाशनीयः ॥ तस्मिन्सत्यपि तेषां समाधानं तौ च्छेदोभवतीति हिरण्यमदं परवोपनविनाशः ॥ किंतापिना
शोपित्वमप्यात्मतोऽपायः क्षमीनिष्कामसकांडप्रा .. श्वनिहानस्य पापस्य परं हृत्तानां यथा क्षानां भावानां निपात्र ... त्वन्कर्मणो

६१

[illegible]

[illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ [illegible] एवेति

[illegible] एतेन कामेन [illegible] निरंतरं [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] किं [illegible] ॥ अयं भावः ॥ अंतःकरणस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ३७ ॥ किंच [illegible] ॥ प्रथमार्थः ॥ [illegible]

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानि
नो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्वि
मोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥

[illegible] भवंति ॥ [illegible] कामः ज्ञानं चिदाकाश [illegible] ॥ यत्रैव [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४० ॥ तस्मादिंद्रिय [illegible]

[illegible] प्रजहि [illegible]

[illegible] ॥ पाप्मानं [illegible] ज्ञानमेव

ज्ञाननाशनमिति [illegible] तस्य च नाशकं

॥

श्री
६८

62

किं तदित्येवादीनां सप्तानां प्रश्नानामुत्तरं तानि क्रमेणो जीवोऽसीत्याशंक्याह । बहूनीति । देहादिष्वहमभिमानाभावेन नत्वैवाहं जातनाम
मित्यवसरापि तेषु देहेष्वहंविशिष्टः सं वा तेषु जीवो हि योऽयमनेन देहादिनिष्ठस्य परस्पराद्वैतेश्वरत्वेन तत्समस्ये व्यवस्थापितोऽस्ति
अविभिन्नस्वमतेऽस्तु विशिष्टं सं वा तत्त्वानि जन्मानि त्वत्तेऽहं देहिनो नश्यति हि स्वात्मप्रसंगात् तत्रत्यादिमानतया प्रसिद्धत्वात् परमे
श्वरस्य हि स्वरूपं समस्तानां हि विशिष्टो देहो जन्मस्थपरता नितिव कुर्याकं प्रकर्मजन्मानां कर्मफलस्यापि तरणकाशाहे वा स्वपरात्मे
शरीरग्रामि । नत्वग्रहणं देहे वैनाशापि लोकाः मयतत्वमभिसंधेय न भवतीति भूतानि प्रवृत्तस्मैवं दृष्ट वैश्यामिति नितत्पेन प्रकृष्ट
मेवं तत्व तव वं यज्ञफलाकाम तपःपहि स्मात्स्वेनात्मनः प्रेतात्मनात् सत्यपरमात्मनः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सह
स्रपात् स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलमिति ॥ पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति च श्रुतेः स्त्रिप्रति

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्म
स्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दु
ष्कृतां ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं
पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता

पापस्य सर्वाणि भूतानि । प्रतिज्ञस्याश्रितस्येश्वरस्यापि शरीरं पंचरात्राद्युक्त ॥ मद्भावमागताः ॥ १० ॥
सविशेषकत्वमिति निरूप्यते । नित्यो वा । तत्रनारायणा शब्देन हि हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्व
रस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्यास्थितस्य पुनरस्यापि देहयत्तं सर्वाणि भूतानीति कामनाभवतीति नतु परमे
श्वरेऽपि कामनाऽहृष्टाः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीति चेत् । आवनोपपत्तेर्देवानां प्रियोऽयतः । आत्मकामस्य
कारस्येति श्रुते लोकवन्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलयैव ब्रह्मांडकोटीः । सृजतो भगवतो राज
गोपालस्य सर्वं किं कर्त्रा कर्मलसर्वाश्रमार्थं यतनासाम्यमायान्ति । तत्सात्त्विकमंगलं भगवतः शरीरं प्रतिप
वनभौतिकं विराट्सूत्रात्मानिर्लक्ष्य भौतिकस्याभावात्तत्सायुज्यं प्राज्ञोपलब्धिरिति नन्वतर्हि भगवच्छरीरस्य

६८

अध्यायद्वयेनोक्तं प्रत्याख्यानं कामभूदीनिविधायकं तस्य प्रशंसं आत्मनस्तु भ्रमविप्रलंभकत्वादिदोषराहित्यं तस्य वंशानं
चद्दर्शयति इममिति साद्धेन ॥ इमं सनातनं योगं कर्मयोगं पूर्वोपायसहितं सन्माधिनिभाष्येर मत्सोपायस्य नादिनिर्विकल्प
कसमाधानकानां ते कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपायं तेनैव परिपाल्यमानं क्षत्रियकारिणां राज्ञामेव वंशोद्भवत्वेन तस्य प्रशंसं
लादिस्मानिर्मस्तवं पार्थ एवं सन्मार्गे ज्ञानयोग्यता राज्ञामिति सद्भावनाद्विवेकी इत्यत्रयः प्रकृते हस्तेति राज्यस्य कारिर
एवं कस्य प्राप्यादवाक्यं स्वेदवंशाक्स्यास्य कथं सूर्यवंशे स्वतनिर्भजनस्मादिति तस्ये सन्मदेक्षत्रियः सोकावा
न्गुरा ग्रन्थं प्रवि क्षितं सूर्यदानेनान्तादिर मध्यमनवेस्तपुत्राय विवस्वानाह मनुः क्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाब्रवीत्
एव सिमिति ॥ एवं परंपराप्राप्तं राजर्षयो निम्यादिक मेण ज्ञातवंतः ॥ सकालेनेह कालवशात् केवलं प्रष्टनयोग्यतानः अतएव

श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपरा
प्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजा
नीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि

सनकवसिष्ठादिप्राप्त ला पंदर्शिननेते रामानन्तरकवंशपतिवा ॥ अविदुस्तोतवेदनः किल ॥ न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥
धारत्वविदिस्य प्रोतिलोक भूतेषु नष्टः प्रदर्शनेन तनः ॥ ॥ मारति ॥ अथ संप्रदायविच्छेदे सति भक्तः शरणागतः ॥ सखा प्री
तिविषय ॥ रहस्यं गोप्यं अभक्ताय देयमित्यनदंपं पूर्वमपायापि निवेदितविषयमवेदितमपि ॥ तथाचमंत्रवर्णः ॥ विद्या ह वै ब्राह्म
णमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेऽयतायानमा ब्रूयावीर्यवती तथा स्यामिति ॥ ३ ॥ भगव
देहस्य वसुदेवादुत्पत्तिमन्वानोऽर्जुन उवाच ॥ अपरमिति ॥ अपरं अर्वाक्काले कृष्णादुत्पत्तिमित्यविजानीयां ॥ यथा
विभागात्यमपीतानः ॥ तथापि विकृद्धार्थं स्वापकार्यसाधकत्वात् ॥ कथमेतदहमादौ भवान् तुक्तं पश्येज्जनास्य
ता ॥ ४ ॥ अवदेहस्यानवतेसापरिनि तासमस्तर्वज्ञत्वेन नाववदार ॥ बहूनीति व्यतीतानि श्लोकः ॥ ५ ॥

गी.
६४

मन्मया ब्रह्मविदो यो मा तेमामुपाश्रित्येश्वरः। मामुपाश्रिताः। ज्ञानतपसा। ज्ञानमयं तप आलोचनं ममत्वनन्तकर्मणः स्व
रूपस्य च निरंतरं चिंतनं तपः तस्मान्मयं तपः शिवशिवं ज्ञानतपः तेन पूताः सेता मद्भावं मत्ता दात्म्य प्राप्ताः संप्रति १०
ननु सा अर्थमा अमन्मामा विना केवं तु वे न लब्धे यस्मान्ने शुद्धेयलोकाः किं न वा सा दादि तु स्वस्य न त्वकर्मेन त्वात्वं
तस्य स्मात्मा हि हितं ते नैनमामां कनाः वेद यथा येम नुष्याः मां हवं मरो राया यथा येन प्रकारेण एव तु ते न मित्रान्वे नवा
प्रपद्यं तेम्मा मुपचितिः तान्तेनैव प्रकारेणाहं भजामि भजामि अनुग्रहामि। ये न ममवर्त्मे मं भक्तिः अन्न प्रतिपन्नाः
कम नु वर्त्तं ते तान्यन्मा तन्भन्ता नन्तये वे सर्वशः सर्वैः प्रकारेण नु वर्त्तं इति सिद्धि यान्न ना। ननु सम नार्द्द्व भक्तप्राप्ति
तान्तेयाय यामी ति हिं संवाक्यत्वे ति न क्षिप्रं क्षिप्रं भवेत्सर्व भवतीर्तिह्णव्य कर्तो मिविकं प्रज्ञा परिसमापी

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं॥ मम वर्त्मानुवर्त्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥११॥ कांक्षंतः कर्मणां
सिद्धिं यजंत इह देवताः॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥१२॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म
विभागशः॥ तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययं॥ न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा॥ इति
मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः
पूर्वतरं कृतं॥१५॥

ति विवेक कर्मतान्न समवेषम्यने तु यथा तत्तस्मात् प्रयोजनान्मर्वं स्वकल्पानावप॥
तितु अभिनिभाव। आस्थेनु येय थायेन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आर्त्तोर्जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी तानोवापति
म प्रपद्यं ते तांस्तथैव पापापरिहारेण ज्ञानदानेन मां मोक्षदानेन वान्ननुगृह्णामि न तु व्युत्पाते ममैव वर्त्मानवर्त्तंतस्ति
अन्यदेवताभक्ता अपि ममैव भक्ता इति चेत्तत्राह॥ कांक्षंतः इति हि यस्मात्फलप्रत्ययस्पादिकं हिसं तथा
नुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलप्रत्ययस्यादिकं तिप्र भवति न तु निष्कामकर्मसाध्येन शुद्धिः फलं
येकर्मणां सिद्धिं फलं इहै वा किसं कांक्षंतः कांक्षमाणाः देवताः इहा देवताः पयंते ते मिममेव मम वर्त्मानवर्त्तंते

६४

तस्मांनीद्रिपत्वापतिः तस्मात्किंमांलेववेतेयंभगवद्देहेदेवकीगर्भप्रवेश ततन वाल्यकैमार्द्येतोर्दयैवतांदेशशे
तिविद्यपतितिचेतनस्मृ ॥ प्रकृतिलामयिहायसंभवाम्यात्ममायेति ॥ प्रथमपेः ॥ शैवाल्मानोर्हमुनात्मभूतां प्रकृ
तिंतेजोवचालिकोपचभलालिकांवाग्नपिहायसंभवेतितत्कादेनलभेतेयवहंनलांप्रकृतिंप्रस्मैकेतन्मेवेत्
ध ॥ तदेवाधिष्ठायनतृणादानंतरं ॥ आत्मसायपासीपपामपयं रेभवामिपयाकष्ठित्मापावीसंपलस्यानादय
सुतस्लभावेति प्रत्ययेनान्वास्मलनस्कन्भेतान्यनुपादायैवकेवलयामायया हितोपंमायाविलसत्तर्कमेवतत्ताक्षा
तेएतामनतमरोहेनेलनति ॥ एवमदंकत्स्थचिन्त्याऽः शापः स्वमायया चिन्त्ययात्मनः ॥ शरीरेग्रजासितस्पवाल्य
यवस्थाग्रंमत्वासेरगोदर्शयामि ॥ एतावत्वविशेषः लोकिकमायावीमायामुपसंहरनहितोगमायाविनम
पुपसंहरति ॥ अदेतनामतपर्मद्रचात्मविग्रहमपितेयसंदृवामेनियवेदिसनिदिवारपगमभूत्वारेविलनाणवि
ग्रहयोगात्मपुनत्स्पश्रलत्वदुमोपदेशांसिद्धाहित्वायथिरविपदशुपादानत्वलात्तासेवंस्मरत्वंप्रत्पतेनान्येति
तस्मात्सिद्धपरमेश्वरस्पमायाविनः शरीरंनित्यमितिपकेनेवदेहेतविवेसतत्मृपदेश्त्वामसुपदेयागमोति
भ्रम्यज्ञापेनितेपवसातत्तत्वमोतिगितिसावपथांप्रत्यपते ॥ देवानांकापंसिद्धामोविभेवातेतमपदा ॥ तत्रतेत
दालोकेस्मनितात्मनिपीयत्तइतिनिसायाभूत्वाविभंवापेतयासर्वस्वेवयाल्मादिकेशस्मत्गुणगास्पतेभ
वेपत्स्तापक्तानिवैस्मदीत्रिगगलिकांमायामयिष्ठायवसीकृतस्पत्रतत्ममायपात्मभवामिदेवानजानरवान्न
तोमायपानपरमार्थतोलोकवदितिव्याख्यातं ॥ ६ ॥ कदासंभवतीत्यपेक्षायामाह ॥ यदेति ॥ सार्धनद्वयः ॥ अभ्यु
त्थानंधर्मस्य ॥ ७ ॥ किमर्थंमायपाएतत्सोत्पनमाह ॥ परित्राणायेति ॥ दुष्टलोकरक्षकमंकृवतोपाविनांनापायच
संभवामियुगेयुगे ॥ ८ ॥ तन्मायामयंकर्मसाधुत्राणप्रश्नाहृतोदिव्यत्वंकृतंयोवेत्तितत्त्वतस्त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्म
नैतिमामेतिकितमामेवप्राप्नोतिएवंतेनभगवतेजन्मादिकर्मोतिजन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः ॥ ९ ॥
पतत्पूर्वमपिमतामेहेतुरस्तीत्याह ॥ वीतेति ॥ रागोविगतपेषांतेः भयंसोमदपाकोपः स्ववपरपीडाहेतुर्नितत्त्व
तनंतेत्रपायैलाःमस्मानैतनातभयकोपाः ॥ अनन्यमनस्मायानदेकप्रधानाः किंतत्तिमेवपरतनरमुपि

प्रावश्यकत्वेपि कर्मणो वैदिकत्वान्न्यायेन कर्तव्यानेष्टानेकर्तव्यं किं तत्राह कर्माणि कुर्वतीति निवर्तनात् । कर्मो ऽकर्मेति किं
विविद्विषोपलायितं ऋत्वेव हुतान्यपि किं कर्मेति । यतः कर्माकर्मणी कर्तव्येनानुमिति निरूपणं न समीचीनं नुसंकर्मसु प्रक
मेवाकारः प्रश्नो भागवतं प्रति उभे प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा शुभात् संसारान्मोक्ष्यसे ॥१६॥ तत्र ज्ञानमावश्यकमित्याह । क
र्मणा इति । तत्त्वबोद्धव्यमस्तीति स्थूलत्वं प्रवित्तत्वमस्तीति पदद्वयव्याहारः कर्मणः शास्त्रविहितस्य विकर्मणः
प्रतिषिद्धस्य अकर्मणः तूष्णींभावस्य गहना कर्मणो गतिरिति ये कुपलत्वात् कर्मविकर्माकर्मत्वं तत्त्वं निर्णयात्मस्थितं
गहने ॥१७॥ यत्कर्मादेहत्वं वस्त्वसीति । प्रतिपादितं तदाह कर्मण्यकर्मेति । कर्मणि कर्मवि कर्मात्मकदेहेन्द्रियप्रभा
पारेस्त्रविषया प्रस्य गात्मनि मुष्टोपि तेसमीति तत्र अकर्म कर्माभावं नौस्थेन तीरस्थ तरुषु चलनेष्वारोपितं स्थितत्व

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥ कर्म
णो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥ कर्मण्यक
र्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

बुध्यात्र चलनाभावमिव यः पश्येत्तथा चाकर्मणि गत्यभावमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु निसंक
मेव तत्स्वरूपं तमेव कारकादौ गत्यभावमिव तत्त्वतोऽहं न मनःप्रवृत्तेः न किंचित्करोमीत्यात्मानं पश्यन्सत्कर्मणि अकर्मभावं क
र्मणामकर्मण्येव यः पश्येत्स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी ज्ञानी आत्मनि कर्तृत्वाभिमानलेपाभावात् तच्च नाहमिति चलनादृष्टा
नित्यापारत्वस्य व्यापारात् स एव च युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च कर्मणो योगफलं तत्त्वज्ञानस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः इति
मात्रं ज्ञानेनाकर्तृत्वं ते स्तुतानि एव कर्तृत्वाभिमानाभावपता कर्माणि कर्तव्यानीति यः । तत एव तद्रूपाप्रपञ्चे
ते ॥ अथ अकर्मणि आदौ तत्प्रवृत्तिनाशस्पष्टं तेषु वासनाः शुभेरस्थान तत्र चः तत्र कर्माणि तथा कर्मस्व

तरेनिष्ठत्वेनानन्वयः । वक्ष्यतिच । येप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादि ॥ अन्यदेवताभक्ताअपिकस्मात्पुनःकारणात्तेव
धर्मानुवर्तनेनान्यसेवत्वमाह । चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टगुणकर्मोपेतंचेतिगुणकर्मभेदेकाभवः
कर्माणिगुणविभेदाद्यादीनिनानारूपाणिसृष्ट्वादेवतादिरूपाः । एवमाययाः । सात्विकराजसतामसविभागेननयापि । तानत
पादिकं सात्विकराजसप्रियदेवतादिकंचेष्टितंकस्यचित्स्वभावतस्तत्सात्विकं राजसएवतेनतेराजसायितिविभागो
इत्यनेनकस्मात्तपोनागुणकर्मणास्वभावेनमन्यदेवतानामपिमनुष्याणाम् । गुणभेदमाधिपत्येरिवदेवपीमाम
मेवत्वमिदंरूपमयेव । यद्वागुणविभागशः इतियोजनीयम् । सत्वप्रधानाःब्राह्मणाः तेषांकर्मशमदमादिकं स
त्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाःतेषां शौर्ययुद्धादिकम् । तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्याः तेषांकर्मकृष्यादिकम्
उपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्राःतेषांकर्मशुश्रूषणंचेति । गुणकर्मविभागैरेवंतेनचातुर्वर्ण्यमितिसृष्टमित्यर्थेच
न्चत्वारोवर्णाः । गुणकर्मविभागशोमयासृष्टाइत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ताअपिमदुक्तकर्मकारित्वान्म
द्भक्ताएवेतिभावः । ननुएवंवैषम्यंस्यादित्याशंक्याह । तस्यकर्तारमपीति । तस्यचातुर्वर्ण्यस्यसृष्टिकर्तारमपि
मद्वदनंतसामर्थ्यनिर्मितमपि अकर्तारमेव । तस्यकर्तारंमायापूर्वकमित्यकर्तारमेवअव्ययम्अविकारिणम् ॥ १३ ॥
ननुकर्तृत्वेपिकथमकर्तृत्वमित्याह । नमामिति । कर्मणिलेपोविक्षेपाभावात्स्वभावेनतोत्राह । नमेस्पृहा । कर्तृत्वा
भिमानोनास्तिअलेपकत्वाच्च । मयीमेनामनःकर्तृत्वेनव्याप्तंइतिपदेनव्याप्तवादकर्मणःकर्तृत्वाभावान्ने
एतेनयः इतिमांयोभिजानातिसकर्मफलस्पृहात्यागात्कर्मभिर्ननिबध्यते ॥ १४ ॥ एतदेवशिष्टाचारेणदर्श
नतदेवंकर्माहयनि । एवंज्ञात्वेति । एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैर्विदेकत्वात् । ननुपूर्वैकृतंकर्म इत्यर्थः । पूर्वैः पूर्वतरं प्रयत्न
तरेकृतं । आत्मज्ञानमोक्षकर्मार्थमितिवार्थः ॥ १५ ॥

गी॰
६६
65

वाकादेव रजतत्वं विदंति न तस्य प्रत्यवाहुतिलक्षणात्याउपरला प्रयोजनमलिपवमकर्माण्यसंन्यस्य करेवादिनत्वम
सीति वाकाहु यित्वा कर्मप्रतिपत्तिर्भवति स्वकर्मत्वस्य सम्यग्मस्यत कर्त्रादेनेवाकर्म इष्णाउपासीनस्य भाव
नाद्यानोत्कर्षादि इपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति ॥१८॥ अविद्वांकर्मण्येवभावनोइष्टोयंतु विद्वांक
र्मर्पणेन सैति ॥ यस्य सर्वे समारंभा इत्यादि त्रिभिः ॥ यस्य विदुषः सर्वे समारंभते इति समारंभाः ॥ कर्माणि कामे
न फलेच्छया ॥ संकल्पेन अहमिदं करोमीत्यभिमानेन वर्जिताः ॥ तं ज्ञानाग्निना कर्माद्याबकर्मादिदर्शनेन त
दृग्धानि ॥ अंकुरीभावानि ॥ वचितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पंडितं बुधा आहुः ॥१९॥ नन्वप्रापत्तोपितेनैव
ज्ञानाग्निना दग्धं कर्मदाहेपि क्रियमाणं तत्स्यात्प्रमविदित्यत आह ॥ त्यक्त्वेति ॥ आत्मलाभेन नित्यतृप्तस्त्याक्त

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥१९॥ त्यक्त्वा क
र्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥ निराशीर्यतचित्तात्मा
त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

लासंगं मत्काकर्मणि लौकिके निराश्रयत्वात् ॥ अहंकाराद्युपेयाणादिकर्म क्रियते निराश्रयो निरहंकारो
यस्मात्ततो कर्मासंगं त्यक्त्वा करोमीत्यभिमानेन यस्त्याको कर्मणि लौकिके वैदिके वा अभितः सर्वात्मना प्रवृत्त
रोऽपि प्रवृत्तोऽपि स नैव किंचित्करोति ॥ अतो स क्रियमाणमपि कर्म न फलाय भवतीत्यर्थः ॥२०॥ नन्वेवं
स्मात्सौ ज्ञाने कर्माकरणात्कर्वाणमुमुक्षोमेवतत्तदरमित्यस्यां स्यात् ॥ यस्य गृहस्थस्य न प्रत्यवायो वदमितिवत्
निरेकमनुविनाहं निराशीरिति पानिष्ठारिग्रहः त्यक्ताद्विपरिग्रहवर्जितः सम्यक् तोषं चेतनिराशी यो गोस्य ६६
संयमयानिरुद्धवयंति चित्तं बुद्धिः ॥ आत्मा च देहेंद्रियसंघातो येन स यतचित्तात्मा त्रिकालेनिरुद्धवा सा

यथैव नष्टोपमानेनं बंधहेतुत्वाभावात्कर्मेदं मिति यः पश्येत ॥ तथा प्रकर्मेति विरुष्कर्मा कदेशप्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मे
दं मिति यः पश्येत्स बुद्धिमानिति तदंसगतमेव नित्यकर्मेति प्रकृतं दं मिति तत्र नस्य शुभमोहहेतुत्वाभावान्निया
त्तानन्तेन तस्यैवाशुभत्वा ॥ नचैवं तं कर्मिणा कामेनं बोधन्यायतत्वेनाप्येतावद्भावानेबुद्धिमत्ताशुपपत्तिरितिदिक
ऐतनकर्मेति नानकर्मविशुद्धेप्तदेरहेपुण्यः परएण्यपण्यानुस्वतं तं सर्वं भ्रमाधिष्ठानमकर्म प्रवेहेतुप्रकार
चैतन्यं परमार्थं दृष्ट्या यः पश्येत्तथा प्रकर्मणि सप्रकाशे रगत्वत्तनिकल्पितं कमहदेवमायामधुपदपरमार्थस
दिति यः पश्यति सबुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वात्कृत्स्नवेवेवगोतिनत्यनत्पत्वाय्यचतुः तद्विसगतमेव कर्म
कृत्स्नकर्मप्रवत्यामात्मन छेयकर्मप्रत्नावे तत्त्वतानानवसरात्नापिकर्मरोधित्ततमकर्मेति पश्येत्भा विका
कर्मसत्पाद्यप्रकर्मणः प्राप्यं देहं गरहीतृयाकोत्तस्पाः पुष्टिमादिसंवत्वानाभिवाभ्यामनितिपानदृत्वादि
तिसंक्षेपः ॥ यद्वा कर्मा कर्मणोश्च कत्वेन चोपलिप्याचतयोर्वैलक्षण्यपदर्शनमुचितं ॥ अतोपदकर्मणामवि
शेषितेन तदेवकर्मनान्योत्रैति कर्मलक्षणपच्च कर्मणाविशेषितंतदेवा कर्मेति कर्मलक्षणामितिमार्गेऽयं प्र
तापरिकल्पकर्मप्रवर्तकत्वे सामान्येतत ॥ अकर्म स्पदसमंकृत्स्नं प्रसाः पश्येत कर्मतरंगोषु प्रसरहीश्रम
पासेत ॥ अहंकर्ताहं इति तेः लपाटमहमेषव ॥ मेचोट महमेवात्मतरमयिरहं हृतमित्यत ॥ सन्यथा प
त्वेनेतहृत्त्वेषाणमवाणोगाहनकर्मण्येकाति ॥ किनदकर्मप्रत्यक्षमेवस्वानत्पाकेत्यत्तां ॥ यत्रै
नन्कर्मसुप्रापकाचात्मकेशान्ते ॥ प्रापकेष्वपिनकर्मणामभवति पापः पापेनेति तन्मले चत्तावडः एवोदिक ॥ अहं
मात्रेप्रहः ॥ तेमप्रत्ककेलतेनेभ कर्मणो वेदकर्मण्यस्य सरहत्पकर्मणोवाक्यलाभिमितिषः पश्येदिति
श्रयमाव ॥ यथा रत्नासमाने समेपवशात्ताचयशीरज्जुरित्यभीतिकाकातरस्परजनत्वविवेदपशावन्यादर्शने
पश्यमानोनरः सपेभिमं रज्जुरहणोपप्सेपितिनिधीज्यतेसचोपासनदा तं सर्पं हिस्तन्यरज्जुत्वमेवदितिपत

गी
६८

66

नलिप्यतइत्युक्तंयतोयज्ञायैवयज्ञार्थमेवाचरतिअतःईश्वरप्राप्तिफलस्पृहानिष्पादस्वरूपस्यफलाभावः॥गत
संगस्यमुक्तस्ययज्ञायकर्माचरतोज्ञानावस्थितस्यसर्वकर्मक्रियादिकंसर्वप्रकारेणनिष्प्रयोजनंसम
ग्रंफलेनवासनयासहसमग्रंप्रकर्षेणनिरन्वयंविलीयतेननश्यतोनकदाचिदपिप्रादुर्भवतीत्यर्थं
चक्रियमाणकर्मफलयोर्विद्वद्दृष्ट्यावास्तवाभाविकत्वात्तेषांफलजनकत्वासामर्थ्यंस्वतोप्यस्ववदप्रसादोद
यत्वात॥अतएवज्ञानेनदग्धकर्माणंविद्वांसंकर्माणिनलिप्यन्तेपापकेनेतिवचनस्यप्रज्ञादग्धपापाभिरु
द्धःसाधुकर्माणिषितःपापकर्माणिनिबद्धोऽपनस्वेषकर्मणांमुख्यत्रागमनदर्शनानातनतेषां
वलंकुत्रापिलयोगीतिषेध्यं॥२३॥कुतोविद्वत्कर्मणांप्रविलीयतेसर्वकार॥ब्रह्मार्पणमिति॥यतोविदं
मःसविकल्पसमाधौसर्वंजगत्ब्रह्मेतिपश्यतिनिर्विकल्पेतुपश्यति॥तथाचश्रुतिः॥किंकारणंमिमत्यक्रमक

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं॥ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना॥२४॥

लःस्वभावइतिकालादीनित्येकेइत्यनेकानिकारणानिपृथक्त्वेनकारणानितिपतेध्यानयोगानुगतात्मप्र
त्यक्षच॥देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिसमाधिनादर्शयति॥तथाचसमाधिनासर्वंब्रह्मणाकलि
तत्वेपश्यतांतेषांपदर्पणमर्पणसाधनमंत्रादिकंहविरादिब्रह्मैवपश्यतोह॥सर्वंब्रह्मानुषंगतोपः॥यदर्पणीयंह
विस्तदपिब्रह्मैवयत्रहूयतेइत्यनेनक्रियाहूयतेतदपिब्रह्मैवब्रह्मणाग्निरित्यनेनतदपिब्रह्मैवयद्गृहीतंतद्रूपिब्रह्मैवहूयते
तेदपिब्रह्मैवहु॥ब्रह्मणेतिषटमध्याहृतेस्वं॥पयुज्यमानेनहूतेनहूयमानेवहूतेयतोतेनकर्मणागंतव्यंब्रह्म
प्रत्यक्फलंनदपिब्रह्मैवकिंबहुनायोंकेविनस्यकर्मप्रयत्नासनादिकंनसर्वंब्रह्मैवतेनकारणेनसमाधिना
समाधिनानात्मसमाधानात्कोस्यपरःसर्वमस्यब्रह्मात्मकमस्यचपरमात्मनःस्मन्॥अतःसर्वेषस्यफलस्याभा ६०

मंतरं किंचिदकुर्वतः । सव्यु... शरीरं स्वशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षान्नादि केवलं तदपि संग्रहमकुर्वन्न
पि किल्बिषं याचन्नोपवसन्गृहे नैव ग्रहणादि इति यावत् । अधिकारे चोदिता गृहे ... ग्राहकस्य संग्रहस्य वा यत्नाभावान्नाप्नोति
विधिनतोषं यागात् । यत्तस्मपरिग्रहः स निराशीः स्पृहयन्चित्तात्मा । केवलमपि शारीरे कर्म कुर्वन्नविहिताक
रणात्किल्बिषं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२१॥ नन्वपरिग्रहः कुटुंबभरणाद्यसंगतया कर्तव्यं चितत्वपायासशाखानृगृहे त्वादि
त्यत आह । यदृच्छेति । यदृच्छया अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः । तथाहि । ...
जीवनं ... स्यान्नित्यमिति ... लाभे
लाभे वा सुखदुःखातीतः विमत्सरः परस्य लाभे ... समः यदृच्छालाभे नैव रहितपश्चात्

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥ गतसंगस्य
मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

किंच गतसंगस्य निष्कामस्य मुक्तस्य ... रागद्वेषादिनिर्मुक्तस्य ... ज्ञानावस्थितचेतसः ...
... यज्ञाय आचरतः कर्म समग्रं ... प्रविलीयते । तथा च स्मृतिः । ...
... ॥२३॥ ...
... ॥ ...
...

67

करोत्या उपसंहृतानेनतानींद्रियचित्तकान्यक्तस्यात्कंवायवीये। दशमन्यंतरालो इति हुंतींद्रियचित्तका इति॥ २६॥ तेनैव
सिद्धयोगाग्निमर्पयाह॥ सर्वाणीति॥ इंद्रियाणां कर्माणि श्रवणादीनि प्राकुंचनप्रसारणादीनि समष्टयासाहीनि॥ अपरे योगि
नः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन देहेंद्रियप्राणमनोऽतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रका
शिते जुह्वति प्रविलापयंति इंद्रियप्राणानां हि तन्मात्रिव प्राप्तौ नुपसंहृत एवास्ते तन्मात्रं चरस्यमनसोनुपसंहा
रात्॥ बुद्धियोगिनां तन्मनसोप्युपसंहारात्॥ तदा तत्स्यप्राणस्यापि उपसंहारो भवतीति विशेषः॥ एतद्यावन्नि
बुद्धेर्वोरस्याभावात्सर्वं बलीनत्वात्ः समर्मधि बुद्धिरोलनत्वेनैव बुद्धेः स्वत्वेन आत्मानात्मानात्मनि तत्वबुद्धिरूप
संहृतास्तत्पवेतात्प्रकृत्यात्कंवायवीये वा हृदयासंहृतानीति हुंति विगतत्वरात्केवलाः॥ बुद्धौ लीनाः दश
संहृताभिमन्यंतरालो त्वत्तनुसंगात्॥ २७॥ एवं यज्ञं पंचकंश्लोकत्रयेणोक्तं॥ अथैकेनैव श्लोकेन पंचयज्ञानाह॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ २७॥ द्रव्यय
ज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥ २८॥

द्रव्येति॥ द्रव्यसाध्याः वापीकूपारामाः तीर्थं बहिर्वेदिकायां वा दत्तं श्रौतयज्ञानां प्राप्तानां यागेव द्रव्ययज्ञाः॥ त
एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः तथा तपः॥ कृच्छ्रचांद्रायणमासोपवासादि तदेव यज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः॥ तथा
योगयज्ञाः सगफलस्यागपूर्वकं संध्योपासनादिनित्यकर्मसमाधेनात्मकर्मणः समनुष्ठानं ततो या धा
या कोयोगः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः॥ यद्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरू
पः अष्टांगो योगः चित्तवृत्तिनिरोधः स एव यज्ञो येषां ते इति॥ तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदा
ध्ययनरताः स्वाध्याययज्ञाः॥ ज्ञानेन शास्त्रार्थस्य पूर्वापरमीमांसया विचारः स एव यो येषां ते ज्ञानय
ज्ञाः॥ ज्ञानयज्ञा इति स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः इति समासः॥ यतयः॥ संशितव्रताः सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं ये

वात्॥ कर्मापि प्रविलीयते तत्कार्याभावाद्दग्धवदेवेति भावः॥ यत्तु कर्मणि नदोषोऽत्र वचनात्॥ ईदृशं च ब्रह्मस्वरूपं हि यत्र विधी
यते इति वा तोऽनंतरोपक्रमादिविरोधात्॥ ब्रह्मैव पापप्रकृतत्वाच्च संगतमिति भाष्ये एवं निरस्तत्वादिति ब्रह्मणैवंदाक
रकोऽपि मुनादिकर्तृत्वं॥ कोऽयं ते साक्षिकं प्रत्यक्षं तत्र वदत्र विदामनुभवाद्वैवफलमभवतीति तत्र तत्सा
स्यैवं वा नीयमिति दिक्॥२४॥ एवं सम्यग्दर्शनं यज्ञत्वेन संपाद्य तत्स्तुत्यर्थं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति॥ दैवमेवेत्यादि
ना॥ दैवं देवताप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादिरूपं यज्ञं तमेव केचिद्योगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते॥ अपरे तु ब्रह्मैव सत्य
ज्ञानानन्तादिलक्षणं कर्मेदं गतत्वाद्दग्धिरेवाग्निस्तत्र यज्ञं जीवं यज्ञशब्देन
न नाम सुपावा आत्मनैव निरुपाधिकेन जुह्वतीति॥ तदेतत्कर्मैव महाकाशे घटाकाशप्रक्षेपेण

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति॥२५॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्य
न्ये संयमाग्निषु जुह्वति॥ शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति॥२६॥

प्रविलापयन्ति॥ सोऽयं ज्ञानयज्ञः प्रशस्तः॥२५॥ यज्ञान्तरमाह श्रोत्रादीनीति॥ तत्र केचिद्ब्रह्मचारिणोऽन्ये तु वा विशेषतत्पादस्य
न श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति संयमाः अनेकविषयत्वादनेके एव कृष्णलामृततावत् योगाः तद्वशिक्तः प्रोक्तं भुव
न त्वानंदस्वरूपे संयमात्॥ अन्ये तु गृहस्थाः शब्दादीन्विषयानिन्द्रियाग्निषु जुह्वतीति सर्वत्र संहारे न
न्वात्॥ तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वतीति प्रविलापयन्ति॥ तत्र श्रोत्रादीनां जुहोतेरर्थः निवृत्तिरिति
दानादावीन्द्रियाणां नन्वभवेति॥ न हि तत्र प्रविलापने तेन विषयानुभवो भवति सोऽयं ब्रह्मचर्यसाधने
योगोऽयः॥ एवं सात्त्विकराजसानां तत्तद्गुणप्रवृत्ते तथा विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य करणाः॥ पारमार्थिकानस
माधानकं मनसः संयमेण कर्मलाघवात्प्रतिपत्तव्यं केनचिद्रागादिकं मनो विषयविषयोगारंभ
नानेन्द्रियाणि विलीनेषु तेषु समाधिर्जुहोति॥ इन्द्रियविषयादिभोगः॥ न निर्दिष्टो नियमनश्चादिषु

श्री
६१

सर्वेषामेतेषां मध्ये यज्ञसमष्ट्यनुष्ठानक्रमतः फलमाह ॥ यज्ञेति ॥ यज्ञाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्न
ममृतास्वादिभुंजते ते चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्म सनातनं प्राप्नुवंति अयज्ञस्य दोषमाह नायमिति अयज्ञस्यात्यंतमपि क-
स्यापि पंचयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानरहितस्य अयमल्पसुखोऽपि लोको नास्ति कुतः परलोकः अन्यलोको वा कुतोऽन्यः कु-
रुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वितता विस्तारिताः सर्वे वेदप्राप्ताः इत्यर्थः ॥ कर्म
जान् कायिकवाचिककर्मजान् जानीहि एवं ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञानात् संसारान्मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञानेन मोक्षो न कर्मणेति द्योतना-
र्थः ॥ ३२ ॥ यद्यपि यज्ञस्य फलं ज्ञानं तथापि श्रेयानिति ॥ श्रेयानिति ॥ द्रव्यमयात् यज्ञात् कर्मयज्ञात् देहादिनिष्पाद्यात् प्र-

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनं ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं
बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तद्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः निरोधयज्ञः ... श्रेयान् प्रशस्ततरः यस्मात्
न प्रतिपेयज्ञन्तेषामपि ... सर्वमिति ॥ कर्म कर्मफलं सर्वं अखिलं ...
द्वारादियुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा ...
भिप्रायेण यत्किंचिन्न ... ॥ ३३ ॥ तद्विद्धीति ...
शिनः तत्त्वदर्शिनः ज्ञानं ... श्लोकः ॥ ३४ ॥ ६१

एकादशं पक्षमाह॥ अपाने इति॥ अपरे अपाने प्राणं जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं
कुर्वन्तीत्यर्थः॥ तथा प्राणे अपानं प्रक्षिपन्ति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा मुखना
सिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः ते प्राणापानगती रुद्ध्वा
प्राणायामपरायणाः प्राणायामं तत्पराः कुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ २९॥ द्वादशपक्षमाह॥ अपरे
इति॥ नियता नियमिता आहारा येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्प्राणभेदान् इन्द्रियाणि च
प्राणेषु जुह्वति इन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वात् ... श्रोत्रादीनि वागादीनि च प्राणेषु ... प्राणे तत्र

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥ २९॥ अ
परे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः॥ ३०॥

लोपममनस्थितानेकानादिसंचितः करणेभ्रुवितिमेदपवृत्ते: प्राकृतबहितानानाअपरः प्राणान्जुह्वति प्रविलापयं
ति॥ इन्द्रियाणि संकल्पात्मके मनसि संहृत्य मनो नामविषया णात्मके चित्ते संहृत्य तदपि अहंकारे संहरंति
सर्वाभिमानशून्ये अहंकारे ... तदाभावात्मके वस्तुनि ... लयं वा ... लीयते॥ तदेवं सर्वाभिवृद्धि
तेषामभिमानिकार्यवृद्धियोगेष्वपि सर्वेपीत्युक्ताः ... प्रकृतं वायवो ये ...
सिमानिकानि ... अन्तरात्मनि नु ... गाः॥ ... योगेन योगिनः॥ ... एतन्नु ...
... सर्वेप्येते यज्ञविदः ...
... यज्ञाः कल्मषक्षयोपेवमवेति ... नः ...

श्री
१

69

अज्ञ इति ॥ अज्ञः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः अश्रद्दधानो यत्नेन संशयात्मा त्वसाध्यः यतः मित्रादिष्वपि तं
शयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति नापि परः वेदवाक्येऽपि संशयात् ॥ अतएव सर्वदा संशयाकुलत्वात्सु
खमपि न स्यात् नास्ति तस्मात्संशयोऽनर्थमूलः ॥४०॥ किंच ॥ योगेति ॥ योगेन कर्मणा कर्मदर्शनात्मकेन सं
न्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा यस्कान्ति कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानेन सम्यक् छिन्ना

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥४१॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्र
ह्मज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

संशयः आत्मा देहान्यो वा अन्यो वापि विभुर्वा विभुर्वापि कर्ता अकर्ता वा अकर्तापि एकोऽनेको वा
एकोऽपि सगुणो निर्गुणो वेत्येवमादयः यस्य स तं ज्ञानसंछिन्नसंशयं अतएव आत्मवंतं शमदमादिपरं क
र्माणि कृतानि न निबध्नंति हे धनंजय ॥४१॥ तस्मादिति हृत्स्थं बुद्धिस्थं ज्ञानासिना ज्ञानखड्गेन योगं स १
म्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्मं कुरु उत्तिष्ठ युद्धायेति शेषः ॥४२॥ इति [illegible] र्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥

यज्ज्ञात्वेति यज्ज्ञात्वा चित्तस्य शुद्धत्वं मद्भक्त्या प्राप्य एवं इदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि अपि च येन ज्ञानेन भूता
नि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि आत्मनि अभेदेन त्वंपदलक्ष्यार्थे आत्मन्यथो परमेश्वरे प्रतीचि द्रक्ष्यसि ज्ञानान्यो कोऽपि
द्वैतिमतो वान्यस्य द्रष्टुर्निषेधात् आत्मनस्तथा द्रष्टृत्वात् निभूतानामात्मनीति द्रक्ष्यसि अथो मयि स
चिदानंदे परमेश्वरे आत्मनोपि ॥ तेषु तस्मादेकत्वं सर्वोपनिषत्सिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः इति ॥ ३५ ॥ अपि
चेति ॥ वृजिनं वृजिनानां ते बंधमोचनसमुद्रे तोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ यथैधांसीति ॥ एधांसि काष्ठानि क

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि
चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथै
धांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ न
हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ ॥ श्रद्धा
वान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

ंगेभिप्रायरूपादन्यानि ॥ ३७ ॥ न हीति योगेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः संस्कृते
योग्यतामापन्नः कालेनेति चिरमप्यनसाध्य स्वयंज्ञानं सेवा च्यते ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् लभते ज्ञानं श्रद्धावा
नपि मंदप्रयत्नो भवेदित्यत आह तत्पर इति ॥ तत्परोपि अजितेंद्रियो ना भवेदित्यत आह ॥ संयतेंद्रियः परां शांतिं वि
देहकैवल्यं अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्तेनंतरं ॥ ३९ ॥

गी
७२
ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनो विक्षेपः संन्यासिनो न स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यत इत्याशंक्याह
ज्ञेय इति यो रागद्वेषरहितः स कर्मस्वावर्तमानस्तु केवलं शुद्धाऽतो नित्यं संन्यास्येव एतेन साधनभूतयोः
सांख्ययोगयोः रागद्वेषराहित्यकृतं साम्यमुक्तं फलभूतयोस्तु सर्वविकल्पराहित्यरूपं साम्यमनन्तरश्लो
काभ्यामुच्यते तथापि चित्तसमाधानात्॥ कदाचित्संन्यासिनो रागद्वेषापाताशंका नास्ति नेतरस्येति स एव श्रे
यानिति भावः॥ यद्यप्येवं तथापि द्विप्रसिद्धुनिर्द्वन्द्वः॥ द्वन्द्वः संन्यासेन तयोगात्मानात्मनोर्मिथुनं परस्पराध्या

50

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति॥ नि
र्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते॥३॥

सक्तरीहेतवः॥ सांख्यः रागपुद्यदेहेषु वस्तान्नस्मान्मतेनोच्छेदात्सुखं कर्मकरणा संविताविवं यात्मसंसारान्के
वलेन ज्ञानेनैवमुच्यते॥ न कर्मणापीत्येतन्ने॥ यद्वा निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वं वै मिथुनं तस्मान्निर्द्वन्द्वात् मिथुनं प्रजापतेरि
ति श्रुतेर्द्वन्द्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः स्यादिमां गोसंन्यासी अन्यथा संन्यासेन मुच्यते रागादिलेपस्याभ
यत्र तुल्यत्वात्॥ अत्र च कुटुम्बभरणाद्यभावात् सुखं मुच्यत इत्यर्थः॥३॥ ७२
॥ ॥

त्तीयध्यायेलोकेस्मि... निष्ठेतिविभिन्नाधिकारिकंनिष्ठाद्वयमुक्तं... कर्तृत्वाभिमानरहितस्य संन्यासः
प्ररुयेश्रुतेरत्यादिनाकर्मनिष्ठायाज्ञाननिष्ठांगत्वेनभगवतानिवेदनातदृष्टंतत्वमुक्तं॥ कर्मण्येवाधिकार
स्तइत्यादिनातुसर्वंकर्मखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यतइत्यादिनाकर्मणोज्ञानस्यैवश्रेष्ठत्वमुक्तं तत्रैवहि
ज्ञानंकर्मवाकर्तव्यंसंन्यासोवाकर्तव्यइत्यनाश्चयापप्रोक्तं॥ अथेदानींपंचमषष्ठयोःतानातिज्ञानवैराग्यपराः
प्राकृतकर्मवानुष्ठेयंसंयतेतेनवेराग्येणसुविचितमनिश्चयंकर्मसंन्यासेतत्त्वानानंतरत्वेयोगानुष्ठेयइत्य
यने॥ तत्रचकर्मसंन्यासंपरिग्रहइतिसंन्यासः योगमार्गेनिष्ठातिष्ठेतिकर्मयोगाश्रयेकर्मंप्रतिविहितः॥ नैष्ठ
योःश्लिष्टिगीतवपुगमदेकेनमया नज्ञानकर्मंशाकालेपरस्परविरुद्धत्वादितिमन्वानोर्जुनउवाच॥ सं

अर्जुनउवाच॥ संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि॥ यछ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितं १॥

श्रीभगवानुवाच॥ संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशि
ष्यते॥२॥

न्यासमिति॥ हेकृष्णपापकर्षणमेनहज्ञानार्थेनेसंन्यासंकर्मयोगंचउभयंपरस्परविरुद्धंकथंशंससिकथ
यसिपुनरिस्त्वेननप्रागपित्वयावेदकर्तरेद्वयंहितमसीतिगम्यते॥ तद्यान्वकर्मोभवतःपतमेवप्रयुंजे
नोलोकस्थितःप्रवर्तते संसारमेवनिःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया॥ प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाःपरंवैराग्यमाश्रि
ताइतिचतथा॥ तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति॥ मद्ध्यप्रत्येश्रु
त्यैव ब्राह्मणोयत्क्रियतेतन्नुरितिचस्मार्तीप्रयत्नरफंनयोःपरस्परविरोधः॥ कर्मातिविहितत्वेनप्रशस्तयोर्म
ध्यएकंश्रेयः॥ प्रशस्ततरंयत्तन्मेसुनिश्चितं॥ ब्रूहीति॥ मत्रःअत्तरं भगवानुवाच॥ संन्यासइतिनिःश्रेय
सकरौज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात्तथापिकर्मसंन्यासात्॥ अविरक्तेनक्रियमाणकर्मयोगएवविशिष्यतेविशुद्धे

ब्रावैराग्यादिहेतुत्वात्॥१॥

श्री
७२

योगैः योगिभिः ॥ अपि शब्दात्र चतुर्थ्येकैयोगाशाद् स्थाने मोक्षाख्यं एकं अभिन्नं सर्वोपजनमोक्षकरं यस्मा ॥ ने
नैव निर्विकल्पस्थान प्राप्तेत्थं नैष्कर्म्ये ब्रह्मणोः स्यातां तत्तु नानात्वं यथा विप्रते घटनायेति प्रसिद्धि विरुद्धमितिभावः
कारः ॥ संन्यासस्त्विति ॥ संन्यासेनैव स्वेच्छया योगान्तोऽयोगं विना संगमुद्धं हे महाबाहो अप्राप्नप्रः निर्विक
ल्पसमाधिस्थितान् न माप्तो यत् नह्मकालं प्रतिपत्तुपायमतः प्रवक्तनं ॥ शुद्धचित्तः निहितो यमादिसाधना
वादाद्रूपं श्रुतिविरोधः संन्यासिनां तत्परत्वस्थितिहः समाहितात्मानात्मनेवात्मानं पश्यतीति श्रुतेर्वह्म
माहित्वत् समाधिरूपमात्मदर्शनार्थं त्वत्परदर्शिनं त्वा तत् ॥ तथा च समाहितपदं वार्तिककारैर्व्याख्यातं हा

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥६॥

ननु अयं शुकादेः स्वाभाविकरागप्रतिबन्धवत् निषिद्धानि कर्माणि शमादिभिः अतात्ते अन्तये शुद्धसा
त्त्वरागकस्यं प्रति समाहितात्मानः श्रुतानीतर्किरोधो विधीयते ॥ अतानेऽप्रंगरूपदेशापेक्षत्वेये शु
मानमेव अवहारनिरोधे शुद्धिं ही हन्तमोहि यत्र यमश्रुकावारोपनिरूलं विषयंणास्य तिस्रः कालेषु वि
द्वन्द्वोपतः ॥ एको भूपायः सर्वत्र वेदान्तेषु मन्त्रितः तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थज्ञानं समपत्यर्थं मा दराद्दि
ति ॥ एवं व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह ॥ योगयुक्तः इति ॥ मुनिर्मननशीलः चिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माधिगच्छति
वाक्यश्रवणमात्रेण न तु केवलसंन्यासी यथोक्तः ॥ न च संन्यासनात्वैव सिद्धिं समधिगच्छतीति ॥६॥ ७२

71

नन्वेकरूपताशंकायां ... सम्मतनयोः ॥ ... फलतः श्रेयानिति शंकाद्वयोरपि फलतः साम्यमित्या
ह ॥ सांख्ययोगाविति सांख्यशब्दोऽत्र संन्यासार्थः । एको भावेनाध्यासनं तत्रैव ... ते ... व ... सते वेदस्व
रूपमनयोरिति सांख्यस्थलस्य कारणप्रपंचस्य निर्विकल्पप्रत्ययस्यात्मविलयेनेनजोऽर्थाभिनिवृ
त्तिः तन्मात्रप्रत्ययो धैर्यस्थितः सत्यातः सचराचरादितत्त्वं यतो पदार्थानामात्मन्येवाभावेनावस्थानमात्र
प्रविलापनं तथा योगोऽपि श्रुतिहेतुसंप्रयोगसनादि निर्विकल्पसमाधेस्तत्प्रत्ययानां तत्र स्मृतिः स्थयोग
स्थलत्वं योगाभ्यासनवृत्तिनिरोधयत्नवृत्तयस्त्रयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः पंच तत्र प्रत्य
क्षानुमानागमाः प्रमाणानि तेषु मतं त्विंद्रियं तज्जा वृत्तिः प्रत्यक्षा विपर्ययस्तु मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥४॥

तत्रैव रजतादिविषयं भ्रांतिरूपं तत्रानेकं संयोगोपि रथ्यं स्तु किंवै रजतं तैके स्यैव पीति तास्तत्तरवं ज्ञानेन वि
पर्ययज्ञानं भवति ॥ विकल्पस्तु शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः ॥ यथा पुरुषस्य चैतन्यं नोऽहि पुरुषस्य चैत
न्यतत्त्वं पार्थक्यमौलिकिं तु चैतन्यमेव हि यावद्वस्तु त्रयेणोच्यते ॥ अभावप्रत्ययालंबनसत्त्वतमस्श्लिष्ट
वृत्तिर्निद्रा अनुभूयते सा पंचविकल्पः ॥ अनुभूतानुपातीवस्तुशून्यः एकस्मिन्नात्मनि तु द्विरस्ति चकमेडु
दृष्टान्तिनिद्रास्मृतौ लोकप्रसिद्धे एतासां निरोधे निर्विकल्पः प्रमाणानां वृत्तीनां निवृत्तेः फलं भगोऽसांख्य
योगो ऽभ्यासधनमेतेनेयासकर्मयोगाधीनतं उपयोगः साम्यमेव ॥ कतिनां संन्यासीऽप्यनेन नहीं चित्तप्र
पृथोऽनेकमतेन चाते ॥ अभ्यासवृत्तिनिरुद्धे फलं निर्विकल्पत्वमात्मावस्थितिरूपं ॥ ५ ॥

गी॰
७२

न लिप्यते न दुष्यत इत्यर्थः ॥ नैवेति ॥ तत्त्ववित् अहं नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्येत केन हेतुना ॥ इंद्रियाणीत्युपल
क्षणमिदं प्राणादेरपि इंद्रियाणि इंद्रियार्थेषु विषयेषु वर्तन्त इति धारयन् निश्चिन्वन् न अहं विषयेषु वर्ते इति मत्वा
धारयन्निति देहादिव्यापारं यथा ॥ तत्र दर्शनादयः पंच ज्ञानेंद्रियाणां व्यापाराः गमनस्वप्नश्वासाः प्रलापविसर्गग्रहणानि कर्मे
द्रियाणां मनसस्तु उपलक्षणानि उन्मेषनिमेषौ प्राणस्य स्वस्वविषयेषु बुद्धेः उन्मेषणनिमेषणकर्मत्वात् प्राण
स्येति विभागः ॥ कर्मस्वप्यविवेकिनः पतनानि कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्माद्वः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवं विद्वान्न लिप्यते तस्मादेव

72

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वस
न् ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥ कायेन मन
सा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणीति ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि कर्माण्याधाय ईश्वर एव मम कारयितेति मत्वा तदर्थं करोतीति समर्प्य यः कर्माणि करो
ति सः पापेन न लिप्यते पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥ कायेनेति केवलैरिति विशेषणं सर्वत्र संबध्यते
केवलेन कायेनाहंकाररहितेन केवलया बुद्ध्या ममताशून्येनैव मनसापि संगं त्यक्त्वा देहादिमोहविविक्ते पा
त्मनि ना किं कावहं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति आत्मशुद्धये चित्तशुद्धये तस्मात्त्वमपि
चित्तशुद्धये करोत्येवेति तदेव त्वं कुरु ॥ ११ ॥

७२

योगेति॥ योगेन नित्य[illegible]समाधिना युक्तो योगयुक्तः अत एव विशुद्धात्मा विशुद्धसात्त्विकदोषरागादीनः अ-
न्तःकरणं यस्य सः [illegible] विजितः स्वाधीनः आत्मा देहो येन सः विजितात्मा अत एव जितेन्द्रियो जितानि इन्द्रियाणि ये-
न सः [illegible] अत एव देहात्मभावे इतरेतरविशेषणार्थः॥ अत एव जितेन्द्रियो जितानीन्द्रियाणि
येन सः॥ विशेषणार्थमुक्तः तत्पूर्वपदार्थस्य भेदमाह॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेति॥ सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां
चेतनाचेतनानां आत्मभूतः कनककमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतः कारणं तत्प्रत्यात्मा कार्यस्य सर्वभूतात्मभू-
त आत्मा यस्य तेन सर्वेषां भूतानां आत्मभूतकनकमिव कुण्डलादीनां आत्मभूत आत्मा यस्येति॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥

ब्रह्म सर्वभूतात्मैव एतावता सर्वेषां भूतानामात्मभूतेनात्मनोपाधिकमित्येतावदुक्तं तं च सर्वभूतस्यात्मभूतस्यात्मा यस्येति
विग्रहो दर्शितः॥ न तं मे केवलं कारणाभावात्॥ सर्वं पदेनैवोक्तत्वात् योगे परस्यापि आत्मभूतेनोपाधिकमेव सर्वं
भूतस्थितत्वं सर्वभूतात्मा यस्येति॥ अत्रापीष्टार्थलाभात्॥ सर्वं च आत्मा तस्य तद्गत आत्मा यस्येति विग्रहे
सर्वात्मभूतात्मेनैव तेनैव सिद्धं प्रथमभूतपदस्य वैयर्थ्यं च आद्यमते तस्यादेहात्मभूतस्यात्मा यस्येति॥
सैव तेन वैयर्थ्यं द्वयाते॥ परस्य तत्रोपादानत्वं लिङ्गेन [illegible] ततो वस्तु ब्रह्माभेदात्म्य नरतिविहद्वैरोध
त्वयः स्तुतः यतोऽयं सर्वं कारणात्माः अतो हि नित्यशोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते अतः [illegible] ॥ कर्तो देवादिनता

[illegible]

गी॰ ७४

73

नन्वेवं सत्यकर्तृत्वं स्वामिवत्कारयितृत्वं वास्य मा भूदयस्कान्तवद्विकारस्येव सतः कर्तृत्वादिधर्मसंक्रमादि
प्रवर्तकत्वमस्मिन्नाशंक्याह ॥ न कर्तृत्वमिति ॥ न कर्तृत्वमहंकारस्य कर्माणि इष्टतमानि वचनादीनि
लोकस्य लोकानां प्रकाशयन् सृजति लोके जंतूनां ॥ प्रभुरीश्वर आत्मा स्वयं वा सन्नादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मा

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

दीप्रवर्तकत्वलक्षण अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति किं तु यथाऽऽदित्यरूपस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते य
थास्मृत्यैर्मैः स्मृतिः कर्मलीनां प्रकाशोऽपि न कर्मादिप्रवर्तकत्वलक्षण एवमात्मनि प्रकाशमाने प्रादि
योन चेष्टन्ते मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते न त्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा लोहस्य कान्तपाषाणवत्

नोपपत्तितात्सर्वपापमकादित्तिमवः ॥ ५ ॥

७४

किंच युक्त इति ॥ युक्तो ब्रह्मण्याधाय कर्माणि स्वाध्यायादिना युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शांतिं नैष्ठिकीं तत्त्वे

ष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमेण मोक्षाख्यां शांतिमाप्नोति ॥ अयुक्तः बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले स

क्तः सन्नितरां बध्यते ॥१२॥ एवं सत्त्वशुद्धिमतः फलाकांक्षारहितस्य कर्मणि विवेकेन संन्यस्य तत्त्वविदः कर्मसंन्यासेन

ज्ञानं ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य सुखमास्ते ॥ देही नवद्वारे पुरे नैव कुर्वन् न कारयन्निति ॥ अस्य भावः ॥ सर्वाणि

कर्मणां मनसा संन्यासे सति संन्यस्य सुखमास्ते नवद्वारे देहे ज्ञानी नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते इत्यर्थः

यस्य मनसा सर्वकर्माणि संन्यस्य आस्ते नवद्वारे पुरे देही वशी सुखमास्ते नैव कुर्वन्न कारयन्निति

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥ सर्व

कर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

देहे ऽपि हि ते सर्वे दुःखादि नानारूपाणि चेति मनसा सर्वे द्वारोद्घाटनेन कुंचिकया सर्वाणि प्रपंचितानि राजकार्याणि

संन्यस्य सर्वं निर्विकल्पं सविकल्पं च कर्म तत्र स्थित्वा धर्मः नवद्वारे इति देहे न कर्तृत्वं ॥ न चात्र

तिः ॥ शरीरे पापकर्मेति सर्वद्वारे ॥ सकृत्प्रमदेन विरागतत्त्व ॥ एतेनापि देहे सन्न देहाभिमानकालेषु

स्वात्मनि तत्त्वार्थी ॥ नदीपेन वर्तते तत्र नाधिकारः ॥ रागेण कामेन भुक्ति हि नभावः ॥ समाधौ तेन सह

त्वचः सर्वं भावदर्शनात् ॥ यद्वा नवद्वाराणि च तत्र श्रोत्रे द्वे चक्षुषी नासिके द्वे मुखं च पायूपस्थे नेत्रे इति

स्थितं देहे इंद्रियाणि निरोधिकाः ॥ बहिरमान्य ॥ अहंकारो गुण राजा इत्यादि विबुधः कर्मसंबंधपवनाभिलिह इत्येव

श्री
७५

74

नुस्तुयरति ॥ यस्मिन्ब्रह्मस्य प्रकाशितं तत्रैव बुद्धिरिति । ब्रह्मैति निश्चयो येषां सायानतयाः क्रम यो विदं तेन तद्बुद्धयः न
रेव आत्मा अयमन्तं येषां अवनमननात्मकविचारेणाप्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविहीनात्मनं तेन तदात्म
नानत्रैव निष्ठा विज्ञानतोय्य इति तन्निरितनप्तानायेषु निप्रवाहो येषां देहादावनात्मनि ॥ आत्मयोतृपविद्य
तादेव निर्धूतं कल्मषं मलं ज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥ एते ज्ञानिनः इत्याह
विद्येति ॥ उत्तमब्राह्मणे च डोलादे इह्यादेवाममन्तेज्ञ्रमेवा समं ब्रह्मैव समं द्रष्टुं शीलं येषां ते भासमानाः
पंडिता येषां ते समदर्शिनः ॥ यथोक्तं श्रुतिभ्यामिति येत्र रूपं ना सबैतम यचकं श्रायं चयं ब्रह्मरूपतगर
यत्र नोद्वयमितिवराचरे ज्ञानगा हस्ते स्पृष्टोवपश्यतोऽन्यं ॥१८॥ ननु समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥ विद्या
विनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८॥ इहैव तैर्जितः
सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

इति न्यायस्तुल्यशीलस्य यत्र ब्राह्मणाद्याय विषमां पूजां प्रयुञ्जानः । न चायं तुल्यस्फुट शीलायब्राह्मणाय हस्त्या
य विषमां पूजां प्रयुञ्जकवश्याभोज्यान्न त्यो नाते ये सम्यक् तन्नच ब्राह्मणे चेह्ल योसमदर्शित्वप्रयुक्त मि
त्याशंकाह ॥ इहैवेति ॥ येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं तैरिह सत्वज्ञानैव जीवद्भिरेव सर्गोज
न्म जितो वशीकृतः ॥ हि यस्मात् निर्दोषं समं सर्वत्राविषमं ब्रह्मात्मितय पार्दृसमयचोदेवना मेतु याव
दिहकृतः समासमपूजनात्मकः तेनाकाराश्च ब्रह्मकारितं संपततिन दृत भाजामर्हतियोनिकृतनारतम्य विषय
सारस्थितानाग्निषये पस्मादेव ते साम्यसंस्थिताः तस्माद्ब्रह्मण्येव ते कर्मते तेरुचारः स्थिताः प

॥५॥ [illegible] ५

ननुपश्चाद्देवासाप्तकर्मकारणं तिं यमयोनिनोपतत्रिश्यमापरमेश्वरेकारपित्तंवाप्यनेतनकथमस्यतेसाम
वलप्रवर्तनेतश्रतितत्रार॥ नाद्दनत्रितिक्षविकनेपापंसुंयंनादेननापितस्तंकनेत्राद्देनेकारंपितत्वाभावात्मतो
विभुःकापकः॥ सिद्धिपरंतिसावतत्त्सत्क्रियोगुणेष्वनंपनदीपंपावपंगुणंवात्सभेते॥ अथपंनननयाकिंतन
नयाकिंनमस्तंवनमप्रकापानणवननेसप्रकाश्यनोकर्तादीनांकर्मफलंहेवधानत्रनिभावः॥ कारपितत्व
मपसस्तनानमाश्रयमुंपेवत॥ पयातटःप्रकाशतेसविनाप्रकाशायेनितिरोधाः॥ कथंतर्हिस्वारापनांपीक
मौनितकुर्वेतितदकरमणस्त्रविभ्यातेनाप्यंकार॥ अत्रानेनेति॥ पथादिमहावानस्यसार्वभौमस्यारे॥ तदै
स्वरेनिद्योनेसौनितानंश्रुतानेननेसासप्रैनाहुनंचेतसत्रवोविधानितवक्रादीनीमद्धंतिसंकटयतानिव्य

णादेणेकस्सचिम्मयंपंनचेवतत्तकुवेविभुः॥ प्रज्ञानेनाप्तंतसानंतेतेनमुत्तंतिंजेनवः॥ १७॥ ज्ञानेननतत्
ज्ञानेयेणंनाशितमात्मनः॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम्॥ १८॥

निखतेष्वंत्रंदीतोस्मीतिचमस्तिनहदेनिजनवः॥ तस्यारेत्रयास्मीतिप्रमाणेनत्रस्वभावभजनंतत्रेश्वरा
दात्मत्मानंपृथक्मन्यमाना॥ एवात्मनोमेअसेवकमावंचपवंणेनामृतंतिनपाचक्षतिश्रुथायोन्यं
देवतामुपातेमासावमोद्देमिति॥ नसवेदयथापशुरेवसदेवानामितिएवर्येवेतिश्रुतिः॥ रेपिभांतनजन
मवहाररितिष्ठयेवेतिभावः॥ १७॥ ननःज्ञानमितिज्ञानरकर्मत्यानेयेषांतानेनवस्यास्मीतिप्रमाणेनननना
शितंतेषांतनतान्नकर्तृप्रादित्यवत॥ आदित्योयथाकृत्नंरूपप्रकाशयतितद्वत॥ परंपरमात्मतत्त्वंपर
मार्थवस्तुप्रकाशयतिश्रुतानंनानांपंतिहत्पंज्ञानेनेष्टव्यामितिभावः॥ १८॥

ननु स्रग्मित्रकलत्रसंभोगात्मसुखद्वये स्यादेकः प्रायमेव वा ऐंद्रियकं प्रत्यक्षफलं गीतवाद्यादिसुखं स्पर्शादिसांशं कथं वा त्यज्य स्व-
तिसुखनिमग्नात्मा॥ नेदमित्याह ये हीति॥ संस्पर्शजा विषयसंबंधजाः दुःखयोनयो दुःखहेतवः॥ आद्यंतवंत इति जातेप्युप-
लभ्यमाने विनाशित्वेन स्थितिसुखमहत्त्वप्रवृत्तौ तेषु भोगेषु बुधः परिणामदर्शी न रमते॥ २२॥ कः पुनर्मुख्योऽस्य वै-
मारः॥ शक्नोतीति॥ इहैव जीवन्नेव देहपातात्प्राक् शरीरविमोक्षणात्॥ यावद्देहपातनं तावत्कामक्रोधौ जितावितिविश्र-
म्भो न कर्तव्य आरभ्य॥ अन्तरिन्द्रियगोचरानुभूयमानविषयेषु वा लिप्सा तृष्णा॥ प्रतिकूलेषु कामः क्रोधः पत्रकामे वा
विषयेष्वप्यनुकामक्रोधोद्भवो वेगः स एवं गम्यते रोमांचनप्रहृष्टनेत्रवदनादिलिंगः कामोद्भवो वेगः कामोद्भवे वे-

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते॥ आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः॥ २२॥ शक्नोतीहैव यः सो-
ढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः॥ २३॥ योंतःसुखोंतरारामस्त-
थांतर्ज्योतिरेव यः॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति॥ २४॥ लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणक-
ल्मषाः॥ छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः॥ २५॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां॥ अभि-
तो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनां॥ २६॥

गात्रप्रकंपस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिंगः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं यः शक्नोति स एव युक्तो
योगी सुखी समाहितो युक्तो नरः॥ २३॥ योंतरिति॥ बहिर्विषयसंगं विनाप्यंतरेव हृष्यादिभिः सह क्रीडाऽस्येति क्रीडाप्रक-
रणेनांतःप्रकाशस्फुरणं यस्य सः॥ एवं एव योंतःसुखोंतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव निश्चलनिदिध्यासनरूपं कृत्वा निर्यवशक्त्यार्थः यप-
वं भूतः स योगी किं करोति यद्यद्वै ब्रह्मनिर्वाणं गतः परमानंदं ब्रह्म स्वरूपं प्राप्नोति इति यतो ब्रह्मभूतो जीव एवं
वन्ब्रह्मस्वरूपेण ब्रह्मभावं गतः॥ लभंत इति॥ ऋषयः सम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात्मानो जितचि-
त्ताः॥ २५॥ किंच कामेति॥ अभितो जीवतां मृतानां वा आत्मज्ञानिनां॥ २६॥

न प्रहृष्येदिति । यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात् प्रियं सुखादि प्राप्य न प्रहृष्येत् अप्रियं दुःखं प्राप्य नोद्विजेत तत्र हेतुः स्थि
रबुद्धेर्लक्षणं देहेन तादात्म्यं ममत्वं च लिङ्गप्रयोगात् । स्थिरबुद्धिः । अत एव हेतोः असंमूढः । स्थिरो यतः अत एव ब्रह्मवित् सन्
ता प्रातिनः सत्यात् एकत्वं ज्ञानमिति नो न दोषः । अत एव ब्रह्मविदः ब्रह्मण्येव स्थितत्वं ब्रह्मणि स्थित इत्यर्थः । ब्रह्मण्येव प्रति
गा हर्षं दुःखं शोकं यस्यास्ति न तस्य विषयासक्तिः सर्वत्र समत्वबुद्धेरिति अर्थः ॥२०॥ ननु भूतानां विषयप्रसिद्धत्वात् तद्
वासनाबाधक सुखं कथं नैव बुद्धे दृष्टमिति संशयं नाशयन्नाह । बाह्येति । बाह्यस्पर्शेषु विषयेष्वसक्तात्मा निःस्पृहः तस्मि
न्काले आत्मनि स्वस्मिन् यत् सुखं शान्तिलक्षणं तत् सुखं विन्दति लभते पश्चात् तदेव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सन् अक्षयं सुखमश्नुते

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

यथा प्रोक्तं ब्रह्मविदः ब्रह्मयोगेन ब्रह्मणि योगः समाधिस्तेन युक्तो योगी जितेन्द्रियः आत्मा ब्रह्मविदित्यर्थः । अ
क्षयं सुखमवाप्नोतीति ब्रह्मयोगयुक्तात्मानं देवं ब्रह्मविदं ज्ञात्वा तत्र हेतुं च ब्रह्मविदं तत्त्वतो वेत्ति
ति । न स्पर्शः भोगाः विषयाः इन्द्रियाणां संयुक्तानां तु भोगास्त एव एव तदुच्यते । समस्तमात्रिकस्य विषयस्य
स्पर्शः संस्कारः । स्मृति इति । स्पर्शेभ्यो जातः । दुःखयोनयः आद्यन्तवन्तो नित्याः । न हि तत्र रमते बुधः एकमेव
सर्वं न ध्यायि योगी मनसा विरागात् न विन्दते सुखमिति एव मनसि निवृत्ते समः । इति ध्याने च दाने । न ध्यायेत्
न स्पर्शं न समस्तं गमनं कुर्यात् स्पृशेत् । तस्मान् मनस्तन्निरोधं कुर्यात् ॥२१॥

यो एवंफलवस्थायामसविनर्दोषितितेनस्यादि ॥ संप्रज्ञानातसमाधिकलमनासाधु मन्यंयोगम् सोऽस्थितेयोगिनंप्रति
७१ दिश्याकामाउपलिङ्गितितज्ञापिविगतिकल्पमिश्रेत्तथाद्यस्यात्तुपसंज्ञातासंगम्प्रपाकरांतिउनरनिद्वसंगाम
दिति तच्चिंतस्थानिनोदेवाते ॥ उपनिसंज्ञाणः हास्यतेत्रसेरस्यावनस्य ॥ स्मारस्मारामा ॥ स्मानित्तगमर
णादरूपिण्स्मायतानियमेवयं किंकराः सप्रगाणपार्जितमिदंस्यात्तन्वणभुमनामिनिमार्थं नार्थक्रियमाणा
यांमेगोपलिष्वतेउन्नकतेआनाविनलाभेनाम्नेनोमहाभागात्रदेयप्राथितेमनागवोधिकतेवानेया
संयमस्ययोगेशोहेतुर्व्यतिमत्राणीनयामयमविहितविपंपोगांतरायतविनर्कजेव ॥ तत्राद्यामिस्मा
नसंज्ञायप्रमादलस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेंतरायाः दुःख
76 दौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः इतिसूत्रामप्रामकेस्मात्त्रकमेण्यतात्प्रविरतिरवैराग्यंप्रग्राम
नयत्वंकपवाद्युवितर्कां हिंसादयस्तेचमयंचप्रपञ्चस्तनिवारणाय सूत्रप्रतिपक्षभावनमेनउपायसूत्रं वितर्कबाध
नेप्रतिपक्षभावनम् ॥ वितर्काहिंसादयः कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा अपि मृदुमध्याधिमात्रा
त्रभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः लोभमोहक्रोधपूर्वकाश्चत्वारः ॥ एवं सप्तविंशतिगुणिताः प्रत्येकं सप्तविं
रशीतिंपंचविंशतिकंप्रत्येकं भवंति ॥ एवमेषांवाभेदनालंतनाशुद्धः स्वरूपंचशुनेतत्फलंचोपादा
नेदुःखाज्ञानानंतफला इतिनयाप्रत्यप्रतभावनयातेनिवर्तनीया इति ॥ एवं यमनियमचित्तप्रसादनप्र
तिपक्षभावनैर्यन्निरंतरायैर्यमूढकर्मस्थितोयोगी विवेकदर्शी आसीनः संभवादितिन्यायेन स्थिरसु
खमासनमध्यासीत ॥ तत्रदेहस्यमनेरुपयते ॥ तमेप्रवेशाकरावद्विवालकः विवर्जितेगहजाग्रयादि
शिः मनोनुकूलेन नचनुप्रपीडनीमहानिवातातप्रयत्नेप्रयोजनयेन ॥ त्रिकतस्याप्यसमसंहारीरेदेहिण
णामनसाम्नेनिरुध्य ॥ प्रसांइपनप्रनेरेत्रविद्वानघोणांतिसिंवांभिभयावहानीनिवर्तयीस्यत्रदिस्मृगोलो ७१
पस्कंदमानितिन्नेतकदिवहूके दगप्रदेप्रपृष्ठंतत्रतोजितामनागप्रपगायामसमप्रभेतत् तेनहिमंदगातैस

एवं सम्यग्दर्शननिष्ठान्तःसंतोषमुक्तिकृत्कायतंत्र योगात्सुसंगफलमाणेन ईस्वरतोऽत्र प्रणाकुलितहानः सत्त्वशुद्धिज्ञानस्य
मिहारे ॥ तेषांघ्रमव कैमित्यं ॥ गुणदानीनमस्पर्शनेन्द्रियं संसाधनं ध्याननैर्यातविलोकनवत्काम्ये किनन्दमुक्तभूतान
स्त्रीतल्लोकानुपदिश्यतिस्मरतद्धर्मस्थनप्राणकामअर्थकः ॥ स्पर्शेन्द्रियात्वहिर्वा प्राणिनिःप्रमादरूपः ॥ अथवा योवत्ता
कत्वाति पारणा उक्तविषयेषु भयकेपूर्वनिसाधनभूतः फलमलाशुद्धिविधायमाउक्तः एतौ हिद्वयविनकांक्षेपतनम
नारनीतिवाचालः ॥ यत्रहि ॥ प्राणेष्टास्थितात्मानस्तपस्वानंत्यासे प्रमाणाउक्तः श्रेयस्परिणामफलानितिभावः
पादकमसनरूप्यार्थकभेषजतारार्थः स्यद्धार्थकि वतैनवविनाने च विनाशयोविनानेको धरतिसंवेधः ॥ कोऽह
शरीरक्षत्रात्मन ॥ सत्त्वशुद्धिस्थरूपेदिस्मानवनोक्तरितोयोरप्रहोनोक्त श्रावोविनानेक्षपदेननहि पंचपान ॥ यद्दिस्मान

स्पर्शेन्द्रियत्वाबहिर्वा प्रमत्तैश्चैवोनरेन्द्रवोः
प्राणप्राणेनोस्वकोकृत्वानात्मामंतरचामिश्रोः ॥२७॥

स्पर्शेन्द्रियस्य स्वविषयपरिग्रहारस्मारीति तत्त्वोक्तानरमान्तरतम्यनित्यात्मयंजंक्षेदशंकानपासुद्धिशेषवैराग्यचसंतो
षतप:स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः तितरोकाः नियमान् लोकनेमी हि श्रुतेविनानभ परस्पनेननवाष्टा
दशांग ॥ यथाकोपाकोलोमेत्रादीन ॥ भावपितशस्थितभक्तयनैकांतेनशक्तितनतामुमैत्रीकरस्माभुताउप
तानन्तविनाशकोयः शांतिप्रकृतित्वात् सर्वविकेषुमैत्रीपरमेष्ठिनिर्दिजनामेनितिभावधन ॥ तथाकृतःविकेषु
ककएतत्प्रमाणसमृद्धितानंतवन ॥ तपेलाचामावेपन ॥ नचैतनेनैवप्रसाधकेनविनाविनान स्पर्शनेन्द्र
नेमेवलंभवतिसर्वकाधनाव त्यागांगमनियमोचिनप्रहारतानिस्थितो विनानेक्षमयक्रोधनामोप्रिन

जितेंद्रियेति ॥ यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थूले विषये सूर्ये नक्षत्रे मूर्तौ वा विष्णुप्रतिमायां वा ग्रहनक्षत्रे वा यत्र वा चित्त
रागस्तत्र स्थानमतो धारयेत ॥ ततः शरीराद्बहिश्चित्ताकारं तत्प्राप्तं तत्रैव चित्ताभ्यासेन विद्याने स्वदेहमपि न पश्यति त
यं महाविदेहा नाम धारणा ॥ अस्य स्फोटिकाद्यामिंद्रियगणं स्वदेहविषये न रहता तिस्रोयं वहिर्विषया प्रत्याहार
प्रवीणत्वांतरइतिभेदः ॥ अत एव शरीरात्वत्वं मूर्त्तितत्तनः तोणापते प्रकाशावरणानिति ततः ग्रभ्यंतर प्रत्या
हारात् ॥ तथा वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहात ततः सम्यक्प्रकाशावरणक्षयः इति यदा चित्तं देहमपि स्पृशति
वहिरेव प्रवर्त्तते तदाकारमात्रं क्रियते तदा सा चित्तस्य मुख्याकारकत्वाद्धि कल्पिता इदानीं निरो
धाणां देहविलक्षणचेतः ॥ केवलं धेयाकारमात्रं भवति तदा सा महाविदेहा नाम धारणा तस्याः फलं तदेव

जितेंद्रियमनोवुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ वि
गतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

ततस्तस्य मातस्तस्यां चेतसो निग्रहात ॥ प्रकाशावरणक्षयो भवति स्थैर्यं वा ग्राह्यविषया समापत्तिर्वितर्काख्या द्विविधः
सवितर्काख्यो द्विविधः सवितर्कनिर्वितर्कभेदात् ॥ तत्राद्यस्य लक्षणम् । वितर्कशब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा
सवितर्केति सवितर्का नाम समापत्तिः समाधिरित्यर्थः ॥ यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थो
ल्लेखेन च भावना प्रवर्त्तते तदा सवितर्का समाधिः ॥ अस्मिन्नेवालंबने पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखं
विना भावना प्रवर्त्तते तदा निर्वितर्का नाम परिशुद्धो लक्ष्यस्वरूपमेवावभासमानो निर्वितर्कः स्मृतः शब्दार्थ
स्मरणस्य परिशुद्धौ चैतन्ये स्मृतिभावे यतत्स्वरूपेणाभूमानता ॥ मिदं भावया मोमेव माकारेण निरोधमा

घ्राणात्सललदृन्मनेदिं स्वाङ्गुष्ठमध्यनिनोचेन्द्रियविक्षेपणविक्षिप्येनेनतत्र प्रणवजपप्रमाणं ॥ तत्कलं प्रयोऽ
दृसप्रकंचपः ॥ तदेव प्राणिनासिकयोः कुंभीनेति शुभकमेवसंगृह्य प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्य
न्तरचारिणौ ॥ इति प्राणापानौ समौ नतत्वोऽधोधोगति विरुद्धेनेनासाभ्यंतरचारिणौ कुंभकेन
कृत्वा ततो बाह्या न बहिर्भवान् स्पर्शान् विषयसंभवान् वेधानेन्द्रियद्वारान्निरुन्धन्
बुद्धेः क्रियमाणेन यावद्द्विगुणं प्रमाणं दृष्टेन्तकान्तवहिरेव कुर्यात् तनो विषयेभ्यो
त्तनेभ्रुकरणेशुलमकालेरवांतमेनोमोचणवतिदृष्टेनयंथः ॥ रवंप्रमाहारं कर्तु
तेमशालकणकारानिरिनतशाह ॥ चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोरिति चशब्दाद्वार्थे
चक्षुरेवतामवोरंतरे कुर्यात ॥ खेचरीमुद्रा मध्यसेदिनपंचः ॥ सा चो
क्ता ॥ योगसारेलविकोर्ध्वस्थितेनयोनेनिरुद्धा स्यात्तनपारेयेन ॥
दृढासनि स्थिरं निष्पन्नदृष्टा खेचरी मता ॥ भ्रूमध्यादृष्टि
रप्यत्रामहादेनेन कीर्तितेनतिरंसंतकोपिवाद्ये
लिवयेनत्त्वंदेसंग्रमोयष्यांकंमहारम
नष्टान्तुमयागतकात्वायोपरिलनर
तिन्नेयं ॥ ४२

जन्मांतरदेहांतरे वा समाधिर्भवति॥ यद्वा जन्मांतरेष्वपि तेषां जन्मन्येव समाधिसिद्धिः पतितानामाकारात्मनीषि
त्विवद्भवतीति सूत्रार्थः॥ सर्वेषामपि तेषां सम्यग्भक्तिनां शीघ्रमेव सिद्धं यदा नु श्रद्धिनां मात्रस्यापि निर्विकल्प
चित्तमात्रे नयो भवति तदा तं विज्ञानकेवलं स्वधर्मेष्वेव समाधानमनुभवति पश्चिद्रूपं सस्वरूपे तत्पाने केष्व
तत्रापमस्यवतः॥ समस्तायास्तु तत्त्वस्वा प्राप्तीति स्वयमेव मोक्षाचा॥ परं श्रयं तं प्राप्य स्थानं यस्य समस्तिके
तृपरायणास्तु च्यते॥ यतो श्रुत्यामेवावस्थायां योगी जीवन्मुक्तः स्तु च्यते॥ विज्ञानेश्वरा भयक्रोधः इति पा
दः॥ प्रागेवव्याख्यातः॥ यएवं भूतास्सदा मुक्तः वंधप्रतीति कालेपि मुक्त एवा स्ति ज्ञानमात्र अव
धानात्मुक्तिः॥ एतेनाहंकारादेवं धम्मकालत्रयेपि स्वस्वकोपामिथ्यात्वं दर्शितं॥ २९॥

78

वर्तितन्नालीविनियतोयमात्रेनिमायोसोध्यायोमात्रसस्याभासतेनत्वम्यादितितत्रार्थः ॥ स संमिश्रः यो यो
गीजितेंद्रियश्चचातेजितमनाश्चनिस्थूलमंतरधमाहारस्त्रवेंकेपदार्थमनःकल्पितेनसूक्ष्मेविषयेष्वेववस्तुरात्पूर्वं
तेष्वेवेकेतदृंजेचमनसोभावनाप्रवर्ततेतदातेउभेसमापत्तीसविचाराख्यमवत्तः ॥ नयाचसूत्रेणवत्तैवे
वसविचारानिर्विचाराचसूक्ष्मविषयाव्याख्याता ॥ अत्र तन्मात्रविषयेतिग्रहणंसर्वसूक्ष्मस्यसौविषयस्योपलक्षणे
पलक्षणार्थंहिविचारसहितसमापत्तिर्निर्विचारसमापत्तिरत्रिसूक्ष्मार्थयोगीनिजमनसाश्रुत्रयच्यते ॥ यदापुनस्तेष्वेवतन्मात्रासू
कारतोपरिस्तम्पसंकोचेदेशकालादिकामम्हमनेनासंयविषयमात्रमेवंदंतर्वीतिमिवविषयवेदनमंतरेणाक्षोभ
लावनमात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसमापत्तितः साकाराभावनाप्रवर्ततेसोयंसानंदःसमाधि ॥ यदातन्नामवि
भावनांपरित्यज्यविषयवेदनमंतरेणाक्षोभेनावलम्बनमात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसमापत्तितः ॥ अस्मिताहंकारास्य
भेदत्वक्रमेणविषयवैमुख्येनदातदास्मिताख्यमात्रकृतम् ॥ पंचैकपदमर्वोस्मिभावः ॥ अस्मिमात्रमितिमुख्यमेव्यात्र
नहेतु ॥ अस्यामवस्थायांयोगीत्रुद्धितः ॥ विविक्तोपदार्थसाक्षात्कारात् ॥ निनबुद्धिरिस्थच्यते ॥ नदंतइत्युक्तेकि
तेंद्रियमनोबुद्धिविनियतान्येवसम्प्रज्ञाताः पर्यवसानम्बुध्यते ॥ नन्वविसूत्रेविशेषविशेषलिंगमात्रालिं
गाविगुणपर्वाणीतितत्रविशेषामहाभूतानिएकादशेंद्रियाणिचअविशेषाः ॥ पंचतन्मात्राअस्मिताहंकारश्च
श्रलिंगमात्रंमहत्तत्वं ॥ अलिंगंप्रधानंतत्रविशेषमहाभूतविषयंशेषप्रविविक्तत्वमेयोगेनादेनेंदिनयाभ्यासात्
समन्वयकंचित्तेदियाणिलिपनेत्वतयावोदसमोवेनापवदमभवंतितस्मातेवेषु ॥ एवमविशेषेभ्योलिंगमात्रप्र
विविक्तानिचिलयविशेषाण्यलिंगमात्रेहसर्वकर्थमविविक्तानिचित्तपविशेषेभ्योलिंगमात्रात्प्रथकत्वं
अविविक्तानिसिनेन्पात ॥ आत्मानम्पविवेकेनआत्मनिलयविलयपरिशेमनः ॥ कृताकृतिसूक्ष्मविषयस्याव्यम
भावेतदानन्यत्रसम्पदमिति ॥ अतेवुविबुलोभवगाधः तस्मपवर्हितमोनोविगलितदेहाहंकारत्वाद्विदेहसंज्ञः
तोयः ॥ अनन्यतरतलयाइतिपनयोसमाधिर्जीतः ॥ अतएवसूत्रसंभवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानांभवप्रत्ययो

श्री

केन साम्येनार्थं संन्यासो योगोऽभिधीयते अत आह। यमिति। यो हि त्यक्तसर्वसंकल्पः संन्यासी तादृशश्च ध्यानयोगी च भवति न तु योगेऽपि निःसंकल्पत्वस्य हि हेतुत्वेनोक्तत्वादिति। मैवं यतो योगोऽपि निष्कृतस्य मोक्षलक्षणस्थितिः सैवापेक्षितत्वात्सो भगवानपि तुल्यत्वात्। अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसंकल्पत्यागात् निःसंकल्पत्वसाम्यात्संन्यासी योगी च भवतीति नित्यत्वनाइत्यर्थः। योगाधिकारिस्थितये॥ निष्कामकर्म स्मन् हेयानीति श्लोकद्वयेनाह॥ २॥ तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह। आरुरुक्षोरिति। योगस्थितयोगं यमनियमाद्यंगोपेतमसौ त्वं यदारोढुमिच्छति तावत्कर्मोद्दापनादि हेतुतस्यारुरुक्षोर्मुनेराहरुरुक्षोः कारणं प्रतिवैराग्यानातर्ने हराकर्म भवति। तस्यैव योगारूढस्य योगाभ्यासानुष्ठाने प्र

79

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव। न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन॥ २॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥ ३॥ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते। सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते॥ ४॥

वृत्तस्य विक्षेपासहयोगारोहे कर्मत्यागः शमः समाधिकारणमुच्यते। नहि कर्मस्वव्यापृतेन मनसा चित्तयोगासमनिष्पाते समः। ३। ननु योगपदेन सुलभं यावन्मात्रेण निर्बीजः समाधिरुच्यते। तस्मात्तस्य कर्मत्यागात् ततः सिद्धत्वादविक्षेपः स्यादित्याह। प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह। यदा हीति। इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु रसमाणेषु कर्मसु च यत्नात्मिकत्वेन मनसा क्लेशेनैवरागपदे लोको न भवति। नापि मनसाऽहं मे भूयादिति एतत् धर्म इदमिदं कर्मकृत्यमिति संकल्पविनावृत्तिश्च सर्वसंकल्पसंन्यासी तदा भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते। तथा तीव्रवैराग्यतयोर्योगः अत्र रागोऽप्यसंगमनस्य एकाभोजनादौ रूढो भवतीति यावतीच्छारूढता वा न सर्वत्र वीतरागस्य कर्मसु

एवंसमाहितविमनस्कस्य ... प्राप्तिरुच्यते ॥ भोक्तारमिति ॥ सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण
देवतारूपेण च भोक्तारं तपसां सर्वेषां भूतानां हिरण्यगर्भादीनां मध्ये महान्तमाधिकं ईश्वरं ईशितारं सर्वनियन्तारं
णम् सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वप्रकारेण साक्षिणं नारायणं
मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा तत्क्षणं ज्ञानं प्राप्य शान्तिं मनोनिरोधं तस्यां निरूपाधिकं कैवल्यं ब्रह्म ऋच्छति
प्राप्नोति ॥ एवं च सोपाधिकज्ञानभावनया निरूपाधिकं केवलं निरूपाधिप्राप्तिरिति गम्यते ॥ यथा कर्णवातिकसारे ॥ सोपा
धिनिरूपाधिसाधारणं तत्त्वं विरुच्यते ॥ सोपाधिकः तत्त्वं निरुपाधिरिति सोपाधिकस्य तदुद्देशेन तद्वैकाम्य
म् ॥ सर्वस्मात्सर्वधर्मविनाशात्मकं तद्गतानादः श्लोककापेयप्रदेशस्वदेहतत्त्वविदः ॥ सम्पगतेः सर्वात्मनाऽस्य

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भग
वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १

तावज्ज्ञानविज्ञानयोगत्वं तावत्सोपाधिकज्ञानविज्ञानतः ॥ अथ वीतपरात्प्रकाशः प्राप्यते निरुपाधिकं ब्रह्मेति ॥ २९ ॥ इति श्री
नीलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पूर्वाध्याये ध्यानयोगो वि
हरीतुमिच्छन्तत्त्वाधिकारहेतुतया कर्मयोगं तावत्स्तौति द्वाभ्यां ॥ अनाश्रित इति ॥ यः कर्मफलमना
श्रितोऽतत्परः कार्यं ॥ अवश्यकर्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसंकल्पत्यागात् ॥ संन्यासी योगी च भ
वति ॥ न तु निरग्निर्विहितः श्रौतस्मार्तकर्मत्यागी स एव संन्यासी नापि ॥ अक्रियः त्यक्तवाङ्मनःकाय
क्रियः एव योगीति ॥ १ ॥

भी
८१

योगीति ॥ योगी योगाभ्यासपरः रहसि एकांते स्थितः सन्नात्मानं बुद्धिं युंजीत समादध्यात् । सततमिति वैरं त
यं स्मृतं निराशीः योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः ॥ तदेकं निःस्पृह इति यावत् तेन सत्कारादि ... एकाकी असहायः सं
न्यासीत्यर्थः ॥ यतौ स्थिरीकृतौ चित्तं आत्मा देहेंद्रियशरीरं येन यतचित्तात्मा तथा अपरिग्रहः ॥ एकाकित्वेपि क
पात्रकलत्रादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥१०॥ योगं युंजीतेत्युक्तं तत्र योगस्य स्थानादिकं ... आसनादीन्याह ॥ शु
चौ देशे स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धे देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं कृत्वा स्थिरं निश्चलं नाति
नेनतरमत्युच्छ्रितं ... आत्मन आसनं ... चैलाजिन

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥ शुचौ दे
शे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥११॥ तत्रैकाग्रं म
नः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

कुशोत्तरं ॥ अजिनाद्युपरि चैलं कुशेभ्य उपरि अजिनं स्थंडिलस्योपरि कुशमकारस्यार्थः ॥११॥ प्रतिष्ठाप्य किं कु
र्यादित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ तत्रासने उपयुक्तलिकायां मन एकाग्रं तेनोपविश्य यतः निरुद्धा चित्तस्य
क्रियाः विषयासंग्रहरूपा चित्तेंद्रियक्रिया तेषां ग्रहणं येन स तथा यतचित्तेंद्रियक्रियाः ॥ मन एव वा
ह्यांतरविषयानुपरतमर्थमेकमेव ... एकाग्रं कृत्वा
तत्र हि एककारत्वं निश्चित्य ... कृत्वा ॥ आत्मविशुद्धये चित्तप्रसादाय योगं युंजीत समादध्यात् ... ८१
न् ॥ अनु निष्ठेत चित्तप्रसादाय ... ॥१२॥

उद्धरेदिति ॥ एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिसंपाद्ययोगारूढः आत्मनैव रागवर्जितेन आत्मानं उद्धरेत् हि यस्मादात्मै
व ह्यात्मनो बंधुः न ह्यन्यः कश्चिदुद्धर्ता तमानान्यश्च शत्रवः ॥ संसारे मज्जयितमेनेकमात्मनः ॥ आत्मा मनः आत्म
नाम न त्रामनात्मनः शुक्ति नचेतनस्य आत्मन एव शत्रुः ॥ ५ ॥ मनसो जयेफलमाह ॥ जितात्मन इति ॥ शीतो
ष्णादिषु मानेषु जितात्मना निर्विकारचित्तस्य प्रशांतस्य विरतं परं उत्कर्षेण समाहितः समाधिप्राप्नोभवति ॥ कू
टः शामाविशिष्टमाधिष्ठाय मनो जेनव्यो भवत्येवम् ॥ ७ ॥ समाधिसिद्धेरपि किंफलमत आह ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानं शास्त्रोपदे
शजं ॥ विज्ञानं अपरोक्षानुभवः ताभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य सः ता

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरा
त्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्र
शांतस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा
कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थ
द्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

न विज्ञानेन तृप्त आत्मा यस्य सः कूटस्थः प्रकंपरहितः स्थान्ना कालोऽदितो भवतीति समानाविषयेषु स्म
लोकस्थितं लक्षणमाह ॥ जितेंद्रिय इति ॥ समलोष्टाश्मकांचन इति एवंविधो योगी युक्तः योगारूढ इत्यु
च्यते इति ॥ ८ ॥ समलोष्टाश्मकांचन इत्युक्तं तदाह ॥ सुहृदिति ॥ सुहृत् स्वभावेन हितकारी मित्रं स्नेहेन उपकारकः अरिः घा
तकः उदासीनः उभयोः पक्षयोः उपेक्षकः मध्यस्थः उभयोः हितैषी द्वेष्यः आत्मनः अप्रियः बंधुः संबंधी साधवः सदाचाराः
पापेषु पापाचारेषु च किं बहुना सर्वेषु तेषु सर्वेष्वपि समबुद्धिः विशिष्यते ॥ ९ ॥

गी
८२

अस्याः फलमाह ॥ युंजन्निति ॥ एवमनेन प्रकारेण सदा निरंतरं दीर्घकालं च अभ्यासेनात्मानं मनो युंजन् समादधा
नो योगी नियतं विषयफलादिविनिरुद्धं मानसं येन स नियतमानसः शांतिं परवैराग्यबलात् आत्मनि
सर्ववृत्तिनिरोधनिर्विकल्पपदं निर्वाणं मोक्षं तदेव परमा निष्ठा यस्याः शांतेस्तां मत्संस्थां मय्येव संस्थाप्यैको
भावेनावस्थानं समाधिर्वा यस्मात्तां अधिगच्छति प्राप्नोति ख्यातिफलं च सूत्रकृता दर्शितं प्रसंख्यानेप्य
कुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः ॥ समाधिरिति सत्त्वपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति सत्त्वपुरु
षान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वज्ञातृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं चेति सूत्रद्वयेन प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य

84

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ ना
त्यश्नतस्तु योगोस्ति न चैकांतमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥ युक्ता
हारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

वर्गादिनरकफलानि तेषां सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति तस्याः फलं धर्ममेघः ॥ समाधिरिति च प्रोक्तवान्सौ
तानि सेश्वरयोगपरंपरया सूत्रकृद्व्याख्यातफलं तस्मात्तद्गता शुद्धिर्ज्ञानादिभिर्विषयेभ्यो नैरस्यमन्तरेणैव ह्यतिमाने
रीयकर्मफलेभ्यो वैतृष्ण्यमिति योगावदंति ॥ तत्तीयसूत्रोक्तफलं सर्वज्ञत्वादिकं तदप्यमिश्रेण सूच्यते ॥ कस्य सुषुप्त
वाविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति समदर्शिनः सर्वेषु ब्रह्मणः सर्वस्माद्युपतिरिमादिकं ॥ १५ ॥ एवं योगा
भ्यासनिष्ठस्याहारादिनियमो हठयोगे ॥ नात्यश्नतस्त्विति ॥ एकांते अतिमात्रेण अश्नतो जाग्रतस्तवापि निरस्तो यो
गः ॥ १६ ॥ युक्तापरिमितः ॥ आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥ ८२

आसनमुपविश्यैकं तत्कर्त्तव्यमित्यत आह । सममिति ॥ कायः शरीरमध्यं शिरः ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं मू
लाधारमारभ्य मूर्द्धान्तमचलं निष्कंपं धारयन् स्थिरः भूत्वा संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमिति नासिकाग्रावेक्षणं न वि
धीयते किं तु निमीलनोन्मीलनमध्ये उन्मीलिते विक्षेपमयप्रतोदितेनापि स्यादिति विक्षेपकविषयदर्शनंभयादनवेक्षो
कयन्नर्द्धोन्मीलितनेत्र आसीतेति ॥ उक्तेश्चान्वयः ॥ १३ ॥ एवमासने उपविष्टेन यत्कर्त्तव्यं तदाह ॥ प्रशान्तात्मेति ॥ यो
गप्रवृत्तो यो ब्रह्मचारिव्रते भैक्षचर्यायां स्थितः संन्यासीत्यर्थः ॥ मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य स एवंभूतो म
यि च मनः ॥ संयम्य मत्पर आसीत प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना भवतीति इति केषांचिदास्त

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

योगी नमीश्वरं मन्वानश्चित्तस्य तमेव तारा अतेना भिगतः तत्रैव च मनसा होपमेकरोति न तु स तत्परः ॥ त
मेव परमपुरुषार्थतयाश्रयेत्तेन मन्यते किं तु तन्म्यात्मीनाः नादेवफलं काम इति अर्थं तु मच्चित्तो म
य्येव मनः संयमम्मस्य रोमावसजीतरंशत्यगाहुयं कामयत इति यतो मत्परोऽत एव प्रशान्तात्मा
प्रकर्षेण शान्तो रागाद्यभावेन रविषयतास्पर्शनेन समाधिमलादर्शनेन शंकित उपरत आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मिता
मात्राविशेषो विगतभीर्भवति इयमेवावस्थात्व पुरुषाणां तामात्रिति ब्रह्मादात्मकाररहितत्व
विकल्पसर्वथात्यसंतस्थितस्यैव रूपः परमपुरुषार्थे भागमवति ॥ १४ ॥

श्री
गी

दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणा महता ॥ तं विद्यादिति यत्रोपरमते चित्तमित्यादिना उक्तलक्षणं तं दुःखसंयोगस्य
वियोगः करणसंबंधस्य वियोगमेव संतं विपरीतलक्षणया योगसंज्ञितं विद्यात् योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारंभेण
वेदयोगसाधनत्वविधानपूर्वकं तमेव यत्नतः कर्तव्यं दर्शयति स निश्चयेन विचलितमनाः इत्यादिना स योगो
निश्चयेन अध्यवसायेन ॥ अनिर्विण्णं निर्वेदरहितं चेतो यस्य तेन योक्तव्यो अभ्यसनीयः ॥ यदा सकलदोषात्मकत्वात् उपार
तहेतुत्वसमाहितो भूत्वा सर्वेषां कामानां परित्यागः विहितः अतः तं संकल्पप्रभवानित्यादिना यत्नेन सकामादिक
कामनानां निरोधस्य कारणत्वेन निरोधत्वं विहितं चेतसा बाह्यविषयेभ्यो विनिवृत्त्य संकल्पान् त्यक्त्वा निश्चयपदे

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥ संक
ल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥

नारयतेनतथा निर्विण्णचेतसेति वैराग्यं दृढमदृष्टुं नलक्षणानि निर्मितानि विधीयते निसर्गं ॥ २३ ॥ अथ शम
दमोपरमसमाधानानि क्रमेणाह संकल्पेन विधते संकल्पो नि संकल्पः इदं मम भूयः इति चेतो वृत्ति लक्षणं
वेशेषां तान् कामान् विषयान् अशेषतो वासनातो हेतुपूर्वकं संकल्पनिरोधेन त्यक्त्वा एतेनांतरिंद्रि
यनिग्रहलक्षणः शम उक्तः बाह्येंद्रियनिग्रहलक्षणं दममाह मनसैव विविक्तविषयदोषदर्शिना मन
सैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकमिंद्रियग्रामं समंततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः उपरमेदित्यन्वयः ८३
॥ २५ ॥

निर्वाणपरमोऽस्मिंल्लि आत्मस्वलक्षणमाह । यदेतद्दृश्यं हि दुःखविनियतं विशेषणात्मकार्थतामप्येति निय
तेनिरूढं स्वात्मनि प्रत्यगात्मनेय वा चित्तेन तत्स्थितः । देहपरतन्त्र इत्यनेन रागो वा नौ स्ववेद्यः । तथा त्वस्य स्वसंवेद्य
त्वसमाधिप्रपश्यितेभ्यः त्वत्तोऽपि पंचमेसर्वोत्त्वप्रत्ययेवलात्मापि तेभ्यो निर्दृष्टो भवति तत्र दृष्टो निर्विकल्प
स्तु च्यते ॥ ४६ ॥ एकाग्रतावस्थायां योगिचित्तस्याप्यसामाह । यथेनेनानेनचलितेन तहृत् पतं च तत्स्थितं तस्याप
काग्रतां प्राप्य चित्तस्य एकाग्रतां प्राप्य चित्तदीप्तिचात्तस्य दोषवत्त्वचलतो यंत्त्रात्मनो नेत्यासंस्पृश्य पि शुद्धेनेत्
निभृतः ॥ ४७ ॥ एतेनेति यदेव कार्यं भूतं चित्ते स्वतन्त्रपारा से वयानित्यं हेयत्वं यस्यामवस्थायां उपर मनेविलीनं

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ ४८ ॥ यथा दी
पो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ ४९ ॥ यत्रोपरमे
ते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ ५० ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बु
द्धिग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ५१ ॥

भवति यत्र वा आत्मनाचित्तेन आत्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति निवातेऽपि यं तुष्टिं भजते ॥ २ ॥ किंच
सुखमिति ॥ आत्यन्तिकं अनन्तं यत्तदुन्नतिकं वस्तुतो बुद्धिग्राह्यं केवलं महत्तत्त्वमेव ॥ यदा मे बुद्धिरिन्द्रियेभ्यो दूरीकृता सा मे वक्तृत्व
स्तुतिस्थितो यत्र तत्र विषयाभावात् न किंचिदनुभवति नापि तत्र तत्र हि विरतिर्बुद्धेः तस्मात् सकाले चलतो वे
ति भाति परं तत्त्वं तेन चलति तथा च अर्जुनो यत्नेनापि वलेनापि यतोऽविरतिः तु तदाश्रितानां आत्मनां देहनगरे
कर्त्तृदर्शितव्यं यतोऽयं यतो वेत्ति लेलायमाना यतो वेत्ति अस्थिरः ॥ नन्वेवं यत्ना यं वेत्ति स्थूलं
भवतीति तं वपुः एतेनापि दृढमितिं वाचाम ॥ ५ ॥

श्री
२४

शनैरित्यनेन तस्याश्च ह॥ यतो यत इति त्रिभिः॥ यतो यतो हेतोर्यद्यद्विषयं प्रति तत्तन्मनो निश्चरति बहिर्गच्छति चञ्च
लं॥ तत्र तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो विषयात् प्रत्याहृत्य नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मन्येव स्वरूपे एव वशं नयेत्
पूर्वोक्तमात्मानं॥ २५॥ एवमात्मवशीकृतमनसोऽहिंसादि साधनं फलमाह॥ प्रशान्तेति॥ हि यस्मादेवं प्रशान्तमनसं
शान्तरागं विषयपरिणामात्मानं शान्तरजसं प्रक्षीणक्लेशादिकं योगिनं ब्रह्मसंस्पर्शरूपं उत्तमं सुखं योगिनं प्रकाशमभू
तमसंस्पृष्टं सुखमुत्तमं समाधिफलमुपैति शीघ्रमेव प्राप्नोति नान्यो कोऽपि कामतः॥
रजः शान्तं ब्रह्मभूतं ब्रह्मत्वं प्राप्तं अकल्मषं धर्माधर्मवर्जितं योगमभ्यस्यतो योगिनः सुखं प्राप्नोति संप्रयोगेन

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ २६॥
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं॥ उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं॥ २७॥
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते॥ २८॥

निकर्मबन्धनानि शुद्धानि निरोधसमाधिः सर्वोपकारी निष्कलो निश्चलो धनमस्य प्रज्ञातो योगः इत्यभ्यासतः इति
एतेनात्मानं संस्थमनः कृत्वेति आत्मा तं॥ स्वस्य फलमाह॥ युञ्जन्निति एवमनेन प्रकारेण योगी आत्मा
मनो युञ्जन् सदा समाधानं कुर्वन् विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिक्लेशः सन्॥ सुखेन अनायासेन॥ ब्रह्मसंस्पर्शं
निर्विशेषब्रह्मैक्यरूपं आत्यन्तिकं सुखमनुभवति प्राप्नोति कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शं॥ ब्रह्मणो हि स्पर्शः सम्ब
न्धः परिच्छेदः॥ तस्मिन् क्रमेण निर्विशेषं सर्वोपरमात्मनैकत्वं प्राप्नोति कोऽपि दृष्टो हितं येदिति चत्वारि योगः॥ २४

शनैः शनैरिति भूमिकाजयक्रमेण क्रमाद्विकारादिभ्यो विषयेभ्यः उपरमेन्मनआदीनां भेदेन कथंभूतया धृतिगृहीतया ॥ धैर्यमेव विषय
त्मायथापारस्येत मनः प्राणादीनां वैराग्याभ्यासाभिवारित्वाप्नोति सामान्यासाभिकोप्स्थलरूपेण तया रहीतया बुद्ध्या क
नयावृत्प्रमुपरमेत् तथा एवं मनः परं मनः ॥ आत्मनि स्वरूपे संस्थाप्य नन्दरूपेण दृष्टिवाननन्यभावात्मिका कारणेका
ग्रमित्यर्थः ॥ इष्टुरस्यैषामरकौस्थितं सर्वात्मसर्वार्थकारणयोः ॥ तयोरेवैकचित्तस्य कार्यनाशाभिमतत्वात् तत्त्वैकका
ग्रामापयेत् ॥ सत्त्वात्मैकत्वं ग्रहणितं पश्यतो मनसो भेदविहिणात्मसंस्थं स्यात् ॥ तत्र रूपं तमात्मप्रमाणाम्मयमेकोद्दृष्
निरपेक्षं चापरत्वेन चिन्तं सर्वार्थमिति न तत्त्वं पराकस्यातिरूपत्वाच्चात्मतानिरूपमानावेचितस्य नाशनयतेः
द्दृष्टरुपेण परमात्मानं एव कार्यं तत्त्वं च्यावनेयमारुपेणातत्त्वं स्वरूपमात्मलोकनिरूपणनसमाधानात् ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्म
संस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

मोक्षनिश्चयेन वभावकत्वस्येन्द्रियसंनिरोधाभावात्तत्र किं तु रक्षरसवाहितताकालिकेनचित्तवृत्तसमासमेकं मनः
चालितं स्वत्वं स्थितिधारणकत्वादमाकाममापन्नं कार्यमिति ॥ इष्टरूपेण परागेत्वकार्यापत्तितदृष्टिसिद्धिनावाक्षि
त्वात् ॥ तदेवमनियदि सर्वार्थं तयाः तद्यः सर्वार्थपकार्यताया उदय शून्यरचित्तस्यकारणमनाहृतः परिहमसा
भवतीति तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वेति सर्वात्मसमाधिकमः ॥ तत्रापि पूर्वाभ्यासवशात् चित्तस्य दृष्ट
दृश्यपरागतिवासनानामसंभावनीतिनित्रिवार्येण नश्यतेः प्रतात्समाधिभावः ॥ न किंचिदपि चिन्तयेदिति प्रोक्त
प्राणमेषतनिमाप्तासनयानस्येन्द्रियं तत्र किंचिदेकरसंसविन्दात्मनाहमवतिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री
८४

नयोगायोः समत्वापादगामात्‌ ॥ ननु मो चयोनिक विवेकः मात्राः तद्रातद्योदेहात्मनोः एषक्करणाभव
नित्यायायिनित्वतिमंतरेणानिवृत्तिसंभवात्‌ ॥ आदर्शायनिवृत्तौ वपिप्रतिबिंबात्मिभ्रमनिवृत्त्या
यते ॥ अतएवायिष्ठानतत्त्वानदर्शनमात्रेण तत्कल्पितस्यावितथ्यवादर्शनमनायासेनै
वोपपद्यत इति निरस्तं योगं यिष्ठानतत्त्वानस्यैवासंभवात्‌ ॥ यदोक्तं ः सर्वमेवं हित
कुसुकुमारी श्रीमत्स्वयत्नयोगिनैव ज्ञानानि तानि तत्त्वायोगि यथाच्छ्रट मिति
यथान कं भगवत्पूज्यपादैः स्मृतिव्याकुलाधिपैः योगपदं तन्तुमात्स्या
वमृत्युरितितद्यानो ब्रह्मनिष्ठामेतत्त्वायथाहस्तचितमसृत्तविरो
धाभिभूतमाधनचनहृष्यानगीनेशभाद्यपेपेसमाधिमद्ग्रवाक
मितिनदोषः दोक्रमाविति विशिष्टवाकनान्यंयनुपरस्पर
निपेतमात्रिन्ध्योपगामेनान्यः ॥ पंचाइति आनिवाद्यास्य
प्रतिपतिक्रमभेदमात्रपरत्वयाप्राणेवर्णितमिति
दिक्‌ किंचयेगम्भकरणेयामनपेत्‌मागंनर
प्रतिपादनमसंगतं नवनत्वयकोत्रकस्त्रिक
होवर्ततेसंभवतिवाऽत्मप्रकोरतेरलोणो
वासमदर्शनः इतिवापद्यमाहरोण
संगतः इति दिक्‌ ॥ २९ ॥ ८५

द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह ॥ सर्वेति ॥ सोपाधिनिरुपाधिभेदेन ब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपा
धिकोनुपाधिकश्चेति को भेदः सांख्ययोगे ते आत्मनः स्वैवात्मानम् भक्तयोगी सर्वभूतेषु उपादानतया स्थितं
आत्मानं ईक्षते पश्यति ॥ तथा च सर्वप्रकाशकत्वेन सर्वाणि भूतानि च स्वात्मन्यधिष्ठानतया पश्यति तेन आत्मनि अवगतानि र
ज्जाविव सर्पस्य सर्वदेहधारादीनि न दृश्यन्ते इति योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः ॥ अस्य फलमाह
स्यामाह ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्श
नं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः तथा च श्रुतिः ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

ततो न विजुगुप्सते सर्वस्मात् आत्मैव तिष्ठति इत्यादिश्रुतेः तथा इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादयश्च प्र
तिपादयन्ति यत्र येन योगयुक्तात्मा वा सर्वत्र समदर्शिनः ॥ सक्रमात्मनस्तत्र तत्र योगी समदर्शी नाना
त्मेत्याद्युपाधिकार्यमात्मतो यथा हि विशुद्धे निर्विशेषः स्फटिकमाकारहेतुत्वेन नाना विवेकेन सर्वाननुभू
ते चैतन्यस्वरूपः करणामपि नानात्वं योगारूढः पश्यति इति ततस्तस्मादितो भूतानामेव च स्वात्मानं पश्यति
तत्र सूतं पश्यतीति निष्फलं आपद्यमानः इत्यादिरूपेति भिः ॥ समाधि ध्यानादरपर्यायो योगः सेवात्मदर्शन
हेतुत्वं प्रतिपादनात् ॥ तत्कारणं सांख्ययोगाभिपक्षे विद्याभेदेनेयोग विधिश्च कृतस्तस्मिन् लिङ्गमन्वयस्य

गी॰
८६

85

यद्यपि निवृत्तकर्मणापि आत्मा विलक्षणत्वे। तथापि शीलत्वान्नैव योगोऽस्य स्यात्॥ आत्मौपम्येनेति॥ यथा मम सु-
खं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथा सर्वेषामपीति सुखं दुःखं वा समं पश्यति। स योगी परमो मतः॥३२॥
उक्तस्य योगस्यासम्भवं मन्वानोऽर्जुन उवाच॥ योऽयमिति॥ योऽयं योगस्त्वया साम्येन मनसः समत्वेन प्रो-
क्तः अस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि॥ हे मधुसूदन तस्य योगस्य स्थिरत्वे हेतुमाह स्थिरां स्थितिं न पश्यामि म-
नसश्चञ्चलत्वादिति हेतुः॥ तमेव हेतुं स्फुटयति॥ चञ्चलं हीति॥ प्रमाथि बलवद्दृढं देहेन्द्रियक्षोभकं॥३४
मनसो दुर्निग्रहत्वमभ्युपेत्याह॥ श्रीभगवानुवाच॥ असंशयमिति॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तु गृह्यत इत्याह॥

अर्जुन उवाच॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन। एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥ चञ्चलं हि
मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्। तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥३४॥ श्रीभगवानुवाच॥ असंश-
यं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥३५॥ असंयतात्मना योगो
दुष्प्राप इति मे मतिः। वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥३६॥

चित्तनिरोधने तत्र अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित् समानप्रत्ययावृत्तिः। वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दो-
षदर्शनेन वैतृष्ण्यं तेन च योगोऽवाप्तुं शक्यः॥ केचिदत्र कुलानुलोमेन चापल्येन ... कस्मिंश्चित्
अवहारे तत्र वैराग्येण विषयेभ्यो निवर्त्यते॥ अभ्यासेन कल्याणैकतानत्वं चित्तस्य ...
आवश्यकत्वं तथापि अभ्यासवैराग्याभ्यामेव निग्रह इति॥३५॥ असंयतात्मनेति॥ अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयता-
त्मना दुष्प्राप इति अभ्यासवैराग्यवता॥३६॥

८६

अस्यात्मैकत्वदर्शिनः फलमाह। यो मामिति। सर्वत्रास्मच्छब्दः परमात्मपरः यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति सर्वं चात्मनि पश्यति। तस्य योगिनः तान आत्मानं न प्रणश्यति। अदृष्टेनेन न गच्छतीत्यात्मा आत्मा न प्रतिरोभवति सकृत्संपूर्णस्य मल्लाभस्य बीजाभावेन पुनरदृश्यासंभवादित्यर्थः। ननु कारणं ज्ञानाभिमानिनां सुकृतमेव दुःखपरिणामि तत्परिमाणं न्यायपूर्वकं ज्ञानं तत्वा ... न भूतं न प्रमाणं नित्यं तथापि तु देहपातपर्यन्तं निरन्तरं नेत्रादिप्रमाणं वा कथं शिवयोगिनिरवद्योऽ भवतीत्याशंक्याह स चेममनप्रणश्यतीति स च विद्वान् मे मम न प्रणश्यति नान्तरो भवति॥ मदभिन्नत्वात्॥ अभेदेन दृष्ट्वा दृष्टो मे सामर्थ्ये अयमेव नामप्रपंचकारो भवेत्॥ तदुक्तं रत्नपादैः देवाप्रमुख्यात्॥ अहमेव न मः॥ तत्त्वमस्यादेः

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥३०॥ सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते॥३१॥

ब्रह्मास्मि॥ अथवात्मा ब्रह्मेत्यादि श्रुत्यात्मा ... तत्स्वात्मकं स च मे न प्रणश्यति तस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शी अहमेव न ज्ञानेनात्मभेदः प्रतिबध्यन्नाह॥ सर्वभूतेति॥ सर्वोपादानतया सर्वभूतेषु स्थितं मां परमात्मानमेकत्वमास्थितः सन् भजति निर्विकल्पेन समाधिना सेवते स योगी सर्वथा नदृष्टा वा प्रारब्धकर्मवशात्तथापि तत्र नु शरीरादिष्वाधारतः सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि कर्मणो न वा विशिष्टमानका ... तत्केनापि निवारितो ... तत्त्वज्ञानेनावरणाज्ञाने निवृत्ते तद्धारणं ... वर्तते मयि वर्तते योगी मयि वर्तते न मुक्तो भवतीति॥ ... मोक्षप्राप्तिं प्रति अथवा ... भवतीति ... दृष्टाद्यपि ... प्रति॥ ... अभेदेन ... न तेन नष्टं भवति यतोऽयमेव

गी॰
८१

86

ण्यो योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो योगभ्रष्टस्तमाह ॥ अथवेति ॥४२॥ तत्र द्विविधेपि जन्मनि पौर्वदैहिकं पूर्वदेहसम्बन्धिनं बु-
द्धिसंयोगं यावद्देहगतमभिसंधिनं विविधलाभं ततश्च प्राप्यानन्तरं भूयस्तु लाभेनाननुलाभं तु द्विसंयोगं पूर्वाभ्यासाद्यस्येनेवा-
भ्यासेन लब्धेनान्तःकरणसंस्कारेण मुमुक्षुत्वेनाधिकं ह्रियतेऽधिकं मिलनमाश्रित्य मित्यर्थः ॥ [illegible] ॥ तत्रे-
यतते निहितोपीमन आह ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वविषयादि प्रसङ्गादिरूपेण ॥ जिज्ञासुरपि न जानात्यनेन स्वरूपं योगिनामपि तेनैव पूर्व-
भ्यासेन बलवता ह्रियते योगः प्रवणः क्रियते योगस्य जिज्ञासुः ज्ञानमात्रमिच्छन्नपि मवनिवृत्तिहेतोरपि मुमु-
क्षस्य कर्मकांडं वेदमतिक्रामति कर्मफलं नैवेक्षते पुनः प्रयत्नवांस्तु ब्रह्मनिष्ठः पूर्वाभ्यासबलेन यत्नमिदं तमपि निवर्त्तयति

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥ तत्र तं बु-
द्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रि-
यते ह्यवशोपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशु-
द्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

कृपा करोतीत्यर्थः ॥४४॥ एवं योगाभ्यस्तुतिमुक्त्वा यो विद्वद्विषयदृष्ट्या प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्त्तेत
तस्य गतिमाह ॥ प्रयत्नादिति ॥ प्रयत्नात् ॥ प्रकृष्टात् यत्नाद्वायुनिरोधादिरूपात् ॥ तेन च पापादिक्षयहेतुभिरामा-
त्मा ॥ यो यतमानः संशुद्धकिल्बिषस्तथा योगात्तिः शायी भवति ॥ एतदनन्तरं ॥ प्राप्य पूर्वे देहे देहेन ३ तिष्ठ-
योगाभ्यासेनैवोपापनिवृत्तिरूपया शक्त्येनान्तकालेन साक्षात्कारेण साक्षात्कारापन्नत्वमित्यर्थः ॥ ततः परः ॥ अनेक-
जन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति तेन च सर्वथैवान्तर्भवो नास्ति किंचन योगे प्रस्थितस्य ॥

८१

मनसोऽर्जुनेन गृहीतत्वात् पुनः सिद्धौ विघ्नं पश्यन्नर्जुन उवाच ॥ हे कृष्ण योगात् कर्मयोगाच्चलितमानसस्य कर्मसंन्यासी
नश्येः ॥ श्रद्धयोपेतो योगमार्गे प्रवृत्तोऽपि अयतिः ॥ अप्रयत्नो वैराग्यहीनो वाल्पकः ॥ अल्पप्रयत्नः प्रवृत्तः
पवागमिति ॥ तदन्तरेण न कदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनमप्राप्य कां गतिं गच्छति
३७ ॥ कच्चिदिति ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाच्च योगमार्गाच्च विभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव पूर्वस्मात् पराच्चाभ्रात्
नाशं प्राप्य नश्यति न कच्चित् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८

अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे
संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पु
ण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

एतन्मे संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ एवमुक्ते श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थेति ॥ हे तात तस्य योगभ्रष्टस्य इह विनाशो
नैव विद्यते नामुत्र ॥ यस्मात् विनाशो नरकप्राप्तिस्तदभावः ॥ यतः कल्याणकृत् शुभकारी
दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥ इहामुत्र च नाश इति भावः ॥ प्राप्येति ॥ उषित्वा वासं कृत्वा शाश्वतीः समाः
नित्यवत्सराः योगभ्रष्टो मरणानन्तरं अल्पकालाभ्यस्तयोगः पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य तदन्ते श्रीमतां सदाचारवतां
शुचीनां ब्राह्मणानां गेहे अभिजायते ॥ तथा अयं नाशः पुण्यलोकप्राप्तिपर्यन्तं योगः ॥

श्री
४९

श्वां ध्यायंतेयो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं ॥ तत्र कीदृशं प्रदैाक निष्ठा सकं मे योगापेक्षया विलक्षणं तत
वम्भजनेतेनैव चाम्रयोन पृष्टं तेषा हृपायान स्वयमेव ज्ञानं तितमे नाम संगुप्र सायोकातत्त्वमेव परीरवन् श्रीभग
वानुवाच ॥ मयीति ॥ कश्चिद्दुर्लभ्यं प्रतन्मानानाम कमनेमोभवति सुवंतमदेगृमेव परमपुरुषं ध्यंभतंमा
समिलुक्तं स्वमर्थं ॥ स्वयोग्यामाप्रज्ञानं मामापिमनुतिहृतं नस्य परंध्येविवेककालेपपोस्मार्थन्तमसि तत्त्वं
भूतस्यमात्मानेनिमित्तादिवबलातयापिसत्स्यमस्य ईश्वरो ॥ लिंगवेनिपातंसलिकाफिलयोविवादत
किंकमोमांसकयोवासेश्वनिरीश्वरयोर्मतमेदानंमे पापकःकारणंनानाच्च समग्रंनत्त्वं वेत्तमिकिमता
द्रुत्वंतत्प्रपंचसमग्रमिति स्नतनस्वदायसनोस्यरं यथाता स्यमितनप्रकारेण्णनेग्रत्ववसमागतीत्यासर्व

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि त
च्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

मह्यावासहेतादकमि लिभजनेवेलतएतत्कारणगात्तत्वमस्ययोगिनः पूर्वयोगयुक्तयः पिगामतोनिभ
वः ॥ १ ॥ ज्ञानं ते इति ॥ ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानं सस्वयं ज्ञानमनेनेसुभविज्ञानमानेदं इहेति अमव
क्ष्यामि ॥ अशेषतः साधनफलादिसहितं दमशमस्तत्त्वमसोत्मा देशज्ञाटप्रपरोतत्सेन नराहृस्यह
विषयेपरोतत्मनजनकत्वनिपमारिस्यांशकाह ॥ सविज्ञानं मनुभवोसिहरितं दमशमस्तत्त्वमसीत्या
देशहुरस्योज्ञानोन्यत्तिरयिनानकोस्मिनुभवोविज्ञानेनसर्वमिदं विज्ञानंमितिपवविज्ञाननात्तवेहि
ज्ञानयतिंतोश्रोतोमेवदत्तोपनियतःत्वोनिजनात्वकारणमिपिथानस्यस्वानरूपस्यस्रस्पज्ञानेसंशयोछे
दातसर्वस्मात्सामात्रत्वेनतोत्तआनवनापोप्रकारस्मर्यः ॥ एतदेवज्ञानंदोर्वस्यप्रशंसेननत्तास्मिमनुष्याणां

॥ ६ ॥
४२

एवं योगिनं स्तौति । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणप्रायोपवासादिकर्तृभ्यः ज्ञानिभ्यः [illegible]
[illegible] कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकारिभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी योगयुक्तोऽधिकस्तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ तस्मा
[illegible] विवेकः [illegible]
[illegible] ॥ योगिनां [illegible]

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥ इति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो ना
मषष्ठोऽध्यायः ॥६॥

योगिनां सर्वेषां मध्ये यो महीति [illegible] मद्गतेनान्तरात्मना [illegible] श्रद्धावान् सन् यो मां भजते स
मे मम युक्ततमो [illegible] ॥४७॥ इति श्री [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥६॥

एतदिति ॥ एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिः उत्पत्तिस्थानं येषां भूतानां तानि एतद्योनीनीति च त्वं विधा
नित्येन तु उपधारय तस्माज्जातो हि किंचिद्दृष्टं तज्जलमिव पतेन प्रकृतिरीश्वरादन्येऽकार्यं कार ॥ इममिति कृत्स्नस्य
प्रकृतिसहितस्य जगतोऽहं तत्तदुत्पत्त्या भगवतः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिकारणं तथा प्रलीयतेऽस्मि
न्निति प्रलयः लयस्थानं च प्रकृतं तत्त्वतोऽहमेव प्रकृती गतो नानाविधो ॥ ६ ॥ एवमेव विज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्र
कृति आत्मनोऽभावादुपादानत्वं नोपपाद्य एवात्मनो निर्विकारत्वाद्धाने प्राप्ताह मत्तः प्रेति कार्यकारणमत्सदादे

88

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय
स्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिग
णा इव ॥ ७ ॥

परं स्वरूपभूतं ब्रह्मादि अवहारेण तयोर्भेदात् स्मवात् ॥ परतरं तु भगवान्स्वादिरत्नुपादानकत्वात् एवं ब्रह्म
णः परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्तिहे धनंजय ॥ सर्वप्रपंचस्य ब्रह्माश्रितत्वं प्रदर्शयन् ब्रह्मणः प्रपं
चव्यतिरेकं मद्दृष्टान्तमाह ॥ मयीति मयि परमेश्वरे मणिगणाः सूत्रेणेव रूपेण च ॥ सूत्रवत् सर्वज्ञानस्वरूपे यदिदं
सर्वं मणिगणावत् सर्वस्वरूपाहृतं तत्प्रोतं तेन व्याहृतं भोनुहृतं भिन्नमिति न्यायेन प्रपंचात्तोनोऽहमतो ८९
नमम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादयति सर्वस्य जगद्रूपप्रपंचस्य स्वज्ञानात्मकत्वप्रभावत्वमाह त्रिभिः
भूमिरिति । अत्र भूम्यादिपदैस्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते प्रकृतिरिति विशेषिकारणात् स्थूलभूम्यादेश्चाविकृतिमात्रत्वात्
तथा च भूमिरिति गंधतन्मात्रं वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं खमिति शब्दतन्मात्रं मन इति तत्कारणमहंकारः बुद्धि
रिति समष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वं अहंकारो मनःपरत्वादहंकारो मूलप्रकृतिः करणत्वेनोक्ते भेदेनाख्यानात् व्याकृताव्याकृत
द्वयं संमेसममतः । अभिन्नाण्येव पृथक्त्वानुक्तिश्च कलादिवज्जलतंतुवत्पाप्रकारप्रकृतिः । ननु पंचोपादान
भूतानामहंकारात्मकत्वं कथं पंचतन्मात्राणामेवापेक्षात्वामिमतत्वं प्रकृतिरिति पाठ्यमादिति नियमो नास्ति मनननाश
ह्रत्वपश्यतिमनसाप्रोमातीतितस्यां द्विधातत्र प्रकृतित्वमवगंतव्यं वा विप्रकृतयः । तथैवैतद्योगश्च यं सेमसर

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा
४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

भिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधा इति मूलप्रकृतेरष्टभूम्यादिभिः ॥ सदुपादानजन्यत्वमवगम्यते
नन्वेतावानामित्याजन्यत्वं तस्मादव्यक्तमनंतं हि रागांहि नसत्तामेति श्रुत्याक्तः पुरुषः ब्रह्म निष्कले संप्रलीयंत इ
ति चतस्राश्च विप्रमेयाः प्रलयो ॥४॥ एवं लौकिकी प्रकृतिमुक्त्वा तत्र तस्याः कार्यतामाह ॥ अपरेयमिति इयं
मया अष्टधा प्रोक्ता अपरा अप्रधानं जडत्वात् ॥ इतस्तु विलक्षणां मम स्वरूपभूतां चेतनत्वेन मदंशत्वात ॥ उत्कृष्टामेव
स्वरूपभिन्नां प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां तां जीवाख्यां विद्धि जानीहि हे महाबाहो ॥ ययाप्र
कृत्याऽन्तः प्रविष्टया इदं जगत् स्थावरजंगमशरीरात्मकं धार्यते ॥५॥

सात्त्विकाः ज्ञानधर्मवैराग्यैश्वर्यादयः राजसा लोभप्रवृत्त्यादयः तामसा निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्त एव रसतत्त्वा
ऽदिरूपात्मस्वरूपाज्जातानिति विद्धि न त्वेवं तेषु सर्वेषु जगदात्मनो विकारित्वापत्त्या कोऽपि स्पृहा रागेऽस्माशंका
ह ॥ न त्वहं तेषु ते मयीति ॥ पृथग्वादृषा शोकासेषु ॥ सत्त्वाद्यवयवमतेषु रत्नादिषु स्वतन्त्रजडरूपेषु आवार्यितात्मोऽवि
न्माचरूपो घटशरावो देवतादौ विवस्तेनानि विलुप्तस्तन्तस्यास्यन्तस्य रागेण पवनस्य कौपप्रयत्नात्मीनन्त्वमस्ता
न्मा भवामीत्यर्थः ॥ ते तु मत्ये वायम्ला मदन्ता ॥ पृथगारामपाञ्चस्यावर्णोऽस्य घोरजननक्षः तदनन्तत्वमारंभण
विकारोऽनमस्त्वादिमिरिति न्यायात् ॥ अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः नत्वनन्यत्वमिति भेदं ब्रूमः किं तु भेदं ब्रूमः
किं तु भेदं वारयामः ॥ कुतः आरंभासामानत्वाचारंभणात् विकारो नामधेयमिति विकारस्य वागालंबनत्वेन

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुण
मयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

स्वप्नमायेन्द्रजालिकविषयसामान्येन तैः ॥ न हि आत्मनो विचित्रप्रपंचात्मत्वेन मयी संस्पृश्य विरोधे न त्वहं तेषु ते
तेविरोधपरिहारो युज्यते ॥ कार्यस्य कारणात्मकत्वावश्यंभावात् तस्माद्विवर्तवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदु
पादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत इति सापूर्तेः ॥ न त्वहं तेषु ते मयीति ॥ १२ ॥ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपंचवादेनज
नात्मानं नाभिजानातीत्याशंक्य त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकारैः सर्वमिदं जगन्मायागुण
मयैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैः ॥ देवतावरप्राणिजातं तेन बहुवाधमोहितं नतन्मान्ता गुणेभ्यः पर
मात्मानं न जानाति ॥ यथा रज्जौ सर्वोपमेणाव्याकुलः सर्पाद्यारोपरज्जुं न जानाति तद्वत् परं नेहेत्त्युः अव्ययमेते
भावाः परिणामित्वान्नव्ययं तेनः अहं शान्तं निर्विकारी नः सान्तोऽन्वयः ॥ १३ ॥

ननेवं प्रपंचपरमात्मनोः सिद्धश्चेदुपादानोपादेयभावोपि न स्यात् नहि उपादानं चान्नहीनं चेतनित्युक्तं तेसह
रादिवद्दर्शनादित्याशंकायां प्रमायेंद्रजाल || जगतनुस्यूतत्वं प्रपंचस्यापायाद्यो भयमभिविवक्षुमिमन्यादि हेतुद्वय
द्विशेषमविघ्नतो निमग्नाह रसोहं नानेरे रेवानुहृतिव्याहृतो चिंत्यः स्थादृष्टांत || रसरति || रसोः रसांशो रसोत्पत्ति
निश्चेतरणानि एव मां कारणं रसवेवाक्ष संतरत्नाशि तिवांडमतेश्च प्रभावानस्फटिकसुवर्णत संतरणानि संतत्र स्थिता
नि एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्नभोपिप्रोतं तपवत् पुरुषसारे पौरुषं पौरुषे तद्यां दिरूपेण तत्र पुरुषाः प्रोताः
एवमग्रेपि रूपं गंधपुण्यः स्वरनिरमादिसप्रियत्व अभ्युपस्य सर्वस्य विशामात्रविलसितत्वात् विभावसौ वह्नौ

रसोहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ||८|| पुण्यो गंधः पृथि
व्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ || जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ||९|| बीजं मां सर्वभूतानां वि
द्धि पार्थ सनातनं || बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ||१०|| बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जि
तं || धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ||११

तेजः दहनशक्तिः जीवनं येन जीवंति जीवाः न मनोविना तेन तदिह सर्वाणि भूतानि प्रोतान्येवं अन्येन तेनैव तेजस्वी
सा च तेन तपश्चास्मि तपोरूपेण तद्रूपो मयि प्रोतास्तपस्विनः प्रोताः ||९|| बीजं कारणं सर्वभूतानां पिंडब्रह्मांड
कानां बीजमपि पिंडादिकं प्रोतं कनके कुंडलादिवत् || सनातनं नित्यं बीजांतरानुत्पन्नं बुद्धिरूपेणापि बु
द्धिमंतः प्रोताः तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपेणापि प्रागल्भ्याः प्रोताः ||१०|| बलं रूपेणापि बलवंतः प्रोताः कामरागवि
वर्जिते कामः असन्निकृष्टविषयाभिलाषः रागः रंजनात्मको द्विविधकोऽयं कामनिषेधस्य बलवर्जितं एवं धर्माविरुद्धकामरूपेण
पितापुत्रकामवंतः प्रोताः ||११||

गी॰
२१

कुतस्तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां न तरंतीत्याशंक्याह ॥ न मामिति ॥ यतो दुष्कृतिनः यतो माययापहृतं ज्ञानं येषां ते
ज्ञाने आसुरं हिंसादिस्वभावं प्राप्ताः अतो न प्रपद्यंते ॥ अतएव नराधमा मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः अतएव नराधमाः
नरेषु अधमा अतो दुष्कृतिनः यतो माययापहृतं ज्ञानं येषां ते ज्ञाने आसुरं हिंसादिस्वभावं प्राप्ताः अतो न प्रपद्यंते ॥ पतन्हेतून्नाप
नेन मायया मायां तरंति अन्ये न तरंतीत्युक्तं किं च असुरत्वादिवत् नादेवं नामावे विनाभिप्रायं सुखमेव ॥ सह
[illegible] न मे प्रियो विरोधी च इत्यादिना [illegible] नापनेन मायया वितरणशक्तिः
नदेवं मायया मायां तरंतीत्युक्तं [illegible] नित्यानि तदभिमानादेहादिषु येषां दुष्कृतं तत्कृतं तेन न भज
न्ते मां नराधमाः मायया अपहृतज्ञानाः ॥ १५ ॥ ये तु सुकृतिनस्ते मां भजंत इत्याह तत्र कामेन विभिन्नं मम
न मां सर्वे भजंत्यत्र [illegible] तेन सर्वे समदेककामा स्वामिनाथयेनाह ॥ चतुर्विधा इति आर्तो

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ॥ मायया अपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधा
भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त
एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

पीडितः पीडापरिहारार्थी जिज्ञासुः स्वात्मज्ञानार्थी जिज्ञासुः ॥ स्वाज्ञाननाशार्थी धनार्थी ज्ञानी चेति चतुर्विधा
मां भजंते ॥ १६ ॥ किं सर्वेऽपि समाः उत न सुकृतिनः [illegible] विशेष उच्यत इत्याह ॥ तेषामिति ॥ तेषां मध्ये ज्ञानी
विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तादयो हि कामितकामसहिता नित्ययुक्ता भवंति अयं तु नित्ययुक्तः एकभक्तिश्च
एकभावेन भजते केवलं [illegible] आर्तादयः [illegible] भजंते जिज्ञासवः [illegible] अर्थार्थिनः कुबेरादीन्निरेषां [illegible]
मोऽपि तेनानेकभक्तित्वं इष्यते ज्ञानिनस्तु एकभक्तित्वं हेतुर्हि यस्मादहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः ॥ अतस्तस्यैव
आत्मत्वेन प्रियतया [illegible] आत्मनो हि प्रियतमत्वात् तदेवाह [illegible] नास्ति [illegible] तस्मात्सर्वेभ्यो तदेहात्मप्रायोऽमेतिश्रुते २१

देवस्वीनर्वेषम्लीयाक्रीडेतोममसर्वेषिनांयदेवोद्देदृप्रसिद्धमहल्पिंडब्रह्मांडरूपेणा विलनायुषासमचिन्मात्रस्यमा
यामयंनत्वानामिति सांत्रिप्रश्नदेनापनापानहीत्यत्रतस्यप्रपंचस्यद्विजालादेरिवप्रकाशकागुणमयीसत्वरजस्त
मोगुणमयीदुरत्ययादुरत्ययक्रमापोमामेवसर्वेश्वरंसर्वभगवंतंवासुदेवंप्रपद्यन्तेविषयीकुर्वन्ति। तएवैतांमायांतन
रंति अधिष्ठानज्ञानेनैवसमूलस्याध्यासस्योच्छेदोभवतिनतुज्ञानांतरेणवाह्यनिरोधेनेवम्यशे॥ अथमर्काणी
वेश्वरविमातस्थ्नेष्टुर्विचमात्रोकल्पितोमायादर्पणः चित्यतिविंबरूपेणो वेशकृतविवचेतन्यमनुरूपप्रच
लति अथशंकात्म मनुरूपवलोदयालाकारंदेमेवईश्वरादीननंमायातानहारासर्वेस्थ्नमायिनायावस्मातिः

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया॥ मा
मेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥१४॥

अयमात्मा यावन्ननेनिश्चमेतनसिंहशा न्यामापयामेनिरुद्धस्तितयावैकेवमायाजीवेश्वरयोरुपाधिर्पणा
इवविवर्याविंवप्रतिविंवभावनाकाममभयेनत्सके शुद्धचिन्मात्रमनेनेतन्नीयंमुक्तप्राणजीवेश्वरौचउपाधि
दर्पणनाशमात्रोपस्थलतनसर्वतत्वरणस्यानसमाशिरनाहिभावे॥ अतोनकेवलनदभावे उपाधिप्रचारदर्शितोड
ह्मीलोपदूपतयालीवसालोस्वरसालोतिशहभ्यांवदही यतएवंचजीवःईश्वरापनावापप्रसक्तत्वना
नेनमायाधीनहीनतन्कारोस्मापिनाशेनसोस्माभावानस्मेतत्वमपिपरिस्फुरविवप्रतिविंवानस्फूर्तेश्च
इत्नीयंचचेतन्यप्रमोनीतिनहिदृष्टमन्दवीक्षापतिचेकस्यापवजीवेश्वरहेवेपितजीवस्येश्वरभजनेन
मायातरणमितिच॥१४॥

गी.
५२

अस्येअयपत्रामस्यस्यमनन्तेनस्माद्विनानानिनद्स्थानिनिश्चितेः।। हेते अल्पेन चैव मेधा येषां ते वाप्राणां मिताश्रुतार्
स्थं।। तेषां तत्फलं अन्तवत् नश्वरं वा स्यात् यस्मात् तवन्यादेवान्तराः भेदेन स्वरूपभक्तिमार्गे वभेदाधीं यतो देवयजो दे
वा भजन्ते इति देवयजः ते देवान् अन्ते गच्छन्ति यान्ति सर्वे यतः ते भक्ता यत्नादीनि वर्याणि मूलप्रेमभक्त्या सुभ
जादीनि यान्ति परमेव अहं फलं मम इत्यतस्तु मामेवानन्तं यान्ति अनन्तैः अनन्तफलमाप्नुयुरित्यर्थः।। एवं तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वे न
प्रतिपद्यन्ते तत्राह अज्ञानादित्याह।। अव्यक्तमिति।। अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं विभूत्येन अस्य सूक्ष्ममपि वा तद्देवशरीरं गतव्य
क्तिमापन्नं मन्यादिवत् शरीराभिमानिनं मामबुद्धयो मन्यन्ते यतः मम परं भावं परं तत्त्वं उत्कृष्टं तत्त्वम् अजानन्तः उत्कृ

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।। देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि।।२३।। अव्यक्तं व्यक्ति
मापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।। परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्।।२४।। नाहं प्रकाशः सर्व
स्य योगमायासमावृतः।। मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्।।२५।। वेदाहं समतीतानि
वर्तमानानि चार्जुन।। भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन।।२६।।

ष्टमेव विशिनष्टि अव्ययं नश्वरं तस्मात् अव्ययं अविनाशि अनुत्तमं यस्मात् तत् उत्कृष्टं नास्ति निरतिशयं
मां वेदैकवेद्यं रूपमित्यर्थः।।२४।। कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह।। नाहमिति।। हे योगयोगेति न अहं
स्तायाच प्रत्ययानन्तयोगसाह्।। अहं तत्त्वदर्शी।। सर्वस्य योगिनः स्वपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि
तत्र हेतुः मायासमावृत इति भाष्यं योगो युक्तिः गुणानां घटनैव योगमाया तेन समावृतो वा योग
भगवतस्तत्कृता मायेति भगवन्तस्वरूपवशवर्तिनी मायेत्यर्थः।। उत्तरार्द्धः स्पष्टः।।२५।। ननु मूढमि
त्ते लोकं त्वन्माया मोहयति तत्ते कुतो न मोहयतीत्यत आह।। वेदाहमिति।। समस्तमपि लोकस्य मम चाभेदेऽपि
श्रौतापिकभेदस्यलक्षणः।। तथापि परमेश्वरमानिनं लोकामूढः।। तदभावाच्चासर्वज्ञविशेषः अतत्त्वतः:

५२

देवसंबंधिनी हे यमालीया कोइ तो मम संबंधिनी यहे देवी हु गुणमई सांपिइ गुणसों इन्द्रियनि भिन्न ता पृथा सम सोचि स्यात्रस्या
यामयं नत्ता नामिनि सानि प्रमदेनायतापानहि अत्र नेस प्रेम वसेहि माला देखि प्रकार का गुणमय सो सत्य रज
सो गुणमयी इस त्यगा इत्यक मायो यामेव संबंध तस्य भगवंतं नामदेवं प्रपद्यते विषयी कुर्वति । तथै तो मायांन
रीति अधि ष्ठान कीने नेव सन्मूल स्वभम सो ह देव भवति न तन्का नो ने रेणवाह्यानि निरोधनेव सर्थ ॥ अपमर्यो
वे सर विभाग स्मूनेष स्वविन्नाडोक लियेनामा यादर्शकः चिन्मानि विव रूपंनो वेशे कृतनांविवेचे नस्य मन रूपश्च
त्वनि स्वघलं तामनरूपंधवलोर शालाका इंदमेव इसरादीनन नं मायातानहा रासवेर स्वत्न मो मेकत्या चक्राति

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मा
मेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

अरु आत्मा या रतनेनि समेनतसिंस्या नेयामा याथासें निरुद्र रनिनथा चैकैवमापा जीवे सुरसेनरूपादि देगा
इव विवर्धा विवधानि विवभावना को नमुमयो नसके स्वइंचि न्नाडमने नेननर नीयंमुक प्राणाजीवे सरोच उपाधि
रूपस्वपानहरमाणा सुस्वलतन सर्वतत्व सप्तान्न सामित त्वाहिभावे ॥ भजेने मकेवलादमावे उपाधि प्रचार दर्शिनोड
दासीठाप इतनयाजीवसा नीसरसानीनिसहाभ्यां व्यवहार यतेएवं च जीवः ईश्वराणायनानावापश्रमयक्रत्वहा
नेन माया यांनहा यां नन्का येस्यापिन्का शनसो स्यामावात्सभेतत्वमपि परोसस्य विवधानि विवान्नस्य तेष
ईश्वरनी पंच वेतन्य प्रामो नीनिनहिंदमुकदे वोमा पतिचेक स्यापव जीवेभरा संवेपिनंजीव स्पेश्वरभजनेन
मायातरणमिति च ॥१४॥

अल्पमेधसामल्पप्रज्ञानामन्तवत्तेनान्यद्विनाशिनानितत्स्यादितिश्रुतेः॥ दैतेन्त्र्यत्वंतत्रैवमेयांयेषांतेवाग्र्यर्थाभिलाषुकाः
स्वर्थं॥ तेषांतन्फलंक्षीणवतांसर्वेस्ववास्वार्थस्यान्तवत्त्वादेवांतनश्यति॥ भेदेनैस्वरमतिःअर्थेभेदांयांपतोदेवयतोदे
वानन्तेनातिदेवयजः तेदेवान्नश्वरानप्युर्ण्यांनिवयांतिमद्भक्तास्तुभक्तापयन्तादीनिवर्यांतिमूलप्रतमकाशम्भ
नादीनिययपिइहस्वर्गसमइत्यास्तमांमेवानन्तंयांतिस्रन्तेऽतेः तेनफलमानरत्वंस्पं॥ एवंतर्ह्यपिकेनमामेवसर्वेन
प्रतिपद्यंतेऽत्रमयाक्यांकालान्नादिमाह॥ अव्यक्तमिति॥ अव्यक्तंप्रपंचातीतंपिमूर्तेनअवत्तुमपिवासुदेवशरीरेणाव्य
क्तिमापन्नंअस्मदादिवच्छरीरमिमामिमानंमामबुद्धयोमन्यंतेयतःममपरंभावंपरत्वेऽव्ययमनुत्तमंअजानन्तः३ल्कृ

अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसां॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि॥२३॥ अव्यक्तंव्यक्ति
मापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमम्॥२४॥ नाहंप्रकाशःसर्व
स्ययोगमायासमावृतः॥ मूढोयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययं॥२५॥ वेदाहंसमतीतानि
वर्तमानानिचार्जुन॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन॥२६॥

त्वमेवविशिष्टनिक्षिप्तत्वंयत्नमेतौत्वमव्ययंअविनाशिअनुत्तमंयस्मात्तत्तदसत्‌इत्यर्थःचनास्तिनिरतिशयं
मांचेदेवंयर्हिकुतोनमर्थः॥ कुतःनजानंतिहेषयमत्तानेलोकस्येत्यतआह॥ नाहमिति॥ हेयोगमायेतिनस्वरे
मायाचयत्नस्यासितंयोगमायाह तेनसंवृतः॥ सर्वस्यलोकस्यनप्रकाशदृश्यमात्राभिज्ञस्यनप्रकाशोस्मि
नतुहेतुमायासमाहत्यसिभास्ययोयोगोयुक्तिःगुणानांघटनंसैवयोगमायातयासमाषिवायोम
मायावनतस्तस्मात्कुतामायेतिभगवन्तोकल्पयतितेमायेयमर्थः॥ तुनरार्थःस्पष्टो॥२५॥ नतुत्वदभि
नेत्रलोकेननमायामोहयतिहेतेंकुतोनमोहयतीतिअतआह॥ वेदाहमितिसमस्तानपिलोकस्यममचाभेदेपि
कोपाधिकमेदस्य॥ पर्याभिमानिनोलोकोमूढःतदभावाचाहंसर्वज्ञइतिविशेषःअतएव

उदाहरति ॥ सर्वेषां तेउदाहु [illegible] देवलानीतसमसया क्षेवोति समसमतंनिं स्थितदिव्यतः सः शुक्कालस्यद्वहम्मलसमानान्त्र
वासुदेवा निःसेदनमघिसमाहितचितः ॥ तस्मेव अनुकंमेयुक्तानि आश्रितः तत्र समेतास्मदारे सम्यादिकंकामस्य
मानो मडजिकरोति किं तुम तस्याध्यर्थमेवमामजननिकर्थ्यं ॥ १९ ॥ किं च वासुदेवात्मनेनि तेतानवानंघावहूनान
स्यना मंतेचरमजन्मनि तंग्रपद्यते समस्यदर्शने न पटरोतीकरोति समम हास्यान्नद्भ्रम तः सहर्षेन २ नियोजना ॥ २० ॥
ग्रंस्थितेनेरोकाभेः प्रत्रघसादिविछेद्दत्तत्तात्ताः हतेहरीहतेहतानेविवेकेपेयातेशम्यदेवकामुदमेतस्याश्राम

उदाराः सर्वेऽपि ते हृष्टीता लोकेव प्रमत्ते ॥ प्राणिनः सर्वे दुःखं लाभामेवानुतर्मागाति ॥ १९ ॥ वहूनां तन्न
नामंते हानवान्ना प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वेमितिसमहास्मान्तदृष्ठेमः ॥ २० ॥ कामैते ते हितहनाप्रप
यो नेम्यदेवताः ॥ ते ते निःसमस्याप्रकृतानियतास्तथा ॥ योयोगांपांगनंतुमेतः अवृधाचिन मिलधूलि
तस्मात मांचलां प्रत्तंकामेव विद्यायाहे ॥ २१ ॥ सततपाप्रहृत्य प्रकलस्पतायन मोहते ॥ तमेतेचतत्तः का
मान्नमयेवविहितान्नेहितान ॥ २२ ॥

पनेनेदंफलस्मवामत्वा नीतिमेदेवप्राप्यते तेदं दीनजननेमिएमेचनदृशपंचाशादिकं आख्याया कृमावत
मामंणि विपयादेवाश्मरूपां वानियतः ॥ २१ ॥ किं च ॥ ये ये भक्ताः ए नरास्तानि कामसावाधांनतंनुतादृश्येमेवा
दि पूर्णंपवरतेनूएंभतप्रत्नपूर्णं लवतेपूर्णाम्नतप्रभ रंपा वाम्नानि प्रणमार रूपव शचिन मिधृति तस्य मकस्य
नामेव प्रकांसा मिकोरा हसैनाम सौ वाद्वलर्वसरेप्रवलाविद्यानि ॥ २२ ॥ ततप्रहतया प्रद्वया प्रकः स तस्यान्त
तं प्रारपनं समारपनव शोकरागमो हेतेत्कतितल प्रकामान्तविषयानलभते मयैव विहितानप्रकापिता
नीहितानर्ङ्गितिमानएतेन सर्वांगा देवानां नानाकामवशा वनितन्दर्शिता ॥ २२ ॥

भी० ५५

एवं च मदर्थविवेकं मद्योगमुक्तिहेतुं समाप्यतत्प्रयाणमपि नान्यपश्यन्तातिकमसमुक्तिफलानि विस्तरेणावक्
काम: सर्वेलोकाःप्रहणंति साधिभूताधिदैवं च तन्मां सहितं साधिभूताधिदैवं तं सयाधियज्ञेन सहितं मा
धियज्ञं च मां विदुः श्रामसनेनयुक्तचेतसा यतः त्रिकंसमाहितचित्ता ततो मां प्रयाणकालेपि सर्वजनकमामोह
केविदुःरेव भावनादार्ढ्यात् मरणकालेपि तस्य ज्ञानस्य प्रमाणोपानं सर्वस्य तेमे वक्तिते इत्थंगाढ़दाभावनाक
तेमेति भाव:॥ साधिभूताधिदैवं तं भगवानेव समस्तस्यातिनो ज्ञावयं॥३०॥ इति नीलकंठीये भारतभाव

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः। प्रयाणकालेपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः॥३०॥ इति श्रीम
द्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः॥७॥ अर्जुन उवाच॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम। अधिभूतं च किं प्रो
क्तमधिदैवं किमुच्यते॥१॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन। प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियता
त्मभिः॥२॥

दीपे भीष्मपर्वणि गीतासु सप्तमोऽध्यायः॥७॥ पूर्वाध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं तत्त्वं तु नात्मनानुप
विज्ञस्य प्रतिपत्तये उपलक्षणं मध्यमानामुपास्यं॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्। साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं
च ये पश्यन्ति त्रिपदं विषयान्ते ब्रह्म तद्विदुरित्यध्यात्मे वा ज्ञानेन सार्द्धं श्लोकेन भगवता सप्तत्वं लक्षितं तेषु स्वरूपं प्रश्नाय प्रा
रभमाणोऽर्जुन उवाच॥ किमिति॥ किमेतत्तत्ब्रह्मेति प्रथमः प्रश्नः॥
अधियज्ञः कोऽत्र कथं देहेऽस्मिन्निति पञ्चमषष्ठौ प्रश्नौ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिरिति प्रकारप्रश्नस्येति

केन पुनर्निमित्तेनात्मनात्मानं भूतानि न जानंतीत्याशंक्याह ॥ इहैवेति ॥ इहैवागः ... तामसमुद्धितोदेक
मोहः ... मनसस्य ... निमित्तानि ... स्वविषयं ... तेन मनेन ... बुद्धिः ...
बुद्धिरित्येवं ... सर्वं भूतानि ... विषयं ... विवेकं यांति ॥ ... ॥ ...
भावाद्यो ... स्वरूपं ... तेन ... विविधा ... सर्वेषामात्मेति
... ॥ ... ॥ ...
... ॥ ... ज्ञानेप्रतिबद्धं तेन च
... ॥ ... इति ॥ ...
... ॥ ... संततः प्र

१ ... ॥ सर्वं ... ॥२४॥ ... नाना
... ॥ ... ॥२५॥ ... ॥
... ३२

... ॥२६॥ ... ॥
... वेदांत
... विदः ...
... ज्ञानेनेति
... ॥ ... ज्ञानप्रतीतिरस
... ॥ ... पदार्थमिस
... ॥ ... तत्त्वपदार्थज्ञानयोः ... सर्वविदः ॥१९॥

प्रो
२८

९३

पितृच्छेदेन कृत्स्नान्येव गृहान् न तस्य किं तन्न कामं ब्रह्माणि प्रमेय दत्तां गोवालोन देवस्य पीतोणाप्रि
संबंधः कृत्स्नं ब्रह्माणि तत्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति हृद्यं
नयालोनानां कोभावः स्वरूपं ब्रह्मभावः शुद्धं तत्पदार्थः ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपेण अस्मात् न स्वेव ब्रह्मपरस्य
ब्रह्मणः प्रकृते हृद्यगतस्य भावः सोभावः ब्रह्मभावो ध्यानमात्रेण ध्यानमात्रे नाभिधीयते इति
विमर्शः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः ॥ ॥ मंत्रोदितः तमेव विविदिषन्ति भूतेति भूतानामा
वः ॥ सात्विकादिस्वभावः ॥ उद्भवस्थितयोः करणेन भूतभावोद्भवकरः ॥ तथाहि वृद्धिः कर्म
न सात्विकं भावस्य स्वयंतेन यात् उद्भवोपि कर्मतएव स्वयंतेन अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप
तिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ॥ २ ॥

२४

कर्मेत्येतेषां सप्तानां प्रश्नानामुत्तरमाह ॥ अक्षरमित्यादिभिः ॥ तत्र किं तद्ब्रह्मेत्यस्योत्तरं परमं ब्रह्मेति यस्य परं ब्रह्मे
तियोजना अक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यादिश्रुतौ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति स्मृतौ
च दर्शनेन प्रणववर्णस्याक्षरशब्देन ग्रहणप्रसक्तौ परममिति विशेषणं प्रणवस्य परब्रह्मत्वासंभवात्
अतश्च एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमखण्डै
करसं ब्रह्म अक्षरपदेनोक्तं तद्ब्रह्मेति प्राञ्चः ॥ यद्वा अक्षरशब्देन जीवः कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुष
स्त्वन्य इति गीतासु अक्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इति श्रुतौ च कूटस्थपदेन

श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावो
ऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः
कर्मसंज्ञितः ॥३॥

क्षरपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् अतोऽक्षरमिति पदेनोक्ताभाव
स्त्वादसंदेहः तथा चाक्षरं जीवात्मा परं ब्रह्म परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वोपाधेः क्षरस्या
वृत्तिर्नेष्टा जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः स्वभावस्यावर्तकोपायो नास्ति दर्शनेन आत्मतत्त्वयोरभेदा
योगात् ॥ किं तद्ब्रह्मेति प्रश्ने परममिति विशेषणमात्मा वेति ब्रह्मणो न दृष्टः कृत्स्नमिति प्रश्नस्यापकर्षात्
त्रे परमतत्त्वाविनाकृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वाद्वेदनेऽपि ब्रह्मणः परममिति विशेषणाद्युक्तमेव श्रे

नीति तदुपपन्नं कस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्येन तत्पदार्थस्य ॥ त्वंपदार्थस्य प्रत्यगात्मनस्त्वमात्रेवेदृश्यमानत्व । स्वात्म
का ज्ञानाभावात्तत्तस्य प्रागुक्तस्य तीर्थेन हास्य विषयत्वेन भवतीति किं तु शास्त्रचर्यैतस्यैव विषयत्वेन
न तस्मान्नुपासकत्वात्तत्कार्यमिति इति चेत् न न हि कस्याचित्कार्यस्य द्रष्टृत्वेऽगौणित्वानानात्वात्तेतिन्यायेन
तस्योभयमदृष्टत्वात्संभवात्कटवलोष्टुनिष्फलप्रयोगात्तत्त्वविदं केवलं योगिनं मकृत्स्नमपि तं चैकत्वि
तस्य वाच्ये वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परान्त
काले परामृतात्परिमुच्यन्ति इति श्रुते निश्चितार्थोऽन्तेवासिनं त्वंपदार्थज्ञानमेव कर्मसंपत्तिरवग
म्यते न चात्र सुनिश्चितार्थ इत्यनेन ब्रह्मात्मैकत्वनिश्चयवन्तो गृहीतुमशक्याः ॥ तेषां तत्त्वभावस्य प्रा
क्तनात्तनाद्युपासकाः अस्मंभवात्तदुपासनादीनामप्युत्पत्तिरमितास्तदुद्देश्यशालग्रामे विशुद्धि
र्वं सत्त्वविराडितर्योमिथ्यात्मवृद्धिरितन नत्वहंतः सुनिश्चितार्था इति वक्तृकं शाकं तस्मादध्यात्मवि
दां ब्रह्मात्मैकत्वानवगम्यात्तदनुपासनेन तेषां सम्यगुपायाभावे विश्वादिराहितानिष्प्रश्लेषितमिति सर्वम
नवद्यं ॥५॥

क्षरो भावो विनश्वरस्तु यः पंचभूतं तेन तद्येन भूतं च तदधिभूतमित्युच्यते॥ अधिदैवं पुरुषः सर्वाभ्युत्थिम
तीति सर्वकारणानां शरकः॥ सकलदेवतानां हिरण्यगर्भः अधियज्ञो यज्ञाभिमानी विष्णुरत्र योसौ सो
हमेव देहेस्मिन्नस्मिन्देहभृतां वर॥४॥ अत्र च प्रथमश्लोकप्रश्नकोटिजीवस्य ब्रह्मभाव उक्तः तेनायनं प्रथम
णमेव नाभिमतस्य प्राणोत्क्रामं त्येवं समवतीयेतेषु सर्वेवसन्त्राणोसौ तिह्रतोहि तोयेषु च सं
पदार्थउक्तान्तान्यानाभिवसन्तविशेषयत्नान्तरभावनामेवाहान्तोतिनभावनाफलमन्तकालेन
त्ययोपत्तेनेत्रोपचन्द्रेयेलक्षणेनस्यायनफलभूतंचनंतेवतंकेसत्रोधिनभावनायेवाहा

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं। [illegible]धियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वरः॥४॥ अंत
कालेच मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं। [illegible]ः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥५॥

अंतकाले प्रबलेनैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात् तस्मात् पूर्वफलभूतमेव स्मरणमेवं संभावेन तनेत्रभावना
याः वै परमाण नपरिशेषा॥ अंतकालेऽवश्यं कार्यं कारणं ब्रह्मलोके मोक्षाधिकनिरूपाधिकयो रन्यतर
स्याभावनानस्मरवान्वेते तत्कालेनत्मंस्याः वश्यं भावीति तयोरन्यतरं तु पंच परमात्मानं स्मरन्यः
कलेवरं मुक्त्वा चित्तादिर्मार्गेण प्रयाति सः ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मद्भावं मोक्षं याति मा
र॥ अंतकाले चेति॥ स्मरणेऽस्मिन्नानालब्धसंशयं हि मेपानपिकब्रह्मलोकलिप्रकाशितयातिचेका
चहरदपस्यनाहलसंगमपूर्वननमिति निर्लोकारयोधेमापत्रस्कनत्वमेति विचक्षणाःउक्तं सर्वत्रभवं

यो
१६

एतदेव श्लोकत्रयेणाभिधत्ते प्रथमाभ्यासे निसर्गात्के तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति सूत्रितोऽभ्यासः तत्र ध्येयवस्तुनि चि
त्तस्य स्थिरीकरणार्थं यत्नः स च ग्रन्थपानेन वितस्तनाभेय ग्रन्थप्रवाहकरणरूपः सोऽभ्यासः । तत्र बा
ह्यविषयः सिद्धः विसूत्रितमार्गविकल्पादौ सिद्धस्तु मानसप्रतिमादिः तत्राभ्यस्तमनसः प्रतिमाकल्पना
संपादनं तत्र चित्तस्य स्थिरीकरणं चेति विषयभेदात् द्विगुणो यत्नः कर्त्तव्यो भवति सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणे
लक्षणं कथयन्ति तत्र यथावत् स्वच्छः स्फटिकः जपाकुसुमसंपर्कात् लोहितः स्फटिक इति तत्र लौहित्याभा
सः तथावस्थानं तत्रैव स्फटिकत्वेन शुभ्रमोषधपद्मरागानीलाभासः ॥ पद्मरागादिवैदूर्यकायादिंद्रनीलताभास

95

अभ्यासयोगतस्तेन तेन स्थानान्यगामिना ॥ परमं
ब्रह्मदृष्टिं ध्यायानिरपेक्षां नु चिंतयन् ॥ ८ ॥

स्तैरेव तद्गुणैः किंचिद्दूरस्थेन नीलोत्पलताभासश्चेति तदेव तेनाभासः क्रमेणाग्रहणे एक एव स्फटिकः पंचविधो
भवति एवं सतः शुद्धं चेतनं मायोपरागात् देवस्तूरः मायाभावलेशतस्मैव सुरत्वं गाग्रमोषतत्रैव सजातस्या
भासः सूत्रेपि प्रशान्तवाहितादिरूपाभासः ततएव विवेकदेशेषु शरीरादिषु साक्षात्वभासः ॥ तत्र यथा
घटांतर्गतः प्रदीपः घटमात्रं भासयति तद्गर्भछिद्रादिद्वारैः किंचित्तत्प्रभया बाह्यविषयमवभासय
ति सर्वानन्तानां घटादीनां तत्तद्गुणभावेनोद्रव्यादिपदार्थतानेकप्रकाशयति नाहंदेहात्ममानसते सौविवसे
न तुल्यं किंचिद्विषयं रूपं स्फाटिकमवभासयते सर्वात्मना इन्द्रियमार्गेण उपरिसंछेदाभिसंधेनेत्यर्थे देह १६
शरीरेऽत्रासनीक्रान्ता विपाकज्ञानमवभासयते येनायोगं वा सर्वं शेषु प्रपिमगादूनवर्तमानासैनन २

नकेवलंकायेकारणमत्रप्रश्नोत्तरेव भावनांमत्प्रत्यवश्यात्तद्भावप्राप्तिहेतुरेवपनकोटस्वोजवनन्नएवभावनाव
लानवलभावप्राप्तिहेतुरितीदकेस्मरणचस्मर्यतेसहिमहादेवंभावयन्ननस्मारूपंदेहांतरेहिनैवप्राप्तेति
योगस्मरेवप्राप्तिहेतुरितिकिमन्वकलेवरंस्मरणयवस्मानदेहांतरेभावप्राप्तिरस्तीतिमन्वानमेवार्थमन्यत्राप्यि
दर्शयतिनियमितितद्भावभावितःभावाकारवासनयाभिव्यक्तःस्मर्यते॥ ६॥ तस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुकालेषु

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः॥ ६॥
तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः॥ ७॥

मामनुस्मरंतकालेमत्स्मरणमद्भावप्राप्त्यैयुध्यचेतिचकारात्नकेवलंकालःस्वधर्मयोगमपिते
नकर्मसमुच्चयकर्तव्यतःभगवान्प्राहतरिएकस्मिन्नेवाधिकारिकर्तव्यकरेनप्रत्ययहेतवस्तिरो
धाभावातमंत्रिवर्पितेमरेकनिष्ठतंतानेमनोबुद्धीयेनममप्यर्पितमनोबुद्धिस्तंप्रसंगायंमामेवैष्य
सियस्मात्तिअंतकालेस्मरणेनेतिसंशयः॥ ७॥

म॰ गी॰ ८०

96

याममनुध्यायन्नन्तमेव नदीसमुद्रन्यायेन प्राप्नोति दिव्यपदेन यावच्छ्रुति ॥ यच्छक्तिमीशितः संवदमानाः समुद्रस्तं गङ्गेतिनामरूपे विहाय तथा विद्वान् ब्रह्मप्राप्ते विधूय परात्परं ब्रह्म षष्ठ्यैति दिव्यं मितिपरान् सूक्ष्मान्तरं श्रुतयोमिताः ॥८॥ तदेवं ध्यानमनायासरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह कविमिति कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनं अनुशासितारं जगतो नियन्तारं अणोः सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसं सूक्ष्मतरं यो नुस्मरेदनुचिन्तयेत् सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रद

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

तारं अचिन्त्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यं आदित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो यस्य तं आदित्यवर्णं सर्वस्य जगतो भासकमित्यर्थः ॥ तमसः देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपादविद्यातमसः परस्तात् पराचीनसन्निवेशाभिमानेन प्रकाशते योगयुक्तानां हृदये नु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥९॥ ॥

महत्पारपोपिहितितिगिपथमिहांस्थानमुर्योनयंतिमहजलपसमस्थंथोनयोऽस्मीति॥ त्रिभुवन
मपिसहलसहलमेदंक्रमेणैनिसमसहजलपःस्वाभाविकःदेहकुलपारहेदाभिमानलसपलयावादे
हस्थितंक्रमेणसंकल्पक्रमेणसदोषमात्राभिर्मिहेनत्वान्तवेरूपाकृत्सेकल्पारूपदसत्वाततथा
चप्रतिः॥ सपदस्थितलोककमोभवतिहंकल्पादेवाप्योचितरःसमनिहतोतिक्रतेदोषनिमित्त
पादूयाद्विषयासंकल्पकृतइत्यतपरसत्ताचदोषाःरागादयःतद्रूपःतदेवप्रकाशमानेविराजिस्य
दमेवदंसर्वोक्षेमिमनातेसांप्रपरमोलोकइतिपात्मामास्मापुमाहकेनगदहोतांरंग्रहःयथ
पिवलतनलांपत्तयाभांतिरूपलस्यापिस्वाभाविकदेहःरंयदातसस्वरूपःयथास्फटिकेनीलोप
लतग्रहणेत्वथारंडनीलत्वग्रहणकृतेतयाचस्फटिकेप्रतिबिंबितयमानेचतहतरोतनरयत्वप्रदू
ह्रोरंडनीलत्वंवास्थितलाएदत्वागगानेत्वहाएनलोहितस्फटिकत्वंतहाएनप्रहदत्वंचावगाच्छतिएवंग
हकेगाढतत्वमत्वयत्नत्वंनिबिडितोपमानंमनोवायंरूपपयोपक्षेतदेवतिष्ठतेचरमंवि
शुद्धरूपंप्राप्नतत्वयमेवविलीयतेयथाकेयनस्पष्टमितमेतेतियनमनखात्मजसिविवाउद्दिमा
वंतदोपमनःस्वसंतत्वं॥ तदेवंनित्यमावहातापलयासिद्धेशुनिरातमहतोनतोमिषमनसः। स्थिरो
कराणछंथंगतोभ्यासस्वनफलस्भतोयोगसमाधिः ध्येयवस्तुमेवचेतनस॥ ध्येयंतेनगुणाग्रके
यचेतनेनानामामिनाश्रनन्यगामिनःनेकध्येनिवस्तुमाहःतेनचेतसापरमेसर्वोत्कृष्टे
प्रस्तामिरश्रेष्ठदोषयत्नसर्वेषांश्रुतज्ञानसर्वांच्यमनडोननतास्मातत्वरूपस्वरतिनिर्वचनात्
दिसाध्यानमानेश्रनविंतयन॥ अरमेवभगवानसर्वात्मावामदेवइतिसततं॥ आचार्यपद

॥ एवं मे एस आणामावे रोहण्णु केनि किंकलाक नं आन न्ना व किं कतेण मि मे न न ह थे वि ट्टि प्प न न त प्र नी क ने
न विंन ग्गाणं वेनाव हा च्चवा व कणे र मे द्दा वि व ल णा के भि ति प द त्त र मि नि प द त्तं प्र ग्ण वा ओ वा व के वे द
वि ट्टे वं द य हा प र त्तं रि प्र स्स त ठ्ठ अं प न हे य द ल्ल णा प्पि ण्णा स्स ण्ण ओ मि व रं नि स्स ल म न प व ह स म दी ठ्ठ
मि स्से वं ल त ण्णा वा वे ट्ट वि दे व ट्टं नि य च प न यो वि ज्ञं नि त्र स्स प्र नी क ने न स्स र को कु ऊं नि प ते स स्स र ट्ठ
ने स रि स्सा ग र मा ये न य स्स वि ज्ञं नि य न ण : य त त र मि छं ते ा स्स च यं व र ने नि प त हे यो प्पि स मा नं न ने य द
वं ण्णा त्र या न्न कं प ट्टी यं वा स्सा नं वि से ा प र मे प ट्टं से ग्र रे गा प्र व से स्र यं व वा च्च वा च क यो र मे ट्ट : ॥ सु
ति ज्ञा य फ ग स्स ने श्र स्स त्र य मो र स्स त्र य मो ट्ट स्स त्रा स य मो ट्टि नि स वें य मी ने ं न त्र स्स प्र क्ष नि स वें व ट्टा य

प ट्ट ल रं वे ट्टं वि दे व ट्टं नि वि ज्ञं नि य य त यो वी न र ा ग ॥ य ट्टि छं ते ा स्स च यं व रं नि न ने प ट्टं से य हे न स
व से ॥ ११ ॥ स वें ट्टा णि प्पि स्से य स्स स ने ा ट्टं ट्टि नि रु ण्ण व ॥ स प्र ण्ण ण्ण या न्न न : प्रा ण्ण मा ण्णि स्से ण्णा ग या र ण्ण

ट्ट मा स्स नं नि न णा स्सि स वा प्पि व य ट्टं नि य ट्टि छं ते ा स्स च यं व रं नि न ने प ट्टं से थ रे ण्णा त्र वी स्स मि स न ट्टि सां
का रे ण्ण प से हा रा न स्स लं च प्र ट्टि मा वा न ॐ का रं प्र नी क ने न प्र क ल्प न हा रा स्त्र ट्ट ण्ण व ल वा स स्स पु ति
प न स्स न या व स्क ने न रे प न ट्टे स स्स का म प रं त्र स य ट्टे ा का रं स्स प क्र म न स्स ा ट्टे वे वि ट्टा ने ने वा प न ने
क न र स नी वी नी न र ट्टु स्रा स्स नं न स्स ल ण्णा म व न स्प्र नी क ने न ॥ १२ ॥ स्स वो मे स्सक यं स्स ण्णा त्रा वे ग्र ये ट्टि स न
स्रा ट्ट स वें नि स वी स्सि स्सा ट्टि वि ष य प्र ट्ट ण्णा न ठ्ठा वा ण्णी ट्टि णा प्पि स्से य स्स नि र ट्टं य त सा ट्टि ट्टि स न ा प्पि नि क स्स
ने षां के त्रु क स न स्स ण्णा स्स ट्टं स्स ा ट्ट ण्णा स प्र स्स ा स्स ण्णा स्स ॥ स्स वो मे स्स त्रा धा य क ट्टं ये ग ण्णा र ण्णा ये ण्णा
स्सा स्सा क्का या र ण्णा म ने स्से ट्टं वि स्सो ण्णा नि वे य नी स्र ट्टि न : स्र नु नि ष्ठ व स स्स ॥ १२ ॥

उपासनायाः फलमाह ॥ प्रयाणं निर्याणकाले मनसाचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या भगवति वासुदेवे आरार्ध्येनैव लेन च युक्तो योगबलेन योगः मनःप्राणेन्द्रियक्रियानिरोधः हृदयपुण्डरीके तेषां वशीकरणमित्यर्थः ॥ तेनैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्राणो वायुः मूलादिद्वयं ये तत्स्थानेषु आरोहणक्रमेण संचारितं पवनं तत्काले भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य स्थापयित्वा ध्यायन्नवयोजनेन अनविस्मरणं शब्दं केहित्यपुरुषं चिन्तनं यच्च भ्रमस्याद्युत्थं नीयमानो वायोर्मनो मूर्द्धानमापद्यत इति एष मम स्थानं भवतीत्यनुपलब्धैवं संपादयन्नक्वतोऽभावितादिप्राप्तौ एवं गम्यमानं ब्रह्मस्थानविशेषं प्राप्य कस्य भावस्थानं च तस्मिन्नेव स्मरणं कनेयत हासननावभ्रि तेमनः भ्रूमध्ये योगिनामूर्ध्वयानाड्या

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥१०॥

नहि सेवनास्मुकेष्वव कृतोऽद्यत्वं पैरमित्याप्यवलि तेष्वपि मनो लब्धवृत्तिकं भवता पूर्वसंस्कारप्राबल्या न्तरोऽयमात्मा स्मा च हिको पापमुद्येन मर्चिताहि पंधे देवनामिरसि पुरुषमानेउ नतेतन रं स्थान भ्रमति वायु मानसमानवेन च नपुरुषं प्राणोऽमृतमात्मा नैतेन बध्यमानोऽस्ति तस्थानं प्राप्नोति मानवपयति तद् रसकेभ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणं प्रवेश्यांतिमप्युक्तं कुलानातोयोगिनौ वर्त्तिनं पुराणमित्युक्तलक्षणं परं ब्रह्मपदं णएनगर्भांतिवैश्वभूतनानालानसनविलावंनारापनलादि कार्ह्य प्रतिपादउपैति समीपे प्राप्नोति कलो केप्रासनोतत्वं ॥ नहि वाङ्मनसाति करणानि ववे दिकाग्नेमनेत्रे प्रविश्य इह लोका नावृप्रोरिवत्ना तितिकं नादि स वै हिरण्यगर्भलोकासे समनलोक एवांतर्भवति पत्वादिसोपासनकर्मादिनादि रण्यगर्भप्रा

म.भी.
२२

98

तल्लाभे किं स्यादित्यत आह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मलोकसमीपमाप्य ब्रह्मलोकेन सह
वैमर्थ्यः लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः हे अर्जुन शेषं स्पष्टं ॥ अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफ
लाभिरहंग्रहादिविद्याभिः ब्रह्मलोकं गतास्तेषां तत्रैव ज्ञानोत्पत्त्या ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ये तु पंचाग्निविद्या
दिभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तु पातितपरमेश्वराः पुनरावर्तन्त इति ॥१६॥ आब्रह्मेति भाषां कालपरिच्छेदमा
ह सहस्रेति युगशब्देनात्र चतुर्युगपर्यायः ॥ चतुर्युगसहस्रांतं ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति पुराणेषु दर्शना
नात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणोऽदिनं रात्रिरपि तावती या अहरा
त्रिरपि तावतीमाहरात्रिमिति अपि चतुर्युगसहस्राणां अन्तो भवति तां चतुर्युगसहस्रान्तां ये वि

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन। मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे। रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

दुः ते अहोरात्रविदो जना विदुः ॥१७॥ किं ब्रह्मणो द्विजायंते किं वा रात्राविति तत्राह ॥ अव्यक्तादिति ब्रह्म
णो दिनस्य प्रवृत्तिप्रलययोः प्रवृत्तत्वाद् अव्यक्तात् प्रकृतेः सुप्तावस्थातो विषयादिकारणानि इह यावत्सम्पद्यन्ते तदा अ
कार्यादीनि समस्तानि किं तर्हि प्रजापतिस्वापावस्थैवेहाव्यक्तशब्दार्थः ॥ अयं भावः प्रजापतेः स्वा
पकाले तत्कल्पितस्थावरजंगमप्रपंचः सर्वोऽपि तदीयैः आह्नानामेलीयते रात्र्यागमेऽनयाऽदि
वसागमे पुनस्तत एव यथापूर्वं मा आविर्भवति एवं हि सृष्टिन्यायेन स्वकल्पितेयं विषयादि
प्रपंचः स्वस्मिन्नेवालीयते अस्य स्वापाये यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥१८॥ २२

मूर्ध्नि प्राणमादाय किं कुर्यादित्यत आह॥ ॐमिति ॐकाररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं चेति तद्ब्रह्म व्याहरन् उ
च्चरमाणः मां च तदर्थभूतं अनुस्मरन् यो हि देहं त्यक्त्वा तन्नाम व्याहरतीति न हि देवदत्तोऽभिमुखो भव
त्येवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन स्मृतिर्हि तां तत्र ध्यायके ब्रह्म साधकस्य सन्निधापयति सोऽभिहते च ब्रह्मणि यः
देहं त्यजन् म्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वेन आयाति परमां गतिं सन्निकृष्टब्रह्मरूपां याति तद्वै सर्वप्रकृतम सू
र्यते एषास्य परमा गतिरेषोऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परमानंद इति तामेव गतिं प्राह ब्रह्मैव प्राप्नोति
स ब्रह्मलोकप्राप्तो हारा॥१३॥ एवं गतिरातीवदुर्लभेति मामेव स्याप्नोति ह अन्यमेतिना लिष्टमत्र चेतोऽर
हासौ अनन्यचेता सततं नेन स्मरणे आरद उच्यते सततं नित्यशः नेतन्ये यो मां स्मरति नित्यशः इति दीर्घका

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्॥ यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥१३॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥१४॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्॥ नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥१५॥

लं नैरंतर्येण यावज्जीवं स्मरतो इत्यर्थः॥ तस्याहं सुलभः सुखलभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनो नाशावस्य केवलं कामहार वि
हारादौ यमनियमादेः च पुरुषस्याद्हितस्य योगिनो योगमनुतिष्ठतः॥१४॥ ततोऽपि किं स्यादत आह
मामिति मामुपेत्य पुनर्विनियवारं तत्त्वनामवति पुनर्जन्म दुःखानामालयमनेकदुःखाकीर्णं विन
दुःखालयं तेषि अशाश्वतं तेन न पुनर्जन्म लभन्ते॥ केनाप्नुवंति महात्मानो योगेन जितचित्ता चित्त एव पर
मां संसिद्धिं मोक्षं गताः प्राप्ताः पि प्राप्तसत्त्वाला दृकापवत्तथा ब्रह्मलोकगतानामकृतत्त्व येते ब्रह्म
णा सह ते सर्वे प्राप्नुवंति तद्विज्ञानाः प्रविशंति परं पदमिति सचरे ब्रह्मालय
रस्यच तमेकाद्यस्य ब्रह्मेत्याहा॥१५॥

स गी
१०

99

यद्वैतेयं ब्रह्म गमिष्यंति तेन ब्रह्मसुखं जगत्कारणं उपासनीयमिति तत्प्राप्तिमाह पुरुष इति तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्ये योगि-
नानार्थः हे पार्थ योयं भक्त्या आराधनेन उपासनेति यावत् कोऽहमस्मि अनन्यया नान्यत्र ....
उपास्योपासकभेदमंतरेण ... तया भक्त्या यो लभ्यः स परः पूर्वोक्तदेवानां नृणां
तादृशानां ... कारणमिति यावत् ... च लभ्य इत्युच्यते ॥ अस्य का-
रणत्वमेवाह ॥ यस्येति ॥ यस्य पुरुषस्य अंतःस्थानि भूतानि वीजे द्रुम इव सर्वाणि विपदादीनि स्थावरजंगमानि च
येन च इदं सर्वं ततं व्याप्तं ... सभक्त्या लभ्य इति योजना ॥२२॥ पूर्वोक्तानां ...

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततं ॥२२॥
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं ॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

विद्वान् क्रममुक्तिभाजोऽत्र स्वप्रतिपत्तये मार्गे वक्तव्ये तत्र कालमाह यत्रेति आवृत्तिमार्गोऽपि व्याख्यातोऽस्य नावृ-
त्तिमार्गस्य इत्यर्थः ॥ योगिन इति योगिनः ॥ कर्मिणश्च ... योग्यमार्गे इत्य विभागः ॥ तेषां
तिमार्गो लक्षणार्थः । स्पष्टं ॥२३॥ तत्रोपासकानां देवयानं पंथानमाह अग्निरिति अग्निर्ज्योतिरर्चिरभि-
मानिनी देवता लक्षितेन एवं अहरिति अहरभिमानिनी एवं शुक्लः पक्षः षण्मासाभिमानिनी उत्तराय-
णस्य चाभिमानिनी ... तेषां नामासामप्युपलक्षणं तत्र प्रयाता उपासकाः ब्रह्म-
कार्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भं गच्छंति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकजनाः ॥२४॥ १०

कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्तेरेव मोक्षशास्त्रप्रमितिसाफल्याय अविद्यादिवशादेव सोऽयं भूतग्रामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्यार्थमाह नाथेयं भूतग्राम इति अहरागमे प्रलीयमानत्वे योजना स एव भूत्वा प्रलीयत इति योजना न्यायसिद्धेत्याह भवतीत्यर्थः कुतोऽयमवशः अविद्याकामकर्माधीनत्वात्सुष्मा त्स्वातन्त्र्यं बीजभूताया अविद्याया उच्छेदे तु न स्मरणप्रवाहविच्छेदाय वशं पतितं न स्यादित्यर्थः ॥१९॥ एवं ब्रह्म भवनां तानामाहुतिकाम्याजयिष्यत्याशास्त्रमाहुतिको सिद्धत्वं परं ब्रह्मस्वरूपं तेन तत्त्वं सिद्धमुपास्या दितीतिरिति शिः परस्तु इति तस्मादव्यक्तात् भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणात् ॥ अव्यक्तात् अन्योऽव्यक्तोऽतीन्द्रियलक्षणो भावः सत्तानुगतरूपः पराविभक्तं सनातनमानंदवादपरि तस्यमसामान्यादिप्रोपाद्यत्वं तत्रास्य च सर्वत्रानु-

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते। रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥ परस्तस्मा-
त्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः। यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥ अव्यक्तोऽक्षर
इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

गतत्वात्सनातनो नित्यैकरूपत्वात्तु याथिमान्दिरूपरापिविविक्तियायानित्यविविक्तियानदवभाति अयं तत्रुप यित्वात्त्रिलिंगैकरूप एव योमः भावः सर्वेषु भूतेषु विषयदोऽदृष्टनश्यत्सु न विनश्यतीति केवलस्मरणरूपत्वात् अप नत्यक्कालत्रयाबाधत्वेनिमर्तवोक्तं ॥२०॥ अव्यक्तो न व्यज्यते इति इन्द्रियैरितिरूपं अक्षरोऽश्रुतिप्रसिद्धेति सि द्धिविषयविशेषेषु भूत्वा मुक्ते तं भावं परमां गतिं ब्रह्मलोकान्तां गतिं परमाकांक्षत्वात् तस्मादाहुः एषास्य परमा गतिरित्यादयः श्रुतयः यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः ॥ संसाराय पतेति तावदतिविषयामि तद्विवक्षितस्य वममम विशेषपरमं उपाधिभिः स्पृष्टं धाम प्रकाश ॥ तद्धि स्थापरमं पदमिति निष्कलं निष्क्रियं निर्गुणं ब्रह्म ११

भ॰गी॰
९९

मृदं प्राप्य किं तदर्थं द्रेमा हि स्मृतय ब्रह्मज्ञा स्म हरं द्रष्टा परमिमा हि तामेति प्राप्य आत्मतत्त्वज्ञानमेव अध्यायकृस्य
योजनाकालाधाकर्मेविहस्मृतिसौलिके पूर्णां हि सा ऽयं सम्यग्ज्ञानमिति निरूपणेन प्राप्य परमापका
हि विमोहयति नः ॥ केन कर्माधिभूतेन सम्यग्ज्ञानेन प्राप्य स्म ज्ञानेन चाभिप्रेत्य रूपाणां कस्मिन्निह प्रामाणिं
ति ज्ञानमनिस्थानं तत्त्विमिति स्मृतिर्ज्ञानं तेन ज्ञानेन ध्यानेन सह वामपि यथा योगं आत्माभिः तेनोमि तेन प्रकाशते ऽमिदा हि ना
न्नकाले च योनिर्योगी न स्थानं वा आत्मनं नटेवत्यपदं वस्य विधासंगं न निरूपितं परिसिद्धम
यञ्जेषु तत्र भिन्नविरुद्धयं यज्ञमष्टं यत्किंतज्ञत्वाद्यं किमध्यात्म मित्यादि निर्णयन्नवमे ध्यायस्याशाष्टकेन
केवलं प्रवित्याह्यनिराकार्यानते योगमेकं तिरस्कितिकं स्थिदेवमहोत्मवं किरस्लैकि विशेषं वर्त

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे
शुभात् ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते इति इदं वक्ष्यमाणं नु पूर्वस्मात् ध्यायात् विलक्षणं ते तुभ्यं तु अंगगुह्यतममति
तिगोप्यं प्रवक्ष्यामि अनसूयवे गुणेषु दोषाविष्करणं असूया तद्रहिताय ज्ञानं तत्त्विमाचक्ष्व संयमस्य वि
ज्ञानेन अनुभवेन सहितं नेति केवलं यथावार्तागम्यं तेन ज्ञानेन ज्ञात्वा मोक्ष्यसे अशुभात् संसारात् ॥
मोक्षसे मुक्तो यस्मात् मामादौ ज्ञानं ते हं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः इति प्रतिज्ञातं तेनयत्सव ॥
विज्ञानाय शाखाचंद्रन्यायेनाध्यात्मं लक्षणगौणभूतं जगत्कारणं श्रमसंतं जैव निरूपितं यद्विज्ञा
नेऽधिकारं संपन्नं यत्नेन सम्यग्ज्ञानोपासनं संकेत दिह सर्वं शेषविभूतेनव्रवतुं कथमिति तथै
वपतिज्ञानीते वचनमध्यायोपावापरां तेज्ञानं ज्ञायन्ते निजं तदेव वस्तु सादितं तमस्मतेभ्यो ॥१॥ ९९

100

एतेन धूमरात्रिरित्येवमादिमार्गः कर्मिणां योगिनां चन्द्रज्योतिःफलभोगं अन्ते ॥२५॥ उक्तौ
मार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्ला ज्ञानप्रकाशकत्वात् अर्चिरादिगतिः एकया अनावृत्तिं अन्यया पुनरावृत्तिं
२६॥ एते सृती मार्गौ जानन् फलं जानन् योगी न मुह्यति योगी न मुह्यति जानन् न स्वर्गाय तस्मात् योगी भवति
कश्चन कोऽपि यस्मात् सर्वेषु कालेषु तस्मात् सर्वेषु कालेषु ॥२७॥ पुनः अध्यायार्थं योगं स्तौति वेदेष्विति वेदेषु स

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्। तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥२६॥ नै
ते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन। तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्। अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी
परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु
नसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥
अक्षरब्रह्म

म्यगधीतेषु तपःसु च तप्तेषु ॥ सुचरितेषु यज्ञेषु साद्गुण्येनानुष्ठितेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण तत्स
र्वमत्येति अतिक्रामति इदं प्रश्नसप्तकनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा योगी ज्ञानी भूत्वा आद्यं स्थानमुपैति ॥ आद्यं जगतः कारणं विष्णुः तदेव
नीत्यत स्थानं परं तत्त्वं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति इति भावः ॥२८॥ इति तिलकेऽष्ट
मोऽध्यायः ॥ ब्रह्म परमं अध्यात्मं कर्म च अधिभूतादि संक्षेपतः ॥ सप्तप्रश्नोत्तरैरेवं अक्षराध्याय ईरितः ॥८॥
योऽभावं नाभावयति दीपमोक्षप्रदो योगो यस्तं श्रीकृष्णं प्रेमोपास्यं ॥

म॰गी॰ ९२

पर्वं त्वन्नामिम्हालोकस्य यच्छकर्मेतदाह समर्थेति मयाइदंसर्वंजगततंव्याप्तंउपादानत्वात्कनके

वकुंडलादौ निवनुप्रत्येवेतद्दुक्तं ॥ अहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेतितथाचराजविद्येत्या

दिस्तुतिरस्यानेवक्तव्यानवक्रअविशेषाभावादितिचेन्न अवत्रमः यथायतोवाइमानिभूता

निजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिश्रुतेयस्यब्रह्मणोस्थितिल

101

क्षणंजगत्कारणत्वादिहेतुत्वमुक्तंतस्यानुगामिश्रुत्यादिग्राह्यत्वंतिनेपुनिराहिश्रुत्यानि आनंदाद्ध्येवखल्वि

मानिभूतानिजायंतेप्राणेनैवेत्यादिनातस्यानिरूपवैकेन आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानि

मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना ॥

मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ॥४॥

जायंतइतिसैषाभार्गवीवारुणीविद्येतितैत्तिरीयकविद्यायापर्वैवसाक्षाभिधानात् एवमिहापिसममेभूमि

रापोनलोवायुरित्यादिनासर्वभूतात्मकस्यविराजोजगत्कारणत्वादिहेतुत्वमुक्तंअथादहंसर्व

स्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यनेनमायाशबलेपितत्पदार्थेप्रतिबिंबितोबुद्धेप्रत्यगात्म

भेवतदहंपीयतिस्मलाहंधतीत्यायेनप्रतिपतिसाकयोगेभिलितस्यराजविद्येत्यादिना

स्तुत्वाविद्ययाकसिद्धंलक्ष्यामेकधतौदर्शयितुंतत्पदलक्ष्यस्यस्वरूपमाहमनरूपंतीतिद्वा

ह्यातप्रतिपयतिचानेनैवक्रमेणप्रतिपत्तव्यमिहा ९२

एतदेव स्तौति राजविद्येति विद्यानां राजा राज्ञां वैषा अध्यात्मविद्या गुह्यानां राजा इति राजगुह्यं
राजदंतादिषु परमिति उपसर्जनस्य परनिपातः पवित्रं पावनं उत्तमं सर्वोपरि इति तन्नाशकै शारेतु
त्वात् प्रायश्चित्तादिभ्योऽत्यन्तं याति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेति निमापरोतं एतत्प्रमाणात्मवस्तु न देव यायायेन नोवगम्यते
तन्नेति प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण गम्यत्वात् दिव्यतद्गयाय्यायस्येति वा सुखिन्यते विज्ञानस
हितमिति विशेषणस्य श्लोकेन तरस्य नाशनेपि न कर्तव्यं दोषः न हि अस्य पुण्यवत्ता भाववानिष्फलं स्या

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं ॥२॥ अश्र
द्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

ननु आत्मादिप्रमेयहितं तत्काहितं गम्यपि धर्मत्मा कारणतो नैःश्रेयसं तेषामेकत्वात् समस्तन्यायस्य
लं तद्धामोनोति न हि दुःसाध्यं साधनेनाह सुसुखं कर्तुं मिति कर्तुं हि पादयितुं सुविष्करं तेन सुसुखं
शुनकाद्यसमसाध्यं प्रज्ञापनयमात्रसिद्धत्वात् तर्हि आशुविनाशिफलं चेत्तत्राह अव्ययं वस्तुविषयत्वा
त् अनंतफलं न तु कर्मफलवत्क्षयीति ॥२॥ तर्हि कुत एतत् ज्ञानं सर्वे न संपादयंतीत्यत आह अश्रद्द
धाना इति स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३॥

म॰श्री
१९

102

एवमस्य परमात्मनोऽस्मज्ञानाद्विश्वं मोऽपि ष्ठानं नंतरूपि यद्वत्तेन च मत्स्थानीति अयं भावः अस्मदैतेन ज्ञा
नाल्लक्ष्यरज्जुफणादानकारणं अज्ञानं तद्रूपाधिष्ठानं इदं सकारणं मत्स्थानं इति वागिंकोक्तमतानमेवज
त्कारणं तत्त्वतो ये अहं तेषु अवस्थितः ततः स्वतन्त्रतत्कार्यं न मत्संबंधेन न मम मांसं यथा स्वाधारं प्रथम
वं संबंधो अनिर्वचनीयो धात्तिक आत्मनि हि स्वतः किमपि निर्वचनीयेन न संभवेदिति नाशं बंधो ऽतो ऽस्मदंतरसर्वं
दानानृतं स्वाभिरूपत्वात् संबंधः सूक्ष्मः इति न च मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं मायिनत्वं तद्विशिष्टस्य च आ
दि स्वत्वात् संवेदितेऽपि तत्त्वतो मे असंगं अपान्तु माया कार्यं न च मत्स्थानीत्यतिदेनायां कारणं रूपमेयो
गमेश्वरमिति ममत्व भूतानामदयोगं गुणिकृतं संबंधं प्रतिरूपमायाविनानिर्मितं गगनेनिर्मितं तं
पश्यन्तु रोषि वक्ष्यात्ये च नस्यासाधनमात्मनोऽहं भूतभृत्त भूतस्थो न च कारणं प्रर्थे मिति क्रमस्य स्वहृदि

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

वर्गं यवे नमस्वदपि तत्स्थं न तस्य न दाकारेण परिक्रमात्संभवात् ॥ एवं रूपोऽपि परानंदरूपो ममात्मास्व
भूतभावनः ॥ भूतानां तु स्थिकारात् तत्संबंधानं दश्यान्यानि भूतानि मायामयत्वो वंति को ऽपि वा नास्ति कः
प्राणानां पदेषु आकाशो नंदस्यादित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ आकाशे स्वं कृत्यं मिथ्यापि स्थानं भूतं आने
दोऽनुभूतो नमानतीदि प्राणायामक्रियां कश्चिद्रूपिन कुर्यात् कारणं गोवत्तदाकारेणापि स्यात् आका
शआनंदानुबंधेन कारणं संबंधेननाकार्यमपि चेतनावस्थादिति सम्यग्द्रष्टुः दृष्टान्तरं नेके पिय हृद्ये
गादिदिग्विपदवाकृत्यस्थाने नयावा पृथिवी इमंयद्भूतं च भवन्नमिथ्या चेमायपवननं आकाशपव
नदेवा न आनं चानि मायाविनि सर्वस्थानं सप्रेननं वस्तु कालकस्मिनाव त्वकाश मनसृष्टे मस्थानस्थानं पन
स्मिन् च वरोगानिस्याकाशस्थोलः प्रानेषुमस्थलादिलनलनहणास्थानं दस्यामाकाशाधारत्वमनुकेनस्याद्गु

यि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा स्वकार्यकरणस्य प्रकृत्यस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता अतएव भगवान्भाष्यकारो म
याभवातन्तमिदं सर्वमितिग्रन्थस्यायमर्थः परोभावस्तेन ततं व्याप्तमिति व्याचख्यौ न तत्र हेतुसर्वस्य जगतः
प्रभवत्वमत्र मुख्यः परोभावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति स च भगवतः कारणत्वेन परोभावः
परानंदरूपत्वेनैव चेदं ततं आनंदाद्ध्येव खल्विदं इत्युपात्ते स्तत्त्वेव जगदुपादानत्वेन तदीयसत्तास्फू
र्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् अतएव अव्यक्तमूर्तिनेति विशेषणं मायाशबलं हि कारणं बुद्ध्याप्य
त्वात्करणगोचरः शुद्धं हि तद्रूपं परन्त्वात्मकारणागोचरम् इति किम् नाकारणानानंदः नयथेति
मत्स्थानत्वाहमस्थानीति मयि प्रत्यगानंदे रज्जौ सर्पवदिदं ॥ आधारस्य सर्वभूतानि स्थिता
नि स्वतो मत्स्थानीत्युपचारादुच्यते अधिष्ठानाध्यस्तयोर्वास्तवसंबंधायोगात्पनतेष्वाहं नच
तेषु चाहं परमानंदस्तेषु भूतेष्ववस्थितोऽस्मि तदातद्विवर्त्तत्वपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥

म.भी.
९४

एतदेवाह प्रकृतिमिति स्वयमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिं स्ववश्यामाश्रित्य तां विना केवलस्य स्वस्य तादृशत्वासंभवात्
इमं भूतग्रामं कृत्स्नं पुनः पुनर्विविधं सृजामि किं भूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ॥ अवशं रागद्वेषाद्यधीनं ॥ ननु
विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां मत आह न चेति तानि विषमसृष्ट्यादिनिमित्तानि कर्माणि निब
ध्नंति तत्र हेतुरुदासीनमिति यथा पक्षे ग्रामे न वीजयविवदेषु रागं केषु विद्वेषं वाकुर्वन्नुदासीनः ॥ तद्व
दीश्वरोपि सृष्ट्यादौ रागं द्वेषं वाकुर्वन्न जगत्सृजति तत्र दैवस्य गणकर्माण्येव जगद्वैचित्र्ये
निमित्तं फलं प्राप्नुवंतीति नेश्वरस्य वैषम्यादिदोषः ॥ ९ ॥ ननु विसृजामि उदासीनमिति परस्परविरुद्धमि

103

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ न च मां
तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥ मयाध्यक्षेण प्र
कृतिः सूयते सचराचरं ॥ हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥ अवजानंति मां मूढा मान
षीं तनुमाश्रितं ॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ॥ ११ ॥

अत इमां शंकामाह मयेति मयाध्यक्षेण अधिष्ठात्रा अपरोक्षज्ञानकर्त्रेन प्रकृतिः सचराचरं ज
गत् सूयते उत्पादयति अनेनैवाध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौंतेय जगद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु भ्र
मति अपरोक्षज्ञानवद्वस्तु उदासीनस्य सृष्टिप्रवर्तकत्वमविरोधीति भावः तथा च मंत्रवर्णः ॥ एको देवः सर्व
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति
एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥ एवंभूतं मां संतं मूढाः अविजानंतीत्याह
नुषीमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरंतं मम परं प्रकृष्टं भावं तत्त्वमजानंतः भूतानां महेश्वरं मामवजानं

श्लोकद्वयोर्थे दृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान्
तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्रांचे किं तद्दृष्टेति प्रश्नस्या
नरमुक्तमुत्तरं परत्रस्येति अत्रतं तत्रः शुद्धः त्वंपदार्थ एव निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन वाक्यार्थं दृढा
नीतयाहता ·· ननु जीवेनाभेदं सदृष्टांतं पूर्वं कमाह यथेति वायुः सूत्रात्मा वायुर्वै गौतम तत्सूत्रमिति श्रु
तेः सर्वत्रगः सर्वत्र गमनशीलः महान् परिच्छिन्नत्वात् तस्य सर्वगतत्वं महत्त्वं च नित्यं वा स्याद्वायुव्यावृत्त्यर्थं यथा आकाशस्थि
तः स्वाकाशे आकाशे स्वकारणे स्थितः नित्यमिति कालत्रयेपि तस्याकाशसंबंध उक्तः सर्वाणि भू
तानि उपाधिनिष्ठत्वपदार्थ स्वपंचीकृतत्वात् वः देहास्वलोकान् आकाशे वायुवत् आकाशे सर्वे उपाधौ तत्र लोकनो

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय
सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकां ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ॥ ७ ॥

श्लोकार्थं संक्षेपेच सकारणेणवाभेदेन तिष्ठंति एवं सर्वोपि जीववर्गो उपाधयस्ते प्राकृताः श्लोकार्थं मध्येवा
घटाकाशो महदाकाशादिव परस्मात् ब्रह्मणः कालत्रयेपि नातिरिच्यत इत्यर्थः एतेन जीवब्रह्माभेदक
थनेन तस्य भावो धात्वर्थ्यत इति यत्प्रागुक्तं तत्सैव जीव इति न द्विह्वते ॥ ६ ॥ नन्वेवं उपाधिरहितस्यैव ब्र
ह्मणि लयश्चेदुपाधेः का गतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि का
मिकानि मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां अपरां मत्स्वभावभूतां यांति कां यांति प्रविशंति क
दा यांति कल्पक्षये पुनस्तान्येव भूतानि भवनात्मकानि प्रकृतौ लीनत्वमापवितु सत्कार्यत्वात्स्थितानि
कं तानि तानि कल्पादौ विसृजामि विविधं पृथग्रूपेण सृजाम्यहं कारणात्मना याचो ॥ ७ ॥

भ.गी. १७

हमेवपासनं विष्णुरूपोऽति अहमिति क्रतुः संकल्पो देवताध्यानरूपः यज्ञः श्रौतस्मार्तेषु यज्ञः देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागः स्वधा पितृभ्यो मंत्रेऽौषधं मन्त्र आज्यं मंत्रो मंत्रो येन हूयते सः आज्यं हविः अग्निः हुतं प्रक्षेपक्रि
याः हे सर्वं यस्मादहमेव तातेनोपविष्णुतो मयोपासनेन त्रुकामितवेमित्यर्थः ॥१६॥ धाता कर्मफलानां कर्ता वे
द्यं वेदितव्यं पवित्रपावनं ॐकार आदिकं ॥१७॥ गतिर्मुक्तप्राप्यस्थानं भर्ता कर्मफलदाता नियामि
कः प्रभुः आत्मयामो साक्षी कृताकृतावेक्षकः निवसंत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयो यायजमाना हि शरणं

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं ॥१६॥ पिताहम
स्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥ गतिर्भर्ता
प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं ॥१८॥ त
पाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

रणं रक्षकः सुहृत् उपकारं अनपेक्ष्य उपकर्ता प्रभवः उत्पत्तिस्थानं प्रलयस्थानं स्थितिस्थानं निधा
नं कर्मफलसमर्पणस्थानं कालांतरे फलप्रसवार्थं बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां अव्ययं यावत्
संसारभाविनाशात् ॥१८॥ अहं तपामि आदित्यो भूत्वा अहं वर्षं वृष्टिः तां निगृह्णामि अष्टसु मासेषु
केषुचिदिति अमृतं जीवनं मृत्युर्मरणं अमृतं देवानां वा मर्त्यानां सत् स्थूलं असत् सूक्ष्मं एतत्सर्वं अहमे
व तेन सर्वविश्वतोमुखं मम भजनं कुर्वंतः सर्वरूपेणाहं अनुभावं ग्रहं करोमीति भावः ॥१९॥

॥ ॥ ॥ ॥ रामः

104

मद्भवस्वात्मज्ञानात्ते मोघाशाः ॥ हेतुश्चैव साक्षाच्चाश्रितत्वाय यांते मोघाशाः व्यर्था मोघकर्माणः निष्फलोद्योगाः मोघ
ज्ञाना निष्फलज्ञाना यतो विचेतना निर्विवेकाः यतो राक्षसीमासुरीं च तमःप्रधानां मोहिनीं मोहकरीं
मोहकरीं प्रकृतिं श्रिताः हिंसाप्रियत्वं परस्वापहरणं एवंशीला क्रूरकर्माणो भवंतीत्यर्थः ॥ न
चायं महात्मनः ॥ महात्मान ... ते तु सर्वे भोगाप्रवृत्ते विलक्षणा मां भजंतीत्याह दैवीं प्रकृतिं सत्वप्रधानामाश्रि
ताः अनन्यमनसः सर्वे भोगाः कांतो याद्भेभ्यो ... किंतर्हि मां भूतादिं सर्वभूत
कारणं अव्ययं मत्वा ज्ञात्वा भजंति ॥१३॥ भजनप्रकारमाह सततमिति यतंतः इंद्रियसंयमेन शमदमा

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥ म
हात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥१३॥ सत
तं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥ ज्ञानयज्ञेन
चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं ॥१५॥

दिषु प्रयतमानाः दृढान्यहिंसादीनि व्रतानि येषां ते नमस्यंतश्च मां हृदयेशयं प्रतिमादिरूपं
वा भक्त्या नित्ययुक्ता नित्यमवहितास्संत उपासते ॥१४॥ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातंजलाए
कत्वेन स्वरूपमेव भगवान्वासुदेव इत्योपनिषदः पृथक्त्वेन अयमस्माकं स्वामीति वा आग
मिनः अन्ये तु बहुधा बहुप्रकारं विश्वतोमुखं सर्वात्मकं यत्किंचिद्दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव
यत्कृतं तन्मामेवार्पितं भूतं वा ... विश्वतोमुखं यजंतो मामुपासते ॥१५॥

भ॰गी॰
१८

हि यतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च एवंभूतं मां ते मात्रताभिज्ञं तत्त्वेन यथा
वदतो न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्ठामलब्ध्वा संसारगतिं यान्तीति॥२४॥ सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नु
वन्ति लोकाश्च मां नियमिमां मद्यजन्तो निर्भूता मामभिजायन्ते भवतस्माः॥२५॥ मद्भक्तिस्तु निर्भूता देवतान्त
रभक्तिसाध्यबहुवित्तव्ययायाससाध्यासाध्ये नात्र पत्रमिति भक्तिरेव केवलं सम्माये ति तानात्याह तेति भा
वः भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितं॥२६॥ अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वीत्याह यत्करोषीति मनादि कं तद्भगवत

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च॥ न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥२४॥ यान्ति
देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः॥ भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्॥२५॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥२६॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥२७॥ शुभा
शुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥२८॥

एवमुद्दिष्टान् हि किं करोषीति तत्सर्वमेव मदर्पणं कुर्विति॥ एवं वचनादिश्रपिनासकौंतेनादिद्
ष्टाउच्य॥२७॥ एवं कुर्वतः फलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्बंधनैरेवं
कुर्वन्नत्वं मोक्ष्यसे मदर्पणेन तु ज्ञायन्किंचित्कर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः॥ अयमपि
वोक्तलक्षणः कर्मफलसंन्याससयोगो रूपः॥ तद्युक्तात्मा सहृतचित्तः सन्विमुक्तः कर्म १८
बंधनैर्विमुक्तः सन्मां सर्वेषामप्यगात्मानमुपैष्यसि॥२८॥

105

येष्वनन्तेष्वन्यतमेनापि मां न भजंते ते केवलं कर्मठाः कर्मगतिं प्राप्नुवंतीति स्पष्टमाह त्रैविद्या इति त्रा
ऋग्यजुःसामरूपाः विद्या येषां ते त्रैविद्यास्तत्प्रवृत्तिपराः सोमपाः सोमपायिनो यज्ञस्यायत्ते मामिष्ट्वा स्वर्गतिं
फलं प्रार्थयंते दिव्यानप्राकृतान् सकल्पसाध्योपनतान् तु भवान् संभित्रः ॥२०॥ त्रयो वेदास्त्रयी तत्प्राप्तं कर्म पंचे
कामयमानकाः विषयकामुकाः गतागतं लभंते तत्पाचक्रमिति ॥ अथवा हि ते अइदायत्तरूपास्त्रहार्दयो
कर्मवर्त्मन्येव कर्मकृतः पि नंदंति मृत्वा स्वर्गं तेषु नरेवाधियंतो ति मुहुरादद्यानोऽश्रुधारा स्वतिजः पुनर्मा
नापन्नीचेतिहा ॥२१॥ एवं कर्मिणां हीनं फलं चक्राय जंते भक्तानां मामभिमत्रजनेनेवसर्वेभ्योऽधिकं

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति
दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥२१॥ अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपा
सते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥२२॥ येप्यन्यदेवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः
तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं ॥२३

ह अनन्या इति नास्ति अन्यदुपास्यो येषां अहमेव भगवान् वासुदेव इति अभेदेन चिंतयंतस्सन्त इत्यर्थः ये ज
नाः पर्युपासते सम्यक् ध्यानेन कालेनाहं तच्छ्रेयसार्थं ॥ उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सततं मि
योगक्षेमं योगः अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगो भूमिकायाः प्राप्तानां तेषां तस्मात् क्षेमः प्राप्तस्य रक्षणं तन्न हृदयं अह
मेव वहामि निर्वहामि ते ज्ञानार्थं वा योगिभूमि पूर्वी र्ध्वभूमिलाभार्थं वा चिंतनान्न कर्तव्यमित्यर्थः अनन्य
चेतसां तेषां महदभिन्नानां सर्वेषामन्यदेवताभक्तानामेव ममकामिति अविधिपूर्वकं वि
धिरभेदबुद्धिलक्षणः हि सर्वादिविधिपूर्वकं तंतदोपयजनस्य ॥२३॥

स.सौ.
१२

106

मज्ञनप्रकारं दर्शयति सम्यक्त्वं इति छविमनोयस्यनं प्रज्ञादेशमसन्मनाः समेव भक्तो नराज्ञादेयना
पंथं समङ्ग कृत ॥ मयाज्ञी सपथं मेवयन्तेने नह्व णं प्रथं समय ज्ञीनाह्देश भवमामेवनमस्कृत्य
वर्ण्य ब्रह्मननस्मात् एवमनेनप्रकारेण श्रुत्वा यो गांकृत्वा मामेवात्मानं मद्वीनं रेपवधिशाप्यामि
श्रमेदनद्र टाकाप्यं श्वमहाकाश्य ननोयमरायण श्रदमेवमवो प्राप्यिस्त त्व स्थितं हास्मायरम्
वीलमु मुमुक्षन प्रायेण समसम सनारायण ॥ तथा च श्रूयते यथा न घास्मद्मानाममुद्दं ससांगानुति
नामरूपे विहाय तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ॥ २४ ॥ इति तैलकं
टघमा रत्नमाव दीपमीमप्रवेशिनीतामञ्जनव मोध्यापयार्थः प्रकाशः ॥ १ ॥ सममोत्वमस्वाधार्थ

मन्मनाभवमद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ २६
१ तिश्रीमगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे राजविद्याराज
गुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं व
चः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्य

निरूपितः तद्विभूतयो नाव वक्तव्या तस्यां च लिखित दुःखेनैवमेनमर्जुनस्य प्रतिपत्तुं शक्यमिति ॥ भयाः १ ॥
ममेव विभूतयो ममैव सर्वेश्वर भगवद्वचनमुक्तं तद्गतहेयकल्याणमसाधारणधर्मामितिमन्वानो
भगवान् तद्विभूतयो हि विशृंखलेकेश्वरे हृदयदर्शनं भगवत्प्रतिबिधानार्थाय वक्तुं प्रविश्यति दश
मेन मन्मनाभव विभूतयो मयं वक्ष्यामि न तेन वा विस्मृतं पदं शो ॥ तेन मे कार्यं श्रेयो न तस्य दलत्तम माणके
मांफ संनं तद्गुणमकलतानि निचयोक्ता उपासनाकां तन्मध्येः प्रत्यग् समायाति विशिष्टामिति त्वे वा
लक्ष्यार्थ समेव श्री भगवानुवाच ॥ भूय एवेति हे महाबाहो भूयः प्राग्मदुक्तमपि पुनर्मे परमं निरति
शयवचनः प्रकाशकं वचः ॥ वक्तव्यमानां शृणु तव प्रीयमाणाय त्वं मदुक्तं चामृतमिति नु भवतिव

श्रीमद्भगवद्गीता अध्याय १०

१२

यतो भक्तानेवानुगृह्णासि नेतरानित्यतो रागद्वेषवान्भगवानिति नेत्याह समोऽहमिति । यथाग्निरागादिवृ
क्षेऽपि समीपस्थानामेव शीतं नाशयति न दूरस्थानां तद्वत्सर्वेषु समोऽप्यहं शरणागतानामेव बंधना
शनात्पक्षपातिनः ॥ अतो न मम रागद्वेषाविति भावः । मयि ते तेषु चाहं भक्तचित्तानां रागद्याकां
ते न तत्र मम विशेषतो विद्यते किंतु तत्स्वभावः । भक्तो मोहात्माहात्म्यादि चेष्टितं आचितं पापि हीयेऽपि सोऽप
ष्पानन्यचेताः सन्भजते यदि ॥ स साधुरेव मंतव्यो हि यतः स सम्यग्व्यवसितः सम्यगध्यवसितः ॥ २ ॥ स

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥ २९ ॥
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिं ॥ ३२ ॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ॥ ३३ ॥

म्यग्व्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति शश्वच्छांतिं च परमां निगच्छति प्राप्नोति हे कौंतेय त्वमेव मद
तया प्रतिजानीहि कुरु मम भगवतो भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥ किं पुनरिति कैमुत्यसिद्धं मां व्यपाश्रि
त्य येऽपि तत्पापयोनयः ॥ स्त्र्यादयस्तेऽपि परां गतिं यांति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्या महात्मानो येऽपि परां
गतिं यांतीत्यत्र किं विचित्रं अत इमं सुखरहितं लोकं प्राप्य नित्यं नश्वरं अनित्यमसुखं च लोकं प्राप्य हीनं मत्प्राप्त्युपायं परमा
त्मानं भज त्वमसौ लोको न भजनं विना मोक्षप्राप्त्यर्थः ॥ नवमाध्यायसमाप्ति ॥ इदं वेदोत्पत्तिसमाप्तं गीतार्थ चैतन्यदेवेदं
मरालीविक्षिप्तिरीति ॥ २१ ॥

भ॰गी॰ १०

अहिंसाप्राणिनामपीडासमतामित्रामित्रादौसमचित्ततातुष्टिःसंतोषःलब्धेपर्याप्तबुद्धिस्तपः
इंद्रियसंयमपूर्वकंशरीरपीडनंदानंयथाशक्तिसंविभागःयशोधर्मनिमित्ताकीर्तिः॥अयशस्तु॥
इत्येतेविंशतिर्भावामत्तएवशक्तिनांभवंतिपृथग्विधाःप्रत्येकंनानाप्रकारास्तत्तत्कर्मानुरूपाले
भावादेवतत्पापपुण्यकर्मपाकइतिभावः॥५॥एतदेवविभूतिप्रपंचदर्शनेनदृढयतिमहर्षय
इतिसप्तभृग्वादयःचत्वारःसनत्कुमारादयश्चपूर्वेप्रसिद्धामहर्षयइतिसर्वेषांतथामनवश्चतुर्दशप्र
सिद्धास्तेसर्वेमानसाःहिरण्यगर्भरूपस्यममनसएवोत्पन्नाः॥अथोनिजाःज्ञानात्तुमद्भावाःमा

107

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः॥भवंतिभावाभूतानांमतएवपृथग्विधाः॥५॥
महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा॥मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः॥६॥
एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्वतः॥सोविकंपेनयुज्यतेनात्रसंशयः॥७॥

चतुर्विधःस्वयंलोकस्थितेराधारभूता।तद्भावंयेषांयत्नेवपित्रेषांसनतिरितनार्थः।पद्मायेषामि
तिपक्षेपिचमयैवप्रभवःइमाःप्रजाःअमीलोकस्थाजातइत्यर्थः।तेऽपिमद्भावामयेवभावोमनोयेषां
तेप्रसिद्धमहिमानोऽपितत्तत्सर्गादिकार्याणिमयावेतिभावः॥६॥उपास्यस्वरूपकारणमाहात्म्यमितिप
तांपरमात्मनोविभूतिंयोगंचविस्तृतोमाविंभगवतोमनःसमाधानंयत्तत्त्वतोवेत्तिसम्यगनु
भूतंतत्त्वेनचममस्थोभवतिसःकाविकंपेनषष्टाध्यायोक्तेनसमाधियोगेनायिनात्रयुज्यतेतस्यकूलं १०
कर्मोभवतिनात्रसंशयःइतिसद्भूतमिति।यास्मिन्प्राप्यचतेभगवद्भक्तिसंप्रसारासंभवात्॥७॥

उँ ह्रीँ यत्नाच्च मत्स्वरूपस्याहं लोकोत्तमोऽस्मीत्याह न मे इति प्रभवं प्रकृष्टं भवं प्रभावं वा सुरगणा महर्षयो वा न विदुः हि साम
र्थ्यं न विदुः ननु देव इत्याह अहमिति अहं भावादेहात्मत्वमेतत्तं हि देवादीनामपि आदिरस्मि ॥ न वा यो मनेवद्युया
दिभिः ॥ सोऽस्मीति आकाशादीनां स्थेः ॥ यदि देवेन्मया कथं तर्हि यदात्मा स्वरूपं ॥ १ ॥ कस्तर्हि त्वां विजानाति ग्राह
यातियः ॥ असंमूढ ॥ समाधिनिष्ठः सर्वपापैः प्रमुच्यतेति मेवंच ॥ जडाज्जडपायेत्रयात्मनोरको
भावेन अन्योन्याध्याससलक्षणोन मष्टासमूढतो हि परीतो असंमूढः ननुत्वाचेनवाप्रिताध्यासः ॥ स
एवात्मनि वितातदतेरस्यनलमननुभवन सांप्रतमायान्तेलोकमहेश्वरं अनादिः कारणेन बहुत्वमप्रतम

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥ यो
मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं ॥ असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञा
नमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

सोऽहमात्मैवेति मः ॥ सर्वोत्कृष्टत्वं किं यस्मात्तो वा पापैः प्रमुच्यते न मत्थेषु मध्ये ॥ ३ ॥ ममम महेश्वरत्वादेवमत्तो
भूतानां भवतीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः ॥ अंतःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधने सामर्थ्यं ज्ञानं आत्मा
नात्मादिपदार्थावबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोध्येषु अव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः
क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थवचनं
दमः बाह्येन्द्रियनिग्रहः शमः अंतःकरणनिग्रहः सुखं आह्लादः दुःखं संतापः भवः उद्भवः अभावः
तद्विपर्ययः भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतं ॥ ४ ॥

किंचतेषांभक्तानामुपर्यनुकंपार्थं न स्वप्रयोजनमिति सर्वेषांजनवत्बुद्धिप्रयानेन अज्ञानजं॥ अविवे-
काज्जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहांधकारं तमो नाशयामि कुर्वाण इति दाने मलाज्ञाननाशेन
नाशयामि आत्मभावस्थः॥ आत्मनो भावोंतःकरणगहनं तस्मिन्स्थितः सन् ज्ञानेन तुपेण मा सकाशबलेन
अर्थभावः तत्त्वमसीतिवाक्यजात्स्वस्वकाराकारितवृत्तिः प्रातस्तत्प्रवणमनन्यध्यानानि
शमादीनिच सीतिचापेत्तेन यथादीपं स्नेहान्तर्ज्ञेत लवर्त्ती दीनि उत्सृज्ञानमनन्यशेन स्वावि
षयप्रकाशनार्थं समग्रमध्यानानि लक्षणं प्रसन्नेन चकमभिरूपकारं नापेक्षते नहि ज्ञानेनदृ
कारवप्रत्यया वृत्तिर्विकाशापेक्षामालः नदाश्रयापेक्षते प्रमाणमात्रं स्मापेक्षतत्वानहानस्य

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता
अर्जुनउवाच॥ परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान्॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमज
विभुं॥१२॥ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्र
वीषिमे॥१३॥

येन उपक्रान्तानानानामपिप्रसन्नानापेक्षांकर्मभिन्नप्रकाशपेक्षोत्ववदंतिनेवलोः देवमात्तस्मृते
कत्वामवलिप्तताचप्राथ्यं यत इतिद्विके॥१२॥ एतांविभूतिंयोगंच मम यो वेत्तिविभूतिज्ञानस्यफलोद्देकं अ
नानुमानकः प्रथममज्ञानमयाचितमात्रोवयवत्त्वेन उवाचपरमिति परब्रह्मपरंधामपरमपवित्रंहे
वत्रस्मनेवाविदितेनेदंपदादिरूपणाद्यतः इति श्रुतेः परंधामज्ञानात्मावपरेहानिरूपत्वानत्पदोत्ते
हितेत्तत्त्वंमनयवेतिश्रुतेहृतिपन्नात्परमंपवित्रंनन्नतोधादिवदपरमंपवित्रंनतृतोधा
दिवदपरंभवानतत्रमानमाहपुरुषमितिमाइनपुरुषंदेहांतस्थशाश्वतंनित्यंदिव्यमादि

उपासकस्वरूपमाह द्वाभ्यामहमिति द्वयोः ॥ सर्वस्यात्मानं इति मत्तेति इति कथं अहमेव सर्वस्य जग-
तः प्रभव उत्पत्तिर्मत्तः सकाशात् सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्ये प्रवर्तते अहमेव जगतः ॥ कर्ता
नियन्ता चेति वेद्य इत्येवं ज्ञात्वा उपासते इति भावः भावसमन्विता भावः प्रीतियुक्ताः पण्डिता इत्यर्थः ॥८
एवं भजने भावनाप्रकारमाह मच्चित्ता इति अहमेव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः ॥ मय्येवमद्-
गता विषयान्तरनिवृत्ता प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः चित्तेन्द्रियैश्चा सं-
नेत सर्वं परस्परमर्थात् स्वानुभवं बोधयन्तः ॥ इममेवार्थं परस्परं बोधयन्तः ॥ प्रतिपत्ति

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं ॥ कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

रपि तेन तत्समानां सम्मुदायेत्याप यन्तः ॥ कथयन्तश्च शिष्येभ्यः तुष्यन्ति तेनैव वक्तारो नैवन्तु मि
ष्टान्नादिना रमन्ति च तेनैव वक्तारश्रोतारावित्यर्थः ॥९॥ उपासनायाः फलमाह तेषामिति स-
ततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तमेव मां नोनेभ्यो ददामि तं बुद्धि-
योगं ज्ञानरूपमस्माभिर्ज्ञानन्तरूपमिति तद्धेः ॥ तं ददामि येन उपयान्ति प्राप्नुवन्ति मामुपयान्तीति स-
म्यगेव मामेव नत्वभेदेन प्रविशन्ति ॥१०॥

म.सं.
११

संतेषु यो योगमात्र इह सूक्ष्म भिन्नाभिन्नाउकेम्रा हेमवतनिवृ हेम वर्तके शोभितवासु हैमवता देवस्तान्मा स्मृतः तस्मात्
आपकः॥ अतएव सर्वेषां भूतानामाश्रयः एको मानवस्या वृत्तान्तानामिव कामाः सा तेन लक्ष्यते एव हृद
हेमवं भूतः शाश्वस्थितः। प्रबला परः रौद्रविद्या वि संगे लोकाः पावृक्ष च्छा निवातिकोन पतेवि सर्गले
पः॥ माध्यन्तः सर्वेषां भूतानामाश्रयेन हेहि स्थितः यत्नात् क्षोनसर्वे भूतानाश्रयता देवस्रष्टुं स्थाने जि
नकायां मध्यं स्थितिकारणं भूतानां श्रुतः लयस्थानं सर्वेभिर्देवः संडमध्ये वालीनि भावेः। २
योगशुद्धा विभूतीनां इह सा हिमानामिनादिनाया वद्याप समाप्तिः॥ आदित्यानां हार्दस्थानं मध्ये

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च॥२०॥ आ
दित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी॥
२१॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः॥ इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चे
तना॥२२॥ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिख
रिणामहम्॥२३॥

विष्णुनामा आदित्यो द्वादशानां मध्ये दीप्तिमतां नक्षत्रादीनां मध्ये रविः॥ अंशुमान् अंशुमन्तः प्र
यत्नशीलो निद्रायमपारे तीव्रतापवान्॥ रविरहमेवं मध्ये॥ मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरी
चिर्वसन्तवातानां नक्षत्राणां अहं शशी रोहिणी भूतानामस्मि चेतना सा हीसं वृत्तिरि
रीतिहमा॥२१॥ सामवेदो गानेन रमणीयत्वात् वासवो देवराजनेताः॥ अत्र मनः इन्द्रियानां प्र
वर्तकत्वात् चेतना नाम्नी वृत्तिः श्रुतः भिन्न तिहेतुत्वात्॥ एते वेदादीनां मध्ये श्रेष्ठाः॥२२॥ रुद्राणां म
ध्ये शंकरोऽहम्। यक्षरक्षसां मध्ये वित्तेशः कुबेरो वसूनां मध्ये पावकः शिखरिणां मध्ये मेरुः॥२३॥ ११

109

पुरोधसां पुरोहितानां बृहस्पतिं देवराजपुरोहितं जानीहि सेनानीनां सेनापतीनां स्कंदः । कार्तिकेयः सरसां
जलाशयानां ॥२४॥ एकं अक्षरं ॐकाररूपं जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् स्थावराणां स्थितिमतां ॥२५॥ २६॥
अमृतोद्भवं अमृतमथनात् उद्भवो यस्य तं ॥२७॥ प्रजनः प्रजननहेतुः कंदर्पः कामः । न तु रत्या मैथुन
रूपः ॥२८॥ नागानां सर्पाणामेवांतरभेदानां यादसां जलचराणां संयमनं कुर्वतां ॥२९॥ काल

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं ॥ सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं ॥२७॥
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं ॥ पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहं ॥२९॥
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं ॥ मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणां ॥३०॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं ॥ झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

कालयतां गणनं कुर्वतां ॥३०॥ पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा रामो दाशरथिः रामादीनां परमे
श्वराणां मध्ये विभूतिमध्ये गणनं ध्यानार्थं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदाः स्रोतसां न
दीनां ॥३१॥

भ.भी. ११२ उत्तमाधिकारिणामुद्दिष्टत्वादथवेति। मूर्त्तामूर्त्तेनैतद्दृश्यं तत्त्वावबोधविवेकदीपकं ज्ञानादिमिदं विष्टभ्य
अध्यस्येवाधिष्ठानत्वेन स्थितोऽस्मि। तेन सामर्थ्येनैव विभ्रमं दृश्यं तेन कृत्स्नं सर्वं दृश्यमहमेवेति विभाव-
यः ॥४२॥ इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतासु दशमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥१०॥ पूर्वस्मि-
न्नध्याये ध्यानाय विभूतिसमालोचनेन शक्तिज्ञानाय प्रोक्ता विभूतियोगं च समस्यैवेतीति आत्मनो यो-
गं विभूतिं च तत्त्वतो वेदनः ॥ अथ कृष्णेन तेनैव श्रोतव्यमित्येव प्रथितो ऽनन्तरमस्मात्मगुणाव्यवस्थितं
इतिसंक्षेपेणायोगो भवतः सर्वभूतात्मा रक्षणादिभिः प्राप्तिविभूतिकथनानन्तरं तेन विष्टभ्याह

110 अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमो-
ऽध्यायः ॥१०॥ अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन
मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

सिद्धं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति कृत्स्नेन यावत्सर्वमयं
जगद्विश्वमभिव्यक्तमपरस्मादिति तदेव भगवतः सर्वभूतधारकत्वमात्मानः कर्तृकामोऽर्जुन उवाच
मदनुग्रहायेति मत्प्रियत्वान्मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्म॰ शोकमोहनिवर्तकत्वेन तु
कं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः तेन यद्वचः
स्वक्रतं गुह्यमात्मा हिंसादि धर्मायत्ते वचस्तेन मोहोऽहं ममेत्यात्मनि कर्तृ-
त्वादिलक्षणो मोहः ॥ अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः अत्र प्रथमेऽपादेन
तात्पर्यं विषयप्रतिपादकं तेन मम मोहः ॥ अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः ॥ अत्र प्रथमपादेन त-
दाह क्रमात्प्रथम ॥१॥ ११२

व्यवसायो निश्चयस्तद्रूपोस्मि च ॥३६॥ वृष्णीनां यादवानां [illegible] ॥३७॥ दमयतां राजादीनां दम-
नसाद्दंडोहमस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयसाधनं नीतिरस्मि मौनं वाचो[illegible] ॥३८॥ सर्व-
भूतानां बीजमस्मि तेन सर्वभूतानि मत्तो भिन्नानि [illegible] ... [illegible] न तदस्ति यन्मया
विनाभूतं किमपि चराचरं स्यादेवं [illegible] ॥३९॥ नान्तोस्तीति उद्देशतः
एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः ॥४०॥ सर्वभूतानां बीजमित्युक्त्वा सर्वं [illegible]

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्वं सत्ववतामहं ॥३६॥
वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनंजयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥
दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥३८॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं ॥३९॥
नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं ॥४१॥

सर्वस्य विभूतिरि[illegible]मेव तथापि [illegible] विभूतिम-
त्पदार्थं [illegible] श्रीलक्ष्मीः [illegible] मम तेजोंशः ॥ वि-
[illegible]
इति [illegible] ॥४१॥

भ॰गी॰
११२

एवं प्रार्थितः सन्भगवानुवाच ॥ पश्येति शतशोऽथ सहस्रशो दिव्यानेकानेकरूपाणि नानावर्णाकृतीनि
च ॥५॥ आदित्यानितावद्द्वादश वसून्हित्वाति अष्टौ रुद्रान् एकादश अश्विनौ मरुतः अद्भुतानि च तन्मे रूपं च मयूख
एमुखो देति ॥६॥ इह गुडाकेश जितनिद्र मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नेवावयवे न वायमात्रे स्थितं कृत्स्नं
ते समानं जगत्पश्य पश्याद्य मत् ॥ अन्यतो मनागतेविप्रहर्षं अवहितं स्वजयं स्वपराजयं वा तन्मदेहे पश्य ॥७॥
यत्तु त्वं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति तत्राह नत्विति प्राकृतेन मांसचक्षुषा दिव्यं दर्शनकरणक्षमं

श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नाना-
वर्णाकृतीनि च ॥५॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि प-
श्याश्चर्याणि भारत ॥६॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं ॥ मम देहे गुडाकेश य-
च्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य
मे योगमैश्वरं ॥८॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास
पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ॥९॥

चं अनेन प्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ईश्वरं ईश्वरसंबंधिनं योगं विश्वप्रपंचलक्षणं सामर्थ्यं ॥८॥
एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं चक्षुः प्रदर्शितवान्स्वरूपं दृष्ट्वा विस्मययाविष्टो भगवंतं विज्ञा ॥
पितवानिति मत्वा तदेवमुक्तं केनादिव्यदृष्टिः श्लोके धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वेति ततः
दिव्यचक्षुःप्रदानानंतरं हे राजन्धृतराष्ट्र महांश्चासौ योगेश्वरश्चेति विग्रहः महतो योगस्य ईश्वरः प-
रमं दिव्यं ईश्वरं मायाविशेषं विना तु मायातीतं दर्शयामास ॥९॥ ११२

भवेतिनयावत्सम्मोधायपरार्थमद्दत्रासमर्थन्तेनपामज्ञानांमावाप्यावपिंदकै अर्हत्सर्वज्ञ्यजगतांमतः
सर्वंप्रवर्तनात्रि लिलामधिमर्याविलिक्षरणाः ततः श्रीहेकमलपत्राक्षस्यसंप्रमहात्म्यमधि ॥ नचमांतक्षि
कमेमिकलिपंमीतिविभमसृष्टिकतोर्विवेपमने हुंपदेशोनाकिञ्जगात्कमुरधिकिंकारदंतोपोना
लीनेवमादिरूपतत्पदार्थंशुद्धिप्रधानेश्वानिमिमनुषगाः ॥२॥ एवमितियत्नंविशुभ्माद्दमिदकल
मेकं शेनव्हिप्रतेजगायितिआत्मानेजगद्धारमात्मनदेमि ॥ रन्यमेवनमसात्रासभावनाथैद
परमेसरतेतबरूपंरैस्पर्शेस्पर्शे रविस्वात्मकंमायामयमिमर्थः ॥ हेप्रकृतेनमहात्तरतोनवि
स्वरूपमायामयंवाक्वंतबरूपंमायातोतमिमे सर्वमितिप्रकृतेनमेतिचपदाप्नोलस्यते । तथा

भवाब्धियोतिद्भवतानांअक्षेविलक्षणममयो ॥ ततः कमलपत्राक्षमाहात्म्यमधिचाव्ययं ॥१॥
न एवमेतत्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वरं ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥३॥ मन्यसेयदि
तच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययं ॥४॥

तबनुतिमायानेत्रमाप्तास्ययाद्वयंजगत्प्रस्निनारदसर्वंभजगतोमेश्रुतंनेहेमोहमसर्वेश्वरनिउक
वक्रंरूपममितत्प्रमुखकोपमविलिप्तमिति ॥२॥ ममसर्वतिरेशोगेश्वरमागनंगोगिनामीश्व
रतरूपंपदिमपार्वधुपापकमितिमनाम्भेपदिम्पितरूपंनातिकारणमितिहेदर्शयनत्रएमेममए
श्रव्ययंमायामयंआत्मानंदर्शयमायामयत्वात्देवास्मावायत्तमायायादिह सर्वैसर्वात्मकंसर्वदास्तीति
श्रमितिदर्शयेदंवमितिपतनवतेमानलोनवमत्तिधान्यात्मायवात्मियवाहरम्हेरंचनिमेषः ॥ कत्व
दत्तोविविहात्मनिविशितानिमेषपमायाविंर्शयितिनयामहमनोविमरमोक्तमयापुष्पातिस्त्रता
मायामयिनाहेवास्पर्पस्वरस्वरूपमात्मायत्त ॥५॥

स० गी० ११४

हृष्टरोमा रोमांचितगात्रः ॥१४॥ देवान् आदित्यादीन् भूतविशेषाः चतुर्विधा जरायुजादयः । तेषां संघा
न्समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईशं ईशितारं कमलासनस्थमिति मनेन हृदर्शनमुक्तं उरगान् तक्षा
नालस्थान् अनंतादीन् दिव्यान् केलासादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् एतेन ब्रह्मांडवहिर्दर्शन
मुक्तं ॥१५॥ अनेके अनेना बाहवः उदराणि वक्त्राणि च यस्मिन् तं अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतः

113

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥ अ
र्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशं
कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतोनंतरूपं ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥ किरीटिनं
गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानला
र्कद्युतिमप्रमेयं ॥१७॥

वतादिं तु पश्ये हे विश्व अनंतमपरिच्छिन्नं रूपं यस्य तं अनंतमेवाहं लोकयामि निदौर्बल्याद्वक्तव्यं
तो ऽहं शिक्षितुं शक्नोमीत्यर्थः ॥१६॥ किरीटिनं गदावचक्रधारिणं दीप्तिमंतं देवैर्दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं
समंतात् सर्वतो दीप्तः अनलः ॥ अर्कश्च तयोरिव द्युतिर्यस्य तं समंतात् ॥ दीप्तानलार्कद्युति
मित्येकं पदं अतएवाप्रमेयं इहूमसमाक्यमपरिच्छेद्यं ॥१७॥ ११४

नदेवरूपं विश्वं विना हि दृष्टा यो अनेकानि अनंतानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनं अनेका
मद्भुतानि दर्शनानि यस्मिंस्तदनेकमद्भुतदर्शनं दिव्यानि अनेकानि च उद्यतानि आयुधानि चक्रादीनि य
स्मिन् विश्वतो मुखानि विशिति रुवौक रूपणकनेन रूपकेन वक्त्रपाणि विस्मयो महाविस्मयस्यायं परमेशः अनंत
सर्वतः पोरस्त्रद्रूर्ते ॥१०॥ दिव्यश्चतारिते भाद्रीप्तिभासः दीप्तेः अभूतमेव सर्वं निरूपणामेव तस्य दीप्त
द्रष्टुं यति उपोपद्रष्टुं न्नि रूपक प्रवातस्येविभाति वतः ॥११॥ तदेकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्येति यद्भक्तं भगवतः
उत्कृष्टमपि रूपं दिव्यमा हतवेति अनेकधा प्रविभक्तिं पितन्नेन वर्णाश्च वनानि त्रिलोकी वीजे सत्तानुरूपाणि च
दृष्टानेन कृत्स्नामहितानिर्देशि विनेशाविकाशं अनेकधा विभागप्रमेयं अपश्यत् एकस्थं एकावयववस्थं वेद

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं ॥१०॥ दिव्यमा
ल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखं ॥११॥ दिवि सूर्यसह
स्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥ तत्रैकस्थं जगत्
कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

अथ समर्थः सहस्रभागवतनामकमुनिः रूपं विना तेन त्रवचेतनसिलक्ष्यपदेशमतिक्रमप्रकारोपयव्यवानुक्त
माविशिति तावद्भवलेवाविलंघयतेनतापिलक्ष्यापदेलेसिन नतदोषिनकाविस्वरूपमारोपयति दिव्य
वतत्ता पिण्वं मूलमतामापहितेमननएवमनोस्यदेवं वत्तः मतेन देवन चतुधामनमेतान्कामान्य
एवनरमनरति अनेकामानि घयानुपतानहा द्युक्त शक्तानामगुणप्रमुगतानि निश्चनपदयो
रथेः तथा अर्जुनो भगवतेनत्तलभ्यपदविनमाक्षेत्रकत्रयाराधनेतवानामानि विनयेद्यः ॥ तस्मिन्ने
भावयेन्मुनिनतलक्ष्यं पदविनमाकृष्णेकवाङ्गिधाराधनतलत्तानामदाशोहेनानेक विदोषाव
नयोदितिनत्रममनीयकत्रआत्मामिकारागमदाशोहानिविकल्पे ब्रह्मसंपन्नः नेदिदमुक्तं देवदे

भ.मी.
१२५

यथाग्नीवा इत्यग्नी इति दिपिता: अग्नीत्वात्वा अग्नस्व संज्ञा: ॥ अग्नस्तोम्या: दुर्योधनात्हव:त्वेतेत नाम:प
तक मिव अरुणेग्रेरितो विशंति मरणमेयनस्थे: केचिद्दीतार्थजलियेवक्ताज लयेभस्तानि त्व
ति ॥२०॥ किंचयेत्वरना हैत्वात्मस्ताद्यकोपि विस्मिता: तंत: सर्वत्वावेस्पतरमाहस्ताद्दिमाइति
माथाप्तिवेरकेरणगा: निरोषोकस्तोक्रमवतयेवाड् आणा: पितर:तांघर्वा एणवत्तानामस्ता
एमिदितानांजातिमेद: तांसव्वासमेठतपतेस्रुध्रुस्त्वे ॥२१॥ ऊनलोकानामालनयुम्या
मास्त्रुपमितिमरतस्त्रादिमध्यंतहीनेहेमहावाहोतनवकवातंमहाभूपर:श्री लोकमस्थितात्म

अग्नी हि त्वा अग्नस्संज्ञा विशंति केचिद्दीता: अंजलिपाणयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसं
घा: स्तुवंति त्वां स्तुतिभि: पुष्कलाभि: ॥२१॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेश्विनौ म
रुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥ रूपं
महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहूरुपादं ॥ बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोका:
प्रव्यथितास्तथाहं ॥२३॥ नभ:स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ॥
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

याहं च अयतइतियोजना ॥२४॥ करालनखप्रपंचमेनअयामेवाहनम:तिनमस्पृशंयोमस्वायप्रग
पलतया: तेननमस्पृशस्पृहो: कारांन: दीप्तं अग्निवज्ज्वलामानं व्यात्ताननं विलसन्मुखंदी
प्तविशालनेत्ररक्तनेत्रमित्यर्थ: हि यस्मात्त्वांमात्तां तदात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो
निधेर्यं न विंदामि नलभेशम: शांतिसापस्थिचनलभे विष्णो एकमयानकेत्वदाकारे देहसमका ॥ १२५

एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात् त्वामेव ममैषा प्रतीतिर्वदन् प्रमेयत्वविधूतानि त्वमेव परं । अक्षरं अक्षरं परमं ब्रह्म
ज्ञातव्यं परमं मुमुक्षुभिः अन्यप्राप्यं ननु निष्कलं ब्रह्म त्वद्रूपमेवाभिप्रेतं तस्य सगुणरूपस्य निर्गुणज्ञापकं अक्षरपद
वेदितव्यं वेदान्तप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं नतु अपामनीयं सगुणं ब्रह्म यत्त्वमेवाक्षरं त्वमस्य विश्वस्य निधानं ल
यस्थानं एतेन कारणत्वमुक्तं अव्ययः ॥ अस्य शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्ता रक्षकः ॥ तेन नका
र्येन स्थितः स्थिरत्वाभिव्यक्तत्वमुक्तं सनातनं स्थिरं तनोति पुरुषो जीवात्मा सोऽपि त्वमेवेति मे म
तः ॥१८॥ देशतः कालतश्चादिमध्यान्तहीनत्वात् अनादिमध्यान्तं दोषाद्यनाक्रान्तं कृपया पश्यामि त्वां

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं
पुरुषो मतो मे ॥१८॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं ॥ पश्यामि त्वां दी
प्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं ॥१९॥ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दि
शश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपन्तं तेषु कारणं तेषु नाशहेतुत्वात् सर्वविशेष
णविशिष्टं विश्वतापकं सौम्यं तेन एवं तत्त्वं परमेश्वरं निरूपयन् पश्यामि जानामि चित्रपदस्थानीयं वि
श्वरूपं सकलकारणं कार्यं च पीतवाससं तेषां तेन नमोऽस्तीत्यादिप्रकारेण ते देव त्वमसीति जानामीति भाव
॥१९॥ एवं सर्वरूपदर्शनेन नत्वा स्तुत्वा भगवतोऽस्य पराक्रमं दृष्ट्वा भीतः सन्नाह ॥ द्यावापृथिव्योरिति इदम
हाल्प व्यापृत अन्तरिक्षं त्वयैकेन व्याप्तं द्यावापृथिव्योरन्तरं तदेकमेव सर्वा दिशश्च व्याप्ताः ॥ अद्भुतं तवेदमद्भुतं
तं उग्ररूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितं भीतः ॥ परमिदमपसंहरेत्यभिप्रायः ॥२०॥

११६

[illegible] लेलिह्यसे आस्वादयसे [illegible]
[illegible] समंतात् ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान्ग्रसमानः प्रवेशयन् [illegible]
[illegible] तेजोभिरापूर्य
[illegible] उग्राः [illegible] ॥३०॥ एवं [illegible]
[illegible] एवमुग्ररूपः क्रूराकारः भगवान् कोऽसि [illegible]

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भा
सस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥३०॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ॥३१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालो
ऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे ये
ऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं
समृद्धं ॥ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

115

आख्याहि मम कोऽसीति कथय प्रसीद त्वां भवंतमाद्यं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जा
नामि एवमर्जुनेन प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मि इहास्मिन्संग्रामे लोकान्समाह
र्तुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् [illegible] यस्मादेवं तस्मात्त्वामृतेऽपि ११६
त्वां विनापि सर्वे न भविष्यंति के ते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधा भीष्मद्रोणादयोऽवस्थिता
ः ॥३२॥ तस्मादिति यस्मात्त्वां विनाप्येते न भविष्यंति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय [illegible] ॥

कालनलः॥ प्रत्याशितनत्स्तानिप्रसीदप्रसंनः स्तवदोभवेनर्थः॥२१॥ असीत्याचिंशतिनशिमहोकाद
यक्र्यानेनभीष्मः स्यः उत्तमंगेवे शिवामिः अयंभावः॥ पूतनाप्रस्पवृत्तापाणिष्टामनावंलसेवत्रेलोकप्र
वीरंविशंतिपापान्नु रूपंतस्पयाप्रुस्पानस्थितान्॥ नरकानेकाम्यतितोकिनत्रुकांविशंतीतेवोक्रमो
भ्यादयस्तुमक्ताः यतोशिवांग्रेणविदास्प्रप्रसूतासड्रगवतोमुखेप्रविशंतीतिवेघस्यगनसूचना

देष्ट्राकरालानिचतेमुखानि दृष्ट्वेवकालानलसंनिभानि॥ दिशोनजानेनलमेचशर्मप्रसी
ददेवेशजगन्निवास॥२५॥ अमीचत्वांधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहेवावनिपालसंघैः॥ भीष्मो
द्रोणःसूतपुत्रस्तथासौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः॥२६॥ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशं
तिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि॥ केचिद्विलग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्त
मांगैः॥२७॥ यथानदीनांबहवोंबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति॥ तथातवामीनरलो
कवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति॥२८॥ यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगाविशंतिनाशा
यसमृद्धवेगाः॥ तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः॥२९॥

येतोमीनरा धृतराष्ट्रपुत्राविशंतिभीष्माद्याश्चतेवक्त्राणिविशंतीतिविभागदर्शनेनप्रुक्तमिति॥३०॥
यदेमेवसदृशानमादयपितवक्त्राणिविशंतीतिसंबंधः॥ ज्वालाविज्वलंतिसर्वतःज्ञायमा
मानानि॥३१॥ बुद्धिपूर्वकमेवतेतवकाणिप्रविशंतीतिसदृष्टांतमाहयथाप्रदीप्तमिति॥३२॥

स.गी.
११८

कुतो मां सिद्धसंघा नमस्यंते यत न केवलं विस्मयमेव स्थाने हर्षरागौ किंतु नमस्कारं कुर्वंति इति मह
त्मन् कस्माद्धेतोस्त्वां न नमेरन् अपि तु नमेरन्नेवेत्यर्थः गरीयसे सर्वेभ्यो गुरुतराय यस्मात्
पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि गुरुः कुतो ममैवाप्तिः यतो हि मम मातापिता सर्वस्य कर्तादेहस्य
तिष्ठते स्वाहं हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्ता पिता महान् पंचमहाभूतस्रष्टा हे अनंत
तस्मात् तेन मत्वा जगत्यापारं वस्तुतः अनंतदेवेश जगन्निवास त्वमक्षरं
पानेषु सर्वेषु भावे मध्ये भवंति न तत् तत्परं यत् तेषां वेदानां च

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मनगरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवेशजगन्निवास
त्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ॥३७॥ त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं ॥ वेत्ता
सिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥३८॥ वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजा
पतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते ॥३९॥

118

गतानामालयभूतत्वं अक्षरं सदसत्परं यत् सदसतोः परं यत् अक्षरं तत्त्वमेव सदसती तेनात्मनौप
रं च सदसन्त्वं कार्यकारणे ताभ्यामन्यत् त्रिविधयं सदसत्परं यत् ॥३७॥ पुनरपि स्तौति त्वमिति आदि
देवो जगतः स्रष्टत्वात् पुरुषः सर्वशरीरव्यापी शरीराणि पुराणः चिरंतनः त्वमेवास्य विश्वस्य परं
निधानं निधीयते तस्मिन्निति निधानं प्रलये यस्मिन् लीयते किं च वेत्तासि ज्ञातासि वेद्यं
ज्ञातव्यं च परं च धाम त्वं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं हे अनंतरूप ॥३८॥ किं च वायुरिति
प्रजापतिः प्रपितामहः ब्रह्मणोऽपि पिता त्वं नमो नमस्ते ॥३९॥ सर्वदेवतात्मकत्वं नमस्करोति प्रजा

मा व्यथिष्ठा येन महांतः कथं हंतव्या इत्याक्रोशं तेषां अवंमा मा ऽस्त्वथ्यैः तेन सिद्धे छात्रि सपत्नान् अनुत् ॥३४॥
भवतापत्व मुक्तेसातितथ्या किं कृत्वा निमित्तमात्रं यद्वाच ॥ अत्र कृतांजलि कांक्षिता विकृतभव हा
को कंपमानः किरीटी किंतद्विधा तीति सत्वचनेन सगद्गदं भयहर्षाभ्यां यथा भवति तथा कंपमानेन सह व
तेन इति सगद्गदं यथा भवति तथा इत्युक्तवान् भीतभीतः पुनः पुनर्भीतः सन्नाहेति संबंधः ॥ अत्र वादेति पदं वेद्य
न नमस्कृत्वा चेति ॥ पुनः कृत्वा स्याते अतः प्रणम्य अनुनम्रवाचैरेव संबंधः ॥ ननु प्रणम्य आदिति
का नहि आदेतिकिया यायाः ॥ नमितेति क्रिया किं तु अहेतिप्रसिद्धार्थं संबंधार्थमिति दोष ॥३५॥ एकाद

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा यु
ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥ संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वे
पमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥ अर्जुन उवाच
स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे
नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

तस्मिन्नेवार्थे अर्जुन उवाच ॥ स्थाने इति हे हृषीकेश सर्वेंद्रियप्रवर्तक यत्तव यश्च कीर्तनं जगत्प्रहृ
ष्यति यच्च तत्स्थाने युक्तमेव यतस्त्वं प्रकीर्त्या सर्वाभिनंदनेन अनुरज्यतेनुरक्तं भवतीय
स्थाने ॥ प्रकीर्त्या तव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति पलायंते तदपि स्थाने युक्तमेव यच्च
ते सर्वे सिद्धसंघाः कपिलादीनां समुदायाः ॥ नमस्यंति तदपि स्थाने युक्तं यत्तेषां कारणं तव प्रभावं त्वम
हे प्रसिद्धः ॥ तत्र ना ... शाद्गुणदोषौ नाहं मत्वा भयं विहाय तथा स्वरूपस्य ॥३६॥

स॰गी॰ ११८

पते देवाहं नमस्करोमीति यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय भूमौ प्रसार्य दंडवत्प्रणम्य त्वां
प्रसादये ईशमीड्यं स्तुत्यं क्षमस्व [illegible] ॥४३॥ एवं क्षमापयित्वा [illegible] अदृष्टपूर्वमिति हे देव कदाचिदपि
पूर्वं न दृष्टं तादृशं अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोस्मि तथापि विकरालरूपदर्शनेन तेन भयेन
च मे मम मनः प्रव्यथितं अतस्तदेव पूर्वरूपं [illegible] मे मह्यं दर्शय ॥४४॥ हे देव रूपमहं किरीटि
नमिति [illegible] अर्जुन [illegible] गदिनं किरीटिनं चतुर्भुजं भव तेन रूपेण [illegible] विषयः दर्शितं [illegible]

११७

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं। पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रि
यः प्रियायार्हसि देव सोढुं ॥४४॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ त
देव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां
द्रष्टुमहं तथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥ श्रीभगवानुवाच
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे ॥
त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥४७॥

हस्रबाहो विश्वमूर्ते सहस्रबाहुत्वादिकं उपसंहर मत्तेनैव रूपेण [illegible] प्रकटो भव ॥४६॥ एवमर्जु
नेन प्रार्थितः सन् [illegible] श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन प्रसन्नेन मया तव तुभ्यं इदं
रूपं दर्शितं आत्मयोगात् स्वसामर्थ्यात्करणात् [illegible] तव न तु [illegible] दर्शनेन अधिकारो [illegible] तथा च प्राकृ ११८
तं कस्मै [illegible] अधिकारत्वं इति तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकं आद्यमनादि [illegible] त्वदन्येन न
दृष्टपूर्वं दर्शितं ॥४७॥

हे अनंतवीर्य यतस्त्वं सर्वं समाप्नोषि एकेनात्मना भावेनात्मनां तो ॥ ह्यायासो विनैव हेतोः सर्वं ह्यतिनवनामसु रूपे
ण मिलनसा हे एष्टतं तेषां समासो स्ततः सर्वप्रेषितेन मोक्षं ॥४०॥ एवं स्तुत्वा नमस्कारपरायणानहं प्रमाणप
तिश्चवीनोऽसि ॥ अयं समसम्हामिश्रितिसन्ना प्रसभं सोऽकर्षविक्षुब्धान् एवं कं यत्नमयाऽकं ॥ हे कृष्ण याद
व हे सखेति यद्वहेतव्रजनः संशिरार्थः कुतः तत्र ज्ञेयवर्द्धते वृणविधिं महिमानं महात्मन् प्रजानता कदाचि
त्प्रमादात् चित्तविक्षेपात् कदाचित् प्रणयेन स्नेहेन च ॥४१॥ न तावच्च प्रणयस्तत्वं विहाय दिशुश्च स

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं स
माप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ अजा
नता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि वि
हारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ॥
४२॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः
कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥४३॥

असत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि एको वा सखीनां वियोगकाले वा तस्य समक्षं वा असत्कृतोऽसि तत्त्वामप्रमेयं त
त्वं क्षामये ममापराधं क्षमस्व ॥ कुतः यतः पूतः मातुः पितापि पालनादिभयउत्तमगतिदत्वा
न सोऽन्यत्र ॥४२॥ अप्रमेयप्रभाव पिता सोऽसि यतस्त्वमस्य लोकस्य पिता गुरुर्नोऽस्यासि शिष्य
मिः कृत्वा पत्याऽसि यात् तन्न पापमेवेति भावः ॥४३॥

ग.गी.
११९

118

अस्य विश्वरूपदर्शनस्यादेलोके दृशो यत्र श्रीभगवान्नुवाच स्म दृष्टं मिति निर्दशं न कालेनाः दर्शनं कालेन
एव नन्तलयं ते ॥४७॥ नाहं मितिन वेदयज्ञाध्ययनैर्निमनैर्नोग्र एवंरूपः शक्य अनेन विश्वरूपदर्शन
स्याति लादेलो मम त्वनायुगेत विश्वरूपदर्शार्थं श्लोकः ॥४८॥ कथयन्तीह दृष्टुं श्रीकामममतत्राहमेकेति भक्ता
आराधने कमनन्यया अस्मिंचोनिनया आवेद्यस्मर्थः अदृष्टपूर्वविदितो हि तान्येवाक एवमपरार्थे भ्यपक
तस्तत: दृष्ट्वाद्भुतानि तानि भेज नया यान्यनेनस्मृतं तुष्यकः न स्यम सि चाक रूपं जनादन तः इदं रूपं जनाव
श्रुत्वा पद्यतीति परं तप ॥५०॥ तस्मात् स्मरेदेव स्मर गतिमत्कर्मकृदितिमद्दर्शमेवकर्मलक्षी
श्रीभगवानुवाच । सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन॥
काङ्क्षिणः ॥५२॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां
यथा ॥५३॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप
॥५४॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं नाम

एकादशोऽध्यायः

तीति मत्कर्मकृत्तस्य देवपरमो लिङ्गलः श्राणोपयेभिः समस्त रः पत्नेन स्त्रवः कर्मयोगेनाप्यात्मनः पाग
स्वल्पस्तार्थे येन पकतुकः समस्मतिं स्मारायनक्र हितिउपासनाकांडार्थे सयदः सनावर्जितः सङ्गेन
एकोनेभगवत्यानन्तिरु दृष्ट्वा केनिर्वैरः इति विश्वभगवदात्मानाथ येनोदितमेकः अनन्यथा भेदव्हुगतोनिर्वै
रत्वास्संभावात् एवं भूतो यः स मां तस्य दलतार्थं भूतमस्तवेडानन्दनेकयनेन प्रतिया मोतिप्रतिनामेदैने
कथनेयति प्रामोतिप्रतिनामेदेनदृष्ट्वावविमुखेव स्वज्ञनामेवेनदृष्ट्वा तु नयाक्रोशीर्षानिमावः ॥५५
श्रीकृष्णार्पणमस्तु गीताया प्रकाशे ॥११॥

११९

यायोकककारणायतनकर्मैरुग्रैः प्राप्यमित्याह नवेदेति वेदानां यज्ञानां च अध्ययनैर्न दानैः । न
च होमैः । न च क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरग्निहोत्रादिभिः नाप्युग्रैः तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः नृ
लोके एवंरूपोऽहं द्रष्टुं शक्यः किं तु त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥ इदं मत्तु लोके भयं
न त्वं एतद्दृष्ट्वापि चेद्व्यथसे तर्हि उपसंहरामीत्याह मा त इति मम ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते
व्यथा मा भूदिति शेषः । विमूढभावो व्याकुलचित्तता मा भूत् व्यपेतभीः निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वं

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः । एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्व
दन्येनकुरुप्रवीर ॥४८॥ मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं । व्यपेतभीः
प्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥४९॥ संजयउवाच ॥ इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वका
रूपंदर्शयामासभूयः । आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥ अर्जु
नउवाच ॥ दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन । इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिं
गतः ॥५१॥

तदेव चतुर्भुजं रूपं प्रपश्य ॥४९॥ संजय उवाच । इत्यर्जुनमिति वासुदे
वोऽर्जुनं प्रति इत्युक्त्वा तथाभूतं पूर्वं स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनः दर्शयामा
स यद्वसुदेवगृहे जातं चतुर्भुजं रूपं तदपि किरीटादिकं दर्शितवान् । तथा महात्मा परमका
रुणिकः सौम्यवपुर्भूत्वा भीतमेनमर्जुनमाश्वासयामास च ॥५०॥ ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृ
ष्ट्वेति सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः संवृत्तोऽस्मि ॥५१॥

स·भी ९८ एवमुपासकानां तत्त्वज्ञानामसक्तविदां ज्ञानिनां देहेन्द्रियाभिमानवर्जितानां योगवित्तमत्वमाह ॥ मन्मयाद्येतेन

त्याज्यः ॥ अक्षरं परब्रह्म तदक्षरं समाश्रित्य ये ज्ञानिनः पर्युपासते तत्समीपमुपगच्छन्ति ते मामेव प्राप्नुवन्ति महात्मानः

सर्वधर्मसन्न्यासिनो निर्गुणे ते अनन्यमना निर्देशं निर्देष्टुमशक्यं वाचामगम्यं केवलं ज्ञानमात्रं ब्रह्म तदेवेदं

अविषयमप्रमेयं ॥ तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति निर्गुणं तथा गोपालाख्यं च

113 ज्ञानीत्यत्र दर्शयति यच्चोपासते तन्मयं सर्वं प्रकाशं तेऽपि उपासते ॥ उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते ॥ अक्षरस्य विशेषणमाह

किंभूतमनन्यमनसः सर्वत्रगमाकाशवद्व्यापि च अचिन्त्यं च अव्यक्तत्वादेव यो ह्यनिन्द्रियगोचरं तन्मनसापि अचिन्त्यं

निकर्षेण सर्वत्र विद्यमानमिति भावः कूटस्थं कूटे मायायां स्थितं मायाध्यक्षत्वेन स्थितमचलं ध्रुवं नित्यं

येन तत्त्वमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ॥३॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः इति एतस्यार्थः सर्वेन्द्रियग्राम

नानुबन्धेन विषयेभ्यो निवर्त्य ॥ किंभूताः सन्तः समबुद्धयः सर्वत्र इष्टानिष्टप्राप्तौ तुल्यबुद्धयः

सम्यक् समाधिमन्तो योगाभ्यासेन ज्ञानमार्गे स्थिताः अहिंसकाः सर्वभूतहिते रताः सर्वभूतानां हिते रता

इत्यर्थः आत्मस्वरूपेण सर्वत्र समदर्शनात् ते एवंभूताः प्राप्नुवन्ति मामेव अक्षरं ब्रह्म ॥ ननु ते

तर्हि निर्गुणोपासकाः कथं मामेव प्राप्नुवन्तीति चेत् न अहमेव अक्षरं ब्रह्म इत्यभेदात् मामेव प्राप्नुवन्ति

शाकल्यमतमाह कूटस्थमिति कूटवत्स्थितं कूटस्थं कूटं नाम मायाप्रपञ्चस्तस्मिन्स्थितं कूटं यथा कूटं

तु लोके प्रसिद्धं कूटः अहंकारश्च ततो भेदेन भासमानत्वात् कूटस्थमिति कूटात्प्रपञ्चादन्यत्

कदाचित्कूटस्थमित्युक्तं कल्पितः यथा रज्ज्वां सर्पः स्वप्ने वा एवमहंकारो मिथ्याज्ञानात्कूटं ९८

सप्तमस्मारभ्येतावता ग्रंथेन मम देवाद्योपानिरूपता इदानीं तत्स्वरूपं येषां च सम्यगुपासनाकांक्षस
मापयिष्यन्नानिरूपितं तं ग्रापाम्येन तत्त्वदृष्टुसंयोनि हिंदा सत्वगुणानि चश्रद्धं सेहेतेभ्येन सलंसोविता
बुधानुसारेणानतत्स्वरूपं संवापासनाहिकं यथं च सेनतन्मुंवाच्या यांनेमत्कर्मकृन्मत्परमः स्यादि
नाक्षभजन्नेमत्कर्तत्रमत्कहाणं तं ॥ किंतत्याम्तस्नित्यं विश्वेषणान्नु एव मयज्ञातिश्रद्धया श्रुतेप्य
गर्द्धांमानसंहितानं एव नित्यवशीनि पर्वेमित्य स्यथोदितेमतन्म संकृदिग्यानामुक्तप्रकारं परास्था
निश्च तेन प्रकारेणायेसततयुक्तानित्यं समाहितचित्ताः ॥ भक्ताश्च एवोक्तं येयुप्रपासतेय

अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योग
वित्तमाः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥ श्रद्धया पर
योपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

वापि ॥ अन्ये त्वक्षरमव्यक्तं च ये चैवमुपासते तेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविदः
॥१॥ निर्गुणस्य हि प्राप्यत्वाविशेषेऽपि तत्त्वप्रत्ययनसगुणपासनं च सुखलोऽदृष्टं पत्न्योत्तम
गावानुवाच मय्यीति मय्यविश्वरूपे परमेश्वरे मन आवेश्य ये मां नित्ययुक्ताः सन्तः उपा
सते श्रद्धया परया उपेताः ते मे युक्ततमा मता इति योजना ममरूपे सर्वतोमनसश्चायमाता
रोपेता ममात्ररोपितमेव नित्यमयरूपेणारहुणात्तुपतानेतेममसमस्तमास्तेवेयुक्ततमा
मताः अतिशयेन योगविदश्चरूपिकारागात्मस्त्वपात्मवेन ॥ एवं नतम्यायुक्ततमा मताः
॥२॥

भ० गी०
१२

एवंविधमनस्कं च प्रगुणमनीयमित आसक्तं निविष्टमिति सर्वत्र काले सर्वदा पत्तेन ध्यानस्यैतेरं तपं भूतं केइं
द्रियग्रामं समनस्कानींद्रियाणि संयम्य पंचकोमाश्रेनात्मनिवेशकृता स्वकार्येशविलोपवतः ॥
समा चांचल्यहीनता बुद्धिर्येषां ते समबुद्धयः यो ध्यानं वेत्ति तेपि मामेव निर्विकल्पं परं ब्रह्मस्वरूपं प्रकाशं शाश्व
तिमलं निष्ठपदं पंचावांतर्हृं नित्ता नातिमनस्मासद्रुद्धिःश्रुतविवेक्षितता माइपरमेनागातिमितिम
र्वभूतहिते रताः स्वेतेन सर्वभूताभयदानेन संप्राप्तिनिय्यानां तागमिनिनिविपायते ॥ ४ ॥ क्रुष्णगालेदु प्राय
नामाह क्लेश इति विशेषमित्युक्तो विदामया कः क्लेशः स्वव्यक्तयापि नसालवनाः ध्यायंति मेषानरो

120

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥ क्लेशोधि
कतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

हक्रमेण परां काष्ठां प्रविशंति ये ध्यानं निरालंबं ॥ ध्यानं स्वाकारप्रगुणं समेतेषां निर्विषये चेतसः स्थि
तीकरणं विकारतः क्लेशो भवति त्रक्रमक ध्यानप्रयोगः ॥ स्वदेहचिन्मात्रे विश्वरूपमायया ध्यातं त
त्रचकेवलमानिवाहिकं क्लेशतरमाप्नोति कम ध्यस्यं यथा तं वशिष्ठेन श्रानिवाहिकपवायं त्वाद्दे
ह्यतदेहकः ॥ आधिभौतिकयत्वध्यानहीन स्थिरभावनादितिश्रुतिक्रमप्रणाधान्येहीन्व हालिश्चदे
हं न यत्न मिमानिन मिसन बाध्य सर्वत्राग्रानिरितिगानिकं मन नस्वं तेन निर्हृतस्प्रतिवाधकोय
कृतः प्रपंचः यः चिंतदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपस्यातिस्वमतलयवमननविरभावनात ॥
॥ ॥ ॥ १२१

मानिनंडासकसचेतनंततोमनुष्यभावदृष्यमासकोकोचराद्यमलइतश्चेतेजविमापरोद्रव्यंश्रद्धाऽपिसा
धितेनत्वहमत्तुभवतियेवास्मविषयेतोहमनुभवतियेवास्मविषयेतोहमश्चैपवात्मानंततोमत्वहसोमा
यांकाहश्चवलमितिश्रृहमथैवंहिसत्वोपोस्यमसोश्चचिर्भावतिरोभावयोलक्ष्यातस्यचैवनः॥श्चात्मानुतनं
यानस्यनस्यात्वेनिमीत्तायतेवरोचतडः॥दिपमिणसांप्रतिकडःकेनाशप्रमोत्तस्यधर्मिनाश
मंतरेणसंभवातत्तदेयावद्रूपनापगद्दर्शनात॥श्चात्मनोतिरोभावेचनगरो···प्रमनेतसम्भवा
वमितनात्मसुखात्मनशक्तित्वेनानादिनतद्रूपपवात्मातिश्चत्स्यात्मत्वमोस्यितस्यसुखमहत्वा
द्दामितिपरामर्शायोगादनननसम्बन्धेस्वत्रपिद्यात्मानश्चकाशतेतस्यकाशकुसुमनः॥संयोगस्य
भावात्मकत्वेनाप्रियमाणंहकरणंकिंफंसाधयतिनचसम्बन्धोकरणव्यापारोतिनस्मान्नस्तवा
स्येतेहेवात्मासम्भेदानादिरागादीतोप्रकाशमानोकेवेनासंशकाद॥एवंकिमात्साधयतिन
तस्यात्मा किंसत्तासाक्षात्कारकतंतवत्करणानिसवतेयतिउनञ्चाकारादि
षुःनादःरणपतेःतत्सत्वेनश्चात्मनाःकतेत्वासिद्धिः॥नोतः॥श्च
निमत्तानत्वेः॥आपरोहिसंरः॥सचपरिक्तिनस्वेवश्चस्य
तेनविमोविमतत्तदानेचाणत्वानस्पुपरामात॥मथ
मपरिमाणनेवचरादिवत्तिमत्तपति॥तत्मा
एवंश्रप्रसुतत्वभावमततरमितरथेः॥३॥

म॰भी॰
१२२

नचव्यक्तसक्तचेतसांक्लेशस्यविशेषेपिक्लेशांतरंनेत्यतआह ॥ किंचसगुणोपासकानांकिंचिद्विलंबस्ताप्यनयाक्रमणातो
नेमांगंकायहृयेतितिहृष्टमांसवोगितिनित्येनेमिलतकसाभावादितिमन्वयस्तसमर्पमानाः ॥ येतुसे
वपराःसर्वकर्माणि ॥ आत्मीयेषांतेमनतरायाणान्यपरोवाभृनन्येनस्वहृत्मेवभगवानेवनवासुदेवइत्येव
वमेश्वरःइदंपुरहंलनंतेनयोगेनचेतःसमाधायध्यायंतउपासतेतैत्रवक्ष्यानेधैर्यपलक्ष्यते ॥ ६
तेषांध्यायिनांनचिरात्सत्वरमेवमृत्युसंसारसागरात्समुद्धर्ताभवामीतिशेषःविश्वरूपेआवेशितंचेतो
यैस्तेषां ॥ अतःध्यानसक्तासर्वापिसंसारमेवयदमारोपनुमर्हतीतिनामकेचनैककालिनिवेशयामीतिसा

येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः ॥ अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥
तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥ म
य्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥ अथ
चित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं ॥ अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥

वः ॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मान्मय्येवविश्वरूपेईश्वरेमनःसंकल्पविकल्पात्मकंआधत्स्वस्थापय मय्येवाध्य
वसायंकुर्वतींबुद्धिंनिवेशयततःफलंलब्धानेवमयिलक्षितिनिवत्स्यसिनमहत्वात्मनामयिवासंकरिष्य
सिअतःशरीरपातादूर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥ विश्वरूपधारणाया सर्वोत्कृष्टत्वमतिपाह अथेतिमयिविश्व
रूपेविश्वरूपेयथोक्तेचित्तंसमाधातुंनिवेशयितुंअचलंधारयितुंनशक्नोषितत्वंहि अभ्यासयो
गेनविजातीयनिराकरणपूर्वकसजातीयप्रवाहीकरणलक्षणेनसमाहितमनसः पुनः पुनस्थापनेन
मामनलस्थं कोपागःसमाधानलक्षणः तेनाभ्याससयोगेन मांविश्वरूपंप्राप्तुंइच्छ प्रार्थयस्वहेधनं ॥ १२२

वज्रपंजरवत्कादित्ये नोपेति श्रुधि भौतिकमा स्थल भक्त प्रभव यागरहीनरति श्रीकार्थः ॥ एवंचत न यांती
त्रासिनि वेशन निरीक्ष्य मा एगात्त्रवाः स्वपंक्त्या मतिन रुपिष्टानभनार त्रुक्त्वा विमंच निनपा वत्ननेश्चि
मामपिमाथवादिम्नौज्ञप्रमथप्रष्यना सेवा भिनिवेशनं चरकार्तं चहित्त दोषवप रूपनतस्या मुले
नाज्ञेतिरोधीयते चेतन्त्रमाविर्भवतिसूतपक्वयमाणद्वयः सारांशः सार्थ स्वा मिभरुपमायनस्य
वरं नीतिसर्व श्रोपाख्याग्रनेप वेचन स्वाम नैरपित त्वविधु रूप मेतिमे बालादेशल प्रधनतस्वान त्व
विशुद्ध रूपमवगच्छति ॥ यद्यप्युपग्रयांदावामरेवदेहे यवदेव चित कें ज्ञानं तं प्रकृतेन भगवता पे
गयोग भाष्यकारेणवाद्रयागेन ॥ ततोन्यस्य प्रमत्तमिति तिच्च श्रुत्वा तनमान योगनमितिष्ठ
ता लंबनः ॥ समाधिवितर्कः विशुद्धरूपस्यापि स्वस्थतोमात्रमवतिष्ठते ॥ स्वस्थिताय भपिश्रुद्ध
यांचितावधानता नस्यामपि समाहितेमनसि मेदेवमन साक्षिता तिरोधीयते सद्धा विवि
रेवावशिष्यते इतिपवंत्वात्क स्मक्तासोनारोहक्रमेणपरंकाष्ठा प्रतिपद्यतेयत्र प्रत्यक्त
स्वरूपतिरस्कस्याद्वृपदमारूढं तोनिलयेन विदेपगवरूपंच ध्यं तेलयमे
व चक्र दर्विन समाधिवेनाभ्युपगच्छंतीति ने चाप राभवसंभावनाप्य लोपतित
नंञ्ञैशाधिकरलेयाप्र यात्र तस्मकचेनसामिति हियस्मात्य कानिरालंब
नागतिः ॥ यदप्यानिदेहवहिर्देहाभिमानेभिः ॥ इदंखेयप्यास्त ॥
न यात्र प्राप्यते नत साद्भवप्राप्यतिभाव ॥ ५ ॥
॥ ॥ ॥

भ॰गी॰ १२३ परमहंसस्याक्षरोपासकस्य कैवल्यलिङ्गकथने हिमा एवकारान्ते त्रुगाणिशब्दो भविष्यतीति त्रि आह अद्वेष्टे
ति अद्वेष्टा द्वेष्टा सर्वेषां भूतानां आत्मत्वेन मित्रमेव मैत्रो न तु मित्रः मैत्री नः करुणोचितः पिता न्यासि न कचेत्समाल
करुणो मैत्रत्वं स्यान्न भवेत्करुणा इति दुःखदानां समपि करुणाया न बाधितमो हि पितुः पुत्रं मैत्रेव न तिष्ठते न
सर्वभूतानामभयप्रदः संन्यासी उक्तः अत एव तस्य निर्ममः इति विशेषणं त्रुट्यते समत्वे मनसः रविवदोल नयं
निरहंति ॥ अहंकारो हि सर्वानर्थानि दानं समपद्वेमिता नेष्यकार्यं न निरहंकारः ॥ अत एव समे दुःखसुखे
सुखे यस्य स तत्र कोऽसौ हि ॥ शोकमनन्तरमनुत्पद्यत इति क्षमेः ॥ तमीहमावान् परिभवमप्यमानविलस्यापि विक्र

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अलोपि समहरेतालयमीन त्रन्नीतिष्टिदिनस्थः ॥ १३ ॥ संतुष्टो यदृच्छालाभेनैव संजातालं प्रत्ययः सत
ततं सर्वदा योगी अप्रमादेन समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरेन्द्रियादिसंघातः दृढः स्थिरः आत्म
तत्त्वविषयो निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयः अहं ब्रह्म भावनारूपः दृढश्रद्धावान् संपि निर्गुणे ब्रह्मणि अर्पि
तो निरुते प्रविलापिते वा मनः संकल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायलक्षणे येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिय
ताहृशो यो मे मम भक्तः स मे मम प्रियः ॥ आत्मवादेवमपरप्रमात्मेदं तानेत्वात्मैव मम तत्मिय
केवलेन पूर्वश्लोकोक्ताः निरहंकारतामात्यन्तमपकाान ॥ १४ ॥ १२३

अभ्यासेपीति अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्म श्रवणकीर्तनविष्णुस्मरणपादसेवनार्चनवंदनदास्यसख्य
मात्मनिवेदनमिति नवविधभजनात्मकं भागवतधर्मोन्मुखैकर्म मत्कर्म मे प्राप्तिं तदेव परमं प्राप्यं यस्य तत्
परो भव कर्माणि श्रवणादीनि सिद्धिं समवाप्स्यसि ॥१०॥ मद्योगं श्रवणादीनिष्ठातुं तर्हि पूर्वोक्तेशोतस्मात्सर्व
कर्मफलत्यागं कुरु ॥११॥ अकर्मफलत्यागमेव स्तुश्रेयो श्रेयो हि तत्वतोज्ञानभ्यासात्प्रविशिष्यतस्तं ज्ञानं श्रव
णमननजं परोक्षं श्रेयः ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते श्रवणकीर्तनादि विशिष्यते ततोपि कर्मफलत्यागः

अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥
अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात्ध्यानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं
॥१२॥

श्रेयानयमभ्यासादनंतरं अवधानेन यत् निर्मितो निर्विकल्पचित्तस्य धातुसाम्यादनहंकारः अथवा त्वं साधनेभ्य
करत्वात् पूर्वोपदिष्टाभ्यासमिति एतेन तैरवधृतानि ध्यानाय यत् श्रवणादभ्यासतत्ज्ञाने
तेनिश्चयात्मकं श्रेयः ॥ ततोपि ज्ञानस्यार्थस्य साक्षात्कारो ध्यानं श्रेयः ततोपि कर्मफलत्या
गः ॥ योगो हि सर्वकामनाप्रक्षयाति यदा कामानिति प्रोक्तः ॥ अयमपि कर्मफलत्यागेन कामा
नजहातीवेतेन समशांतिर्लभ्यते ॥१२॥

म.गी.
१२४

123

सदो भवति स्मा तेन सावष्टेन तुष्यति शिष्टं विगीतेन स्मामिति त्वालोके भ्रान्तः ॥ स्वामिनिवा
इदं भूपाथितिता कामयमानः किंचिदारभते ननु लभ्यं निरालम्बितेत्यान्त्यानन्तं दत्वाच्च मौनी संतुष्टो य
न केनचिदिति केतनः निकेतनं गृहं कुटीमपि वा स्वार्थं नारभते यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञोऽयं सुद्देष्टा
सर्वभूतानामित्यादिना ग्रंथेन प्रतिपादितस्य मंज्ञानं तदेवामृतत्वस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्मं
स तत्र यथोक्तं युक्ताः न तु कर्मेणापर्युपासते साकल्येनानुतिष्ठंति श्रद्दधाना आस्तिकाः मत्परमाः
अहमेव भगवान्वासुदेवो निरतिशयः सर्वविशेषरहित ॥ परमानंदरूपः परमः पारंतिकः प्राप्यो येषां

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वा
शोऽध्यायः ॥१२॥

ते मत्परमाः मत्परमा शौर्तितं तन्मनाह्यमनोमृडनौ शीलतास्ते तीव मम प्रियाः ज्ञानी तु म
गवानेवात्मेव परिशेषादतीव प्रियत्वमस्येवेति वर्णयेनवसन्त्येयोत्मज्ञानां नास्त्वाम विवेको धर्मः समम्
त्तादयस्ततो नष्टयस्तमस्यं ॥ यथाकेवले केऽप्यस्मात्मप्रवेशोयस्माद्धेष्टत्वादयोगुणाश्च यत्नतो
भवेसेव न तु साधन भूयिष्टाः इति समासमुपासनमदनत्व सदाऽर्थविवेकः ॥ अतः परं वाक्यार्थवि
चारो ज्ञेय स्वभेदप्रतिपादको भविष्यति ॥१२॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर
धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता १२४

सव विइंकारो हिवय: ॥ सम्यग्विप्रोत्पुल्लित ज्ञानयो संतांक्ष मेम हृहा मांप स्यान्स माधि स्या लेन काद
स्मान्न लोको नोद्विजते तस्मान्न लोका दृष्टियोगं न स्त न्नोद्विजते अन पवदृष्टं इहलाभ हर्षामनस
उप्रलता अमर्षः अपराद्धि तामेय आत्मोद्वेग शंकाउद्वेग तैः ल हिता लंकाकुलतेप ते निमित्ते तन्मुक्ता
देवसयमेव मुक्त त्यक्त: ॥ नलोभा नसयोग्य क्ता इति साधक वह तेर इष्टाग यो मम भक्तः स च मे प्रियः ॥१५॥
अपेक्षवस्तु स्थानानां वस्यामाद् अनपेक्ष तेति स्वभा शास्त्रे दुःखविहानेवा तन्माय नेवालिप्सा सर्वो नपेक्ष: शु
चि: बाह्यांतर शौचवान् प्रत्युत्पन्नमतिसंपन्न सो वा दक्ष ॥ भावदृष्टजनानो हेतु अनलक्ष: उदासीनो मानाम

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥

मानादि समबुद्धिः ॥ अनपेक्ष गतारोग्य घोत: पीड्यम स्म समगतव्यथ: सर्वारंभपरित्यागी स्यात ति
ना देवयो मद्भक्तः ॥ स मे प्रियः ॥१६॥ एतमेव श्लोकं व्याचष्टे त्रिभिः श्लोकैः यो नेति इष्टलाभे हर्षति न हृ
ष्यति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि इष्टवियोग सति न शोचति इष्टमप्राप्तं न कांक्षति शुभ परिहृत्य का कोते निषद्ध
तन्नानि शुभं कल्याणं शुभं च अशुभं समस्तं सगलाचारं तद्वं परिति त्यक्तांसौ लेप स्य मच शुभाशुभ
परित्यागी पतितेन भक्तिमान् यो भक्तिमान् अनु मकोप्रत्यन्तं प्रविष्ट निः इत्ता न यः ॥१७॥ उदासीन
ने आवदेहं समः तिगन्नकमयानव स्वपक्षादृवृति निराविक विनीत: शितिसंमो विपक्षयोनेवतु नह्यंतित्त सर्वं १९

प्रभी
१२५

स्याचक्रवालादिवचस्यापि सेस्यनीतिनपुंसकवक्तव्येवकमंतनस्त्रजीवीसायोलेत्तवेकासेदिसि
देकिमुत्तरग्रंथेनलमतिपादनार्थेनमितिचेत॥सत्यंपत्रनस्पसर्वेमानैवाभूतनकेनकुंपरेपदिति
प्रतेविनावचस्यायांसूत्र॥प्रविष्टः स्यलाजननानंपुष्पेघवस्मायुकमेकारपतितंयमेष्प्रलोवेराम
उत्तिनीघनरेतिमावहारदस्यांयासास्यस्मिनभावेनकनेकारपितभावेनप्रसक्तस्यजीवेस
रयोमेदस्यनियमार्थत्वात्तडनरंग्रथस्यारंभउपपद्यतेनतत्रानुपदेकेननतनदार्थेनमहास्माभे
देवक्रेयोगतायेवभास्यकभावेनतेवातेत्रस्पकुंभाङ्गास्वतरवविवेकंदर्शइतिरदमतान्म
तेनभासेतरघ्टघदंकारांत॥सारीरविसारस्यार्थमिंदकोतयहेतेतिकोमत्वाानमविघयात्रा
पतिचविघतेतितेत्रकमेवीजप्रवेदस्मानेतेत्रशहेनास्मतेपतयावेतिभामयोतविदत्वानंरे
त्रहइतिलयेसहभाङ्गः॥केप्राङ्गः॥नद्दिदःतेत्रतेत्रसेविदः॥पतेनगहमामिपप्पामिभुंजेतिस्त्रन
भवादेदेद्वियाद्दकाभाःप्रतीतितोभासकर्कोटिनिविष्टाइवभांतितनपापितेषांतनतोभासव
लनतेममात्मभावेमितः॥२॥

१२४

१२५

प्रकृतिमिति ॥ १ ॥ ननु नु अध्यक्षेणापि सिद्धेः सामान्यविशेषात्मकोऽर्थो ग्रहणस्वभावे निश्चयः सर्वज्ञत्वस्यागमाद्विलोक्य समानानि इति
द्वितीयेनापदार्थस्वरूपमुक्तं न दाह्यादेशेयत्नत्वमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ते नैवाप्राप्ता विंशं च कूटस्थमचलं ध्रु
वमिति तन्मयत्वस्वरूपमुक्तं न चनयोर्भेदः ॥ सामान्यविशेषात्मकत्वं तात्त्विकं तयोरन्यत्कल्पितं तन्मयत्वलेन स
र्वगतत्वं चेत्यादि समानं न च ह्रस्या ॥ सर्वगतत्वं संभवति ॥ अन्योन्याश्रयत्वेन सर्वगतत्वाभावे न च लक्षणभेद
भावे तत्प्रमाणाभावात् यन्न तदात्मगतविशेषः ॥ इति यस्मात्तस्मान्नैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भेदभावं इति स्थाने
चत्वार्यव्यत्ययमेवमावर्तते तनितावचंविशेषात्तं सत्तेः प्रमाणाभावात् ॥ ननु मानं तत्त्वविशेषाणां यमोक्त

अर्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २ ॥

इत्यवस्थानस्यानुपपत्तेस्तन्निर्विशेषस्य भेदः ॥ मिथ्यानित्ययोः कं संबंधमिति चेत् ॥ जन्ममरणादिकारणं प्रतिनि
यमादपृथगपत्नस्तु ते स्वप्रकाशचैतन्ये सिद्धे ग्रहणविपर्ययाद्धेतौ निजजन्मादिव्यवस्थानः ॥ प्रागप्यसत्त्वदृशे
नानुमानिकत्वमस्ति भेदस्य पौरुषेयकामिमस्थः ॥ ननु व्यावर्तकालस्तु नाहमसम्भं कथं प्रसंगान्तरेके
जाते ॥ कर्मणामुपादिरूपेणापरिणामते न तत्त्वेति संवेदी वक्यवचनतनयनिनिय तं शंकं सर्वेषां सानिध्य
विशेषे प्रतिसंवेदनात्मभेदं वर्जनीयत्वात् तस्मात्सकामिमनो सा कुलीनपोपापिमेदान्तु एक स्याणाम
नात्मह गहनमवस्थानजन्मादिस्यावस्यामिमेतस्थितौ तिनश्वरूपव कतं नन्कर्मवानतनयजीवोपायो तेन

गी॰भा॰ १२८ वक्ष्यमाणं क्षेत्रयाथात्म्यं स्तौति ऋषिभिः इति ऋषिभिः वसिष्ठादिभिः बहुधा गीतं तेषां योगाभ्यासिनां देः प्रतिपादितं छंदोभि
र्वेदैः॥ मंत्रैर्नानाप्रकारैः पृथक् प्रतिक्षणं च अनेकप्रकारं गीतं ब्रह्मसूत्रपदैः॥ ब्रह्मणः सूचकानि पदानि ब्रह्मसूत्रपदानि वाक्या
नि वाक्यानि उपनिषद्वाक्यानि शारीरकसूत्राणि वा केचित् ॥ तत्तु समन्वयात् ईक्षतेर्नाशब्दं॥ आनंदमयोऽभ्यासात्॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्
लम निकृष्टिः सोम मनुगोन तेजो मूलम निकृष्टतेज सोमा मनुगोन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः
प्रजा इत्यादिना कार्यलिंगका यानुमानानि व्यासपादानि गामाय प्रदर्शितं ते हेतव॥ ना हेतुः निश्चितानीति
गते च तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः सर्वं पदार्थं ततः श्रोतुः इति प्रश्नेतिर्न वंधः॥ ४॥ तत्र यत् क्षेत्रं यद्विकारि चेत्तत्प्रया
त्यहं महाभूतानीति विकारो मिन कमः॥ बुद्धिश्च मि बुद्धि पदाड परिदृष्टवा॥ यत तंत्रं शरीरारंभकं
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः॥४॥ महा-
भूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च॥ इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः॥५॥
न अव्यक्तमेव सारीरं रथमेव विनिविष्टतो अव्यक्तपदेनं तत्त्व तद्ग्रहणात् तेन स्वरूपमव्यक्तप्रकारमारभ्य
ताऽहंकारो बुद्धिरिति समप्रकारेरंकुर इति महाभूतस्य हेतु न पंचतन्मात्राणि अहंकारो बुद्धिरिति महदात्मे
मूलमतेः समेदिष तन निपव कारणं निमाहं तेन तत्प्रकारे एव मूलगणः इति एतावत् प्रकारे सर्वं तत्त्वमितं
क्षेत्रं यद्विकारी तत्स्यानंतरं इंद्रियाणि तिदशोकं चैषा कादशं चैषमेकादशं पंचवक्तानेंद्रियाणि श्रोत्रादीनिवक्ष
रसनघ्राणानि पंच कर्मेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि मन एकं तदेकादशं इंद्रियाणि
च रसगंधा विषयाः शब्दादयः॥ पंच चेंद्रियगोचराः शब्दादयो विकार एव तान्येव सांख्याः चतुर्विंशति तत्त्वा
नि आचक्षते विषयाः स्थूला विषयाः तेभ्यः चेत्रमत्तं तत्र सन्निविष्टतानि दश्यानि तत्त्वमिमिक्षुर्याः प्रशमिष्याः इंद्र
नि गुणाः स्वतेपतना वा स्वाभाविक विशेषः तेः स्वतंत्राः तन्नामप्रक्षिप्तानि कृत्स्नं तत्स्वरूपमित्रमिति निर्मायात्र
तथा तत्त्वमानं इति तया च क्षेत्रं निमायोनृप्रक्षेपिति विद्या तन्माथितं तु महेश्वरमिति तस्मात् सात्प्रक्रिया १२८

तमेव लब्धात्मस्वरूपा निःस्पृहे क्षेत्रं चात्र क्षेत्रज्ञमप्यपरे नेश्वरमेव उभयमंतरेण सनत्वेविहितत्त्वमस्मह
अस्मासित्वमेवं सर्वेस्तावोल्लिदं श्रेयसि रणावोनयस्मा द्रुमयोना हितस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्युतस्मा नेहेक्ष
वाप्यनेन क्षेत्रस्य सर्वेवा याव पि भूते वेनन च यत्तज्ज्ञानं श्रपरोतां तनेति स्वयस्त देवज्ञानं ममममहिवन्थं
समाग्रक्तानं परवैतोरवक्तानं त्रस्यस्मानोमिति मतेति शिवं तस्य स्वविहिः वेरुना नास्ति किं च नेति हेतुरस्व वापा
ननास्यनो स्ति इहेति क्षेत्रज्ञादन्नस्य इह निषेधायाः पिसर्वस्व ख सामि त्रलातयनिर्विरुद्धपितानेन तस्वं
ग्र सर्वविषयमेव भवति तथापि रंजु सर्वात्मना परं पतिरंत्वविषयं वा समस्य कृतान मलिनापि न सपना
न स्वरत्र व्यतिरेकेण विषयांतरं वा सत्त्वमस्ति किं तु यदा सर्वं वा पेनरत्र नत्वमपि गजोति कदेवस

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥ तत्क्षे
त्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥४॥

यैर्मिथ्याप्रतिपत्तिसम्यग्ज्ञानानां निरस्तुं तद्द्विरा स्वपभवि देवसमाकृतानी तस्थेः ॥ तदिदं अन्तरस्य तत्रेस्प
ज्ञातेन कृतं कृत्स्नं नास्ति न हिंसां वा निशेषात्म विरुद्धं प्रत्यक्षमबाधमानः स्मृत्यवादीव स्रुपं चेतन्नोन्य
शक्नुपिहातंत्र स्मना लीनत्वं वा एः कृत्स्न कृतो भवतीति वक्तुं शक्यमतो द्वयोरपि नत्वबाधमेव ॥४॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदेविपरीतमारभेनेनदिति यच्च क्षेत्रं निर्दिष्टं तन्मात्रं कयात्ययं संक्षेपेणाभेरास्ति यद्विका
रि यच्च तस्य विकारायतनं च यतः पश्चाद्विकारायजायत इति शाखाः ॥ तत्र वौक्ते क्षेत्रं यत्तत्स्वरूपादर
कृत्स्नकारकं यद्विकारि यच्च तत्सर्वविकारा ॥ यत्तत्सेत्ज्ञा वयस्मा नयन्मात्येतनत्स्वरूपान्नात्मा स च हेतवः

भ.गी.
१२०

इदानीं ज्ञानसाधनानि पंचभिराह अमानित्वमिति अमानित्वादयो विवेकादिविशेषणादयस्त्वज्ञानान्ते त्रिविचारः एव
मेवं सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानसाधनभूतास्त्रिविधपावनता ज्ञानपदवाच्या भवंति ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमि
त्युपसंहारात् तत्र विद्यमानेष्वपि गुणेष्वात्मनः श्लाघितत्वं मानः तदभावो अमानित्वं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दंभित्वं कार्यका
न्तरेणोक्तिः प्राणिनां पीडनं हिंसा तेषां वर्जितं अमानित्वं अदंभित्वं अहिंसा च परापराधसहनं क्षान्तिः
रं क्षान्तिः सहजं ऋजुत्वं अकौटिल्यं आचार्योपासनं सुश्रूषा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावशुद्धिरांतरं स्थैर्यं मोक्षसाधने

126

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवं ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥
इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥९॥ असक्ति
रनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥ मयि चान
न्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥

प्रकृतस्याविसृष्टस्वभावेपि तदयोगेन आत्मविनिग्रहः ॥ देहेन्द्रियादिप्रचारसंकोचः ॥८॥ इंद्रियार्थेषु इहामुत्रभोगेष्वनुत्थि
तविवेकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः अनहंकारः दर्पराहित्यं अयोग्यविवक्षे दार्ढ्य एव काः सम्
हेयार्थं अहंकारः जन्मादिषु यज्जायमानेन दुःखं दोषश्च देहस्य तेषां परस्य चिन्ता अनुदर्शनं ॥९॥ असक्ति
रिति सक्तिः पुत्रादौ ममतामात्रं अभिष्वंगः तेन सहैकतास्याभिमानोऽयमेवाहमिति पुत्रादौ सति सुखेम
वमृतोऽहं दुःखेऽहं दुःखीति तदभिष्वंगो नास्ति स अनभिष्वंगः समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं इष्टानिष्टोप

यतस्सविकारनयनस्मृकं नदाहयक्षेतिरुवासुखितसायजीवा स्टहमूपेविनहृति ॥ इदंमे भूयात्मिके न सोकामस्
तिचोवनेहेयकुःखितसाय नेचइंसेमाभूहितिस्टहाविरुपिनीचेतःहृति ॥ सुखकःखिप्रोसेहेसताकः ॥ आतो
हियमनोयुकंओकेवाहमेनीविशाइति आतेरिंद्रियमनर्थिदात्मनामेवलोकोभावरूपोभोक्तवंतनाथ्या
मवीक्तातुहिसेवशुद्धात्मनमयनाहेमनात्दशीचयितमतिविवशादमोनमस्याधिकोवोइन्नमिवकल्पमेवच
ननानंप्रामप्रावामाःस्थूलपिंडोपिचेतननयवप्रतीयतेसेयंचेतनामयोसेहितासेवचछ्रादिरूपापरिणते
नयाश्रुतिकामासेकल्पविविकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिकादीनांमनोवृ

इकार्बेन्द्रियास्मुखंदुःखेसंज्ञातस्पतनायति
एतनरेत्तंसमासेनसविकारमहराहत ॥२॥

तितमाइएतनतेत्रमयात्मायसविकारंविकारेणमहदादिना ॥ तद्विकारेणमहदादिनातद्विकारेणचेतु
द्विनासहितंदुदाहृतंसुकेततनिरुक्तादयोःइंप्रभवविपर्यस्यात्मतोधर्मोतिकालमध्यावदेतिसत्यमेवरंति
तेषांतनुस्साकंमृतोश्चात्मेवनभवतितत्स्वशुद्धायांचितिश्रभेदनाथ्यात्मनादितिप्रायोवोक्तश्वतःतेषां
नीतनस्यादमर्थस्यात्मासनाद्यापवतरस्थाइच्छादयोधर्माः संतनतः ॥ किंचिछिन्नशुत्मनोसंगात्व
मरंकारस्यानतनेचअनुभवमिहेश्रुतोअयमवदेतः ॥ अतःतोमृापंषष्ठकपरतिश्चनतेनोहिप्रमस्मा
ति ॥२॥

भ॰गी॰ १२८

एवं सच्छब्देनानभिधेयत्वेऽज्ञेयत्वे रूपमसत्त्वमाशङ्क्य तत्सत्त्वं ग्राहयितुमाह · · · यत्सर्वं भावः इति प्रतिज्ञातं तत्स्वरूपमेव वेद्यस्य रूपमत्र
प्राणिनां पाणिपादादयस्तु सर्वतः सर्वासु दिक्षु पाणयः पादाश्च यस्य तत्सर्वतःपाणिपादं तदीत्याह सर्वतोऽक्षीणि शि-
रांसि मुखानि यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणवत् लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति तथा
स्वमहिम्ना तेजसो वासनामयैर्वा पाणिपादादिना सर्वं प्रपंचमनुभवति तस्यैव आत्मनः कार्यकारणोपाधिभूतं
पिंडगतं कुत्स्नापेक्षया न पारमार्थ्यमसङ्गत्वादनेकसङ्गत्वादनेकाकारत्वाच्चाक्षेतिप्रवं सकल प्रा-
णिपाणिपादानां सर्वकार्यकारणानां तापिंडं चेतनं सकलप्राणिपाणिपादानां सत्समष्टिसत्त्वं प्रपंचमवभासय-
ति स्वसत्तया व्याप्नोत्येव सर्वं तत्सकलप्राणिपाणिपादादिकमेव एवं च सर्ववत्स्फुलिंगवत्सर्वोपाधिसमष्टि

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥

प्रपंचयोरसौ संबंधोऽकुत्स्नापेक्षया कार्यकारणभावसंबंधोऽस्त्येवाविवेकिनां भगवत्काव्यका-
रणसकलप्राणिपाणिपादादिव्यवहारेणाज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यत इति कार्यद्वारास्तित्वसिद्धेश्च कारणम-
वोध्यतया तेषु नामादिमत्त्वं ब्रह्मणः सत्त्वात् संबद्धमत इति ननु प्रत्यक्षेण नास्त्येव कस्यचिद्दर्शनं नेवरमि-
तिमायेनं मयवत्कार्यकारणप्रपंचेन सह इति चेन्न तदविवृत्तस्य भागमात्रस्यापि तदविवेकस्यात् सर्वेषां मायेन दृश्यमाण-
त्वेन स्वच्छत्वेनाज्ञानकं यस्योक्तमाध्यस्योपाधिकृतं मिथ्यारूपमध्यस्तत्वात्तिमाया प्रज्ञेयधर्मवत्प्रप-
ञ्चिकल्पनया तेन सर्वतः पाणिपादमित्यादिना तथा हि संप्रदायविदां वचनमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं
प्रपंच्यत इति ॥१४॥ १२८

अथात्मप्रस्वरोतानिष्ठावत्वं अथात्मज्ञाननित्यत्वेन तत्त्वज्ञानस्य स्वरूपं: प्रयोजनं प्रविद्यानिवृत्तिरानंदावा
प्तिस्वतंत्रे दानं पतन प्रमाणित्व ज्ञानार्थे दर्शनं तं विषयं ज्ञानं ज्ञानसाध्यमिति श्रीकवेदप्रमाज्ञानं ज्ञानसाधन
मिति प्रमेयं वेदप्रमाज्ञानं ज्ञानविरोधः स्वतोन्यथा पतन्नमानित्वादिकमित्यर्थः तस्मात्प्रयोजनयोगेन प्रमाणित्वादि
कमेवोपादेयमिति भावः ॥१॥ एवं तेन ज्ञानाभ्यासस्य योग्यतामभावश्रेयं नं तेन तस्य स्वरूपं तस्य भावकं प्रमावत्वं
च इह त्रयमिति निर्णये ज्ञानसाध्ये पतत्वं तन्यवहारामिथ्यतत्वं पंक्तात्ता प्रसतन्मोत्तं प्रत्युत प्रमोतितनस्वस्वरूपं
मावदाह अनादिमद्दितिप्रादिमत प्रमाकं देवदत्तकं मुमुक्षामिति निर्दुष्टलिंगात् ज्ञानानन्तरं अनादिमत

अथात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थे दर्शनं ॥ एतत्तज्ज्ञानमिति निश्चयं प्रज्ञानेन्यद्देतोन्यथा ॥२२॥ तेषां
तन्यवत्वमिथ्यत्वज्ञानात्मतत्त्वमश्नुते ॥ अनादिमन्मरं अप्रज्ञाननाशनाशासहइष्यते ॥२३॥

अनादेर्निर्णवामुक्तेः प्रवाहनिमलत्वमनुक्तादेर्नामत्वस्तोत्तिनेयाममिनादिस्यापेत्रासायं तन्मतिवेधा
नं अनादिमतत्वं त्वं कत्वं आदिमत्त्वं ततः परत्वं आदिमत्वे एकार्थं कारोतेन प्यामसत्यतत् ॥ अनादिमत्त
स्य मिति अनन्तपरनिर्विशेषं तत्त्वापरं सविशेषं ब्रह्मणो विधयपरिच्छेदमुक्त्येन सत्याद्यानंदपरमानंदादि
वत् स्मृतिरेतिनोत्तेनाप्य सततस्वरूपवदहितदपि नाद्यातिनन्याय ॥ नास्तदासीन्नोदासीत्तदानीं नासीद्रजो
नोव्योमापरोयदिति श्रुतावन्तर्हितस्यैव नासत्त्वमुक्तं हितस्य प्रथानस्यत्वं ॥ साहितानोपरिमाणस्तं
परत्वात्मसमन्वितस्य सत्त्वमाहत्यमतत्वात्तात्कस्यापाहा ॥ प्राक् निषेधं दर्शयति ॥२॥

स.टी.
१२५

128

इदं तद्विशेषणमिति नन्वेवं प्रपंचस्यापि स्यान्नमापत्तिनिरर्थकमोपालिवि पथ्यव पंकध्येवनन्नुस्यान्ते
कालत्ताने न यावता हि तेन वा ध्यनेतावता क्रियाकारकादिसंकेयवहारस्य सत्वे सिध्यतां मानप्रमाणं वै समंते
षामेष मतमिति निश्चमापि प्राणेण पल्लिंतमस्तकात्वमप्रपंचस्यान्यवहारिकं समन्वमस्यानतोपि षद्
परमार्थमसंप्रस्तोति दृशिंते समन्वेन बाध्यनंतनाकिं विकालं प्राणानामालिसस्यणा स्त्रमावैदिक
मितिय यामृपकीना मृपरिन्नकेपसर्वास्य नवमयस्तस्कतो मेदंसपपवमिहापि दृष्टचांतस्पाद्वस्याः
सविशेषणं निश्चला स्वयोधात्प्राग्वनतर्ध्रमिति प्रत्र संप्रत नत्ताकेन वापि लंप्र कर्मीति नुपो
पिकंबस्मणाकेनाविन्कार्यशेषतानेनं प्रकंनदृपिणामे क्रियाकारकादिहेतोपमदोद्भवामोयासन्को
पामतनाभेदस्य बाधितत्वात्तस्माद्युक्तं उपाधिकृतं रूपमिष्यति किंच निर्गुणं गुणभोक्तृत्वमपस्य
विदस्तस्य रूपस्योपपद्यते प्रतिबिंबोपाधिके वलनादिकं तथा च श्रुतिः ॥ ध्यायतीव लीलायतेवेति
त्वं ध्यायंतीं तत्र प्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायतीव विषयान् बुद्ध्यै लेलायंतीं विषयान् देशांतरं गच्छंतीं सोपि ले
लायतीव न तु स्वतो ध्यायति लीलावती पतेनस्कके प्रतिपादयति तेन स्व पाणिपादो जवनो ग्रहीताप
श्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादि श्रुत्युपाधियुणानुमापमजनत्राक्रमनेनेव व्याख्येयं ॥ अपादो
हि पादो जवति जवनवान् भवतीति स्वयोमक्रिमानेव दृष्टिदिमादि वाकेन जानं वाचान् संत्येपतस्पाधुक्त
मुक्तं निर्गुणं गुणभोक्तृ चेति भाष्ये तु निर्गुणं सत्वादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां शब्दादिः सुखदुःखमोहात्म
कत्वेन परिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ चेति व्याख्यातं ॥१५॥

॥ ॥ ॥

१२५

न तु मन्यास्वनीया दिव्यलौकिकमविज्ञस्य कामकस्य भाग्यपंचविशिष्टविचित्रमेकसर्वेनः कालिकादेतन दिना
दिनाशस्य लोकाम लेयमयासमर्थेतेन चवाच्छेउपासनापरे स्या ह्लनस्य साणावे चित्रेपरिपादविनुमोहेइति
देवनायिका रितस्यायेन देवताविग्रहादिवननहे चित्रस्या पि अवांतरता न्य ऽविसमतयासिद्धेनचेदेवना
विग्रहादेर्वोवदारिक मेवसत्वं नायरमायिकं ब्रह्मता नेनत स्यवादादितिवाअसत्तान्हेविप्रमाणसिद्धेः न
स्मात्सर्वेनः पाक्षिपादलादिकं ग्रासग्गिवासन चमेवेति नापवादम हेतो पारंपरा द सर्वेद्रियेति सर्वो प्रि
वाशनि चर्येद्रियाण्गिमनोवु सवहाकाचतावोनि श्रोत्रादे निवेति श्र एकमानंस द दीतमपत्ते श्रवि
षयता ॥ तेनग्रणपस्तेयर्ग्रन्ते समस्तेयाम्प्रहकवदाभासतेनन ग्राग्रपग्राहकसत्वेपविचित्रयपाज
नमय्योग्यप्रस्थवकपनरवाभासतेननवन्नुता परस्यकपनेवातदुत आत्मनोग्राह्यग्राहकाकारम

सर्वेंद्रियसमग्गमायं सर्वेंद्रियविवज्जितं ॥ असमंजसंसर्वेश्वरे वनिंदितंतगर्णमोक्कच ॥ ९५ ॥

लिस्यपं : कुतनपनतपतः सर्वेंद्रियविवज्जितं ॥ इंद्रियेति यएमनाम श्रुपलब्धांग्न दिव्रसायिविंचित ग्रा
हरूपादिग्राहकेवामन श्राह्वितेते अशान्नमसर्पोमनरूपमव्यं अप्राणिद्रिमनः श्रुमः यनदेहरणमग्रा
ह्यमचत श्रोत्रं तद पाणिपादनि न्यारिग्यान्नानत स्मानविपं चविते कथनहि सर्वेन्र इति सा न्वयि
मापाकादश्र सक्तं सर्वेश्वरेवेति अत्र सर्वेश्वरं इति सर्वोपारते का स वेस्या स्त् पश्मन विज्ञकें सर्वेश्व
रस्त्यण्गिनदा पाता पेयभावेपि किंवरत्वपपारिवमसमवाय संबंधेन कुंडबदरूपारिवसंयोगसंबंधे
वेन्यासकमस्तंधविनेव सर्वेयुते वन्याएरन्याह असक्तमितिनन्नु आहत मेतत असक्तमिति चस
र्वेश्वरे दिति चेति नेवदोषः ॥ नद्यगरमप्रिमेरीविकोदके नसंसक्त ग्रहणं चनदापारमनापिभवेति

129

पतद्देवापणादेपन्यस्तेन अविभक्तं चेति पक्षएव तन्मूलत्वाभ्युपगमे भूतेभ्यस्तेव स्थितः एकत्वाद्बहुपाधेवर्तस्वतेनलब्धं
वहिति अतेभते प्रकारैकाराणां संख्यानाः षोडशप्रजलनारो रूपवेदस्यवश्यम्भाः प्रति विवजीवाते वोकरी तर्पवंवा
दत्यादि तिरनइएपरा भूतेषु अविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि देवषत्वमहद द्याविभक्तिमिव हृद्देशभविवयात
विभित्रमिव स्थितं पवंतहैवं स्मृदृष्टात्रणामिव भूतानां एषमनायतिरिमाशंकाह भूतभर्तृ चेति ग्रसिष्णु न
त्वेवमवंभूतानि पारयतीति निचलेषां प्रलयकाले गितदनेयवतनदअल्वानी मम्पदेवधागेहीनामि मर्थ
पनदेवाह ग्रसिष्णु प्रभविष्णु चर्यायजरमत्वभानदशायां समर्थं वी नग्रसति ग्रसनेदशायां च तानेव ग्रसतेन
इच्छाने ग्रसमर्थं भूत ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं प्रलयकाले च सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलं ॥१६॥ एवं ज्ञेयमवद
द्यतलवमुक्तास्यभूतलक्षणो नितांत्मिनिरिक्षातिभावायानामाहियादीनामंतरात्मणां चबुद्ध्यादीनामित्येवमा

अविभक्तं च भूतेष्वविभक्तमिव च स्थितं ॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥ ज्योतिषामपि
तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितं ॥१७॥ सकलानामपि ज्ञेयं ब्रह्म ज्योति

रविभासकं चैतन्यज्योतिस्तज्ज्योतिरवभासकं तेजः यथा च श्रुतयः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्व
मिदं विभाति कस्मात् बहूनि चपदादिनाताते तेन इति तमसोऽज्ञानात् भूतया सर्वहेतोः ॥ परं तस्य तद्रूपत्वेन
नयथाचांइस्य ज्योतिषोवभासकं तत्स्वज्ञानीयं सौरं ज्योतिस्तहेतुप्रसिद्धं एव सौरादिज्योतिषामपि भासकं
किंचित्तत्वज्ञानीयं ज्योतिरलौकिकं स्यादित्याशंक्याह ज्ञानमिति विज्ञलत्त्वमभाश्च शरीरं यज्ज्ञानेन तु भो
तिकं तदेव ज्ञेयं तत्त्वं स्वस्तत्वाज्ञानेन प्रातिमिच्छत्तत्संकुमत्तहिं तत्त्वज्ञानमस्याह ज्ञानगम्यमिति यत्तत्
तज्ज्ञानेनामानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यं किंतर्हि ग्रामांतरवत् देशव्यवहितं वा बाल्ययौवनमिवस्य
वस्थान्तरवत्कालव्यवहितं वात प्राप्यमशक्यमित्याशंक्याह हृदि सर्वस्य विष्ठितमिति सर्वात्मभूतेमेव वर्तते इत्यतो नासम

नन्वसमस्तसंबंधे चेत्कथमनुपलभ्यः स्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानां प्राणिनां एकादशेंद्रियाणि स्वात्मभूता
नि केवलं विकारितेन तद्बहिरंतर्बहिरिव स्थितेषु देहकार्यं चलनमात्माभ्यासनिमित्तं रूपेणैवमंतरि
ति तत्रांतरिक्षं तेन चराचरमिति न भवति मूलाचराचरोपायुपलक्षितः ॥ एवमपि भूतानां प्रकृष्टं चरमच
रं चेत्यतच्चराचरं तेषामिति सामान्यादिकमस्मात् ॥ दृश्यमानं तेषामिति ज्ञेयस्य विकारित्वं चापाद्य प्रकृ
तिस्थ एवेत्यस्य संबंधः स च संबंधो याद‍ृशो यस्तात्विकः स्यान्न तथा इति निमाध्येन अध्यस्तप्रकृतिविकृति
निरूपणे तेनाध्यस्तस्यैव एवं च स्वरूपमनुपलभ्यमात्र शरीरकार्योः सदसद्व्यानं संबंधः सत्त्वानां गुणानां च
न संगमने च प्रकाशमात्रस्वरूपमात्रेण ॥ प्रकाशस्तेषां पृथक् प्रकाशयितृत्वेन हि दृष्टव्यं ॥ ननु नि
त्यपरोक्षः स्वरूपतः प्रकाशितं तत्र अविक्रियस्य तेन संबंधस्तेन कार्यकारणत्वं तत्तदेकत्वं च विज्ञेयं तु
बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥१५॥
विज्ञेयस्य पाकृतसमोऽविहितस्य स्फटिकस्य शोकां हानिरित्यपि रूपान्तरं विद्येयाक्रियोऽहं तं सन्तात्पते
एवं निमपरंतमपि सूक्ष्मत्वाज्ज्ञेयानां याथात्म्यं यथाविद्यकं नयानं रहीनं शाकं किल श्रीपालिकं परमार्थतः
वस्त्वन्तरं गमकं विहाय दृक् रूपालिप्रवित्तापनेन रूपगतं मदेः विक्रिया तस्य पारिप्रविलापनेन स्वरूपस्थि
तस्य शायः पतदेवाहदूरस्थं चांतिके विविदितायाः मोक्षे तेषु विज्ञातृणां दूरस्थं मन्यते विद्वांसस्तु आत्म
प्रतिहतत्वयं रथोनाम पदं पुरमलब्ध गता नो विविधाः दिनं सहांविदां दः स्यत्तेषु हतात् तत्स्वभावत्वात्
मात्रवस्तुनिष्काय पत्तमिति जानन्नवि विदेशोपप्रतिविविधं पश्यति विवेपवलवस्यानमध्यस्यतेन
तत्तत्प्रतिविंबरूपेण याथातथ्येन सकलत्वातः विंबस्थानाभिसंतानोमात्राभासकत्वेनेत्याच्च
तदेवं विंबमंतःस्थमतीविंबभूतानां भानं पारिकविंबतादुर्बोधमंतर्नमनिकंद्रमिति ॥१६॥

भ॰गी॰ १३१ उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वमाह कार्येति। कार्यं शरीरं तदारंभकानि भूतानि विषयाश्च कारणानि त्रयो
दशेन्द्रियाणि तदाश्रितत्वात्सुखदुःखमोहात्मका गुणाश्च करणानीति पाठेऽपि स एवार्थः। एतेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे
निमित्ते सति कर्तृत्वे तत्त्वे नतु स्वतः॥ इति संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे संसारस्य
हेतुरिति यदिह कार्यकारणसुखदुःखरूपेण परिणमति तदा प्रकृतिस्तु परिणामेन ततः तदा पुरुषस्य किं सुखफलमे
तावतापि फलं अवाकयं संसारी स्यात् अत्र तु फलभोक्तृत्वात् प्रकृतिस्थत्वोपपत्तौ पुरुषे तेन सा उपलभ्योपलब्धृसंयोगा
त्संसारकारणमिति यथा भावाध्यात्मेत नयत्क्रा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे तु प्रकृतिरेव प्ररूपणादा
ह्यं प्राहेत भवति तथा प्रकृते सुखदुःखभोक्तृत्वसत्त्वप्रदाने पुरुषः कारणं बुद्धिर्विलोकस्य स्वलक्षणाय

130

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते॥
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥२०॥

ह्येतेन दृष्टान्तेन यथा हि कार्यमादय॥ प्रकृतेर्देहेन्द्रियत्रयस्थितिपर्यन्तत्वदात्मना रोधं तेनाहं मनुष्य इत्यहं वि
ज्ञोहं करोम्यहमकार्षमहमिति तिस्रा विलक्षणा प्राज्ञा बुद्धिरेव यासामहं सुखदुःखवाहं नेन फलमेकमिति मन्यते सो
ऽप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः॥ संसारस्य कारणमित्युपादितं भवति तस्मात्केवलमिति पुरुषस्य भोक्तृ
त्वमपि निरस्तं भवति अन्यथा प्रकृतिकर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत न
त्वभोक्तृः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमिति तिस्रश्च विलक्षणाहं होतिभूयमाणापदं प्रत्येकमिति स्त्रवय
तीति तत्पदं नयस्य पूर्वाभ्यामनिमित्तं वर्धेकार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चेति विग्रहः॥ इहैक एवांश स्वरूपाणि पदकार्थं १३१
लिंगपरिमाणेवचनमात्रं प्रयोगे त्वन्यादि॥२१॥

उक्तमर्थं ज्ञानमुपसंहरति इतीति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यंतं ज्ञानं साधनं अमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञे
यं चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि हृदि सर्वस्य विष्ठितमित्यंतं च समासतः ॥ संक्षेपत उक्तं मद्भक्तः पुनरेतद्विज्ञाय स
मद्भावाय मद्भावोपपद्यते योग्यो भवति भवमेव प्राप्य ब्रह्मस्य त्वाप्यन्नस्यैव भवतीति च ॥ १८ ॥ तथा च श्रुतिः
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति श्रुतिविहितैव भव
तीति च ॥ १८ ॥ एवं क्षेत्रं गीताध्याय सप्तकमुक्तं तस्य कारणं सम्यग्दर्शनं विशदयति तद्विकाराश्चाद्ये

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिं पु
रुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

ज्ञानात्मानः शहिता ग्रसमानित्वादयः ॥ प्रकृतिपुरुषयोरुक्तः इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माज्जीवा
तेनच क्षेत्रज्ञस्य प्रभावश्चेति द्वयं वक्तुं विवेकेनैतत् प्रकृतिमिति सत्यमायाख्याः ईश्वराख्या प्रकृतिर
पराद्यनादी सा च प्रकृतिर्यातनो वभूता परा प्रकृतिरनादिस्त्रपुरुषस्य हेतोरुच्यते पतौ द्वितं ईश्वरो संसा
रं जनयतः विशेषाग्राणतोर्मध्ये तः न त्वनादेश्चाभावप्रमादिविहितमिति यादिनेन संसारस्याकस्मिकत्वापा
तानतः कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगाश्चेत्यन्यदेव स्ततः विकारान् इच्छादीन् ब्रह्मादियादींश्च प्रकृतिसं
भवान् विद्धि ॥ १९ ॥

स.गी. १२२

सत्त्वयोन्यन्ममावस्थातितेषूत्तमन्ममायोन्यान्मोयनेनप्रतिनानेनउत्तानेनउत्तेउतः ज्ञानेववर्तितः नमेद

नीगुणमावमा इदुपद्रष्टेति तदवस्थं गुणसंगो जन्मकारणमित्युक्तं तेन तत्संगाख्यत्तुविधः प्रकृषाप्रलापेन गुणा

मात्रस्थात्वेन नवामंतमोज्ञागुणप्राधान्येनेति तत्राह देहे हि यमनआदि इंधगुणसंज्ञानमेव आत्मत्वेन

प्रसाध्य भोक्ता भवति यथा चार्वाकादिदृष्टीनां योगज्ञानां प्राधान्यादात्मनि वाणिवकरैत्वाद्यभिमानेन क

र्मफलानां भर्तासवेता भवति यथा नार्विकादिदृष्टीनां योगज्ञानांसमप्राधान्येन गुणागतमपि भोक्तृत्वं असंग

आत्मनि वदेहेण भलानकवदनुमन्यते यथा सांख्याचार्याणां सर्वेषामपि गुणानां धर्माणां मात्मनि संक्रमय

प्रथनं उदासिनविवेकात्प्रथन्तेन गुणप्रचारं वर्षी उपद्रष्टा भवति यथास्माकं सात्वीपनेषु वेत्तृषपिगुणास्तेति

एवं उपद्रष्टा उत्तमा अनुमंतः मध्यमः भर्तास्वधमः भोक्ताः अधमाधमः स एव वस्तुतः न एव सोऽक्षमयदाक्षेइति

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

न दाम महेश्वरः तु अन्येयः सर्गस्थितांतकर्ता प्रभुः जगदंतर्यामी सप्र एव गुणः न एवहाथन त्यातित्येन स्थितो

भवति तथापि तस्यैव संज्ञानांतरं प्रचारदर्शित्वाभावादयं कमल संज्ञानप्रचारदर्शीति सर्वोत्तमो

त्वात्मपरमो एव मात्मा तमेवं वस्तितु उत्तमः पुरुषः तस्य परमात्मेस्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य

बिभर्त्यव्यय ईश्वर इति पताव तिगुणा संगितोऽ एवमेक एव देहेऽस्मिन् विषमान् पर्वोगुणाः तोनासा

त्मनि गुणानां प्रविलाप्य स्थितो अविद्यैकरसत्त्वात्मा गुणासंगेन षड्विधो भवति अयमेवास्य प्रभावा

त्तत्र अनुमंतृ भर्तृ भोक्तृभिः त्रिभी रूपैर्वर्त्तते उपद्रष्टृ महेश्वर परमात्म रूपेण तिष्ठति स्वमनुकम्पकत्वे

ति तेषु सत्त्वमात्मा आत्मीयोऽस्मनु संधेयोऽविक्रश्च मया तु न प्रदर्शितः ॥ २२ ॥ १२२

ननु पयोलोऽद्दंक देशे प्रसिद्धोऽप्यनं न एवं योतंत भोक्तृत्वं तु ध्यावसि तेषु वंभ्र मेवास्य नित्यमुक्तस्य नियमो लिंगस्य
प्रकृतस्य ॥ देहेंद्रियमनःसंघातस्य मध्ये बुद्धेस्तत्रारोपात् कर्तृत्वमेव प्रकृतिजानां स्वभावः एव मोहान्मकान्
गम्यमानं मन्ते उपलभ्य तेन पदार्थ समिस समाधि मत्वो हे प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा नस्तु लोहे नूपल भ मेतेन
उपाधि गतानामेव सुखादीनि निमित्तेन प्रतीयंत इति सिद्धं ॥ श्रुतिरपि देवानां हि यस्मात् पुरुषं भोक्तेत्याह
मनीषिणः इति । इंद्रियमनो योगात् स्वात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयति शुद्धस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति किंतु
तल्लिंगे भोक्तृत्वमस्य प्राकृतेन बंध इति तत्रास्य कारणमिति प्रसंग प्रकृतस्य सदसद्योनिजन्महेतुत्वं सदसद्योनि
जन्मनो हेतुः पुरुषस्यैव निजजन्मान न स्यात् पंचात्मा न स्यात् वायुवत् सदसद्योनिजन्मानो मनुष्याः पशवश्च योनिजन्म

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

सम्प्रत्यस्य पुरुषस्य गुणसंगः सत्वादिगुणसंगः कारणं हेतुर्जन्मनः ह्यस्मात् विकारे वा भवेत् राजसानन्त
च्यात्मात् सात्विक त्वं नियमतो ननु गुणप्राधान्यमेव कारणं वक्ष्यति चतुर्धागते सत्त्व लोके
ह्युत्तमतः प्रकृतिस्थो विज्ञान् विज्ञानवान् गुणान् भोक्ता पुरुषो हि विद्यावान् विहिते न्यायतः किं विज्ञानोपकुर्वते
अमस्तत्वेन स्ववहितानि वा विहितान्याकुर्वते न वर्णेन इत्यादि वा हेतुः कारणमिति गुणाश्च देहेन्द्रियविषयेषु सं
गः अहमिदं ममेदमिति अभिनिवेशः ॥ स एव जन्मकारणमिति वाक्यार्थः तत्तदभावात्तु जन्म समानेऽपि देहि
संवेद्यत्वात् देहादिष्वात्मानं देवतादेहादिरूपयातं पीड्यते न तद्देहादि तिनो वा ॥ यदा वा देहादिः सा
नेपतेन तदा तेन ... इति प्रसिद्धं संगवंधकत्वं नन्वसाविप्रमात्रं बंधकं स्वतो विहरतो विहरेः सुसमानोऽपि
देहसंबंधसंगः तदाभावकत्वेनं हरादि विशेषः स्वभावः ॥२१॥

भ॰गी॰
१३३

पर्यंतरमाह अन्ये त्विति निषिध्य अन्ये तु उपायांतरस्य कोपायस्य होनात्मनाज्ञानेन सर्वादीन्मोविलक्षणाः ॥ एवं सर्वोक्त
प्रकारेष्वज्ञानंतः अन्ये मिश्राचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वेन उपासनादावि
ग्नेयुपासते यथोक्तप्रकारेभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वं तदुपास्युपायपरा इति तेपि
च संसारमं सारं तरंतीव अविशिष्ठान् पूर्वश्लोकोक्तांल रंतीत्यत्र किमाश्चर्यं गम्यते एवं पराक्षांते षामं
वेमैक्रमाभावेपि तरंतीम् स्वयं योना श्रुतिपरायणाः इति श्रवणांतरदेन देवपरं अयनं मोक्षसा
धनं येषां ते तथा व्याख्यानेन मे श्रुत्वा तत्र यानन्तेषां चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मापेक्षा वेदोक्तेन नतेन इदं निश्चयश्चाद्यसंभ
वनानि ज्ञानार्थं श्रवणमनन नापेक्ष्य इति भावः ॥ अयं च वक्ष्यमाणसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूपइति न्यायेन तथा

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ॥ तेपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

हि यथा कश्चिन्मणिप्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवृत्तः मणिं तथा एवं तथापि तथापितदृष्ट्या कालेन मणिं लभते । तः
संवादिभ्रमवं तं पदार्थं तत्स्वदार्थस्य प्रभामभ्य तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् अवहारतो अंतापवन्नसाक्षा
त्कारकालेन दनन्यस्य तन्मयंस्य साक्षात्कारो पि संवादिभ्रमन्यायेन जायत इति तथा च वसिष्ठः
अस्तमस्तान्ता साधो शाश्वतो परिदृश्यते सूक्ष्मेण ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदं इति निस्मवह
तो निर्विशेषब्रह्मरूपेण अस्तमस्ता लानि तत्र निर्विशेषत्व भावनं सूक्ष्मो निर्विशेषयोग्यध्यानयोगो
बोधितः अग्निध्यानवत्तत्सा पितेन ॥ शाश्वतोऽनंतानाद्याप्नोति इत्येन इति वसिष्ठवाक्यार्थः कस्त
ड्मा चार्यास्तु वेदांतवाक्याजन्यध्यानभावनाः प्रजापतिहृदयी मूल प्रमाणमा सहते न तन्मयत्वं प्रापद

132

१३३

एवं यथोक्तलक्षणमात्मानं नात्मप्रकृतिं च गुणैः स्वविकारैः सह सर्वथा विमृश्य तत्र निर्विशेषेण वा कर्मणा वर्तमा-
नोऽपि स भूयो न जायते किं पुनः स्वधर्मवर्तीत्यर्थः ॥२४॥ एवं विधात्मदर्शने अधिकारिभेदेन उपायविकल्पमा-
ह ध्यानेनेति द्वाभ्यां आत्मानं विविक्तं देहेति क्षेत्रज्ञं परमेश्वरं आराधयंति कर्मयोगिनः तप-
सा विविदिषा वेदानुवचनेन प्रवर्तितेन आत्मज्ञानसंभावना निवृत्तिस्समस्तसंन्यासिनां श्रवणादि मनने
प्रवर्तितेन प्रमेयगतासंभावनयोनिवृत्तये ततश्च नैरन्तर्येण आत्मनि देहाद्यात्मबुद्धिरूपाया विपरीतभावना-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्त-
मानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२४॥ ध्यानेनात्मनि
पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सांख्येन यो-
गेन कर्मयोगेन चापरे ॥२५॥

या निवृत्तये निदिध्यासनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकं सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं तद्-
कं तु प्रवर्तितेन तत्त्वनिदिध्यासिनोऽपि केचन आत्मनि बुद्धौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यंति ध्यायिनः तत्र ये-
कर्मसांख्ययोनि ध्याता ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्मना बुद्ध्या पश्यंति अन्ये
पुनः कर्मयोगपूर्वकं तत्त्वगतेन सांख्यध्यानेन तदात्मानं पश्यंतीति साधनं इत्यस्य समुच्चयेन न
विकल्पः ॥२५॥

ननु विषमस्वभावानि भूतानि भूतानि कः समबुद्ध्या पश्यन्नहिनस्ति विषमदर्शनत्वेनाप्यसांकर्यकर्मैवे
ति सर्वशः सर्वप्रकारैरात्मकर्माणि कायस्तनाकारोरक्षानिकृतमेव क्रियमाणानीति यः पश्यति यः पश्यतीति
यः पश्यतीति यः पश्यति तथात्मानं चाकर्तारं यः पश्यति सर्वोक्तिगुणासपवृत्तस्वैव इत्यसमं पश्य
तीति सर्वगतान्वयः ॥२८॥ ननु कथं प्रकृतौ देवकर्तृत्वं न चात्मानः स्वाभाव्यादकारणीति भूतानां
यदादीनां जरायुजादीनां पृथग्भावेनानात्मभावेनावस्थानं परिदृश्यमानमिदं यदा एकस्मि

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

एकस्मिन्नात्मनि स्थितं स्थावरजङ्गमपर्यन्तं दिव्यत्वकनकेवाकुंडलादिवत्तविलीनेष्वास्त्राचार्योपदेशम
नुपश्यति तत एव कस्मात् विस्तारं च पृथग्भावस्य मुख्यानावस्थामनुस्मात्संदिव्यत्वमपश्यतीति त
दा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः भावः कर्तृत्वादि क्रियापरिस्पंदः शवपरिच्छिन्नस्वरूपस्य
स्याप्राकृतस्वरूपादेव संभवतीति तत आत्मकस्य सर्वभूतपृथग्भावग्रासिस्वात्मन इति ॥३०॥ १३४

पूर्वं कार्यकारणकर्तृत्वेऽत्र विदितेभ्यः श्रुत्वा तेभ्यस्तेनान्यधर्मा उपासते तथैव गुणसंगाद्रूपस्वकारण
गुणसंगो ऽस्य सिनानाजन्मत्वे चोक्तं तद्विशिद्धयति यावदिति सत्वं जीवरूपं गुणसंयोगो व्रत्रूपणआसक्तिर्वे
किंतु तेऽपि ते च तेषां संयोगो स्यान्यात्मकतामासलत्तथा बोध्यः शेषं स्पष्टं ॥२६॥ तत्राभेदफलमाह सममि
ति समम परिणामिनं भूतेषु तिष्ठन्तं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण परिणतेषु तिष्ठन्तं एतेन देहेष्वव तद
विनाशेऽस्य नाशो नास्तीति परमेश्वरं तथा विनाशेष्वपि तेषु नश्यत्सु अविनश्यन्तं विनश्यत्स्व
नेषु भूतेषु रजःदिवत्कल्पितता न यः पश्यति न गच्छति विभुत्वात् आत्मत्वात् ज्ञानस्वरूपत्वाच्च अवि

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२७॥ स
मं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं ॥ विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२८॥ समं पश्यन्हि
सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं ॥ न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं ॥२९॥

नश्यन्तं सर्वेषु भूतेषु समवस्थितमीश्वरं दर्शनेनैव यः पश्यति स एव पश्यतीत्यर्थः ॥२८॥ दर्शनफलमाह सममिति
सर्वदेहेष्वव समं अभेदेन समवस्थितं ईश्वरं समं सम्यक्तया पश्यन्हि यतः स सर्वाभेददर्शी आत्मादिना
देहादिनात्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाशयति अविवेकदृष्ट्या तेन नित्यं नीरूपयति किंतु ततः परां गतिं
मोक्षं याति यद्वा अपकात्मदर्शिना तत्त्वात्मानं तिरोधानमपि न हिनस्ति सर्वत्र दयालुर्भवतीति भावः
ततश्च परां गतिं याति ॥२९॥

भ॰गी॰
१३५

134

निर्गुणत्वान्न करोतीति सिद्धं असंगत्वान्नोपलिप्यत इत्याह यथेति यथा आकाशो भूम्यादिना न लिप्यते
सौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥३३॥ न करोति न लिप्यते
इति द्वयमप्यदृष्टांतेन प्रतिपादयति यथेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेणैव विश्वं प्रकाशयति न त
आणतां विकृतं न कुर्वन्निव तद्वद्यथा चैष प्रकाश्यधर्मैर्दुर्गंधादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री देहस्थः
तदर्थं वेदक एवमतन्नानेकधा मतं क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादि

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३३॥
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥

विकारं क्षेत्रं केवलं स्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापाराविष्टतया संपादयति तद्धर्मैर्वा पु
ण्यपापादिभिर्लिप्यते सूर्यदृष्टांतेन एकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपनं च दर्शितं तेन यावच्छ्रुतयः य
था स्वयं ज्योतिः आत्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुरूपोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः ॥ ते
त्रेष्वेवानोपमात्मा सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभू
तांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति ॥३४॥ १३५

तत्त्वात्मनो विभुत्वेन पूर्णत्वात्कर्तृत्वमासीत्कारिदेहाद्यवच्छिन्नत्वेन तत्र पूर्णत्वात् कथं अन्यथानुभवविरो
धादित्याशंक्याह अनादित्वादिति अयं सर्वप्राणिनां प्रत्यक्षः परमात्मा देहादिभ्यः परमेश्वरः आत्मभे
दः कोशपंचकातीतः आत्मा परमात्मा अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्य
व्ययः अव्ययेहेतुः अनादित्वादिति यद्ध्यादिमत्तदाकाशादिकं तद्व्येति न तथायं अनादित्वात्तत्त्वनादि
भावस्यानंतत्वनियमेन्नात्मनः कालतः परिच्छेदमसत्त्वानयादेशतः परिच्छिन्नस्यनाशस्य च सर्वभावाद
नादित्वादेशाच्चादेशतोपि परिच्छेदासत्त्वेपि सत्त्वेन तत्परमात्मागुणवद्विक्षतोति चेन्नरूपादिगुणवद्वृत्य
प्रदेशमेस्वतो द्रव्यस्य निरवयवत्वात्पूर्णत्वात्सिद्धेनद्विपरमात्मनः शरीरेष्विवच्छिन्नोभागः पंक्षिमा

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्य
ते ॥३२॥

पाप्यवच्छेदं तेषां कर्तृत्वं अनुवत्विविरोधात्तदेशतः परिच्छेदाभावादेव सत्त्वातोयवत्सस
ड्भावात्कृतः परिच्छेदोपि मायात्वनवायिविभिन्नशक्तिमुक्तस्य अविनववपंचस्वचनात्तदोयस्सः पर
स्पसंबंधरत्नसर्वज्ञत्वादिज्ञानाणामप्रकाश्यत्वात्तभेदोनवसंभवभविसरांकिमायावच्छिन्नेन पू
र्णत्वमात्मत्वं नदेहावच्छेदेनाग्निदोषारिकतेतचावयवस्य कर्तृत्वमित्याशंकाहनिर्गुणत्वादिति यो
हिगुणवान्कार्यकृत्वादिः ॥ सगुणत्वेन विभागं चोपपद्यप्राणस्यसगुणैः शरीरं आविशतीति न तत्सत्त्वं स्मि
त्तत्त्वं शरीरेकेन विदपि पुण्यपापिनां शरीरापि तु मीहे एव आत्मा सर्वगुणहीनः स्वतःपूर्ववच्छेदत्वा
मेकर्तृत्वादिकं मायामात्रविकृतं न समर्थं इति फलितमार्थः शरीरस्थोपि सम्बन्धाय भेतत ॥३२॥

भ.गी.
१३५

135

हर्वांआत्मनोमोहनप्रकृतिमोहं चेद्विद्रुतेन परं यांतो मुक्तिं न ज्ञका वा भ्रान्तप्रकृतिं किमाश्रयेनत स्वात्मसज्जन
कनंकथं वा वैपकथं च न तेमोहः किंच न तेमोहः किं च मुक्तानां न लक्षणं इत्येतद्द्वयं जानन्निर्णीतं च
तद्देशाध्याये प्रारभते न त्रयकच्चतुः पादनार्थं परं ज्ञानं स्तवन श्रीभगवानुवाच परमित्यपरं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म
भूयः पुनः प्रसङ्गतः मध्ये प्रवक्ष्यामि किं तत्स्वरूपमित्याह ज्ञानानां ज्ञानम् अमानित्वादीनां यज्ञादीनां ज्ञानस
धनानां मध्ये यदुत्तमं ज्ञानं मोक्षफलत्वादंतरंगं न देवनन्नु अरहन्तृटं ज्ञानामीत्यपादानमर्थं स्पष्टं
कारयति तेर्थं स्मृतं ज्ञानं मम मोक्षो निविषयमेवान्न ज्ञानं यत्पतितज्ञात्वा हू येना रीयं केयं च उन मे चरमेव
रूपकर्मफलरूपज्ञानेन देव परस्त्र श्रेष्ठ मर्थः॥ यथाकं वा सिक कारे परागधं प्रमेषेषु यत्फलत्वेन समता
मविलेनैव उत्ते येषां चे वेदांतो विप्रमाणेन इति यतते ज्ञानं ज्ञात्वा वेदांतवाक्यजन्यज्ञाना यौहि ज्ञानापरपरोदि

श्रीभगवानुवाच॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमि
तो गताः॥१॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः॥ सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च

ज्ञानमपरां सिद्धिं मोक्षं यतः संसारात् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः॥२॥ इदं ज्ञानं विषय त्रयं विकल्पविनि
र्मुक्तं उपाश्रित्य मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वं मद्वेनिर्यंत्रत्वं सर्वभावापि स्थात्वं सर्वभावापि ष्ठा
तत्वमित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागताः तथा च श्रुतयः एवं वेदेश्वराः सोऽसि ति मम इदं सर्वं भवतीति
वं स्वरूपे सर्वसंसारं गताः सर्वस्यापि पितामहा माधुना कर्मणा भूयात् न तो पवासाधुना कनीयानि
ति ज्ञानफलं ज्ञानसाधर्म्यं प्राप्तमाह॥ किं च मुक्ते दिप्रभृतयो ज्ञानबलादेव सर्गेपि न जायंते प्रल
यकाले च न न रूपभावं गच्छंतो न प्रलयापन्नाहिंसिः॥ अथ तेभ्यः प्राप्नुवंतीदं श्लोकद्वयमा
वं वदमा आज्ञानसूत्रमर्थेनैव व्याख्यातेनज्ञानमपाश्रित्य महाबलसाधनमनुष्ठायेतिमहाया १३५

अथाध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवमुक्तप्रकारेणांतरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृ-
त्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजन्येन ज्ञानेन चक्षुषा
ये विदुस्ते परं मोक्षं यांति प्राप्नुवंति किं च भूतानामविद्याख्यमव्यक्तमपि भूतप्रकृतिं ध्यानरतास्तान्नादेवकैवल्यमुच्य-
ते इत्यस्य शेषः भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानां वियदादीनां प्रकृतिरुपादानं त्रिगुणात्मिका अविद्या
तस्याः मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्ते परं यांति न तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरमात्रविद इत्यर्थः ॥ यत्ते

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परं ॥ ३४ ॥ इति श्री
भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्र
योदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कानिमानि विमोचकप्रकृतिरस्ति हि विमलामलप्रदेशावहानां पुरुषाणां मुक्तानां समर्पितदर्शनम
परिहार्यं तथा च तेषां समीपे वयमस्मि यदि न मिथ्या नाहि घटस्य बालस्य साक्षात्कारो ज्ञातलरंद्धारस्य
वेद्यस्य वस्तुनः रागरूपापि ताकालत्रयेपि नास्ति इन रेतां बना हि न ततः लोके विवक्षा संस्य तस्मा
त्प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यं किं तु भक्त्यैव तावत्तरज्ञ दर्शनान्नानभयनिवृत्तिरिति
सिद्धं ॥ ३४ ॥ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे योगगीताप्रकाशे त्रयोदशोऽध्यायः

भ॰गी॰
१२०

136

तत्र कः केन संगेन बध्नातीत्युच्यते तत्रेति तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं निर्मलत्वात् स्फटिकमणिरिव स्वच्छत्वादिहेतु प्र
काशकं प्रलोकचत्त्वं वा अत एव चैतन्यके अतो अनामयं ज्ञानमयमिति तन्निबध्नाति सुखसंगेन च वं अवि
षयाकारेण तिरोहितस्य सत्त्वरूपतां अहं सुखी अहं ज्ञानीत्यभिमानितेन अज्ञेन रागवृत्तिसंयोगाविवेकेन यो
त्मनि स्वाश्रयेण बध्नाति हे अनघ अव्यसन ॥६॥ रजो रागात्मकं रंजनाद्रागस्तदात्मकं विद्धि अप्राप्ताभिमा
लाषस्तृष्णा संगः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषस्तयोः समुद्भवो यस्मात् तं

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ॥६॥ र
जो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनं॥७॥ तमस्त्वज्ञा
नजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥८॥ सत्त्वं सुखे सं
जयति रजः कर्मणि भारत॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत॥९॥

तद्रजो हे कौंतेय कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगस्तत्परता तेन निबध्नाति देहाभिमानिनं
॥७॥ तमो गुणस्तु सर्वाभ्यो विलक्षणमज्ञानजं मायाया आवरणशक्तिलक्षणादुद्भूतमज्ञानजं विद्धि
अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिहेतुं प्रमादेनानवहितत्वेन सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधिना
लस्यजडतानुत्साहरजःकार्यप्रवृत्तिविरोधिभयकार्यनिरोधिनी तमोगुणालंबना वृत्तिर्निद्रा
ताभिस्तत्तमो निबध्नाति हे भारत देहिनमिति निवर्तते॥८॥ सत्त्वमुत्कृष्टं सत्त्वाविद्धं दुःखका
रणमभिभूय सुखे संजयति संश्लेषयति एवमुत्तरत्र ज्ञानं प्रकाशम् आवृत्य प्रमादे चैव वर्णं का तु

भ॰गी॰टी॰
१२०

अथेदानीं कावा भूतप्रकृतिः किंसंज्ञा प्रयोगेन स्यात्प्रकृतेः ॥ नकेवलं तदाहममेति मम च उद्धृत्य चिन्मात्रस्य योनिः प्र
वेशस्थानं महद्ब्रह्म स्वप्रपंचकार्यस्य बृहत्त्वात् हेतुत्वकारणत्वमव्यक्तं जगत्प्रपंचो यतोविगुणात्मकं मायाख्यं
तस्मिन्गर्भं सृष्टिबीजं चिद्रूपं दधामि स्थापयामि युंजे विद्यासातत्येन सर्वभूतानि वित्ताजितया मायया ततः सर्वभूत
नानाभवनं तथा मायामहदादीनां चेतनसमवृत्याव्यक्तं भवति हेतुभावकलनेन वितत्वाद्विवक्षापनत्वोपपादनेन प्र
कृतेः संयोगात्सिमलेस्मान्तं प्रतिनरकं ॥३॥ किंच सर्वयोनिषु देवादिनानायोनिषु मूर्तयः शरीराणि याः संभवंति तासां
मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिर्योनिरुत्पत्तिस्थानं अहं बीजप्रदः पिता ॥ तन्मात्रासु तत्तन्मतौ बीजं गर्भाधानं
प्रथमस्य तत्सनद्बालाद्दत्वा तु पुनस्तत्र तस्य पर्वं निपातः माया एव योनिरिति स्यात् अहं तु पिता जीवप्रवेशदाता

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥ सर्वयोनि
षु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥ सत्वं रजस्तम इति
गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं ॥५॥

तस्य प्रतिबिंबरूपं पिता पयसेव कृपया मायायां स्वनसायसंप्रयुक्तेरेतोनिषेकेतिलतो भार्यायां पिंडोत्पत्ति
रेतो यत्र सत्वमेव नन्वविशिष्टस्यापि तस्यापि तत्र हेमाता चमायेत्यर्थः ॥४॥ एवं ईश्वराधीनेन प्रकृतिभूता
नि सृजतोऽस्य कर्तृत्वेऽनौपाधिकत्वं भूतानि बध्नातीति तदुच्यते सत्वमिति प्रकृतिः सत्वरजस्तमसां साम्य
रूपावस्थानं ततः प्रकारागता तत्र स्वरूपागतगिति भावनतेन संभवा उद्भूता एव तस्मात् प्रकृतिसंभवा गुणास्तेन
नु प्रतीतः ते वैशेषिकाः गुणा इव द्रव्याश्रिता गुणा अन्यत्रेतेह महाबाहो देहे स्वस्य अविकारस्य अपि देहि
नं स्थूलानां वासमिव बंधनाभूताः गुणाः निबध्नंति ॥५॥

137

कर्मसंगिषु प्रोतस्यात्ते कर्मानुष्ठानेषु मनुष्येषु मूढानिषु तिर्यक्स्थावरचेतनादिषु ॥१५॥ सुकृत
स्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखो ज्ञानं निर्मलं सुखं सात्त्विकं ज्ञानं वैराग्यादिकं राजसस्य कर्म
णः फलं दुःखं अज्ञानं तामसिकादिकर्मणः फलं एवं च नियतं संगरहितमित्यादिमाः शुद्धमेवस्वति ॥१६॥ यता
हं फलवैचित्र्यं पूर्वोक्तमेव हेतुमाह समाहितेति ॥१७॥ यतः सत्त्वमहिम्नो ज्ञानादीनि जायंते अतः
सत्त्वादिषु कालेषु प्रलयं गच्छतः ॥ ब्रह्मणेन ममस्य सायमास्वयोनिश्च जायंते तस्माद्धर्मसूक्ष्मिति

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥ कर्म
णः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलं ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ॥१६॥
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥
ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः ॥१८॥
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

ऊर्ध्वं देवभावं मध्ये मनुष्यभावं अधः नरकतिर्यक्स्थावरभावं क्रमेण गच्छंति यद्गुणवृत्तेनिष्ठा तस्य
समाराधितेन स्थास्यामः ॥१८॥ कथं प्रकृतिगुणसंबंधातीतस्यात्मनः प्राप्तिः एवं ज्ञानतो यस्तत्त्वरूपं ति
रितस्तान्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो अन्यं कर्तारं
द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपश्यति किंतु गुणमेव कर्तारं स्वेव पश्यति तत्र तदेकमेव तिलयागुणेभ्यः प
रं गुणसाक्षिणं स्वात्मानं मां पश्यति वेत्ति तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति सन्न दानन्दगोमावं

सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्यं प्रभवंतीत्याशंकायामन्यतरयोरभिभवे सतीत्याह रजस्तमश्चेति रजस्तमसी अभिभूय सत्त्व
ं भवति वर्द्धते एवं रजोपि सत्त्वतमसी अभिभूय भवति॥ तथा तमोपि सत्त्वरजसी अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥१०॥
तत्रोद्भूतानामेव लिंगमाह त्रिभिः सर्वेति अस्मिन्देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु श्रवणादिषु करणेषु प्रकाशः स्वस्व
विषयावरणविरोधी परिणामविशेषो जायते तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्वरूपं यथा तेन प्रकाशेनोपह
जायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्यादुतशब्दोप्यर्थे॥ तेन अपि सत्त्वकार्योद्दीप्तिलिंगेनापि ज्ञातव्यो पाहित्यर्थः लो

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा॥१०॥ सर्वद्वारेषु
देहेस्मिन्प्रकाश उपजायते॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥११॥ लोभः प्रवृत्ति
रारंभः कर्मणामशमः स्पृहा॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ॥१२॥ अप्रकाशोऽप्रवृत्ति
श्च प्रमादो मोह एव च॥ तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन॥१३॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रल
यं याति देहभृत्॥ तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते॥१४॥

भात्यादिके प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ आरंभो गृहादेः कर्मणामुपरमाभावः सततमसंतोषो वा कार्याणामनु
परमः स्पृहः दृष्टमात्रे परधनादौ उपादित्सा रजसि विवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायंते हे भरतर्षभ॥१२
स्तमपि वापके गर्भोदौ॥ अप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशाननुदयः अप्रवृत्तिरिति निमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्य
नुदयः प्रमादः कार्याकार्यविवेकराहित्यं मोहो निद्रा तन्द्रादिरूपः॥१३॥ प्रलयं मरणं उत्तमविदां हिर

भ॰गी॰टी॰ अ॰ १४ ॥ ४८ ॥

अथ यच्चांतरंग्यां भावनां गतो ज्ञो विहरो यानुपते उदासीनवष्यते इति यो यं समाधीऽदासीनस्त्वा
ते चत्तच्छत्रे किमपि पृथोजन मूपपंस्थं इदं ममकं तेषाम लोकिताम ना शून्यत्वात् यश्चाकिंचनत्वप
रम पत्र नमतं रोगाकटं चिद्दीपिमुंगे विचाल्यते परेणानु त्यागितो पि न मूपलपक्षपरंतन् नु गुणणं च तेन सम
धिं वदतात्याय प्रवर्तिष्टतिस्त अप्रवर्तमानेन नुगाणाक्रुते मिथ्या निपृहस्पृहे शीतवलति अप्रमत्तः प
थाक स्थितमिभुः नानोरसमत्तो नेन नलकपंकमात्मे हस्मंकन विदंतो परेणाभ्यायितेभ्यो किं विद्मद्विशेषस्य प
लभ्यायितन्नो दासीनप्रवाज्लिकरोतियवेविशेषदर्शनस्यातियोपानाम् ननन ज्ञानं स्त्वं लिदुःखेवापस्य
तितं हृदयं तेया ॥ ५५ ॥ अच्छपंचसंगाभमावस्त्रनि नामिकापास्थितो ज्ञस्मविहरउच्यते समायोसम

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥ गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥ स
मदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः

दुःखसुखेयस्यायमदुःखसुखः स्वस्थाः स्वेस्वे वात्मनि स्थितो निःस्पृहः पदार्थान्नसमायोरध्यानदस
योमवस्तुतिपृतीतिभावः सोपिवस्तुस्थानावस्थायांसमलोष्टाश्मकांचनतोविरक्तोरनर्थः ॥ तुल्यप्रि
याप्रियानुल्यनिंदात्मसंस्तुतिस्तुल्यप्रियाप्रिययोनिंदात्मसंस्तुत्योरनुल्योहर्षविषादमूर्छायस्त्रदे
न्नधीरइतियथाकश्चित्वरक्तोग्रमहावेदनातोपिनमानुस्थितपैर्याद्वेदनांचानुभवातितहृदयंरंभा
विषादावन्नुभवन्नपिधैर्याद्विचलतिएवंसग्नुनानायामपिवेदनायांहर्षोपुहृदयपवाक्तिनतस्वमनवेद
नेवनाकोतिमेदापतेनन्नाकत्रयणाप्रवेषांजीवन्मुक्तानांसमायोलिंगानितन्नांसेवयाविश्राचारस्य

परमंसेवयानिविंगान्मुक्तानि ॥२४॥

कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह गुणानेतानिति। एतान् गुणान् [illegible] दृष्टादिदेहपरिणतिविकारात्मना परिणतान् दे
हसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भवो येभ्यस्तान् अतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य तैर्विकरस्वकल्पमात्राभ्यासेन वापि
त्वा मत्तो तं मोक्षं सूते भ्रामूर्तिपते नानंद हावात्म्यं गुणमत्वय प्रयोजनमस्कं यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखैर्वि॥
विमुक्तो मश्चितितत्स्त्रवंषनिवृत्तिरूक्त॥२०॥ प्रोक्तमुक्तिप्रकारे उक्ते ‥ सम्यक्लक्षणानि पृच्छन्नर्जुन उवा
च कैरिति कैर्लिंगैस्त्रिभिः हीनगुणानेतानतीतो भवति प्रभो हे प्रभो सद्ध॥ किमाचारः को
ऽस्याचारः कथं केन च प्रकारेण तांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते॥२१॥ तत्राह प्रोतानरमाह प्रकाशमिति प्रकाशप्रवृत्ति
मोहाः सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि तानि मुख्यानावस्थायां नानि संप्रवृत्तानि सामान्येन उप्रसकनामे प्रवृत्तान

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते॥२०॥ अ
र्जुन उवाच॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो॥ किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणान
तिवर्तते॥२१॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्ता
निकांक्षति॥२२॥

हे पांडव समाधि अवस्थायां तानि निवृत्तानि संतेति कांक्षति हे यन्निवृत्तमाधि
अवस्थायां तानि निवृत्तानि संप्रवृत्तिकांक्षति नोयं विलक्षण समाधि अवस्थावसर्वविषयेभ्यः पंच प्रकृति भोगवते सर्व ते देहं
वनस्थ रमवस्थिनमुभिन्नवा मिदेहानपरतो तिसृण्वामि इच्छाम भूमयउकाज्ञानस्य लिः ऋमेव्याय प्रथमा
मउदाह नाविचार एवा द्वितीयानुतरतो यानव मानसनापति एवचतुर्थीसात्वतोः सम्यक्लिः मामिका पदार्थाभा
विनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्वस्तेति तत्र प्रथमसाधनसंपन्न मम ततनाम भूमा आत्मगुणमनन निदिचारात्मकाद्वितो
यानिदिध्यासनरूपान तीयापतासाध नमम मयः सनापतिः ब्रह्मसाक्षात्कारः रूपा चतुर्थी फलभूता अप्सं
यो गोऽकृता धीया जीवन्मुक्तिः स्वर्गं प्रभृ संतानु भवति परा तिहाजीवन्मुक्तेः ख्यातरभेदाः तत्राविषयबाह्या
भू स्येवात्वतः स्वय मेव व्युतिष्ठते पि च षष्ठीत्व परैः प्रयत्नेन समष्ठ्या त्वनवरतः परतोवायुत्थितेति सोयंपानि स्वसप्तमा
तिस्याः प्रकाशामितितेन न श्रीकेनते॥२२॥

भ॰ टी॰
१४

विषयप्रदर्शनद्वारा विचारक्रमं क्रोडीकृतोयं भूमिमारुढब्रह्मणो हीति ब्रह्मणो वेदस्य प्रमाणानर्थपरत्वस्या
ने ब्रह्मेत्यमलस्य कर्मब्रह्मोपदर्शनद्वारा मननसाधनस्य श्रवणस्य प्रमाणादिनादब्रह्मत्वाच्चापोरुषेयत्वेनाप्र
माण्यशंकाकलंकेशून्यस्याम्नतः प्रमाणमननस्यार्थः ॥ एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनयावे
दाविरुद्धनकोपकरणयायुक्त्यास्य वेदस्य नानार्थमस्त्रोनकामे न निर्णीतत्वमिति विचारणात्व
हितोयाभूमिरुक्ता देतफला पदर्शनमवेन श्रमेणाकोपस्थं यं भूमिमारुह्य शास्वतस्यैकांतिकस्य
सेवस्य लदानेन नाम भावात्मगवस्यपितोनिमोधर्मसास्वतः विविदिषादिफलार्थप्रयोगस्याप्रस्य

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७॥

139

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिगुणभेदोनाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

स्यस्याप्यफलदेतत्वात् शास्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठापरमंमया अफलमदमेवतन्य एकांतिकं विषय
संगजनमसुखस्य वामिचारोत्वरूपमृतं मोक्षसुखंतस्यापि प्रतिष्ठापराकाष्ठाहमेव एवं निष्कामध
र्मणाविशुद्धचित्तस्यैकांतिके सुखे वस्याभवति मेयंस्तु मेधाकामं परमात्मभूमिसूत्रपरां भूमिमा
रूढस्य शास्त्रस्य सर्वार्थकोभूमिनिरूपदिश्यतेयमानेन ना स्ति पश्यंती मत्रे निदिध्यासनायाम
त्याकृत्संकोपदिश्यते तदहम् ॥२७॥ इति तैलंगदेशीयमाधवदीक्षितात्मजप्रकाशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ १४

अथ च सर्वथैव मे सन्यापनिसंत्तायास्थितस्य योगिनः समाधिस्थतो भावेन समं वेद्यलिंगभावानतनि
श्चये न हेतत्स्वभावात्मलिंगमाचारश्रुपरं सेवद्यपवनवाक्मानेनियमाहिपरित्तकः कूटकांचनलोष्ट
लाभे विनाशे वा हर्षविषादशून्यो न च तत्ताभिरतस्मारभेतेन दुःखं तावता न ताभ्यां ध्ययत्नचारभेते
एवं विद्वान्सहमरीचिकाद्वंद्वसमाने च स्थितस्तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा निःस्पृहत्वेन तन्न
तत्र लाभपरिहारायत्वाय तत्समारभते ॥ तो गुणातीत इत्युच्यते सर्वत्र पदार्थेन ॥२४॥ अथ एक एव गुणा

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरि
त्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्ति
योगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६

नु त्रितिवर्तते तस्य स्नातरं विवर्तते न साधनमस्तीति स्वभूमि गुणतीतोऽननमान स्मादहं मां वै
तियस्त्र साधको मां प्रपतगमानं च कारणमेव भूमिस्थापतया स्ववेलक्षणं वोत पं तिग्रभि
चारेणाहुत नरानंतरतेन भगि योगाम विभाग वर्तिते लभाणावद्व क्लिन्नहृति प्रवाहमनः प्राणि
धानं नपणि योगेन सेवते ध्यायते स एवं तत्स्वाकृतेनिचितः एतान्गुणान्समतीत्य चानपरित्या
कांतेस्तन्नेविबाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाकल्पनेयोग्यो भवति मुक्तो भावयन्भवतः कारण

नन्वेकस्मिन्नात्मनीश्वरस्य चाश्रयस्यैकैः प्रतिविम्बितापि विनाशाविज्ञानसंतानानन्येकवादीष्वादि
वत्सुवादस्मिन्को बसं संसारकर्तृत्वे भेदेवासनानां कर्मणां च बीजांकुरवदनादिनिजन्म
हेतुस्याद्वैनोयवजेनोयत्वादिस्वाश्रौ कासनास्वाक्षतानि विचनीयानि यस्मिन्नितपद्मा
श्रियम परस्परविलक्षणमिति स्वरूपापि भावास्यनंत्यम्प्रतिकावैरूप्यमाणोपलभ्यते इहमो
क्षेण वदेदेयथा शूचीमलानन्दरूपयोनयो नोपलभ्यते ज्ञानदृश्यमानात्यन्तस्मात्तमनुभावेकवे
धर्मितु कर्मणोऽनन्तरनुपलभ्यरूपस्वभावेनेन प्रकाशकं विज्ञानानां रूपवत्तोबीजादीनां च
माहृत्यस्यभावनिः ॥ तदिहस्थितिविशेषानुरूपत्वायं स्यादित्यनस्याश्चानामुनवादीरिति उपाद
नस्य मूलानां सामर्थ्यं तत्स्वरूपत्वादस्य मपि श्रान्तस्वरूपस्य रथः तदिहात्मनवदपीहापरमाहिंस
शास्त्रादनवस्य प्रतिष्ठासम्प्रतिष्ठानोल्यस्यानन्दस्य स्वभूमिरिवनाश्रितवात्त्रय स्वस्य विक

नस्वरूपमसौयदनयोपलभ्यते नानानवादिनेनवमेव प्रतिष्ठा ॥ आत्मस्वरूपमनेनमविरुद्धमूलम
रोपनतवेवली यानेनचेष्टामनिः स्वभावः को दृश्यरूपम् ॥ संसारहेतुरेदेनाश्रिता ॥३॥
यतेः किंतर्हि तत्त्वमस्तानमस्यापादानेनाभिधानेन विनष्टमूलस्य स्त्रोत्छेदो भवति
मुक्तानस्य चतत्त्वं तन्मुक्तेन्यम्वपि दिनेष दृश्यादिति स्वतंत्रालंकारपस्य रञ्जकारणादिः फलेय तदनु
पत्वेभस्यानुभवेनचोभिहितं तस्मादस्य संप्रतिष्ठानोपलभ्यतानिगुणमेवोक्तं मम मस्यस्य वास
नानां दन्तौ तस्माविरुद्ध मूलइहेतरमूलमपि स्वसंसारकारणस्य संयोगादेवादिविरुद्धन्सवृद्धि
शरीरेनमसंगः तेनहेतुरपरिपक्वेनछिन्नतानतः परेतन्मरिमार्गितक्षमितितउत्तरेणत्व
घः यद्यपिस्थूलमतत्वयोः संसारयोरसंगः स्वभावो स्वयमेवजायतेतेन तन्मूलवासना
भिरभ्यास्यतेः संयोगात्मीयतेन तद्भावासना मूलस्य स्थानेन नानुछेदात् नासंगपरीहः
भवतितस्मात्रिविकल्पसमाधिप्रभावेनकारणशरीरस्यापि संगः साधनेन सर्वसंगपरित्यागस्य छेदो मूलोच्छेदः

एवं यावंते सूर्वेषेकांतिकस्य प्रतिष्ठापराकाष्ठाहमित्युक्तं तत्र किं लक्षणं तत्त्वाविवेकेनवाप्रन्नेतेके
नवासायनेनासावरणभंगाकेनतापिनन्कारिणनत्पामिन्नादिवांगीतिनुपचदश्रेणाप्राप्र
रस्पतेमलमिति मानंदप्रेवदेव्हिसाभूतातिजांयंतइति अतिप्रेसिद्धमानुषानंदमारस्याति
शतनरशतगुणणविद्युतेन्द्रसोपानवत्त्रिरूपेण्येस्थितंपरमानंदाद्वयंवसत्वऊर्ध्वतदेवमूलंमूलका
रणस्यसंसारस्यात्मस्यातमऊर्ध्वतदेवमूलंयस्य‍ः स्वानंदऊर्ध्वदिशोयः सोपानस्थानीयाः
रवस्मयाश्रमात्मकमहदहंकारपंचतन्मात्राखाउपाविकारादिरूपाग्गरभंविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वो
रगनरतिर्यक्स्थावररूपाः शाखाअपस्थतोयःपुरावैवतेनेवचोपिस्थासयोगसनातनाविा॥अथ
संसारस्ततनपारिश्रमदभयगतोप्रनायानेनप्राहचेदऊर्ध्वमूलोवाकूरवेणवेदवोप्तायास
श्रीभगवानुवाच॥ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययं॥छंदांसियस्यपर्णानियस्तं
वेदसवेदवित्॥१॥अथश्रीधरप्रहताभ्यसायाववामगापशुद्धविषयप्रवाला॥अथश्च
लान्मनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके॥
तातनस्मादयःछंदांसिवेदालदुपलक्षिता
यज्ञादयःतस्यवणानिपर्णसंतानविनयोमोहेतवोतस्मातवोःतस्माद्यंथोवेदसिद्धान्तैनस्य
वेदविलचितिद्विदितवेदरूनपःश्रद्धासमनुपकेणसंसारोवर्णयते॥२॥अथस्यमानुषेष्वलियद्
ष्यावरादयोश्रवीसंतानाऊर्ध्वचमनुष्यमयदेवापरितांपर्वंयक्रादिरिरणरामभेपश्यंतप्रसृताः
प्रसरमानातस्यशाखोयांसत्त्वादिभिःप्रवर्धेणरूपाणालरूपाःविषयाएवरंजककत्वाको
मलपलवरूपाणिप्रवालानियास्तातेसाववृत्तस्यपरममलंतु्हरूकेअथस्मरदमनुष्याले
केनतस्यमलानिमाप्रनातूणानिमृवानरमूलानिमततानिप्रकारनिमानियतःक
मानुबंधीनिकर्मेवधमोधर्मादिसनुबंधःपश्चाद्भवेयेषांतानिकर्मानुबंधीनिवासनास्थः

भ.गी. २५२

ननु यदि न दृश्यं पदं तत्कथं तदितितदिनतः पात्मत्वस्थमाधीयते नातामनन्यस्मात्तिमापातनतश्चप्रश्चिन्नानाननिवर्तंतो
मनुष्यपत्रमिमाभ्रकनत्त्मममलत्रूपमाहतनभिदितमुपदस्यौनभासयतिनुणादिहीननेननचतुर्णोऽप्यत्वात्तथोतनस्यवेशावा
हेतुः शिवाणिनिदृशिणर्हिरूपावर्तयांणतनल्लवैणाश्चतरन्त्रग्राकेनभास्यहदंतुननयोप्यर्थः नयाङ्गकस्त्रद्वाश्चिभा
पतिपन्मनोग्राह्यं वचनत्वेन मनमोऽनुग्राहकेनभास्यइदंतननतस्यतन्मनसानमननुमइति श्रुतः स्पमनो
ग्राह्यत्वनषेधात्तनोपिपावकः भासयति यदिवाताग्रामानदंतुग्राह्यकेनवा इदंतननद्यानयद्गानभ्रदिति
मितिश्रुतः स्वयाणोवारत्वनिषेधान्नवत्तभासाप्रतेनापिवाङ्मनातिश्रुतंतरेचयतस्मृहृमेनोवाचाग
म्यतेनस्यूलमणुकारणप्रपंचातीतं प्रमाणाहृयंतोतः प्रतेनवाहः प्रतेमितिश्रुत्यूलमनणुइत्याहिश्रु
तिभिः सर्वविशेषाविहीनं यन्मानपाहितंतत्परमममपरमंधाम स्वतिरूपज्ञानात्परमात्मनस्याविष्णुनाम्नम

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

ममेति मंत्रोपासनाहोः शिवइति वा तदुपासनायाम्स्मदभिन्नम्येति स्वयं प्रकाश इत्यर्थः अत एव यद्गत्वा प्राप्य न तके
मर्थः न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणाभावान्मूलाज्ञाननाशात्मा भावा एव आत्मा ॥ ननु यदा परमात्मनो वेशपतस्मिन्न तद्वे
नात्मेतिकेतेः नलयेऽभयप्रतिष्ठां विंदति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुत्यर्थानुगमोहृदयतेऽप्युदयपइतिर
गयोगेनन सूर्यभासयेमपृदयपते अनात्मनोमनसा योगो ध्यातानमनस्यचअनात्मेतिमनसापृथा
गवेनचइभास्यत्वे निरस्तोऽप्यनिलयेविलीयतेस्मिन्सर्वं स्थूलमणुम्पमितिनलिप्यन्नकारणत्वं
अनपवानिरुक्तेनिर्वचनायोगोवामगोचरइत्यर्थः ॥ तेनयोवकालकपोऽइति भिन्नं त्वसर्वोदिपका
गोऽप्रविता हिमार्गोगम्यमनस्याकादृष्टापारित नअप्राप्तैवेस्तबमदंनिरपेक्षंतरेक्षित प्रत्यात्मनेनि
वर्तनमतिआ च तत्तेनामन्नतिसंपद्यते तो महत्मपतइति इत्यनु ब्रवादेवलाइत्यस्माभिमन्नवन्नपरि
हृषेहृष्यत्वाविशेषानस्मायथोक्तएव श्लोकार्थः ॥६॥

२५२

ततिम मपत्यं छित्वा किं कर्तव्यमतः आह तत इति न केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसंयोगमात्रेण कृतार्थता किं
तर्हि ततो संगानंतरं तत्पदं श्रुतिप्रसिद्धं पदं पद्यते यं तत्स्वपरिमार्गितव्यं श्रुतियुक्तिबलेन अहमेव तत्स्वरूपमिति ज्ञातव्यं
यस्मिन् पदे निर्विकल्पेन गताः प्राप्ताः संतो न निवर्तंते न पुनर्निवर्तंते न प्रत्यगात्मानं तरमाद्यं पुरुषं घटकशरीरे रूपानम
पिप्रपद्यं शरणं गतानां स्मीति भावयेत् अमनवत् एवं द्वंद्ववचनेनाकारितानां चैतन्येव चकमैमि निवर्तके प्राप्य यतः
पुरुषः यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता प्रसारं प्राप्ता अत एव
यम पि इदानीं कामम यथा मेह्यनादिनाव मंत्र संसारप्रवृत्ति प्रवृत्ते महीति चेतिर्येनेयं मद्दिर्निर्दिष्टता प्रमाणे

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुरा
णी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसं
ज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

नैव पुनर्निवर्तंते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं प्रपन्नस्य फलमाह निर्मानेति मानो हि अहंकारः मम संगश्च संगोऽस्य तस्य
स्वस्य ज्ञानाद्विकारी तस्य स्वरूपं चाहं ब्रह्मास्मीति मानो नाहंकारः मोहो विपर्ययो याभ्यां रहिता निर्मानमोहाः
जितसंगा कर्तृत्वाभिमानिताः मानं देहाभिमानिता ये ते जितसंगदोषाः अध्यात्मनित्या निष्ठावंतः आत्मध्यान
पराः इति यावत् विनिवृत्तकामाः तत्फलं वैराग्यं द्वंद्वैः सुखदुःखैः इति एतल्लक्षणः शीतोष्णादौ कामस्य तेषां विम
क्ताः अमूढाः नित्यानित्यविवेकिनः अमूढा विद्यावंतः गच्छंति तत्पदं प्राप्नुवंति नराः इति ॥ ५ ॥

कानि तानि मनःषष्ठानि तानि गृहीत्वा चायं किं करोतीत्यपेक्षायामाह श्रोत्रमिति अधिष्ठायमाधारत्वे
ति कृत्वा विषयावभासकतया शब्दादीन् उपसेवते प्रकाशयति यथा दीपः सस्फटिकाभ्यन्तरेलव
स्थानापेक्षमात्मनि विषयावभासकत्वमेव प्रभुः एवं जीवो घटाकारत्वलाभाय मनःषष्ठानी
न्द्रियाणि सूर्यादौ स्थापयन् तेन रूपेण घटावभासं स्वयमेव करोति नेत्राणीन्द्रियस्पर्शादीनि स्वभाव
स्वत्वात्तैलवर्त्यादिवदीनामयमपि ॥८॥ तमेवमुत्क्रमन्तं मनःषष्ठानीन्द्रियाणि चाधिष्ठाय तेषामुत्क्रा
मन्तो यामन्तं तेषां स्थितं तेषां भोगेन भुञ्जानं तेषां सत्वरजस्तमोगुणान्वितं तेन गुणान्वितं प्रकाश

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥ उत्क्रा
मंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं ॥ विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥११॥

मिव वा घटगमनादिना मलिनदेवमेवोत्क्रमणादिस्वरूपमपि विमूढास्तात्त्विकरूपं नानुप
श्यंति ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यंति उपाधेरेवोत्क्रमणादिकं न तु स्वहितस्यात्मन इति जानंतीत्यर्थः ॥१०॥
यतंतो ध्यानादौ लयोगिनश्चैनमात्मनि देहेऽवस्थितं विभुमसङ्गमादिहीनं स्वांशं पश्यंति य
तंतोपि अकृतात्मानश्चित्तशुद्धिरहितास्त एवाविनाशिनं न पश्यंति यतः अचेतसः अतीन्द्रियविष
षाणानुत्पादादित्यर्थः ॥११॥

मनुष्यादिसृष्ट्यां यथाभासमानोऽपीश्वरांशत्वेनेत्र ज्ञेयश्चाभिमानादिदृष्टीति संसेवहेतुत्वं संपितादिहेतुज्ञस्पसतः तव वेदहिद्रका
शे किंमितिसृष्ट्यां येत्यादि ह्येणेननद्यः स्वयंज्योतीश्वरः स्वविषयावभासने ओतीरं नरमपेक्षते दीपादिवद्यस्य
नादिर्ध्यांशं कारुद्विविधः ममैवेति यतः यस्मात् अयं ज्ञेगान्त्रश्चाशरीरं स्ववाप्नोति स्वयं इदं प्रविष्टमानंवाद्य
मः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशदित्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वरएव शरीरस्यानीतवाय यस्मात् इतो अधिष्ठाहो वधानांशं यंचः
समुच्च पार्थः कस्मिनस्वरूपः कांन्तउत्तां तो भविष्याम किस्त्वा प्रतिपन्नेप्रतिषाण्मासीतितस प्रमाणामस्त
नेतिश्रुते प्राणिधारणे नो कथितोंऽशस्वरूप एव च उक्तामानितत्पमेरेतत्स्यात् जीवलोके संसारे योजीवभूतः प्राणी
समनातनः सर्वदैकरूपोऽहमेवेति वक्तव्यायस्याः तत्र निश्चितेत्तात्र त्वत्तत्वमेवमेवं तस्मादात्मनः सर्वएवश्र
न्मेना च्यवरं गीतिवा ऋतिवस्फुलिंगन्यायेन संसममेवांशा सर्व कांक्षि भावानीः यथापि वहिरेदः परिमाणं चसर्वांतम

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥ शरीरं
यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥८॥

इत्यनेनेत्यात् क्षतिजान मेव तत्ह उमयं नन्नाणु पच्यते अमाद्ये भिन्नप्रयमस्मसु लिंगादित्यनुभयमादेश्यानातिप
वमस्मत्तमनणद्वत्समर्दो तेइति श्रुतिस्थानीयपरमाणप्रत्येव इत्यति ममैवांशाइति अंशांशिभावेन भेदा
त्नत्नमहत्वेचोप वाराहोमक्ति केप्रेयत पात्त श्रुतिः श्रुतेश्च तनात्मनशे वाणाराथमानोहस्वोपिरहपतिसमः
स्तविताए समोमशकेन समोनागेन समएवपविष्टसिलोकेर्त्रिभिच यथाचोविशुलिंगावीहरेवनतवपांशःप
केजीवापिइमेवनतश्रांशः अस्य हामाञ्च प्राणिकि तत्त्वाउनेति दृष्टाति ग्रुपितुश्रुमातस्यवकृतेन नपकेकसि
नत्रह्म भावपरिसमाभिदद्भंनानिरंशांशिकल्पनवाअप्रयागाच्च एवंजीवभूतोंऽशुरो ममैवांशाइवा
सोर्णभेदोमनः षष्ठनिवुतानिमनसमादह्योऽद्वियाणिप्रकृतिस्थानि इंद्रियाणांस्वभावाविरमपमवापेन
उदि्मतानिक वनितिविप्रलयमभाभिकातेषुसंकोचयतिनरोगतस्यवश्रुराश्या स्तत्पदस्थानानतगृहीत्वाते
यानिविषयदेशं प्रतिगारूक्तिप्रवाधनगोवुआनंकालेप्तनतरदृशांतः वायुर्गंधानिवाशयात् तांधाद्यत्रानक्रान

किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि संनिविष्ट आत्मा प्रविष्टः ॥ अतो मत्त एव लोकानां स्मृतिर्ज्ञानं च पुण्यवतां
पापिनां तु तयोरपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति न शास्त्रैर्वेदैः कर्मोपासनाज्ञानकाण्डात्मकैरहमेव वेद्य
परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृत् विद्यासंप्रदायकृत् वेदवित् वेदार्थविदहमेव वचनेन वेदान्तविद्वेदविच्चाहम्
इति निश्चितं भवति ॥१५॥ सर्वेषां तु हृदयं संस्थितं क्षराक्षराविति लोके प्रसिद्धौ द्वावेव पुरुषौ क्षरो विना-
शी च सर्वाणि भूतानि प्राणवं तस्य क्रमेण तयोः सृष्टिप्रलययोः केवलमुपाधिना समन्तु विनाशशीलो लोको वा
ब्रह्मप्रोक्तिविभमतो जललोकोऽयमः ॥ प्रदानपदेनेष्यमानेषु समस्त्यावलम्ब्य वानविन इषतीति श्च

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेद-
विदेव चाहं ॥१५॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो-
ऽक्षर उच्यते ॥१६॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय
ईश्वरः ॥१७॥

ते ॥ कूटस्थो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरेकमेजते ननामत्वं संभवात् उपाधिदोषल्ल
वशीकृतत्वाद्धर्मोत्तरत्वातिस्वरूपानन्दवतेऽस्यन्तरः ॥१६॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्य-
नित्योपाधिरुत्तमः ॥ पुरुषः योऽसौ परमात्मेत्युदाहृतः यस्मादहं योऽसौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोक-
त्रयं उत्तममध्यमाधमशरीररूपं भुवःस्वःपारूप्यति शरीरत्रयं रूपं यथा पित्रः अव्ययः सर्वं तत्त्वेन ईश्व-
रपर्मेत्वेन नीत्वयमेवावाणवीतिर्वर्धन्ते लोयतेत्र नर्थः ॥१७॥

143

१४४

कथं तर्हि सर्वावभासकत्वं लोके दृश्यते तेन दीपमहावेश्म देवस्य यदादित्यादि इति अत्राख्यायिकादेकत्वावि
ष्कारो देवनामस्य दर्शयितुं प्रथमनिरूपणं निकामं त्रैलोक्यं यस्य तेजसा दीप्यते हि प्रामुख्येन दर्शयितुं योगदृष्ट्या प्रकरणं सूचयति तेपञ्चमा
दिना तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं तत्तेजो मामकं मदीयं येन स्वयं स्वरूपस्थितिं लभते एतच्च दृष्टिविषयभूतेति भा
दि श्रुतिस्मृति एवं मननश्रद्धाभ्यासैकान्तरूपेण प्रकाशनसामर्थ्यं तद्दीपनामसवतत्त्वात् पिबामि ... जगद्
भासयते अध्यात्मादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तद्दीपमामकमेवास्यैः महत्त्वयोजनास्य ह्य ॥११॥ नन्वेवं त्वम
हि त्यादि गतं प्रकाशनसामर्थ्यं मामकं यापकपृथिव्यादिगतं तथा रसायनसामर्थ्यं मयि महोपमे वे
त्यर्थः ॥ गामाविश्य च भूतानि धारयामि ओजसा अहमेव पारयामि ओजसा बलेनान्नपानादीयस्मादि

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥१२॥ गामाविश्य च
भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा
प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥१४॥

कालमस्यान्तर्हितं दीर्घिता बलमेव अन्यैः येन द्यौरुग्रा पृथिवी दृढेति मन्त्रवर्णात् पृथिवीमिति च तथा अहमेव सोमो रसात्म
को जलात्मकः रसो जलं रसो हि रसनेन कार्येण जनो जलं मत्वा भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्णामि च रसवती पुष्टा स्वकार्य
क्षमा ओहि स्वात्मरसानुप्रवेशेन सर्वा ओषधीः पुष्णामीति शेषः ॥१३॥ अथ वैश्वानरः सन् जठरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणि
नां सर्वेषां देहमाश्रितः प्राणापानाभ्यां वायुभ्यां समायुक्तः समुद्दीपितः सन् अन्नं पचामि अन्नं भक्ष्यं दन्त च
र्व्यं पेयं लेह्यं चोष्यं तथा च भक्ष्यं भोज्यं पेयं लेह्यं गुडशर्करादि चोष्यमिति चतुर्विधं अन्नं भुक्तं पचामि देहेऽपि
तेन सर्वं ग्रसतो वाग्निर्यथा दृश्यते समदीप्येव इति भावः न देवभोक्तारो स्मान्नोऽग्निभो जनमाने सोमसत्त्वेदेवमनुभ
पमशेषं मा सर्वमिति यस्य तेन देहलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यं ॥१४॥

स॰गी॰
१४४

144

नवमेध्यायेराजसीसामसनीदेवीचेतितिस्रा। संपदस्यक्तालामहरानसीमामनुर्याभेवांतभोक्तृदेप
संपदावनरमुमात्यातेहयादप्राजापनादेवाम्यासर्वोश्रुतिमुक्तेश्रमेयम्मनमंसुण्यादिपीहतपेदे
वाःदेमदर्गायाहतयोःसुराःतिठैगाशिद्भ्यांनातप्रवांआयांतेःदमकंमयानठेत्वमुंनेसंबोधय
तासमनयात्वद्देवसंपतिमवंतहिएयंपतात्सर्वीमपदेतिदर्पेवितंश्रीभगवानुवाच।अभयंसित्वसं
भयंशुद्धेदधृष्य॰॰ वामनमंशुद्धिःचित्तनेमलत्यागतानंश्रवणादिजन्यपरोक्षानेवीचिंतिपराशिध्यय
यात्मवत्त्वधितिःप्रातिपराभुतोदेवीसंपतदानयथायाकिःतेविभागोन्नादीतांदेमेवायुंदुपति
यमःयमःश्रौतस्मार्तादिबालायामोवेदाध्ययनेतपोवस्थमाणलतातिरानेतादीवियंश्रातेवस्रय

श्रीभगवानुवाच ।। अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआ
र्जवं ।। १ ।। अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनं । दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलं ।। २ ।।
तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता ।। भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ।। ३ ।।

तस्यदेवं ।। ॰ ।। किंचअहिंसाप्राणिपीडावर्जनंसत्यमप्रियानृतवर्जितंयथाभूतार्थभाषणंअक्रोधःपरै
राकुष्टस्यापिउत्पन्नक्रोधस्योपशमनंत्यागःसर्वकर्मसंन्यासःपूर्वदानस्योक्तत्वात्शांतिरंतःकरणस्यो
पशमःअपैशुनंपरंप्रतिपरोक्षेपरदोषप्रकाशनंपैशुनंतदभावोऽपैशुनंदयाभूतेषुदुःखितेषुअलोलुप्त्वंइंद्रियाणांविषयसंनिधावविक्रि
याभावःमार्दवंमृदुताह्रीर्लज्जाअचापलंप्रयोजनंविनावाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वंकिंचते
जःप्रागल्भ्यंनतुत्वग्गतादीप्तिःक्षमाआक्रुष्टस्यताडितस्यवाअंतर्विक्रियानुत्पत्तिःविपत्तौउत्पन्नायांविक्रिया
ऽकरणंप्रणमनस्यक्रोधोत्पत्तौतदुपशमनंक्षमाइतिक्षमाक्रोधयोर्भेदःधृतिःदेहेंद्रियेष्ववसादंप्राप्तेषुतदुत्तंभकोंऽतःकरणवृत्तिविशेषः
तंमृज्जलाभ्यांकायशुद्धिःबाह्यंआंतरंमनोबुद्ध्योःनैर्मल्यंमायारागादिकालुष्याभावःएवंशौचंद्विविधंअद्रोहःपरजिघांसा
द्विविधंअद्रोहःपरजिघांसाभावःनातिमानितातिमानोत्यर्थमात्मनिपूज्यताभावःतदभावोनातिमानितादेवीसंपदमभिजातस्य

यस्मादिति तदुपाधित्वं तीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहं अतोऽक्षरादपि चेति चशब्दात्तत्कार्यादपि उत्कृष्टतमः तेऽतः ऐ
वरूपाउपमेः उत्कृष्टलडपदितो ऽज्ञो वेश्रुतनलाततो ऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिस्तंतन्मात्ततोऽप्युत्कृष्टतमो
ऽनुपाधि श्रुतानां तु करूपत्वात् अतस्तत्र पुंसः स्पष्टः ॥१८॥ एतद्विज्ञानफलमभिदधत् स्तौति य इत्यादि मामिति असं
मूढः सम्यक् पुरुषोत्तमत्वं संशयविपर्ययादिहीनः सएव सर्ववित् एवं मां पुरुषोत्तमं जानाति तज्ञः स च मां सर्व
भावेन सर्वात्मना सर्वप्रकारैर्भजति ॥१९॥ अस्मिन्नध्याये भगवज्ज्ञानं तज्ज्ञानेनोत्तमफलं मुक्त्वा येदानीं तत्स्तौति
इतिपनतगुह्यतमं शास्त्रमिति रहस्यशास्त्रं च पिरथमहाध्यायोक्तस्य शास्त्रेणायि अस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य अ

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥ यो मामे
वमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमि
दमुक्तं मयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

र्थप्रदर्शनात् ॥ इदमपि गुह्यतमं शास्त्रं अद्वैतार्थकारणानि भगवान् सारतत्त्वं तस्मान्निरूपणं भगवतो विभक्तेयः
यस्तं वेद स वेदवित् वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितो ऽति इदं मया उक्तमिति । न घति
नमन रहस्यं बुद्ध्वा बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् ॥ अन्यथा विद्वत्ताविन्ता कृतकृत्यता सर्वैर्हि कृतैः परमात्मावाप्ति
पर्यन्तं नैव कृत्स्नप्रवृत्त्यर्थं समाप्तं स्यात् भवतीत्यतः परं कर्त्तव्यं अवशिष्यते इत्यर्थः ॥२०॥ इति नैलकं
ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भगवद्गीतार्थप्रकाशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

भ॰ गी॰
१४५

असद्ग्राहान् अशुभकर्मणि निर्बन्धान् अनेकायस्मिद्धादिसाधकेष्वसमीचीनेषु ग्राहाः निर्बन्धास्तानभि-
निवेशान् गृहीत्वा अशुचिव्रताः मद्यमांसादिस्पृष्टत्वादिव्रतानि नियमविशेषा येषां ते तेन प्रभूताः
सन्तः क्षुद्रमार्गे प्रवर्तन्ते न प्रवर्तन्ते ज्ञानात् तन्वयापेति संबन्धः ॥ १० ॥ चिन्तायोगाद्येमविषयां प्रलयान्ताः
मरणमेव परिमातुमशक्यां देहपातान्ताम् कामोपभोगपरमा एव परमपुरुषार्थ इति नान्यदस्तीति निश्चिता निश्चयवन्तः त-
था इत्वारिस्पासंसत्रे चैतन्यविशिष्टकामः भ्रुहदः कामपवेकेः भ्रहष्टश्चेइति च ॥ ११ ॥ अन्यायेनपरं

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥ १३ ॥ असौ
मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आ-
ढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

वचनादिष्वर्थसंचयान् धनराशीन् ईहन्ते लिप्सन्ते आशापाशान् विवृणोति इदमद्येति ॥ १३ ॥ क्रोध-
परायणत्वं कामपरायणत्वं च स्पष्टयति राभ्यामदोभ्यामाह असावितिई श्वरः समर्थः सर्वेषां निय-
न्ता सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः बलवान् विषयोपभोगसमर्थः सुखएवसुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो धनी
अभिजनवान् कुलीनः एता लीला अविवेकेन मोहिता अविवेकं प्रापिता ॥ १५ ॥ ॥ ॥

१४५

अथेदानीं रजस्तमोमयीमासुरीं संपदमुच्यते दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पः धनविद्यादिनिमित्त उत्सेकः अभिमा-
नः ॥ आत्मनि महत्त्वबुद्धिः क्रोधः पारुष्यं निष्ठुरभाषणं अज्ञानं अविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः ए-
ते आसुरीं संपदमभिलक्ष्य जातस्य भवंति हे पार्थ ॥ ४ ॥ अनयोः संपदोः कार्यमाह दैवीति दैवी सर्वा (?) अ-
र्जुनस्य शंका किमहमासुर्यां संपदि जातोऽस्मि इति तामपनुदन्निति मा शुचः इति ॥ ५ ॥ द्वाविति सर्गौ भू-
तानां स्वभावौ मे मह चनात (?) ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः धर्मं अधर्मं च शौ-
चादि तत्त्वज्ञानं न विदितावंतः (?) ॥ ७ ॥ असत्यं सत्यवर्जितं जगन्मिथ्या जातं तथा प्रतिष्ठारहितं धर्माधर्मव्यवस्था प्रति-

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीं ॥ ४ ॥ दैवी सं-
पद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता ॥ मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ
लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च ज-
ना न विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरन-
ीश्वरं ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्र-
भवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

ष्ठा नास्ति मर्यादा तं अनीश्वरं अनियंतृकं आहुः अपरस्परसंभूतं परस्परतः स्त्रीपुरुषयोः संयोगात् संभूतं किं अन्यत् कामहैतुकं
कामरूपं कारणं न तु धर्माधर्मौ तद्धेतुकं जगत्संजातं किमन्यत्कारणं कि-
ं विधिविपरीतपि एते बाउत (?) आते कित सर्वं काम हेतुकं लोके सयोनिसृष्टौ भावः कामस्य हेतुक इत्यर्थः स्वभावा
देव जगत् जायते न तत् इच्छा इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनं अवष्टभ्य आलंब्य नष्टा-
त्मानः नष्टस्वभावाः कोदिव संबंध (?) अल्पबुद्धयः प्रभवंति उग्रकर्माणः हिंस्राः अहिताः शत्रवः जगतः

भ॰ गी॰
१४०

आसुरीयोनिप्राप्तेश्च फलमाह ॥ आसुरीमिति ॥ अधमां नारकीं तिर्यक्स्थावरादिरूपां वा ॥२०॥ मेतेष
मासुर्याः संपतेराह त्रिविधमिति ॥२१॥ कामादिपरित्यागे किं स्यादत आह एतैरिति तमोद्वारैः ॥ तम
सो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः ॥ सन्नात्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादि
कमाचरति ततश्च परां गतिं मोक्षं याति तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥२२॥ न केवलं कष्टतप

146

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिं
२०॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्र
यं त्यजेत् ॥२१॥ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो या
ति परां गतिं ॥२२॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न
परां गतिं ॥२३॥

स्वैवं कामादित्यागमात्रेणाकृतार्थ इव भवतीत्यतो माह य इति शास्त्रविधिं शास्त्रेण इष्टसाधनत्वा
निष्टसाधनत्वाभ्यां ज्ञापितं ब्रह्मणेन शेतनमनुष्ठेयं वेदादिना विहितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहि
तमकरणेन निषिद्धमाचरणेन चोत्सृज्य यो वर्तते कामकारतः स्वच्छंदतः स सिद्धिं चित्तशुद्धिं न
सुखं वैराग्यादि न तिलांतरमपि परां गतिं मोक्षं च नावाप्नोतीति ॥२३॥ ॥ १४०

अनेकताश्लिपर्वचिंतनीयं यस्य तत अनेकं बहुप्रवि विषयेषु प्रवृत्तो मोहजालं ग्रं चित्तं येषां ते अनेकचित्ताः ॥ ते चैव वि-
भ्रांताश्च किंचिदमादेशापनोदमिदमादेशापनोदमिति निविशेषणं भ्रांत्याकुलाः अनेकचित्तविभ्रांताः
मोहो सत्त्वेपि सद्बुद्धिः तदेव जालं तेन आवृताः ॥ अतएव प्रसक्ताः प्रकर्षेण लग्नाः ॥ अशुचौ विष्ठामूत्रादिमये ॥ १६ ॥ आ-
त्मनैवात्मानं मन्यंते ते आत्मसंभाविताः स्तब्धाः ॥ अप्रणताः ॥ धननिमित्तो मानो गर्वो मदो धनतात्म्यां अ-
न्विताः ॥ धनमानमदान्विताः नाममात्रेण यज्ञैः ते दंभेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तविधिरहितं यज-
न सम्यक् त्विक्पत्न्यादिक्षुण्णादिरहितं यजंते ॥ १७ ॥ अहंकारो हमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः बलं शरीरं जातिधनाभि-

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरके ऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्म-
संभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥ अहंका-
रं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतो ऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः
क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

जनाभिमानं च दर्पं परधर्षणं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मां सर्वदेहेषु आविष्टं आत्मदेहे स्वदेहे परदेहे नर्कर्ष-
यंतः ॥ शरीरं स्थित्वा ज्ञात्वा मम चेतनस्य मां चैव तान् शरीरस्थत्वान्निष्कासरंति अपाति निवसमानेन द्विष-
परदेहे चोरस्मादिना प्रद्विषंतः ॥ अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु दोषमादिष्ट्वा अस्तकमादिलक्षणं दोषमारो-
पयंतः ॥ १८ ॥ तेषां फलमाह तानिति सर्वभूतसमाप्ययरहान् ॥ वेदोक्तमार्गलंघनात्तिवान्नमुजाः हृकनरन-
अहं मनुष्याणां तनुरहनो योनसमेव गाम्भस्यान् ॥ सर्वं पूर्वतस्का शंतेन तेषां बलात्कुर्वे कितद् नहरं पंचसंवपा

भ.गी.
१४८

147

एवं प्रश्नः ॥ एवं पृष्टः सन्नर्जुनेन श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधेति द्वाभ्याम् ॥ प्राग्भवीयधर्माधर्मादितो
जाता स्वभावजा यदि प्राग्भवीयसात्त्विकी देवतापूजादिधर्मसंस्कारेणानुष्ठितस्तर्हि तत्संस्कारात्सात्त्विकी श्रद्धा
भवति यदि राजसी धर्मादि प्रजानुरूपस्तर्हि राजसी यदि तामसी भूतप्रेतादि पूजा तर्हि तामसी श्रद्धा भव
ति एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनो देहाभिमानवतो भवति तां मया आख्यास्यमानां शृणु ॥ २ ॥ ननु श्रद्धेति
ध्यते ॥ इत्याशंक्याह सत्त्वेति प्राक्तनसंस्कारोपेतं यदन्तःकरणं सत्त्वं तदनुरूपा सर्वस्य राजसत्त्वादि
सात्त्विकादिरूपदेवतादि पूजासु फलाय तत्र तद्भावनिष्ठा या श्रद्धा सा भवति ॥ तथायं पुरुषोपि श्रद्धामयः

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥ सात्त्विकी राजसी चैव ताम
सी चेति तां शृणु ॥ २ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव
सः ॥ ३ ॥

श्रद्धाप्रधानो यो यच्छ्रद्धो यो यया श्रद्धया युक्तः स एव स इति सात्त्विकश्रद्धया युक्तः सात्त्विकः
एवं राजस्या राजसस्तामस्या तामस इति एवं सति यदि ज्ञानमुपभक्त पूर्वं प्राप्य सात्त्विकदेवबलान्यत्तेन
हि सात्त्विके पुंडरीक मिवदेवा अनुग्रहं तिनिलके यत्प्राग्निसितमपि देवमभ्यापनेदेति यदि स्वेन
मंत्रं तत्र आदि ना सिद्धं पूर्वं वा सर्वा व जायते तदिष्टं मन्यते तत्र हीन यत्तत्पदानुग्रहं तितास्य कामके
वते निमकर्मतामाजे देवमपनेनुमहाति नहि देवतापरायीय तेवानु शंके तयाहित्यप्रेतः पितामसु
हुवमावामधिष्ठिते सर्वेयमें ताकामनमस्यापिं वृष्ट्रयामेति समन्येत दांत पिलरिषे न तत्र हि योगा

दीपिका टीका ... १४८

यस्मात् तदा स्त्यानितगः ॥ सूर्यादिकेत्र यंनाम्नोनिलस्मानेतेव सूर्यादिकामस्य स्यात्समेवप्रमाणंकिंकार्यकिंनका
येमिहनस्या अवस्थायां एवं तत्त्वाशनत्र इंदकतेषां मिदंनकतेवमिति शब्दानेवेदाज्ञानत्रयंनिधानंच तद्दलैदं
तत्रतिसमानंसूत्रितेत्रायकरणेऽयंवेशयस्तत्स्मोरिमाणये मिदंकआदिकंअत्र्यमानेजस्महस्मादिकवरोऽयंवे
यत्नत्वरिहाराणेमिदंवा स्वस्थमेषादिसूत्रवद्भा प्रायश्चित्तेशान्त्रेचाविधानेचतास्यांसूर्ककमेरहमनुष्यलोकेष
तेमरेसितेकालेनकृमेस्वल्पकारेहयोपितुमिदेशकेतदेवंशास्त्रानुवर्तितपर्वाचतत्सूर्यादिवंनाव्यवस्थिति
मिदं ॥ २४ ॥ इतिगेनलकंदोयमीयमपर्वेणिगीतानाशं प्रकाशेशोधरशोभाय ॥ २५ ॥ तस्मात् अस्यप्रमाणांतरेतिप्रश्नेविज

तस्मात्त्वास्यप्रमाणांतरेकायांकायंवानस्थितो ॥ नानाशास्त्रेविधानेतंकमेकतेमिराहेसि ॥ २६ ॥ इ
ति श्रीमगवद्धोमहप्रणिपत्यनेन्सेविषयं ॥ श्री ३ श्रीशान्तिनंतार्देवाह २ संप्रदि श्रीमानामवे ३ णि
अथय ॥ २५ ॥ श्र त३ चा ॥ यशाह्यानपिसुलस्यायंते नेश्रयाम्बिताः तेषांनिष्ठातकाकृस्वस्तवमाहे
रजस्तमः ॥ १ ॥

सूत्रलभाकेनवायत्रतिपेपुरुषाः ॥ शास्त्रविधिशास्त्रपदेनाचकृतिसत्त्वित्तिसिद्धाचारकु
सूपलभ्याकंनचावयत्रतिपेपुरुषाः ॥ [illegible] ॥ तत्रयोविधिर्विधेयोयेनदुस्स्वस्थमेकोमनापरिलक्ष्यजनेतम्जययेतेन
नाचारायहएतेसर्वेपायमेमप्रमाणान्वात ॥ तत्रयोविधिविधेयोयेन [illegible] पानकाद्देवस्नानपानमारत्वाह्वपरिव
तकोपादेतमपिताहतेपकृपानमपितात्कतेषांकृतमाताशाताप्यपिकोपेचस्नानपानाभाइ [illegible] ॥ सेतः तेषांगेन
योमहदितिएमकमस्यादेतत्सेवनाइरोमिहपालमवयंग्राह्यमोतिहदतरथा अरुपान्विताः ॥ रजः राजसीवातेषांनिष्ठाशास्त्र
ष्ठाद्ध्येकाकीरथीकिंमनंसानिकीकापिश्रकेपमरूपिकांदशेनातंकिंरजः राजसीवातेषांनिष्ठाशास्त्रा
निकमेएकामकारत्रपत्वात ॥ अहो इतिप्रश्नेकितमः ॥ तामसीवासानिष्ठारोगरजनयोरिवासस्तीया
अनुलमहनवकुर्दविषयाद्भुतायाः दृष्टानामदर्शितुभावमहद्भावकराद्दर्शनादेवअरुपावनपादेवादीन ॥
यजेतइमूके तेषांपितिमोतपवहृद्वावहाताठाय ॥ श्रीविशेतेकिंतकामसत्ताहिराकायाप्रयोगात ।

148

अत्र जीवनं सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः एतेषां विव
र्धनाः ॥ हृद्रिकवाले अत्र सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवंतः स्थि
राः ॥ देहे स्थायीन चिरकालस्थायिनः ॥ हृद्याः हृष्टमात्रा एव हृदयप्रियाः ॥ आहाराः भक्ष्यभोज्यादयः सा
त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्विति अतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते अतिकटु निंबादि अत्यम्ल अतिलवणमत्युष्णं अति
तीक्ष्णमरीचादिः ॥ अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कंगुकोद्रवादिः विदाही संतापकः सर्षपादिः ...

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रि
याः ॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामय
प्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं
अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥
अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ॥ १२ ॥

सं आमयो व्याधिस्तेषां प्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामे प्रहरात्प्राक् पक्वं तेनैव तल्लकां गतमित्यर्थः सा
तयाममर्द्धपक्वं निर्वीर्यमुपगतं ॥ सैन्धवालकादिति भावः गतरसं रसविमुक्तं पूतिदुर्गंधि पर्युषितं
पक्वं सद्रात्र्यंतरितं उच्छिष्टं अमेध्यं यज्ञानर्हं भोजनं अत्र तामसप्रियं ॥ १० ॥ यज्ञत्रैविध्यमाह ॥ अफ
लेति विधिदृष्टः अवश्यकर्तया विहितः ॥ यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानमेवकार्यं न फलं साध्यमिति मनः
समाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्विकः ॥ ११ ॥ राजसं यज्ञमाह अभिसंधायेति ॥ १२ ॥ १४५

पतदेवे कल्पनेयसमानस्मानसामिकादयो देवादी नेषयमेनेते इत्यायजानत इतियजीतेखुजा पंति ॥६॥ सामानिका नादेते
भमसिविश्स्याह ॥ अथ्यारये नित्तेस्ता संवेदयंदत सिद्योंथ नाको लिलायामा मैनविहितेस्ताएं समांसदेमेन स्यास्य
णालो हिता दिनावा देवता संतपीणगया त्मके ढोजनता ॥ तेपत्ता ध्यतेमानानास्तरनि सुषांप्तिदयीतिहृयाः सं
वध ॥ दंमोथमिथ्वजितंत्र अहंकारः ॥ स्त्रिमिन्नजितातुहिः तयासंयुक्ताः कामरागेण विषया सिलाषः व
सेसाहसेताभिविषयसाथ नेउसानः ॥ ता भ्वां अन्नितो ॥५॥ कवैयेतः कुसनुर्वेतः मूतशामंका

यन्नंते सामानिकादेवान पत्नरन्तां विराजमानाः ॥ प्रेतान्त ग एवं स्थान्य यजेतेता समसाजेताः
श्रयणस्त्र विहितंचेरंत पंते एतथो जनाः ॥ दं आहंकार संयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥५॥
कयेयंतः शरीरस्यं भूत ग्रामम चेतसः ॥ कांचेवांतः शरीरस्यंता निष्पामस्तरनि सुयान ॥६॥
आहारस्वाप सर्वे सामि विषो भवतिप्रिय ॥ यहत्तामपत्तपाहानंतेवाभेद मिमसुयए ॥७॥

रागसंभहंस्वैवत सेवामतःा ॥ सांचेवांतः शरीरस्यं भोकृवेयाण शरीरांतस्थं तां परमेश्वरं वा भोगस्य
शरीरस्य कृशीकरणेनम दत्तालं हततेनवा कृशी कुर्वेतः ॥ तान्विधासुरानिश्चयान ॥८॥ श्रुत्वसा
निका नो ग्रहस्रणाध्यहारपत्न तर्कोदा वानं पयोमूढा यंता जसतामसानां च जैनाद्दीचेतेषु प्रमेकं ते
विथ्यंविपो पंतनत्ता पिमक्षः ते विथ्यं ग्राराप ते विथ्यं च प्रगेरोके आहाराही नांते विथ्य प्रतिसा
एवं कमाह ॥ आहारविलित्तिग्राहिपतरन्त्यारसे ते गंतः ॥ परंमोयेपणदशे स्यहः न त्यापिकाचिके

दातव्यमेवेति बुध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते ननु फलमुद्दिश्य दीयते कस्मै अनुपकारिणे प्रत्युपकारा
समर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ प्रदीयते तत्सात्त्विकमिति स्मृतं बुधैः॥ यच्च दानं पात्रसम्
षडंगवेदविदे सात्त्विकमिति योजनाश्रुतमन्त्रश्रोत्रियादानशौण्डः॥ कथमिति स्मृतम्॥ प्रदेयद्रव्यवाची
द्वितीयो दानं॥ तत्संप्रदाने चतुर्थ्यपेक्षिता तेन भावप्रत्ययः॥ न्यायात् सात्त्ववाचीति तत्र सम्
नेष्टुन च तत्र संपेटाकमेण्णायमभिप्रेतिसंसंप्रदानमिति पदेऽभिषिकाः॥ संप्रदानसंज्ञया चाप्रयुक्त

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं॥२०॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं॥२१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं॥२२॥

149

मे विभक्तभावेनाप्रवृत्तेः॥ तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमीति वा पात्रशब्दस्य च तच्चतुर्थीयमिति वा
कल्पनं मुख्यमेव दानशब्दस्य तथा च देशकालानुपकारित्वविशिष्टेन दानमिमेयकाकोटिः
पात्रे दानमित्यपरा उभयत्र समुच्चयेन महानयत्न इति भावः॥२०॥ परिक्लिष्टं कथमेतावद्द्रव्य
व्ययः॥ कर्तव्यमित्याकुलतां प्राप्तं यथा स्यात्तथा दीयते इति क्रियाविशेषणं॥२१॥ असत्कृतं
प्रियभाषणादिरहितं॥ प्रक्षालनादिभूनामसत्कारसहितं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं दानं प्रदेयादि
रूपमीदृ॥२२॥ १५

[illegible] ॥१८॥

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं असृष्टं अदत्तं अन्नं यस्मिन् न असृष्टान्नं ॥१३॥ देवाः विष्णवाद्याः द्विजाः ब्राह्मणाः
गुरवो मातापित्राद्याः चाचार्यादयः प्राज्ञास्तत्त्वनिष्ठाः तेषां पूजनं आर्जवं अकौटिल्यं ॥१४॥ प्रियं च तत् हितं च प्रिय॥
हितं श्रवणकाले प्रियं परिणामे सुखावहमित्यर्थः ॥१५॥ मनः प्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं सौम्यत्वं परहितैषि-
त्वं मौनं वाक्संयम ॥ आत्मविनिग्रहः मनोनिरोधः ॥ भावसंशुद्धिः परैः सह व्यवहारकाले मायाराहित्यं

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥ देवद्विज
गुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥ अनुद्वेगकरं वा
क्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं
मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्
त्रिविधं नरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ॥१७॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन
चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं ॥१८॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं ॥१९॥

इत्येवं प्रकारेण अनुद्वेगकरादिकं यन्मानसं तप उच्यते ॥१६॥ त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैः अ
वहितैः ॥१७॥ अवहितैः ॥१७॥ सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्पूजा मानः ॥ अभ्युत्थानाभिवादनादिः
कायिकी पूजा लाभादिः तदर्थं दंभेन च यत्तपः क्रियते तत् राजसं चलं विनाशि अफलं वा अनिश्चितफलं

[illegible] ॥

भ॰गी॰
१५२

150

ओमिति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्येन यज्ञादौ विनियोगमुक्त्वा तदिति नाम्नो निष्कामकर्मसु
मुक्तकर्मसु विनियोगं दर्शयति तदिति मोक्षकांक्षिभिः ॥ फलमनभिसंधाय यविविक्रियाः यज्ञतपःक्रि
याः दानक्रियाश्च विविधास्तदिति उच्चार्य ननु फलं चेन्नाभिसंधीयते तर्हि किमभिसंधाय क्रियन्ते इत्याकांक्षा
यामाह मोक्षकांक्षिभिः क्रियन्ते इति सर्वाः क्रियाः सदितिनामसंबंधान्निःक्रियन्ते तथा याः बंधनादि मोक्षमाकांक्षद्भिः
चित्तशुद्ध्याज्ञानद्वारेण तत्त्वज्ञानेन तच्छ्रुतिसमर्पितेन तत्कालं हि सर्वाः ॥ सदुपायनफल

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षि
भिः ॥२५॥

क्रियाः ॥ ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुध्या क्रियन्ते तथा समस्तानि मीत्यर्थः एवं तदेव हि मुक्तानां सद्भावविकंप्रो
क्तं तदेव समस्तमन्यसत्त्रेणाविधीयत इति प्रसिद्धः फलमनभिसंधायेति सानिध्यात् दिष्टमप्यस्मा
मर्थसिद्धमभिसंधायेति लभ्यते तेन फलमनभिसंधाय तदित्यभिसंधाय क्रियाः प्रवर्तन्त इत्यन्वयाभि
सत्स्वप्रवर्तन्ते हि तिब्रह्माभिधानमुद्दार्थेति माक्षेपितुदाहृतेति पूर्वश्लोके तत्क्रियानुवृत्त्याद्यज्ञ
सत्स्वभावः तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यते इति दिक् ॥२५॥ १५२
नमस्कृत्य मित्राय योगेश्वराय ... ब्रह्मानुसंधानार्थं तत्सदिति

ॐतत्सदित्यस्य विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां सद्भावे इति सद्भावे इति सद्भावे अस्तित्वे सा
धुभावे च सम्यक्त्वे च सच्छब्दः ॥ साहित्यं कर्मणि तु प्रशस्ते कर्मणि मङ्गल्ये विवाहादौ सच्छब्दो विनियुज्यते इति सच्छब्दः प्रयुज्य
ते अस्तिके ॥२६॥ किंच यज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सा हि तत्सदित्युच्यते तदर्थीयं ब्रह्मार्थीयं कर्म तदर्थीयप
रमेश्वरप्रीत्यर्थं कृतं कर्म साहित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोकेन तदेवं असात्विकं त्रिगुणं वायुक्ता
दिकं श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणो नाम्ना मिथ्या तत्र यो व्याख्यातः सात्विकं संपूर्णं च सफलं भवति ॥२७॥ सर्वत्र च श्रद्धै

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥ यज्ञे
तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥ अश्रद्ध
या हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥ इति श्रीभगवद्गीता
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

वसाद्गुण्ये हेतुरित्याह अश्रद्धयेति हुतं होमः दत्तं दानं तपः ॥ तप्तं अनुष्ठितं कृतं अन्यदपि स्तुत्यादि
यद्विहितं कर्म तन्नाम असदित्युच्यते तत्सर्वं असत् ॥ अभाववन्मिथ्या च्यते फलं यस्मात् तत्फलं न तत् ॥ प्र
त्यमिति नापरलोके नोपभुज्यते इह अस्मिन् लोके वा नैवानुपभुज्यते न यशः श्लाघ्यं देवलानिकोऽस्माते ॥
वहिरङ्गकार्मेः ?? गुणोपेतिभावः ॥२८॥ इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे गीतार्थप्रकाशे सप्तदशोऽध्यायः
१२

भ.गी. १५३ इदमेव पूर्वं तत्र च यस्मात् त्याज्यमिति एके मुमुक्षवः ॥ मनीषिणोपि मनोनियमनसमर्थाः ॥ परमात्मनिष्ठत्वेन
विविदिषायां तद्देहप्रवृत्तेः ॥ यागादिकं वेदोक्तं तत्त्याज्यमिति नकर्म त्याज्यमिति प्राहुः ॥ अपरे तु विविदिषा
र्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति चात्मज्ञानं अन्तर्गतया चारविधिया ॥ अतस्य उपलम्भेन न कर्मणा ज्ञान
प्रत्ययापनेन त्यागो नैवेति अमलत्वमात्मनः कुर्वन्नेव हि कर्माणि जिज्ञासुर्विवेकनिष्ठः समाश्रयाः ॥ अ
विरुद्धियया नैव तन्मात्रहृदयं विद्ध्यां नः कर्म मत्प्रवृत्तिकारणं ज्ञानस्य नष्टत्वात् ॥ अतः सिद्धम् एवमात्र

152

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥ नि
श्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

इति तन्मतिं कर्मविधिविवादं नत्या गादिविधिवाक्यप्रवर्तनेषु यथाकर्तव्यं कर्मणि फलत्यजे योगः कर्मनिष्ठत्वाद्
भावितिनिश्चयमिति तत्र कर्मणां त्यागः त्यागविप्रतिपत्तौ सत्यं प्रथमं त्यागे विषये मे सद्
वाक्यं शृणु हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र त्यागस्त्रिविधः ॥ सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः
परिकीर्तितः ॥ ज्ञानपूर्वकवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः ॥ आयासभयात् त्यागो राजसः
मोहात् त्यागस्तामसः इति तत्र मोक्षहेतुत्वात्त्यागे निश्चये न विचारणीयं इत्यर्थः ॥४॥ ॥राम॥ १५३

॥ ॥

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानामिति काम्यानां संन्यासस्त्यागतः ॥ अश्वमेधपुत्रकामेष्ट्यादीनां ननु फलसकाम
नाविधानात् ॥ सर्वेषामपि कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं काम्यमेवेति नित्यादीनां काम्यविषमन्येः स्यागः स्यादि
तिसिद्धांतः समीहितमित्यादिवाक्यात् सर्वेति सर्वेषां नित्यनैमित्तिकानां काम्यानां कर्मणां फलमात्रत्यागमेव त्या
गं विचक्षणाः ॥ प्राहुरनेन स्वरूपेण त्यागं प्राहुरतोऽनत्वदिष्टः संन्यासः शिष्टतोऽस्य चः ॥ अयमभिप्रायः यद्यपि स
र्वासन्न्यासस्य गयाद्यैतन्निष्टतमेव हनतः न चापि समावेशन्याय हाकायदेशे शुभेच्छा दाम्न्या स्याहाभवतोति नकार
णनाशानिकादिभेदेनभिन्नतानेकस्मिन्सात्विकयानमस्तामसभेदेन त्रैविध्यत्रिविधस्य हाप्रथानन्तं च
दुर्धीरनचाविरक्तोः श्रद्धया नष्टस्वकर्मकमिरं दृष्टिनिलंपद्वीनोऽरण्यं तत्परोऽकंवा तिकाचार्यैः ॥ प्रमादि

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

नोवहिश्चिता ॥ मित्रनाः कलहोत्सुकाः मत्साहितेनापिदुःसंगते देवसंदृष्टितामग्याः इतिनस्मादविरक्त
कतसन्न्यासोहतपानिष्कामकर्माचरणमेव श्रेयस्त्यागश्चेन भगवता काम्यकर्मत्यागः ॥ सन्न्यासते
नामिमादिकर्मणां फलानभिसंधानेच त्यागमेन लक्षणं इति तस्मादश्रद्धया कृतं ॥ सत्सन्न्यासोप्यसे
वेति सन्न्यासाहुस्त्यागः ॥ त्यागनमितिमतः स्वफलंसंहातुं न समर्थ इति पुनः मन्यकर्मभावनाश्रमं श्रद्धयाकृ
तं सर्वकर्मफलतिथनु निमानाक्रमेव यदिवा योगात्काम्यानां नित्यरूपतोऽपि त्यागः ॥ प्रबोधक्यं ॥ सर्वेषां
कर्मणां फलानां त्यागं इत्यत्र तरहेत्वं इति ब्रह्मात्मानं प्रति हृदयस्थ प्रत्यगात्मनि नद्दृष्टिमात्रस्त्रोक्तेन परोक्षनकमः

सटी॰ १५७ 153

प्राक्प्रतिज्ञातेनसम्यग्विधिप्रमादरहितेयतनेसेवितत्वं हः॥ इत्येकपदलङ्घवेलन्दुल्यर्थः॥ यस्माद्विशुद्धस
त्त्वहेतोः नियतस्य नित्यस्य कर्मणः॥ संन्यासः स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न घटते अतस्तस्य
मुक्तोपलत्वात् एवं सति यो मोहादज्ञानात् तस्य नियतस्य कर्मणः॥ परित्यागः स तामसः परिकीर्ति
तः॥ आवश्यकत्वं न जानातीति विमतिबिधानात्॥७॥ एवं तामसमुपपाद्य राजसं त्यागमाह॥ दुःखमि
ति दुःखरूपमेवेदं कर्मेति मत्वा कायक्लेशभयात्त्यजेत्॥ स प्रमादत्वात् तस्मादेव हेतोः॥ राजसं
त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तशुद्धिमोक्षं नैव लभेत॥८॥ एवं ह्यसात्त्विकत्वात्तामसरा
जसौ न त्यागावेव न त्यागौ तत्त्वतो न समपाठ तामसराजसयोरसंभवस्मात् भगवतैव मोहात्तस्य परित्याग इति काय

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः॥७॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्॥ स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन॥ संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥९॥

क्लेशभयात्त्यजेदिति सुवचनात्तत एवं संभवति स्वकरोति चेति विप्रतिषेधात्॥ यदि करोति
नैव संगः॥ यदि न करोति नैव करोति एवं कायक्लेशाद्बिभेति नैव करोति यदि करोति नैव का
यक्लेशाद्बिभेति तस्मात्करोति॥ कायक्लेशाद्बिभेति चेति विप्रतिषिद्धम् अतस्तामसराजसयोरसंभवा
त्त्यागयोरसंभवात्तेनैकः सात्त्विकस्य सम्यक्त्यागः॥ संभवति यथा कुसुमादिश्चेत
तेहिं अविवेकिनां प्रतीतिः एवात्मनि ईश्वरार्पणेन विवेकिनां कर्तृत्वं प्रति
तिनतः एवाहमिति न वस्तुतः इति वक्तुं सांख्यं एवं च कर्तृत्वाभिमाने च सम्भूनः प्रमादः प्रतीतितः॥ कर्तृत्वमेव न तु
त्त्वतः॥ संभवन्समुत्पन्नोपि सात्त्विकस्त्याग इति मेव समुत्पन्नोपि कार्ये हेतुमपश्यन्नसमाह कार्यमित्येवकार्ये १५७

सूरी कयहन्नाए नमागमहरूपकपना मामकयमर मनतममाणपवंतुममम्मस तिपडेहे तिपक्तादिकं कमेए
म्माइं किं तकार्यमेव विधियरहीतेन प्रसाप्रवर्त्तं अनुष्ठेयमेव वर्त्तत ॥ अकरणे प्रत्यवाय अवगणत्व
कारी हेत्वर्थः ॥ यस्मात्तं पत्तेयदानं तपसेवमनोविघ्नं निष्कासार्ण्णं इमादि दिक्षापोपावना निवितसेव्य का
नितयाच स्थानित्रयाय मंसांवायमेयपन्नेदानमिति प्रथमस्तायपवादिनोद्याद्व्रह्मचर्यं वा यंकुलवासीत
नीयसर्वं पनेगुणवतोभवं तीतिपक्षादीनां रहस्यमांएं तयसेवनस्थपमे स्थानं चायं कुलवाससरावं
स्सचारिय मंस्यचपावनत्वं दर्शयति अज्ञापि पदानमाह नाररहस्यधर्मो सेया ॥ न परे निवाए ग्रत्यथमं

पत्तेयदाननयः कर्मनन्नाइंपकायेमेवत्त ॥ पत्तेयदानं तपसेवपावनानिमनोविग्घं ॥५॥ प
तानिपितकमोरिसंगंपकापलानि च ॥ कलेवानोनिमपायेनिश्चित्तमतमनतमं ॥६॥

परिहेषाकमैतिउस्सचारियमोवते ॥५॥ एवंन्नागाप तम्नुन्नासेत्ते कान्प्रय मेसा मिमतंत्यागाम
गंसमुद्रयपतंदर्शयति अपिशाहूपवसाहाधेः पत्तसेवकमोपिपत्तदानतपोहिसेगंत्यकाग्रहमे
नेषाकतोमयावरणमेतानिकतेआनोतिमिमानेवघोवाकिं घण्णाहति मितेत्यक्तापतेरनुष्ठिते
रहस्येवाचित्तशुद्धिवाज्ञानेवाप्रस्मामोतिफलानितिकावकारदेशामकरणेसमप्रायवाघो
भोविष्यतोमेतसमिसंपितम्काववस्यनिष्ठवदसेगावभावेनशुद्धेवाणकेतेवानिरतिपवंप्रकारमे
ममममतेउनमंपूर्वमतानन ॥ अहंतर्चेरिकदंतानुमिमानत्रूपणमेतानग्रत्यवायान्मदभयाबकमेनु
ष्ठानेविदितंस्ववतेनदमावादसंगतत्वापरोतकमेएत्याग ॥ तदूपणानपराइतिभेदः ॥९॥

भ.गी.
४४

154

एवं समुच्छिन्ने सात्विकत्यागमलकामुच्छेनमाह नद्वेष्टीति सत्वेन समाविष्टो व्याप्तः सत्वसमाविष्टो मुमुक्षुः सात्वि
कत्यागी स्यात्मायीत्यर्थः ॥ अकुशलं अशुभमनिष्टं कर्म त्रिविधं नत्यानं चतुर्वर्गानुशासितं मिलाहे नतोहि ॥ अथवा स
त्वं नद्वेष्टि कुशले मिष्टान्ने मिलाहे नाप्रहर्षनेन संगं प्रीतिं करोति यतो कर्मकुशले सवाहिकर्मकु
ले शिष्याहेननसकलेतत्राकुशलं वानद्वेष्टिपहिनत्यागाद्वेषस्तुनवमस्वदर्शीनेनद्वेषिकुनइत्यपत्राया
आह मेधावीति ऊहापोहकुशलवनपानिमानिमव्यक्तिविवेचनादिप्रज्ञावान् ॥ अतएव छिन्नसंशयः
किंकर्मापेक्षम् किं साधनमिष्यतेनमन्यासपर्यवेति विचिकित्सारहितः ॥ एवं सम्यग्ज्ञानेन नयत्रोऽन्नंतेन
पः ॥ कर्मणा नाम्नामि च कारणा गताहृति ॥ मेधावीत्यनेन मोहामलपरित्यागः स्त्रकानाम सत्वेगत
घाहृतिः ॥ सर्वोहि नरागद्वेषाभावप्रतिपादनेन कामपद्ले मोमयोत्सेदिसनकाराजसमत्यागा घाहृतिः

नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥ त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

नह्येकस्मिंस्तुनेत्यनुस्वजनं सन्यासममहाभागपतेन तनूतनेवेद्देहवेनतागामपिकर्मसुनतिष्ठेतनहि
दाहृतप्रथमाधीनिकटसंज्ञाकर्वीमहाकृदेज्ञाननग्रीष्मोष्मप्रतनमयाद्यस्मिपतलेनहागमच्छिरमे
निमेषायत्नेदेपिहेतुमतसमाविष्टइतियतः सवेनेवकर्मेरिमत्यागविष्टापनातस्यसत्वमाश्रित
इतिमहान्विशेषः ॥ एवंपूर्वश्लोकोक्तस्यसात्विकत्यागस्यपरम्परयाकर्मयोगफलभूतोयमस्य ॥ स
मोविविदिषागमनव्यापारयैदहरेचविरजेनदहरेवयोग्यत्वमेवयोग्याजिनोलोकमिच्छं
नः ॥ एवं तोतिज्ञानिमः आवृतमनकर्मणगत्यागाद्विविधः सन्यासइतिवयसतनः ॥ तत्रनामसेवा
ज्ञमस्यमागः ॥ कथमित्यंसाफलत्यागहृनीयत्वेनाद्यानेत्रयोगसामान्यागातालजदेष्टंउनविदोनवे

१४४

संगंचत्यक्त्वाचेतिअवधारणान्नाग्रहस्यात्मागपहस्यवाहुल्यंसएवंभूतस्त्यागः॥सात्विकोमतः वेदेषु
पुः तथाचश्रुतिः॥ईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचिज्जगत्यांजगत्॥तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधःकस्यस्वि
द्धनमिति ईश्वरपरमेश्वरेण सर्वकारणेन कर्तान्तर्भवतिकेनरूपेणजगत्स्थावरजंगमात्मकंजगत्सर्वंहि
तं वास्यमाच्छादितं तथाचैतेनहेतुनासर्वत्रदर्शनेनतेनकारणेनत्यक्तेनत्यागेनकर्तृत्वभोक्तृत्वा
भिमानवर्जितेनभुंजीथाः॥विषयफलंभुंक्ष्वमागृधःगार्ध्यंकांक्षांमाकार्षीःकस्यस्विद्धनंकस्यापितत्रस्व
मित्यस्मीतितृष्णावर्जनग्राह्यंसर्वं॥एवंकर्माण्यपिशास्त्रादीनिकर्तृत्वाभिमानंत्यक्त्वाकुर्वतोल
वलेपोनभविष्यतिएतत्स्वनेवेनोक्तंयथातत्रनास्तीति॥अग्रिममंत्रेणप्रदर्शितंकुर्वन्नेवेह॥
कर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः॥एवंत्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिइदमेवमन्वसम
मतंभगवताप्रदर्शितंपतननिषिद्धकर्माणिनिष्कामेनकेनतुनित्यानांफलमेवनास्तिकिंतुकाम्यानि
तिचेन्न॥स्तएवभगवद्वचनात्तेषामपिफलमस्तीतिज्ञायते॥दिनिअफलंवेद्यैरनानुसंभवात्तथाच
यत्नंचः तद्यथाम्रेफलार्थेनिमित्तेछायागंधश्चानूत्पद्यतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइति॥
अनुषंगिकंफलंनित्यानांदर्शयति॥प्रकरणेऽप्यत्रवाधस्यस्तुत्यापिनेछायागंधस्यपरिहारः॥फलाभि
तिप्रदर्शनेनधर्मेणपापमपनुदतीत्यादिनाचोदितानिनित्यकर्मेषुफलंद्वयपतेनदेववदकर्मिति
नकोपिविशेषः॥९॥

गमी १५६

स्य कर्मवत्त्वात्किं त्यागस्यानुपपन्नत्वमेवेत्यत आह नहीति देहभृता देहाभिमानिना हि यस्मात् ॥ अशेषतः
कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं त्यागेनायासोऽपि असंगतः ॥ तस्मान्नाज्ञोऽधिकृतः सन् यः कर्मफलत्यागी सो
लः ॥ न स्वरूपतः सर्वत्यागीत्यभिधीयते यत्नशेषतः ॥ कर्माणि त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शी सम्यु
त्वस्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥ यदेवमतस्त्यागस्य फलमाह ॥ अनिष्टमिति अनिष्टं नरकतिर्यगादिरूपं इष्टं दे
वादिरूपं मिश्रं मानुषभावरूपं कर्मणः ॥ कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेत्य मरणोत्तरं त्यागिनां
पूर्वोक्तरूपसंन्यासरहितानां भवति मुख्यसंन्यासिनां तु न कश्चिदपि इवति ते कर्तृत्वाभिमाना

155

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

भावात् ॥ अनेन तु गौणसंन्यासिनामेवार्थं कर्मालेपः स्यादुक्तः ॥ न त्वात्मज्ञानेऽत्यकार्यमिथ्येव यत्कर्मै
न संन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च विशेषो न स्यात् ॥ न चैवं मुख्यसंन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च
विशेषाभाव इति निवाच्यं ॥ उभयोरपि नरककर्माश्लेषसाम्येऽपि पूर्वकर्मदाहादाहकृतस्य विशेषस्य
सत्त्वात् गौणसंन्यासिनो जन्मान्तरादिकमपि पूर्वकर्मभिर्भविष्यतीत्याशयवत्त्वान्मुख्यस्य तु दर्शनेन
न योगमहत्त्वान्निर्वंशनरीयकेन ज्ञानस्य प्रधानफलेन सर्वाग्रादिभविभ्रमहेतिं नुदिष्टत्वादीति ॥ १२ ॥ १५६

त्यागस्याभावेऽस्वबलस्य यस्य त्यागस्त्रलिकर्मसत्वात्सत्यफलाभिसंधिस्त्यागस्य च त्यागत्वस्यासात्वं तत्त्व
राजसतामसभेदेन कर्मत्यागं निरूप्य कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्विक इत्यनन्तरमेतेसत्यागः सात्वि
को मत इति यत्र येन त्यागत्रैविध्यं समापादितं एवं सत्यागफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानेन
विशुद्धान्तःकरणस्य सम्यग्ज्ञानाभिमुखस्य सर्वनिषिद्धकर्मकर्मणामकरणं ज्ञानकारणं ॥ तथैव श्री
कंठाचार्यः पञ्चशिखस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनं मनोनिग्रहो केनोक्तं भिन्नप संग्रहतः ॥ अन्येन तु फला
भिसंधित्रैविध्येन कर्मणस्त्यागादिविधिः ॥ विरोधप्रमाभावात् विशेषाभावात् उभय
भावात् ॥ त्यागो त्रैविध्यं त्रिविधितन ॥ द्वितीयस्तु तामसराजसभेदेन द्विविधत्व त्रैवि
ध्यं ॥ तृतीयस्तु कर्मानपि कारिताकारिताविधिगुणचक्रनैर्योगो द्विविधः ॥ न त्रयः ॥ स्थित
प्रज्ञलक्षणे द्वे प्रथमे त्यागान्तर्हितो यत्नेन कर्मणो हि परमात्मनि त्यक्तव्यं तेन त्रयाणां तत्र
न त्यागविधानं ॥ प्रतिज्ञायद्भुवधावत प्रदर्श्य तत्तो पापि के न चित तत्सामान्येन प्रतिज्ञया भेदेनाप्र
त्यन्तक संगाद्भेयो रतं भविष्यत्युताहो पव विधेयः पचायत ततो यत्प्रदेशान्तरे प्रतिज्ञेयो निप्रकृते
प्रतिज्ञाया अनिर्वाह इति शेषः ॥ २ ॥

शारीरेति न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयं ननु स्फुरितादिनिमित्तमिवाप्यन्यत्संवेद्यते तत्स्पंद-
नवशेन च विप्रतिषिद्धमप्येतैरेव पंचभिः ॥ अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तुर्वाङ्मनःपदेन करणस्य प्रारभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्मस्य विपरीतपदेन च दैवस्य ग्रहणात् ॥ तदेवं प्रकरणेषु पंचानां समानेषु प्रयोगेऽविधिप्रतिषेधफलत्वात् त्रिविधमेव कर्म सर्वशास्त्रप्रसिद्धमिति इदं शारीरं कर्म इदं मानसमिदं वाचिकमिति तु व्यपदेशो हेतूनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥ एवंप्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वान्निरहंकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाद्विदुषः शोकाभावं दर्शयति ॥ तत्रेति तत्रास्मिन् कर्मणि

156

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं
सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

सति एवमुक्तरीत्या पंचभिर्निर्वर्त्ये सति केवलं निष्कर्तारमपि आत्मानं चेतनं साक्षिणं चिन्मात्रं केवलं निर्गुणं
गुणास्पृष्टं निष्कर्तारं ॥ अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः ॥ कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं पश्यति
न स पश्यति दुर्मतिः ॥ पापात्मिका मतिर्यस्य स दुर्मतिः इत्यर्थः एवं सतः ॥ अदर्शने हेतुः ॥ अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्रा-
चार्योपदेशशमदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिः ॥ तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन ॥ १५०
स्मात् ॥ यथा सूर्यस्य जलपात्रसंसर्गात्तत्र प्रतिबिम्बे जलचांचल्यमपि तत्रारोप्यते एवमात्मनो बुद्धिसं-
सर्गेण तु कल्पिता बुद्धिधर्माः ॥ कर्त्रादिरूपा आत्मन्यारोप्यन्त इति भावः ॥ १६ ॥

ननुश्रामनः कमेलेणनिमिनंयदकतलाबुसेपानंतेकिंयोपिटकिरद्दा दिवदाहाधैनतवालवमेवसमि
याम्यपननान्कतैनेनोपानमितिशमह्वरष्मकनंतंतितितेयानेनाकतेंनवमेवमायनेरंमाशकपपेशेषन
हष्टायंयोषिलिटगुलादशेनेनकस्पिनेनाकतैतेनवालवकसेलेपष्मोतंमपाल॥ऋतंनिरवषाहिमीय
मुपपादयियमनपीठिकामावनंतिहेमहस्वाहेसवेकसेतंनिरयेरमानिवतुम्पानान्नितिवेनेकाधिलेसे
महचनात्रिवोयवुसमवचनेविमासेतादनायेकारतनंसमनलनमाहेसातेहुकनंतेप्रोकानेंतिम
मकुविविचात्कायेतेयकटीकिंयेतेननानितुमानाम्पदार्थेनुपाकियसिनतस्यानवेदानुपानहरेव
विशिनपितुकृतमकमेतितनः॥परिसमापितेशिनमर्वकर्मपवृत्तेनपायेनानेपरिसमाप्यतइतिश्रामना
नेगतिसर्वकमेतंसमायेदर्शनातनपितमानेहायाभाणेषकायेन॥३॥नानेवपंचागतपांनक्षपिराम
तंचैनानिमरावारेकापमतितितियाषमे॥संहेकुनंतेप्रोकातिमिद्वयसवेकसेतं॥४॥
श्रुपिहात्तेनपाकनोकरएचहृष्यतियं॥विविधामूहृषकुतेहारेवेवनत्रमवमं॥५॥
मितिश्रुपिहानेत्रवाहेयमवहःवसनादीनामसियाकेनुप्रयोदेद॥नस्मात्रान्मन्तेचावांकुविनितिरिता
समनवाम्लिउंतथाकतोंबुद्धिविलिहभ्तिरामासतः॥समानानेनाहभ्रषयविषयेहकारः॥नयेमनेन
तहदेवमुनात्मनेयतेपारम्नतेहृष्यवतहेपमवयेचतप्पाप्रुगातिविनाशयोदैसेनानं॥पनदवेविशे
षणनामकाहिशिहनावैविशेषशांशिततमाचाविषिहोमतिसमिपेमष्ठतेविस्तानशेनपवैनेभामेने॥
भाः॥समनस्माययतानोवानविनयुतोतियथाग्रेः॥तहाविमकलिगायुझेतेवसनस्याहानमनः॥मवेपत
श्रात्मानेयुवेतीतिविशिषसवानानिरेकाकनामनंसिद्धकारणचमम्हाद्युपनधिमापनेएश्लो
यंहदस्माविहंएवकसेहियानिपवनानेहियाविमतेविहिम्नतयाविविधापाधृहप्पकृतेनावापवी
काःमायगविशुमाःहैवभुपापपानृपंततनन्कारनानुयारुकम्ययाहिविवतानवपंचमेषेकानामूररां॥६

म.भी.
१५८

157

[illegible]

समामःसात्विकत्वात्तपप्रदत्तोपयोगीआत्मनःकर्तृत्वोपपादनप्रकारः॥ अत्राहसोऽयमयःयदुक्तं
पंचैतेनस्येहेतवइतिपंचानांनहंतौतितन्नस्वामहेतुत्वमपरिहार्यमीचेतनः॥ परिस्पंदात्मकस्यका
यकादिभेदेनत्रिविधस्यकर्मणः॥ कर्त्ताभवतीतिवक्तुश्चमेनयतननिबध्यते॥ इतिभोक्तृत्वमपिप्र
त्याख्यातंतत्रमुख्यमहेतुरिकुलालादयासमममुक्तापववरादीत्रिवतेचेत्किंतत्॥ भोक्तृप्रहष्प्र
युक्ताः॥ अन्यथाभोक्तृत्वमभावेनाथैवनमुक्तिरित्यायतनेतिएवंप्रधानमात्रामूलाःकर्त्रादयःप्र
कृतस्यभोगापवर्गौसाधनप्रवृत्ताः॥ सर्वोपिनिवर्तेतेयतितस्मात्प्रकृतस्यभोक्तृत्वस्वभावत॥ अकर्तृ
त्वात्तसंधानपूर्वकर्मणिकृतेकर्मभोक्ताःस्वयमेवभोक्तृत्वमितिसात्विकत्वोपाधिकर्मलेपवचनम्

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः॥१८॥

संग्रहमिति॥ अत्रप्रतिविधत्तेज्ञानंज्ञेयमितिज्ञानंज्ञायतेप्रकाशतेवस्त्वनेनेतिप्रमाणादिप्र
माणाज्ञानोपयोगिघटादिप्रकाश्य॥ वर्तमानमतीतंवाज्ञेयंवोपविषयोघटादिः॥ परिज्ञाताविषयोपभो
क्तृपोभोक्तृमित्युच्यतेएवंरूपप्रकारंत्रयवर्तमंत्रिविधाकर्मणांचोदनात्रयसमुच्चितंसत्कर्मणि
प्रवर्तकमित्यर्थः॥ ननुपिज्ञेयज्ञातरिवाज्ञानेप्रवृत्त्यनुपपत्तेःज्ञानेज्ञातरिवसतिदेशकालव्य
हितेज्ञेयेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ सत्यपिसंस्काराज्ञानकेज्ञानेज्ञेयेवर्त्तमानिहितेनतथापिप्रमाणाभावात्प्रवृत्तेरद
र्शनादेतत्त्रयंत्रिविधंविषयभवदन्योन्यापेक्षंरूपंकार्यंजनयतीहामोपादानापेक्षात्रयाद्दृष्टत्वात्॥ ज्ञाना
दित्रयमपरेप्रवर्तकंनकर्मणःकर्मप्रत्युपयोगमित्यर्थः॥ चोदनेतिकर्मादिनयादिमात्रप्रयोजके

[illegible]
१५८

द्वितीयेप्रयोजनमाहयस्येतियस्यप्रमातुर्भाव:॥प्रत्ययमात्रस्वरूपआत्मानाहंकृत: अहमेवकर्तेत्यहं
कारतादात्म्यंप्राप्तिनोहंकृत:॥तथातयस्यबुद्धि:लिप्यतेआत्माभावेनरंजितानभवतियस्यबुद्धेरतिरिक्त
मात्मानंपश्यतोबुद्धिधर्मो:॥कर्तृत्वादयोनात्मनिप्रतीयंतेइतिकर्तृत्वादिनाकिंकर्तृत्वनिरास:॥पश्यचआ
त्मधर्मोबुद्धेर्नाद्यपोबुद्धेःसंसर्गेणतदितिबुद्धिमेवचेतनांवदतांबौद्धस्यनिरास:॥चिदचितोरन्योन्याधिकर
णोन्यधर्माध्यासोपपन्नस्तीत्यर्थ:॥अत्रजहतोनात्मनिकर्तृत्वाभावोदर्शित: नतिनबध्यतइतिद्वि:स्व

यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥
हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यते॥१७॥

द्वितीयेनिषेधेनभोक्तृत्वाभावोदर्शित:॥हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यतेइतिनुस्तुतिमात्रं
कर्तृत्वसंबंधाभावेनहंतृत्वाभावात्॥हत्वापिदेहाभिमानेननाहंतावपितेननक्रियायोगधर्मकस्या
गद्वेषादेरभावादपितेनज्ञानमनस्यात्मनिकर्मकर्तृत्वभावपनाकृतंतकर्मप्रत्ययविकर्तृत्वाभिमान
निमित्तंस्वफलंसंयोगंनुनाहंतीतिदर्शितंननदिरज्ञबुद्धिकृतनाशहंतनःतर्कहोभंजनादेनफलंभव

स॰भा॰ पूर्वश्लोके ज्ञानादिषट्कं परिज्ञाता कर्तेति च कर्पवेति परिशिष्टं ॥ तेषु च तेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मकत्वेन
१५५ मुक्तेयकरणायोगं टकुर्वत्स्कल्पयोः परिसंख्यापोऽयं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधं विवरीतु प्रतिजानी
ते ज्ञानं कर्म च कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा न तु नैयकरणे गुणसंख्याने नैकापि लेशतस्तेन
गुणितत्रयात्मकं सांख्यप्रमतदायां भर्तुः स्वविज्ञापते ते प्रतितिस्पृहः सत्त्वादिगुणत्वात् तामसं विदत्ते त्रयस्य दुःखं

158 ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञायते तेन प्रतिनिस्पृहः ॥ रजस्त्वगुणत्वात् तस्यामेव सम्पन्नाद्वेषः ॥ तां प्रतिनिस्पृहस्तमसस्तु दुःखात्
प्रमदयैव स्वभावत्यागोऽतः इतिकापिलानां नैयकरणे योऽपि त्रिविधं ॥ प्रसिद्धं तत्त्वापि
मदादयपकस्य स्वप्रसिद्धेनाभिन्नभेदेन प्रीतिदुःखदेहविषयाऽपि भवतीति ॥ इत्येतस्य विवरस्य
यानिर्मलत्वात् ॥ प्रोक्ताद्विज्ञाकर्तृसमवायिनयाप्रतीयमानानां नां आलंबनभूतायाः ॥ प्रम
दायाः प्रीत्यायात्मत्वं कल्पयितुं नयाकृतस्तेन भावकानपो हि विपर्ययमाख्यायते स्त
दार्थः स्पष्टः ॥ १९ ॥ १५५

तं सत्तकर्मसंग्रहः ॥ इत्थिनैमस्य भोगस्य संग्रहः ॥ संगृह्यते स्मिन्निति संग्रह स्थाने भोक्ते मर्थः ॥ सामपि मोक्त
तिकरणे च क्रियं विना भोगसंभवात् क्रियाया आश्रयं विना स्वरूपालाभाद् आश्रयस्य करणं विना भोगाक
रणाननुपपत्तेश्च पतनंत्रय.. मिति तं सत्त भोक्तृमच्यतरानन्द ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भो
क्तेत्याहुर्मनीषिण इति इन्द्रियं प्रसिद्धं मनस्तात्नेन बुद्धिरेव गृह्यते बुद्धेरिन्द्रियद्वारा मते भोगे न स हसंबंध
क्रिया ॥ इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहः इन्द्रियमनोयुक्तमिति हेतुहेतुमद्भावः ॥ एवं स्वयं भोक्तात्मे
त्याहुर्मनीषिण इति भक्तस्यर्थः ॥ एवंविधः [illegible] लोके तथा मूलप्रकृतिर्भावोपरूपतेन न तथा
तथा च कर्तृत्वं भोक्तृत्वमपि अन्नान्तरा [illegible] पातितत्वात् ॥ भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वं भोक्तृभावमिति निर्वच
नात् ॥ अत्र सकर्मकः भोक्तेति चानुसंधानश्रुतेः कर्मोपि कुर्वंतः ॥ कर्तृत्वं भोक्तृभावव्रतं कर्मलेपो
नास्तीति सिद्धं भाष्यस्यायमेवार्थः ॥ ये तु कारणं क्रियायाः ॥ स्थापकत्वं दशविधं वाह्यं मनोबुद्धि
रूपमान्तरं कर्मसंग्रहः ॥ कर्मकर्तृरीतिरिन संक्रियपणामायमात्र [illegible] सर्वविकार्यं संस्कारायोवै
तिवर्त्तियं कर्ता चोतारप्रयोजनक [illegible] रोपयन्तस्यं कर्मसंग्रहः कर्मग्रंथः ॥ कोत्रार्थः ॥ स्ता
ने विषयप्रकाशनरूपा क्रियेः ते यं विषयः ॥ [illegible] भोक्तृपतत्त्वं कर्मणि प्रवर्तते कर्मणि
स्वाचत्ताते तेषामपि ज्ञानानकर्तानुपि [illegible] मिव भोक्तृते न प्रकृतेः ॥ प्रवर्तकत्वं वाशय
तथापि क्रियपाश्रयमानस्य ॥ वलपाश्रमा तिकादिनेवनहीस्वद्वारादिकं यस्य कर्मणः कर्तृ
कोटौ प्रवेशयोगः ॥ तस्य निपायुज्यतमात्र विवक्षया प्रकृतेकर्ममनुपयोगः ग्रंथस्य च ॥ आस्य
केनहरादिभापककिपायाः कर्मशाहवाच्यं विमृश्य कोटि प्रवेशाच्च क्रियाक्रियावतोर्धर्मधर्मिण
रभेदापततया श्रुतेतत्तयातानेयकारा मक्रियेतिमते क्रियाः रूपैस्मिन् प्रवर्तते वक्तानां नरस्यापेहोतिन
ज्ञानेत्रानस्यात्मयपावेते तानं वस्याः इकोरा ॥ ७ ॥

भ.गी.
१९

अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितं अभिमानवर्जितं रागः इष्टे प्रीतिः द्वेषो
ऽनिष्टेऽप्रीतिः॥ ताभ्यां कृतं इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तदन्यत् अरागद्वेष
तः कृतं निष्काममित्यर्थः॥ फलमवलोक्यते येन फलं क्रियया प्राप्यमनाकृत्य तदन्यत् अफलमनाग
तं कं परिशुद्धं मवितानाप्त्यात्मतत्वं तत्प्रेप्सुना कृतं विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं य
ज्ञादि विनियोगात्॥ तत्कर्म सात्विकमुच्यते॥२३॥ यत्तु कामेप्सुना फलाभिलाषिणा साहंकारेण यद्यपि
सात्विकोऽयं नाभिलक्षितः॥ साहंकारेण यापि अहमेव कर्मकुशलो महान् श्रोत्रियः इत्यभिमानोऽहंका

159

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते॥२३॥ यत्तु
कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं॥२४॥ अनुबं
धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषं॥ मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुदाहृतं॥२५॥ मुक्तसंगोऽनहंवा
दी धृत्युत्साहसमन्वितः॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते॥२६

रेण वा शास्त्रार्थं क्रियते बहुलायासं श्रांतिश्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतं॥२४॥ अनुबध्यतेनेनानु
बंधः॥ फलं तयं शोके र्यानां च नाशं हिंसां परपीडां पौरुषं सामर्थ्यं अनवेक्ष्य॥ अनालोच्य केवलं
मोहादविवेकतो यदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं॥२५॥ कर्तृत्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगः
त्यक्ताभिनिवेशः॥ अनहंकारी गर्वोक्तिरहितः॥ धृतिर्धैर्यं उत्साहः साधयिष्याम्येवेति बुद्धिनिश्चयः
ताभ्यां समन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मणः आरब्धस्य फलस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः हर्षविषादशून्यः कर्ता सा १९०

एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह सर्वभूतेष्विति त्रिभिः यथा कटककुंडलादिषु सुवर्णमानेषु तत्त्वविदेकं कांचनमेवेक्षत इति ॥ पश्यति एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानारूपभेदभिन्नेषु अव्ययमपरिच्छिन्नमित्येकं भावं चिन्मात्रस्वरूपं तत्त्वं सर्वेष्वीक्षते वेत्ति पश्यति तत् ॥ ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि एकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः ॥२०॥ भेदज्ञानस्य राजसत्वमाह पृथक्त्वेनेति यत्तु यत् पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानेन तद्राजसमिति संबंधः ॥ पृथक्त्वेनेत्येतदेव विवृणोति सर्वेषु भूतेषु च भौतिकदेहेषु नानाभावान् स्थिरचरत्वेन स्थावरत्वभेदेन नानाभावानि निवृत्तव चतुं तत्तत्भेदप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान् प

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ॥२०॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं ॥२१॥ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं ॥२२॥

कर्तृत्वादिष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यत् ज्ञानं वेत्तीति विशेषो करोतीति येन ज्ञानेन वेत्तीति तत्कर्मणां रूपं च वेत्ति तत्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो वा ॥ ज्ञानमात्मनां परस्परभेदात्तेषामीश्वरात् भेदः तेभ्योऽपि ईश्वरादन्यो तत्स्वजडवर्गस्य भेद इति श्रेणोपाधिकभेदज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥२१॥ यत्तु ज्ञानं एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् ॥ परिपूर्णवदेतावानेव आत्मा ईश्वरो वेति सक्तं अभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् ॥ परमार्थावलंबनशून्यं अल्पं तुच्छविषयत्वात् अल्पफलत्वात् एवं भूतं ज्ञानं तामसमुदाहृतं ॥२२॥ रामाय ॥

भ॰गी॰ १६१

अयथावत् संदेहास्पदत्वेन सम्यङ् न जानाति ॥ ३१ ॥ अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ धृत्या अव्यभिचारिण्या एकाग्रतया मन ॥ प्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्चेष्टाः संकल्पश्वासप्रश्वासादिग्रहणरूपा योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन ऐकाग्र्येण वा समाधानात्प्रागेव निरोधावस्थायामैकाग्र्यावस्थायां वा धारयति विरमयति स्थापयति सा धृतिः पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान्धारयते ॥ प्रधानतया धारयति प्रसंगेन धर्मादेः संबंधेन फलकांक्षी च भवति पुरुषः ॥ सा धृतिः पार्थ राजसी ॥ स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं प्रसिद्धं विषादं विषण्णतां मदं दर्पं स्वप्नादीन्विषयसेवया वितन्वन् विदधाति न त्यजति न

160

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

न विमुंचति ॥ धारयत्येव या सा धृतिः पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ गुणभेदेन क्रियाकारकाणां च त्रैविध्यमुक्त्वा इदानीं फलरूपस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह ॥ सुखं त्विदानीमिति ॥ अभ्यासात्पौनःपुन्येन सेवनात् ॥ यत्र सात्त्विके राजसे तामसे वा सुखे रमते रतिं प्राप्नोति यत्र च दुःखस्यान्तं शोकादेरपि अन्तं अवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधं शृणु यदा सुखमपूर्णं ॥ सात्त्विकसुखस्य लक्षणमाह यत्तदग्रे ॥ ब्रह्मण्यभिसुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखवद्दर्शनात् दुःखान्तं मोहं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ १६१

रागी विषयलोलुपः॥ अनपेक्षकर्मणः॥ फलप्रेप्सुर्नीतिकर्मफलप्रेप्सुः॥ लुब्धः परद्रव्यादौ संजाततृष्णः
तीर्थादौ द्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः॥ परपीडाकरस्वभावः॥ अशुचिर्विगतशौचः॥ शौचवर्जितः॥ इष्टा
निष्टप्राप्तौ हर्षशोकान्वितश्च यः॥ कर्ता स राजसः परिकीर्तितः॥२७॥ अयुक्तमसमाहितः॥ प्राकृतोऽसं
संस्कृतबुद्धिर्बालसमः स्तब्धः॥ दंडवन्नमति कस्मैचिन्न भावः॥ शक्तिगूहनकारी नैष्कृतिकः॥ पराव
मानी वा अलसः अप्रवृत्तिशीलः॥ कर्तव्येष्वपि विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः॥ दीर्घसूत्री चिरका
लीयकारः स्वल्पकार्यं मासेनापि करोति नान्यर्थं॥ यएवंभूतः कर्ता स तामस उच्यते॥२८॥ बुद्धिधृत्योस्त्रै

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः॥२७
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते॥२८
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय॥२९॥ प्रवृ
त्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये॥ बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥३०॥

विध्येन व्याख्यातुमाह॥ बुद्धेरिति त्रिविधमिति स्फुटितदाभासः कर्तुर्बुद्धिधृतिभ्यां नैव॥ प्रागुक्तं ज्ञान
केवला बुद्धिर्हि निश्चयात्मनो न दीयते तेनैरोपलक्षणार्थं तेन हि निर्विवेकाधृतिस्त्वकथ्यते त्रैविध्येन कथ्यत
इत्यर्थः॥२९॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती यथाविहितप्रतिषिद्धयोर्विधेय यजेत स्वर्गकाम॥ न सुरां पिबेदित्यादिरूपक
र्यं कृतिसाध्यं स्वर्गादि अकार्यं निषिद्धं तेन निर्मानत्वं वस्तुतो भयाभये कार्ये निमित्ते बंधमोक्षौ
च या वेत्ति निश्चयं वेत्ति॥ करणोकर्तव्यो व्यवहारः॥ बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥३०॥

एवं पंचदशे संसारात्स्वरूपस्य संगात्सत्वादिगुणत्वात्परं पदं मार्गितव्यमित्युक्ते तत्राध्यात्मनो ऽनुपायाद्
नापि क्रियाकारकफललक्षणस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तं तथाप्यात्मनो ऽसंगत्व
मोक्तमुक्तयोः संगः संभवति न ह्याकाशस्य तत्वेन पृथिव्यादिगुणेन संबंधोऽस्ति नाकाश॥ संसरण
तेन तद्विदि तत्केन समाप्तः शास्त्रार्थः अथेदानीं सर्वगीतार्थस्य उपसंहारोऽनुसंगात् शास्त्रार्थः पंच
दर्शयितुं प्रकरणं ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च समासकरणं वेदानधिकारात्॥ प्रवि
भक्तानीत्यस्य कोऽर्थः इतरेतरेण स्वभावप्रभवैर्गुणैः॥ स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्म
िका मायैव प्रभवो ऽस्य ते गुणाः तैः स्वभावप्रभवैः॥ यद्वा ब्राह्मणादिस्वभावस्य सत्वगुण

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप॥
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः॥४१॥

एव प्रभवः॥ शमादित्वात्॥ क्षत्रियस्वभावस्य सत्वोपसर्जनं रजः ईश्वरः॥ स्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्य तमउप
सर्जनं रजः॥ कृष्यादिस्वभावत्वात्॥ शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः शूद्रः भावत्वात्॥ शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं
तमः शूद्रः भावत्वात्॥ अथवा स्वभावः॥ प्रारब्धवीजः॥ संस्कारजन्मभवे॥ तत्कालमात्रप्रभवे॥ परि
णामाकारागमनवत्॥ अत एव नास्तिकस्मार्तज्ञानानां धर्मो ग्रामादिषु पाठेन तद्यत्नेन हि शूद्राणां
शूद्रेत्रैवर्णिकानां संध्याध्ययनादिकं वा इत्यादिना तेषां ज्ञानानाम् अध्ययनादिकं वा इत्युक्तेन तेषां तु

शूद्रैस्त्रैवर्णिकानां सहाध्ययनादिकं॥

यत्तत्सुखं सर्वप्राणिनां प्रेमास्पदं अग्रे प्रथमारंभकाले मनः ॥ प्राणेंद्रियसंयमनिरोधेन यतः संतप्यमान
स्य येन देवसंभूयमानं विषमिव तीव्रवेदनाकरं परिणामे समाप्तिकाले पूर्णानिरुद्धसमूलाज्ञादिक्रिया
सु अमृतोपमं आत्मानंदाद्परं ज्ञानमनः ॥ स्वरूपे वर्तुं तुः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्तमोमलराहित्यं तेन जातस्या
त् ॥ आविर्भूतं तत्सुखविषयं संयोगजनिद्रालस्यादिजं तत्सुखं सात्त्विकं ॥ 37 ॥ राजसं सुखमाह विषयेंद्रिय

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं ॥ तत्सुखं सात्त्विकं विद्धि आत्मबुद्धिप्रसादजं ॥ 37 ॥ विष
येंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ॥ 38 ॥ यदग्रे चानु
बंधे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ॥ 39 ॥ न तदस्ति
पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ 40 ॥

ये भोगकाले परिणामे विषमिव वियोगकाले दुःखमनर्थदुःखप्रदत्वात् ॥ 38 ॥ अग्रे प्रारंभे अनुबंधे
परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः ॥ यतो निद्राजं ॥ 39 ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन्नन्तकमपि सं
गृह्णाति न तदस्तीति सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वा जंतुस्थावरादि सर्वं स्यात्त्रिगुणविकारत्वात्
प्रकृतिजैर्जन्मानंतरीयं यस्मोऽपि मितं सत्त्वकार्यैः ॥ मायाप्रभवैर्वा शेषं स्पष्टं ॥ 40 ॥

भ॰गी॰
१६२

ब्राह्मणकर्माण्याह शम इति स्पष्टः॥ करणनिग्रहणः शमः बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः तपः पूर्वोक्तं शारी
रादिभेदेन त्रिविधं शौचं बाह्यमन्तःक्षालनान्तरं भावशुद्धिः क्षान्तिः॥ क्षमा आर्जवं ··· कौटिल्यं ज्ञानं शास्त्री
यं कर्म ब्रह्मविषयं विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकं आस्तिक्यं श्रद्धा एतदात्मकं ब्रह्मकर्म ब्रह्मत्वस्य
मिश्रं जनकं कर्म स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारं॥४२॥ शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दाक्ष्यं
युद्धे कौशलमुत्साहो वा दानं औदार्यं ईश्वरभावः॥ उन्मार्गवर्तिनां नियमनशक्तिः॥ एतत् क्षत्रं क

162

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं॥४२॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं॥४३॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं॥४४॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु॥४५॥

र्म स्वभावजं॥४३॥ वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थः॥४४॥ कर्मप्रविभागफलमाह स्वे स्वे
इति स्वे स्वे मन्वादिभिरुक्ते ऽध्यायनादौ असाधारणे शमदमादौ साधारणे च कर्मण्यभि
रतः निष्ठावान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः॥ एतदेव विपरीतं प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिं व १६२
क्ष्यमाणां मुख्यसंन्यासलक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिं यथा येन प्रकारेण॥४५॥

शमादयो हि संपन्ने न तपा हिंसा एगादि सुत्रोक्तानेव पिशौर्यादिकं भारतादि सुतत्वियेष विश
मादिकं हि ॥ एवमिति रत्नत्नस्य घस्मिन् ॥ कस्मिन् चित ॥ वर्णाश्रमादेयो हि संपन्ने तस्य शुद्धे
पिपते लेखनीयो ब्राह्मणेनैवतत्र ॥ यत्र च ब्राह्मणेपि शूद्रधर्मो हि संपन्ने तस्य शूद्र एव तेन वार
एव केसंपी भूते नह्येष प्रति युधिष्ठिरवाक्यं संसदानेतमाशीलमानः शमसंपन्नो वृत्त्या ॥ हि संप
नेयत्र नागो हि सत्त्वा ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ तथा यत्रैते हि संपन्ने तस्मिन् ब्राह्मणः स्मृत ॥ यत्रे
तत्र भवेल्लक्ष्यं तं शूद्रमिति निर्दिशेदिति तत्रेव मोक्षमभूदनाख्यातः ॥ अध्यापनं चाध्यय
नं यजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्या
ध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्या
ध्ययनमेव च ॥ वाणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः क
र्म समादिशत ॥ एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया इति तस्मात् शमादयो ब्राह्मणस्य वा
स्वभावा ब्राह्मणो हि संपन्ने तपश्चब्राह्मणस्तत्र विविदिते हेतुकमेण सि
द्धतः संसिद्धिं लभते परामिति वचनात् ज्ञानध्यायनादिनैव
स्वकर्माणि ब्राह्मणेन तु शमादीनि तद्धि
नवित्तानवतेः न्यासं विद्धि वेकल्या
श्रितस्मात् शमदमादयो ब्रह्म
निष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४ ॥

स्वकर्मणोमीश्वरसमर्पणं कृतेन्याभिमुख्याः नेनर् श्लोकद्वयेन स्वकर्मणामावश्यकत्वमुक्त्वा नैष्क-
परमेश्वरार्पणेन किं फलं स्यादित्यत आह॥ असक्तेति सन्न्यासेन कार्यं यत्कर्म नियतं क्रियते
येन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः इति पूर्वोक्तेनानुष्ठानेन सात्विकत्यागेन असक्त-
बुद्धिः पुत्रदारादिष्वसक्तिपदेष्वासक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः॥ अत
एव जितात्मा संयतचित्तः विगतस्पृहः विशेषेण गता स्पृहा तत्र भोग्यस्य तादृशेन भृत्वा नैष्कर्म्यसि-

असक्तबुद्धिः सर्वत्रजितात्मा विगतस्पृहः॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥४९॥
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा॥५०॥

द्धिं कार्त्स्न्येन स्वरूपतः॥ कर्मसमालंबनं परित्यज्य सिद्धिं परमां सर्वकर्मसमाप्त्या मानापेक्षया निष्ठां
प्राप्नेह्याकुशलं कर्म नियमोके आत्मनात्मनमधिगच्छति प्राप्नोति॥४९॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
विंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमनुपपादितं इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तोपि परिव्राट् वशीकसंज्ञ वैराग्य
वानात्मदर्शं ब्रह्म प्राप्नोति तथाप्यायावक्तु प्रतीज्ञाने सिद्धिमिति सिद्धिं निबोधय अस्य मे मद्वचनात्
समासेन कौंतेय यथावत्॥ प्राप्य ब्रह्म विधेया यथा वक्तं ज्ञानस्य परा निष्ठा पर्यवसानभेव याऽस्य

163

रामादयो दृष्टांतेन तथा हि द्रोणादिब्राह्मणोऽपि सौधर्मादिकं भारतादिषु तत्त्रियेऽथ शिश
मादिकं दृष्टं॥ एवमिति रत्नतस्मादस्मिन्॥ कस्मिंश्चित्॥ वर्णाश्रमादेर् दृष्टान्तेस शूद्रो
पि पतेर् लोके लोकाश्रमाणामेव तन्न॥ यत्र च ब्राह्मणोऽपि शूद्रधर्मो दृष्टान्तेस शूद्र एव तत्र चार
एव केवलीभूते तद्वृषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं समन्दानं तस्माच्छीलमानं दृष्टांतेन पौराणां॥ दृष्टे
नैव तत्र नागेन्द्र सत्या ब्राह्मणा इति स्मृतः॥ तथा यथैतत् दृष्टान्तेऽस्मिन् पि व्रतेन ब्राह्मणाः स्मृताः॥ यत्रै
तत्र भवेत् लक्षणं तं शूद्रमिति निर्दिशेदिति निर्दिशेत् तिप मांसमधुना दर्शितः॥ अध्यापनं चाध्यय
नं यजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्या
ध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्या
ध्ययनमेव च॥ वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः क
र्म समादिशत्॥ एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया॥ तथा रामादयोऽत्रापि
सत्यान्नरा दृष्टान्तेन एव ब्राह्मणा इत्यत्र विवदितं वेदे कर्मणा
इतः संसिद्धिलभतेपरमितत्वचतुर्जातमध्यायनादीन्येव
स्वकर्माणि यानि तथा मादीनि निर्दिष्ट
न विक्तानवतः मासंवृद्धिं वक्ष्या
मि तस्मात् यमदमादयो ब्रह्म
नि दृष्टे ब्राह्मणाः स्मृता इति दिक्॥ ३॥

स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्तं। तत्र श्लोकद्वयेन स्वकर्मणां मसावद्यं कर्तव्यमुक्तं नैष्कर्म्य
परमेश्वरेर्पणेन किं फलं स्यादित्यत आह ॥ असक्तेति सन्न्यासो न कार्यं यत्कर्म नियतं क्रियते
ऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः इति पूर्वोक्तेनामुख्यसात्त्विकत्यागेन असक्त
बुद्धिः पुत्रदारादिष्वासक्तिपदेष्वासक्तिवर्जिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः ॥ अत
एव जितात्मा संयतचित्तः विगतस्पृहः विशेषेण गता स्पृहा यस्य तादृशः संन्यासेन नैष्कर्म्यसि

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

द्धिं कर्मातीतात्मस्वरूपं ॥ कर्मणामालन्तर्पणं परित्यज्य सिद्धिं परमां सर्वोत्कृष्टां स्वस्वाभाविकं यानापेक्षया तिसि
द्धिं निकेस्थकुशलकर्मनिर्विशेषे सत्त्वाकांक्षया अधिगच्छति प्राप्नोति ॥५०॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
विंदति तत्र तस्मिन्निदानमुपपादितं इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तोपि परिपाकाद्वशीकासंन्यस्तवैराग्य
वान्तर्पणं ब्रह्म प्राप्नोति तथा पायं यथावक्ष्यते ज्ञाननिष्ठामिति सिद्धिं निबोध एवं ध्यस्व मम वचनात्
समासेनैव कौन्तेय यथावत् ॥ प्राप्य ब्रह्म विधेया ये तं ही विज्ञानस्य परा निष्ठा यद्पेक्षया ज्ञानस्य शेषं

तमेवं प्रकारं स्मारयन्नाह यत इति प्रवृत्तिः ॥ कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यमाना चेष्टा यतो हेतोः ॥ अन्तर्यामिणः ॥ येन चागमभ्युदति
तं भूतेशं मानवो मनुष्याधिकारी ब्राह्मणादिः स्वपरमेश्वरं नित्यकर्मणामेव मोक्षद्वारं निमित्तं ॥४६॥ स्वकर्मणो
विशेषस्य फलमाह श्रेयानिति स्वधर्मो विगुणः ॥ किंचिदंगहीनोपि श्रेयान् प्रशस्ततरः ॥ परधर्मात्त्वनुष्ठिता
त्सम्यग्विहितात् ॥ उक्तं च स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह इति स्वभावनियतं प्रवेशात्किंच स्वभावाज्जं

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥४६॥ श्रेया
न् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ॥४७॥
सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

कर्म कुर्वन् किल्बिषं दोषं नाप्नोति विषकृमेर्विषमिव न दोषकरं तस्मान्न वर्मे हिंसादि साधुत्वमपि न त्य
जेत् ॥ किं तु हिंसादियुक्तो स्वधर्म एव प्रशस्यतरः धर्मत्वेन विहितेऽस्मिन् युद्धे घोरे मा एवम् स्याल्लं भवत ॥ एव
मतेः सति न किल्बिषप्रसंगो लोकोत्यर्थः ॥४७॥ किंच सहजं स्वाभाविकं ताद्रकर्म सदोषं हिंसामिश्रम
पि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वारंभा हि दोषेण हिंसादिनावृता भवंति यस्मात्परधर्मो भयावह
तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ॥४८॥ पंचपञ्चाशल्लभवत ॥

भ·गी·
१८

764

एवंयतवाक्कायमानसःध्यानयोगपरोनित्योध्यानजाःसिद्धयउपतिष्ठंतितिनाश्रुत्यादर्शितः॥ पृथ्व्याप्तेजोनि
लखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते॥ नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरं
इतितत्फलंचैतल्लोकस्यनस्याद्विभातिश्रुतेःस्मृतः॥ कामयतेयंयंकामान्तंतंलोकंजयतेतं
श्रुकामाल्लस्माद्वालंतद्ददध्येयइतिकामः चसंभाविंतिसंकल्पनिलोकंलाचनपसतोलाकागत
मर्थंज्ञातंकामान्कास्यमानान्विषयान्जयंतेउपलभतेइतिश्रुतिप्रदात्तमर्थः॥ तथानावि
रतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः॥ नाविरतोदुश्चरितादपिश्रयंनमानसोयोगेश्वर्यंसक्तविनत
एनमाप्नोतिनमाप्नुयादितिश्रुत्यर्थः॥ तदिदमाहअहंकारमितियोगेयतमानसोःक्षमितामा

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहं॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते॥५३॥

ब्रह्मभूयोभवति॥ तदानीमेवास्मिन्नास्थितिर्विषयाभिमुखोहंकारइत्युच्यतेविषयविभावनम
स्मितेतितनतमहंकारंनिरहंकारतयातदनिग्रहेयोगिबलंसमसंकल्पनादिसामर्थ्यमात्मनः
प्रयत्नदर्पंकरोतिनमनस्यात्मलोभितिमन्यतेतत्स्वरूपमधर्मसजिज्ञासलोभायतंवक्तव्या
तदिष्यावकामाल्लिप्साक्षुतितत्रैकतत्तिविज्ञमितेनकामयतिवंधंसतिक्रोधवान्भवतिततः परोप
घातनायमभूयोसिशिष्याद्यौपरिग्रहंसंपादयति तेनामरणंनोतितस्मात्सर्वोनयंसत्लभतमहंका
रमेषविमुच्यानप्रत्नात्सर्वान॥ विमुच्यनिर्ममहंकारविमोहेयनिर्ममत्वेनसर्वेतेतुविषयेषुममः
तात्यूनत्वेसत्यहंकारः॥ शिथिलोभूतोविषयतेसुखोपायत्वकारणे शिमनायांविलोयतेततःशां

टी·१८४

तमेवं ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः॥ बुद्ध्येति त्रिभिः॥ वेदांतस्य श्रवणमननपरिपाकोत्थया॥ अहं ब्रह्मास्मीति परो
क्षनिश्चयरूपया विशुद्धया युक्तः सन् एवंभूते ब्रह्मणि आदिभावनया विशिष्टया धृत्या धैर्येण योगहेतुमादिनिमित्तवेय
ग्राह्यं हृत्वेन आत्मानं देहेन्द्रियसंघातं नियम्य स्ववशीकृत्य॥ चकारात् प्राणांश्च नियम्य शब्दादीन्वि
षयान् त्यक्त्वा॥ इंद्रियाणि निग्रहेण त्यागद्वेषौ च॥ प्रत्याहृत्य करणानि तन्मनसैव विषयान् स्मरन्नित्यरे
णागमादरागद्वेषौ व्युदस्य चेति संकल्पत्यागेनोक्तं॥ सहि विषयपरीत्यमते रागद्वेषजनयतीति यत्सिद्धं
चा तत्परित्यागार्थं रागद्वेषौ विनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति दोषोपगादिः चकारादयमर्थ

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च॥५१॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः॥५२॥

स्मृतौ तेव समयि भावं व्युदस्येति तेषां तेनेव सम्यक् एव सम्भावायतं॥ आमुं कल्पते येन योगो भवतीति तत्रा
येन संबंधः॥५१॥ केवलात्मानं जानेन एवं भतो भवतो मतस्थाह विविक्तेति यत वक्ष्यमाणं हारेण योऽसं
नित्यमि तिसर्वत्र संबंधनो यो नितं विविक्तसेवी एकांतशीलः लघ्वाशी मितासनशीलश्च तथा
नित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितश्च तथा नित्यं ध्यानयोगपरो यो भवति यत वाक्कायमानसोभव
ति॥ यतकायः आसनस्थः निपद्याभिवचोभ्यं इंद्रियाणां प्रमाद्धरणेन यतमानसः॥ सर्वं हि कलाप
योगसंपत्तिः स्यान्नैव तत्काक्षायमानसोभवत्याश्च सम्भवाद्यकल्पनं त्यक्तरागोरवाध्यवयः॥५२॥

ममौ
१६६

सच्चिदानंदघनं ज्ञात्वा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं यथात्मानं ज्ञात्वा सोऽहमस्मीति ज्ञात्वात्मकस्मंततो ज्ञानतो ब्रह्मभावं ग
तो भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ यद्वा ननु इति कारणाद्ब्रह्मभावापत्तिः सर्वोऽस्य
रूपाग्रयथमसमग्रज्ञानपर्यवेदांतब्रह्मसाक्षात्कारं वै भवति स एव मे च पुरुषो ब्रह्मन्ततः समं पश्यतीति
श्रुतिस्तोमस्य ज्ञानं सर्वोऽस्य ब्रह्मगमनतत्त्वमपेक्षते स्यादस्याप्रक्रियालुप्तोऽहं दृष्ट्वा इति श्रुतिभावं
मनंतरं कारणाभावात् परं तु पदमेव तत् ॥ ब्रह्म तत्त्वतोऽभिधेयं तदिति वा एतस्मात्सर्वतोऽभूत्तस्य
नाम भवतीति निष्कृतेः ॥ श्रुतं ब्रह्म विशतीति दर्पणपार्श्वे प्रतिबिंबा बिंबमिव प्रविशतीति कार्योपाधौ
नाशाज्जालाकाशमघोघटाकाशमेव प्राप्नोति तथैव निष्कलं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः इदं तु प्रागेव यद्ब्रह्म ज्ञात्वा
तदिच्छानन्तरं तदात्मवत्तानुप्रवेशाभावात् पवापदेतिपिहितं देहानन्तरं तत्प्रवेशे न बुद्धिस्थं देहं परास्
एव तमात्मानं तत्र न तिष्ठति तत्र देहपाते प्रारब्धकर्मक्षयाणामपि तत्प्राप्ति
देहकैवल्यं न प्राप्नोति श्रुत्यादातानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् तु विमुक्तोऽपि यस्मान्ने वि
श्रमायाया निवृत्तिरित्यादिमुक्तस्याप्युक्तिनिवृत्तायामपि मायायाः पुनर्निवृत्तिं वक्तव्यां जीवन्मु
क्तिस्तत्त्वं च वा यिनं स्यात् ॥ ययात् किं कारणं नेष्टापि समवायिकारणापदादिकं लक्षणमात्रमेव
तिष्ठते एवमस्माकमपि ॥ अनादिकार्यादेहाद्युपादानभूताया अविद्याविनाशोऽपि किंचित्कालं
देहस्थितियानं प्रमतेई दृष्टमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष भगवतानर्जुनं उपदेशं प्रति तेज्ञानं तत्र ज्ञानेन सत्त्वंद
र्शिनः इति स्थितप्रज्ञलक्षणानि प्रतिपादितानि
स्थितप्रज्ञ एव प्रष्टव्य इति दिक् ॥५५॥

१६६

अस्यैवं प्राप्तस्य केवलस्य योगिनो ज्ञाननिष्ठावस्थामाह ब्रह्मभूत इति यो हि समीक्ष्य वा संपन्नो योगी च सुस्थि
तस्थैर्यदेहः ॥ तस्मादग्नलग्नेन तद्वद्विनिष्टापितब्रह्मभूतः सन् प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः ॥ अस्मिन्ने
व समाधिसुखेन तुष्टः ॥ तदेकप्रवणमनोवृत्तिश्च न शोचति न हृष्यति नाप्राप्तं कांक्षति दारादिषु वैराग्यवान् विधेयः समः ज्ञ
स्वेदं सर्वमिति बुध्या वैषम्यवर्जितः ॥ स तु परां मद्भक्तिं हेतुदृष्टिविवर्जितं भाववन्तं लभते पालनेन ज्ञानी
तत्पदं इति लभते मे दर्शनाख्यं यच्च भक्त्या ॥ श्रीभगवानेव दर्शितः सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते
तानि भगवल्लाभात् भगवतो नमः इति सोऽयं चतुर्थो भक्तो ज्ञानी तस्यैव समस्तः इति भगवता दर्शितः ॥ ५४ ॥
भक्त्यादिना तत्त्वज्ञानलक्षणया भक्तेः ॥ फलमाह भक्त्या मामिति तां तत्फलविषयाम् भक्त्या ज्ञानी अभितः ॥ सोऽकस्तेन

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ॥ ५४ ॥ भ
क्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं ॥ ५५ ॥

ज्ञानाति सा कस्यमेवाद्यावानिति स्तु एकपरिमाणं वा देहसंमितो वा नाकिंचन स्थिवाकाशवत् स्व
लक्षणं ततः सर्वसंयोगिलक्षणं भक्त्या अयोवाक्यप्रपंचाहै तत्वाद्ज्ञानिवृ हृत्ते मे स्वाद्यः सर्वदेकरसो वे
ति माया अवस्थान्तरं तत्त्वतो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तत्र याद्यावासौ निर्विकल्पे हृदयप्राप्ते तनरस ॥ तत्तत्व
तः ॥ किंच तत्र संस्था जीवात्मनि कुविज्ञानरूपो वा भूत्वा वा कर्तो भोक्ता वा जगद्रूपो वाचि द्रूपो भोक्ता
वाकर्ता भोक्ता च वर्जितत्वानंदरूपता वै स्वव्यापि मनोगतः ॥ मम स्वरूपस्य परमपुरुष के जाना तितथा च श्रुतिः
भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ इति यावान्स्वर्गोन
स्वनियंतास्य ... देशे यतिपर्वततस्तीर्थतन्निवासं निर्दिष्टं मम देह इति आरतः स्वः सर्वदेहे नेव सर्वसाक्षिभं

म.भी. एतस्य भक्तियोगस्य करणे फलमाह करणे हेतो थं त्वाह संस्थितः सि दुर्गाणि सुप्राप्तिकानि लोकादीनि सं
१७ कटानि अहंकारात् ॥ स्वयं ज्ञानाभिमानात् ॥ न श्रोष्यसि मद्वाक्यं नहीं विनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भ
विष्यसि ॥ ५८ ॥ स्वतंत्रोहं त्वदुक्तं न करिष्यामीत्यभिमानं कार्यं यदि तिष्ठतः यदि अहंकारं गर्वं आश्रित्य न यो

166

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥
स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥ ६० ॥

त्स्ये युद्धं न करिष्यामि इति मन्यसे एष ते व्यवसायो मिथ्या यतः ॥ प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति ॥ चोक्तं ॥ ५९ ॥ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव आचष्टे १७
स्वभावजेनेति पूर्वोक्तेन स्वभावजेन शौर्यादिना अवशोपि परवशोपि परवशत्वं प्राप्य करिष्यसि ॥ ६० ॥ १८०

ननु सर्वधर्मकालत्रयमैश्वरोऽनन्तप्रत्ययेनैवेहास्यस्वैपामान ॥ अथ इयं तइ निश्चयं कर्मणां ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनेव स
त्तनाशुभवोतिज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणां नाशाभावात तन्नोत्तरमपि देहपारंतो लाभाविकानां कर्म ॥
एवं तेन स्मसेभवाद्वस्णं तानि नोपि वेपः स्मादित्याशंक्याह सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः प्रजानतो
नः प्रत्यगात्मैव व्यपाश्रयः ॥ आश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि निषिद्धानि निषिद्धानि वा सदा
कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनुग्रहात् शाश्वतं नित्यं परमसमस्तोक्षेपदं पदनीयं मोक्षं मत्स्वरूपं प्राप्नोति न मुक्ता
त्तान्तरमपि क्लिश्यमाणोऽपि ॥ कर्माभिर्वेष्यमाणो न स्वपन्त्रात्यपनुपपालितस्तु दलाध्ययनस्वितिः ॥ पापकर्मामि

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ॥५६॥ चेत
सा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

तिन इवापवनादिकिंच नरजग्राध्रं मतेविदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन इत्यादि यत्स्त्रेणानन्तरज्ञा
निनः ॥ कर्मालेपश्रवणात् ॥५६॥ एवं वर्णाश्रमादिधर्मैश्वरकारेणासमाधानात्फलाप्रसवित्या
निरूपितः ॥ प्रामैषुगनः सापनैतेनमकिमेव विधत्ते चेतसेति ॥ चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि नित्य
नैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे मन्यस्य यत्करोषीत्युक्तरीत्या समर्प्य मत्परः अ
हमेव परः प्राप्यो यस्य सः ॥ बुद्धियोगं पूर्वसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वलक्षणं च कर्मणां मोक्षहेतुत्वं संप
दकं उपाश्रित्य मच्चित्तः ॥ मदेकपरायणः सततं सर्वदा भव ॥५७॥

गमी
१६८

167

तमेवेश्वरंसर्वभावेनसर्वात्मनाशरणमाश्रित्यगच्छप्रपद्यस्वततः॥ तत्प्रसादात्तदनुग्रहात्परांशान्तिमु
परतिंसमाधिमितियावत्॥ तथाचसूत्रंसमाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति स्थानंचपरंविष्णोः
पदंमोक्षंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि॥६२॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति एवंप्रकारेणतेतुभ्यंमयासर्व
ज्ञेनपरमेश्वरेणकारुणिकेनज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमंत्रतंत्ररसायनादेर्गुह्याद्गुह्यतरंअति
शयेनरहस्यंएतद्यथोक्तंशास्त्रार्थजातंविमृश्यसमालोच्ययथेच्छसितथाकुरु॥६३॥ एवंयद्य

तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत॥ तत्प्रसादात्परांशान्तिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं॥६२॥ इति
तेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया॥ विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु॥६३॥ सर्वगु
ह्यतमंभूयः शृणुमेपरमंवचः॥ इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं॥६४॥

ष्टकरणमभानुतावापिअतिवात्सल्यात्श्लोकद्वयेनैवकृत्स्नशास्त्रार्थमुपदेक्ष्यन्तद्वादशोपेक्षयाअस
मस्तमादधितेश्रीहसर्वेतिसर्वेभ्यःगुह्येभ्यःअतिशयितंगुह्यंभूयःपुनःअपिमस्तदुक्तमपिमेममवच
नंशृणुपरमंपरमार्थविषयत्वात्नलोभाद्वापिभयाद्वावक्ष्यामिकिंतर्हिमेममइष्टोसिपरमात्मासि
इतिहेतोःदृढंअतिशयितेनैवहितंयत्तद्वक्ष्यामितवइष्टत्वात्विषयासुहितत्वात्इदंचवक्तव्यं
तावद्वक्ष्यामितिभावः॥६४॥ १६८

कोऽसौ परमेश्वरो यदधीनोऽस्मीत्यत आह ईश्वर इति। ईश्वरः ईशनशीलो नारायणः सर्वभूतानां पृथिव्यादीनां सर्वभूतानां
हृद्देशे हृदयदेशे सर्वप्राणिप्रवर्तकः तिष्ठति कीदृशः॥ सर्वभूतानि भ्रामयन् कुलालो यथा मार्गे भ्रमं सारयन्
कोऽपि पुत्रिकाः स्वसूत्रधारः॥ यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं शरीरमनः सा धनं प्राणिनां यान्त्रिकनिगृहीतं यन्त्रारूढानि
मायया स्वशक्त्या भ्रामयन्निति संबन्धः॥ हे अर्जुन शुक्लाभिजनः शुद्धान्तःकरणो मम सखासीति भावः॥ अत्राहंकार
पूर्वकं यः कर्म करोति स ईश्वरप्रेरणयैवाहं करोमीति बुद्ध्याकरोति तयोरन्तरं वेलक्षण्यं दर्शयन् सर्वात्मा
ध्रुव सदा हृदि तिष्ठति रूपमहंकारं जनानां च भ्रमयति तेन तत्कृते वा अभिमानहंकारो दृश्यते अत्र इति भाषते यत्
मा कुरु न स्वातन्त्र्येण कामिति त्यागे न यतां पुरुषः ईश्वराधीनत्वं प्रयत्नं तस्मिन्सर्वे सोमनः समर्पयेति भावः॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥६१॥

तमेव शरणमस्माकं प्रसादात्तं मुक्तो भव॥ शरीरेणापि यो यत्नेनात्र हि दिव्यं मनिष्कलत्वात्॥ तथा च श्रुतिः रक्षामि
जनं मित्रं वदाम्यहं नित्यशान्तमसाक्षिः सोऽहं ब्रह्माण्डं यान्तरं मे दर्शयति सोऽयं प्रत्यगात्मा ह्यन्तर्देशं दर्शयति तदयमः॥
शत्रुः कालश्च वक्ताऽभिहितो मोक्षकर्मी तेन तत्र प्रायश्चित्तं तमात्मयाज्ञो न देवः सर्वोऽसौ॥ यमः॥ कृत्स्नं श्रविद्युत्
कृत्स्नं प्रकाशमिव भवति तेन पतितो भवेद्विदृढं विद्धत॥ कृतेऽप्यहंकारे जन्मोऽस्य निरूपणात्॥ तेन गुणकार्येषु
यथेष्टाभिकर्मणां गात्रेऽहमेवकर्ता न पुनरहंकारो मोक्षमिमानरूपश्चाविद्या विलीनास्तत्तत्स्थाः॥ निर्गुण
नैवोपरि तेन न तते तेषां मनसां कर्मणां परमात्मनस्तत्प्रकाशकत्वं यतिभिर्दृष्टं न॥ तद्धि कृतकं मत्वाऽस्य
निर्गुणकर्तृत्वं यद्देहादि स्पृशति॥ तदेवं भगवान्त्वमर्थं मन्ये नेति संवादं धत्ते पुनः सर्वज्ञ॥ करणगुणत्वेन
तेन तत्पुरुषधर्मो विकारं दर्शयति॥१॥

भ॰ गी॰
१६९

168

एवं नेमनन यजनभजननमस्करणमात्रतो निष्ठाया उक्तायाः सर्वेश्वरात्मनोऽनात्मनि प्रसंगतो त्यनेन मेलकेन दर्शि-
तः इदानीं सुगमोत्यैवमस्यान्तेनः अनन्यमेभ्याउपासनेनेति प्रतिपादितं रं मेवकर्तं सुक्ति परायणा इति केव-
लोपास्तिनिष्ठायां गतायां उक्तायामाह सर्वधर्मानिति सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च
धर्मान् || अग्निहोत्रादीन् सत्यादीन् त्वादींश्च त्यक्त्वा मामेकं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं सोपाधिनिरुपाधिवांग्म-
त्वैकरूपमानंदघनं परमात्मानं शरणं व्रज शरणं गतिर्हि न तु अविद्यादीन् क्लेशानिति शरणमाश्रयेः ||
परायणागमः प्राप्स्यसि मदेकशरणो भव इत्यर्थः || अत्र च स्वतन्त्र एव कर्तव्यमन तज्जलमात्रं पीत्वेति वदेद्-
तत्त्वं ज्ञात्वा प्रयत्नार्थः || सर्वधर्मपरित्यागेन मामेकं शरणं व्रजेत्यर्थः || यथोक्तं भगवताऽर्जुनेनैव परमात्मानमुप-

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज || अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ||६६||

स्महे एतस्य भगवच्छरणीकरणस्य फलमाह अहं त्वेति अहं प्रत्यगात्मान्तर्यामी नारायणः सकलपा-
पविनिर्मुक्तः स्वमकृतान् || सन्त्वा त्वा सर्वपापेभ्यः संचितक्रियमाणेभ्यो गोत्रवधादिभ्यः मोक्षयि-
ष्यामि मा शुचः || शोकं मा कार्षीः तथाहि तत्त्वज्ञानफलं पापास्पर्शः || शोकतरणं च सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसि-
द्धं आदिमान्तवर्तिनं नारायणं प्रपन्नस्य छांदोग्ये स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः उदेति ह वै सर्वेभ्यः पा-
प्मभ्यो य एवं वेद तरति शोकमात्मवित् || तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति उदितः ऊर्ध्वर-
तो गतः | पापात्सकलस्मागतो निष्पाप इति श्रुतिपदस्यार्थः || वर्णाश्रमधर्मसंन्यास एवैकषड्जाध्यायो-
क्तेन योगेन देहादीनां धर्मोऽस्मत्संन्यासानिर्विकल्पमात्मानमात्मना ज्ञात्वा कृतेनेन कर्मलेपरस्पर्शः || ६६ || श्रीमः

१६९

नदेवगुह्यतमंहितमाहसमन्मनाइतिश्रीहंप्रत्यगात्मानंदेवचनः ।।परिपूर्णं ।।तस्याकारंमनोयस्यसमन्मनाः ।।भवपते
नमस्तात्मायेदेनाभिसात्कारएवयइतिउनरषट्कार्थःउक्तः ।।कथमेवंविधात्मनिलभ्यतेऽतआहमद्भक्तो
भवपतेनभगवदुपास्त्रात्मकोमध्यमषट्कार्थःउक्तः कथमत्रप्रपत्यस्यभक्तिरुदेतीत्यतआह ।।मद्याजी
भगवदर्थकर्मशीलोभवपतेनकर्मप्रधानप्रथमषट्कार्थोविवृतः ।।ननुयस्यभगवत्प्राप्तिस्तेनसंभवति
दारिद्र्यात्मनस्तस्यभावाहातस्यभगवद्भक्तिः ।।देहेनमात्रदुःखाकारवाचेकोऽपिनतिदंडवन्मनोमाऽहंकारमानमस्कु
रु ।।प्राकृतमनैवप्रतिमादेभगवंत ।।सर्वोपचारसमर्पणेननमस्काराहिनामस्यगुणपारंपर्यंतस्थं ।।तथा

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ।।
मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ।।६५।।

वाङ्मूलाग्रमनोनमस्कारास्यैवयत्रनमुद्रारइतियोनमहान्लक्ष्यरइतियन्नोवैनमइतिहिश्रुत्वाणांभवतीति
चएवमुक्तस्यसोपानक्रमणरूपफलमाह ।।मामिति मामेवैतान्मधर्ममर्वजगत्कारणंसर्वेश्वरमेवैष्य
सिमत्वंद्वैकरसंतप्रत्यक्सिद्धास्मिविवरएवप्रतिविंबंघटाकाशइवमहाकाशंस्वप्रतिष्ठाः ।।सत्यंयंक
रोमितेनवप्रः ।।सत्येनश्रवाप्तिनाशेभवतेप्रतिजानेप्रतिज्ञांकरोमि ।।नामेवैष्यसीतिप्रियोऽसिमेयतस्त्वंमम
मप्रियोऽसिअतः ।।एतावताकिंनाहंतवयिसत्त्वमेवाहंपश्चानीनघः ।।६५।। ।। ।। ।। ।।
।। ।। ।।

भ॰गी॰
१८॰

169

ननु स्वस्य कृत्याकृतं तेन सर्वं स्वार्थमिति तत्रैकोक्तं कश्च मम भक्तस्यापि एतज्ज्ञानासिद्धियानतो भक्त्यादिलाभः स्व
मेवादिमन्तोपकारः॥ न चेति तस्मात् एतस्मात् प्रवर्तकात्॥ अन्यो मनुष्येषु मे मम प्रियकृत्तमः॥ न च
कश्चिद्कलियुग एव मम महतीवाचिकाभक्तितां कृत्वा सोपानादोपदेशक्रमेण मम प्रियतरो भविता न भ
विष्यति अनिष्टत्वार्यापि संस्कारादर्शेवादिपावक इति न च भुवि एतस्मादन्यः स्मार्थं साधयन्मत्प्रीति
भावः॥ अतरार्थः स्पष्टः॥ ६९॥ अध्यापकस्य फलमुक्ता अध्येतृफलमाह॥ अध्येष्यते चेति ज्ञानयज्ञे
न निर्विकल्पसमाधिना इष्टः पूजितः॥ स्यादिति मे मतिः तन्मात्रप्रकलव्रणेश्वैष्टिकरल्लहृदेतस्य सल

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि॥ ६९॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥ ७०॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः॥ सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्म
णाम्॥ ७१॥

स्याध्ययनमपीत्यर्थः॥ इति मे मम सर्वं स्वरस्य मतिः॥ तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मन्तव्यं किं त्वध्य
यनार्थानुवादएवायमिति भावः॥ ७०॥ प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्ता श्रोतुरपि फलमाह॥ श्रद्धावानिति
नार्थानुवादएवायमिति भावः ... श्रोतुरपि ... कुर्यादपि किमु वक्तुमत्रान्तरेणार्थग्रहणाय ... कुर्यात्स उक्तफलं प्राप्नु
यादिति स्पष्टार्थः श्लोकः तथा चोक्तं श्रीभागवते वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि वक्ता
रं पृच्छकं श्रोतं तत्पादसलिलं यथेति॥ ७१॥

१८॰

एवं श्रीकृष्णेन ज्ञानयोगेन सांख्यज्ञानेन कर्मयोगेन योगिनां मिति सांख्ययोगोहितोपायापादेशितो तउपसंह
त्य निखिलसंप्रदायविधिमाह इदमिति श्रुत्वैनमस्तकाय तपस्यालोचनं तद्द्वितीय अथ तस्यै नाधिकारः॥ अभक्ताय
गुरौ हीनाय शुश्रूषवे गुरुसेवामकुर्वते मां परमात्मानं यो अभ्यसूयति मदीयगुणान् सादि स्तुत्यादि श्रुत्वा मिथ्या दो
षारोपणपरो भवति॥ तस्मिन् ज्ञानोपदेशकं सेवकस्तद्वा देतेषां विशेषणानि यन्नसमाभावोपि कदाचन महत्त्वापि संक
टं न वाच्यं ज्ञानोपदेशकं गुरुं विपादवैतज्ञानोपमाज्ञानेनोपायमपि विधिपूर्वकमस्मिन्नस्त्येकान्तज्ञं वेद
मायत्नमस्मान्नवीर्यवतीनत्यासो यस्य देवपरा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्मैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मन इति श्रवणात्॥ अस्य हृदयारोपिमायज्ञानं तद्दापितेषाम् अप्यासहरौ त्वाद्यमरूपपरमेश्वरारोपनपरायचर

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति॥६७
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः॥६८॥

हस्यं देयं नान्यस्मैइत्यर्थः॥६७॥ एवं संप्रदायविधिमुक्त्वा तत्प्रदानकर्तुः फलमाह य इदमिति इदं परमं गुह्यं
यो भक्तिहीनो मान्यजनार्थसिनमद्भक्तेषु भिधास्यति सोपि तत्॥ मयि परमेश्वरे विहितकरसा परां भ
क्तिं भुक्ते तत्तत्त्वज्ञानं तु पासनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्ता तामनु ध्यायमामेवैष्यति मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः॥ अ
संशयं संशयोज्ञानात्मिस्यं यतेतद्धि असंज्ञा मिलादीनां भक्तिं गत्वा हीनानाम पिपुत्रं सकेति॥ तेन नारा
यणोति॥ नास्मात्तेह्वशादाहृयतेतावन्नात्रवृष्टेनभगवान् सहगतिं दत्वा किमुवक्तव्येयो वाचाप
नावग्यहस्वरं रूपं प्रतिपादयतितस्यभक्तिलामादिकमेणकम्पकृत्वातं भविष्यतीति॥६८॥ ॥ रामः

भ॰गी॰ १७२ समासः शास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्णयन्संजयउवाच इतीति अद्भुतं चेतसो विस्मयकररो
गमहर्षणं रोमांचोद्दीपनकं ॥७४॥ कथमयं त्वयाहस्थेनापि वासुदेवार्जुनयोः संवादः ॥श्रुत इत्यत
आह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यचक्षुः ॥ श्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं येनाहमेवं हितं विग्रहश्रु
वासुदेवकरतलामलकवद्विज्ञानाभिप्रेतो व्यासप्रसादात्तस्मोत्रं परं गुह्यं योगमहं श्रुतवान्योगा
चपरमेयोगमेश्वरमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं नैव मनुष्यंतमपि हि श्रुतवानिति शेषः स्वयं कथयत
इत्यत्र अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति श्रुतेः ॥ स्वनिश्वस्यं तं वेदं शिष्याचार्यपरंप
याकथयतस्तयानितद्ध्यं साक्षात्कथयत इति स्पष्टादेवाज्ञानं प्रतीव इदानीं तज्ज्ञेन प्रतिमासात्का
170 थयतः ॥ श्रुतवानहमिमम्थं ॥ तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणोस्य मनमस्यौघा मतेस्य त्रपत योगानित्य

संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ॥७४॥
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परं ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं ॥७५॥
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

भेदेनान्वयेनागादयेत्यपदयोगमिति पुनःपुनः सकलिंगयोरपि सामानाधिकरण्यं पर्यायकं वयत्विक विद
सत्तापित्तइयदंतुमिन्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिंगसंस्कारप्राबल्यादितरत्र भिन्नलिंगविशेषणत्वेपि पूर्वसंस्का
रेणानिवर्तनशीलसामानाधिकरण्यवलिंगयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ॥७५॥ केशवार्जुनसंवादश्र
वणविस्मृतिपर्वतयोगदर्शनमेवाहप्रादकमेण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हे राजन् हे धृतराष्ट्र पुण्यपु १७२
ण्यकरं ममहद्रं चेमर्थात संस्मृत्य संस्मृत्येति सम्भ्रमेण दृढं केनोपि स्पष्टार्थं ॥७६॥

सर्वेनयोमोसर्वज्ञोपिभगवान्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञानंनवेतिपृच्छतिश्रुतमित्यापृच्छनः॥स्वयमेतदु
पदेशंकृतवतास्मद्गुणनिदानंयद्भयाघंघ्रानक्लेशोपदेशोनकृतार्थः॥कृतेत्यउत्यायशयेनाकश्चि
दितिकामप्रवेदनेहेपार्थपनंनत्वयापुकाग्रेणचेतसाश्रोतंकशास्त्रहृतोर्थेनत्वबोधुस्वाभितिममका
मोस्मितनहंपृच्छाभिकिंमिदंत्वयाज्ञातमितिग्राएवतेपितन॥अज्ञानकृतःसंमोहोविपर्ययः॥अनात्म
न्यात्मधीरूपः॥स्वधर्मेप्रवृत्त्वायभूयोरूपप्रतिसंहितोविप्रोपितनष्टःकच्चितमन्क्रमसाफल्यमिच्छंस्त्वामह
पृच्छामीत्यर्थः॥७२॥एवंपृष्टःस्वस्यकृतकृत्यतांप्रापयन्नर्जुनउवाचनष्टोमोहइतिमोहः॥पूर्वंकोहंविव

कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा॥कच्चिदज्ञानसंमो
हःप्रनष्टस्तेधनंजय॥७२॥अर्जुनउवाच॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादान्मयाच्युत॥स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव॥७३॥

योपिनष्टःस्मृतिःस्वरूपस्मरणमस्मिपरंब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपाप्राप्तातत्त्वविषयालब्धायस्मात्॥त्वामे
नसर्वंहृदयग्रंथीनांवाचान्यस्थामितेनतस्यौदाहृतानोविक्तउकन्ममप्रभवान्तोविमोतोभव
तितथाचश्रूयतेस्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतित्वत्प्रसादान्मयाच्युतस्मृतिर्लब्धेतिसंबंधः
स्थितोस्मिगतसंदेहोनुष्ठसंदेहस्तेनानात्मन्यात्मधीरूपोमोहोनष्टइतिदर्शितंकरिष्येवचनं
तवेत्यनेनतद्धर्मसोमपिमोहोनष्टइतिदर्शितं॥७३॥

भा·भी·
१३२

त्रैकालिकः स्फुटः ॥ योगिभिर्दृश्यमानत्वाद्दृश्यः सर्वत्र सर्वदा ॥ सत्रैवाक्षोभितैश्वर्यैक
यमोहंगिवंभवेत् ॥ ३० ॥ आहूतं दीयते कार्यं पुरा गर्भेन्द्र देशाता ॥ तत्कल्पनं विनाप्य
सुष्टुर्दृष्टांत क्षत्रताल्लिपः ॥ ३१ ॥ यस्माद्भ्रांतिचिरा रथ्यमितिवत्रोपितापवत् ॥ प्रक
तेः परेणाणं वाजगांतं किं तिंद्रजालवत् ॥ ३२ ॥ तस्यैव इंद्रजालात्मे विश्वमेवं
पराग्दृशा ॥ अनाधिष्ठाद्वितेमुद्रं नालेवतेदृयादिति ॥ ३३ ॥ स्पष्टार्थाम्
लश्लोकः ॥ ३३ ॥ यस्मादनंतेषु भगवान् ॥ तदनुगृहीतो जेता
युधिष्ठिरएतेलि अतत्त्वयाजयशानकार्यं माहूयत्रैतिप
त्रपेलप्रवेतिसर्वत्रं सबध्नतेश्रीदैवदत्तनादिषेण मा
विजयः प्रसिद्धः ॥ भूतिरेश्वर्यं सर्वं नियंतत्वतो
निर्नयथस्यप्तनत्वैवंतत्रतस्मिन्नपतेधुवमिति
ममममतिः ॥ अतः पांडवैः ॥ महत्संपरैवक
तेष्वइतिभाव ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्पदवा
क्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरवंश्या
वतंसश्रीगोविंदसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्व
णि गीतार्थप्रकाशे ष्टद्त्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ १३२

272

[illegible] मोक्ष [illegible]

[illegible] ॥७६॥ आरंभ [illegible]

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

[illegible] ॥१॥ संकल्पमात्र [illegible] दृश्यते ॥ [illegible] ॥२॥ योगी संकल्पमात्रेण [illegible] ॥३॥ आरंभे [illegible] देशकालादि क्रमः ॥ [illegible] ॥४॥ [illegible]

भष्मी. प. १७२ 172

येन विजयमाप्नोति तेन प्रयोजनेन स्वयं युधिष्ठिरः संग्रामे दृष्टबुद्धिः तत्र सिद्ध्यर्थं अभिप्रेक्ष्य आलोच्य प्रथमं पिता-
महं प्रति प्रययौ रिपुवाहिनीं प्रविविश्येति शेषः ॥ ८ ॥ १ ॥ दंशितेषु समन्तेषु ॥ १२ ॥ १४ ॥ गौतमं कृपं ॥ १८ ॥ प्राक्

अथ देवाः सगंधर्वाः पितरश्च जनेश्वराः ॥ सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४ ॥ ऋषयश्च
महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुं ॥ समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा
युद्धाय समुद्यते ॥ ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६ ॥ विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरा-
युधं ॥ अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥ ७ ॥ पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ वाग्-
यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ॥ ८ ॥ तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ अवती-
र्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वगात् ॥ ९ ॥ वासुदेवश्च राजन् पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ पार्थिवाश्चैव
राजानः जग्मुस्तमनूत्सुकाः ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच ॥ किं ते व्यवसितं राजन् यदस्मानपहाय वै ॥
पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ॥ ११ ॥ भीमसेन उवाच ॥ क्व गमिष्यसि राजेन्द्र नि-
क्षिप्य कवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄंस्त्यक्त्वा पार्थिव ॥ १२ ॥ नकुल उवाच ॥ एवंगते त्व-
यि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ॥ भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क्व तु ॥ १३ ॥ सहदेव उवाच ॥ अ-
स्मिन् रणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ॥ योद्धव्ये क्व तु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४ ॥ संजय उ-
वाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः परिवेदितः ॥ नोवाच वाग्यतः किंचिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः
तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ॥ अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६ ॥ ए-
ष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ॥ अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते सह शत्रुभिः ॥ १७ ॥ श्रू १७२

गीतासुगीताकर्तव्याऽत्याद्यः सार्धः पंचश्लोकाः गौडैर्न पठ्यंते ॥५॥ एवं गीतांतेमन्त्रनाभेदेनाहरि
नानिष्टामानामाप्तेर्निष्ठायामानैवैप्यतीति। तस्मात्सिद्धततत्फलभूताद्गीताध्ययनकामानांतत्पारी
णां कामसिद्धिः अथैषसत्तामपिपांडवानामिवगुरुवधानन्तापाश्रयेणोवसिध्यतीत्याशयवान्वद

वैशंपायन उवाच ॥ गीतासुगीताकर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मा
द्विनिःसृता ॥१॥ सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ॥ सर्वतीर्थमयी गंगा सर्ववेदमयो
मनुः ॥२॥ गीता गंगा च गायत्री गोविंदेति हृदि स्थिते ॥ चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥३॥ षट्
शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ॥ अर्जुनः सप्तपंचाशत्सप्तषष्टिं तु संजयः ॥४॥ धृतराष्ट्रः
श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ॥ भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ॥५॥ संजय उवाच ॥
ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाणगांडीवधारिणं ॥ पुनरेव महानादं विसृजंत महारथाः ॥६॥ पांडवाः सृं
जयाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ॥ दध्मुश्च मुदिताः शंखान्वीराः सागरसंभवान् ॥७॥ ततो भेर्यश्च
पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत ततः शब्दो महानभूत ॥८॥

गीतासुगीतेत्यस्यांतरं कौरवाणां सिंहनादमानिनां निरुत्साहो वा प्रभवतीति दर्शयितुं महाराजुद्वयस्यानंतरं प्र
स्तावप्रामवीत्येवमाहत एव इत्यन्तपर्यंतमर्जुनं विवरीतमितंतोधनंजयंदृष्ट्वेति ततः अर्जुनसमकरिष्येवचनेन
वेत्येवं रूपेण स्तिताने तं धनंजयं गुरुरार्थं सम्वद्धं दृष्ट्वा तथैः ॥१॥२॥ भेर्यः दुंदुभयो वाद्यकाः ॥ पेश्यः क्राह्वलाः
क्रकचाः जयमंगलाः गोविषाणिकाः गवादिशृंगाणिमहद्वाद्यविशेषाः दध्मुरिति सर्वत्रयोज्यते ॥३॥४॥ पेश्व

१६४

173

एवंगते इंद्गाच एतावनितिपिसाति ॥२१॥२४॥ क्लीववत्स्वोक्तस्यवरस्यपुत्राद्न्यत्इति स्वेनैव संकोच

भीष्मउवाच ॥ यद्येवं नाभिगच्छेथा युद्धे पि मां पृथिवीपते ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत
प्रीतोस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पांडव ॥ यत्तेभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३३ ॥ व्रियतां
च वरः पार्थ किमस्मत्तोभिकांक्षसि ॥ एवंगते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३४ ॥ अर्थस्य पुरु
षो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३५ ॥ अतस्त्वां क्ली
ववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनंदन ॥ भृतोस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर उवा
च ॥ मंत्रयस्व महाराज हितैषी मम नित्यशः ॥ युध्यस्व कौरवार्थे वा ममैषः सततं वरः ॥ ३७ ॥
राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनंदन ॥ कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥ ३८ ॥ युधिष्ठिरः
कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितं ॥ एतन्मे मंत्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ३९ ॥ भीष्मः ॥ न
तं पश्यामि कौंतेय यो मां युध्यंतमाहवे ॥ विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ४० ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मात्पृच्छाम्यहं तात पितामह नमोस्तु ते ॥ जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः स
मरे परैः ॥ ४१ ॥ भीष्म उवाच ॥ न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत मां ॥ न तावन्मृत्युकालो मे पु

नात्कामनरववत्हृतः योषितः प्रदानमातिमव्यात् ॥२५॥२६॥ सप्तमेसहाये ॥२९॥ अपः पद्मपसिय द्विवर्कयो

मिथोऽन्योन्यं पक्षो द्वीति सहेला पाभाव आर्षः ॥२०॥ व्यक्ते निरतं भीमं भीमसेनं अंतिके समीपे ॥२१॥२३॥२४

फवल्लमल्जयोर्युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ एवं ब्रुवति कृष्णे तु पांचालराट्चमूपतिः ॥१९॥ हाहाकारो म
हानासीच्छत्रोस्तु परेभवत् ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं वीरा पांचालराट्ससैनिकाः ॥२०॥ मिथः संकथयां
चक्रुरेषो हि कुलपांसनः ॥ व्यक्तं भीमं तदा व्याप्तेति राजा सो भीमसेनांतिके ॥२१॥ युधिष्ठिरः स सोद
र्यः शल्यसार्थप्रयाचकः ॥ धनंजयेपि कर्णेन योपांडुप्रवीरकोद्दे ॥२२॥ नकुले सहदेवेन भीतो भ्रे
ति च पांडवः ॥ न नन्दति विपक्षे जातेऽप्रस्थितो भुवि ॥२३॥ यस्मात्स्मृहृद्यं भीतं मल्लस्य तस्य सं
युगे ॥ ततस्तत्कौरवं सैन्यं पितृकृत्वा तु युधिष्ठिरं ॥ निःशस्त्रमभवत्तत्र गत्वैव विशांपते ॥२४॥ किं
नु वक्ष्यति राजासौ किं भीमः प्रतिचक्षति ॥ किं भीमः समरस्यार्थी किंतु कुलार्थे नाविति ॥२५॥
विवदितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ॥ उभयोः सेनयोः राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥२७॥ सो
दराणां च मं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलो ॥ भीकामे वाप्यया तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥२८॥
तामुवाच ततः पार्श्वे कराभ्यां पीडयन्पाण्डवः ॥ भीष्मं शांतनवं राजा प्रहाय समुपस्थितः ॥३०॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ आमंत्रये त्वां दुर्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह ॥ अवजानीहि मां तात आशिषश्चैव योजय ॥

ष्ठिरकृते तात आत्मसमासः आर्षः पितामहकरोतिवा ॥२५॥२७॥ विवदितं वक्तुमिष्टं नुवितर्के ॥२८॥३०॥
दराभावाय परात्परातो निरस्तो भावः समानमयत्रकः तस्मैमरणायेत्यर्थः परस्यासावभावेऽस्येति विग्रहे पि

सभाप॰टी॰ ॥ ३१

मभा
प॰
१०५

156

इदं न विषादे ॥ ५४ ॥ ५ ॥ आयमन्तं समरे राजा नियतं श्रवेतनं योगबलेन तत्क्षरेदं योधानां मध्ये कश्चिद्रि

द्रोण उवाच ॥ न तत्ते विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ॥ ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ५५
युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं च आत्मनः ॥ आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि
त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५६ ॥ द्रोण उवाच ॥ न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितं ॥ युध्यमानं सुसं
रब्धं शरवर्षौघवर्षिणं ॥ ५७ ॥ ऋते प्रायगतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनं ॥ हन्यान्मां युधि योधानां सत्य
मेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५८ ॥ शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियं ॥ श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादिति सत्
यं ब्रवीमि ते ॥ ५९ ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ॥ अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छार
द्वतं प्रति ॥ ६० ॥ सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं ॥ उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यवि
शारदः ॥ ६१ ॥ अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ॥ जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञा
तस्त्वयानघ ॥ ६२ ॥ कृप उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महा
राज पराभावाय सर्वशः ॥ ६३ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महा
राज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६४ ॥ तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ ब्रवीम्यतः क्लीब
वत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ६५ ॥

निःशेषः ॥ ५८ ॥ जह्यां त्यजेयं श्रद्धेयवाक्यात् आदेयवचनात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६५ ॥ १०५

४१ ॥ आत्मनिःश्रेयसंसाद्धि तत्साधनं ॥४४॥ अहं शिष्टं न कस्यं जये तत्तं विगतकल्मषः सत्कथ्येति शेषः

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीमस्य कुरुनंदनः ॥ शिवसामति जग्राह मूर्धन्मभिवाद्य च ॥४२॥ गा
गात्मनं महाबाहू राचार्यस्य रथं प्रति ॥ प्रस्थितो सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥४३॥ सद्रो
णमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥ उवाच वाचा तुर्यं सा आत्मनिःश्रेयसं वचः ॥४४॥ आमंत्र
ये त्वां भगवन् योत्स्ये विगतकल्मषः ॥ कथं जयेयं रिपून्सर्वान् अनुज्ञातस्त्वया गुरो ॥४५॥ द्रोण उ
वाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥
तत्युधिष्ठिर तुष्टोस्मि पूजितश्च त्वयानघ ॥ अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥४७॥
करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥४८॥
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥४९॥ अ
तस्त्वां क्लीववद्ब्रूयां युद्धादन्यत् किमिच्छसि ॥ योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मम ॥५०
युधिष्ठिर उवाच ॥ जयमाशास्व मे ब्रह्मन् मंत्रयस्व च मद्धितं ॥ युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो म
या ॥५१॥ द्रोण उवाच ॥ ध्रुवस्ते विजयो राजन् यस्य मंत्री हरिस्तव ॥ अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रू
न्विजेष्यसि ॥५२॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ युध्यस्व गच्छ कौंतेय पृच्छ
मां किं ब्रवीमि ते ॥५३॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यदभिवांछितं ॥ कथं जयेयं
५४॥४१॥ एवं ब्रवीमि जानामि किमिच्छसि विजयार्थे नाभिजानामि विनादिनिशेषः ॥५२॥५२॥५५॥

श्री.
म.प.
१२५

175

प्रतिजानेअंगीकरोमि॥८॥६४॥इदंवस्यमाकर्ण्यवचनंयुधिष्ठिरंप्रतिअब्रवीत्॥८८॥भवतःभवत्त्व
कारिष्यामिइतितेकामंमागितेयथेप्सितं॥अब्रवीम्यतःक्लीववत्तांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि॥८९॥
युधिष्ठिरउवाच॥मंत्रयस्वमहाराजनित्यंमहितमुत्तमं॥कामंयुध्यपरस्यार्थेवरमेतंवृणोम्य
हं॥९०॥शल्यउवाच॥किमत्रब्रूहिसंपत्तेकरोमिनृपसत्तम॥कामंयोत्स्येपरस्यार्थेबद्धो
स्म्यर्थेनकौरवैः॥९१॥युधिष्ठिरउवाच॥सएवमेवरःशल्यउद्योगेयस्त्वयाकृतः॥सूतपुत्रस्य
संग्रामेकार्यस्तेजोवधस्त्वया॥९२॥शल्यउवाच॥संपत्स्यतेएषतेकामःकुंतीपुत्रयुधिष्ठिर
यथेप्सितंगच्छयुध्यअप्रतिजानेजयंतव॥९३॥संजयउवाच॥अनुमान्याथकौंतेयोमातुलं
मद्रकेश्वरं॥निर्जगाममहाप्राज्ञोभ्रातृभिःपरिवारितः॥९४॥वासुदेवस्तदाराधेयमाहवेभि
जगामह॥ततएवमुवाचेदंपांडवार्थेगदाग्रजः॥९५॥श्रुतंमेभीष्मस्यकर्णद्वेषात्किल न योत्स्यसि
लनयोत्स्यसि॥अस्मान्वरयराधेययावद्भीष्मोनहन्यते॥९६॥हतेतुभीष्मेराधेयपुनरेष्यसि
संयुगं॥धार्तराष्ट्रस्यसाहाय्यंयदिपश्यसिचेत्समं॥९७॥नविप्रियंकरिष्यामिधार्तराष्ट्रस्य
केशवत्यक्तप्राणंहितंमांविद्धिदुर्योधनहितैषिणं॥९८॥तच्छ्रुत्वातुवचःकृष्णःसंन्यवर्ततेन
भारत॥युधिष्ठिरपुरोगैश्चपांडवैःसहसंगतः॥९९॥अथसैन्यस्यमध्येतुप्राक्रोशत्पांडवा
ग्रजः॥योस्मान्वृणोतितमहंवरयेसहायकारणात्॥१००॥अथतान्समभिप्रेक्ष्ययुयुत्सुरिद

१२५

१०॥ परानप्रकुर्यान् ॥ ६२ ॥ ६९ ॥ प्रतिजाने ब्रवीकरोमि ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ हंत पृच्छामि ते तेन तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ॥ इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ॥ ६६ ॥ संजय उवाच ॥ तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञाय स विवक्षितं ॥ अवध्योऽहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६७ ॥ प्रीतस्तेभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ॥ आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ॥ अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ यत्र मद्रराट् ॥ ६९ ॥ स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥ उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्मनः श्रेयसं वचः ॥ ७० ॥ अनुमानये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः ॥ जयेयं च परान् राजन्ननुज्ञातस्त्वया महीक्षित् ॥ ७१ ॥ शल्य उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धे कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७२ ॥ तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्कांक्षसि तदस्तु ते ॥ अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७३ ॥ ब्रूहि चैव वचो वीर केनार्थः किं ददामि ते ॥ एवं गते महाराज प्रहारादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७४ ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७५ ॥

भ॰भी॰
प॰
१७७

176

एवं व्यूढे स्थितेदेदृष्ट्वा भीमस्य विक्रममित्थं तस्य सर्वानि शायी भीष्मस्य पराक्रमः इति नानायोधैः ॥३॥ क्ष्वेलाः
सिंहनादाः सशंखाः मर्दला मुरजाः स्वेत्स्वदेलाः ॥४॥ समाहृवन्नन्योन्यं संगताः प्रभूवन् ॥५॥ महान्तस्सुख

धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च। के पूर्वं पांडवास्तत्र कुरवः पांडवास्तथा ॥१॥
संजय उवाच ॥ भ्रातृभिः सहितं राजन्पुत्रो दुःशासनस्तव। भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह
तथैव पांडवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः। भीष्मेण युद्धमिच्छंतः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥३॥ क्ष्वेलाः कि
लिकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः। भेरीमृदंगमुरजा हयकुंजरनिःस्वनाः ॥४॥ उभयोः सेन
योः राजंस्ततोऽस्माभिः समाहृवन् ॥ वयं तानभ्यगर्जाम तदासीत्तुमुलं महत् ॥५॥ महांत्यनीकानि महा
समुच्छ्रये समागमे पांडवधार्तराष्ट्रयोः। चकंपिरे शंखमृदंगनिःस्वनैः प्रकंपितानीव वनानि वायु
ना ॥६॥ नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यागतानामशिवे मुहूर्ते। बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातो
द्धूतानामिव सागराणां ॥७॥ तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले रोमहर्षणे। भीमसेनो महाबाहुः प्राणद
द्गोवृषो यथा ॥८॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषान्वारणानां च बृंहितं। सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्य
भूत ॥९॥ हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः। सर्वानभिभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निःस्वनः
श्रुत्वा तन्निनदं तस्य सेनास्तव वितत्रसुः। जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनं ॥११॥ वाहनानि च
सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः। शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥१२॥

यः संप्रहारो यत्र ॥ ६ ॥ ३ ॥ गोवृषो बलीवर्दश्रेष्ठः ॥ ८ अभ्यभूत अभिभूतवान् ॥ ९ ॥ १० सैन्यः सेनास्थयोः से

नाहिं पतनादिकं ॥

तेनः संततिपिंडः पितयन्तः अन्ये सर्वे मरिष्यंतीति भावः ॥ ३९ ॥ भजस्वेति अभजमानाः सर्वेऽपि धृतराष्ट्र

युधिष्ठिर उवाच ॥ सपौदितिर्सर्वेषां त्वामभ्लवस्मात् नपीडितान् ॥ युध्यस्व वा सुदेवस्य वधं प्रेक्ष्य च सर्वशः
श्रुतो मितो महाबाहो युध्यस्व समकारणान् ॥ त्वयि तं तव अपि पिंडं धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ३९ ॥ भज
स्वास्मान् राजप्रश्न भजमानानां महायक्ते ॥ नम विच्छतिर्डवैर्द्विधा नैराष्ट्रस्य मर्षेतः ॥ ४२ ॥ संजय उ
वाच ॥ ततो युधिष्ठिरः कौरव्यान परितस्तस्य तामानव ॥ जगाम पांडुपुत्राणां सेनां विश्वासंडूमिः ॥ ४३
ततो युधिष्ठिरो राजा समे संदृष्टो महाभुजः ॥ जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कवचोज्ज्वलं ॥ ४४ ॥ प्रत्यपद्यं
ततः सर्वे रथान् स्वान् कुरुवर्षभाः ॥ ततो भूयः प्रादुर्भवं ततो पुनः ॥ ४५ ॥ अवादयंत शंखांश्च
पांचालाश्च सपुष्करान् ॥ सिंहनादांश्च विविधान् विनेदुः कुरुवर्षभाः ॥ ४६ ॥ रथस्थान्कुरुश्रेष्ठान्
पांडवान् प्रेक्ष्य पार्थिवाः ॥ दृष्ट्वा स्वानात्मनः सर्वे पुनर्जेत्रजिरे तदा ॥ ४७ ॥ सोऽयं पांडुपुत्राणां मान्या
नमानयत्तां च तान् ॥ दृष्ट्वा समरे दीविततलस्तद्भुजपांच क्रिमेस्थः ॥ ४८ ॥ सोऽहं दंचकपांचैव श्रामकाल
महात्मना ॥ दृष्ट्वा चक्रनि शुभ्र रां कथयां वक्रिनेन्नपाः ॥ ४९ ॥ साधु साध्विति सर्वे ते निःश्रेयस्तु तिसं
दिनाः ॥ वाचः प्रपणः कीर्तिमनंतां मनोहरं यकपेणाः ॥ ५० ॥ स्रो ढाचार्यो श्रपेतन्नरदृश्शुः शुश्रूव
स्तद ॥ स्तुतं तत् पांडुपुत्राणां हृदुङलेस गाढ दां ॥ ततो जग्मुर्महात्मानो शैशलपार्श्वे वरुष्करान ॥ श्री लोक
गोत्रीरभिमानदर्पहेत्मनः सिनाः ॥ ३२ ॥ श्रीकृष्ण इति श्रीमहाभारते अध्यायः ॥

युद्धेन मम विष्णुनिमरिष्यतील्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरान्रीवं कालादीन् पक्ष युधिष्ठिराने निपारे सु रजान ॥ ४१ ॥ ४२
गोरवमान्यतं ॥ ४६ ॥ सोऽहं मेनीहकपांहो हुस्वापरः स्वग्रराजेना ॥ ४९ ॥ कीर्तिमतापाइवानां स्तुति संदिनां वा

वृद्धिमंभेयः ॥ ३९ ॥ अशक्यः कोऽपीत्याः ... इति मम ... यासैविद्याः ५
अपयाः ॥

पदेश्लिष्टमस्थितं ॥२५॥२६॥ अंतर्धीयत अंतर्हितः अश्मावः आर्षैः सैन्येन सैनाभवेन ॥२८॥२९॥ अति

कूरूपांशुवर्षेणेनेंद्रस्यशरवर्षसंकुले ॥ सुप्रभाते रणे नीचपदे विक्रमते इव ॥२५॥ ततस्ते पार्थिवाः
सर्वे प्रहृष्टीनशूरासनाः ॥ मद्रसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥२६॥ तेषामापततां तत्रा
जाश्च कलिलो महान् ॥ सिंहनादश्चोमिश्रः शंखभेरीसमाकुलः ॥२७॥ सर्वो बभूव राजेन्द्र दोयनु
नो रोमहर्षणः ॥ आवलिनघोवातमासीत्वद्योङ्गिवत्वनः ॥२८॥ युधिष्ठिरेण चाविष्टाः पा
र्थिवा लेसहस्रशः ॥ विनदंतः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनी ॥२९॥ उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैना
नां सुमहागमः ॥ अंतर्धीयत वादित्रः सैन्येन रजसावृतः ॥३०॥ प्रवृत्तानां प्रसंग्रामे नोपनेरावर्तना
स्यपि ॥ नतस्त्वेषां परेषां च विशेषः समदृश्यत ॥३१॥ तस्मिन् तत्र तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ॥ अ
ति सर्वाण्यनीकानि वितानि पिशिरो चन ॥३२॥ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥४६॥ संजय उवाच ॥ पू
र्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशांपते ॥ प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनं ॥१॥ कुरूणां संज
यानां च संग्रामे विजिगीषतां ॥ सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् ॥२॥ आसीत्किल
किलाशब्दस्तलशंखरवैः सह ॥ जज्ञिरे सिंहनादाश्च नराणां प्रतिगर्जतां ॥३॥ तलत्राभिहता
श्चैव ज्याशब्दो भरतर्षभ ॥ पत्तीनां पदशब्दश्च वाजिनां च महास्वनः ॥४॥ तोत्रांकुशनिपा
तश्च आयुधानां च निःस्वनः ॥ घंटाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावतां ॥५॥

अतिक्रमः ३१ अध्यायः ॥ पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य पूर्वाह्णे पूर्वभागे ॥१॥ संजयानां पाञ्चालभेदानां ॥२॥ तले

177

सोदर्याः राजानुगाः ॥ १४ ॥ १५ निर्मुक्ताः मक्तकै चुकाश्याशी विषाउपमाघेषां तान ॥ १८ ॥ १९ ॥ भीमाम
थेकराश्यानांत ला नांच निः स्वनायैतैः ॥ २० ॥ लाघवं दर्शयन्स तोनि मितं लक्षणे ॥ २१ ॥ २२ ॥ जाति सर्वं भाषि
दर्शयन्वोरमात्मानं मदाम्भ मिवनादयन् ॥ भीमयं लेस तांस्त्रत्र तान पवान्समभ्ययान ॥ २३ तमा
पांतं मदेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन ॥ तादयंतः शरव्रातैर्मेघाइव दिवाकरं ॥ २४ ॥ दुर्योधन स्य
पुत्रस्ते दुर्मुखोदुःसहः सह ॥ उः एाम नस्याति रथ स्तरव्यादु र्म षेणो न्य ॥ २५ ॥ विविंशति चित्रसे
नो विकर्णश्च महारथः ॥ उक मित्रो जयो भोजः सोमदत्तिश्च वीर्यवान ॥ २६ ॥ महाचापानि धुन्वंतो
ज्वलदाउव विधकतः ॥ आददानशनाराचान निर्मुकापी विषोपमान ॥ २७ ॥ अथ तने द्रौपदी पुत्राः
सोभद्राश्च महारथाः ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्षतः ॥ २८ ॥ धार्तराष्ट्रान्प्रतियधुर्
दंपेतः शितैः शरैः ॥ वज्रैरिव महाचेगैः शिखराणि धरा स्वतां ॥ २९ ॥ तस्मिन्प्रथम संग्रामे भीम
ज्यातलनिःस्वनैः ॥ तावकानां परेषां च नासीन्नकश्चित्पराङ्मुखः ॥ ३० ॥ लाघवं द्रोणशिष्या
णामपश्यं भरत र्षभं ॥ निमित्तवेधिना राजन्व राज्ञे तस्ततो मरः ॥ ३१ ॥ नोपशाम्यति निर्घोषो
धनुषां कूजितं नदा ॥ विनिश्चेरुः शरादीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात ॥ ३२ ॥ सर्वे तत्र मे मदी
पालाः प्रेक्षकाइव भारत ॥ ददृशुर्दर्शनीयं ते भीमे ता निसमागमं ॥ ३३ ॥ ततस्ते जातसंरंभाः प
रस्परकृतागसः ॥ अन्योन्य स्पर्धया राजन्व्यायच्छंत महारथाः ॥ ३४ ॥
रसंरब्धनकोपाः कृतागसः कृतापराधाः ॥ भीमोपिबालो यातं राष्ट्रान्दयन्कृतापराधो स्मीन्द्र

सभी॰ प॰ १२९ कृतिनौ युद्धकुशलौ ।२१। केतुध्वजे ।२२। क्षुद्रकाणां बाणविशेषाणां ।२३। ३०। परासुकरणं सायकास्त्र

178

अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ तौ वीरौ तत्र महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ॥२०॥ वि
स्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ दुःशासनस्तु कुशलं प्रत्युद्याय महारथं ॥२१॥ आविध्यन्नि
शितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत ॥ तस्य माद्रीसुतः केतुं बाणं च सशरासनं ॥२२॥ चिच्छेद निशितैर्बा
णैः प्रहसन्निव भारत ॥ अथैनं पंचविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥२३॥ पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुल
मग्महाहवे ॥ शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिं ॥२४॥ ततस्तां चैव चिच्छेद ध्वजं चैवास्य
पातयत् ॥ दुर्मुखः सहदेवेन समप्रत्युद्याय महाबलं ॥२५॥ विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ स
हदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ॥ शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिं ॥२६॥ ताव
न्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥२७॥ युधिष्ठिरः
स्वयं राजा मद्रराजं समभ्ययात् ॥ तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद पश्यतः ॥२८॥ तदपास्य धनु
श्छिन्नं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरं ॥२९॥ ततो मद्रेश्वरं राजा श
रैः संनतपर्वभिः ॥ छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥३०॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्र
वत भारत ॥ तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढं ॥३१॥ धनुश्चिच्छेद समरे पांचाल्यस्य महात्मनः
शरं चैव महाघोरं कालदंडमिवापरं ॥३२॥ प्रेषयामास समरे सोऽस्य कायेऽन्यमज्जत ॥ अथान्य
द्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ॥३३॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ॥ ताव १२९
भ॰टी॰ १९।२२ न्योन्यं समासाद्य क्रुद्धौ संचक्रतुः सुदारुणं ॥३४॥

प॥ बाणमूर्ध निर्भिन्नगात्रो॥ १॥ २॥ महेष्वासो महानेत्रासोथ तुयथ्स॥ २१॥ २२॥ आनर्त्तः पीडितस्तेनो

तस्मिन्न समुदितः शारू त्तु लोलो मद्र घृणः॥ बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः॥ ६॥ तेम
नः कारमात्याय सममभिनक्रजीविनाः॥ पाद्वानप्रवर्त्तत सर्वेष्वो क्षितध्वजाः॥ ७॥ स्वयंशो
तनवाराजन्नप्यपाचद्धनंजयं॥ अरप्रकार्मुकं वीरं कालंद्रोपमं रणे॥ ८॥ प्रर्जुनोपिपत्रुसं
घ गांडीवं लोकविश्रुतं॥ अम्यधावततेजस्वी गांडीवं रणमूर्द्धनि॥ ९॥ तावुभौ कुरुशार्दूलौ पर
स्परवधैषिणौ॥ गांडीवं स्तुरणे पार्थे पुरानाकपलहली॥ १०॥ तथैव पांडवो राजन्नभीष्ममाकंप
यच्छधि॥ सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययान॥ ११॥ तयोः समभवद्युद्धं समरुहद्रोमह
र्षणं॥ सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिं॥ १२॥ आनर्त्तः स निर्घोषौ तदमाणौ परस्प
रम॥ तौ शरान्नितपर्वाणो शुशुभाते वसंतकौ॥ १३॥ वसंते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ
अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत॥ १४॥ ततः कौशलको राजा सौभद्रस्य विशांपते॥ ध्वजं
चिच्छेद समरे राजन् सारथिं चाप्यपातयत॥ १५॥ सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ॥ बृहद्बलं म
हाराज विव्याध नवभिः शरैः॥ १६॥ तथापराभ्यां भल्लाभ्यां सिताभ्यामरिमर्दनः॥ ध्वजमेकेन
चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिं॥ १७॥ अन्योन्यं च शरैः क्रुद्धौ ततक्षतुररिंदमौ॥ मानिनं समरे दृप्त
कृतवैरं महारथं॥ १८॥ भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत॥ तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमु

तत्वमाणो तन्नूकर्वाणो॥ १९॥ दुष्टैः शबलौ विचित्रौ किंशुकौ पनसौ॥ २४॥ २५॥ सिताभ्यानी हणास्फा

म. भी.
प.
९०

रथे संग्रामे ॥४७॥ बृहत्क्षत्रेति संयिपार्थः ॥५०॥५६॥ तस्मिन्नेव ॥५७॥ सुतसोमं भीमसेनिं ॥५८॥ चेकि

तत्र तस्थौ तदा सोऽन्यं शरैर्बहुविधैः संख्ये ॥ भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ॥४८॥ अभ्य-
यात्त्वरितो राजंस्तयोर्युद्धमवर्तत ॥ विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण भारत ॥४९॥ अभ्यवर्षत्सुसं-
क्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलं ॥ भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिं ॥५॥ छादयामास समरे मे-
घः सूर्यमिवोदितं ॥ बृहद्बलं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ॥५१॥ तं कृपः शरवर्षेण छादया-
मास भारत ॥ गौतमं केकयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ॥५२॥ ततोऽन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी छित्वा
च भारत ॥ विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ॥५३॥ तयोस्तदभवद्घोरं रूपं युद्धं सुदारुणं ॥ द्रु-
पदस्तु ततो राजा सैंधवं वै जयद्रथं ॥५४॥ अभ्युद्ययौ सुसंहृष्टो हृष्टरूपं परंतप ॥ ततः सैंधवको
राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ॥५५॥ ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ तयोः समभवद्यु-
द्धं घोररूपं सुदारुणं ॥५६॥ ईक्षणप्रीतिजननं शुक्रांगारकयोरिव ॥ विकर्णस्तु ततः तूर्णं सुत-
सोमं महाबलं ॥५७॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्तयोर्युद्धमवर्तत ॥ विकर्णः सुतसोमं तु विद्ध्वाना-
कंपयच्छरैः ॥५८॥ सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकिता-
नो महारथः ॥५९॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धः पांडवार्थे पराक्रमी ॥ सुशर्मा तु महाराज चेकिता-
नं महारथं ॥६०॥

तानो यादवः ॥५९॥६०॥

१८०

179

॥३४॥ रमसंरमत्वरे ॥३५॥ वीरः शांतनुजन्मदेशे ऽग्रसंयोगे ॥३६॥ धृष्टकेतुः शिशुपालसूनुः ॥३७॥ स

सोमदत्तिं रणे शांबो रभसं रभसोऽप्यधात् ॥ अभ्ययुधयौ महाराज निहन्ति हेतिनिचाब्रवीत् ॥३५
तस्यैव दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजं ॥ सोमदत्तिस्ततः शांतनुजन्मदेशे समाहनत् ॥३६॥
तयोः समभवत्क्रुद्धो वेरूपविशांपते ॥ दृष्टयोः समरे चाग्निं देवदानवयोरिव ॥३७॥ बाह्लि
केन रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपविशांपते ॥ अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥३८॥ बाह्लीक
स्तु ततो राजन् धृष्टकेतुममर्षणं ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छ सिंहनादमथानदत् ॥३९॥ चेदिराजस्तु
संक्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः ॥ समीयतः स संक्रुद्धावंगारकबुधाविव ॥४०॥ तौ तस्य क्रूरक
र्माणौ क्रुद्धौ नकंधराविव ॥४१॥ विषाणाथ समरे तौ क्रमत्तो मत्तमिव द्विपं ॥४२॥ तौ नर्दमरे क्रु
द्धौ नरेंद्रौ चतुर्दशे क्षुः ॥४३॥ अलंबुषं प्रत्युदियात् लैशाक्करवारुवे ॥४४॥ ट्टोत्कचबलस्य संक्रुद्धो
संतमहाबलं ॥ नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास समारत ॥४५॥ अलंबुषस्तु समरे भैमसे
निर्महाबलं ॥ बहुधा दारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥४६॥ विराजेतां ततस्तौतु संयुगे
शरविक्षतौ ॥ शिखंडी समरे राजन् द्रोणमभ्युपयौ बली ॥४७॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शि
खंडिनमवस्थितं ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विव्याध्य कंपयत् ॥४८॥ शिखंडी अपि ततो राज
न्द्रोण
सीयतः अन्योन्यस्य हैयासं मिलितौ ॥४९॥ सन्नतपर्वभिः अलविनो विविधैः ॥५०॥

द्वंद्वयोर्द्वयोर्युद्धं ॥ ८० ॥ ८५ ॥ विपरीतं अतीतक्रमं निर्मर्यादं अप्रवेतनमववहारं ॥ ८६ ॥ अध्यायः ॥ राजन सप्तदशानि

कैकेयाः भ्रातरः पंच गांधारान्वै च मारिष ॥ समसैन्यः सहतैश्च प्रयोधयामासुराहवे ॥ ७४ ॥ वी
रबाहुश्च तेजस्वी वैराटसूनुमुत्तमं ॥ उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः शरैः ॥ ७५ ॥ उत्तरश्चापि
तं वीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ चेदिराट् समरे राजन्नुलूकं समभिद्रवत् ॥ ७७ ॥ तथैव शरवर्षे
ण उलूकं समविध्यत ॥ उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७८ ॥ तयोर्युद्धं समभ
वद्धोरं हर्षं विशांपते ॥ दारयंतौ समरे ह्यन्योन्यमपराजितौ ॥ ७९ ॥ एवं द्वंद्वसहस्राणि रथ
वारणवाजिनां ॥ पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुले ॥ ८० ॥ मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुर
दर्शनं ॥ ततउन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ ८१ ॥ गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ॥
अश्वोऽश्वं समभिप्रेक्ष्य पदातिश्च पदातिनं ॥ ८२ ॥ ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ॥ शू
राणां समरे तत्र समासाद्य परस्परं ॥ ८३ ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ॥ प्रैक्ष
न्त तद्रणं घोरं देवासुरसमं भुवि ॥ ८४ ॥ ततो दंतिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ॥ अश्वौघाः
पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८५ ॥ तत्र तत्र प्रदृश्यंत रथवारणपत्तयः ॥ सादिनश्च नर
व्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८६ ॥ श्री भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ संजय उवाच ॥ राजन्शतसह
स्राणि तत्र तत्र पदातिनां ॥ निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥

युद्धंकृतवंति ॥ १

६० ॥ इरावानर्जुनसुतः ॥ ६४ ६५ ॥ गदाग्रेण गदाहस्तो बेल ॥ ७० ॥ समसज्जत संसक्ता वभूवतुः ॥ ७२ ॥ तेषां वैरं
महत्ताश्च रवर्षेण वावर्षमास संयुगे ॥ चेकितानोपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ॥ ६१ ॥ ववर्ष
शरवर्षेण महामेघ इवाचलं ॥ शकुनिः प्रतिविंध्यं तु पराक्रांतं पराक्रमी ॥ ६२ ॥ अभ्यद्रवत्तरा
जेंद्र मत्तसिंह इव द्विपं ॥ योपि स्थिरं सुसंक्रुद्धः सो वलं निशितैः शरैः ॥ व्यदारयत संग्रामे मघ
वानिव दानवं ॥ ६३ ॥ शकुनिः प्रतिविंध्यं तु प्रतिविंध्यन्महाहवे ॥ व्यधारयन्महाप्राज्ञो शरैः सन्न
तपर्वभिः ॥ ६४ ॥ सुदक्षिणं तु राजेंद्र कांबोजानां महारथं ॥ श्रुतकर्मा पराक्रांतमभ्यद्रवत संयु
गे ॥ ६५ ॥ सुदक्षिणस्तु राजेंद्र साहदेवं महारथं ॥ विव्याध काण्यपत्रैस्तैर्मैनाकमिव पर्वतं ॥ ६६ ॥
इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणं ॥ प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परंतपः ॥ ६७ ॥ अर्जुनि
र्लम्बुसमभ्येत्य मानदत्तामहारथः ॥ ननाद बलवान्राजंस्तत्सैन्यमकंपयत् ॥ ६८ ॥ श्रुता
युस्तु संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे द्युमान् ॥ निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ६९ ॥ विंदानु
विंदावावंत्यो कुंतिभोजं महारथं ॥ ससेनं ससुतं वीरं समसज्जताहवे ॥ ७० ॥ तत्राद्भुतममपश्या
म सर्वे विंधपराक्रमं ॥ अयुध्यंतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७१ ॥ अनुविंदस्तु गदया
कुंतिभोजमताडयत् ॥ कुंतिभोजस्तु तं तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७२ ॥ कुंतिभोजसुतश्चा
पि विंदं विव्याध सायकैः ॥ स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवा
देक्षाम्यामास अनुविंदइति ॥ ७३ ॥

सभी. प. १८२

परस्परयैः क्रूरतरैः ॥ भिंडिपालैः परशवैः ॥ महायमुद्गरोत्तोपकारेर्निप्रसिद्धैः ॥ परिघैरेरैः निस्त्रिंशैः खड्गैः ॥
इत्वमागेः प्रांतः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अवहितमावहन्नानामेषामसंपतनामसीमितिसंबंधः ॥ २७ ॥ कृपाणः
नीचाग्रानार्तैः भिन्नः निकृंतंतः ॥ अवभिन्नहतांगः ॥ २८ ॥ प्रेतानां नारकाणां ॥ २९ ॥ इषुभिः कारुण

ऋषिनोमरनाराचैर्लिहत्वा वरवारणाः ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्चागनामवः ॥ ३२ ॥ प्रथा
वंतिदिशः केचित्तनतंतोमैरवान्नरवान् ॥ गतानां मातरत्नास्य कुकैरत्काः प्रहारिणः ॥ अवि
भिन्नधनुर्भिन्नविमलैश्चपरस्परयैः ॥ ३४ ॥ महाभिर्मुसलैश्चैव भिंडिपालैः सतोमरैः ॥ आप
ततैः परिघैश्चापिनिस्त्रिंशैः विमलैः ॥ ३५ ॥ मुद्गरद्धीतैः सुसंरब्धाद्भवमाणाहतहताः ॥ अरस्य
तमहाराजपरस्परजिघांसव ॥ ३६ ॥ राजमानाश्चनिस्त्रिंशाः संसक्तानरशोणितैः ॥ प्रसर
रूपंतत्रराणा समन्योन्यमभिधावतां ॥ ३७ ॥ अवहितमावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ॥ संज
ज्ञेतुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ ३८ ॥ गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ॥ दंतिदंत
वभिन्नानां मृदितानां च दंतिभिः ॥ ३९ ॥ तत्रतत्रनरौघाणां क्रोशतामितरेतरं ॥ शुश्रुवुर्दारुणा
वाचः प्रेतानामिवभारत ॥ ४० ॥ हयैरपिहयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ॥ हंसैरिवमहावेगैर
न्योन्यमभिविद्रुताः ॥ ४१ ॥ तैर्विमुक्ताम्महाप्रासा जांबूनदविभूषणाः ॥ आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः
संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ ४२ ॥

भूतैः ॥ चामरपीडश्चामरकपालाः तद्धारिभिः अलप्लवैः ॥
सैरिवमभिविद्रुताः संस्तुसेवनुपागताः ॥ २ ॥ प्रासा हाहकादैप्पाः भल्लाः सैन्तीक्ष्णाग्रनिशिताः कुंताय

101

१८२

८७ ॥ इरावानर्जुनपुत्रः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ गदाग्रेण गदामुख्येन ॥ ७० ॥ समसज्जतुः संसक्तावभूतां ॥ ७२ ॥ तेपर्वतं

महत्ताशरवर्षेणाववर्षामासस्संयुगे ॥ चेकितानोपिसंरब्धः सुशर्माणंमहाहवे ॥ ६१ ॥ ववर्ष
शरवर्षेण महामेघइवाचलं ॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतु पराक्रांतंपराक्रमी ॥ ६२ ॥ अभ्यद्रवत्तरा
जेंद्रमत्तसिंहइवद्विपं ॥ योधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौबलंनिशितैःशरैः ॥ व्यदारयत्संग्रामेमघ
वानिवदानवं ॥ ६३ ॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतु प्रतिविध्यन्महाहवे ॥ अधारयन्महाप्राज्ञंशरैःसन्न
तपर्वभिः ॥ ६४ ॥ सुदक्षिणंतुराजेंद्रकांबोजानांमहारथं ॥ श्रुतकर्मापराक्रांतमभ्यद्रवतसंयु
गे ॥ ६५ ॥ सुदक्षिणस्तुराजेंद्रसहदेवंमहारथं ॥ विध्वानाकंपयत्तंवैमैनाकमिवपर्वतं ॥ ६६ ॥
इरावानथसंक्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणं ॥ प्रत्युद्ययौरणेपार्थयतन्नृपपरंतपः ॥ ६७ ॥ अग्रेनि
लस्यसमरेद्रुपानद्दनामहारथः ॥ ननादबलवानराजन्ततसैन्यमपूरयत ॥ ६८ ॥ श्रुता
युषस्तुसंक्रुद्धः फाल्गुनेःसमरेद्रुपान ॥ निजघानगदाग्रेणततोयुद्धमवर्तत ॥ ६९ ॥ विंदानु
विंदावावंत्यौ कुंतिभोजंमहारथं ॥ ससैन्यंससुतंवीरंसमसज्जताहवे ॥ ७० ॥ तत्राद्भुतमपश्या
मतयोर्वीरंपराक्रमं ॥ अयुध्येतांस्थिरौभूत्वामहत्यासेनयासह ॥ ७१ ॥ अनुविंदस्तुगदया
कुंतिभोजमताडयत ॥ कुंतिभोजस्ततंतूर्णंशरव्रातैरवाकिरत ॥ ७२ ॥ कुंतिभोजसुतश्चा
पि विंदंविव्याधसायकैः ॥ सचतंप्रतिविव्याधतदद्भुतमिवा
हेद्वाभ्यामासाद् अनुविंदस्ति ॥ ७३ ॥

सभी०
प०
१८२

परश्वधैः कुन्ताद्यैः॥ भिंदिपालैः पलशावैः॥ महोरगास्त्रांगाप्तान्तरतिप्रसिद्धैः॥ मारीचैर्दैः निर्स्त्रिंशैः रेखैः॥
द्रुवमालाः पावनाः॥८॥९॥ अवदिमावधूतानामेषांमर्मस्नुपत तामसीमि निसंवेपः॥१०॥ कृष्णाः
नीग्रवाताताः भिन्नैः निष्कुंताग्राः अव भिन्नतालागः॥१०॥ प्रेतानां नाग्रकाणे॥११॥ दूर्ये कारणा
ऋषितोमरनाराचैर्निकृत्ताव खारणाः॥ तिनेद्रभिन्नमर्मो णो निपेतख्गनामवः॥१२॥ प्रथा
वंतिदिशः के विततरं तो भैरवानाख्यान्॥ गतानां पादरंद्रास्य बुडे रक्षः महारिणः॥ ऋषि
भिन्नधनुर्भिश्च विमलैश्चपरश्वधैः॥१४॥ गदाभिर्मुद्गलैश्चैव भिंदिपालैः सतोमरैः॥ आपू
रैः परिघैश्चापि निर्स्त्रिंशैः विमलैः॥१५॥ भूगरद्वीनैः सुसंरब्धाद्दवमालास्तततलाः॥ अस्त्र
नमहातजपरसरजिन्ना सव॥१६॥ राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसकालरशोणितैः॥ प्रसर
पुंवनपक्षस्तरागणा मसोन्नमभिपावतां॥१७॥ अवदिमावधूतानामसीनां वीरवाहुभिः॥ संजे
ह्रेतनुमूलः शाखैः पतनांपरममन्तु॥१८॥ गदामुसलकरणां तो भिन्नानां चवरासिभिः॥ रंतिरेता
वभिन्नानां स्फरितानां वंदेतिभिः॥१९॥ तमतत्तनतोद्यानां कोशलामितरेतरं॥ शुभ्रमुत्ते दीर्घकणा
वायैः प्रेतानामिवभारत॥२०॥ दृश्ये रविद्रुपारोद्रास्य मरापी ज्याविभिः॥ ह्रंसेरिवमहावेगैर
श्मो न्नमभिविद्रुताः॥२१॥ तैर्विषुक्तामहाप्राज्ञा जांबूनदविभूषणाः॥ आश्रुगाविमलाल्लीलाः
संपेतुर्भुजगोपमाः॥२२॥
भूतैः॥ वामरथीडास्यामरक पालाः तव्वारिभिः अनपवरं॥
सैरिहश्मभिविद्रुताः सन्तुवेश्रुपागताः॥२३॥ प्रासा ह्रलदोष्याः भल्लाः सैंतीक्ष्णप्रसिद्धाः कुंजाप

१८२ ॥ ...॥ १८२

गतेनानवानननवकालेस्वस्वीयो भागिनेयः ॥२॥ आविष्टाश्च भूताद्भिर्नाशदीताश्च प्रभानिभूश्च
स्कंधापिनानिराहता ॥४॥ रथोपरथदेशः क्रूरः प्रनाकीलत संगतैः स्वन्तुराबाशनैः ॥६॥ प्रलिनाः

नपुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसं ॥ न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रियो न च मातुलं ॥२॥ न मात
लिम्न स्वस्त्रियं न सखा बांधवास्तदा ॥ आविष्टाश्च वध्यन्ते पांडवाः क्रूरमिः सदः ॥३॥ रथानीकं
नरव्याघ्राः केचिद्रथपततन्नरथैः ॥ अश्वमत्तं नरथैरे वध्रुवा लिभ रत्नशस्त्रम ॥४॥ रथे रथः स्मृत्य रथैवाभिः
क्रूरवरा रथक्रावंदैः ॥ संहतैः संहतः केचित् परस्परजिघांसवः ॥५॥ नशोकस्खलिताः केचित
संनिपत्य रथा रथैः ॥ प्रभिन्ना ह्लमदाकायाः संनिपत्य महागजैः ॥६॥ वक्रपादा रथनक्रेरा
विषाणैश्चितरेतरं ॥ सतो रणपतनाके भ्रवारणवरवारणाः ॥७॥ अभिसृत्य महागजान्वे
गवद्भिर्महागजैः ॥ दंतैश्च भिन्नतालवक्रक्रूरशः परमाक्षराः ॥८॥ अभिनीताश्च शिक्षाभि
र्लोकांकुशसमाहताः ॥९॥ अप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ प्रभिन्नैरपि संयु
युक्ताः केचित्तत्र महागजाः ॥१०॥ क्रौंचवन्निनदं कृत्वा [illegible] ततो नाशः ॥ समध्यतः प्रणीता
श्चतत्र प्रभिन्नकरवा सुखाः ॥११॥

प्रोतन्मदो विषाणैर्हेतैः ॥१२॥ नारचानिवनलेभमंरपा
कारस्सगातमत्ता [illegible] तारीतिभाषा [illegible] दारणि [illegible] तेवलेभ शेषरप ॥१३॥ अ
भिनीता हाशिक्षिताः ॥१४॥ अप्रभिन्नाः प्रस्नुहिगुमदः संमुखा केचिद्रुवः ॥ अन्योन्यं संप्रधावे [illegible] रथैः ॥१५

आक्षिप्य आक्रम्य सर्वेषां स्वगाः ॥ सर्वेषामादेशनं शस्त्रमनुगावंति ते तथा ॥ १२ ॥ शंकुभिः केऽदक
दंशादिताः ॥ १३ ॥ आक्रोशंतः व्याक्रोशंतः क्रतनपंतः ॥ १४ ॥ वंधुभिः सखिभिः ॥ १५ ॥ भग्नसक्थः ममो

अभिद्रुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वावदारितं ॥ विदर्शयंतः संपेतुः स्वं स्वं चर्म परश्वधैः ॥ २१ ॥
केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ॥ विकर्षंतो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥
शंकुभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ॥ हलैर्विमर्दिताः केचित्सृष्टाः केचित्तथापरे
रथवक्रैर्निपात्यान्ये निकृत्ताश्च परश्वधैः ॥ आक्रोशंत महाराज जनास्तत्र स्वान्बांधवान् ॥ २४ ॥
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बंधुभिः ॥ मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ २५ ॥ वि
कीर्णांत्रः सुबद्धो भग्नसक्थश्च भारत ॥ बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ॥ २६ ॥
क्रंदंतः समदृश्यंत तृष्णार्ता जीवितेप्सवः ॥ तृषापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशांपते ॥ २७ ॥
भूमौ निपतिताः संख्ये मृगयांचक्रिरे जलं ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ॥
व्यनिंदन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परं ॥ नैव श
स्त्रं विमुंचंति नैव क्रंदंति मारिष ॥ तर्जयंति सुसंहृष्टास्तत्र तत्र विशांपते ॥ निर्दश्य दशनैश्चापि
क्रोधात्स्वदशनच्छदं ॥ भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षंते च परस्परं ॥ अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ता
शपीडिताः ॥ ३१ ॥ निष्कूजनाः समपद्यंत दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ अन्ये च विरथाः शूराः रथमन्यस्य संयुगे ४२
रथः ॥ ३२ ॥ रणाभिनिपतिता भग्नसक्थाः यौधैर्वर्जिताः ॥ भग्नांगाश्चक्रिरे प्राणांते ॥ ३३ ॥ रणतुंडे तोहं ॥ ३४ ॥ नि

अग्रजैर्वैरूनमवैरौः ॥२२॥ महैर्दीर्घफलौर्वी सैः ॥२३॥२४॥ सद्गसावलेन अतर्कितेवासति विद्यमाने ॥
अमितोवमनः भूत्वा तवीर्य्यवान अतिसत्वान उद्धिचमत्वान ॥२५॥ प्रतिमानेषु गाढेषु अग्रेवावा ॥
अग्रेरग्रजैवैः केचिदासन्नमर्तोरथान ॥ शिरांस्याद्दिवीरा रथिनामश्वसादिनः ॥२६॥ बहुन
पिद्धयारोहानमहैः सन्नत्यर्वलिः ॥ रथीजवानसंप्राप्यवाराणोचरमागतान ॥२७॥ नवमेघस
तीकाशाश्चाद्रिप्रतरगानराजाः ॥ सपादेस्वमद्ध्रेतिमतः कनकभूषणाः ॥२८॥ प्रासैर्विम
थिताः केचिद्दिनेदुः परमातुरः ॥ सायवारोहानहयानकेचिदन्मप्रवरवारणाः ॥२९॥ सद्
सासंतिप्रलसंकुले परमेसति ॥ सायवारोहान्विमाणोदृहतदिप्ततरगानराजाः ॥२८॥
रथोद्यानवमर्द्दैनः सध्वसानभिवक्रेसः ॥ पुलादतिमदवाद्धे केचितमदाराजाः ॥२९॥ सा
श्वारोहान्नरयानजमेः कैरैः सचरणेसायां ॥ प्रतिमानेषुमाद्धेषु पार्श्वेषु अभिचवारणान ॥२०॥
याशुगाविमलाक्षीदाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ नाराचकायान्निर्भिपलोदाभिकवचानिच ॥२९॥
निपेतुर्विमलाणतोबीरवाहुभिरर्पिताः ॥ महोल्काप्रतिमाघोरास्तत्रतत्रविशांपते ॥३०॥
दीप्तिचर्माववनरे स्वाङ्गवर्मशतेरपि ॥ विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परानरणे ॥३१॥
नभिराज्ञानामभितः षष्ठ्योदितीयाग्राणाः पारुणः ॥२८॥ शतकः शस्तपः कत्वा लोहदंशल
परमदाल्का प्रतिमाः ॥२९॥ दीपी विचिराग्राः विकोशेः प्रयोगकाले ॥२०॥ अभीतस्यामिमुख्येन सर्प
तांसारदिसुतं नरेवसादभिवृद्धेन अंशामद्रिमंगुतं वामपरोक्षितं पानमेकं परिवेदाति तं वमं

मभी·
प·
१८४

विशोकैः पिंगलैः ॥ ५ ॥ कर्णिकारेण कर्णिकारसुमोपमैव ॥ ८ ॥ अन्तरथैः पार्ष्णिगोपादिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥
यत्तावि सृष्टेन आकर्णकृष्णव्यञ्जनप्रकाशितेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ कान्तेस्वरैः स्वर्णतानसर्वान ॥ १३ ॥ १४ ॥

अभिमन्युस्तु संक्रुद्धः पिशंगैस्तु रथोत्तमैः ॥ संप्रक्रान्त रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७ ॥
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ॥ अभ्यवर्तत भीष्मं वै तांश्चैव रथसत्तमान ॥ ८ ॥
सकालकेतुस्तीर्णोन केतुमात्तपतत्रिणा ॥ भीमेनापि रुपेवीरैर्मस्यचान्तरथैः सह ॥
क्रतवर्माणमेकेन शल्यं च मित्रयस्यैः ॥ मित्रानवमिश्रानस्कंधकृतराष्ट्रैः प्रपितामहं ॥ १० ॥
सुवर्णापनविसृष्टेन समम्बकरूपितेन च ॥ अजमेकेन विच्छेदं जाम्बूनदविभूषिते ॥ ११ ॥ दुर्मु
खस्तमभल्लेन सर्वावरणभेदिना ॥ जरासामरथैः कायान्तशिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२ ॥
सत्राक्षिष्टे दमल्लेन कान्तेस्वरविभूषिते ॥ रूपमनिषितांगेण तां स्रतीक्ष्णसुत्वैः शरैः ॥
उवानपरमक्रुद्धोतत्सनिवमहारथः ॥ नसम्लात्तवमुद्दीव्यतवर्षदेवतास्रपि ॥ १४ ॥
लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णिः सर्वेषामपि धन्विनां ॥ सत्ववंतमममन्यन्तमाद्यादिवप्रवेजयं ॥ १५ ॥
नस्यलाघवमासाद्य मलानसरकाप्रभं ॥ द्रोणः परयस्पतत्वायांगांडीवमिववीर्यवन ॥ १६ ॥

लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णिः अभिमन्योः सत्ववंतं बलवंतं ॥ १७ ॥ अन्यानसंग्रामसमभूतमानो ल्मु
कसमसंज्ञला कारमिवान्यधैः ॥ १८ ॥ १७ ॥ १८४

183

५२॥ केतुनेति सार्धः अनंतचंद्रकेतोः मेरुसदृशासदृशश्रीकंपयोऽसोपमानोपमेयभावः श्रीपार्श्व

पार्श्वयानातिपतिताः संख्यातीतवत्सराः ॥ अशोभंत महाराज सपुष्पा इव किंशुकाः ॥५३

संबभूवुरनीकेषु ध्वजवंतो महारथाः ॥ वर्तमाने महाभीते तस्मिन्वीरवरक्षये ॥५४॥ अनु

ज्ञातपिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ॥ स्वस्रीयो मातुलं चापि स्वस्रीयं चापि मातुलः ॥५५॥ सखा

सखायं च न जानात्संबंधी बांधवं तथा ॥ एवमेव तयोर्मन्ये कुरूणां पांडवैः सह ॥५६॥ वर्तमा

ने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाभये ॥ भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकंपत ॥५७॥ केतुना

पंचतारेण तालेन भरतर्षभ ॥ राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ॥ बभौ भीष्मस्तदा रा

जंश्चंद्रमा इव मेरुणा ॥५८॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि कि अध्यायः ॥ संजय उवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे

तस्मिन्नहनि दारुणे ॥ वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वरवरक्षये ॥१॥ दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः श

ल्यो विविंशतिः ॥ भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥२॥ एतैरतिरथैर्गुप्तः पंचभि

र्भरतर्षभ ॥ पांडवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥३॥ चेदिकाशिकरूषेषु पांचाले

षु च भारत ॥ भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ॥४॥ शिरांसि स तदा वीरो रथांश्च सयु

गध्वजान् ॥ निचकर्त महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥५॥ नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भर

तर्षभ ॥ केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥६॥

कारस्थतालान् ॥२८॥ गतो नीतः सर्वाह्नभूयिष्ठो भागो यस्मिन्नह्नि ॥१॥५॥ नृत्यतः नृत्यमिव कुर्व

भभी
प०
१८५

184

पृषेणोत्तवेग ॥ १० ॥ केसरी सिंहः ॥ ११ ॥ १४ ॥ प्रगृह्य गद्दलेन चक्रं ग्लीक्त तस्सुदर्शनेण ॥ १५ ॥ तस्य वेग
मिति संबंधः रथेरथोपरि ॥ १९ ॥ तस्य शाल्वस्य हृदतः प्रहतन्साधुवादितः सम्प्रहृहतशीलान

ततो दुःशासनः शूराः पांडवानां महारथाः ॥ रक्षार्थं समभिधावंत भीमं त्वरिता रथैः ॥ २९ ॥
विराटः सद्रुपदेण धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ भीमश्च केकयश्चैव सात्यकिश्च विशांपते ॥ ३० ॥
जवेन पततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे ॥ पांचाल्यं त्रिभिरानर्छत् सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ ३१ ॥
पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२ ॥
जातरूपमयः केतुः केसरी नरसत्तम ॥ पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३ ॥
ततो भीमस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥
प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दंतिना ॥ अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिसुतं ॥ ३४ ॥ तस्य
वारणराजस्य पततो जवात् ॥ शल्यो विवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३५ ॥ तस्य
क्रुद्धः स नागेंद्रो हृद्गतः साधुवादितः ॥ पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३६ ॥ स हृ
ताश्वरथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीं ॥ उत्तरस्यांतकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमां ॥ ३७ ॥ त
या भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ सपपात गजस्कंधात्प्रमुक्तांकुशतोमरः ॥ ३८ ॥

१८५

सतमासाघवेगेनभीमोनवयिराशुगैः ॥ विद्याधसमरेवल्गोमद्वेनेपवदीरहा ॥ १७ ॥ ध
जेवास्मविविभिमहैः विछेदपरमोजसा ॥ सारथिंचविभिर्वाणैराजचानयतस्ततः ॥ १८ ॥ तथै
वहतनवर्मान्त्रकपः शल्मसमाविष ॥ विद्यानाकंपयत्तकालिंमेनाकमिवपर्वतं ॥ १९ ॥ स
तैः परिवृतः शूरोपार्नराष्ट्रैमद्रारथैः ॥ ववर्षशरवर्षाणिकालिंः पंचरथान्प्रति ॥ २० ॥ तत
स्तेषांमहदास्त्राणिनिवार्यशरवृष्टिभिः ॥ ननादवलवत्तकालिंभीष्मायविसृजन्शरान्
नगांस्वहमहद्राजन्नवाक्रोर्वलमदृश्यत ॥ पतमानस्मृसमरेभीकामर्दयतःशरैः ॥ २२ ॥ प
राक्रान्तस्यतस्पैवंभीष्मोविप्रादिल्लाज्वरान् ॥ सतोविच्छेदसमरेभीष्मचापवृत्तान्शरान्
ततोध्वजमसौहेमभूर्भीष्मस्यनवभिःशरैः ॥ विच्छेदसमरेवीरललाउत्तुक्तपुञ्जैनाः ॥ २४ ॥
सराजनेमहासंक्रद्नालोदेमविभूषितः ॥ सोमदविशिवैशितःपपातभुविभारत ॥ २५ ॥
ध्वजंसोमदविशिवैःपतंतंभरतर्षभ ॥ दृष्ट्वाभीमोनरव्याघ्रःसोमदत्तमभिदर्शयन ॥ २६ ॥
अथभीष्मोमहास्त्राणिदिव्यानिसुबहूनिच ॥ प्रादुश्चक्रेमहाराजगौरेवणेनक्षिप्यरावलः ॥
ततःशरसहस्रेणसोमदत्तमपीडयत् ॥ अथवाकिरद्रनेषात्मात्माणांननपवेणां ॥ २८

ततोह्स्य रथोराजन्नसायकेन रुरंदृतः ॥ निषसादरथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत् ॥
ते विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणास्तु सारथिः ॥ अपोवाह त्वसंसक्तः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥५२॥
ष्टवैनोस्थानपरस्मा द्रायवाजिनो हेमभूषितान् ॥ तेषां षस्रा महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपा
तयत् ॥ दूषांश्च शेषान्निर्भिद्य सारथींश्च पर्वतम ॥५३॥ शरैः श्रेनान्समाकीर्य पाञ्चाल्यर ॥
थं प्रति ॥ ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येष्वभारत ॥५४॥ दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं प्रति
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः ॥५५॥ वृतः सर्वेण सैन्येन पाञ्चाल्यरथं प्रति ॥ स
मारादसमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत् ॥५६॥ ततो युद्धं समभवत्सुघोरं महर्षणं ॥ ताव
कानां परेषां च स्मनिषिक्तरणोहितं ॥५७॥ सौभद्रे भीमसेने च सात्यके च महारथे ॥ कैके
येषु विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥५८॥ पतेष्वनरसिंहेषु चेदिसैन्येषु चैव ह ॥ ववर्षशरव
र्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥५९॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ॥

समादाय च सप्तत्योरिमं वस्तुमरथोत्तमात् ॥ वारणेंद्रस्य विक्रमस्य विच्छेदाय महाकरं ॥५०॥
भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नदूलः सवारणः ॥ भीमसार्तस्वरं कृत्वा पपात न च मसारच ॥५१॥
पन्नदीरशंकं कृत्वा महाराजो गजाधिपः ॥ आहरोद्दरणं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥५२॥
उत्तरं तद्रथं दृष्ट्वा वैराटिर्भीततरं तदा ॥ श्वेतः सत्वमहावीरानदृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥५३॥
धनूंषि तेषां विच्छेदं बाणैः सन्नतपर्वभिः ॥ निकृत्तान्येव तान्याशु समरेऽरंपतन्भारत ॥५४॥
ततस्ते न निमेषार्धात्प्रति धयधनूंषि च ॥ समं चैव एषकानश्वेते स्योपर्यपातयन् ॥५५॥
ततः पुनरमेयात्मा मल्लैः सप्तभिराशुगैः ॥ विचकर्तम हाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनां ॥
ते निकृत्तमहाचापाः स्फुरमाणाः महारथा ॥ अथशक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान्नरवान्
मुमुचुर्भीरनश्रेष्ठ समश्वेतरथंप्रति ॥ ततन्यगाज्वलिताः स नमहोल्काशमनिःस्वनाः ॥
अप्राप्ताः सप्तभिर्मल्लैः विच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणं ॥५६॥
साद्रिगोकुरनश्रेष्ठ श्वेतो ह्यकरंथंप्रति ॥ तत्र स्मरेद्वेनि पतिसो वाणेन वज्रातिशो महान् ॥५७॥

भी. प. १८६

186

मत्तो गजः पर्यपतद्धतसारथिनोद्धताः ॥१४॥ सारथ्यः रथिनश्चापि विमर्दितः समंततः ॥ स्यंदनाद
पतत्कश्चिन्निहतोन्येन सायकैः ॥१५॥ हतसारथिरप्यन्यैः पपात काष्ठवद्रथः ॥ युध्यमानस्य
संग्रामे व्यूहे व्रजसि योधास्थिते ॥१६॥ धनुःकूजितविज्ञानं तत्रासीत्प्रत्युपस्थितः ॥ गात्रस्पर्शेन योधा
नां विज्ञाय परिपंथिनं ॥१७॥ युध्यमाना नेशरैः राजन्नसिजिनीध्वजिनीत्यगात ॥ अन्योन्यं वीरश
ब्दैर्वैनाश्रूयत नभरैः कृते ॥१८॥ शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि ॥ युध्यमानस्य संग्रामे
कुर्वतः पौरुषं स्वकं ॥१९॥ नाश्रोषीन्नामगोत्राणि कीर्तितानि परस्परं ॥ भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्त्ता
नां युधि रणे ॥२०॥ परस्परेषां वीराणां मनांसि समकंपयत ॥ तस्मिन्निराकुले युद्धे तुमुले रो
महर्षणे ॥२१॥ पिता पुत्रं च समरे नाभिजानाति कश्चन ॥ चक्रं भग्नं युगं चैव एकधुर्यो रथो
हतः ॥२२॥ आप्लुतः स्यंदनाद्वीरः ससारथिरजिह्मगैः ॥ शिरश्चिच्छेद चक्रे च रथोपस्थे कलीकृते
तेन तेन समारब्धं तेनान्यमानाः परस्परं ॥ योद्धुः शिरस्त्राणच्छिन्नो मर्मणि निहतो हतः ॥२४॥ अहतः
कोपि नैवासीद्दीक्षाणि निहतानि निशातवान् ॥ श्येनः कृपाणमकरोत्तस्य पश्यन्नसि तु हाहवे ॥२५॥ रा
जपुत्रांस्तथा दारान् वधीच्छन्नसंवृशः ॥ विद्धे दृश्यन्त नाराचाः शिरांसि शतसंघशः ॥२६॥ सांग
नावाद्धवस्त्रेव मध्यमं इषिमं ततः ॥ रथिनो रथचक्राणि कूवराणि रथानिव ॥२७॥ छत्राणि
च महार्हाणि पताकाश्च विशांपते ॥ द्विपान्वाश्वरथौघांश्च नरौघांश्च निमारत ॥२८॥ वार

१८६

धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं श्वेते महेष्वासे समारे शल्यरथं प्रति ॥ कुरवः पांडवाश्चैव किमकुर्वत सं
जय ॥१॥ भीष्मः शांतनवः क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ संजय उवाच ॥ राजन् शतसहस्राणि
ततः क्षत्रियपुंगवाः ॥२॥ श्वेतं सेनापतिं शूरः पुरस्कृत्य महारथाः ॥ राज्ञो बलं दर्शयंतस्तव पु
त्रस्य भारत ॥३॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथाः ॥ अभ्यवर्तंत भीष्मस्य रथं हेमपरि
ष्कृतं ॥४॥ जिघांसंतो युधां श्रेष्ठं तदासीत्तुमुलं महत् ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महावैशसमद्भुतं ॥
तावकानां परेषां च यथा युद्धमवर्तत ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान् शून्यान् शांतनवो बहून् ॥५॥
साकं तत उत्तमांगानि शरैश्च रथोत्तमः ॥ समानृणो वै रवकंसमो तुल्यप्रतापवान् ॥६॥
तरन्रश्मितान्समरे रविर्घ्नन्यथा तमः ॥७॥ तेनाजौ प्रेषिता राजन् शरास्तत्र सहस्रशः
क्षत्रियांतकराः संख्ये महावेगा महाबलाः ॥८॥ पातयामास क्षत्राणां शिरांसि शतशो रणे
राजन् कंटकसन्नाहा वीरा विगतमस्तकाः ॥९॥ न्यपतन्रथवेगेषु समकायैश्च पतन् विशांपते ॥ प
को रथं पर्यवर्तंत तुरगो न्यतुरंगमैः ॥१०॥ सबलं निहतं वीरं लंबमानं सकार्मुकं ॥ उदीर्णा
श्च हया राजन्नवहन् नष्टनतलानितः ॥११॥ बहवो विकुलिता पन्नाश्च विध्वस्ताः शिरसोद्धताः ॥ श्रान
शाः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ॥१२॥ परस्परेण धावंतः पतिताः पुनरुत्थिताः
उत्थाय च प्रधावंतो द्वंद्वयुद्धमवाप्नुवः ॥१३॥ पीडिताः पुनरन्योन्यं लुलुठुर्गणमूर्द्धनि ॥ स

187

जग्मुः पाञ्चाले विमना भवन्॥ ततो दुर्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः॥ ४३॥ ससैन्यः पाण्डवा
नीकमभ्यद्रवत संयुगे॥ द्रोणो गांगेयमुत्सृज्य तत्र तत्र महावाहिनी॥ ४४॥ नाशयामास वेगे
न हत्वा तान् पाण्डवीं सेनां॥ द्रावयित्वा च संख्ये वै नादैः क्रोधमूर्छितः॥ ४५॥ आपतन्तं सम
न्तात् भूयो दृष्ट्वा भीष्मो व्यवस्थितः॥ ततस्तां पिततो राजन् शरदी सो महाबलो॥ ४६॥ अभ्युपे
तं महात्मानं यथा वा तु म्रवाससौ॥ अपि नैव महाराज परस्परवधैषिणौ॥ ४७॥ निरायु
कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः॥ पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी॥ ४८॥ ततस्ता
पान पाश्वास्त ततो हतमिव द्विपं॥ वैराटिः समरे क्रुद्धो भीष्मस्य कार्मुकं॥ ४९॥ आजघा
न ततो भीष्मं एवैतः त्वाग्रियतेर्दनः॥ तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवस्तथा॥ ५०॥ सवि
द्धस्तेन बलवान् कंपत यथाचलः॥ श्वेतः शांतनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः॥ ५१॥ विं
शत्या पंचविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत्॥ अरुद्धस्य चरणे श्वेतः हक्किणी परिसंलिहन्॥ ५२॥
ततो दुर्योधनः क्रोधात् स्वमनीकमचोदयत्॥ पलाशीरं परीक्ष्यध्वं रक्षमाणाः समंततः
तानूचे परस्य मा नाम हान् श्वेतो हनमथवाप्स्यति॥ भीष्मः शांतनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि ते
रातस्तु वचनं श्रुत्वा तानरमानो महारथः॥ बलेन चतुरंगेण गांगेयमन्वपालयत्॥ ५४॥ बा
ह्लीकः कृतवर्मा च शलः शाल्वस्तथा नृत॥ जरासंधिर्विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः॥ ५५

१९८

णाः शातशाश्चैवद्दनाः श्वेतेनसंयुगे। तेचश्वेतनृपाद्यीताबिद्दायरथसत्तमं ॥२९॥ अपसृत्ताल
धापश्चादथन्नपश्शपामितद्युतं ॥ शारघातसपक्रोश्यक्रुरवः क्रुरवंतदन ॥३०॥ भीष्मं शांतनवंयुद्धेस्थि
ताः मश्शपामसर्वेषाः ॥ अदीनोदीनसमयेभीष्मोस्माकंमहाहवे ॥३१॥ एकतलस्थोनरथ्याश्रो
णिरिंसिंहरिवाचलः ॥ आददानश्चप्राणानसविलाशिशिरात्यये ॥३२॥ रामस्तिमिरिवादि
त्येतस्मीद्देममरीचिमान ॥ सप्तमोचमदेश्वामः शरसंधानेकश्शः ॥३३॥ निघ्नन्नमित्रान्स
मरेचक्रपाणिरिवासुरान ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजङ्गस्तंमहाहवे ॥३४॥ श्वतुषारिवतेप्र
स्थानमुक्तानिमिवदारुणाः ॥ तमेकमुपलभ्येकोदृश्ट्रप्रहरः परंतपः ॥३५॥ दुर्योधनप्रियेष
युक्तः पांडवानवकृशोषयन ॥ जीवितादुस्थितंत्यक्त्वाभयंचतमरा हवे ॥३६॥ पातयामासमे
न्यानिपांडवानांविशांपते ॥ मद्रेतमनीकानिपितादेवव्रतस्तव ॥३७॥ दृष्ट्वासेनापतिर्भी
ष्मोवेगितः सनमभ्ययात ॥ सभीष्मंशरजालेनमहतासमवाकिरत ॥३८॥ श्वेतेनचापिन
धाभीष्मः शरौघैः समवाकिरत ॥ तौवृषाविवनर्दन्तौमत्ताविवमहाद्विपौ ॥३९॥ व्याघ्राववि
वसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यतौतदापुरुषर्षभौ ॥४०॥ भीष्मः श्वे
तश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ॥ एकाह्ना निर्दहेद्भीष्मः पांडवानामनीकिनी ॥४१॥ शरैः परम
संक्रुद्धः श्वेतोयदिनपालयेत ॥ पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतं ॥४२॥ प्रहृष्टाः पांडवा

सभी
प०
१८९

188

विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः ॥ ताडयामास निशितैः शरसंघैः समंततः ॥२१॥
स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ॥ स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह कांचनीं ॥२२॥
ततः शक्तिं रणे घोरां उग्रदंडां महाभयां ॥ कालदंडोपमां घोरां मृत्यो[illegible] ॥२३॥
अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शांतनवं रणे ॥ तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पुरुषोत्तम ॥२४॥
एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी ॥ ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमां ॥२५॥
पांडवार्थे पराक्रांतस्त्वदनर्थं चिकीर्षति ॥ हाहाकारो महानासीत् पुत्राणां ते विशांपते ॥
दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दंडसमप्रभां ॥ श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तोरगसन्निभां ॥२६॥
अपतत्सहसा राजन् महोल्केव नभस्तलात् ॥ ज्वलंतीमंतरिक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृतां ॥
असंभ्रांतस्तदा राजन् पिता देवव्रतस्तव ॥ अष्टभिर्नवभिर्भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः ॥२७॥
उत्कृष्टहेमविकृतां निकृत्तां निशितैः शरैः ॥ उच्चुक्रुशुस्ततः सर्वे तावका भरतर्षभ ॥२८॥
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्छितः ॥ कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत ॥
क्रोधसंमूर्छितो राजन् वैराटिः प्रहसन्निव ॥ गदां जग्राह संहृष्टो भीष्मस्य निधनं गतः ॥२९॥
क्रोधेन रक्तनयनो दंडपाणिरिवापरः ॥ भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतं ॥३०॥ श्री
स वेगं समवार्यैनं मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ प्रभावं विस्मयो वार्यं सहसा धरणीं गतः ॥३१॥

१८९

तरमाणस्त्वराकाले पवित्वार्थ्यसंततः ।। शस्त्रवृष्टिं सुबहुलां श्वेतस्सोपरि पालयन् ।।७७
तान् क्रुद्धान्निशितैर्बाणैस्तरमाणो महाबलः ।। अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवं ।।७८
सन्निवार्यैततान्सर्वानेकस्सरीकुंजरानिव ।। महताशरवर्षेणछादयत्सपुनर्गराविनत ।।७९
ततोन्यद्रवरादायभीष्मःशांतनवोपि ।। श्वेतंविद्याधराजेंद्रंकंकपत्रैःशिलाशितैः ।।
ततःसेनापतिःक्रुद्धोभीष्मंबहुभिरायसैः ।। विद्याधरममरेराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ।।८१
ततःप्रत्यर्पितोराजाभीष्मंदृष्ट्वानिवारितं ।। प्रवीरंसर्वलोकस्यश्वेतेनभुविवैनदा ।।८२ ।।
निष्ठानकस्सुमहानतवसैन्यस्यवाभवत् ।। तंवीरंत्वारिनदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतं ।।८३ ।।दृ
तंश्वेतेनमन्यंतश्वेतस्यवशमागतं ।। ततःक्रोधवशंप्राप्तःपितादेवव्रतस्तव ।।८४ ।।ध्वज
मुन्मथितंदृष्ट्वातोचसेनांनिवारितां ।। श्वेतेप्रतिमहाराजव्यसृजत्सायकान्बहून् ।।
तानावार्यरणेश्वेतोभीष्मस्यरथिनांवरः ।। धनुश्छित्वासभल्लेनपुनरेवपितुस्तव ।।८६ ।।
उत्सृज्यकार्मुकंराजन्गांगेयःक्रोधमूर्छितः ।। अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरं ।।८७
तत्रसंधायविपुलान्भल्लान्सप्तशिलाशितान् ।। चतुर्भिश्चजघानाश्वान्श्वेतस्यरणेनाप
तेः ।। ध्वजंद्वाभ्यांचचिच्छेदसप्तमेनचसारथिः ।। शिरश्चिच्छेदभल्लेनसंक्रुद्धोलघुविक्रमः ।।८९
हताश्वसूतात्सरथादवप्लुत्यमहारथः ।। अमर्षवशमापन्नोव्याकुलःसमपद्यत ।।९० ।।

म.भी.
प.
१९०

189

वृतं तैस्तैर्वरस्त्राद्यैर्भीमसेनप्रयोगमैः ॥ अपवर्तितमाग्नेयः प्रवेतं सेनापतिं कृते ॥ १९ ॥ आ
पतंतं महाबाहुं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ आजघ्ने विशिखैः षष्ट्या सेनापं च महारथः ॥ १० ॥
अभिमन्युश्च समरे पिता देवव्रतं तव ॥ वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् ॥ १ ॥ आज
घ्ने भरतश्रेष्ठ त्रिभिः सन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिश्च शतेनाजौ भारतानां पितामहः ॥ २ ॥
धृष्टकेतुश्च विंशत्या केकयं चापि पंचभिः ॥ तान्सर्वान्महेष्वासाञ्छिता देवव्रतस्तव ॥ ३ ॥
वारयित्वा शरैर्घोरैः क्षतमन्यमियुद्धे ॥ ततः शरैः सन्नतसमं भारसाधनमुत्तमं ॥ ४ ॥ विकृ
ष्य बलवान्भीष्मः समदं तडागमरे ॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं नशरे लोमवादिने ॥ ५ ॥ दृ
ष्ट्वैवं पर्वतेः पिशाचोरगराक्षसः ॥ न तस्य कवचं भित्वा ज्वलदग्निसमोजसः ॥ ६ ॥ ज
गामथ धरिणीं बाणो महाशनिरिवज्वलन् ॥ अलंगद्धनपक्षाहिमप्रभासा दायसं तव रः ॥
एवं जीवितमादायचेतदेहं जगाम सः ॥ ते भीष्मेणनरव्याघ्रेण सा विनिहतं श्रुधि ॥ ८ ॥
सपतंतं सपवृष्णासमिभिः स्वंगमिवच्युतं ॥ अयोधांः पांडवा स्तम्भवत्रियायेमहारथाः ॥ ९ ॥
हृष्टाश्च ततः सर्वे कुरवश्चापि सर्वेशः ॥ ततोऽः शासनोराजन्नवेनेदं इत्यानि पातितं ॥ १० ॥
वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यतिस्मसमंततः ॥ अस्मिन्नष्टे महेष्वासे भीष्मेणाद्भवशोभि
ना ॥ सर्वे पंतमहेष्वासाः शिखंडिप्रमुखारथाः ॥ ततो धनंजयो राजन्वार्ष्णेयस्यापि सर्वेशः

१९०

प्रवेनः क्रोधवशाविष्टोऽमामथित्वा ततोऽगारं ॥ रथेभीष्मस्य विद्धे पश्चाद्देवोऽथ नेश्वरः ॥
तयाभीमनिपातिन्याम रथोभग्नस्मान्हतः ॥ सध्वजः सदसुतेनसाश्वः सहगोधरः ॥
विरथं रथिनां श्रेष्ठं भीष्मं दृष्ट्वा रथोत्तमः ॥ अभ्यधावं तमसहिताः शल्यप्रमुखयोधाः
ततो संरुध्य माद्याय धनुर्विस्फार्य दुर्मनाः ॥ शमकैरभ्यघान सर्वे तं गांगेयः महस्सचिव
पतत्सिन्नतरे भीष्मः प्रभाव विभ्रलांगितं ॥ आकाशोरीतितां दिव्या मालमन्यो हितसंश्रपो
भीष्म भीष्म महद्वाप्नो श्रीगेयतं क्रुरुम्वै ॥ पदप्रसन्न येकालेऽनिर्दिष्टो विश्वपोनिता
पतमक्षतात वचनं देवदूतेन भाषितं ॥ संप्रहृष्टमना मृत्वा वधेतस्म मनोदधे ॥९१॥ विरथं
रथिनां श्रेष्ठं शवेन दृष्ट्वा पराजितं ॥ संधिता सु व्यवधंत परीयंतोमहारथाः ॥९२॥ सा
त्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ कैकेयाधृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान ॥९३॥
पतानापततोदृष्ट्वा द्रोणशल्यकृपैः सह ॥ अवारयद मेयात्मा वासुदेवानिवाबलः ॥९४
सन्निरुद्धेषु सर्वेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ प्रवेतः शिखंडी शपसाभीष्मस्य धनुराच्छिनत ॥९५
तद्दृष्ट्वा पत्रस्थिरं तरमाणः पितामहः ॥ देवदूतवचः श्रुत्वा वधेतस्म मनोदधे ॥९६
ततः प्रवरमाणस्तु पितादेवव्रतस्तदा ॥ अमन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः ॥९७
दधेनान्यत्र नक्षेपे तत्रशाक्रवाय समप्रमे ॥ चिताने शवेन दृष्ट्वा महारथं ॥९८॥

भभी
प.
१५२

190

दुर्योधनो युद्धमनानित्यमेव हि संजय ॥ ११ ॥ कर्णमग्रमनसा स्थाय सौबलस्य च पापहं तत ॥
दुःशासनस्य च तथा पांडवानभ्यवर्तत ॥ १२ ॥ तस्माद्दृश्य सनैवोरमतुल्यानं नसंजय ॥ प्रवेन
स्य च विशेषेनानभीक्ष्णस्य विजये ॥ १३ ॥ संक्रुद्धः फाल्गुनस्य दितः पार्थः किमकरोत्कपि ॥
ध्वजेनाहिमपंथं भूतलं नेतानन शाम्यति ॥ १४ ॥ भारद्वाजस्य कौंतेयः किमकारीमहावलः
मन्येराजैः शरीराणि प्रमथिष्यति विहितां ॥ १५ ॥ पैंद्री गिरं त्वजसमउपैंद्र सहशोरणे ॥ मे
मोघक्रोधसंकल्पो महावाहुः किमभूत्सनः ॥ १६ ॥ तथैववेद विद्धूरो ज्वलनार्कसमद्युतिः
पंचाग्न विदमेयात्मा प्रापतत्सुमितिंजयः ॥ १७ ॥ वतं संस्पर्शोत्पालमहात्मानमाथकारि
ना ॥ शख्वजापेवदत्तं शरैव क्रोमहारणा ॥ १८ ॥ मसंजयमहामात्तोद्रुपदस्यात्मजो वली ॥
धृष्टद्युम्नः किमकरोत्सर्वेतेषुपिनिपातिते ॥ १९ ॥ ममवैवापराधेनसर्वमेतत्त्वशिष्यति ॥ म
न्येमवः प्रजन्यात पांडवानां महात्मनां ॥ २० ॥ तेषांक्रोधं वितनपल्लग्रहः हुचनिशामूव ॥
नशांतिमयिगन्त्रा मिसर्वमाचत्वमंत्रय ॥ २१ ॥ मं नत्पउवावतातरवां त्नसमयेतस्मित्र
दृनिरानृणे ॥ कृतवर्मणासहितं रह्याशल्यमेवविग्निते ॥ २२ ॥ शोत्वः क्रोधातमजेजालद
विषादज्ञवाउव ॥ सविस्फार्यमहत्त्वापंपशक्रचापोपमंवली ॥ २३ ॥ अम्यधावत्त्रिगंसं
न्वैशसंमत्रापिपंवली ॥ महद्भतात्पवंशेनस्तंतनात्पवरिवारितः ॥ २४ ॥ सजनवाणम

१५२

अवहारं शनैश्चक्रे निहते वाहिनीपतौ ॥ ततोः वहुतराः सैन्यानामुभयेषां च भारत ॥१२
तावकानां परेषां च नर्दतां मर्षितां स्वनः ॥ धार्त्ता विमनसो भूत्वा प्रविशंत महारथाः
विजयं तो वयं वीरं कौरवाणां परंतप ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धः ॥ १ ॥
धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं ते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः ॥ किमकुर्वन महेष्वासाः
पांचालाः पांडवैः सह ॥ सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितं ॥ तस्य चैव पततां चा
पि परेषां प्रयत्नवतां ॥२॥ मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं संजय पृछतः ॥ प्रत्यवायं न चिं
तयतां वयं ज्ञानः प्रहृष्यंति मे ॥३॥ स हि वीरो नुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिस्तदा ॥ कृतवैरं सदा
तेन पितः प्रद्वेषेण धीमता ॥४॥ तस्मादुद्वेगमाद्या वापि संश्रिता पांडवान् प्रति ॥ सर्वक्षत्रप
तिंसस्मड्ः विसंश्रित्य निरूपति ॥५॥ पांडवानां प्रतापेन दुर्गो देशं प्रविशश्च ॥ सयत्न
शासनं संवाध्ये सात्वे प्रत्यव्यंस्थितः ॥६॥ आश्चर्यं वै सदा तेषां पुरा राज्ञां सदुर्मतिः ॥ ततो
युधिष्ठिरे भक्तः कथं संजय सूरिनः ॥७॥ प्रविदितः संयतः प्राज्ञः पातालिब्रह्मपाथमः ॥
नष्टुंरणे च येद्वीरो नवाचाप्यः कथं च न ॥८॥ न कृपेन वराणां पाणोना हं संजय परोवये ॥
न वा स्वदेवो वासैर्धेयं च मेराजसत्तमः पांडवः ॥९॥ न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ दुरुपर्षभौ
वायेन मारणेपममालितं गांधारीपाविडरेत्तव ॥१०॥ जामदग्न्येन रामेण व्यासेन वमस्तुत्मना

मर्द्दकान॥भीष्मःसद्रथतंश्रेष्ठःपातयामासमार्गणैः॥४९॥उत्तरंसमरेराजन्पांडवेयस्यसा
रथिनं॥अभ्यद्रवतपांचाल्यंद्रुपदंसेनयावृतं॥५०॥विराटंसंबधिनंराजन्नद्रौणिर्लिखिकिरन्बहू
न्॥अग्नेयेवमहाघानिनिष्टणानिशिलाशितान्मये॥५१॥शरद्वतानमहेष्वासंतस्मैन्यानिडुमद्रसंह॥
अतिष्ठत्रणेभीष्मोविधूमइवपावकः॥५२॥मध्यंदिनेयथादित्यंतपंतमिवतेजसा॥
नशेकुःपांडवेयस्ययोधाभीष्मंनिरीक्षितुं॥५३॥वीक्षांचक्रुःसमंतात्तेपांडवाभयपीडि
ताः॥त्रातारंनाध्यगच्छंतगावःशीतार्दिताइव॥५४॥सातव्योयिष्टितैसेनागांगेयशरपी
डिता॥सिंहेनेवविनिर्मिन्नाशुक्लागोरिवगोपते॥हतविप्रद्रुतेसैन्येनिरुत्साहेविमर्दिते
हाहाकारोमहानासीत्पांडुसैन्यस्यभारत॥ततोभीष्मःशांतनवोनित्यंमंडलकार्मुकः
मुमोचबाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव॥५५॥शरैरेकायनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्र
तः॥जघानपांडवरथानादिश्यादिश्यभारत॥ततःसैन्येषुभग्नेषुमथितेषुचभारत॥प्राप्ते
चास्तंदिनकरेनप्राज्ञायतकिंचन॥५६॥भीष्मंचसमुदीर्यंतंदृष्ट्वापार्थामहाहवे॥अवहा
रमकुर्वंतसैन्यानांभरतर्षभ॥५७॥इतिश्रीभीष्मपर्वणिअध्यायः॥४९॥प्रथमदिवस
युद्धे॥ः॥ संजयउवाच॥कृतेवहारेसैन्यानांप्रथमेभरतर्षभ॥भीष्मेचयुधिसंरब्धे
हृष्टेदुर्योधनेतदा॥१॥धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्यजनार्दनं॥ ॥

नमोभवते तेसेमेदसमनतवारागविक्रमं ॥ तावकानीरथाः सम सममं तातपयंवावमन ॥ म
दुराजेंमरीघ्नं तो मत्सोदरं श्रुत्वा नरगातं ॥ १८ ॥ हृदहूलस्य कौशल्योजयल्लेन स्रमा मयः ॥ त
स्याकृकनरघोराजनपुत्रः शास्त्रमानितः ॥ १९ ॥ विदातुविदावावेसौकांवोजस्य हृदविप्रः
हृदनतम स्पदायादः सैधवस्य जयद्रथः ॥ २० ॥ नानाथ्यानवि विद्यागोकार्मुकानिमहात्मनः ॥
विस्फार्य निनाम्य रथं ततो यदेश्विचविधनतः ॥ २१ ॥ ने तवाणमपैवं वंशं विमूर्च्छि नपानयन
निदाघांते निलोहितनामे वाश्वनमोजल ॥ २२ ॥ ततः क्रुद्धो महेष्वासः सम मह्लैः हतेजनैः ॥
धनुंषि नेमामाछिपननरैश्च तनापति ॥ २३ ॥ ततो भीमो महाबाहुर्विनद्य जलदोयथा ॥ ता
नमार्गयतुरईय शं विमम्यदवदृते ॥ २४ ॥ नमघतमु दीसाथमहेष्वासं महावलं ॥ संग्रला
धोउवीसेनावातवेगाहतेवनोः ॥ २५ ॥ तमार्ज्जनः स्रतविनः शंवेस्मासीन प्रवः सरः ॥ भी
मादलोयमयेतिनत्रपुरमवर्तत ॥ २६ ॥ हाहाकारो महानासी योधानां युधिष्ठिरतो ॥
नेजनेन सिसंहता धिते ववधंमपुः ॥ २७ ॥ अथ शस्त्रोगदापाणिरवतीर्यमहारथात ॥
णांविसस्य तगुरोवादानवधीऊरवनमंम ॥ २८ ॥ सहृतारथ्नोरथात्सेंग्रावक्रमादायविद्रुतः ॥
वीभत्सोअरथंप्राप्यततः शांतिमविंदत ॥ २९ ॥ ततोभीमो रथात्तूर्णंसूतत्ततः पततवि
णः ॥ ये रंतनिंतं भूमिस्य सर्वे ततः सम विल्ल ता ॥ ३० ॥ यो वा तातान यमसंसारमके रलां सम

भी॰ प॰ १९३

192

तु कृत्वा हि तं मेध्या दुःहि मायव मा विरे। मध्यस्थो निव पश्यामि समरे सव्यसाचिनं ॥१६॥ प
कौ भीष्मः परेशं त्वा ग्रुष्यते यं महाभुजः ॥ केवलं बाहुवीर्येण त्वत्र धर्मं मनुष्यवत् ॥१७॥ गाट
पाणी रक्षति त्वाय धीमान्दमहात्मनः ॥ करोत्य सुकरं कर्म रणा मन्त्रनरेंद्रेति श्रु ॥१८॥ नालमे
व त्वयं कृष्णं परसैन्य समासितु ॥ आर्जवेनैव भुद्रेन वीरवर्षशतैरपि ॥१९॥ एको ह्यवित्स्य
त्वा तेयं सोप्य स्यात्कमुपेक्षते ॥ निर्दयमानानभीकेण गुणे न च महात्मना ॥२०॥ द्विषा
सा तां च भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ धंसं तित्वयि पाप्तवो न प्रयुक्ता निवृतः पुनः ॥२१॥
कुलस्य भीष्मः सुसंरब्धः सहितैः सर्वपार्थिवैः ॥ त्वयपिष्य तितो नूनं यातदृशो सपरा क्रमः ॥२२॥
न तं पश्य महाबाहो योगीश्वर महारथं ॥ भीष्मः शमयेत्संख्ये द्रावाग्निं जलदो यथा ॥२३॥
न च प्रस्थास्य हो विंद्धांश्वा निहत द्विषः ॥ त्वरा स्म तु प्रमानाज्ञी विध्यं ते सर्वाधवाः ॥२४॥
एव मुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नालेमहात्मनः ॥ विरम्त ते मे नाभूत्वा क्रोको परुतवेतनः ॥२५॥
श्रोका नैयां च वंशसूतः त्वेनाकृतवैतसं ॥ अब्रवीत भगो विंदो मद्रूपं सर्वपांडवान् ॥२६॥ मा
शुवोभवत श्रेष्ठ ननं शोचितुमर्हसि ॥ यस्मै ते भ्रातरः शूराः सर्वे ते लोकविश्रुताः ॥२७॥
अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ॥ विराटद्रुपदौ चैव धृष्टकेतुश्च पार्षतः ॥२८॥
न चैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ॥ त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंते त्वद्भक्ताश्च विशेषतः ॥२९॥

१९३

भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव महेश्वरैः ॥ २ ॥ शोकेन महताग्रस्तश्चिंतयानः पराजयं ॥ वा
र्ष्णेयमब्रवीद्राजा दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमं ॥ ३ ॥ कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ श
रैर्दहंतं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलः ॥ ४ ॥ कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुं ॥ ले
लिह्यमानं सैन्यं मे द्विषेणमिवानिलं ॥ ५ ॥ एनं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मंतं महाबलं ॥ दृष्ट्वा वि
प्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतं ॥ ६ ॥ शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ॥ वरुणः
पाशभृच्चापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७ ॥ न तु भीष्मो महाबाहुः शक्यो जेतुं महाबलः ॥ सो
ऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजले सुतः ॥ ८ ॥ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव
वनं यास्यामि वार्ष्णेय श्रेयो मे तत्र जीवितं ॥ ९ ॥ न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृ
त्यवे ॥ क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १० ॥ यथानलं प्रज्वलितं पतंगाः सम
भिद्रुताः ॥ विनाशायैव गच्छंति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११ ॥ क्षयं नीतोस्मि वार्ष्णेय राज्यहे
तोः पराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्शिताः शरपीडिताः ॥ १२ ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्दा
त्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ॥ जीवितं बहु मन्येहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभं ॥ १३ ॥ जीवितस्य हि
शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरं ॥ न घातयिष्ये वरं रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४ ॥ रथान्मे ब
हुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलाः ॥ घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणां ॥ १५ ॥ किं

सभा. प. १६५

193

ग्रामसनाम्भूरुहस्तेभ्यो निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ऐरावणइव सर्वांगीणः पताकाभिरलंकृतः ॥४४

आकाशगङ्गाकाशेगंधर्वनगरोपमः ॥ नसमानःशोभातिरेण वर्णोभसमारिय ॥४५॥ ने

मनरवतापार्श्वः सर्वांगीवधन्वना ॥ वभूवपरमप्रीतः स्वपमूरिवमात्रना ॥४६॥ शि

रोमूर्द्धपदेराज्ञामहत्यासेनयाश्रतः ॥ कुंतिभोजश्चवैयस्यवनाल्लानरेश्वर ॥४७॥ दा

मार्गकाः प्रमदाश्चदासेरकगणैः सह ॥ अनूपकः प्रमदाश्चग्रीवायाम्भरतर्षभ ॥४८॥ प

रखरैश्चपौंड्रैश्चराजाकौरवकैस्तथा ॥ विषादैः सहितश्चापिहस्तमासीद्युधिष्ठिर ॥४९

पतो तु भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥५०

त्रिगर्त्तादशार्णाश्चैवपौंड्रैःकुंतोभृषैःसह ॥ एवनाधेनुकाश्चैवनैगमाःपर्वतगणाः ॥५१॥

बाह्लिकाःकिराताश्चैवचोलाःपांड्याश्चभारत ॥ पतेजनपदाराजन्नरविभिःपदलामाश्रिताः ।

अग्निवेशस्यगजतेनप्मलदाराम्.कारवः ॥ शवराःकुंभसाश्चैवयवनाश्चसहनालकैः ॥५२॥

नकुलःसहदेवश्चवामपदेसमाश्रिताः ॥ रथानांमध्यतेपदःशिरस्त्रनिवृतेनया ॥५३

पृष्ठमध्येसमेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः ॥ ग्रीवायांनिवृतेवापिसहस्राणिचसप्ततिः

पल्लकोदिग्धप्रदेशेपदांतेश्चसहस्रगणाः ॥ जांघःपरिहृताराजन्बलेनइवपर्वतः ॥५५॥

जघनंपालयामासविराटःसहकेकयैः ॥ काश्मीरराजश्चशैब्यश्चरथानांमध्यतःस्थिताः

१६५

अथैते पार्श्वतो नित्यं छिन्नकामः शिवेतरे ॥ सेनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ २० ॥
शिखंडी चमहावाहो भीष्मस्य निधने किल ॥ पतत्कुंतीमहाराजो धृष्टद्युम्नमहारथः ॥ २१ ॥
अब्रवीत्स्मितो न तस्मा वासुदेवस्य पश्यतः ॥ धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्तलां वदतो मिमारिष ॥ २२
नातिक्रमं भवेत्तव वचनं मम मा विते ॥ भयान्नेनानामनिर्मंद्रवास्तु देवेन संमतः ॥ २३ ॥ का
निकेपाथ धानि संदेवानामभवस्तथा ॥ तस्यातन्मपि पांडुनां सेनानीर्भव पार्थिव ॥ २४ ॥ स
त्वेश्रकृष्णशार्ङ्गलविक्रमप्रजाटिकौरवान् ॥ अहं च तेनुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ २५ ॥
साहीप्रग्रौ चसहदेवो द्रोपदेया स्वरं शिनाः ॥ ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ
तत्रावरूपतस्थानोन धृष्टद्युम्नो भावत ॥ अहं द्रोणं तत्वं च पार्थो विनिःशं भूर्नाश्वत्थ ॥ २६ ॥
रतो भीकर्णेन मानोदो एक शल्पं जयद्रथं ॥ सर्वान निररोट द्रष्टा प्रतिघोस्यामि पार्थिव ॥ २७ ॥
अद्य तांश्च महेष्वासैः योधसैर्भुरुपुमैर्द्दैः ॥ समूपने पार्थिवेंद्र स्यपार्थतो शत्रुतापने ॥ २८ ॥ त
मब्रवीन्तपुनः पार्थः पार्षतं छत्रनापतिं ॥ व्यूहः क्रौंचारुणोनाम सर्वशत्रुनिषूदनः ॥ २९ ॥
तं दृष्टस्मृतिर्निशुपनदारेवास्परेअब्रवीत् ॥ तं यथा वनमन्ति तद्द्रूपनानीक विनाशनं ॥ ३० ॥
अदृष्टपूर्वं राजानः पशुपतेन कृताभिः सह ॥ तथो क्रौंचः सहृष्टे वेन विस्तुर्वं ग्राममता इव ॥ ३१ ॥
समाने सर्वैसेनानाम् सप्तवक्रौपंकजेयं ॥ आदित्यपथगाः केतो ताद्भुतमत्तोदरा ॥ ३२ ॥

सभी. प.
१९५

194

वान ॥ कुंतलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥ १२ ॥ विदर्भैर्मेखलैश्चैव कर्णप्रावरणैर
पि ॥ सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिना ॥ १३ ॥ गांधाराः सिंधुसौवीराः शिबयोथ वसा
तयः ॥ शकुनिश्च ससैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्व
सोदरैः ॥ अश्वत्थाम्ना विकर्णेन तथा वामनकोसलैः ॥ १५ ॥ दरदैश्चहूकैश्चैव तथा क्षुद्रकमा
लवैः ॥ अभ्यरक्षंत संहृष्टाः शाकुनेयस्य वाहिनीं ॥ १६ ॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारि
ष ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ सोमदत्तिः सुशर्मा च कांबोजश्च सुदक्षिणः
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः
पृष्ठगोपाश्च तस्यासन्नानाजनपदेश्वराः ॥ १९ ॥ केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ॥
ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ॥ २० ॥ दध्मुः शंखान्मुदा युक्ताः सिंहनादांस्तथानदन् ॥
तेषां संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ २१ ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान्
ततः शंखाश्च भेर्यश्च वादित्रा वादिताः पृथक् ॥ आनकाश्चाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोभवत् ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ २३ ॥ प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नविभूषितौ
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्प

पि १९५

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ॥ सूर्यस्तमभीप्सितः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५८
ते सामादित्यवर्णानि निर्मलानि महान्ति च ॥ एवं ते ... श्रीमन्ति वा रणे ... ॥ ५९ ॥
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ...अध्यायः ॥ संजय उवाच ॥ कृत्वा तु ते महाराज ... तव ॥
दुर्योधनो महाराज घोरं पाण्डवेनाभिरक्षितम् ॥ १ ॥ आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च मारिष ॥
सोमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ २ ॥ दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्च सर्वानेव च भारत ॥
अन्यांश्च सुबहून्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥ प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ॥
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ४ ॥ एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महा
रथाः ॥ पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्मा
भिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ ६ ॥ संस्थाना शूरसेनाश्च वेणिकाः
कुकुरा ... ॥ रेचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥ शत्रुंजयेन सहिता ... ॥
दुःशासनेन ... ॥ विकर्णेन च सर्वे ते तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ८ ॥ चित्रसेनेन सहिताः सहिताः
... भद्रकैः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ९ ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च
मारिष ॥ अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिबाधने ॥ १० ॥ भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवा
रितः ॥ ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥ तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रताप

मभी
प॰
१९५
195

मेव सैन्यानां मासीद्व्यतिक्रमो महान् ॥ १० ॥ सादिनो ध्वजिनश्चैव हताः प्रवरवाजिनः ॥ वि
प्रपातरथानीकाः समपद्यन्त पांडव ॥ ११ ॥ अर्जुनेन तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथं ॥ वा
र्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥ एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीं
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥ एष द्रोणः कृपः शल्यः विकर्णश्च जनार्दन ॥
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनप्रचोदिताः ॥ १४ ॥ पांचालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्विना
सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥ तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय ॥ एष
त्वां प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतं ॥ प्राप
यामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥ चलद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ॥ समु
च्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ विनि
घ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पांडव ॥ १९ ॥ आयान्तं शरणे शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ॥ तमा
पतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणं ॥ २० ॥ त्रासयानं रणे शूरान्पातयंतं च सायकैः ॥ सैंध
वप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ॥ २१ ॥ सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनं ॥ को
हि गांडीवधन्वानमभ्ययात्कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥ द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संग्राममर्दिनि १९५
ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ॥ २३ ॥ अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समर्पयत् ल

काशिराजश्च शैब्यश्च शिखंडी च महारथः ॥ २६ ॥ पंचालाश्च महेष्वासा द्रौपदेयाश्च पंच ये
धृष्टकेतुश्च विक्रांतश्चेकितानश्च महारथः ॥ २७ ॥ सर्वे वेदधर्मेषु शंसोन सिंहनादांश्च नेदिरे
सन्नोघः समहात्मनां वीरैस्तैः समुदीरितः ॥ २८ ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तत्र लोकान् नादयन्
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ॥ २९ ॥ पुनर्प्रहायसंत्रनमन्नाः व्याधानः परस्परं ॥ इति
श्रीभीष्मपर्वणि [illegible] अध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ॥ कथं प्र
हरतां श्रेष्ठः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच ॥ समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धा रुचिरध्वजाः
अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलं ॥ २ ॥ तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अब्र
वीत्तावकान् सर्वान् युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३ ॥ ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ॥
पांडवानभ्यवर्तंत सर्वे एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥ ततो युद्धं समभवत्तुमुलं रोमहर्षणं ॥ ता
वकानां परेषां च व्यतिषिक्तरथद्विपं ॥ ५ ॥ मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुंखाः सुतेजिताः
सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ॥ अभिपत्य
महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥ सौभद्रे भीमसेने च सात्यके च महारथे ॥ केकेये
च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभिभुः ॥ ववर्ष श
रवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥ प्राकंपत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ॥ सर्वेषा

म॰भी॰ प॰ १९६

196

ल्गुनः ॥ पवनस्तु बलं तेजो राजन् नृपतिना देवव्रतस्य च ॥ पितृकृत्स्नधर्मेति स्मृत्वा सा यामास्यार्थे रथं
मति ॥ उभौ श्वेतेन दृष्टौ राजन् संसक्तौ रथवत्सांपार्थिवः ॥ सिंहनादं महसौ वक्त्रैः शंखानध्मु
मातिष ॥ ज्यो निर्हादैः पनेश्चैव विक्रमप्रेण वा स्मृतः ॥ ४१ ॥ पतितवान् रणे भीष्मं स्थिता तत्र
स्त्वा यमातिष ॥ तस्यैव पांडवाः सर्वे परिवार्य धनंजयं ॥ ४२ ॥ स्थिताश्च तत्र सम दृतेनैन तो प्र
हमनवनेन ॥ गांगेयस्तु रणे पार्थं सानंदं नवभिः शरैः ॥ ४३ ॥ तमर्जुनः मर्म विध्य दशभि
र्मर्मभेदिभिः ॥ ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पांडवः ॥ ४४ ॥ अर्जुनः समरश्लाघी भीष्म
स्यावारयद्दिशः ॥ शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन पार्थिवः ॥ ४५ ॥ वारयामास समरे भीष्म
भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनंदिनौ ॥ ४६ ॥ निर्विशेषमयुध्येतां
कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ॥ ४७ ॥ शीर्यमाणान्यदृ
श्यंत भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ॥ ४८ ॥ गांगेयश
रनुन्नानि न्यपतंत महीतले ॥ अर्जुनः पंचविंशत्या भीष्ममार्छन्निशितैः शरैः ॥ ४९ ॥ भी
ष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध नवभिः शरैः ॥ अन्योन्यस्य ततो हयान् विद्धा ध्वजौ च सुमहाबलौ
रथेषां रथचक्रे च विक्रांता उत रीरिहिसौ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ५० ॥
वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनांतरे ॥ भीष्मचापच्युतैस्तैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ॥

द्रौणिस्तं पंचविंशत्या कृपः पंचाशता शरैः ॥२४॥ दुर्योधनस्ततः षष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः
द्रौणिः षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णस्त्रिभिः शरैः ॥२५॥ आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लैः राजन्विव्याध पां
डवं ॥ भीमसेनो महेष्वासः समंतात्त्रिंशितैः शरैः ॥२६॥ न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः
स भीष्मं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥२७॥ द्रौणिं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः
आर्तायनिं त्रिभिर्बाणैः राजानं चापि पंचभिः ॥२८॥ प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ
तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥२९॥ द्रौपदेया अभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनंजयं ॥ ततो
द्रोणं महेष्वासं गांगेयस्य प्रिये रतं ॥३०॥ अभ्यवर्तत पांचाल्यः संयुक्तः सहसोमकैः ॥ भी
ष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पांडवं ॥३१॥ अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंत तावकाः
तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ॥३२॥ प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥
तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥३३॥ चिक्रीड धनुषा राजन् लक्ष्यं कृत्वा महारथा
न् ॥ ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥३४॥ पीड्यमाने स्वके सैन्ये दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥
एष पांडुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ॥३५॥ यततां सर्वसैन्यानि मूलं नः परिकृंतति ॥
त्वयि जीवति गांगेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥३६॥ त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशां
पते ॥ न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ॥३७॥ स तथा कुरु गांगेय यथा हन्येत फा

भीष्मः पार्थेन धीमता ॥ ९५ ॥ स यथा तु सवयाः साध्यस्ववसान्साधकानां गतो ॥ तथैव पांडवश्रेष्ठे देवैरपि
दुरासदे ॥ ९६ ॥ न विसेनेतं रणे भीष्मं तस्मादेनं यतत्युर्थ्ये ॥ आलोकादपि युद्धे हि सममेतद्विष्णुनि
ऽतिसत्वावः क्षयं ते प्रवरे न सत्तनः ॥ गांगेयात्तु नयोः संप्रमेलवयुक्ता विशांपते ॥ ९९ ॥
तदीयात्तु नयो योधाः पांडवेयाश्च भारत ॥ अन्योन्यं समभेजमुस्तयोस्तमपराक्रमे ॥ १०० ॥ शि
तधारैस्तथा गाढैर्विमलैश्च परस्परं ॥ शौरैस्तैस्त्रधनुर्मिश्रैर्नानाविधैरपि ॥ १ ॥ उभ
योः सेनयोः शूराः न्यसंतं तत परस्परं ॥ न ते मानेन भावो रेन स्मिन्युद्धे सुदारुणे ॥ २ ॥
द्रोणपर्वपांचाल्ययो राजन्संदानासीत्समागमः ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि समा
प्तः ॥ ५९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो महेष्वासः पांचाल्यश्चैव पार्षतः ॥ रणे समीयतुर्यत्र
तो तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १ ॥ दिष्ट्यैव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ॥ यत्र शांतनवो भीष्मो ना
तरत्पुयि पांडवं ॥ २ ॥ भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ॥ स कथं पांडवं सेनां ना
तरत्पुयि जयः ॥ ३ ॥ संजय उवाच ॥ शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणं ॥ न शक्यः
पांडवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४ ॥ द्रोणस्तु विविधैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमविध्यत ॥ सारथिं
चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५ ॥ तस्याथ चतुरो वाहान्पीडयामास सायकैः ॥ नागैः पी
डयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ ६ ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः

ततोर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवं ॥५२॥ गांगेयस्य वपुः संख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः
यतमानौ ततौ वीरावन्योन्यस्य रथं प्रति ॥५३॥ नाशक्नुतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ मं
डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥५४॥ दर्शयामासतू राजन् शस्त्रसामर्थ्यलाघवात्
अंतरेषु प्रहारेषु तर्कयंतौ विशां पते ॥५५॥ राजन्नंतरमन्वेष्टुं स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ उ
भौ सिंहरवोन्मिश्रं शंखशब्दं च चक्रतुः ॥५६॥ तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ त
योः शंखप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ॥५७॥ दारिता सहसा भूमिश्चकंपे च ननाद च ॥ न त
योरंतरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ॥५८॥ बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ ॥ चिह्नमात्रे
ण भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ॥५९॥ तथा पांडुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ तयोर्नृव
रयो राजन् दृष्ट्वा तादृक्पराक्रमं ॥६०॥ विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ न तयोरंत
रं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ॥६१॥ प्रकाशौ तत्र तत्रैव बभूवतू रणे उभौ ॥ तत्र देवाः सगं
धर्वाश्चारणाश्च महर्षिभिः ॥६२॥ अन्योन्यं प्रत्यभाषंत तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ न शक्यौ युधि
संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ ॥६४॥ सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैरपि कथंचन ॥ आश्चर्यभूतं
लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतं ॥६५॥ नैव चैतादृशं युद्धं भविष्यति कदाचन ॥ नैव शक्यो रणे जेतुं
ः धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् ॥ उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ॥६६॥ः

रवान्शिलाशितान्॥ ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे॥२१॥ अथान्यद्धनुरादाय पृष्ठ
घ्नको महामनाः॥ द्रोणं विव्याध पराक्रम्य शरैर्विव्याध पंचभिः॥२२॥ हृषिताक्षौ ततस्तौ तु भुजभा
ते नरर्षभौ॥ वसंते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ॥२३॥ अमर्षितस्ततो राजन् पराक्रम्य च
मूर्धनि॥ द्रोणो ऽर्दयत्पुनस्तं स्मयन्निव च कार्मुकं॥२४॥ अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्वभिः
अवाकिरत्समेयात्मा वृष्ट्यामेघ इवाचलं॥२५॥ सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्॥
अश्वांश्चास्य चतुरो बाणैश्चतुर्भिः शितैः शरैः॥२६॥ पुनः पार्षतं समरे दिव्यं द्रुतं ततः स्व
ततो परेण भल्लेन हस्तावापमपातयत्॥२७॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत्॥२८॥ तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत्॥२९॥ ततः स विपुलं वर्म शतचन्द्रं मनोरमं॥ खड्गं
च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली॥३०॥ अभिदुद्राव वेगेन द्रोणं स्मवधकांक्षया॥ आमि
षार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिवाद्विपं॥३१॥ तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषं॥ ला
घवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत॥३२॥ यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्षतं॥ न श
शाक ततो गंतुं बलवानपि संयुगे॥३३॥ तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथं॥ वा
रयानः शरौघांस्तु चर्मणा कृतहस्तवान्॥३४॥ ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली॥

१५५

विव्याध समरे वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥७॥ ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान्
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नं महारथं ॥८॥ आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ॥ शक्रा-
शनिसमस्पर्शं मृत्युदंडमिवापरं ॥९॥ हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ॥ तमिषुं
संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥१०॥ तदद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषं ॥ यदेकः स-
मरे वीरं तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥११॥ तं वधीयं महाघोरमायांतं सूतमात्मनः ॥ चिच्छेद श-
रश्मिं च भारद्वाजे समीचे वदः ॥१२॥ ततउद्गुकुरवः हृष्टाः पांचालाः पांडवैः सह ॥ धृष्टद्युम्ने
नं तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सादरात्प्रकारं ॥१३॥ ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषितां ॥ द्रोणस्य निध-
नाकांक्षी चिक्षेप परपराक्रमी ॥१४॥ तामापतंतीं सहसा शक्तिं कनकभूषणां ॥ त्रिधा चि-
च्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥१५॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ व-
वर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥१६॥ शरवर्षं ततस्तं च संनिवार्य महायशाः ॥ द्रो-
णो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकं ॥१७॥ स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः ॥ द्रो-
णाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥१८॥ सा गदा ततः करान्मुक्ता मायाद्द्रोणजिघां-
सया ॥ तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमं ॥१९॥ लाघवाद्व्यंसयामास गदां हेमविभूषि-
तां ॥ व्यंसयित्वा गदां चैव प्रेषयामास समरातिग ॥२०॥ भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुंखां

भी॰
प॰
२००

199

भीमसेनं महाराज समन्तात् पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूषास्तु भीमसेनपुरोगमाः ॥८॥ अ-
भ्यवर्तन्त सहसा निषादान्सह राजभिः ॥ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकं ॥९॥ प्रधावतां
रथयोधानां परस्परजिघांसया ॥ घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ॥१०॥ यथेंद्रस्य
महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥११॥ बभूव सुम-
हान्शब्दः सागरस्येव सर्वतः ॥ अन्योन्यस्य तदा योधा निकृंतंतो विशांपते ॥१२॥ महीं चक्रु-
श्च तां सर्वां मांसशोणितसन्निभां ॥ योधान्स्वान्परांश्चापि नश्च जानन् जिघांसया ॥१३॥
स्वानप्याददते शूराः शूराः समरदुर्जयाः ॥ विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ॥१४॥
कलिंगैः सह चेदीनां निषादैश्च विशांपते ॥ कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः
भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तंत चेदयः ॥ सर्वैः कलिंगैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ॥१५॥ स्व-
बाहुबलमास्थाय संन्यवर्तत पांडवः ॥ न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ॥१७॥
शितैरवाकिरन्बाणैः कलिंगानां वरूथिनीं ॥ कालिंगस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः
शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पांडवं शरैः ॥ ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन् रुचिरं धनुः ॥१९॥
योधयामास कालिंगान्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून्
अश्वान्जघान नवतरो भीमसेनस्य सायकैः ॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिंदमं ॥२१॥

सारथ्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ स शोकं निशितैर्बाणैः राजन्विव्याध सम्मितैः
पार्षतेन च तद्दात्तु केतुमारोपयद्रथं ॥ ततो दुर्योधनो राजा कलिंगं समचोदयत ॥ सैन्ये
न महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने ॥१०॥ ततः सा महती सेना कलिंगानां नरेश्वर ॥ भी
मम भ्याययौ भीमा तव पुत्रस्य शासनात ॥११॥ तां बाल्यमपि संत्यज्य द्रोणोणोपि रथिनां वरं
विराटद्रुपदौ योधौ योधयामास संगतौ ॥१२॥ धृष्टद्युम्नोपि समरे धर्मराजं समभ्ययात ॥ त
तः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥१४॥ कलिंगानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ॥ जग
तः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकं ॥१५॥ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच
तथा प्रतिसमादिष्टः कलिंगो वाहिनीपतिः ॥ कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलं ॥१॥
चरंतं गदया वीरं दंडपाणिमिवांतकं ॥ योधयामास समरे कालिंगः सह सेनया ॥२॥
संजय उवाच ॥ पुत्रेण तव राजेंद्र स तथोक्तो महाबलः ॥ महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं ॥
प्रति ॥३॥ तमापतंतीं महतीं कलिंगानां महाचमूं ॥ रथनागाश्वकलिलां प्रगृहीतमहायु ॥
धं ॥४॥ भीमसेनः कलिंगानामार्छद्भरतवाहिनीं ॥ केतुमंतं च नैषादिमायांतं सह चेदिभिः
ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह ॥ आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेन दंशितः
रथैरनेकसाहस्रैः कलिंगानां जनाधिपः ॥ अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान

तःस्वरेणमहतानादयन्समहास्वनः ॥ २४ ॥ तेनशब्देनवित्रस्ताकालिंगानांवरूथिनी ॥
नभीमंसमाजग्मेनेमसवेग्रमहर्षभ ॥ २५ ॥ ततोभीमोमहाराजनदंताविपुलंस्वनं ॥ सा
सिर्वेगाद्वप्लुत्यदंतामध्यावारणोत्तमं ॥ २६ ॥ आरुरोहततोमध्यंनागराजस्यमारिष ॥ त्व
केनरथशक्तिनामध्येभानुमंतमथाछिनत ॥ २७ ॥ सोंतरायुधिनंहत्वाराजपुत्रमरिंदमः ॥ गुरु
भारसहंखड्गंयेनागस्यास्कंधमपातयत ॥ २८ ॥ छिन्नस्कंधःसविनदन्पपातगजयूथपः ॥
आरुग्णःसिंधुवेगेनसानुमानिवपर्वतः ॥ २९ ॥ पपातस्मादवप्लुत्यगजाद्भारतभारतः ॥
खङ्गपाणिरदीनात्मातस्थौभूमिविशंकितः ॥ ३० ॥ सचचारबहून्मार्गानभितःपातयन्गजान
अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अश्ववृंदेषुनागेषुरथानीकेषुचाभिभुः ॥
पदातीनांचसंघेषुविनिघ्नन्समदृश्यत ॥ ३२ ॥ श्येनवद्विचरन्संख्येपृथिभीमोमहाबलः ॥
छिंदंस्तेषांशरीराणिशिरांसिचमहाजवः ॥ ३३ ॥ खङ्गेनशितधारेणसंयुगेगजयोधिनां ॥ प
दातिरेकःसंक्रुद्धःशत्रूणांभयवर्धनः ॥ ३४ ॥ मोहयामासचतदाकालांतकयमोप
मः ॥ मूढाश्चतेतमेवाजौविनदंतःसमाद्रवन ॥ ३५ ॥ सासिमुत्तमवेगेनविचरंतंमहारणे ॥
निकृत्यरथिनामाजौरथेषाश्चयुगानिच ॥ ३६ ॥ जघानरथिनश्चापिबलवानरिमर्दनः ॥
भीमसेनश्चरन्मार्गान्बहून्प्रत्यदृश्यत ॥ ३७ ॥ भ्रांतमुद्भ्रांतमाविद्धमाप्लुतंप्रसृतंप्लुतं ॥

शक्रदेवोभिदुद्राव किरंस्तं निशितैः शरैः ॥ भीमस्योपरि राजेंद्र शक्रदेवो महाबलः ॥२२
ववर्ष शरवर्षाणि तपांते जलदो यथा ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन् भीमसेनो महाबलः ॥२३॥
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदां ॥ सतया निहतो राजन् कालिंगस्य सुतो महान्
सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलं ॥२३॥ हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कालिंगानां महारथः ॥
रथैरनेकसाहस्रै भीमस्यावारयद्दिशः ॥२४॥ ततो भीमो महाबाहुर्गदां त्यक्त्वा महाबलः
उद्बबर्ह स निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणं ॥२५॥ चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभः ॥ नक्षत्रै
रर्द्धचंद्रैश्च शातकुंभमयैश्चितं ॥२६॥ कालिंगस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ प्रगृह्य स
शरं घोरमेकं सर्पविषोपमं ॥२७॥ प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकांक्षी नरेश्वरः ॥ तमापतं
तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरं ॥२८॥ भीमसेनो द्विधा राजंश्छिच्छेद विपुलासिना ॥ उदक्रोशच्च
संहृष्टस्त्रासयानो वलं नव ॥२९॥ कालिंगोथ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्य संयुगे ॥ तोमरान्
प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥३०॥ तानप्राप्तान्महाबाहुश्छिच्छेद स्म हसन्निव ॥ ख
गतानेव पांराजन्नसंभ्रांतो वरासिना ॥३१॥ निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरांश्च चतुर्दश ॥ भानु
मंतमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥३२॥ भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ॥ न
नाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलं ॥३३॥ न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ॥ त

भी
प०
२०२
201

निशितानपरांकांश्चिद्विशिरस्कान्न्यपोथयत् ॥ ६२ ॥ बबृंहे नासंश्चापि ते दनादैश्चासनभीषयन्
ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ॥ ६३ ॥ अपरे चैव नालोकमपाहिस्राविणो भवन् ॥
एवं स बहुला सेना कलिंगानां तरस्विनां ॥ ६४ ॥ परिवार्य रणे भीमं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ततः
कलिंगः सैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ॥ ६५ ॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ तमा
यांतमभिप्रेक्ष्य कालिंगो नवभिः शरैः ॥ ६६ ॥ भीमसेनममेयात्मा समविध्यत्स्तनांतरे ॥ का
लिंगबाणाभिहतस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ॥ ६७ ॥ भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेंधनैः ॥ अ
थाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतं ॥ ६८ ॥ भीमः संपादयामास रथिनं रथिनां वरः ॥ त
मारुह्य रथं तूर्णं कौंतेयः शत्रुसूदनः ॥ ६९ ॥ कालिंगमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ततः
श्रुतायुर्बलवान्भीमस्य निशितान्शरान् ॥ ७० ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्हस्तलाघवं ॥ स
कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ७१ ॥ समाहतो भृशं राजन्कालिंगेन महाबलः ॥ सं
चुक्रोध भृशं भीमो दंडाहत इवोरगः ॥ ७२ ॥ क्रुद्धः स चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः ॥ क
लिंगमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ७३ ॥ क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कालिंगस्य महाबलौ ॥
सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनं ॥ ७४ ॥ ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ २०२
केतुमंतं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनं ॥ ७५ ॥ ततः कलिंगाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणं ॥

संघातसमुद्दीर्णोच्चरश्मी या मासमारत ॥४८॥ केचिद्ग्रामिनो विप्राः पौंड्रेवेनमहात्मना

विनेउर्मिन्नं मर्माणि तेनिपेतस्थगानासवः ॥४९॥ छिन्नं दंताग्रहस्ताश्चवि न्नकुंभास्तथापरे ॥

विघोथाः स्वात्मनौका निजमुर्भारनचारणा ॥५०॥ निषेतुरुच्चोच्चतरा विनदंतोमहानर

वान ॥ छिन्नांस्तैनोमरात्मरा जन्महामात्रशिरांसि च ॥५१॥ पतितौमानि विचाणिकतास्तवानको

ज्वलः ॥ ग्रैवेयान्यग्रशातीश्च पताकाकर्णचामरा ॥५२॥ रत्नतोरणपर्यंतानि विचित्राणि

धनूंषि च ॥ अग्रिरं उन्निष्कुमाणि तानां शेषकौशेः सह ॥५३॥ वंदस्त्र विविधाकारा हेमगर्भान्स

तूनपि ॥ पततः पतितांश्चैव पश्यन्पिसद्सादिभिः ॥५४॥ छिन्नाग्रा प्रावरकैर्निर्द्दैश्चापि वार

णैः ॥ आसीत्तस्मिं नरणे भूमिः पर्वतैः पतितैरिव ॥५५॥ विमर्दं वैमहात्मानामन्दोत्सृ त्रे

रणैर्भ ॥ अश्वारोहन्तरांश्चैव पाता तथा मासमारत ॥५६॥ ततः समभवद्धोरं तवतेयांच मारिष ॥

लीनानि विचित्राणि कद्राश्च कनकोज्वलाः ॥५७॥ परिलोमानि पंचाश्च मर्दषपथमहा ॥

यतः ॥ कवचान्यथ चर्माणि विचित्राणि तरणानि च ॥५८॥ ततस्तत्र पपात विद्धानि महाहद ॥

ते ॥ प्रोत्पत्ये विविधैश्चाबिद्धैश्च विमलैस्तथा ॥५९॥ सचक्रैश्च रथैः पाकीर्णा शवलांकुशैरिव ॥

श्वा स्वत्मरथिनः कांश्चित् परामस्त्रमहाबलः ॥६०॥ पातयामास विद्धेन स्वभुजानेपि पांडू ॥

वः ॥ स्वकृतमततोरिसुपातमस्त्र रथिनः ॥६१॥ समागाने चरतच्छिया न विस्मयेनरणेज

म.भी.
प.
२०२

202

भीष्मसेनाभ्यवर्तंत तथानीकौ महाविभिः ॥ ९० ॥ धर्मराजस्तु तान्सर्वान्न पजग्राह पांडवः ॥ मह-
ता मेघवर्षेण नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ९१ ॥ एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ॥ भीम-
सेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्कृत्य हर्षितः ॥ ९२ ॥ न हि पांचालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ॥ भीमसा-
त्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ९३ ॥ सोऽपश्यत कलिंगेषु चरंतमरिमर्दनं ॥ भीमसेनं
महाबाहुः पार्षतः परवीरहा ॥ ९४ ॥ ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ॥ शंखं दध्मौ स
समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ९५ ॥ स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ॥ कोविदारध्वजं दृ-
ष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ९६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कालिंगैः समभिद्रुतं ॥ भीमसेनममे-
यात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ९७ ॥ तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ कलिंगान्स-
मरे वीरौ योधयंतौ मनस्विनौ ॥ ९८ ॥ स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ॥ पार्थपार्षतयोः
पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ ९९ ॥ स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ॥ आस्थितो रौद्रमात्मा-
नं जघान समरे परान् ॥ १०० ॥ कलिंगप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमां ॥ रुधिरस्यंदिनीं तत्र
भीमः प्रावर्तयन्नदीं ॥ १०१ ॥ अंतरेण कलिंगानां पांडवानां च वाहिनीं ॥ संततार सुदुस्तारां भी-
मसेनो महाबलः ॥ १०२ ॥ भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ॥ कालोऽयं भीमरूपेण
कालिंगैः सह युध्यते ॥ ३ ॥ ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ॥

२०२

अनेकैर्बहुसाहस्रैः त्रिविधां समयोधयन् ॥६९॥ ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः ।
कलिंगाः शतशो राजन्भीमसेनमवारयन् ॥७०॥ संनिवार्य ततो राजा नैशरहिंसमुच्छ्रितो ॥
गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ॥७१॥ भीमः सप्तशतान्वीरान्नयद्यमसादनं ॥ पुन
श्चैव द्विसाहस्रानकलिंगानरिमर्दनः ॥७२॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ प
वमेतान्यनीकानि कलिंगानां पुनः पुनः ॥७३॥ बिभेद समरे वीरो भीमो भीमपराक्रमः ॥ हता
रोहाश्च मातंगाः पांडवेन कृतागसः ॥७४॥ विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव ॥ मर्दंताः
स्वान्यनीकानि विनदंतः शरातुराः ॥७५॥ ततो भीमो महाबाहुर्वंगाश्च सको महाभुजः ॥ सं
प्रदध्मौ महाशंखं प्रध्मापयन्बली ॥७६॥ सर्वकालिंगसैन्यानां मनांसि समकंपयन् ॥ मो
हश्चापि कलिंगानां आविवेश परंतप ॥७७॥ प्राकंपत हि सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥
भीमेन समरे राजन्गजेंद्रेणेव सर्वतः ॥७८॥ मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ॥ मु
हुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत ॥७९॥ भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकंपत ॥ क्षोभ्य
मानं महाराज ग्राहेणेव महासरः ॥८०॥ त्रासिते भीमवीरेण भीमेनाद्भुतकर्मणा ॥ पुन
रावर्तमानेषु पुनस्तेषु समेततः ॥८१॥ सर्वकालिंगयोधेषु पांडूनां ध्वजिनीपतिः ॥ अ
ब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥८२॥ सेनापतेर्वचः श्रुत्वा शिखंडिप्रमुखा गणाः

भीष्म.
प.
२४

203

संग्रममानः पांचाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ॥ धृष्टद्युम्नं परित्यज्य समीपादथ सात्यकिं ॥२५॥ अथा-
द्रवीद्भीमसेनं सात्यकिं तस्य विक्रमः ॥ प्रद्युम्नेन परं क्रोधो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥२६॥ धृष्टे
पायात्कलिंगराजन्यराजपुत्रश्च केतुमान् ॥ पाकदेवश्च कालिंगः कालिंगाश्च महारथाः ॥२७॥
स्ववाहवबलवीर्येण नागास्त्रथमाकुलः ॥ भद्रा सहा कलिंगानामेकेन सह तत्त्वयः ॥२८॥
पवनश्च काशिनेनं मारीचेवाजसरिंदमः ॥ रथस्थेन नभिद्युत्पद्यमध्येऽधटं नयां इवं ॥२९॥ तावकान
वधीत्तक्षृद्रो भीमसेन बलमादधन ॥३०॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥५॥ संजय उवाच ॥ ततः पूर्वाह्ण-
समये तस्मिन्द्रुतमिभारत ॥ रथीश्च वनरत्नानां सादिनां च महाहवे ॥१॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृ-
पेण च महात्मना ॥ सर्वसज्जतपांचाल्यस्थितिर्मित्रे तेन महारथैः ॥२॥ सलोकविदितानस्वान्ति
जन्तान महाबलः ॥ द्रोणः पांचालदायादः शिखंडी वृद्ध इत्यस्तुगैः ॥३॥ ततः शल्यरथं तूर्णं मात्स्या
वद्भुतवाहनः ॥ द्रौणिः पांचालदायादम् सर्वतः समभिः ॥४॥ धृष्टद्युम्नं ततः संयुक्ते द्रोणिना
द्रुपदभारत ॥ सौभद्रो लक्ष्मणः तूर्णं विकिरन्निशितान्शरान् ॥५॥ स शल्यं पंचविंशत्या कृपं च
नवभिः शरैः ॥ अश्वत्थामा न महाभि विव्याध भरतर्षभ ॥६॥ आर्जुनिं ततस्तूर्णं द्रोणि विव्या-
धपत्रिणा ॥ शल्यो द्वादशभिः शेवक्रपत्रशनिशितैस्त्रिभिः ॥७॥ लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रप- २४
र्यवस्थिते ॥ अभ्यवर्तत संक्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥८॥ ॥

अभ्ययात्वरितोनीकं स्वकानीकैः समं ततः ॥ ४ ॥ तं समालोक्य भीमसेनो दृढघ्न क्षणं पार्थिवः
अभ्यद्रवं तभीमस्स रथं हेमपरिष्कृतं ॥ ५ ॥ परिवार्य ततो नेसर्वे गांगेयं तरसा रणे ॥ त्रिभिः
त्रिभिः शरैर्दशभिर्वा भीमसमानं तूर्णं रंजसा ॥ ६ ॥ प्रत्याविध्यत तान् सर्वान् पिनाकीव महाबल ॥ यत
मानान्महेष्वासान् तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् रजिष्णवे ॥ ७ ॥ ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ॥
दशपञ्चाशतं सेनानां भीमसेनो महाबलः ॥ ८ ॥ हत्वा शरेण रणे निहत्य भीमसेनः प्रतापवान् ॥
शक्तिं चिक्षेप बलवान् गांगेयस्य रणे प्रति ॥ ९ ॥ आपतंतीं महाशक्तिं पिनाकीव महाबल ॥ द्वि
धा चिच्छेद समरे भीष्मस्सायकैः शितैः ॥ १० ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदां ॥ भी
मसेनो रथात् तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभः ॥ ११ ॥ दृढकक्षं महामात्रो रथिनां वरः ॥ प्र
युतानां सर्वसैन्यानां मपोवाद यशस्विने ॥ १२ ॥ सात्यकोपि ततः तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्य
या ॥ सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १३ ॥ भीष्मस्तु निहते तस्मिन् सारथौ रथिनां वरः
प्रयुतानां सर्वसैन्यानां मपोवाद यशस्विने ॥ १४ ॥ सात्यकोपि ततः तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया
वातायमानैरश्वैस्तैः रणे भीमरथे ॥ १५ ॥ प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन् कक्षमिवोद
ग्रः ॥ सहदेवार्थे कालिंगानां सेनामभ्यवर्त्तत ॥ तेनैव भूयो दहनके चिन्ता वकामरक
ये ॥ दृढकक्षं महामात्रो रथिनां वरः ॥ प्रयुतानां सर्वसैन्यानां मपोवाद यशस्विने

भी॰ प॰ २०५ न्तैः किरीटिनः ॥ २० ॥ सादिनश्च गजानाञ्च हता ब्रह्मरथिनो भृशं । विसृष्टा रथ्याः केचिद
दृश्यंते रणमूर्धनि ॥ २१ ॥ विरथा रथिनस्तान्ये धावमाना स्ततस्ततः ॥ तत्र तत्रैव दृश्यंते साभु
धाः सांगदैर्भुजैः ॥ २२ ॥ हयारोहा हयांस्त्यक्ता गजारोहाश्च दंतिनः ॥ अर्जुनस्य भयाद्राजन
समंताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥ रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ॥ पतिताः पात्यमानाश्च
दृश्यंतेऽर्जुनसायकैः ॥ २४ ॥ सगदानुद्यतान्बाहून्सखड्गांश्च विशांपते ॥ सप्रासांश्च सतूणी
रान्सशरांश्च सशरासनान् ॥ २५ ॥ सांकुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणां ॥ निचकर्त
शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ २६ ॥ परिघाणां प्रदीप्तानां मुद्गराणां च मारिष ॥ प्रासानां भिं
दिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे ॥ २७ ॥ परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ॥ प्रतोदा
नां कशानां च योक्त्राणां चापि मारिष ॥ २८ ॥ राशयस्तत्र दृश्यंते विकीर्णा रणक्षितौ ॥ ना
सीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य मारिष ॥ २९ ॥ योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ यो यो
हि समरे पार्थमत्यधाति विशांपते ॥ ३० ॥ स शरैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ते
षु विद्राव्यमाणेषु त्वदीयेषु च सर्वशः ॥ ३१ ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च शंखौ दध्मतुरुत्तमौ ॥ तत्प्रभग्नं
बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ॥ ३२ ॥ अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ एष पांडुसु २०५
तो वीरः कृष्णेन सहितो बली ॥ ३३ ॥ तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥ नैषे

रोचीभिर्मनस्तस्य संक्रुद्धः सौभद्रं निशितैः शरैः ॥ विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्
अभिमन्युस्ततः संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ ॥ शरैः पंचशतैस्तिग्मैस्तिग्मदत्तोग्रविष्यत ॥९
लक्ष्मणोपि ततस्तस्य धनुश्छित्वेरपाजिणा ॥ मुष्टिदेशे महाराज ततः उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥१०
तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ॥ अन्यदादत्त वा चापं विचित्रं वेगवत्तरं ॥११॥
तौ तत्र समरे ऽक्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ अन्योन्यं निशितैर्बाणैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महाबलं ॥ पीडितं तव पुत्रेण प्राद्रवत्तत्र जनेश्वरः ॥१२॥
संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ॥ आर्जुनिं रथवंशेन समंतात्पर्यवारयन् ॥१३
तैः परिवृतः शूरैः शूरोऽप्यतिदुर्जयः ॥ न सम्मव्यथे राजन् कृष्णतुल्यपराक्रमः
सौभद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनंजयः ॥ अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजं ॥
ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ अभ्यवर्तंत राजानः सहिताः सव्यसाचि
नं ॥ उद्धूतं सहसा भौमं नराश्वरथसादिभिः ॥ दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत
तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तंत स
र्वशः ॥ प्राणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशाः ॥ कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत ॥
दारुणः ॥ नाप्यंतरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ॥ प्रज्ञायत नरश्रेष्ठ शरसं

भभी॰
प॰
२०६

205

धाम्नक लिंगाम्बदासेवकगणौः सह ॥ दक्षिणांपत्नमासाद्य स्थिता रुद्रस्य देशिना ॥ ८ ॥
काह्लाम्बविन्तं जाम्बमुंडाः कौंडीम्बाल तथा ॥ रुद्रदले न सहिता वामपार्श्वे समाश्रितः ॥
गुरुं दृष्ट्वा ततस्ते तं सख्यसावीपं तनपः ॥ पुष्पदंतेन सहितः प्रत्यरुद्रन संगुतो ॥ १० ॥ ता
वकानां ततं रुद्रं प्रत्यग्दंतपांडवाः ॥ अधिवेरे गाम्बदेन रुद्रं नमतिरा कृणां ॥ ११ ॥ दक्षिणे
शृंग मासाद्य भीमसेनो व्यतोचत ॥ नानाशस्त्रौघसंपन्नै नानादेशोपेतैर्युतः ॥ १२ ॥ तत्र
वैव विराटस्त्रु पदश्च महारथः ॥ ततं नरमेवाथनीलो नीलाभ्रपैः सह ॥ १३ ॥ नीला
दनंतर श्चैव धृष्टकेतुर्महारथः ॥ चेदिकाशिकरूषैश्च पौरुषैश्चाभिसंवृतः ॥ १४ ॥ धृष्ट
द्युम्नः शिखंडी च पांचालाश्च प्रभद्रकाः ॥ मध्ये सैन्येन महता स्थिता युद्धाय भारत ॥ १५ ॥
ततैव धर्मराजो पिगजानीकेन संवृतः ॥ धृष्टद्युम्नः शिखंडी च पांचालाश्च प्रभद्रकाः
मध्ये सैन्येन महता स्थिता युद्ध ॥ ततस्तु सात्यकी राजन् द्रौपदयाः पंच चात्मजाः ॥ १६ ॥
अभिमन्युस्ततस्तूर्णं मिरावांश्च ततः परं ॥ भीमसेनिस्ततो राजन् केकयाश्च महारथाः ॥
ततो भूद्विपदां श्रेष्ठो वामपार्श्वं समाश्रितः ॥ सर्वस्य जगतो गोप्ता यस्य गोप्ता जनार्दनः ॥
एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहंत पांडवाः ॥ वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संस्थिताः ॥ १९ ॥
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषिक्तरथद्विपं ॥ तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरं ॥ २० ॥ ह

२०६

समसमरे शक्तो जेतुं मघवत्कश्चन ॥ ३५ ॥ यथास्य दृश्यते रूपं कालांतककृतोपमं ॥ न नि
वर्तयितुं चापि शक्योयं मद्वृतीचमूः ॥ ३६ ॥ अन्योन्यमेव पापश्य दृवती यं वरूथिनी ॥ प्रप१
चाच्चले गिरिश्रृंगे भानुमान्प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥ चलंति सर्वलोकस्य संदूरनिवसर्वथा ॥ तमा
वद्रांश्च सुप्रांतम न्येयं द्रुतरूपधर्षम ॥ ३९ ॥ भ्रांता भीतास्म ये योधान्न योत्संनिकरा च न ॥ पंवस्त
का ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यमस्य त म ॥ ४० ॥ अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ते
तावहारः सैन्यानां तव तेषां च मारिष ॥ ४१ ॥ अस्तं गच्छति सूर्ये भूत्संध्याकाले चवर्तति ॥
इति श्रीभीष्मपर्वणि द्वितीयदिवसयुद्धं ॥ ५ ॥ संजय उवाच ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां भीष्मः ॥
शांतनवस्ततः ॥ अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशापरंतपः ॥ १ ॥ गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शां
तनवस्तदा ॥ पुत्राणां ते जयाकांक्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २ ॥ गारुडस्य स्वयं तुंडे पिता
देवव्रतस्तव ॥ चक्षुषि च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर
स्यास्तां यशस्विनौ ॥ त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥ ४ ॥ भूरिश्रवाः शलः श१
ल्यो भगदत्तश्च मारिष ॥ मद्रकाः सिंधुसौवीरास्तथा पंचनदाश्च ये ॥ ५ ॥ जयद्रथेन सहि
ता ग्रीवायां संनिवेशिताः ॥ पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥ ६ ॥ विंदानुविं
दावावंत्यौ कांबोजाश्च शकैः सह ॥ पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च मारिष ॥ ७ ॥ मागध१

भभी
प०
२०७

206

ननाराचशरैस्तोमरैः॥ संयुक्तान्पातयामासतवनैषांवसर्वशः॥१३॥ पतितंवारणेपत्नी
नभिंदिपालपरश्वधैः॥ न्यपातयंतसंहृष्टाःपरस्परकृतागसः॥१४॥ रथीनंसमरेराजन्
आसाद्यगजयोधिनं॥ हयारोहान्पातयामासगजानीवरथिनंतदा॥१५॥ रथिनंचहयारोहः
प्रासेनभरतर्षभ॥ पातयामाससमरेरथीचहयसादिनं॥१६॥ न्यपातनपदातिंतैःप्रासैः
सेनयोरुभयोरपि॥ गजारोहाःहयारोहान्पातयामासुराहवे॥१७॥ हयारोहागज
स्थांश्चतदद्भुतमिवाभवत्॥ गजारोहैर्वरैश्चापितवतत्रपदातयः॥१८॥ पतिताःसम
दृश्यंतनैश्चापिगजयोधिनः॥ पत्तिसंघाहयारोहैःसादिसंघाश्चपत्तिभिः॥१९॥ पात्यमा
नाश्चदृश्यंतशतशोथसहस्रशः॥ ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा॥२०॥ प्रासै
स्तथागदाभिश्चपरिघैःकंपनैस्तथा॥ शक्तिभिःकवचैश्चित्रैर्नाराचैरंकुशैरपि॥२१॥
निस्त्रिंशैर्विमलैश्चैवस्वर्णपुंखैःशरैस्तथा॥ परिस्तोमैःकुथाभिश्चकंबलैश्चमहाधनैः
भूर्भातिभरतश्रेष्ठस्रग्दामैरिवचित्रिता॥ नराश्वकायैःपतितैर्दंतिभिश्चमहाहवे॥
अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा॥ प्रशशामरजोभौमंव्युक्षितंरणशोणि
तैः॥२४॥ दिशश्चविमलाःसर्वाःसमपद्यंतभारत॥ उत्थितान्यगणेयानिकबंधानिस
मंततः॥२५॥ चिह्नभूतानिजगतोविनाशार्थायभारत॥ तस्मिन्युद्धेमहारौद्रेवर्तं

भीष्मपर्व

२०७

वध्यमानां च रथौघानां गुप्यतां च रथस्य कर्दमक ॥ बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुंदुभिःस्वनैः
दिवस्पृग् नरनारीणां निघ्नतामितरेतरं ॥ संप्रहारे च तुमुले तव तेषां च भारत ॥ २३ ॥ इ
ति श्री ...पर्वणि ...अध्यायः ॥ संजय उवाच ॥ ततो दुर्योधनानीके श्रुत्वा वक्रे स्थिते रथैव ॥ ध
नंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत ॥ १ ॥ शूरैरतिरथोद्विद्धे पातयन्नरथ पुष्पमान् ॥ ते
वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रा रणे यत्नः पांडवान् प्रत्ययोधयन्
प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनं ॥ ३ ॥ एकाग्रमनसो भूत्वा पांडवानां वरूथिनीं
बभंजुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यंत संयुगे ॥ ४ ॥ द्रवद्भिरथ भग्नैश्च पतद्भिरेव च ॥ पांडवैः कौर
वेयैश्च न प्रज्ञायत किंचन ॥ ५ ॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरं ॥ न दिशः प्रदिश
श्चापि तत्र रेजुः कथंचन ॥ ६ ॥ अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ॥ वर्तते स्म तदा युद्धं
तत्र तत्र विशांपते ॥ रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन मारिष ॥ तथैव पांडवेयानां रक्षितः
सव्यसाचिना ॥ नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यं
त नरा नराः ॥ अन्योः सेनयो राजन्नश्वानि षिक्त रथद्विपः ॥ हयारोहान् हयारोहाः पा
तयंति स्म महाहवे ॥ ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ रथी रथिनमासाद्य बा
णैः कनकभूषणैः ॥ पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ १२ ॥ गजारोहा गजारोहा

म. भी.
प.
२०८

207

हृतानश्रुसलानपि ॥ ३ ॥ विविंशः समरे क्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति । अश्वत्थामा ततो वीरं
र्मालमानामिवापतिः ॥ ४ ॥ कृतोऽप्यसर्वतः पार्थं शरैः कनकभूषणैः । ततस्तत्ववं दृष्ट्वा
भस्मीरतिमानुषं ॥ ५ ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । साधु साध्विति राजेंद्र फा
ल्गुणं प्रतिपूजयन् ॥ ६ ॥ सात्यकिं चाभिमन्युं च सहदत्तानसेनया सह । गांधारान् समरे शूरान् रु
रुधुः सहसैो बलान् ॥ ७ ॥ ततः सौबलकाः क्रुद्धा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमं । तिलशश्छिद्रिरे क्रोधा
च्छस्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ ८ ॥ सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाजवे । अभिमन्योः रथं तू
र्णमारुरोह परंतपः ॥ ९ ॥ तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीं । जघ्नतुर्निशितैस्तू
र्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीं । नाशयेतां शरै
स्तीक्ष्णैः कंकपत्रपरिच्छदैः ॥ ११ ॥ ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ । मिषतां स
र्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ १२ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं । यथा दे
वासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणं ॥ १३ ॥ कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ । दुर्योध
नस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यवारयत् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम हैडिंबस्य पराक्रमं । अतीत
पितरं युद्धे यतमानं भारत ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणः । हृदि वि
व्याध पृषत्केन प्रहसन्निव पांडवः ॥ १६ ॥ ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरपीडितः । निषसाद

२८

प्रभद्रकश्च तत्र स्थिता योधा वमानाः समंततः ॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैंधवश्च जयद्रथः ॥ १८
पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ॥ १९
पांडवानामनीकानि विभंजंतः समरे स्थिताः ॥ तथैव भीमसेनोपि राक्षसश्च घटोत्कचः ॥
सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ॥ २०
द्रावयामासुराजिस्थांस्त्रिदशा दानवानिव ॥ तथा ते समरेन्योन्यं निघ्नंतः क्षत्रियर्षभाः ॥ २१ ॥
रक्तोक्षिता रक्तरूपा विरेजुर्दानवानिव ॥ विनिर्जित्य रिपून्वीरान्सेनयोरुभयोरपि ॥ २२
व्यद्रवंत महाराज मामका ह्याहवे तु तेन महत्तले ॥ ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २३ ॥ अभ्यधा
त्पांडवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचं ॥ तथैव पांडवाः सर्वे महत्या सेनया सह ॥ २४ ॥ भीष्मद्रो
णौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिंदमौ ॥ किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समंतात्पार्थिवोत्तमान् ॥ २५ ॥
अर्जुनः सात्यकिश्चैव यत्ततः सौबलं बलं ॥ ततः प्रववृते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ॥
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरं ॥ २६ ॥ इति भीष्मपर्वणि नवमोध्यायः ॥ संजय
उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ॥ रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्य
वारयन् ॥ अथैनं रथवंशेन कोपयित्वा तु भारत ॥ शरैः सुबहुसाहस्रैः समंतात्पर्य
वारयन् ॥ २ ॥ शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह ॥ प्रासान्परश्वधांश्चैव मु

सभी. प.
२९

208

न्यस्य हस्त्या राजन्नलज्ज्या न्येवतस्थिरे ॥ २१ ॥ प्रनष्टचेतनांस्तेषां वेगमासीद्विशाम्पते । सर्व्वे ततः
समागमेव वं दृष्ट्वासोऽस्य नंस्यति ॥ २२ ॥ सन्निवृत्तं ततस्तेषु राजा दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीत्तदि
तोगात्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ॥ २३ ॥ पितामह निबोधेदं यत्वां वक्ष्यामि भारत ॥ नानुरूपमहं
मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ २४ ॥ द्रोणे वाप्य विदंष्ट्रे सहदेवेऽस्म महद्युते ॥ कृपे चैव महेष्वासे द्रू
पते यदहं हस्तिनी ॥ २५ ॥ न पाण्डवान्समितिं वलं लग्नम्मन्येक थंचन ॥ तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौ
णेश्चापि कृपस्य च ॥ अनुज्ञाप्य पाण्डुसुतान्नूचे नत्वा पितामह ॥ २६ ॥ यथैव मातुलं मस्तेवीर
वध्यमानोऽथ हस्तिनी ॥ सोऽभिवाद्य त्वया राजन्पूर्व्वमेव समागमे ॥ २७ ॥ न योत्स्ये पाण्डवान्से
न्ये नापि सान्त्वकिपार्थिनो ॥ अकृत्वा द्वंवचनं तुभ्यमावाप्य स्वच भारत ॥ २८ ॥ कोरोनसमरितः
कृतंसंचितयानस्तेदेवरि ॥ यदि नाहं परिज्ञातस्त्वांप्रवाप्यामि द्रसंप्रगे ॥ २९ ॥ विक्रमेणातुरु
गण्यु प्रख्यात्पुरुषर्षभो ॥ एतन्नकृत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्नेव मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥ अब्रवीत्तनयं
राजं क्रोधात्मात्सन्तचत्स्पी ॥ बहुशो हि मया राजन्पृथस्तुत्वो हितेववे ॥ ३१ ॥ अन्ते याः पा
ण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ यत्र शक्यं मया कर्त्तुं हीनानत्र न्योतम ॥ ३२ ॥ करिष्यामि यथा
प्राक्कि मे तेद्य नीम वीयवः ॥ अथ पाण्डुसुतानस्वीन् सर्वसैन्यान्स्वदवं धुमिः ॥ ३३ ॥ मिस्र ।
तोवारयिष्यामि सर्वे लोकस्य पश्यतः ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण पुत्रस्तव जनेश्वर ॥ ३४ ॥ ॥ २९

रथोपस्थेकश्मलंचजगामह ॥१७॥ तंविसंज्ञमथोदृष्ट्वात्वरमाणोस्यसारथिः ॥ अपोवाह
रणाद्राजंस्ततःसैन्यमभज्यत ॥१८॥ ततस्तांकौरवींसेनांद्रवमाणांततस्ततः ॥ निघ्नन्भीमः
शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राजपृष्ठतः ॥१९॥ पार्षतश्चरणश्रेष्ठोधर्मपुत्रश्चपांडवः ॥ द्रोणस्यपश्यतः
सैन्यंगांगेयस्यचभारत ॥२०॥ जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैःपरानीकविनाशनैः ॥ द्रवमाणंततस्सै
न्यंतवपुत्रस्यसंयुगे ॥२१॥ नाशक्नुतांवारयितुंभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ वार्यमाणंभीष्मेण
द्रोणेनचमहात्मना ॥२२॥ विद्रवत्येवतत्सैन्यंपश्यतोद्रोणभीष्मयोः ॥ ततोरथसहस्रेषु
विद्रवत्सुततस्ततः ॥२३॥ तौचास्थितावेकरथंसौभद्रशिनिपुंगवौ ॥ सौबलींसमरेसेनां
नाशयेतांपरंतप ॥२४॥ शुशुभातेतदातौहिशशिसूर्यौनभोगतौ ॥ अमावास्यांगतौयद्वत्सो
मसूर्यौनभस्तले ॥२५॥ अर्जुनस्तुततःक्रुद्धस्तवसैन्यंविशांपते ॥ ववर्षशरवर्षेणधारा
भिरिवतोयदः ॥२६॥ वध्यमानंततस्तत्तुशरैःपार्थस्यसंयुगे ॥ दुद्रावकौरवंसैन्यंविषा
दभयकंपितं ॥२७॥ द्रवतस्तान्समालोक्यभीष्मद्रोणौमहाबलौ ॥ न्यवारयेतांसंक्रु
द्धौदुर्योधनहितैषिणौ ॥२८॥ ततोदुर्योधनोराजासमाश्वास्यविशांपते ॥ न्यवर्तय
ततस्सैन्यंद्रवमाणंसमीपतः ॥२९॥ यत्रयत्रसुतंतुभ्यंयोधाःपश्यंतिभारत ॥ ततस्तत्र
न्यवर्तंतक्षत्रियाणांमहारथाः ॥३०॥ तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैवततोन्येपीतरेजनाः ॥ अन्यो

सभी० प० २१०

209

वराश्च नरनागानां शरीरप्रभवा नदी॥ परलोकार्णवस्रुती रम्यगोमायुमोदिनी॥१३॥
नदृष्टं नश्रुतं वापि दृष्टपूर्वं मेतादृशं नृप॥ यथा तव सुतानां च पांडवानां च भारत॥१४॥ ना
सीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः॥ गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतं॥१५॥ वि
कीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष॥ शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलं॥१६॥
विनिर्भिन्ना नराः केचिदंत्रापीडप्रकर्षिणः॥ अरीन् समरे शूरानभ्यधावंत दर्पिताः॥१७॥
तात भ्रातः सखे बंधो वयस्य मम मातुल॥ मा मा परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे॥१८॥ अ
भ्याधेहि त्वमागच्छ किं भीतोसि क्व यास्यसि॥ स्थितोहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः॥
तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मंडलकार्मुकः॥ मुमोच बाणान् दीप्ताग्रानहीनाशीविषोप
मान्॥२०॥ शरैरेकायनीकुर्वन् दिशः सर्वा यतव्रतः॥ जघान पांडवरथानादिश्यादिश्य भार
त॥२१॥ स नृत्यन् वै रथोपस्थे दर्शयन् पाणिलाघवं॥ अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते॥२२॥
तमेकं समरे शूरं पांडवाः सृंजयैः सह॥ अनेकशतसाहस्रं समपश्यंत लाघवात्॥२३॥ मा
याकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे॥ पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः॥
उदीच्यां चैवमालोक्य दक्षिणस्यां तथैव च॥ प्रतिष्ठुतः स समरे गांगेयः प्रत्यदृश्यत॥
न चैनं पांडवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुं॥ विशिखानेव पश्यंति भीष्मचापच्युतान् बहून्॥

२१०

दध्मौ शंखं स्वदा भुक्तो मेघस्वनसमं तदा ॥ पांडवा पितरो राजन् श्रुत्वा तं निनदं महत् ॥
दध्मुः शंखांश्च भेरीश्च प्रह्वांगांश्चाप्यवादयन् ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उवाच
प्रविष्टास्ते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण दारुणे ॥ मम पुत्रस्य वा कौरव्यस्तत्क्रोधितेन विशांपते ॥ ३ ॥ भी
ष्मः किमकरोत्तत्र पांडवेषु संजय ॥ पितामहे वा पांचालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४ ॥ संज
य उवाच ॥ गतः सर्वाह्णे भूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ॥ पश्चिमां दिशमास्थाय किंचिच्छ्याते दिवा
करे ॥ ५ ॥ जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ ६ ॥
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पांडवानामनीकिनीं ॥ महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ प्रा
वर्तत ततो युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं ॥ अस्माकं पांडवैः सार्द्धमनयात्तव भारत ॥ ८ ॥ धनुषां
कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यतां ॥ महानभवत्शब्दो गिरीणामिव दीर्यतां ॥ ९ ॥ ति
ष्ठ स्थितोस्मि विद्धैनं निवर्तस्व स्थिरो भव ॥ स्थितोस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयंत सर्वतः ॥ १० ॥
कांचनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ॥ शिलानामिव शैलेषु पततां श्रूयते स्वनः ॥ ११ ॥
पतितान्युत्तमांगानि बाहवश्च विभूषिताः ॥ व्यचेष्टंत महीं प्राप्य शतशोथ सहस्रशः ॥ १२
हतोत्तमांगाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ॥ प्रगृहीतायुधाश्चैव तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥
प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ॥ मातंगांगशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ १३

दृष्ट्वा पांडुप्रवराणां सैन्यमार्तस्वनं तदा ॥ प्रभज्यमानं सैन्यं च दृष्ट्वा यादवनंदनः ॥४१॥ उवा
च पार्थं कृष्णस्तु निगृह्य रथसत्तमं ॥ अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः कांक्षितस्तव ॥४२॥ प्र
हरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ॥४३॥ भीष्म
द्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ सानुबंधान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यंति संयुगे
इति तत्कुरु कौंतेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समंततः ॥४५
द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे बले ॥ दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवांतकं ॥४६
भयार्ता संप्रणश्यंति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ॥४७॥ चो
दयाश्वान्यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवं ॥ पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहं ॥४८॥
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ॥ दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यंतमाहवे ॥४९॥
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥५०॥ क्ष
णेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ॥ शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥५१॥ वा
सुदेवस्त्वसंभ्रांतो धैर्यमास्थाय सत्ववान् ॥ चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः
ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनं ॥ पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा शितैः शरैः
स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ॥ निमेषांतरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥५४॥

कुर्वाणं समरे कर्म सदृशानेव वादिनी ॥ आक्रोशं न रणेन त्वं वीरा वक्तुं विधं वक्तुं ॥२७॥
अमानुषेण रूपेण चरंतं पितरं नव ॥ शलभा इव राजानः पतंति स्म प्रमोदिताः ॥२८॥
भीष्माग्निसमासंकुले विनाशाय सदृशपाः ॥ नहिमोदः शरैः कश्चिदक्षीणः स्मरसंयु
गे नरनागाश्वकायेषु वर्तालयोपिनः ॥ भिनत्त्येकेन चरणे स सुक्तेन पत्त्रिणा ॥३०॥
गजेंद्रं कंटकसंविद्धं जेणेव पिलोद्यपं ॥ हौसीनाविगजारोद्धा न पीडितात्मिनाने पि ॥३१॥
नाराचेन स्वनीत्येन निजस्थानपितातव ॥ योयो भीकं नरव्याघ्र मध्ये तिष्ठति कश्चन ॥३२॥
मुहूर्तमात्रेण तततः पतितो भुवि दृश्यते ॥ एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ॥३३॥
भीष्मेणात्यल्पवीर्येणाशु शीर्यंत सहस्रधा ॥ प्रकालनतमहासेनाशरवर्षाभिपीडिता
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ पतमाना पितेवीरा द्राव्यमाणा न दृश्यत
म ॥ नाशक्नुवन वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान ॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना महावग्रः
अभज्यत महाराजन्नवहौ सदृधावतः ॥ आविद्ररथनागाश्वं पतितध्वजकूबरं ॥३५॥
अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं ॥ जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ॥३६॥
प्रियं सखायं चाक्रंदे सखा दैवबलात्कृतः ॥ विमुच्य कवचानन्ये पांडुपुत्रस्य सैनिकाः
प्रकीर्यकेशाधावंतं तत्र तत्र भारत ॥ तेसैकुलनिवीरत्नसं नगजरूपणं ॥४॥

म भी
प
२१२

211

रुवतेवमद्भैसैन्यं पांडवस्य महात्मनः ॥ ८८ ॥ एते च कौरवाः सर्वे प्रभग्ना न दृश्यते मकान् ॥ आ
रुवं तिरणे रष्ट्वा द्रृषयंतः पितामहं ॥ ८९ ॥ सोहं भीष्मं विद्ध्यस्य पांडवार्थे यदंशितः ॥ आ
रमेतं विनेष्यामि पांडवानां महात्मनां ॥ ९० ॥ सर्वेनो हि शरैर्लीनोर्वध्यमानो हि संयुगे ॥
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य कौरवान् ॥ ९१ ॥ तथा विंनयतलस्मूय एव पितामहः
प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ९२ ॥ ते पांडवं क्रूरा वस्तशं शरा गांपरिशो यसर्वाः पि
हितावभूवः ॥ नवांतरिक्षं न दिशो न भूमिर्नेभास्करो दृश्यत रश्मिमाली ॥ ९३ ॥ ववुश्च वा
ता त्सुलास धूमादिशश्च सर्वा क्षुभिता बभूवुः ॥ द्रोणो विकर्णश्च जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृ
तवर्मा कृपश्च ॥ ९४ ॥ श्रुतायुरंबष्ठपतिश्च राजा विंदानुविंदौ च सुदक्षिणश्च ॥ प्राच्याश्च सौ
वीरगणाश्च सर्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ ९५ ॥ किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रुर्निदेश
गः शांतनवस्य राज्ञः ॥ तं वाजिपादातिरथौघजालैरनेकसाहस्रशनैर्ददर्श ॥ ९६ ॥ किरीटि
नं संपरिवार्यमाणं शिनेर्नमावारणयूथपैश्च ॥ ततस्तु दृष्ट्वा जनवासुदेवो पदातिनागा
श्वरथैः समंतात् ॥ ९७ ॥ अभिद्रुतो यादवमुख्यतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरो भिससार तूर्णं ॥ सत्तान्य
नीकानि धनुर्धराणां वरः शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ॥ ९८ ॥ चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्वयो २१२

विचकर्ष ततो दोर्भ्यां यत्नुर्जलदःस्तनं ॥ अथ यास्यन्न दृषिकूटं स्थिले दयन्न्वर्द्धतेनः ॥ ५६ ॥ तस्य
तस्य जग्राम सल्लाद्यवंशांततोः सुतः ॥ सापुणाथैम द्वाबादो साधु भोपांदुनंदन ॥ ५७ ॥ तथै
वैनवृक्षक रूपं मदेलकमेथ नेजगा ॥ प्रीतोस्मि सुदंदं पुत्रक कुरुष्व दंमयासह ॥ ५८ ॥ इति पार्थैम
गामासाप्रमारयामं मदद्भुतः ॥ सुमोचयस्त मनो वीरः शरान्मार्ग्य रथं प्रति ॥ ५९ ॥ अदर्शयत्तदा सुदे
वो दूतयथा नेषरं बलं ॥ मोघान कुर्वन शरांस्तस्य मंडलान्माववनलक्षुः ॥ ६० ॥ तथापि भीष्मो
सुदंवंचा स्वदेवयनंजयो ॥ विव्याध निशितैर्वाणैः सर्वगात्रेषु माधवं ॥ ६१ ॥ पुनश्चापि नर
व्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ॥ तौ रुधिरावि वन्नेदंतौ किंशुकौ लिखितावरो ॥ ६२ ॥ पुनश्चापि
हृसंक्रुद्धः शरैः शतसहस्रशः ॥ छलयो भीष्मं संक्रुद्धो भीष्म आवारयदिशः ॥ ६३ ॥ ता
लंबं वर्णरश्मीन्तैः कंपयामास रोषितः ॥ मुहूर्त्तं स्याय न्न भीष्मः महद्भसह नेव तंदा ॥ ६४
ततः क्रुद्धस्ततः समरे कृष्णा भीष्म पराक्रमं ॥ संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य स्यउपुस्तां ॥ ६५ ॥
तं भीष्मं धारवधं गारि सुनं नम निशं पुषि ॥ मतनं पत भिवा दिलं नप्रया मा साघसेनयो ॥ ६६
वरान्वरान् निजिते नपां रथ पुत्र स्पसै निकान् ॥ पुगांत मिव कुर्वाणं भीष्मं यो पि पिहित्वेलं ॥
अस्यमाणो भगवान् केशवः परवीरहा ॥ अविजनयदेषा तानानान्लि यो पि पिहित्वेलं ॥
पकाद्दविजतो भीष्मो नाशयेदैत्यदानवान् ॥ ६७ ॥ किमुपांडवान्नानवृद्धैःसह बहून सपदा ॥

मात्रे समुद्दीर्णे दर्पे सिंहो लिङ्गां समस्तिव वारणेंद्रं ॥ सोमि दुर्वह्नी कमनने कमथेक्क्रोमदें श्रा
व रत्नः प्रमाथी ॥ ८८ ॥ आलं व्यपीतं न पदश्च काशेक्वनो यथा विवेर भापितङ्घाः ॥ तद्दर्शने
चास्य राजशार्दूल व्रक्रपद्मं समुत्तो हमासं ॥ ८९ ॥ पद्मादिपद्मं तहणार्कवर्णं राजनना
रायणं नाभिजाते ॥ ततः स कमलकोपोदवमूर्ध्नंचतुर्वक्त्रो नतनी ह्रणगर्भस्तु ज्ञातपद्मं ॥ ९० ॥ ततस्ते
वदेद्धोह्ससवः प्रहृद्दे राजन नारायणना भिनालं ॥ तमात चक्रे प्रणदैन सुवै: ऊर्ध्वं प्रदेशा
वरजं समीप ॥ ९१ ॥ सर्वाणि भूतानि मह्यं विनेदुः तयः ऊह्णमिमिति चिंतयित्वा ॥ स
वासुदेवः प्रहृष्टीतचक्रः सं वर्णपिष्यन्ति वजीवलोकं ॥ ९२ ॥ प्रभुतपत होकगुरुर्व
भासे भूतानि धन्यानि वपुः प्रकेतः ॥ तमापतेतं प्रहृष्टो नवक्र समीप्स देवं हि पदौ व
रिष्टं ॥ प्रसन्नमात्का मुकवाणाणीरघो स्थिनः शांतनवो प्युवाच ॥ ये ये हि देवे प्राज
गन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ॥ प्रसद्य मां पातनयलोकनाथ रथोत्तमाङ्गतश
रण्यसंख्ये ॥ तमादूतनस्मे दूमयापयहो स्मश्रोयः परास्मि निदूचैवलोके ॥ ९४ ॥ संभाविनो
स्तं धकष्टक्तिनाथ लोके स्त्रिभिश्च प्रयितनप्रभावः ॥ रथादवस्तन्ततत्स्त्वरावान्पा
र्थः पदाङ्गुत्यसुप्रवीरं ॥ ९५ ॥ जग्राहपीनोन्नमलंबबाहुं बाहुं दोर्दंश्यामायतपीन २१४

यं॥७९॥युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतंप्रोवाचसंदृश्यशिनिप्रवीरः॥कोन्वेषयायायासयथनैष
धर्मःसतांपुरस्तात्कथितःपुराणैः॥८०॥मास्मप्रतिज्ञांत्यजतप्रवीराःस्ववीरधर्मान्प्रति
पालयध्वं॥तानंतथासेवालंनरवज्रोनिशम्यनरेंद्रमुख्यान्द्रवतःसमंतात्॥पार्थैःसहद्रुपद
युध्यतांवभीमश्चसंख्येसमुदीर्यमाणं॥श्मश्यमाणस्तुततोमहात्मायशस्विनंसर्व
दशार्हभर्ता॥८२॥उवाचशैनेयमभिप्रशंसन्दृष्ट्वाकृतनापतनःसमेतान्॥येपांतियां
स्तेवशिनिप्रवीरयेपिपिस्थितास्तावततेपियांत॥८३॥भीमंरथात्स्वशपतिपात्यमानंद्रो
णंचसंख्येसस्त्रधायनोघ॥नमेवलेसात्वतकौरवाणांकृतस्मयुद्धोनरएपकश्चि
त॥८४॥तस्मादहंराधपरथांगमुग्रेमाणंद्रनिखामिमहाबलस्य॥नरुत्सभीष्मंसगाणा
तथाजौद्रोणंचशैनेयरथप्रवीर॥८५॥प्रीतिंकरिष्यामिधनंजयस्यराज्ञस्तस्मभीम
स्यतथाशिनेस्मा॥निहत्यसर्वानधुनाराष्ट्रसुवांस्तत्वादिकायेचनरेंद्रमुख्याः॥८६॥
राजेनराज्ञानमजातशत्रुंसंपादयिष्यामिहृतपहृष्टः॥ततःसुनाभेवरहदेवपुत्रः
सूर्यप्रभेवज्रसहस्रतल्प॥८७॥द्वांतंनत्रुद्रामपशुजेनवक्रंरथाद्वस्तस्वविसृष्ट
वाहान्॥सकंपयन्गांवरणैर्महात्मावेगेनकृष्णःप्रससाररभीष्मं॥८८॥महोथ

म.भी.
प.
२१५

213

योधलेनभीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धं ॥६॥ मत्स्याश्च पाञ्चालगणास्तथा तैः कृत्तेरिव वह्निव
धूमकेतुः ॥ अथार्जुनानामजवद्वारमलान भूरिश्रवाः समरे वर्णेषु वान ॥७॥ दुर्योध
नस्तोमरश्मत्रवेगं शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिं ॥ समरन्मिः समशरप्रवेगान्तं चा
प्यो भूरिश्रवसाश्च मुक्तान ॥८॥ शिनेर्नरर्ष्यो धनवाहुमुक्तं द्रोणान्ततो मरश्चस्नाय ॥
ततः शरभामामापततीं च शक्तिं विच्छेद सांशांतनवेन मुक्तां ॥९॥ गदां च मद्राधिप
बाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्टं विसृष्टं धनुर्गां
डिवमप्रमेयं ॥१०॥ माहेंद्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमंतरिक्षे ॥ ततो नभ
स्येण ततो महास्त्रमहारथान्सेनीकानि महाधनुष्मान ॥११॥ शरैर्ज्वलज्ज्वलनविमलार्कवर्णै
र्निवारयामास किरीटमाली ॥ शिलीमुखाः पार्थधनुर्विसृष्टा रथान्ध्वजाग्राणि
धनूंषि बाहून ॥१२॥ निकृत्य देहान्विविशुः परेषां नरेंद्रनागेंद्रतुरंगमाणां ॥ ततो दिश
सोनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ॥१३॥ गांडीवशब्देन मनांसि तेषां कि
रीटमाली व्यथयांचकार ॥ तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते शंखस्वनाडंबरनिःस्वना
श्च ॥१४॥ अंतर्हिता गांडिवनिःस्वनेन बभूवरुग्रश्च रणारवाश्च ॥ गांडीवशब्दं तमथो विदि

२१५

बाहुः ॥ निरस्य पार्थस्तु तदा दिदेवोऽस्त्रं सरोषः किल चास योगी ॥ ९ ॥ आदाय वेगेन ज
गाम विष्णुं विष्णुमेदावानवैकच्छदं ॥ पार्थस्तु विष्कम्भबलेन पादौ भीष्मां ततं कंदुकेण म
सिद्धवंत ॥ बलान्विजग्राह स्थाने मेदान्या पदे नराजन दशने कंप चित् ॥ अवस्थिते च म
णिमल्लक संप्रीतोऽर्जुनः कांचनचित्रमाली ॥ उवाच कोपं प्रतिसंहरेति नियाति भेवा ॥
न केशव पांडवानां ॥ नदाम्यसेक मे यथा प्रतिज्ञेत श्रैः शपे केशव सोदरैश्च ॥ १० ॥
अनेन गन्तिष्यामि यथा कुरूणां तथा द्विषं हंतु जनं समग्रैः ॥ ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्य
जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ॥ ११ ॥ स्थितः प्रिये कौरवसैन्यमध्ये स चक्रः पुनराहरोद्द
सता नगोऽहंन पुनरादद्वानः प्रदस्य शौर्ये विहितौ नितांता ॥ १२ ॥ निनादयामास दिशो नभ
श्च स पांचजन्यं स्वरवेण शौरिः ॥ दिव्यानि कांचोगदष्ट्रके इलं तरं रजो विकीर्णं चित्र
पद्मनेत्रः ॥ १३ ॥ विष्णुर्हदंडं प्रमरदातृशांवि विद्युक्तस्थः सोत्सुकरूपवीरः ॥ मृदंगभेरीपट
हप्रणादाने मिलना तु दुंदुभिनिः स्वनाश्च ॥ १४ ॥ सर्पिंद्रनाराश्ववभुः प्रहृष्टः सर्वेषु नीके
षु ततः कुरूणां ॥ गांडीवघोषस्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ॥ १५ ॥ ज
रमुस्ततो बाणाः विमलाप्रसन्नाः सर्वा दिशाः पांडवबाणमुक्ताः ॥ तं कौरवाणां नृपि

प्रकाशं ॥२५॥ प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघैः मेदावसासृक्प्रवहां सुभीमां ॥ इत्यब्रवीत्तं वृत
श्चैव दृष्ट्वा सेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन ॥२६॥ ते चेदिपांचालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे
सहिताः प्रणेदुः ॥ जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः संत्रासयंतः कुरुवीरयोधान् ॥२७॥ इत्यब्रवी
गाणिबलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन ॥ विद्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगा
णामिव यूथसंघान् ॥२८॥ विनेदतुस्तावतिहृष्टवन्तौ गांडीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ ततो र
विः संहृतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षतांगाः ॥२९॥ तदैंद्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्य
मुदीर्णमुग्रानलकल्पं ॥ अथापयानं कुरवः समीक्ष्य सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ॥३०॥
वक्रं निशासंधिगतं समीक्ष्य विभावसोर्लोहितरागयुक्तं ॥ अवाप्य कीर्तिं च यशश्च ल
ब्ध्वा विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोपि ॥३१॥ प्रयातो नरेंद्रैः सह सोदरैश्च समीक्ष्य कर्मा शिबिरं नि
शायां ॥ ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ रणे रथानामयु
तं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ॥ प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षु
द्रकमालवाश्च ॥३२॥ महत्कृतं कर्म धनंजयेन कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ श्रुता
युरंबष्ठपतिश्च राजंस्तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥३३॥ द्रोणः कृपः सैंधवबाह्लिकौ च
भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ॥ ॥

यं चालनात्तो ऽपदस्थवीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्वाः ॥ सर्वेऽभितो सेयानि तत्तावकानियतो
यतोऽगाऽद्विजः प्रनादः ॥१७॥ तस्मात्ततः संततिमेवजग्मुर्न तं प्रतीयोऽभिससार कश्चित् ॥
तस्मिन्नथो वैरनपक्षसमुद्धारेद्धताः प्रवीराः सरथाश्च सद्धता ॥१८॥ गजाश्च नाराचनिपा
ततत्पादमस्तापनाकाः स्तुभहस्तककदाः ॥ परीतसत्वासहसा निपेतुः किरीटिनागात्र वि
भिन्नकायाः ॥१९॥ तुरंगहता पतिमिहग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिलाग्रैः ॥ निकृत्तप
त्राणिद्दतैःस्त्राजालाश्चता नयाणां धृतिनीमुविश ॥२०॥ पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्येहया
श्च नागाश्च धनंजयेन ॥ बाणैर्हतास्तूर्णमपेतसत्वा विरुद्धशस्त्रानिनिपेतुरुर्व्यां ॥
पेंद्रेण तेनास्त्रवरेण राजन् महाद्रवेभिन्नतनुत्रकायाः ॥ ततः शरौघैर्निशितैः किरीटि
नात्तदेहशस्त्रहतस्रोहितोदा ॥२१॥ नदीसघोरा नरमेदफेनाप्रवर्तिता तत्र रणाजिरेवै
वेगेन सातीव शुभमवाद्ग परेतनागाश्व शरीरतीरा ॥२२॥ नरांत्रमज्जोद्भुतवीरपंकाप्र
भूतरक्षोगणभूतसेविता ॥ शिरःकपालैकुशकेशशाद्वला शरीरसंघाततसहस्रमा।
लिनी ॥२३॥ विकीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला नराश्वनागास्थिशरीरसंकुला ॥ विशा
लपातालसुदुर्विभयावहा प्रवर्तिता भीरुभयावहानदी ॥२४॥ योमाऽडुपालाष्ट्रकक
करंधै कव्यादसंघैस्त्रलरक्षोभिः ॥ ऽपेतकूलांदद्दसुसेव्याः क्रांमहाचैतरणी

म.भी.
प.
२१५

215

भिर्निर्घोषो केतुमता रथेन वह्निप्रदीप्तां समुपेत्य महात्मा ॥ गौरीव दत्ता कृतकृष्णसू
तो वलैर्हतः सर्वसपत्नसेना ॥ ८ ॥ सोपस्करं सोत्तरबंधलेखं विपन्नपद्मनाभषमेणसं
क्षिप्तं ॥ कपिध्वजं प्रेक्ष्य विपिद्रराजो महेंद्रवज्रैर्न व कौरवेय ॥ ९ ॥ प्रकर्षतां तत्र समस्तराज्ये
न किरीटिना लोकमहारथेन ॥ तं प्राह राजेंद्ररथं शल्यदीयाश्च तनुत्रवर्माल्लसद्रत्नकी
र्णं ॥ १० ॥ यथा हि पूर्वो हनिधर्मराज्ञा मृदूं कृतः कौरवसत्तमेन ॥ तथा न भूतो भुवि मा
नुषेषु न दृष्टपूर्वो न च विश्रुतश्च ॥ ११ ॥ ततो महावेगसमाहतानि भेरीसहस्राणि वि
नेदुराज्ञो ॥ शंखस्वनाश्चाप्यथ रवाश्च जज्ञिरे सर्वेष्वनीकेषु प्रवरसिंहनादः ॥ १२ ॥ ततः स्व
नाणानि महास्वनानि विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ॥ तथैव भेरीपणवप्रणादा
नंतरं दधुः शंखमहास्वनांश्च ॥ १३ ॥ तथाप्यथ शश्चाप्रहतं समेत स्विन्नमङ्गलमोमुकृतस्वना
लं ॥ महाविमानाभ्रतलैः प्रकाशमालोकवीरास्रद्रुमः निपेतुः ॥ १४ ॥ रथोरथेनाभि
हतः समंततः पपात भूशूरः सरथः सकेतुः ॥ गजो गजेनाभिहतः पपात पदाति
श्चावर्तमानानभिवर्तमानैर्वीराहतांतीक्ष्णकरदर्शनानि ॥ प्रासैश्च खड्गैश्च सम
हितानि सद्यश्छिन्नदानि सदृश्यवंदैः ॥ १५ ॥ सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्यप्रभा
णानि शरावराणि ॥ विदीर्यमाणानि परस्परस्य प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्यां ॥ ९ २१५

अन्येच योधाः शान्तशः समेताः क्रोधेन पार्थेन रणस्य मध्ये ॥ १४ ॥ स्वबाहुवीर्येण जितः स
भीष्मः किरीटिना लोकमहारथेन ॥ इति ब्रुवंतः शिबिराणि जग्मुः सर्वेगणाः भारत ये
तदीयाः ॥ उल्का सहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैस्तत पाण्डदीपैः ॥ किरीटि निर्जित
सर्वयोधाः चक्रे निवेशं ध्वजिनीकृतानां ॥ १५ ॥ इति श्री अ पर्वणि अध्यायः ॥ ततो परिव
सप्तदं ॥ संजय उवाच ॥ व्युष्टा निशा भारत भारतानामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ॥ य
यौ सपत्नान्प्रति जातकोपः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १ ॥ तं द्रोण दुर्योधन बाह्लिकाः
स्तथैव दुर्मर्षण चित्रसेनौ ॥ जयद्रथश्चापि बलेन सार्धं नृपास्तथान्ये प्रययुः समंता
त् ॥ २ ॥ स तैर्महद्भिश्च महारथैस्तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन ॥ रराज राजोत्तम राजमु
ख्ये मध्ये सुराणामिव देवराजा ॥ ३ ॥ तस्मिन्ननीकप्रमुखे विसक्ता दोधूयमाना श्च महापता
काः ॥ सरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कंधगता विरेजुः ॥ सावाहिनी शांतनवेन
राजा महारथैर्वारणवाजिभिश्च ॥ बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा जगामने ... वि
व जातमेवा ततो रणायाभिमुखी पपात प्रगृह्य नेशांतनवेनवाभिगुप्ता ॥ ... सेना
सहस्राकुन्तलां वेगोपचा भीमरूपा पतगा या: ॥ ५ ॥ तेना थ नानाविधशस्त्रसारं गजा
श्वपदातरथौघपूर्णं ॥ व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७ ॥

णैः सन्नतैर्विमलैः प्रमलैः ॥२४॥ तथैव भीष्मादुत्तमं तैरितेमहास्त्रजालं कपिराज
केतोः ॥ विशीर्यमाणं ददृशुस्तदीया दिवाकरेणेव तमो विभिन्नं ॥२५॥ एवंविधं का
र्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां ॥ ददर्श लोकः कुरुसंजयानां तद्द्वैरथं भी
ष्मधनंजयाभ्यां ॥२६॥ इति श्री भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥५५॥ संजय उवाच ॥ द्रोणिर्भूरि
श्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ॥ पुत्रः सांयमनश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥१॥ संसक्त
मतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ॥ पंचभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहैः शिशुं यथा ॥२॥
नाभिलक्षतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ॥ बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे नापि च लाघ
वे ॥३॥ तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमंतमरिंदम ॥ दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथान
दत् ॥४॥ पीड्यमानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशांपते ॥ दृष्ट्वा त्वदीया राजेंद्र समंतात्पर्यवारयन्
ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ॥ प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभं ॥ अदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥७॥
स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यं च पंचभिः ॥ ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिरपवर्जय
त् ॥८॥ रुक्मदंडां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ॥ शितेनोरगसंकाशां पत्रिणाभिज
हार तां ॥९॥ शल्यस्य च महाघोरानस्यतः शतशः शरान् ॥ निवार्यार्जुनदायादो जघान

गजैः विषाणैः वरहस्तरुग्णाः केचित्ससूताः रथिनः प्रपेतुः ॥ गजर्षभाश्चापि रथर्षभे
भेण प्रपेतुर्विबाणहताः पृथिव्यां ॥१८॥ गजौघवेगादतिसंधितानां क्रान्त्वा विषेदुर्ध्वज
धामनुष्या ॥ आर्तस्वरं सादिपदातियूना विषाणगात्रावरताडितानां ॥१९॥ संभ्रांत
नागाश्वरथे सुहूते महाभये सादिपदातियूथे ॥ महारथैः संपरिवार्यमाणो ददर्श
भीष्मः कपिराजकेतुं ॥२०॥ तं पंचतालोच्छ्रिततालकेतुः सदश्ववेगाप्लुतवीर्यवा
णाः ॥ महास्त्रवेगाशनिदीप्तिमंतं किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥२१॥ तथैव शक्रा
त्मजमिंद्रकल्पमिंद्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः ॥ कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्यो
धनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥२२॥ ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित्कांचनचित्र
वर्मा ॥ जवेन शूरोऽभिससार सर्वाननीकान्यर्जुनस्यात्मजोऽभिमन्युः ॥२३॥ तेषां महास्त्रा
णि महाबलानां समस्य कर्माणि विनिघ्नन् कार्ष्णिः ॥ बभौ महामंत्रहुतार्चिमाली सदो
गतानां समगं वानिवाग्निः ॥२४॥ ततः स तूर्णं रुधिरौघफेनां कृत्वा नदीं वैशसमे रिपू
णां ॥ जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथः पार्थमदीनसत्वः ॥२५॥ ततः प्रहस्या
द्भुतदर्शनेन विस्फारयन्गांडिवमाततज्यं ...... विनाशयामास किरीटमाली ॥२६॥
तस्मिन्समं सर्वे धनुर्धराणां महात्मा कपिराजकेतुः ॥ भीष्मं महात्मानस्व वधर्षभः

भी. प. २१५

217

घ्नंति नः ॥२४॥ संप्राप्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसं ॥ पराति लोकमानंदं दर्पसंघं तु परा
क्रमं ॥२५॥ तं महौघमिवायांतं स्वात्तपंनमिवोरगं ॥ आत्ताद्वणे निस्त्रिंशं कालोत्सृष्ट
मिवांतकं ॥२६॥ दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं ॥ अपश्यन्पांडवास्तत्र दृष्ट्वैक्षत्र
स्य पार्थिवः ॥२७॥ तस्य पांचालपुत्रस्तु प्रमतीपमभिधावतः ॥ शितनिस्त्रिंशपाणस्य शराव
रणापविद्धतः ॥२८॥ बाणौघेनाभमतीतस्य तयाम्याशमुपेयुषः ॥ तरसा सेनापतिः क्रुद्धो
बिभेद गदया शिरः ॥२९॥ तस्य राजन्स निस्त्रिंशं सुप्रभं च शरासनं ॥ हतस्य पततो हद
स्तात्सौमेध्यपतद्भुवि ॥३०॥ तं निहत्य ततस्तत्र कालं मेने परंतपः ॥ पुत्रः पांचालराज
स्य महात्मा भीमविक्रमः ॥३१॥ तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ॥ हाहाकारो म
हानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥३२॥ ततः सोमदत्तः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजं ॥ अभिदु
द्राव वेगेन पांचाल्यं युद्धदुर्मदं ॥३३॥ तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ॥ ददृशुः
सर्वराजानः कुरवः पांडवास्तथा ॥३४॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ॥ आ
जघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपं ॥३५॥ तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभ
नः ॥ आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥३६॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥९१॥ धृत
राष्ट्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ॥ यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पांडुसैन्येन वध्यते

२१५

नाम्भवनेतसंरक्षाकाशिवाद्भुवलोदयं ॥११॥ ततस्त्रिगर्तोराजेंद्रमहाश्वसहस्रकैकयैः ॥ पं
चविंशतिसाहस्रास्तवपुत्रेणचोदिता ॥१२॥ धनुर्वेदविदोमुख्याजेयाशत्रुभिर्युधि ॥
सहस्रपुत्रेजिवांस्तेपरिवव्रुःकिरीटिनं ॥१३॥ तैश्चतत्रपितापुत्रौपरिवृत्तौमहारथौ ॥ दृढ
श्रीराजपांचाल्यःसेनापतिरमित्रजित् ॥१४॥ सवारणरथौघानांसहस्रैर्वृंहितस्ततः ॥
वाजिभिःपत्तिभिश्चैवततःशतसहस्रशः ॥१५॥ धनुर्विस्फार्यसंक्रुद्धःवीरपित्वाव
वाहिनी ॥ यथोतस्तरकालीकंकेकयाश्चपरंतप ॥१६॥ तेनकीर्तनतासमनीकेरव
धन्वना ॥ प्रभुःकरस्थनानाशवयोत्समानम्प्रणोमयत् ॥१७॥ सोर्जुनंप्रमुखेयांतंपांचा
लकुलवर्द्धनः ॥ त्रिभिःशरैस्ततोवाणैर्जत्रुदेशेसमर्पयत् ॥१८॥ ततःसमहकामिता
दशभिर्निशितैःशरैः ॥ पृष्टरथंजघानाश्वमस्तेनतनवमेणः ॥१९॥ दमनेचापिदा
यादैकोरवसमर्दाग्नतः ॥ जघाननविपुलाग्रेणनाराचेनपरंतपः ॥२०॥ ततःसाय
मवेद्यःपांचालंपुरुदंडमंदं ॥ अविद्धद्राभिर्बाणैर्दशभिश्चास्रसारथिं ॥२१॥ सोति
विद्धोमहेष्वासःस्वकिर्णोपरिलोलितः ॥ भल्लेनमरशानीत्दोणानचकृतेस्वकामुकं
तथैवंपंचविंशत्यातिमेवसमर्पयत् ॥ अप्रवांस्त्रास्त्रावेथीराजनउभौतोपार्थिं ॥
सारथी ॥ दतास्त्रेसरथेसिटनदद्र्शोप्रहर्षभः ॥ पुत्राःसांयमनेपुत्रंपांचालस्यप

शल्य.
प.
२२०

218

स्थिरे ॥ १५ ॥ दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासन विविंशती ॥ दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनः
सुदुर्मुखः ॥ १६ ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथः ॥ एते मद्राधिपरथं पालयंतस्थि
ता रणे ॥ १७ ॥ तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ
च पांडवौ ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रानदशरथानदशैवप्रत्यवारयन ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि वि
सृजंतो विशांपते ॥ १९ ॥ अभ्यवर्तंत संक्रुद्धाः परस्परवधैषिणः ॥ ते वै समीयुः संग्रामे रा
जन दुर्मंत्रिते तव ॥ २० ॥ तस्मिन्दशरथे क्रुद्धे वर्तमाने महाभये ॥ तावकानां परेषां च
प्रेक्षका रथिनोभवन ॥ २१ ॥ शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजंतो महारथाः ॥ अन्योन्यमभि
नर्दंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ ते यत्ता जातसंरंभाः सर्वेन्योन्यं जिघांसवः ॥ अन्योन्यम
भिनर्दंतः स्पर्धमानाः परस्परं ॥ २३ ॥ अन्योन्यस्पर्धया राजन ज्ञातयः संगताः मिथः ॥ महा
स्त्राणि विमुंचंतः समापेतुरमर्षणाः ॥ २४ ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ॥ वि
व्याध समरे बाणैश्चतुर्भिः समरे द्रुतं ॥ २५ ॥ दुर्मर्षणस्तु विंशत्या चित्रसेनश्च सप्तभिः ॥ विविं
शतिः पंचभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ २६ ॥ तानप्यविध्यद्राजेंद्र पार्षतः शत्रुतापनः ॥ ए
कैकं पंचविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवं ॥ २७ ॥ सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत ॥ अभि
मन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २८ ॥ माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनंदनौ ॥ २२०

नित्यं हि मामकान्तात हतानेव हि शंससि ॥ अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पांडवान्
हीनान्प्रहर्षकारेण मामकान्नय संजय ॥ पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि
युध्यमानान्यथाशक्ति घ्नतस्ते विजयं प्रति ॥ पांडवा विजयंत्येव जीयंते चैव मामकाः ॥ ४ ॥
सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ॥ अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५ ॥
तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पांडवाः ॥ मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६ ॥ संज
य उवाच ॥ क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयं ॥ शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो
महान् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ॥ पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिप
तिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमं ॥ न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समिति
शोभनं ॥ ९ ॥ नांतरं ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे ॥ मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत
दा ॥ १० ॥ ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥ धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन
च ॥ ११ ॥ अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने प्रपीडिते ॥ अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३ ॥ त
तो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः संप्राप्य कोपनः ॥ आर्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितै
स्त्रिभिः ॥ १४ ॥ ततस्तु तावका राजन्परीप्संतोऽर्जुनिं रणे ॥ मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावत

मभी.
प०
२२१

219

श्रमस्फुरितविताभातिपत्तिभिस्त्रस्तहंकृतैः ॥ कुंतोन मांगात्संकेपे व्रगजानां गजयोधिनां
अदृष्टपंताबलाग्रेषु मामभ्राशिखाःश्व ॥ दृष्टप्रफस्फुरत्तानन्मानपश्याममहागजान् ॥ ५२
पतितानपात्समानोंस्त्रपार्थेतेन्महात्मना ॥ मागधोघमहीपालोगजमैरावतोपमं ॥ ५३
प्रेषयामासस्समरेसौभद्रस्परथंप्रति ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजे ॥ ५४ ॥ नि
जघानैषुणाकीनाः सौभद्रः परवीरहा ॥ तस्मावर्जिननागस्यकालिंगः परपुरंजयः ॥ ५५ ॥
गजोरजनतुंबेनमलेनापद्रपक्षिरः ॥ विगायनरुजानीकंभीमसेनोमिपांडवः ॥ ५६ ॥
अचरत्समरेसद्गनगजानिंसोगिरीतिव ॥ एकप्रहारनिहतान्भीमसेनेनदंतिनः ॥ ५७ ॥
अपश्यामरणेनसिनगिरीनवजहतानिव ॥ भग्नदंतानभग्नकुंभान्भग्नपसंस्थांश्चवारणान्
भग्नपृष्ठत्रिकानन्येदाननिहतानपर्वतोपमान् ॥ अघात्तंसीदतस्त्रान्मान्विमुखास्समरेग
जान् ॥ ५८ ॥ विबत्ताम्लपर्षविग्रान्ममात्विषकृतोमहान् ॥ भीमसेनस्समनौभ्रगजनासून्पर्व
तोपमान् ॥ ५९ ॥ अपश्यन्निहतानागानराजन्निर्हीवतोपमान् ॥ वमंतोरुधिरंवान्तान्छिन्नकुं
भान्महागजान् ॥ विह्वलंतोगतोभूमिंशैलाइवधरातले ॥ मेदोरुधिरदिग्धांगोवसाम
ज्जासमुक्षितः ॥ अचरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः ॥ गजानांरुधिरंगानांगदांबिभ्र
द्वृकोदरः ॥ घोरमतिभयस्त्रासीत्पिनाकीवपिनाकधृक् ॥ निर्मथ्यमानान्क्रुद्धेनभीमसेनेनदंतिनः २२१

छादयेतां शरैस्तीक्ष्णैर्लोहितद्रुत मिवाभवत् ॥२९॥ ततस्त्वतौ महाराज स्वस्थौ यो रथिनां
वरौ ॥ शरैर्वद्रुमिरानर्च्चतक्षतमतिहृष्टावेषितौ ॥३०॥ वाध्यमानौ ततस्तौ तु समादीप्तौन
चेलतुः ॥ अथ दुर्योधनेनाद्य भीमसेनो महाबलः ॥३१॥ विधित्सुः कलहस्यांतं गदां जग्रा
ह पांडवः ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृंगिणं ॥३२॥ भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्तेभार
वलस्ययात् ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधानमचोदयत् ॥३३॥ अनीकं दशसाहस्रं कुंज
राणां तरस्विनां ॥ राजानीकेन सहितः लेन राजा सुयोधनः ॥३४॥ मागधप्रमुखः कृत्वा
भीमसेनं समाभ्ययात् ॥ आपतंतं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ॥३५॥ गदापाणिर
वारोहद्रथात्सिंहइवोन्नदन् ॥ अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदां ॥३६॥ अभ्यधा
वद्गजानीकं व्यादितास्य इवांतकः ॥ स गजान्गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्वली ॥३७
भीमसेनो महाबाहुर्वृत्रहा दानवेष्विव ॥ तस्य नादेन महता मनोहृदयकंपिना ॥३८॥ व्य
तिवेष्टंत संहताः गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथाः ॥३९॥
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ पृष्ठं भीमस्य रक्षंतः शरवर्षेण वारणान् ॥
अभ्यधावंत वर्षंतो मेघा इव गिरीनथ ॥ क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैः पीतैरंजलिकैः शितैः ॥४१॥
आहृत्युत्तमांगानि पांडवा रथयोधिनां ॥ शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ॥४२॥

भ.भी.
प०
२२२

220

स्वर्थ्यमुपस्पृश्य मपांऽवस्म महात्मना ॥ भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषं ॥६॥ उदीर्णा
न्पार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमं भीमसेनो गदापाणिरवारयत् ॥७॥ स
संवार्य बलौघांस्तांस्तान्गदापाणिर्महाबलः ॥ अतिष्ठत कुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥८॥ त
स्मिन्संततमुले तीव्रे रणे परमदारुणे ॥ भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥९॥ द्रौपदे
याभिमन्युश्च शिखंडी चापराजितः ॥ न प्राजहन्त भीमसेनं भये जाते महाबले ॥१०॥ ततः शै
क्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदां ॥ अधावत्तावकान्योधान्दंडपाणिरिवांतकः ॥११॥ पोथ
यन्रथवृंदानि वाजिवृंदानि चाभिभुः ॥ व्यचरत्समरे भीमो युगांते पावको यथा ॥१२॥ विनि
घ्नन्समरे योधान्युगांते कालवद्विभुः ॥ ऊरुवेगेन संकर्षन्रथजालानि पांडवः ॥१३॥ व
लानिव समर्दान्स्तुहीन्दहन्निव कुंजरः ॥ मृद्नन्रथान्योधांश्च वाजिनो गजयोधिनः ॥१४॥
सारथींश्च स दृष्ट्वाश्वान्भूमौ चापि पदातिनः ॥ गदयाभ्यहनत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ॥
भीमसेनो महाबाहो तव पुत्रस्य सैन्यबले ॥ सा वै मज्जवसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च ॥१६॥
अदृश्यत महारौद्री गदा नागाश्ववाजिनी ॥ तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ॥१७॥
रणांगणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभं ॥ पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून्
यमदंडोपमामुग्रामिंद्राशनिसमप्रभां ॥ ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रीं विशसनीं गदां ॥१८॥

२२२

सहस्राण्यारवन्हृष्टास्त्रस्नेतस्ववादिनी ॥५४॥ तं दिवीथ्यमदेहासा सोभदमसुताद्यथाः
पर्य्यरक्षंतशुधंतं वज्राग्रथमिवामरः ॥५५॥ शोणितेनावकींगदां विमडुलितांगजशोणि
तैः ॥ कृतानरसवैशनान्ना भीमसेनोव्यदृश्यत ॥५६॥ व्यायत्तम्मानेगदयादिन्न सर्वास्तु भारत
भीमसेनमपश्याम न्त्यंतमिव शंकरं ॥५७॥ यमदंडोपमां गुर्वीं मिंद्राशनिसमस्वनां ॥ अ
पश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदां ॥५८॥ क्रुन्निक्ष्वाकेशमार्जानिमग्रस्थाहपिशेगव
पिनाकमिवरुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून ॥५९॥ प्रणायपश्रलंतासेवानवहासालाप्रकालयेत ॥
तथाभीमोगजानीकं गदयापर्य्यकालयत ॥६०॥ गदयावध्यमानास्ते मार्गणैश्च समंततः ॥
द्रान्संदना न्विमर्दंतः मारवनक्कुंजरास्ततः ॥६१॥ महावातइवाभ्राणि विधमित्वास वारणा
न ॥ अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशानेइवशूलभृत ॥६२॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥५०॥ संजय उ
वाच ॥ हतेतस्मिन्गजानीके पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ भीमसेनं घ्नतीत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत
ततः सर्वाणि सैन्यानि तवपुत्रस्यशासनात ॥ अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदंतो भैरवान्नरवान ॥२॥
तंबलौघमपर्य्यंतं देवैरपिदुरुत्सहं ॥ आपतंतं सुदुष्पारं समुद्रमिवपर्वणि ॥३॥ रथनाग
गाश्वकलिलं शंखदुंदुभिनादितं ॥ अनंतरथपादातं नरेन्द्रस्तिमितह्रदं ॥४॥ तं भीम
सेनः समरे महोदधिमिवापरं ॥ सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेवसमवारयत ॥५॥ ततो

सभी॰ मदत्तस्य प्रमातं ॥ सात्वादत्तो नोपन्न कृष्णदेवं भूरिश्रवा भावन सौमदत्तिः ॥२१॥ दृष्ट्वा रथान्
प॰ स्थानत्मणनीयमानानमतस्य यो सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ इति श्री पपर्वेति अध्यायः ॥ संज
२२३ उवाच ॥ ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ अविध्यद्भृशसंक्रुद्धस्तोयैरिव महाद्रि
पं ॥१॥ कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ अवारयदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ॥ सौमदत्तिं रणे यत्तं समंतात्पर्यवारयत् ॥
221 तथैव पांडवाः सर्वे सात्यकिं तरसा रणे ॥ परिवार्य स्थितः संख्ये समंतात्सुमहौजसः ॥
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत ॥ दुर्योधनमुखान् सर्वान् पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥५॥
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ नंदकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलं ॥६॥ वि
व्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥ दुर्योधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहवे ॥७॥
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शरैः ॥ ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ एते महारथाः शूराः धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥९॥
मामेवमभिसंक्रुद्धा हंतुमभ्युद्यता युधि ॥ एतानद्य निहनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ॥
तस्मात्समाश्वासंग्राययत्नः संयच्छ सारथे ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं तव विशांपते ॥११॥
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ॥ नंदकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे २२२

आविध्यतो गदां तस्य कौंतेयस्य महात्मनः॥ बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये॥
तं तथा समदृष्टीसेनो द्रावयंतः पुनः पुनः॥ दृष्ट्वा मत्तमिवायांतं सर्वे विमनसो भवन्॥२१
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदाहस्तः पांडवः॥ तेन तेन स्म दीर्यंते सर्वसैन्यानि भारत॥२२॥
ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवांतकं॥ तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदं॥
दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात्॥ महता रथघोषेण रथेनादित्यवर्चसा॥२४॥
छादयन् शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान्॥ तमायांतं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवांतकं॥२५
भीमसेनो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः॥ तस्मिन् क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः शिनिप्रवी॥
रोभ्यपतत् पितामहं॥ निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन स कंपयंस्तव पुत्रस्य सेनां॥२६॥
तं यांतमश्वै रजतप्रकाशैः शरान्वपंतं निशितान्सुपुंखान्॥ नाशक्नुवन्वारयितुं
तदानीं सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः॥२७॥ अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैरलंबुषो राक्षसेंद्रो
सौ तदा तौ॥ शरैश्चतुर्भिः अतिविध्य तं च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन॥२८॥ अन्वागतं वृ
ष्णिवीरं निशाम्य मध्ये रिपूणां परिवर्तमानं॥ प्रावर्तयंतं कुरुपुंगवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदं
तमाजौ॥२९॥ नैवाभ्यवर्षन् दीप्ताः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरमंबुवेगैः॥ नाशक्नुवन्वार
यितुं वरिष्ठं मध्यंदिने सूर्यमिवातपंतं॥३०॥ न तत्र कश्चिद्विमनास्तदासीदृते राजन्सो

भभी
प०
२२५
222

विसृजंतस्तेव हूनबाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः । भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहितास्तदा ॥
शरांस्तानवसंप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ॥२६॥ सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको य
था ॥ अभिमन्युमेदुरावाद्गंगे हत्वा निवक्षेशितः ॥२७॥ सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिछेद पांडवः
संप्रहृष्यच हृष्टात्मा त्रिभिर्वाणैर्महाभुजः ॥२८॥ जलसंधं विनिर्भिद्य सोनयद्यमसादनं ॥
सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥२९॥ उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चंद्रोपमं भुवि ॥
पातयामास भल्लेन कुंडलाभ्यां विभूषितं ॥३०॥ वीरबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिं
निनाय समरे भीमः परलोकाय पांडवः ॥३१॥ भीमं भीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव
भ्रातरौ रभसौ युद्धे ऽनयद्यमसादनं ॥३२॥ ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ॥ मिष
तां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनं ॥३३॥ पुरुमालं ततस्तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं ॥ शेषा ये
स्तेभवंस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा ॥३४॥ विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ततो
ब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ॥३५॥ यथा पापग्रानयथा वीरान्यथा शक्त्यं स्वसंगतान्
निपातयो युद्धनान्नेमवस्तरहीनपांडवं ॥३६॥ एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥
अभ्यद्रवन्संक्रुद्धं भीमसेनं महाबलं ॥३७॥ भगदत्तः प्रभिन्नेन कुंजरेण विशांपते ॥ अ
पतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥३८॥ आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ॥ २२५

ते बहुधा पुनः सम्यग् विध्वा भीमं महाबलं ॥ त्रिभिर्बाणैः सुनिशितैर् विशोकं प्रत्यविध्यत ॥१३
भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैः त्रिभिरानतपर्वभिः ॥१४॥
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ॥ पीडितं विशिखैर्विद्धं दृष्ट्वा पुत्रेण धीमता ॥१५॥
अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुरन्यत् परामृशन् ॥ पुत्रस्य ते महाराज चापं चिच्छेद हर्षितः ॥१६॥ समा
धत्त वसंरब्धः ... लोमवाहिनं ॥ तेन चिच्छेद नृपतेर्मुष्टिकार्मुकमुत्तमं ॥१७॥ अथास्यतं
दूरस्थितं ... क्रोधमूर्छितः ॥ समन्तात्कार्मुकमादाय ... वेगवत्तरं ॥१८॥ संधाय विशि
खं घोरं कालमृत्युसमप्रभं ॥ तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥१९॥ स गाढविद्धो व्य
थितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ॥ निषसाद रथोपस्थे मूर्छां चाभिजगाम ह ॥२०॥ तं दृष्ट्वा व्य
थितं भीमम् अभिमन्युपुरोगमाः ॥ नामृष्यन्त महाभागाः पाण्डवानां महारथाः ॥२१॥ ततः स
तुमुलां वृष्टिं शराणामुग्रतेजसां ॥ पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥२२॥ प्रतिल
भ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ॥ दुर्योधनं त्रिभिर्विध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥२३॥ शल्यं
च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ॥ रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥२४॥ प्र
त्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ॥ सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥२५॥
उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः ॥ दुर्मुखो दुःप्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥

भी. प. २२५ परिवेतः ससंक्रुद्धस्त्वरंनास्तत्रदिशो ॥५३॥ भगदत्तस्ततोनागंविषाणौनिर्वर्णीःपत ॥
सपीड्यमानस्तैर्नागैर्द्रवन्नार्तःशराहतः ॥५४॥ अनदन्सुमहाबाहुर्भिन्नाशालिसमंततः
तस्यतंनदतोनादंसुघोरंभीमनिःस्वनं ॥५५॥ श्रुत्वाभीष्मोब्रवीद्रोणंराजानंचसुयोध
नं ॥ एषयुध्यतिसंग्रामेहैडिंबेनदुरात्मना ॥५६॥ भगदत्तोमहेष्वासःकृच्छ्रेचपरिवर्तते ॥ रा
223 क्षसश्चमहाकायःसचराजातिकोपनः ॥५७॥ एतौसमेतौसमरेकालमृत्युसमावुभौ ॥
श्रूयतेचैवहृष्टानांपांडवानांमहास्वनः ॥५८॥ हस्तिनश्चैवसुमहान्भीतस्यरुदितध्वनिः
तत्रागच्छामभद्रंवोराजानंपरिरक्षितुं ॥५९॥ अरक्ष्यमाणःसमरेक्षिप्रंप्राणान्विमोक्ष्यति
तत्वरध्वंमहावीर्याःकिंचिरेणकृतेनवः ॥६०॥ महान्हिवर्ततेरौद्रःसंग्रामोलोमहर्षणः
भक्तश्चकुलपुत्रश्चशूरश्चपृतनापतिः ॥६१॥ युक्तंतस्यपरित्राणंकर्तुमस्माभिरच्युताः ॥
भीष्मस्यतद्वचःश्रुत्वाभारद्वाजपुरोगमः ॥६२॥ सहिताःसर्वराजानोभगदत्तपरीप्सया ॥ उ
त्तमंजवमास्थायप्रययुर्यत्रसोभवत् ॥६३॥ तान्प्रयातान्समालोक्ययुधिष्ठिरपुरोगमाः
पांचालाःपांडवैःसार्धंपृष्ठतोनुययुःपरान् ॥६४॥ तान्यनीकान्यथालोक्यराक्षसःप्रता
पवान् ॥ ननादसुमहानादंनादयानोनभस्तलं ॥६५॥ तस्यतंनिनदंश्रुत्वादृष्ट्वानागांश्चयुध्य
तः ॥ भीष्मःशांतनवोभूयोभारद्वाजमभाषत ॥६६॥ नरोचतेमेसंग्रामोहैडिंबेनदुरात्मना ॥ २२५

अरथं समरे वक्रे जीमूत इव भास्करं ॥ ३९ ॥ अभिमन्युर्बालस्तत्र नाशरथं न महारथः ॥ श्री
मत्पादान्तसंशालेस्त्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ४० ॥ तपनं शरवर्षेण समंतात्पर्यवारयन् ॥ ता
जं च शरसंघातं विभिद्य समंततः ॥ ४१ ॥ स शस्त्रवृष्ट्याभिद्रुतः समस्तैस्तैर्महारथैः ॥ प्रा
द्रोति यथा राजन्नानालिंगैः सुतेजनैः ॥ ४२ ॥ संज्ञातरुधिरो न पीडः प्रेत्वणी यो भवद्रणे
गभस्तिमिरिवार्कस्य संस्तोजलवो महान् ॥ ४३ ॥ संचोदितो मदस्ताबीभत्स दंतेन वारणः
अभ्यधावत तान्न्यूकां नवकालो रूपूर्ववांतकः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा तं गजमायांतं पंकंपपक्षरणे
मेदिनी ॥ ततस्तत न तस्य मरद्रूपं सहायांस्वैर्महारथाः ॥ ४५ ॥ अस्य प्रमन्यमानास्त्रे विस्मनसो भव
न ॥ ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं नवांतते ॥ ४६ ॥ आसन्नवानन्नवया त्रः शरेण तत पर्वणा
सोतिविद्धो महेष्वासो तेन राज्ञा महारथः ॥ ४७ ॥ मूर्छयाभिपरीतांगो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः
तं तु भीतां समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितं ॥ ४८ ॥ ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥
ततो घटोत्कचो राजन्नदृष्ट्वा भीमसेनं यथागतं ॥ ४९ ॥ तं क्रोधाद्राक्षसो वीरः तत्रैवांतरधीयत ॥ स
कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्द्धिनीं ॥ ५० ॥ अदृश्यत निमेषार्द्धात् घोररूपं समाश्रितः ॥
ऐरावतं समारूढ्य स्वयं मायामयं कृतं ॥ ५१ ॥ ये तस्य चान्ये दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः
अंजनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥ ५२ ॥ त्रय एते महानागा राक्षसैः सुमहाबलैः

भीष्म प॰ २२८

224

धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय ॥ श्रुत्वा पांडुकुमाराणां कर्म देवैः सु
दुष्करं ॥१॥ पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा संजय सर्वशः ॥ चिंता मे महती सूत भविष्यति कथं त्वि
ति ॥२॥ ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यंति हृदयं मम ॥ यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥३॥ यत्र
भीष्ममुखान्शूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ॥ पांडवानामनीकेषु योधयंति प्रहारिणः ॥
किं तेऽवध्या महात्मानः पांडुपुत्रा महाबलाः ॥ किं तेदत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदंति ते ॥५॥
येन क्षयं न गच्छंति दिवि तारागणा इव ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं च पांडवैः ॥६॥ मय्येव
दंडः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ यथावध्याः पांडुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ॥७॥ एतन्मे स
र्वमाचक्ष्व यथा तत्वेन संजय ॥ न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ॥८॥ समुद्रस्येव महं
तो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणं ॥९॥ घातयिष्यति मे पुत्रा
न्सर्वान्भीमो न संशयः ॥ न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत सुतान्रणे ॥१०॥ ध्रुवं विनाशः
समरे पुत्राणां मम संजय ॥ तस्मान्मे कारणं सूत युक्तं चैव विशेषतः ॥११॥ पृच्छतो वै यथा
तत्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ दुर्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे ॥१२॥ भीष्मद्रोणौ
कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः ॥ द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥१३॥ निश्चयो
वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनां ॥ विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥१४॥ [illegible] ॥ २२८

वलवीर्य्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतं ॥ नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयं ॥
लब्धलक्षमहावीरैर्वर्यैश्च रक्षितवाहनः ॥ १९ ॥ पांचालैः पांडवैश्चैव दिवसे कृतविक्षताः
तस्मिन्नरोचते युद्धं पांडवैर्जितकाशिभिः ॥ २० ॥ युध्यतामवहारोघ शैवायोस्तामसः परैः
सह ॥ पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः ॥ २१ ॥ उपायेनापयातास्ते घटोत्कचभ
यार्दिताः ॥ कौरवेषु निहतेषु पांडवा जितकाशिनः ॥ २२ ॥ सिंहनादमकुर्वंतः शंखवे
णुस्वनैः सह ॥ एवं तस्मिन्महारौद्रे दिवसे भरतर्षभ ॥ २३ ॥ कौरवाननानिशाकाले पां
डवेयैः पराजिताः ॥ शरविक्षतगात्रास्तु पांडुपुत्रा महारथाः ॥ २४ ॥ युद्धे सुमनसो
राजन्जग्मुः स्वशिविरं प्रति ॥ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ॥ २५ ॥ पूजयं
तो महाराज मुदा परमया युताः ॥ नदंतो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविभूषितान् ॥ २६ ॥
सिंहनादांश्च कुर्वाणाः विमिश्रान्शंखनिःस्वनैः ॥ विनदंतो महात्मानः कंपयंतश्च मेदि
नीं ॥ २७ ॥ घट्टयंतश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परं
तपाः ॥ २८ ॥ दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ॥ मुहूर्तं प्राध्यायमास भ्रातृशो
कसमाकुलः ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ॥ प्रदध्यौ शोकसं
तप्तो भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ३० ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि चतुर्थदिवसयुद्धे ॥ ॥

दृष्ट्वा स्मात्तु नरश्रेष्ठ पार्थानविजितान्महारथान् ॥ शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः
पितामहं महात्मानं विनयेनोपगम्य ह ॥ यदब्रवीत्तनयोऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥१०॥ दुर्योधन
उवाच ॥ द्रोणश्च त्वं च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यः कांबोजश्च सुदक्षि
णः ॥ भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनु
त्यजः ॥१२॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ पांडवानां समस्ताश्च न तिष्ठंति परा
क्रमे ॥१३॥ तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ यं समाश्रित्य कौंतेया जयंत्यस्मान्पदे प
दे ॥१४॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन्वचो मंद यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ॥ बहुशश्च मया प्रोक्तो न च मे तत्त्व
या कृतं ॥१५॥ क्रियतां पांडवैः सार्धं शमो भारतसत्तम ॥ एतत्क्षेमं मन्येऽहं पृथिव्यास्तव चा वि
भो ॥१६॥ भुंक्ष्वेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ॥ सुहृदश्च नंदयन्सर्वान्नंदयंश्चापि पांड
वान् ॥१७॥ न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ॥ तदिदं समनुप्राप्तं यत्पांडूनवमन्यसे ॥१८॥
यश्चाहेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥१९॥ ना
स्ति लोके पुमान्सोऽद्य यो भविता नो भविष्यति ॥ यो जयेत्पांडवान्सर्वान्पालितान्शार्ङ्गधन्वना
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथं ॥२०॥
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ॥ पितामहमुपासेदुः पर्वते गंधमादने ॥२१॥

स्थाणुराजन्नवदितः कृत्वा चैवावधारय ॥ नैवमेवं कृते किं वि नैव समायांति यथा विधौ ॥१८
नैव विभीषिकां कांचिद्विज्ञानन्कुर्वन्ति पांडवाः ॥ भुक्ते ते तेन पथ्यान्यायेन शक्तिमन्तश्च संयुगे ॥
धर्मेणास्य वेकार्याणि ज्ञी विनादीनि भारत ॥ आरंभंते सदा पार्थाः सार्थयानामरूपयशाः ॥
न ते प्रयान्निवर्तन्ते धर्मेण ते महाबलाः ॥ श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ॥
तेनावध्या रणे पार्था जयमुक्ताश्च पार्थिव ॥ न वयं मातुरामानः पापे च भिरतः सदा ॥१९
निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयंति संयुगे ॥ महत्कृतं निन्दितं सत्सा निभृतं लब्धजने श्वर ॥२०
निकृतानीह पांडूनां नीचैरिव यथा नवैः ॥ सर्वेषु न तु नाहं तस्य पूर्वाप्तं न च किल्बिषं ॥२१॥
सापराधं वां तथैवासामांतादेवासां पुरुषवंश ॥ न चैतान्बहुमन्यंते पूर्वं तद्विशांपते ॥२२॥
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ॥ प्राप्तं त्व महद्दोरं फलं किंपाकसन्निभं ॥
त त्वं हुत्वं महाराज न सपुत्रः सबांधवः ॥ नावबुध्यसि यद्राजन्नवार्थ्यमाणः सुहृज्जनैः ॥
विदुरेणाद्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ तथा मया चावा प्रसकृद्वार्थ्यमाणोन गृह्णसि ॥२४॥
वाक्यं हितं च पथ्यं च मेरः पथ्यमिवौषधं ॥ पुत्राणां मतमास्थाय जितानित्यमसि पांडवान् ॥
शृणुभूयो यथा तत्वं यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ कारणं भरतश्रेष्ठ यथा युद्धानां जयं प्रति ॥२५॥
तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ॥२६॥

तेजोऽग्निः पवनः श्वासस्त्वापस्ते स्वेदसंभवाः ॥ अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ॥ ४८ ॥ वे
दाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितं ॥ न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमं ॥ ४९ ॥ न ब
लं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवं ॥ त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः ॥ ५० ॥ अ
र्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरं ॥ ऋषयो देवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५१ ॥ पिशा
चा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजं ॥ ५२ ॥ पद्म
नाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखं ॥ ५३ ॥ त्व
त्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ॥ ५४
तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां च वधाय च ॥ ५५ ॥ जग
तो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ॥ यदेतत्परमं किंचित्त्वत्प्रसादादिदं विभो ॥ ५६ ॥ वा
सुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथं ॥ सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमेवात्मनात्मना ॥ ५७ ॥ कृष्ण
त्वमात्मनः स्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवं ॥ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययं ॥ ५८ ॥ अ
निरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणं ॥ वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ॥ ५९ ॥
विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ॥ तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ॥ ध
र्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ६० ॥ त्वां च ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्र

तेषां मध्ये समासीनः प्रजापतिरुपस्थितः । विमानेन ज्वलितेनास्थितं मेव रमेश्वरे ॥ ४५ ॥
ध्यानेनावेद्य तं दृष्ट्वा कृत्वा च नियतोंजलिं ॥ नमस्कारं हृष्टात्मा उ रुषं परमेश्वरं ॥ ४६ ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुच्छ्रितं ॥ स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पश्यंतो महदद्भुतं ॥ ४७ ॥
यथावत्स्तुतमध्यस्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥ जगाद जगतः स्रष्टा परं परमथ मेवितं ॥ ४८ ॥
जय विश्वमहादेव जय लोकहिते रत ॥ जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४९ ॥ प
द्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ॥ भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ५० ॥
असंख्येयगुणाधार जय सर्व परायण ॥ नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ५१ ॥
जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ॥ विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥
महोरगवराहाद्य हरिकेश विभो जय ॥ हरिवास दिशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ५२ ॥
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेंद्रिय सत्क्रिय ॥ असंख्येयात्मभावज्ञ जय गंभीर कामद ॥
अनंत विदित ब्रह्मन् सर्वलोकजनप्रिय ॥ निसर्गसर्गनिरत कालेश परमेश्वर ॥ ५३ ॥ अ
च्युतोद्भवसद्भाव कृतकृत्य विजयप्रद ॥ प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ॥ ५४ ॥ आ
त्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वदा ॥ पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ॥ ५५ ॥
मूर्तिस्ते देवताः काय चंद्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ बलं तपश्च सत्यं च धर्मकर्मात्मजं तव ॥ ५६

म॰भी॰
प॰
२२९

227

सहितो मानुषे लोके संभूताव मितक्रतु ॥ मृत्कौहीनो न ज्ञानं तिनरनारायणा वृषी ॥२३॥ य
स्मादहमात्मजः पुत्रः सर्वस्य जगतः पतिः ॥ वासुदेवोऽनन्तयो वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥२१॥ न
था मनुष्येषु मिति कदाचित्सुरसत्तमः ॥ तावज्जयो महावीर्यः शंखचक्रगदाधरः ॥२४
एतत्तत्परमं गुह्यमेतत्तत्परमं पदं ॥ एतत्तत्परमं ब्रह्म एतत्तत्परमं यशः ॥२५॥ एत
दक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतमेव च ॥ एतत्तत्परमं तेज एतत्तत्परमं सुखं ॥२६॥ एतत्त
परमं ब्रह्म एतत्तत्परमं शयः ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतमेव च ॥२७॥ एतत्तप
रमं तेज एतत्तत्परमं सुखं ॥ एतत्तत्परमं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥२८॥ तस्मात्
सुरासुरैः सर्वैर्देवेशो ह्यमितविक्रमः ॥ नावज्ञेयो वा सुमानुषीयमिति प्रभुः ॥२९॥ यश्च मा
नुषमात्रोयमिति ब्रूयात्सुमंदधीः ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमं ॥२०॥ यो
योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं ॥ अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥२१॥ देवं
चराचरात्मानं श्रीवत्सांकं सुवर्चसं ॥ पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥२२
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरं ॥ अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ वासुदेवो नमस्कार्यो सर्वलोके सुरोत्त
मः ॥ एवमुक्ते भगवता ते सदेवर्षि मानवाः ॥ विसृज्य सर्वभूतानि जग्मुः भवनं स्त

२२९

नैस्तैः स्तैर्नामभिर्युक्ता गायंति परमात्मकं ॥ ११ ॥ स्थितास्तस्य सर्वेऽपि भूतसंघाः कृत्स्नाश्च यं
तांवरं देवमव्यक्तं ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदंति विप्राः ॥ १२ ॥ इति श्री
पद्मपुराणे ॥ भीष्मउवाच ॥ ततः स भगवान्देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ ब्रह्माणं प्रत्युवा
च देवेशो गिरं गंभीरया गिरा ॥ १ ॥ विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितं ॥ तथा तत्र विने
ष्यकाले नैवानरस्थीयत ॥ २ ॥ ततो देवर्षिगंधर्वा विस्मयपरमं गताः ॥ कौतूहलपराः स
र्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥ कोन्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ॥ वाग्भिः स्तुतो
वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ॥ देवब्र
ह्मर्षिगंधर्वाः सर्वानभ्युदया गिरा ॥ ५ ॥ यत्तत्परं भविष्यं च भविता यच्च यत्परं ॥ भूतात्मा
नः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदं ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ॥ जगतो
ऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७ ॥ मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ॥ अ
सुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८ ॥ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ॥ त
इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९ ॥ तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो व
शी ॥ मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १० ॥ दैत्यदानवराक्षसाः ॥ त इमे
नृषु संभूता ह्येते नररूपा महीतले ॥ नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ अजेयौ हि

॥ ११८ ॥

भभी. प. २३०

228

ग्रामणीः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥ सोयं नेमर्च्यते चैव जितपूर्वैश्च कर्मभिः ॥ ५९ ॥
द्वापरस्य युगस्यांते आदौ कलियुगस्य च ॥ सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ ६० ॥
स एव सर्वं हि रमर्त्यलोकाः समुद्रकक्षांतरिता सरीश्च ॥ युगे युगे मानुषचैव वासं पुनः पुनः सृ
जती विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ दुर्योधन उवाच ॥ वासुदेवो महाभूतः सर्वलो
केषु कथ्यते ॥ तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं
सर्वदैवतदैवतं ॥ न परं पुंडरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ॥ २ ॥ मार्कंडेयश्च गोविंदं कथयत्यद्भुतं म
हत् ॥ सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्प
यत ॥ स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ४ ॥ अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्त
मः ॥ सर्वतेजोमयो देवो योगात्स्वापनसद ॥ ५ ॥ मुखतः सोग्रिमसृजत्प्राणाद्वायुरथासृजत्
सरस्वतीं च वेदांश्च वासुदेवो महामनः ॥ ६ ॥ एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणांस्तद
निधनं चैव मर्त्यानां प्रजानां प्रभवोव्ययः ॥ ७ ॥ एष धर्मश्च धर्मात्मा वरदः सर्वकामदः ॥ ए
ष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ८ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च पूर्वमेतदकल्पयत ॥ उ
भे संध्ये दिशा खं च नियमं च जनार्दनः ॥ ९ ॥ ऋषींश्चैव हि गोविंदस्तपश्चैवाप्यकल्पयत ॥ स
ज्ञामतिश्च जगतो वरदः प्रभुरव्ययः ॥ १० ॥ अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत ॥ २३०

कं ॥२४॥ ततो देवाः सगंधर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ॥ कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं य-
यौ ॥२५॥ एवं श्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनां ॥ वासुदेवं कथयतां समवाये श्रुतं ततः ॥२६॥
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कंडेयस्य धीमतः ॥ व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतिविदांवर ॥२७॥ ए-
तमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं ॥ वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं ॥२८॥ यस्य
स आत्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ॥ कथं न वासुदेवोयमर्च्यः श्रेष्ठश्च मानवैः ॥२९॥ वारि-
तोसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ॥३०॥ पांड-
वैः सार्धमिति यत्तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे ॥ मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ॥३१॥ त-
स्माद्द्विषसि गोविंदं पांडवं च धनंजयं ॥ नरनारायणौ देवौ को नाम द्विष्याद्धि मानवः ॥३२॥ तस्मा-
द्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः ॥ सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धात्री धरो ध्रुवः ॥३३॥
लोकान्धारयते यस्त्रीन् चराचरगुरुः प्रभुः ॥ योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥३४॥
राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरजविवर्जितः ॥ यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥३५॥
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मनयेन च ॥ धृताः पांडुसुता राजन् जयश्चैषां भविष्यति ॥३६॥
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पांडवानां दधाति यः ॥ बलं चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥३७॥
स एष शाश्वतो देवः सर्वभूतमयः शिवः ॥ वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥३८॥

श्रद्देवेभ्यः प्राक्कथितो भुवि ॥१॥ साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ लोकभावन भा
वज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥२॥ भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ यज्ञानां चैव यज्ञानां
तपश्च तपसामपि ॥३॥ देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ॥ पुराणं चैव परमं विष्णो
रूपं तवेति च ॥४॥ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ॥ देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपाय
नोऽब्रवीत् ॥५॥ पूर्वं प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिं ॥ स्रष्टारं सर्वभूतानामंगिरास्त्वां तथा
ब्रवीत् ॥६॥ अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितं ॥ देवानां संभवस्त्वत्त इति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत्
शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ॥ जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥८॥
एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ॥ आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥९॥
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनां ॥ सर्वधर्मप्रधानानां गतिस्त्वं मधुसूदन ॥१०॥
इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ॥११॥
एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ॥ केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥१२॥ संज
य उवाच ॥ पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ॥ केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथा
न् ॥१३॥ तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शान्तनवः पुनः ॥ माहात्म्यं ते श्रुतं ते राजन्केशवस्य म
हात्मनः ॥१४॥ नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१५॥

शेषं वा कल्पये देवमनंतमिति यं विदुः ॥२१॥ यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वतां ॥ ध्या
नयोगेन विप्राश्च तं वदंति महौजसः ॥२२॥ कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुनाम महासुरं ॥ तमु
ग्रमुग्रकर्माणं समुग्रां बुद्धिमास्थितं ॥२३॥ तस्य तात वधाद्देवा ऋषिदानवमानवाः ॥ मधु
सूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनं ॥२४॥ वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ एष मा
ता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ॥२५॥ परं हि पुंडरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ मुखतो
ऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ॥२६॥ वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन् शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ॥ त
पसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनां ॥२७॥ ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ॥
योगभूतं परिचरेत्केशवं महदाप्नुयात् ॥२८॥ केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ॥ ए
वमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥२९॥ एवमेनं विजानीह्याचार्यं पितरं गुरुं ॥
कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥३०॥ यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजे
त् ॥ सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत ॥३१॥ ये च कृष्णं प्रपद्यंते ते न मुह्यंति मानवाः
भये महति मग्नांश्च पाति नित्यं जनार्दनः ॥३२॥ एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ॥
सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरं ॥३३॥ प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुं
इति श्री [illegible] ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं स्तवं मम ॥ ब्रह्मर्षिभि

श्रीषेणस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ विधुत्वनगरीविंध्यपार्श्वे ग्रीवायामभवत्तदा ॥९॥
स्त्रदो ह्रिणेकं समग्रायां वामपद्मोभवत्तदा ॥ महात्मासुपद्मः श्रीमान्महद्भुजेण संयुगे ॥१०॥ रु
द्विणस्याभवत्पद्मः केकेयी तोद्विणीपतिः ॥ स्वष्टनोरैपदेयामश्रीमहश्रापिवीर्यवान् ॥
ष्टष्टेभवतस्तमश्रीमानस्वयराजायुधिष्ठिरः ॥ स्यातरम्यामहद्विनोवीरोपमामंम्याचारुविक्रमः ॥
गविश्वपतिरणे भीमो मकरेसुरवेतस्तदा ॥ भीमभामासापसंग्रामेन्नादपामासमस्तार्थकैः ॥१३॥
नतोभीष्मोमदाह्याविपतयामासवीर्यवान् ॥ मोदयनपांडुपुत्राणां दुर्वृत्तस्तमसह्वेद्वे ॥१४॥
संमुखस्तिनरासैन्येत्वरमाणोधनंजयः ॥ भीष्मंशरसहस्रेणविव्याधरणमूर्धनि ॥१५॥ युधि
ष्ठिरधायवाह्याति भीष्मसुकानिसंयुगे ॥ सेनानीकेनहृष्टेनयुद्धायसमवस्थितः ॥१६॥ तं
तोरथैर्धनोराजाभारद्वाजमभाषत ॥ सर्वैरष्टुगयधंवोरंवलस्यबलिनांवरः ॥ १७ ॥ स्यात
णांवृदंधंसाल्वेत्वरमाणोमहारथः ॥ स्यावायमतनंतेवंहि हितकामोमयानघ ॥१८॥ सर्वं
स्थितं समास्थितस्य भीष्मंचैवपितामहं ॥ देवानपिरणेजेतं प्रार्थयामोनसंशयः ॥१९॥ कि
मुपांडुसुतानद्य रेदीनवीर्यपराक्रमान् ॥ ततयाऊरुमहंतेपथ्यावध्यंतिमांउवः ॥२०॥ प
वसुक्रस्ततोद्रोणस्त्वष्टमेणसंयुगे ॥ अभिगत्वाउवानीकंप्रेक्षमाणस्यसात्यके ॥२१॥
सात्यकिश्चततोद्रोणंवारयामासभारत ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघोरंरूपंभयानकं ॥ २२ ॥

यदर्थं नष्टसंमूढौ नरनारायणावुभौ ॥१५॥ अवध्यौ च महावीरौ संग्रामे चापराजितौ ॥
यथा तथा पांडवा राजन्नूवप्यागुपिकस्सवित ॥१६॥ प्रीतिमान् हि हृषीकेशस्तः पांडवेषु यशस्वि
षु ॥ तस्माद्बुध्वीश्विराजेंद्र शमो भवतु पांडवैः ॥१७॥ इत्येवं भीष्मस्त्वा राजेंद्र सहितो भ्रातृभिर्बला
त् ॥ नरनारायणौ देवावेव ज्ञात्वा विनेदतुः ॥१८॥ एवमुक्त्वा नवपिता तूष्णीमासीद्विशांपते
असंजयन्न राजानं शिबिरं च विवेश ह ॥१९॥ राजा च शिबिरं प्राप्य तत्र निपपात महात्मने
शिष्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥२०॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ व्युषि
तायां च शर्वर्यां सुदिते च दिवाकरे ॥ उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥१॥ अभ्यधा
वंश्च संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ॥ ते सर्वे सहिता युद्धे समागम्य परस्परं ॥२॥ पांडवा
नां तराष्ट्रस्य राजन् दुर्मंत्रिते तव ॥ व्यूढौ व्यूहैः स्म संरब्धाः संप्रहारिणः ॥३॥ अरचयन्म
करं व्यूहं भीष्मो राजन् समंततः ॥ तथैव पांडवा राजन्नरचयन् व्यूहमात्मनः ॥४॥ स निर्य
यौ महाराज पिता देवव्रतस्तव ॥ महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥५॥ इतरे चा
न्वयुः सर्वे यथाभागमवस्थिताः ॥ रथिनः पत्तिनश्चैव दंतिनः सादिनस्तथा ॥६॥ ता
न्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पांडवाश्च यशस्विनः ॥ श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ॥७॥
अशोभंत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ॥ नेत्रे शिखंडी दुर्धर्षौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥८॥

मभी
प०
२३१

णां पांडवानां च सुबहून्स्वरथविनाशनं ॥ तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्त्तमाने महाभये ॥३॥ अभ
वत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महान् ॥ नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ॥४॥
भेरीशंखविनिनादैश्च तत्तुमुलसमपद्यत ॥ युयुत्सवस्ते विक्रांता विजयाय महाबलाः ॥५॥
अन्योन्यमभिगर्जंतो गाढं प्रहृष्टमाविव ॥ क्षिप्यमाणास्समानानां समरे निशितैः शरैः ॥६॥
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ कुंडलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्वलानि च ॥७॥
पतितानि स्म दृश्यंते शिरांसि भरतर्षभ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैश्शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥८॥
महत्स्वाभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलंकृतैः ॥९॥
मुखैश्चंद्रसंकाशैरक्तांतनयनैस्तथा ॥ गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ॥१०॥
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः
आयुधानां च निर्घोषैः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ॥
प्रावर्तत कुरूणां च पांडवानां च भारत ॥ तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ॥१३॥
ववर्षुः शरजालानि निदाघापाय प्रावृडंबुदाः ॥ क्रोशंति कुंजरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ॥१४॥
तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ॥ संरब्धानां च वीराणां वीराणाममिततेजसां ॥१५॥
धनुर्ज्यातलघोषेण न प्राज्ञायत किंचन ॥ उत्थितेषु कबंधेषु सर्वतः शोणितोदके ॥१६॥

231

२३२

शैनेयं तरसा क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान्॥ अविध्यद्दशभिर्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव॥२२
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत॥ संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां
वरात्॥ ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष॥ भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे
शरैः॥ अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायु
धान्॥ भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतंतौ महाबलौ॥ प्रत्युद्ययौ शिखंडी च महेष्वासो महाह
वे॥ प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनं॥२७॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरं॥
शिखंडिनं तु आसाद्य भारतानां पितामहः॥२८॥ अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यापि संस्म
रन्॥ ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे॥२९॥ रक्षमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण नोदि
तः॥ शिखंडी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरं॥३०॥ अवर्जयत संत्रस्तो युगांताग्निमिवो
ल्बणं॥ ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशांपते॥३१॥ जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो
महद्यशः॥ तथैव पांडवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयं॥३२॥ भीष्ममेवाभ्यवर्तंत जये कृत्वा
दृढां मतिं॥ तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव॥३३॥ जयमाकांक्षतां संख्ये परं यशश्च समद्
भुतं॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि सेनयपद्याच॥ अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा॥ १॥ भी
मसेनं भयाद्रिक्षन्पुत्रांस्तावत्पितामह॥ एवं वीक्ष्य महारौद्रं रात्रौ पुत्रे समवर्तत॥२॥ क्रोध

समी.
प.
२३५

कानभातनम्नांस्त्रबोधयान ॥ समममयावल्गांगेमहुयनास्रोपनंजयः ॥१॥ पांचजन्यस्य
निर्घोषं सुदितोगांडिवस्यच ॥ ध्वजेचदंष्ट्रापार्थस्यसर्वोन्नोभयमाविशत् ॥२॥ सिंहलां
गूलमाकाशेज्वलंतमिवपर्वतं ॥ समरजमानेंद्रस्तेषुधूमराशिमिवोत्थितं ॥३॥ वडवर्गि
मे विंत्रचरिश्रवानरलक्षणं ॥ अपश्यामसद्वाराजरथंगांडीवधन्वनः ॥४॥ विष्फनेमे
नभसंस्पृश्याजमाननिवांबरे ॥ दृष्ट्वुर्गोवियोधाह्वमहइकुमहानरथे ॥५॥ साश्रुस्तन
स्थशंबासशाक्रमेवाभिनिर्जिता ॥ सहयोरंनलयोःतार्ह्निवृत्तनलवबाद्गिनी ॥६॥ संउवा
तोयथामेघःसविष्फलनपितृमान ॥ दिशःसंस्नावयामासशरवर्षैःसमंततः ॥७॥ अथ
यावनगोगेघंभेरवाद्योधनंजयः ॥ दिशंश्रावींमतीवीचनजा नीमोरूमोहिताः ॥८॥
कांदिशीकाभूताशांतपन्नाहतास्वाहतचेतसः ॥ अस्मोस्मसमभयाक्षिप्ययोधास्तेभरतर्षभ ॥९॥
भीष्मसेवाभिलीयंतेसहसर्वेसवाहनैः ॥ तेषामात्मोयनसमाभूद्वीक्ष्यशांतनवोरणे ॥१०॥
समुत्संतीतिविश्रस्ताःरथेभ्योरथिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमेश्चापिपदातयः ॥११॥
स्फूर्जितागांडीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ सर्वसैन्यानिभीतानिव्यवलीयंतभारत
अथकांबोजजैरश्वैर्महान्तंप्रविशांपते ॥ सर्वकालिंगमुख्यैश्चकालिंगाधिपतिःसह
नानानरगणौघेनदुःशासनकुरांस्मर जयद्रथश्चनृपतिःसहितैःसर्वराजभिः ॥१४॥ २३५

232

अपरे मध्यं धावंतनः पारिषु समवृत्तताः॥ शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः॥१८
विजघ्नुः समरे योधान् शूराः परिघबाहवः॥ बभञ्जुः कुंजरांश्चान्ये शरैरमितनाः निरंकुशाः
अश्ववांश्च परे धावंत नरास्तारोहादिशोदश॥ उत्पत्य निपतंतस्मे शरवातसमपीडिताः॥१९
तावकानां परे वीरा पर्यधावन् समंततः॥ शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः॥२०
गदानां परिघाणां च दृश्यतां बाहुभिः सह॥ पादानां भूषणानां च केयूराणां च सर्वशः
राशयश्चात्र दृश्यंते भीमसेनस्य मार्गणैः॥ अश्वानां वारणानां च नानांकुंजराणां निपतितानां
संचालासमदृश्यंते तत्र तत्र विशांपते॥ गदासिशक्तिभिः प्रासैः वाणैश्चान्ये च चर्मभिः॥२१
जघ्नुः परस्परं तत्र योधाः कालनोदिताः॥ अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि॥२२
बहुधा समसज्जंत पापसैः परिघैरिव॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कालैः विशांपते॥२३
अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पांडवैः सह॥ पातितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले
घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर॥ विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः॥२४
अन्योन्यमभिधावंत परस्परवधैषिणः॥ ततो दुर्योधनो राजा कलिंगैर्बहुभिर्वृतः
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पांडवानभ्यवर्तत॥ तथैव पांडवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरं॥२५॥ भीष्म
मभ्यद्रवन् क्रुद्धाः रणे भृशं संप्रवादनः॥ इति श्री भीष्म पर्वणि॥ संजय उवाच॥ दृष्ट्वा भीष्मेण संस१

मसंप्रहारं सुमहत्सुमहत् ॥१५॥ यदकुर्वन्रणे वीरा हं जयाः कुरुभिः सह ॥ नैवास्वं न दिशो राजन्न च
र्ये शस्त्रलाघवत ॥१६॥ विदिशो वा दिशश्चापि नभश्चैव सुकेतुभिः समंततः ॥ शक्तीनां विमलाग्राणां तोम
राणां तथा स्वतां ॥१७॥ निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ कवचानां विचित्राणां भू
षणानां प्रभास्तथा ॥१८॥ खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामास सर्वशः ॥ वपुष्मिश्च नरेंद्राणां चंद्रसू
र्यसमप्रभैः ॥१९॥ विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणांगणं ॥ रथसिंहा नरव्याघ्राः समायांतश्च संयु
गे ॥२०॥ विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलं ॥२१॥
अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुंखाः शिलाशिताः ॥
अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौता ह्यजिह्मगाः ॥ तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ॥२२॥
क्रुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ तामापतंतीं सहसा रुक्मदंडां दुरासदां ॥२४
चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ततो परेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥२५॥ कार्मु
कं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ॥२६॥ शरै
र्बहुभिरानर्छ निशितैस्तेजनैश्वर ॥ ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणं ॥२७॥ वार्ष्णेयस्य
रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिं ॥ तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ॥२८॥ तेन
तेनैव धावंति मनोमारुतरंहसः ॥ ततः सैन्यस्य सर्वस्य निःस्वनस्तुमुलो भवत् ॥२९॥ हाहा

वेति ॥ संजग्मुः पांडवाः ॥ शिखंडी सह मत्स्येन विराटेन विशांपते ॥ भीष्ममासाद्य मद्रेशः सासमा-
द सुदुर्जयं ॥ द्रोणं कृपं च कर्णं च मद्रेशः सान्महाबलान् ॥ २ ॥ राजन्भ्रातृन्स्वद्रोणो शूरान्बहूनावे-
ष्टनं जयः ॥ सैंधवं च मद्रेशः संसामाल्सं सद्वं व पुनि ॥ ३ ॥ धार्तराष्ट्रादित्रयाणां स्वभूमिपान
भूमिपर्षभ ॥ पुत्रं च ते मद्रेशः संदुर्योधनमूमर्षणं ॥ ४ ॥ दुःसहं चैव समरे भीमसेनो न्यवर्तय-
त ॥ सहदेवं च शकुनिमुलूकं च महारथं ॥ ५ ॥ पिता पुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तनतञ्जयौ ॥ युधि-
ष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ॥ ६ ॥ समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव तः ॥ माद्रीपुत्र-
स्तु नकुलः शूरः संक्रंदनो युधि ॥ ७ ॥ त्रिगर्तानां रथोदारैः समगच्छत पांडवः ॥ अभ्यवर्तत
दुर्धर्षो समरे शाल्वकैकयान ॥ ८ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ॥ धृष्टकेतु-
श्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ९ ॥ पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याता राद्वे ॥ सेनापति-
रमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ १० ॥ द्रोणेन समरे राजन् समियाय भीमकर्मणा ॥ एवमेते म-
हेष्वासास्तावकाः पांडवैः सह ॥ ११ ॥ समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ मध्यंदिनगते सू-
र्ये नभस्याकुलतां गते ॥ १२ ॥ कौरवाः पांडवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरं ॥ ध्वजिनो हेमचि-
त्रं विचरंतो रणाजिरे ॥ १३ ॥ सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ समेतानां च समरे
जिगीषूणां परस्परं ॥ १४ ॥ बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दतां ॥ तत्राद्भुतमपश्याम

सभी. प. २३०

234

जीवितांतकरान्घोरान्समुद्रन्शिलीमुखान् ॥ तैलधौतान्समरे विप्रहैषीद्बलवतांवरः ॥ ९ ॥
तस्यते कवचंभित्वा पपुःशोणितमाहवे ॥ नविव्यथेविनिर्भिन्नोहैमोगिरिरिवाचलः ॥ १० ॥ त
थैवचशरान्पार्थोमतिमुंचन्नविह्वलः ॥ तस्थौससमरेराजन्स्थानमिवकुलमहाव्रतं ॥ ११ ॥ त
स्मतत्सममद्भुतंकर्मशशंसुःकुरुसत्तमः ॥ पत्रलाभ्यांसमेतनाभ्यामध्यापननसंयुगे ॥ १२ ॥ स
हिनिम्मनीकेषुप्रथनौभयमास्थितः ॥ अमहत्राम्समसंद्रारंद्रोणाम्यायसहकुलंभे ॥ १३ ॥ ममा
चार्यसुतोयेषष्ठोणाम्माविप्रिपःसुतः ॥ ब्राह्मणश्चविशेषेणमाननीयोममेतिच ॥ १४ ॥ स
मात्वायनमतिंवीरोवीभत्सुःशत्रुतापनः ॥ कृपांवक्रेरथश्रेष्ठोभारद्वाजस्तुतंप्रति ॥ १५ ॥
द्रौणिस्मकालत्तोयुद्धेकौंतेयःश्वेतवाहनः ॥ युयुधेनाचकार्विद्धःस्वरमाणःपराक्रमी ॥ १६ ॥
दुर्योधनस्तुदशभिर्गार्ध्रपत्रैःशिलाशितैः ॥ भीमसेनंमहाराजरुक्मपुंखैःसमर्पयत् ॥ १७ ॥
भीमसेनस्तुसंक्रुद्धःपरासुकरणंहदं ॥ चित्रंकार्मुकमादत्तशरांश्चनिशितान्दश ॥ १८ ॥ आ
कर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजितैः ॥ अविध्यत्तूर्णमव्यग्रःकुरुराजंमहोरसि ॥ १९ ॥
तस्यकांचनसूत्रस्तुशरैःपरिवृतोमणिः ॥ रराजोरसिवैसूर्योग्रहैरिवसमावृतः ॥ २० ॥
पुत्रस्तुतवतेजस्वीभीमसेनेनताडितः ॥ नामृष्यतयथानागस्तलशब्दंसमीरितं ॥ २१ ॥ त
तःशरैर्महाराजरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ भीमंविव्याधसंक्रुद्धस्त्रासयानोवरूथिनीं

२३०

कारुषसंजनेषां वा नाम महात्मनां । अभिद्रवत गृह्णीत युध्यध्वं द्रवत धावत ॥ ३० ॥ इत्यासीत्
तुमुलः शब्दो युधिष्ठिरबलं प्रति ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ३१ ॥ अवधीत्तां
वीसेनामास्मरी सिवच्छ्वरदा ॥ नैव ध्यमाना भीष्मेण पांचालाः सोमकैः सह ॥ ३२ ॥ अप्राधीयां
प्रेम निकृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ धृष्टद्युम्नमुखास्तत्र पार्थाः शांतनवं रणे ॥ ३३ ॥ अभ्य
धावन् जिघांसंतस्तव च ग्रस्यवाहिनीं ॥ तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखान्नृपान् ॥ ३४ ॥
अभ्यधावंत वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ विराटोथ त्रिभिर्बा
णैर्भीष्ममार्छन्महारथः ॥ विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तं प्रत्यविध्यद्दश
भिर्भीष्मः शांतनवः शरैः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गांडीवध
न्वानं भीमधन्वा महारथः ॥ अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनांतरे ॥ ३ ॥ कार्मुकं तस्य वि
च्छेद फाल्गुनः परवीरहा ॥ अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ४ ॥ सोन्यत्का
र्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५ ॥ अवि
ध्यत्फाल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः ॥ वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ६ ॥
ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फाल्गुनः ॥ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिंतयित्वा मुहुर्मुहु
ः ॥ ७ ॥ धनुः संपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ॥ गांडीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्संनतपर्वणः ॥ ८

चविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥२७॥ आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ॥ संप्र-
दिदृशुः सर्वतो सुचर्माणि भरतर्षभ ॥२८॥ सुवर्णवैडूर्यनिस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ॥ दिदृशुः सर्वो-
स्वपश्यंत शरीराणि शिरांसि च ॥२९॥ भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ॥ हताश्वाः पृ-
थिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥३०॥ परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ॥ रथांश्च परि-
वर्तंत हतेश्वरथयोषिताः ॥३१॥ शरार्दिता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः ॥ युगानि पर्यकर्षंतत-
त्रतत्र स्म भारत ॥ अदृश्यंत ससूतांश्च साश्वाः सारथियोधिनः ॥३१॥ एकेन बलिना राजन् वार-
णेन हता रणे ॥ गंधहस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे ॥३२॥ सन्निपाते बलौघानां वातमाधुदिरे
गजाः ॥ ततो रणमहामात्रैः पतद्भिर्द्विरदगतासुभिः ॥३३॥ बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥
सन्निपात न बलौघानां चोदितैर्वरवारणैः ॥३४॥ निपेतुर्युधि संलग्नाः सयोधाः सर्वतो गजाः ॥
नागराजोपमैः शस्त्रैर्नागैर्नागाद्विप्रमर्दिताः ॥३५॥ अदृश्यंत महाराज संलग्नरथकूबराः ॥ विशीर्ण-
रथजालांश्च केशेषाविष्पंदंतिनः ॥३६॥ युगमशाखेवाविध्वनिश्लिष्टरथिनो रणे ॥ रथेभ्युव-
रथान् गृह्य संसक्ताः वरवारणाः ॥३७॥ विकर्षंतो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ तेषां तथा
कर्षतां च गजानां रूपमाबभौ ॥३८॥ सरःसु नलिनीजालं विशालमिव कर्षतां ॥ एवं संछा-
दितं तत्र बभूवायोधनं महत् ॥३९॥ सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ इति श्रीमह

नानानरगणौघेन नृत्तः प्रशासनप्रभुः सर्वं । जयद्रथश्च नृपतिः सहितैः सर्वराजभिः ॥ १५ ॥ दक्षिणो
द्धवराश्चैव नवभ्रमेण चोदिताः ॥ चतुर्दशसहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ तत हेस ।
हिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ॥ पांडवाः समवेतास्तु तावकान्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ रथिभिर्द्धै
हृणोरश्वैः पादातैश्च महीरतं ॥ घोरमायोधने जाते महाभ्रसदृशो रजः ॥ १८ ॥ तोमरैः प्रास
नाराचगजानाश्वरथयोधिनं ॥ बलेन महता भीष्मः समसज्जत कौरविना ॥ १९ ॥ आवंत्यः का
शिराजेन भीमसेनेन सैंधवाः ॥ अजातशत्रुर्मीद्रानामृषभेण यशस्विना ॥ २० ॥ सहपुत्रः स
हामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखंडिना ॥ २१ ॥ मत्स्याडुर्यो
धनं जग्मुः शकुनिं च विशांपते ॥ द्रुपदश्चेकितानश्च सैपदिश्च महारथाः ॥ २२ ॥ द्रोणेन सम
सज्जंत सपुत्रेण महात्मना ॥ कृपश्च कृतवर्मा च चेकितानमभिद्रुतौ ॥ २३ ॥ एवं प्रजाति ।
ताश्वानि भ्रांतनागरथानि च ॥ समसज्जंत युद्धानि तत्र तत्र समेततः ॥ २४ ॥ निरभ्रे विद्यु
तल्लीश्वा दिशश्च रजसावृताः ॥ प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशांपते ॥ २५ ॥ प्रादुर्बभौ
महावातः पांसुवर्षं पपात च ॥ नभस्यंतर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २६ ॥ प्रमोहः सर्व
भूतानामतुला जालैश्च व्याप्तं ॥ वीरवाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनां ॥ २७ ॥ संह्रादः शा
रजालानामतीव समपद्यत ॥ प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ॥ २८ ॥ नक्ष

म.भी.
प.
२२८

236

सापतंतीं महद्भ्रा वीरः रूपांडवमर्दनां ॥ अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्छित्त्वे द्विभुजगोपमां ॥ ३७ ॥ ततः
स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ॥ अपोवाह रथेनाजौ सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३८ ॥ ततः
समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ॥ अभ्यद्रवज्जिघांसंतः परस्परवधैषिणः ॥ ३९ ॥ ताव
काश्च महेष्वासाः पांडवाश्च महारथाः ॥ जुह्वंतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरं ॥ ४० ॥ मुक्त
केशा विकेशाश्च विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिः समयुध्यंत सृंजयाः कुरुभिः सह ॥ ४१
ततो भीष्मो महाबाहुः पांडवानां महात्मनां ॥ सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४२ ॥
हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ॥ रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४३ ॥
इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अथ राजन्महाबाहो सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ विकृष्य सम
रे चापं भारसाधनमुत्तमं ॥ १ ॥ प्राहिणोत्पुंखसंयुक्तान्शरानाशीविषोपमान् ॥ प्रकाशं ल
घु चित्रं च दर्शयन्हस्तलाघवं ॥ २ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुंचतः ॥ आददानस्य
भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३ ॥ क्षिपतश्च परांस्तस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ॥ ददृशे रूप
मत्यर्थं मेघस्येव वर्षतः ॥ ४ ॥ तमुदीर्यंतमालोक्य राजा दुर्योधनस्तदा ॥ रथानामयुतं
तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ जघा
न परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६ ॥ स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः २२८

तौ युध्यमानौ समरे न्यशमन्योन्यविह्वलौ ॥ पुत्रौ नैरेव संकाशौ विंदो चेतां महाबलौ ॥२३॥ वि
क्षसैनं नरव्याघ्रः सौभद्रः परवीरहा ॥ अविध्यन्निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव सप्तभिः ॥२४॥ सत्य
व्रतं च समरे विव्याध शक्रसमो युधि ॥ न स विव्यव रणे वीरः स्मानिनः समजीजनत ॥२५॥ तं प्र
त्य विध्य दशभिस्तीक्ष्णैः सेनः शिलीमुखैः ॥ सत्यव्रतं च सप्तनवभिः प्रहसन्निव सप्तभिः ॥२६॥ स वि
द्धो विरराजं शत्रुसंग्रामरणं महत ॥ विद्धे दृमित्रसेनस्य विक्रमं कार्ष्णिकमार्जुनिः ॥२७॥ मित्ता बा
णा तत्रु मार्गणं शरेणा रक्षिता रयन ॥ ततस्सेनाविका वीरराजपुत्रा महारथाः ॥२८॥ समेत्य यु
धि संरब्धा विभ्यधुर्निशितैः शरैः ॥ तां समस्तवीनशरैर्लीलां गोजेयाननपरमास्त्रवित ॥२९॥ तस्य ठ
क्षुधस्तत्कर्म पवित्रुः संतानस्त च ॥ दृष्ट्वा ते समरे पौत्रं लववकं तंपथ्योल्वणं ॥३०॥ अपेत मि
शिरे काले समिद्धमिव पावकं ॥ अभ्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन ॥३१॥ तस्य च
रितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशांपते ॥ लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वती पुत्रमाहवे ॥३२॥ अभिमन्युस्त
सं क्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥ विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥३३॥ तथैव
लक्ष्मणो राजन सौभद्रं निशितैः शरैः ॥ अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत ॥३४॥ तस्यां
श्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महारथः ॥ अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥३५॥ ह
ताश्वे तु रथे तिष्ठन लक्ष्मणः परवीरहा ॥ शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥३६॥ ता

भीष्म प. २३९ असंप्राप्तानसंभ्रांतश्चिच्छेदसमहाबलः ॥२१॥ ततोऽद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमं ॥ य
देकोबहुभिर्युद्धेसमसज्जदभीतवत् ॥२२॥ विसृजन्शरवृष्टिंतांदशराजन्महारथाः ॥ परि
वार्यमहात्मानंनिहंतुमुपचक्रमुः ॥२३॥ सौमदत्तिस्ततःक्रुद्धस्तेषांचापानिभारत ॥ चि
च्छेददशभिर्बाणैर्निमेषेणमहारथः ॥२४॥ अथैषांछिन्नधनुषांभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ चि
च्छेदसमरेराजन्शिरांसिभरतर्षभ ॥२५॥ तेहताःप्रापतन्भूमौवज्रहताइवद्रुमाः । तान्दृष्ट्वा
237 निहतान्वीरान्रणेपुत्रान्महाबलान् ॥२६॥ वार्ष्णेयोविनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्यगा
त् ॥ रथंरथेनसमरेपीडयित्वामहाबलौ ॥२७॥ तावन्योन्यस्यसमरेनिहत्यरथवाजिनः ॥ विर
थावभिवल्गंतौसमेयातांमहारथौ ॥२८॥ प्रगृहीतमहाखड्गौचर्मवरधारिणौ ॥ शुशु
भातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ ॥२९॥ ततःसात्यकिमासाद्यनिस्त्रिंशवरधारिणं ॥
भीमसेनस्ततोराजन्रथमारोपयत्तदा ॥३०॥ तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहवे ॥ आ
रोपयद्रथंतूर्णंपश्यतांसर्वधन्विनां ॥३१॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेरणेभीष्मंमहारथं ॥
अयोधयंतसंरब्धाःपांडवाभरतर्षभ ॥३२॥ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः
पंचविंशतिसाहस्रान्निजघानमहारथान् ॥३३॥ तेहिदुर्योधनादिष्टास्तदापार्थनिबर्हणे
संप्राप्यैवगतानाशंशलभाइवपावके ॥३४॥ ततोमत्स्याःकैकयाश्चधनुर्वेदविशारदाः ॥ २३९

आससादततोवीरोभूरिश्रवसमाहवे॥७॥ सहितंसंदशसेनांतोंसुभद्रपानेनपीडितो॥अ
भ्यधावतसंक्रुद्धःशत्रुणांकीर्तिवर्द्धनः॥८॥ इंद्रायुधसवर्णंतसविस्फार्यमहद्धनुः॥विस॰
र्जनशरसंकाशानशरानाशीविषोपमान॥९॥ सहस्रशोमहाराजदर्शयनपाणिलाघवं॥
शरांस्तानमृत्युसंस्पर्शानसात्यकेस्तपदानुगाः॥१०॥ नविशोकस्तदाराजनइद्रबुस्लेसमंततः
विद्रावयसात्यकीराजनमात्मकिंधरदुर्मदं॥११॥ तंदृष्ट्वापुष्ठलांगेसुनादृशमहाबलः॥महा
रथासमात्यान्ताश्विरवर्मांसुषध्वजः॥१२॥ समाससायमहेष्वासाभूरिश्रवसमाहवे॥ऊचुः
सर्वेसुसंरब्धाःयूपकेतुंमहाहवे॥१३॥ भोभोकौरवदायादमहाश्वाभिमहाबल॥ पद्दियुध्य
स्वसंग्रामेसहतैःसर्वैगोवधा॥१४॥ अस्मान्वातेपराजित्यवशःप्राप्नुहिसंयुगे॥ वयंत्वा वा
पराजित्यप्रीतिंदास्यामहेपितुः॥१५॥ एवमुक्तस्तदाशूरैस्तान्उवाचमहाबलः॥वीर्यश्ला
घीनरश्रेष्ठस्तानदृष्टासमवस्थितान॥१६॥ साध्विदंकथ्यतेवीरायद्येवंमतिरद्यवः॥युध्य
ध्वंसहिताःसर्वेनिहनिष्यामिवोरणे॥१७॥ एवमुक्तामहेष्वासास्तेवीराःक्षिप्रकारिणः॥म
हताशरवर्षेणअभ्यवर्षन्नरिंदम॥१८॥ अपराह्णेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोभवत॥ एकस्य
चबहूनांचसमेतानांरणाजिरे॥१९॥ तमेकंरथिनांश्रेष्ठशरवर्षैःसमंतवाकिरन॥प्रावृषी
वयथामेघाःसिषिचुर्जलदानगं॥२०॥ तैस्तुमुक्तानशरौघान्वालानयमदण्डाशनिप्रभान॥

मभी. प.
२५०

238

मानमहारथं ॥८॥ कुंतिभोजः शतानीको महत्याः सेनया वृतः ॥ शिखंडी च महेष्वासः
सोमकैः संवृतो बली ॥९॥ इरावांस्तु ततः पृष्ठे मकरस्य व्यवस्थितो ॥ एवमेतं महाव्यू
हं व्यूह्य भारत पांडवाः ॥१०॥ सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ कौरवानभ्यपु
स्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥११॥ समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चैव शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ व्यूढं
दृष्ट्वा ततः सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ॥१२॥ क्रौंचेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीं ॥ त
स्य तुंडे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ॥१३॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर
कृतवर्मा तु सहितः कांबोजैश्च बाह्लिकैः ॥१४॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वधनु
ष्मतां ॥ ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च भारत ॥१५॥ दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभि
र्वृतः ॥ प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः ॥१६॥ उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या
सेनया वृतः ॥ स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ॥१७॥ वामं पक्षं समाश्रित्य
दंशितः समवस्थितः ॥ तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूलिकैः ॥१८॥ दक्षिणं
पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ॥१९
व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परं ॥ ततो युद्धाय संजग्मुः पांडवाः कौरवैः सह ॥२०
सूर्योदये महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ प्रतीयू रथिनो नागा नागाश्च रथिनो युधि ॥

परिवव्रू रणे पार्थं सहदेवं महारथं ॥ जगामास्तमथादित्यो रजोभौमैः समुत्थितैः ॥ स-
दैषामेव सैन्यानां प्रमोदः समपद्यत ॥१९॥ अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ॥ संध्या-
काले महाराज सैन्यानां श्रांतवाहिनी ॥२०॥ पांडवानां कुरूणां च परस्परसमागमे
ते सेने भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनं ॥२१॥ ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत
पांडवाः सृंजयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ॥२२॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि पंचदिवसयुद्धे समा-
प्तं ॥ संजय उवाच ॥ निष्क्रम्य ते ततो राजन् सहिताः कुरुपांडवाः ॥ अतीतायां तु शर्वर्यां पु-
नर्युद्धाय निर्ययुः ॥१॥ व्रजतां रथमुख्यानां कल्पितानां च दंतिनां ॥ संनह्यतां पदातीनां
हयानां चैव भारत ॥२॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषास्तुमुलाः सर्वतोऽभवन् ॥३॥ ततो युधिष्ठिरो
राजा धृष्टद्युम्नमभाषत ॥ व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनं ॥४॥ एवमुक्तस्तु पा-
र्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ तुंडमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥५॥ सोमद्रोह-
पदेयाम्यात स स्थव टोत्कचः ॥ सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थितः ॥६॥
पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ॥ धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृ-
तः ॥७॥ कैकेयाः भ्रातरः पंच वामं पक्षं समाश्रिताः ॥ धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च
वीर्यवान् ॥८॥ दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षिणे ॥ पादयोस्तु महाराज स्थितः श्री-

ममी॰
घ॰
२४१

239

कमनंतममितकामं चनाम्बरा ॥ अक्रमव्यसनोपेतं पुरस्तादृष्टविक्रमं ॥ २ ॥ नातिह्रस्वम
वालं चनस्फालं नवपीवरं ॥ लब्धस्तनायनपायं सारंगाक्षमनामयं ॥ ३ ॥ आनतस्कंध
शास्त्रवतरूशास्त्रपरिग्रहं ॥ अभिग्रहेनिग्रहेचगदायुद्धेचकोविदं ॥ ४ ॥ आस्थितं तोम
रेष्वाजौपरिहेमांचसेपुच ॥ सिंहिपालेषणकीपुसुत्ते लेसुचसर्वशः ॥ ५ ॥ कंपने
ष्ववचापेषुकाणेपेषुचसर्वशः ॥ लेपतोष्वचविमेषुसुष्टिपुद्धेषुचक्षमं ॥ ६ ॥ अपरांतं
चविघातेस्वायामेषुकृतश्रमं ॥ शस्त्रप्रहरणविद्यासुसर्वासुपरिनिष्ठितं ॥ ७ ॥ आ
रोहपर्यवसानेमरणेमानरिसुते ॥ समकमदरणेचैव अपयानेचकोविदं ॥ ८ ॥
नानाशस्त्ररथयानेषु च दृढशास्त्रपरीक्षितं ॥ परैरसम्प्रधान्माग्यं चैतनेनोमपारितं ॥ ९ ॥
नगोमलानोपकारेणनसंबंधनिमित्ततः ॥ नमोहदबलेनापिनकुलीनपरिग्रहैः
समस्तजननाथं च तेष्ट समस्तबांधवान ॥ कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्विनमनस्विन
मजवैस्वरणेभुक्तैवकुशीमामकर्मभिः ॥ लोकपालोपमैस्तातपालितंलोकविश्रु
तं ॥ १० ॥ बहुभिर्हेतुभिर्युक्तं संप्रतिष्ठां लोकसंमतैः ॥ अस्मानभिगतैकामानसबलैः सपदा
नुगैः ॥ ११ ॥ महेष्वासिविद्याश्रमाचगामिः समंततः ॥ अपदैः पविसंकाशैः शैः तागैस्वसंवृ
तैः ॥ १२ ॥ नानाविधप्रतनंभीतं ... ॥ वेपद्रूप्समरागदाशक्तिशरप्रासैः समाकुलं ॥ २४१

सादिनश्चद्रुपान्राजन्नद्रवारोहाश्च सादिभिः ॥ रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्ति
भिः ॥ अन्योन्यं समरे राजन् प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ भीमसेनार्ज्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः
शोभन्ते पांडवैः सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ॥२६
तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ भीमसेनस्तु कौंतेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ॥२७॥
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीं ॥ द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ॥२८॥
विव्याध समरे राजन् मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजेन संयुगे ॥२९
सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ संगृह्य स्वयमेवाश्वान् भारद्वाजः प्रतापवान् ॥३०॥
व्यधमत्पांडवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ॥३१
सृंजयाः केकयैः सार्द्धं पलायनपराभवन् ॥ तथैव तावकं सैन्यं भीमार्ज्जुनपरिक्षितं ॥
मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वरांगना ॥ अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ॥३२॥
आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ॥३३॥
एककार्यसमापन्ना सर्वे युध्यंत भारत ॥ प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेन्योन्यस्य विशांपते
युयुधुः पांडवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवं ब
हुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परं ॥ एवमेतद्यथा शास्त्रममोघं चैव संजय ॥१॥ नूनमस्मा

सभी० प० २४२

240

दुःसहं जयं । जयसेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनं ॥७॥ चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च
एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥८॥ धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धः दृष्ट्वा भीमो महा
बलः । भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूं ॥९॥ अथाह्वयंत कौन्तेयं तमूचुस्ते सर्वपार्थिवाः
जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥१०॥ स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनि
श्चयैः । प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥११॥ संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पांडवमावि
शत् । यथा देवासुरे युद्धे महेंद्रः प्राप्य दानवान् ॥१२॥ ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वश
स्त्रिणां । छादयानाः शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥१३॥ स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसा
दिनः । जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिंतयन् ॥१४॥ तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जि
घृक्षतां । समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महाबलः ॥१५॥ ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय
पांडवः । जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघं महार्णवं ॥१६॥ भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पा
र्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥१७॥ निवार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्ष
भ । आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥१८॥ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिं
धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥१९॥ अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो विशोकं विश्वसन्न
वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥२१॥
॥२०॥

२४२

ध्वजभूषणसंबाधं चलत्पट्टसमंचितं ॥ वाहनैर्विविधावद्धिर्वीतवेगाविकंपितं ॥ १९ ॥ अ
पारमिव वाजेंतं सागरमलिमंमद्गतं ॥ द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं चक्रं तव मेणा ॥ २० ॥
कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ॥ भगदत्तविकर्णाभ्यां सौमिसोबलिबाह्लिकैः
गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवृद्धिर्महात्मभिः ॥ यदहन्यत संग्रामे दिष्टमन्वपराजितं ॥ २१ ॥ ने
तादृशं समुदीर्णं च दृष्ट्वा चैवात्र मानवः ॥ स्वप्नो वा मम हा भाग्यभूतानां भुवि संजय ॥ २२
उक्तं हि विदुरेणेदं हितं पथ्यं महात्मना ॥ आसीद्यथा गतेनात तपेनहेदमिदं मया ॥ २३ ॥ अ
थवा भाव्यमेवं हि संजातं तेन सर्वथा ॥ पुरा धाता यथा सृष्टं तथा न तदन्यथा ॥ २४ ॥
इति श्री पर्वणि ॥ संजयवाक्यं ॥ आत्मदोषात्त्वया राजन् प्राप्तं व्यसनमीदृशं ॥ न
हि दुर्योधनस्तान पश्यते भरतर्षभ ॥ १ ॥ या निवद्दष्टवान् राजन् वर्णसंकरकारिते
नवदोषान्पुरा सत्ते पूर्वमेव विशांपते ॥ २ ॥ तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सहपांडवैः ॥ त
मेवाद्य फलं भुंक्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मनः ॥ ३ ॥ आत्मनैव कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्य
ते ॥ इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथं ॥ ४ ॥ तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं
ते ॥ हत्वा मे त्वं वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथं ॥ ५ ॥ भीमसेनार्जुनौ ते वीरौ ते सैन्यं
महत् ॥ शूरवृंदं यथा हतं शंससे नाम मनारिव ॥ ६ ॥ दुःशासनेन युद्धे दुर्योधनेन च भ
शावकं ॥ आस्कंदतो वीरः स्मात्मनस्तु योधनानुजान् ॥

भी॰ प॰ २५३

२४१

हाहाकारश्च संनत्तेतनवसैन्यस्य मारिष ॥ ३५ ॥ वध्यते भीमसेनेन नक्षत्तेना विस्मयो ऽभिना
ततः क्रुद्धा ततः क्रान्ता ह्यालेपरिवार्य महौजसं ॥ ३६ ॥ अभीतास्समवर्तंत शस्त्रवृष्टिं समंततः
अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समंततः पांडवं लोकवीरं ॥ सैन्येन घोरेण सुसंहतेन दृष्ट्वा ॥
बलीपार्षतो भीमसेने ॥ ३७ ॥ अथोपयान्तं रथविंदनागपदातिनं क्रोधविषं वमंतं
आश्वासयामास ततो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३८ ॥ विशल्यमनेनचैव
कारततो मारो परयत्वाल्मरथं महात्मा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्य भीमसेनमाश्वासयामा
घनशत्रुमध्ये ॥ ४० ॥ अथ नरसिंहो वा वाचन वापि गुरुत्मस्मिन विमर्दे सहसाभ्युवाच ॥ अथ
दुर्वालानुपद्रुतः समागतो भीमसेनेन सार्धं ॥ ४१ ॥ तं मामसर्वे सहिता निहंतुं मा
वो रिपुः पातयता मनीकं ॥ सूतास्तथैवाकांतवरमध्य माणाञ्जे हा ज्ञयाचोदितास्था
नेशाष्ट्राः ॥ ४२ ॥ वपायनिष्ठेवरुद्राशुपालेश्रुगाद्वयेकेतवीयद्दुग्रः ॥ प्रदश्य विमा
ाणिधनंविवीरानाने मिघोषैः स विकंपयंतः ॥ ४३ ॥ ते वैरवर्षं दुपदस्य पुत्रं यथा तु
द्राभूयरेवा विजालैः ॥ निहत्य तांस्तानपि सूतीव्राशस्त्रे नैविकर्षसमरे विस्मयो ऽभी
समभ्युदीर्णां श्चतवान्तं जनपानिशम्य वीरानभिनस्थितवान रथे ॥ निहांसुसंतुं

२५३

॥ विशोकस्तत्र वाचेदं धृष्टद्युम्नं कृतांजलिः ॥२१॥ संस्थाप्य मामिह बली पांडवः स महाब-
लः ॥ प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमहार्णवं ॥२२॥ मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्रः प्रीतियुक्तमि-
दं वचः ॥ प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्मुहूर्तकं ॥२३॥ यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्व-
धोद्यताः ॥ ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावंतं महाबलं ॥२४॥ सर्वेषामेव सैन्यानां संहर्षः सम-
जायत ॥ तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ॥२५॥ भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा
तव ॥ विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः ॥२६॥ प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महा-
बलः ॥ न हि मे जीवितेनापि विद्यतेद्य प्रयोजनं ॥२७॥ भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पांडवैः
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥२८॥ एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि
अस्वस्ति तत्र कुर्वंति देवाः साग्निपुरोगमाः ॥२९॥ यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृ-
हान् ॥ स मे भीमः सखा चैव संबंधी च महाबलः ॥३०॥ भक्तोस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिसू-
दनं ॥ सोहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ॥३१॥ निघ्नंतं मामरीन्पश्य दानवानिव वा-
सवः ॥ एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत ॥३२॥ भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्ग-
जैः ॥ स ददर्श ततो भीमं दहंतं रिपुवाहिनीं ॥३३॥ वातो वृक्षानिव बलात्प्रभंजंतं रणे नृपा-
न् ॥ ते हन्यमाना समरे रथिनः सादिनस्तथा ॥३४॥ पादाता दंतिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत्

म.भी.
प.
२४४

242

मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्वपवदि ॥७७॥ कैकेया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । अभि
मन्युश्च संक्रुद्धस्तमद्रन्मासेनया वृतः ॥७८॥ तेऽकृत्वा समरे भूयः सूचीमुखमरिंदमः ॥ विभित्सुर्धा
र्तराष्ट्राणां तद्व्यानीकमाहवे ॥७९॥ तान् प्रयातान् महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ॥ भीमसे
नभयाविष्टा धृष्टकेतुविमोहिताः ॥८०॥ न संधारयितुं शक्तान् वसेनां नराधिप ॥ मदमू
र्छाविदात्मा हि प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥८१॥ तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ प
रीप्संतोऽभ्यधावंत धृष्टकेतुमहोदरौ ॥८२॥ तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ॥ ब
भूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नंतौ न ववादिनौ ॥८३॥ दृष्ट्वा च सहसा यांतं पांचाल्यो गुरुमात्मनः ॥
नाशंसत वधं वीरो पुत्राणां तव पार्षतः ॥८४॥ ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरः ॥ अभ्य
धावत्स संक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगं ॥८५॥ तस्यापि पततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ क्रु
द्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥८६॥ अन्यांश्च शतशो बाणान् प्रेषयामास पार्षते ॥ दुर्यो
धनहितार्थाय भर्तृपिंडमनुस्मरन् ॥८७॥ अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणं
विव्याध सप्तत्या रुक्मपुंखैः शिलाशितैः ॥८८॥ तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदारिमर्दनः ॥
हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥८९॥ वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत ॥
सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥९०॥ हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ॥ २४४

यदा मज्जो पुत्राम मो ह्नातन्नं पुत्रजेमहारथः ॥४४॥ क्रुद्धोभ्यशंतनवप्रोग्रेपुराजन्वदैसेपुय
ह्रस्सम रेमद्दैरः ॥ ततोभ्यग्रुय्येन रणेन्वीसाग्रमो ह्नाम्हाद्दनवुहिसत्वाः ॥४५॥ मह्युद्धुः क्रु
रवस्मैव सर्वेस्स वा जिन्ना गाः स्वरया समेतात् ॥ परांन कालानि वनष्टसंत्तान मोद्दोपेतां स
वप्रज्ञानि शम्य ॥४६॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ उपदैत्रिभिराप्सापप्राश्चैवि
व्यायदाकृतो: ॥४७॥ सोनिविद्धस्तदा राजन्रणाद्रोणेनपार्थिवः ॥ अपयातुपदो राजन्ह
रैवैरमनुस्मरन् ॥४८॥ जित्वा द्रोणस्तु पदर्शां वेद्रं धौमतापवान् ॥ तस्य शंखस्वनं श्रुत्वा
वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥४९॥ अथ सुप्रभाव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतांवरः ॥ अमोहनास्त्रेण
रणेमोहितानात्मजांस्तव ॥५०॥ ततो द्रोणो राजसूद्रीतवरितोभ्यायो रणात् ॥ तस्या पश्य
न्महेष्वासो मरदासैः प्रतापवान् ॥५१॥ धृष्टद्युम्नं च वेभीमं च विचरंतं महारणे ॥ सोदावि
शं सपने पुत्रानप सूपत्समहारथः ॥५२॥ ततः सतीक्षमाराप्रमोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ अ
थप्रत्यागतेप्राणास्तवपुत्रामहारथाः ॥५३॥ भुनर्युद्धाय समरे प्रयुर्भीमपार्षदौ ॥ ततो यु
धिष्ठिरः प्राहसमाहूय स्वसैनिकान् ॥५४॥ गच्छंतु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ सौभ
द्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादशदंशिताः ॥५५॥ प्रवृत्तिमधिगच्छंतु न हि शुध्यति मे मनः ॥ एव
मेव समनुज्ञाताः शूरा विक्रांतयोधिनः ॥५६॥ वाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे पुरुषमानिनः ॥

भभी. प. २४५

243

मेण ॥ निक्षत्रं परमं कृत्वा निरुद्धौ तं प्रचक्रमुः ॥ १७ ॥ तानापतत एवाशु भीमसेनो महा-
बलः ॥ अभ्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १८ ॥ अंशं कुरस्य तेजस्वी नाराचेन समर्पय-
त् ॥ विशिखेन महाराज तत्र वृद्धं महायशाः ॥ १९ ॥ तथैव तरंगलं च सन्तं लाउपाना मासमारत
पुरैवैकुं विशिखैः संख्ये कंकपुंखैः सवेगितैः ॥ २० ॥ ततः संख्या प्रसमरे स्त्वानकानिम-
ग्नाः ॥ अभिमन्युप्रमुखमपसोदा दशमहारथाः ॥ २१ ॥ प्रेषितानार्धमराजेन भीमसेनपदानुगाः
प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महारथाः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा रथस्थांस्तान्शूरान्शूरानग्निसमतेज-
सः ॥ सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्छ्रिया वृतान् ॥ २३ ॥ महाहवे दीप्यमानान्सुवर्ण-
विकचोज्ज्वलान् ॥ तत्यजुः समरे भीमं तावका मा महाबलाः ॥ २४ ॥ तानाम्रष्यत कौन्तेयो जी-
वमानान्गतान्इति ॥ २५ ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ आनीय बहुनः सर्वान्लबकुष्टा-
न्यौडयत ॥ अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संवृतः ॥ १ ॥ पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महार-
थाः ॥ दुर्योधन प्रमुख तथा धारदी नश धा रास्मन ॥ २ ॥ स्त्रशाम श्रेयः प्रकविनैर्धपुर्य च तेरथाः ॥ श्री-
मराहुमहाराज प्रवर्तनम हानरणः ॥ ३ ॥ तावकानां च बलिनां परेषांचैव भारत ॥ अभि-
मन्युः विकर्णस्य हयान्हत्वा महाहवे ॥ अथैनं पंचविंशत्या क्षुद्रकानां समाचिनोत् ॥
हताश्वं रथमास्थाय विकर्णस्तु महारथः ॥ ४ ॥ आरुरोह रथं राजन्चित्रसेनस्य भास्वरं ॥

२४५

आरुरोह महाबाहुरभिमन्योः महारथं ॥ २१ ॥ ततः स रथनागाश्वा समकंपत वाहिनी
पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च पश्यतः ॥ २२ ॥ तत्समग्रं बलं दृष्ट्वा द्रोणस्यामिततेजसः
नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ २३ ॥ वध्यमाने ततः सैन्ये द्रोणेन निशितैः श
रैः ॥ बाणसंस्तंभनं तत्र वर्तमानं निवारयत् ॥ २४ ॥ तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव
दृष्ट्वा वार्ष्णेय संरब्धं तं पंच विभुवाहिनी ॥ २५ ॥ तु क्रुद्धः स वेत्तो योधान्साधु साधिति भार
त ॥ इति श्रीरूपवंशि संजय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सोऽहमागतस्तदा ॥ शार
दूर्वैर्नमीं मेघसमवारयद्भुतं ॥ १ ॥ एकीभूतास्त्रतसैन्ये वतवत्राममहारथाः ॥ समेत्य स
मरे भीमं योधयामास हृष्टनाः ॥ २ ॥ भीमसेनोऽपि समरे संमापत्स्वरथं प्रुनः ॥ समाहृत्य
हत्वा द्रोणयोधान्यतवात्मजः ॥ ३ ॥ अरत्पत्र महावेगः पराक्रमकरणं दृढं ॥ चित्रं शरासनं
संक्षेप शरैर्विव्याध तेहतं ॥ ४ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनं महाबलं ॥ नागवेन स्तु
ती दृष्टेन भशं स्वमंत्यनाउयत ॥ ५ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः स्वबलेनाथ न्विना ॥ संरक्त
नयनः क्रोधाद्रोगारात्मकामुकं ॥ ६ ॥ इयोपनेत्रिभिर्बाणैर्बाहूरुरसि चार्पयत् ॥
स तथापि हतो बाणैर्नोचलद्गिरिराडिव ॥ ७ ॥ ततो दृष्ट्वा समरे क्रुद्धो विनिघ्नंतोपरस्परं
युधिष्ठिरनागजाः सर्वैश्शराः संस्मृत्य जीवितः ॥ ८ ॥ संस्तरमभिचितं पूर्वं निगृह्य भीमसेन

म.भी.
प.
२४९
244

नावकापांडवैःसार्धंकौंतमाणाजयंप्रति॥ इतिश्रीकर्णपर्वणि॥ संजयउवाच॥ ततो
दुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे॥ संग्रामरभसोभीमंहंतुकामोभ्यधावत॥१॥
तमायांतमभिप्रेक्ष्यनृवीरंदृढवैरिणं॥ भीमसेनःसुसंक्रुद्धइदंवचनमब्रवीत्॥२॥
अयंसकालःसंप्राप्तोवर्षपूगाभिकांक्षितः॥ अद्यत्वांनिहनिष्यामियदिनोत्सृजसेरणं॥
अद्यकुंत्याःपरिक्लेशंवनवासंचकृत्स्नशः॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंप्रणेष्यामिहतेत्वयि॥
यत्त्वंतामसभूतानांपांडवानवमन्यसे॥ तस्यपापस्यगांधारेपश्यव्युष्टिमनागतां॥४
कर्णस्यमतमास्थायसौबलस्यचयत्पुरा॥ अचिंत्यपांडवान्कामाद्यथेष्टंकृतवानसि॥
याचमानंचयन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे॥ उलूकस्यसमादेशंयद्ददासिचहृष्टवत्॥७॥
तेनत्वांनिहनिष्यामिसानुबंधंसबांधवं॥ समीकरिष्येतत्पापंयत्पुराकृतवानसि॥८॥
एवमुक्त्वाधनुर्घोरंविकृष्योद्भ्राम्यचासकृत्॥ समादायशरान्घोरान्महाशनिसमप्रभा
न्॥ षड्विंशान्नरसाक्रुद्धोभीमोवाप्सुसुयोधने॥ ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजि
ह्मगान्॥ ततोस्यकार्मुकेद्वाभ्यांसूतंद्वाभ्यांचविव्यधे॥ चतुर्भिर्जवनानश्वाननयद्यमसा
दनं॥ द्वाभ्यांचसुविकृष्टाभ्यांशराभ्यामरिमर्दनः॥ चिच्छेदसमरेछत्रंराजस्तस्यरथोत्तमात्॥
त्रिभिश्चतस्यचिच्छेदज्वलंतंध्वजमुत्तमं॥ छित्वातंचननादोच्चैस्तवपुत्रस्यपश्यतः॥१२

२४९

स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ ॥ ७ ॥ प्राद्रवन्निःशरवर्षेण छादयामास भारत ॥ उभौ
योधविकर्णोऽथ कालिंगः पंचभिरायसैः ॥ विव्याध तेन चाकंपत कालिंगो विस्मितः ॥
दुःशासनस्तु समरे केकेयान्पंचमारिष ॥ ८ ॥ योधयामास राजेंद्र तदद्भुतमिवाभवत ॥ द्रो
णपुत्रस्य रणे क्रुद्धः उत्तौ धनमवारयत ॥ ९ ॥ एकैकं त्रिभिरानर्छत्पृषत्कैश्च विशांपते ॥ द्रुपदो
पितृवधं श्रोतुं द्रोणपुत्रान्नयान रणे ॥ १० ॥ सायकैर्निशितैः राजन्नाजघान पृथक्पृथक ॥
पुत्रो पितृवधं [illegible] क ॥ नैष्मानि विहृः श्रुतभेहयितेण समुद्दिनः ॥ ११ ॥
शिशिरमहवर्णो घेटक्षिशिरियान विशिखैर्मितैः ॥ भीष्मोऽपि समरे राजन्पार्थिवानां वरूथिनी ॥
कालयामास बलवान पालैः पशुगणानिव ॥ ततो गांडीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशांपते ॥
दक्षिणेन वरूथिन्यः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ उत्तस्थुः समरे तत्र कबंधानि समंततः ॥ १४
कुरूणां चापि सैन्येषु पांडवानां च भारत ॥ शोणितोदं शरावर्तं गजद्वीपं यो मितां ॥ १५ ॥
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरं ॥ छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ॥ १६ ॥
पतितास्तत्र दृश्यंते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ निहतैर्मत्तमातंगैः शोणितौघपरिप्लुतैः ॥
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैरिव संवृता ॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ॥ १८ ॥
न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकांक्षते ॥ एवं युयुधिरे वीरा प्रार्थयाना महद्यशः ॥

भी० प० २४०

245

शतैर्विकर्णस्य रथानपातयत्समं ततोऽर्धमान् ॥ अथैनं सूनेह यांसापेन्नमाना इवाद्रवे ॥२०॥
ततस्तान्स्तान शरान्भीतान्नकुंकप्रान जिह्मगान् ॥ प्रेक्ष्य सौमिसमौभद्रो विकर्णो पमहाबलः
तेविकर्णस्समासाद्य कंकवर्हिणवाससः ॥ भित्वा देहं गता भूमिं ज्वलंत इव पन्नगाः ॥२१॥
तेशरा हेमपुंखाग्रा व्यदृश्यंत महीतले ॥ विकर्णरुधिरक्लिन्नावमंत इव शोणितं ॥२२॥ वि
कर्णवीक्ष्य निर्भिन्नं तस्येवान्ये महोदराः ॥ अभिद्रवंत समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥२३॥
अभिज्ञायततैवाशु रथांस्तान्सुप्रवर्वतः ॥ आविध्य समरे सोन्ये संरब्धा युद्धदुर्मदः ॥२४॥
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विध्वासमसमिताभूगोः ॥ ध्वजमेकेन विछेदसारथिं चास्य समभिः ॥२५॥
अश्वान्जवान्हूतनैर्जीतैः षड्भि त्वान्वातरंहसः ॥ जवानषड्भिरासाद्य सारथिं चाश्वपातयत् ॥
सहतावश्वे रथेतिष्टनश्रुतकर्मामहाबलः ॥ शक्तिं चिक्षेपसंक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥
साउर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्वा यशस्विनः ॥ विदार्यं प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना स्वतेजसा ॥
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकं ॥२९॥
श्रुतकीर्तिर्महावीर्यो जयत्सेनं सुतं तव ॥ अभ्ययाद्समरे राजन्हंतुकामो यशस्विनं ॥
तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तिर्महात्मना ॥ चिछेद समरे राजन्जयत्सेनः सुतस्तव ॥३०॥
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः प्रतापवान् ॥३१॥
अभ्यपतततेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्ततस्तेदृढं विस्फार्य कार्मुके ॥३२॥

२४०

रथाद्वसध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः॥ पपात सहसा भूमौ विद्युज्ज्वलनधारिव॥१४॥
ज्वलंतं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभं॥ ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः॥१५॥
अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपं॥ आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः॥१६॥
ततस्तु राजा सिंधूनां रथश्रेष्ठो महाबलः॥ दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः॥१७॥
कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसं॥ आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणं॥१८॥
स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे॥ निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा॥१९॥
परिवार्य ततो भीमं हंतुकामो जयद्रथः॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः॥२०॥
धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान्॥ केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन्॥२१॥
चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्रांगश्चित्रदर्शनः॥ सुचारुश्चित्रचारुश्च सुनयानंदोपनंदकौ॥२२॥
अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः॥ अभिमन्युरथं राजन्समंतात्पर्यवारयन्॥२३॥
आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः॥ एकैकं पंचभिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः॥२४॥
वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः॥ अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमं॥२५॥
ववृषुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवांबुदाः॥ स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः॥२६॥
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकंपयत्॥ यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान्॥२७॥
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत॥ चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान्॥२८॥

पांभी.
प.
२४८

246

त्रिविस्मलेपरंसैन्यंस्सिंदूरइवननाहृतं॥ तेषांसुतनमूलेड्डुंभ्रन्तिमतकरयहिपं॥५८॥ आ
वर्तनमहारौद्रंनिष्क्रान्ताभिनरेतरं॥ अन्योन्यागमन्नृतंराजनपमराष्ट्रविवर्द्धनं॥५९॥ सु
द्धतांसमितेसूर्येवक्रसुद्धंमहाराकृणं॥ रथिनःसादिनस्तत्रअकीर्यतमहद्रुमशाः॥६०॥
ततःश्रांतनवःक्रूरैःशरैःसमनपर्वभिः॥ नाशयामासतांसेनांभीष्मलेमांमहात्मनां
मांवालानांवसैन्यानिशरैर्निमेषमन्नवं॥ एवंभिनामहेषासाःपांडवानांसवाहिनी॥६२॥
कृतावहारंसैन्यानांमयौसजितिविरंप्रति॥ धार्मराष्ट्रोपिसंमेसप्ठहफमन्नकोरवेरो॥६३॥
मूर्छितैनांवृपाक्रान्तमविशाशिविरंययौ॥ [illegible]तिभीष्मपर्वणि॥ संजयउवाच॥ अथयुरा
महाराजपरस्परंकृतागसाः॥ जग्मुःस्वशिविराण्येवमथिरेणसमुछिता॥१॥ विष्म
ष्मवधयामासपृष्ठजपितापरस्परं॥ सर्वेष्टाःसमदृष्टनमूर्योध्दविकीर्षया॥२॥ ततस्तु
वसुतोराजनचिंतयामिपरिप्लुतः॥ चित्रवच्छोभितातेनागाःप्रपश्चेदंपितामहं॥३॥ से
न्यानिदोषाणिभयानिकानिभूतानिसमस्तवह्नलधनानि॥ विदार्थेदृष्ट्वावनिपीस्य
स्वतालेयाण्डवानांत्वरितेनमहारथाः॥४॥ तंमोघसर्वान्स्वपिकीतिमंतोवाह्यवतेम्ना
करवत्सकस्य॥ प्रविश्यभीमेननिवारितोसिब्लैःशोरैर्मनुष्यप्रकाशैः॥५॥ क्रुद्धेस
सुद्धीत्यभयेनराजनन्संमूर्छितोनलभेशांतिमद्य॥६॥ त्वत्तेनमप्रसादानवसमस्तसंयमाद्बूज
येमांउवेयमहद्धतं॥

अथ प्रघनतेजस्वी सिंहवाहिनदन्नुरुः ॥ शतानीकस्य समरे दंदे विस्फार्य कार्मुकं ॥४३॥ वि
द्याधरेश मित्रं जयसेनं शिलीमुखैः ॥ अथान्येन स्तनीतेन सर्वावरणमेदिना ॥४४॥ ज
यसेनं शतानीको विव्याध समरे भृशं ॥ तथा तस्मिन्वर्तमाने द्वंद्वयोरितरेतरे ॥४५॥ वि
भेदसमरे चापेनाकुले क्रोधमूर्छितः ॥ अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमं ॥४६॥ समा
दन्नुप्रानवारान्शतानीको महाबलः ॥ तिष्ठतिष्ठेति वामेम ऽङ्कति भ्रातुरग्रतः ॥४७॥ सु
मोचाश्लै शिलानवाणान्ज्वलितान्प्रत्यानि च ततोऽस्य धनुरेके न द्वाभ्यां सूतं च सारथि ॥४८॥
च्छिदे समरे वोर्ण्णंतं च विद्याधर समभिः ॥ अथापरेण भल्लेन सप्रुक्केन निघातिना ॥४९॥
अथ शत्रुर्जीवयामास कल्पयान्नीतकल्पकं ॥५०॥ जेतान निशिते त्रासं सर्वान् द्वादशभिः पदैः
उत्कर्णं समरे राजन्कोरो विव्याध पत्रिणा ॥ तपपातनतो भूमौ वज्रहरणाद्रिव द्रुमः ॥५१॥ उ
त्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पंचराजन्महारथाः ॥ त्रिज्ञांसंतः शतानीकं समंतात्पर्यवारयन् ॥५२॥
छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनं ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धाः कैकेयाः पंचसोदराः ॥
तानभ्यापततः शेदांतवद्धमानमहारथान् ॥ प्रत्युद्ययुर्महाराजन्राजन्कादम्भाजान् ॥५४॥
इगुरोर्देजपश्चेवनतपाडुंडं वंशोभवा ॥ प्रायुंजनपः शत्रुसङ्घः सर्वे क्रुद्धाः यशस्विनः ॥५५॥ प्र
तपाताम महाराज कैकेया भ्रातरः समं ॥ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ॥५६॥ ना
नावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ॥५७॥

समासासमंतात् ॥ नानारंगा समरे तेन राजन् मेघैर्युता विफना विपर्यवे ॥ १७ ॥ धनूं
षि यस्मात्य नानत्पाणौ वभूव शक्रस्य समुल्लोलितोरः ॥ निमग्नो देवमदासुरान्धैर्य
यानं वस्मा दिप्तुगेन दानीं ॥ १८ ॥ नतु ग्रनां देवकेवकेहृपनवा स्नजानां समुदीर्णवर्णां ॥ व
भूव सैन्यं रिपुसैन्यदंष्ट्रग्रगां नमेघौघनिभं तदानीं ॥ १९ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उ
वाच ॥ ततो वात्मजं नवपुनर्गां गे यो ध्यानमाप्यिते ॥ अब्रवीद्रजतश्रेष्ठ संमद्गंधे कं रेव वः
श्रारद्भोग्ना श्रशल्यम्भ्रक्रन वर्मां वमात्वतः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च भगदत्तश्च सौब
लः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ वाह्लीकः सहवाह्लिकैः ॥ त्रिगर्तराजस्ववलीमागधश्च सहतुंजय
हृद्व्दहलश्च कौशल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ॥ रथाश्व वहुसाहस्राः शोभमाना महाध्व
जाः ॥ नानादेशसमुत्पन्नाः त्वद्दंष्ट्र्योद्गुप्तयाना ॥ एते वान्ये च वहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ ५
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ॥ ६ ॥ अ
शक्याः पांडवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ वासुदेवसहायाश्च महेंद्रसमविक्रमाः ॥ ७ ॥
सर्वथाहं तु राजेंद्र करिष्ये वचनं तव ॥ पांडवान्वा रणे जेष्ये मां वा जेष्यति पांडवः ॥ ८ ॥
एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभां ॥ औषधीं वीर्यसंपन्नः विशल्यश्चाभवत्तदा ॥
ततः समाप्ते विमले स्वे नानीकेन गीर्थवान् ॥ अभूद्दत्तस्त्वयं वीरो धनुर्वेदविशारदः ॥ ९

तेनैवमुक्तो महसन्महात्मा दुर्योधनेनानमनुं विदित्वा ।। तं प्रत्युवाचाविमनानमनह्रीकंगा
सनः शास्त्रमतोवरिष्ठः ।।७।। परेण यत्नेन विगाह्यसेनां सर्वात्मनाहं नवराजपुत्र ।। इत्था
भिदानं विजयं स्वयं च नवात्मनेच्छाद्यघंयनदृष्टे ।।८।। एतेन रौद्रावहवो महारथ्या यशस्विनः
शरन्मान्कृताराज्ञा ।। येषां उवाचानां सभ्ये सहायानि तक्रमः क्रोधविषं वमंतः ।।९।। तेनेद
शक्याः सहसापि जेतुं वीर्योन्नताः क्षत्रवैरास्त्वयाव ।। अरे हेतानप्रतियोत्स्यामिराजन्सर्वा
न्सर्वात्मनाजीवितमुत्सृजन्वीर ।।१०।। रणेयवाधांय महानुभावनजीवितंरवितनधंमयाय
सर्वाल्लवालायसदेवदैत्यो लोकानदहेत्पनवशत्रुसेवेद ।।११।। तान्यांउवान पोथयिष्यामि
राजन्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।। श्रुत्वैव चैतन्नरपुंगवस्य प्रीतो दुर्योधनाशो तन्नवैवमूव ।।१२।।
सर्वाशिसैन्या नित ततः महेदेके निर्गंडतेस्मादन्तमंश्च सवान ।। ततराजन्यानाते विनियेद्धुं तं
रुधिरस्त्वयाराजनगजाधुतानि ।।१३।। प्रहृष्टश्रुतानि तितमानि राजन्महांतिनानाविधशस्त्रवं
ति ।। स्थितानि नागाश्वपदातिमंति विरेजुरात्तेतव राजन्बलानि ।। हृष्टे स्थितास्त्रापि विसंप्र
युक्ताश्ववकाशिरेनिराण्यासमस्लान ।। शूरास्तवाडिर्नरदेवयोधैरवस्थिताः सैन्यगणाल्व
दीयः ।।१४।। तथाश्वपादातगजाश्वसंवैप्रराडिराजोविविधायुधाद्यैः ।। स सह्दुतंवैनकृष्णा
केवलाँरजोतभौवोदयन सूर्यरश्मीन ।।१५।। रेजुः पताकारयदंतिसंस्थावातेविलम्बा

म०भी०
प०
२५०

248

न् ॥२५॥ नकुलः सहदेवश्च राजन्माद्रीसुतावुभौ ॥ विराटस्तु विराटाद्वं सौभद्रं धामन्तमभिद्रुतौ
म्रवैन्नपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ॥ भीमसेनं रणे यत्तो हार्दिक्यः समवारयत् ॥२६॥
चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ॥ आर्जुनिः समरे राजन्नन्वभ्रु समयोधयत् ॥२७॥
प्राग्ज्योतिषं तु राजानं हैडिंबो राक्षसोत्तमः ॥ अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपं ॥२८॥
अलंबुषस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदं ॥ ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥२९॥
भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ॥ श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥३०॥
चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ॥ शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीमसेनं महाबलं ॥३१॥
ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनंजयं ॥ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥३२॥
अर्जुनोऽस्त्रं भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ॥ पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥
व्यूढानि व्यूहविदुषा गांगेयेन महात्मना ॥ युद्धाभिकामान्शूरांश्च पश्य माधव दंशि
तान् ॥ त्रिगर्तराजसहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जना
र्दन ॥ य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ एतावदुक्त्वा कौंतेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ते पितं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ॥३४
तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशांपते ॥

२५०

मंडलं भरतश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलं ॥ संसप्तो योधमुख्यैश्च तदा दंतिपदातिभिः ॥ ११ ॥
रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्परिवारितं ॥ अश्ववृंदैर्महद्भिश्च प्रासतोमरधारिभिः ॥ १२ ॥
नागैर्नागैरथाः सम्यक्समंचाश्ववारथैरथे ॥ अश्ववेत्रैश्च मिलिताः समथान्नुस्कं समश्चर्मेषि
पवंश्चर्द महाराज नववसैन्यं महारथैः ॥ स्थितं रणाय महद्भते भीष्मेण परिवारितं ॥ १४ ॥ द
शाश्वानां सहस्राणि दंतिनां च तथैव च ॥ रथानामयुतं चापि पुत्रस्तव दंशिताः ॥ १५
चित्रसेनादयः शूराभिरक्षन्पितामहं ॥ रक्षमाणाश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ॥ १६ ॥
सन्नद्धाः समदृश्यंत राजानस्ते महाबलाः ॥ दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ॥ १७
भ्राजन्नश्रिया युक्तो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ॥ १८
रथघोषश्च विपुलो वादित्राणां च निःस्वनः ॥ भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो यु
धि ॥ मंडलः सुमहानासीद्दुर्भेद्यो मित्रघातिनां ॥ सर्वतः शुशुभे राजन्नरातीनां दुरासदः ॥ २० ॥
मंडलं सुमहाघोरं लोकाश्चर्यं परमदारुणं ॥ स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ २१ ॥
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ॥ रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानद
न् ॥ २२ ॥ बिभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकांक्षिणः ॥ इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारि
णः ॥ २३ ॥ भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखंडिनं ॥ स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रव

249

रणे भारत तमायांतमापतंतं महाबलं ॥८॥ महारथेनाप्रयुक्तेन भीमवानरकेतुना
महता मेघनादेन रथेनातिविराजता ॥९॥ समरे सर्वशस्त्राणां प्रवरं तं धनंजयं ॥ अभ
वत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनं ॥१०॥ अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वा दिव्यमिवापरं ॥ म
ध्यंदिनगतं सूर्यं न शेकुरभिवीक्षितुं ॥११॥ तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकं ॥
न शेकुः पांडवेयास्ते श्वेतं ग्रहमिवोदितं ॥१२॥ स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ॥
भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥१३॥ भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ॥
ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुरेकेन चिच्छिदे ॥१४॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ॥
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढं ॥१५॥ शरांश्चाशीविषाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव
द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ॥१६॥ ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पं
चभिः ॥ धनुश्चैकेषुणा विध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥१७॥ तस्य द्रोणोवधीदश्वान् शरैः सन्नत
पर्वभिः ॥ अष्टाभिः भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥१८॥ स हताश्वादवप्लुत्य स्यंदनाद्धतसा
रथेः ॥ आरुरोह रथं तूर्णं शंखस्य रथिनां वरः ॥१९॥ ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथेस्थि
तौ ॥ महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥२०॥ भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोप
मं ॥ चिक्षेप समरे तूर्णं शंखं प्रति जनेश्वर ॥२१॥ स तस्य हृदयं भित्वा पीत्वा शोणितमाहवे

जायमानौ भृशं क्रुद्धौ शरैर्दृष्ट्वा महारथौ ॥ देवादेवर्षयश्चैव गंधर्वाश्च महोरगाः ॥ ४९ ॥ वि
स्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा क्रुद्धौ तथाविधौ ॥ तथा क्रुद्धोर्जुनो राजन्दृष्ट्वा मस्त्रमुदीरयन् ॥ ५० ॥ तमा
क्रुद्धमपश्याम विजयं स्वपराक्रमं ॥ शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्दरवारयत् ॥ ५१ ॥ नचशाके
ति निर्भिन्नः कश्चिदाशीविषोपमे ॥ एवं राजन्सहस्राणां ध्वजानां रतिनां तथा ॥ ५२ ॥ ह्रीणां स्यात्श
रैस्तीक्ष्णान्प्रापयोधविद्याप्रमाणि च ॥ तेदृष्ट्वा मानापार्थेन भीष्मशांतनवं प्रभुः ॥ ५३ ॥ प्रया
ये मजमानानां सौप्तिकानामेव आभवत् ॥ आपतत्सु चिरं ते च सैन्यमग्रे तावकं बलं ॥ ५४ ॥ संवृत्त्ये
महाराज तावके रिव महार्णवः ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृ
त्ते वसुशर्मणि ॥ प्रमग्ने च वीरेषु पांडवेन महात्मना ॥ १ ॥ तद्भग्ना ने बलेतु ऐसागार प्रति
मेनस ॥ प्रत्युत्याने च गांगेये ये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २ ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन्रणे पार्थस्य विक्र
मं ॥ त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३ ॥ तेषां च प्रमुखे शूरं सूतपुत्रं महाब
लः ॥ मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ४ ॥ एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनंज
ये ॥ सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठ त्यक्तजीवितमात्मनः ॥ ५ ॥ तं प्रयांतं परानवीरास्त्वं सैन्येन भारत
संयतां समरे सर्वैः पालयध्वं पितामहं ॥ ६ ॥ यादृमि त्व वयमुक्ता तु नानीकानि सर्वशः
नवैः प्राणं महाराज ग्रजग्मुः पितामहं ॥ ७ ॥ ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवो र्जुने

जनतोज्ज्वलनं नमिव पन्नगं ॥ नमावर्तेनं सद्भावन्नाशनिसमन्वितं ॥३६॥ विद्युद्दंष्ट्रम
रेखोत्तोरिंद्रशयनपाशिलाञ्छनं ॥ शिवंकरं नवविद्याधरैर्बहुभिर्वृतैः ॥३७॥ शिवं
करीनमस्यतां तत्र तत्राउपमानः शितैः शरैः ॥ आरुरोह रथं तूर्णमाधवस्समहालनः ॥३८॥
मान्यकिष्कापिषकोदंडोरात्रतं नमदादृढे ॥ अलंकपुरे शरैर्वीरैर्विद्याधरबलिनं बली ॥३९॥
तदसेर सत्तमस्यधनुष्मिच्छेदमारत ॥ अर्द्धचंद्रेण समरेतेन वविद्याधरसायकैः ॥४०॥ मा
यां चकार लंकी ककलाशरवर्षे वा किरन ॥ तत्राद्भुतमपश्यामशेषेष्यपराक्रमं ॥४१॥
नासंस्मसदिव्यमरेव प्रमानः शितैः शरैः ॥ इंद्रसमं वेवास्रो यो यो जघान्या समारत ॥४२॥
विजघानधनुः प्राप्तं माधवेन महात्मना ॥ नरसंभ्रमस्मसालंकृतामायांतां रावणीतर
अलंकपुरं शरैर्वीरैरम्भाकिरनसर्वतः ॥ पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥
ततश्चापीरितैस्तैर्नमाधवेन पराक्षिता ॥ प्रत्युत्तावमयाद्रोहितासान्यकिमादृढे ॥४५॥
नमजेयं रावरसै द्वेसंध्योम त्रवतान्त्रपि ॥ शोनेयः प्राणदज्जिता योधानां तव पश्यतां ॥
अवधीत्ताव कोपात्पिप्सान्यकिः प्लत्यविक्रमः । निशितैर्बहुभिर्बाणैर्नौर्द्वं नभयादितः
पतत्यत्रैव काले तु परस्मात्मजो बली ॥ पृष्ठपृथक्त्वस्समरे तूर्णं विद्याधरपत्रिणा ॥
षष्टावतिंशता वैवनदक्षुनमिवामवत् । नरस्सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्छिद्येदमारिप ॥४९॥

जगाम यत्र गिरिशो वाणैर्लोहितार्द्रकलेवरः ॥ २२ ॥ स यथा पान्नरश्रेष्ठ तूर्णं भारद्वाजशरार्दि
तात्मा धनुः शिरांस्येव पितुरेव समीपतः ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा तं सुमहात्मानं द्रोणाद्विशारदः प्राद्रवद्ध्यात्
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवांतकं ॥ २४ ॥ भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पांडवानां महाचमूं
वारयामास समरे वेलातट इवार्णवः ॥ २५ ॥ शिखंडिप्रमुखा राजन्द्रोणमासाद्य सं
युगे ॥ आजघ्नुर्भरतश्रेष्ठ नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २६ ॥ स च भीमो नरशार्दूल ललाटे संस्थि
तैस्त्रिभिः ॥ शिखंडी कांचनमयैर्महाहिभिरिवोद्धितैः ॥ २७ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो नि
मेषार्द्धाद्विविंशतिः ॥ सूतं रथमथो राजन्तुरंगानां रथं ध्वजं ॥ २८ ॥ शरैर्बहुभिराछिद्य पा
तयामास संयुगे ॥ स हताश्वस्त्वरया हि रथिनां वरः ॥ २९ ॥ खड्गमादाय निशितं विम
लं चर्म शरासनं ॥ श्येनवद्विचरन्क्रुद्धः शिखंडी शत्रुतापनः ॥ ३० ॥ खड्गस्य च महाराज चर्म
णस्य संयुगे ॥ नांतरं दृश्यते दीप्तिमालपकुनमिवाभवत् ॥ ३१ ॥ ततः शरसहस्राणि बहूनि
भरतर्षभ ॥ प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३२ ॥ तामापतंतीं समरे शरवृष्टिं
सुदारुणां ॥ असिना तीक्ष्णधारेण चिछेद बलिनां वरः ॥ ३३ ॥ ततोऽस्य विमलं द्रौणिः श
शतचंद्रमनोरमं ॥ चर्माछिनद्धि वासिं विंव्यामास संयुगे ॥ ३४ ॥ शरैस्त्र बहुशो राजं
स्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ शिखंडी ततः खड्गं विकृतं तेन सायकैः ॥ ३५ ॥ आविध्य

251

वद्दसेमंघ्रगोस्मनरिष्टमेवनसंशयः॥३॥ संजयउवाच॥ यथाशक्तियथोन्माद्दंघ्रुवंचेहंत
नावकाः॥ दर्शयंतः परंशक्त्या पौरुषंपुरुषर्षभाः॥४॥ गांगायाः सुरनद्यांवैस्वाडमूतेय
घोरकं॥ सहद्रोरयपिपुण्याभ्यामास्त्वंवणातेनिषवति॥५॥ तथ्यानस्मोरुषंराजंल्लावका
तोमहात्मनां॥ प्राप्यपांडुसुतान्वीरान्सप्थीमवनिसंघुगे॥६॥ वर्तमानानांयथाश
क्तिरूर्वीणामकर्मेडक्षरं॥ नदोषेणक्रहश्रेष्ठत्यानयोधानयांतुमर्हसि॥७॥ तवापरा(
धानहसमहान्सप्रत्रस्यविशांपते॥ पृथिव्यामस्तयोघोरोयमराष्ट्रविवर्धनः॥८॥ आत्म
दोषसमुत्पन्नशोविबुनार्हसेनृप॥ नहिरंवंतिराजानःसर्वेपार्थिवैजीवितं॥९॥ शुद्धेन
सुकृतांलोकानिच्छंतिवसुधाधिपः॥ वमंविगाह्यपुध्यंतेनित्यंस्वर्गपरायणाः॥१०॥
पूर्वाह्णेतुमहाराजप्रावर्ततजनक्षयः॥ तन्समैकमनाभूत्वाशृणुदेवासुरोपमं॥११॥
आवंत्यौचमहेष्वासौमहात्मानौमहाकृती॥ यथैवनमभिमेरुसममेयातांरणोत्कटौ॥
तेषांमथ्नतेयुद्धंतमुलंलोमहर्षणं॥ इरावांस्तुसुसंक्रुद्धोभ्रातरौदेवरूपिणौ॥१२
विव्याधनिशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः॥ तावेनंप्रतिविव्यधेतांसमरेचित्रयोधिनौ
युध्यतांहितत्तोराजनविशेषोनस्मदृश्यते॥ यततांशत्रुनाशायकृतप्रतिकृतैषि
णां॥ इरावांस्तुरणेराजन्ननुविंदस्यसायकैः॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहाननयद्यमसादं

२५३

दर्योम्रुचनरः श्रीषेणो निजयानमहाबलः ॥ शरैस्तेन स्वनिशितैः छिन्नविकायसन्नभिः ॥ ५०
मदनाम्बान्महाबाहुरेव स्तम्भरथाद्दली ॥ पदातिरथमुद्यम्य प्राधावत्पार्थं नं प्रति ॥ ५१ ॥ शकु
निस्तु समभ्येत्य राजेन्द्र भीम महाबलः ॥ राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्तवकं ॥ ५२ ॥ ततो
नुयं पराजित्य पार्थेन ः परवीरहा ॥ निजघ्ने तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ५३ ॥ कृत
वर्मा रणे भीमं शरैर्वार्द्धन्महारथं ॥ प्रच्छादयामास स वतं महामेघो रविं यथा ॥ ५४ ॥ ततः
प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणि ॥ ५५ ॥ तै
र्नभ्यमानो विरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ॥ नाकंपत महाराज भीमसमार्द्धन्निशितैः शरैः ॥ ५६
नस्याश्वान्सूतं रोद्धना भीमसेनो महाबलः ॥ सारथिं पातयामास सध्वजं स्यपरिष्कृतं ॥ ५७
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ॥ शकलीकृत सर्वांगः श्वाविल्समदृश्यत ॥ ५८
हताश्वात्स रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ॥ श्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ५९
भीमसेनोपि संक्रुद्धः स्तवसैन्यं समाद्रवत् ॥ निजघान च संक्रुद्धो दंडपाणिरिवांतकः ॥ ६०
इति श्रीकर्णपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुबहूनि विचित्राणि द्वैरथानि च संजय ॥ पांडुनां
मामकैः सार्द्धं मश्रौषं तव जल्पतः ॥ १ ॥ नचैव मामकं कंचिद्दिष्ट्या शंससि संजय ॥ नित्यं पां
डुसुतान्हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि ॥ २ ॥ जीयमानानविमनसो मामकान्विगतौजसः

सभी. प. २५४

252

निहतेषु तत्पांडुनंदनाग्रतः सैन्येन भारत ॥ आसीन्निषादनकोवो रलवसैन्यस्य संगरे ॥ २१ ॥ त्वदी
यकेवलतो राजन् भगदत्तेन दारुणे ॥ शरैः प्रच्छादयामास महामेघैरिवांबुदः ॥ २२ ॥ निहत्य
त्य तं तत्र राजन्नागाज्ञानां तस्य धनुस्मुतात ॥ भीमसेनेन रोषेण सर्वं ममेष्वता ऽपयत् ॥ २३ ॥ स
ताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ न विव्यथे राजसिंहो भिद्यमान इवाचलः ॥ २४ ॥
तस्य प्राग्ज्योतिषाकूरु लोमरान्सवतर्दश ॥ प्रेषयामास समरे तांश्च विच्छेद राक्षसः ॥ २५ ॥
सतानच्छित्वा महाबाहुर्लोमरान्निशितैः शरैः ॥ भगदत्तं च विव्याध समन्तात् कंकपत्रिभिः
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा प्रहसन्निव भारत ॥ तस्यास्त्रं वंशभेदोवाद्धानपातयामास तायकैः ॥
सहता स्वैर्विरथो निष्पतन्‌ रा ते ऽङ्गुः मनापतान् ॥ शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषपतिं प्रति ॥ २८
तामापतंती सहसा हेमदंडां प्रवेगितां ॥ त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनी ॥ २९ ॥ शा
क्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिंबः प्राद्रवद्भयात ॥ यथैंद्रेण रणे पूर्वं निर्मुच्य देवसत्तमः ॥ ४० ॥ तं वि
जित्य रणे शत्रुं विक्रांतं भीमतपौरुषं ॥ अजेयं समरे राजन् यमेन वरुणेन च ॥ ४१ ॥ पांडवीं स
मरे सेनां समर्द सकुंजरः ॥ यथा वनगजो राजन्मृद्नाति पद्मिनीं ॥ ४२ ॥ मद्रेश्वरस्य
समरे यमाभ्यां सह संगतः ॥ स्वस्रीयौ छादयामास शरौघैः पांडुनंदनौ ॥ ४३ ॥ सहदेवस्त
समरे मातुलं दृश्य संगतं ॥ अवारयच्छरौघेन मेघो यद्वद्दिवाकरं ॥ ४४ ॥ २५४

महाभ्भाचसहनी तस्माभ्माथकुं केतुं च मारिष ॥ चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥१७
सकान्नुविंदो विरथो विंदस्य रथमास्थितः ॥ धनुरादाय हीनान्यद्वेभारसाधनमुत्तमं ॥१८॥
तावेकस्थौ रणे वीरौ तावंतौ च ललिनावपि ॥ शिरेणुष्णु चतनल्लणेमिरा वलिमहात्मनि ॥१९
ताभ्याशुक्रामहावेगा शक्तिः कनकभूषणा ॥ दिवाकरस्यंशाप्रख्यार्थ्याममासरंवरं ॥२०
दुरावाल्लुरणे कुंडोभ्भातरौ तौ महारथौ ॥ ववर्षतुररवेषैर्तलमारस्थिंदाभ्रपातयन् ॥२१
नस्मिन्निषभिने राजन् नगनस्तले घसारथौ ॥ रथ्याः प्रमुदावदिशः समुद्भ्रांतयनसलतः ॥२२
तौ समजित्वा महाराजा नागराजसुतः सुता ॥ पौरुषस्याप्रमपल्ल लं अर्थमतनववाहिनी ॥२३
स्याववर्षमानानाभ्मरथानेराहीमहावमः ॥ वेगानवन्तु विधानच व्रजे विबंधीत्वेव मानवः ॥
हेडिंबो वागदतसंद्लुभगदत्तंसमाद्रवत ॥ रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥२४॥
ततः प्रागज्योतिषो राजा नागराजे समास्थितः ॥ यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥
तत्र देवाः सगंधर्वाः स्थवयश्च समागताः ॥ विशेषेण तत्सविविद्धः हैडिंबभगदत्तयोः ॥२६॥
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ॥ तथैव समरे राजन्द्रावयामास पांडवा-
न् ॥ ते न विद्राव्यमानास्ते पांडवाः सर्वतो दिशं ॥ त्रातारं नाभ्यविंदंत स्वेष्वनीकेषु भारत ॥
भीमसेनेन रथस्थं तं नागपश्याम भारत ॥ शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवंत महारथाः ॥२७

मभी·
प·
२५५

253

रिवाकरे ॥ श्रुतायुश्च समित्रे स्ववीर्य्यमास्थाय वाजिनः ॥१॥ अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुष ॥
मरिंदमं ॥ विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥२॥ स संवार्य्य रणे राजन्नेषितो धर्मसे ॥
सुत्रुन् ॥ शरान्सप्तमहेष्वासः कौंतेयाय समार्पयत् ॥३॥ ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणित
माहवे ॥ अन्विविविविलंतो देहे तस्य महात्मनः ॥४॥ पांडवस्तु भृशं क्रुद्धस्तेन राज्ञा महात्म
ना ॥ रथश्रेष्ठेद्दरथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥५॥ केतुं निपातितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः
पांडवे निशितैस्तीक्ष्णैः राजन्विव्याध सप्तभिः ॥६॥ ततः क्रोधात्प्रजज्वाल यथा राजा युधि
ष्ठिरः ॥ यथा युगांते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥७॥ क्रुद्धं तु पांडवं दृष्ट्वा देवगंधर्वराक्षसाः ॥ प्र
विव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥८॥ सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतं ॥ त्री
न्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोयं धक्ष्यतीति वै ॥९॥ ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ॥ लो
कानां नृप शांत्यर्थं क्रोधिते पांडवे तदा ॥१०॥ स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥
दधारात्मवपुर्घोरं युगांतादित्यसंनिभं ॥११॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशांपते ॥
निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥१२॥ स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य्य विशांपते ॥
श्रुतायुधः सविच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥१३॥ अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनांतरे ॥ नि
र्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥१४॥ सत्वरं च रणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मना ॥ २५५

व्याधमानः शरौघेन हृष्टरोमा ततोऽभवत् ॥ तथैवापि भवन्भीतिरन्तलामात्कारणा
त् ॥ ४५ ॥ ततः मद्रस्य समरे नकुलस्य महारथः ॥ आश्वान्वैचत गैराजं स्थ तग्भिः सायकोत्तमैः
प्रेषयामास मद्रेशो यमस्य सदनं प्रति ॥ द्रुतान्वा नरयानं तूर्णं म वसुन्धमहारथः ॥ ५० ॥
आरुरोह ततो यानं भ्रातरेव यशस्विनः ॥ एकस्थौ तौ रणे शूरौ ददृशे विदित्प्रकामुवै ॥ ८
मद्रराजरथे क्रुद्धौ रौद्रा दृष्ट्वा यमौ ततः तदद्भुतम् ॥ सव्याधमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः
स्वाहियाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः ॥ मद्रस्य निवतां चापि शरवृष्टिं जघान ह
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुग्रं समावृत्य वान् ॥ मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ५२ ॥
स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ॥ मद्रराजं विभिद्याथ निपपात महीतले ॥ ५२ ॥
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ॥ निषसाद महाराज कश्मलं चाजगाम ह
तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ॥ अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितं ॥
दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखं ॥ सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीति चिन्तयन् ॥
निहतं मातुलं मत्वा माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ दध्मतुर्मुदितौ शंखौ सिंहनादं विनेदतुः
अभ्यद्रवेतां संहृष्टौ तव सैन्यं विशाम्पते ॥ यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५०
॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यंप्राप्ते

म॰भी॰
प॰
२५९

259

कौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ॥ निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ २० ॥ निस्त्रिं
शवेगाभिहितौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ धरणीमनुसंप्राप्तौ सर्वभूतनिषेवितौ ॥ २१ ॥ मूर्छ
याभिपरीतांगौ व्यायामेन विमोहितौ ॥ ततोभ्यधावद्वेगेन करकर्षा सुहृत्तया ॥ २२ ॥ चे
कितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्जयं ॥ रथमारोपयत्तूर्णं सर्वसैन्यस्य पश्यता ॥ २३ ॥ तथैव
शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशांपते ॥ आरोपयद्रथं तूर्णं गोतमं रथिनां वरं ॥ २४ ॥ सोम
दत्तं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ॥ नवत्या निशितैर्बाणै राजन्विव्याध वक्षसि ॥ २५ ॥
सोमदत्तोहरस्येले सरसंस्सायकोत्तमैः ॥ विरथं वै तमालोक्य हताश्वं हतसारथिः ॥ २६ ॥
महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ स वै तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महात्मनः ॥ २७ ॥
आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा
रथिनो हेमसन्नाहः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ॥ २८
शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे
न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः
संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदं ॥ प्रयांतं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ॥ २९ ॥
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं ॥ वासुदेवमुवाचेदं कौंतेयः श्वेतवाहनः २५९

निजघानशरैस्त्रिभिः स्तनांतरे च महाबलः ॥ १६ ॥ हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राजन्सपौरुषं
विप्रद्रुद्राव वेगेन स्फुरितासुः समरात्तदा ॥ १७ ॥ तस्मिन्निहते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ॥
दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखं ॥ १८ ॥ एतत्कृत्वा महाराज धर्मराजो युधिष्ठि
रः ॥ व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९ ॥ चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां
वरं ॥ प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २० ॥ संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शार
द्वतो युधि ॥ चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१ ॥ अथास्य परेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद
मारिष ॥ सारथिं चास्य समरे त्रिभिः क्षुरप्रेणापातयत् ॥ २२ ॥ हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पा
र्ष्णिसारथी ॥ सोवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ॥ २३ ॥ स तया वीरघातिन्या गदया गदि
नां वरः ॥ गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २४ ॥ भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चि
क्षेप षोडश ॥ ते शराः सात्वतं भित्वा प्राविशन्धरणीतलं ॥ २५ ॥ चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चि
क्षेप तां गदां ॥ गौतमस्य वधाकांक्षी वृत्रस्येव पुरंदरः ॥ २६ ॥ तामापतंतीं विपुलामश्मग
र्भां महागदां ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २७ ॥ चेकितानस्ततः खड्गं कोशा
दुद्धृत्य भारत ॥ लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २८ ॥ गौतमोपि धनुस्त्यक्त्वा
प्रगृह्यासिं सुसंयतः ॥ वेगेन समहाराज चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तावुभौ बलसंप

सं.भी
प.
२५०
255

ल्लेनाञ्जिताः प्राक्रमन्ते नराजन ॥ विमिश्रा नागाश्च पदातिनोऽन्ये तं नागगणान्ता स वृष्टि न्नरनत्र यका
याः ॥ २ ॥ महीं गतान् पार्थबलाभिभूतान् विविधरूपान्अपहीनेषु ॥ दृष्ट्वा हतांस्तान्नृपति
राजन् प्रमान त्रिगर्तराजा प्रययौ रथेन ॥ ४ ॥ तेषां रथानामथ षट्सहस्रा मा हा त्रिंशद् तमेव पार्श्वे
न पार्थं ॥ तथैव तेषां परिवार्य पार्थं विकृष्य चापानि महान्ति वाणि ॥ ५ ॥ अवीवृषन् वाण
महोघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ सपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या धनंजयस्तानु
पिनान रोषः ॥ ६ ॥ षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतैर्जघान तानप्यथ षट्सहस्रान् ॥ षष्टिं रथा
न्नान विजित्य संख्ये धनंजयः शंसिमना यशस्वी ॥ ७ ॥ अथाभ्यतर्द्दीभव पापजिष्णुर्वलानि ता
न्येन समरे निहत्य ॥ त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य महात्मना तान्स वै प्रवीरान् ॥ ८ ॥ रणे पुर
स्कृत्य नराधिपालान् जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ॥ अभिद्रुतं चास्त्रविदां वरिष्ठं धनंजयं वीरस
शिखण्डिमुख्याः ॥ ९ ॥ अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषन्तो रथसत्तमस्य ॥ पार्थोपि
तानापततः समीक्ष्य त्रिगर्तराज्ञा सहितान्स वीरान् ॥ १० ॥ विध्वंसयित्वा समहाधनुष्मान
गांडीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ॥ भीमं परान्वेषु यियासुरद्दर्श दुर्योधनसैन्धवादीन्स राजः ॥
भावारयिष्णून च संप्रयाय प्रसह्य नैमा योधवेषेन वीरः ॥ उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो ज
यद्रथं वीक्ष्य रूपात्मदोजाः ॥ ११ ॥ ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गांगेयमाजौ शरचाप २५०

चोदयाश्वान् हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ॥ एते हि बहुलाः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥५३॥
यथा हन्यामिमां सेनां तथा माधव चोदय ॥ एवमुक्तः स दाशार्हः कौंतेयेनामितौजसा ॥५४॥
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥५५॥ यद
र्जुनो रणे क्रुद्धः संयत्तस्तावकान्प्रति ॥ समासादित कौंतेयो राजंस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥५६॥
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ जानामि त्वां युधिश्रेष्ठमत्यंतं पूर्ववैरिणं ॥५७॥ अन
यस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणं ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥५८॥
एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुतापन ॥ श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ॥५९॥
न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभं ॥ अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥६०॥
पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रा महारथाः ॥६१॥
शरैः संछादयामासुर्मेघा इव दिवाकरं ॥ ततः प्रवर्तते घोरः संग्रामः शोणितोदकः ॥६२॥
तावकानां च समरे पांडवानां च भारत ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ स तुद्यमान
स्तु शरैर्धनंजयः पदाहतो नाग इव श्वसन्बली ॥ बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चा
पानि रणे प्रसह्य ॥१॥ विच्छिद्य चापानि च तानि राज्ञां तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ॥ विव्या
ध बाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥२॥ निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा

नराणां ॥ विद्राव्य सैन्यं नवधा घोरं ॥ कृपास्य सेनां नकुलं च वीरं ॥ दृष्ट्वा हि भीमः कृतवर्मणं च वीर्यं
भयं च सैन्यं द्रवमाणमेतत् ॥ भीतो पि नन्तं द्रुपदस्य पुत्रं दत्ताद् हितेन सुवर्णां महेषुः ॥ २४
अनाथमानेन नथं जये न महात्मा द्विपरूपतं रवीरं ॥ कथं हि भीमं च युधिष्ठिरं च यं
प्रमथ्य प्रकरोषि वीर ॥ २५ ॥ अथ मेरुराजस्य वचो निशम्य हृत्वा तदा विप्रलापाय विद्धं ॥ प्र
मादेशं मम मा तो न दात्मा प्रतत्र वैभीमवधाय राजन् ॥ २६ ॥ ततस्तु पार्थं तमसह्यता जवेन शि
क्षितेनभीमममिद्रवं तं ॥ आवार्य मानाय हि शल्यपनव स्त्रेण वीरो रेणसुंडजं येन ॥ २७ ॥
सर्वा पि दृष्ट्वा तमग्रदीप्यमानमनन्तरूपं गानाग्निसमप्रकाशं ॥ तासमुपदर्शनो
राजन्दृष्ट्वा प्रतिमप्रभावः ॥ २८ ॥ तस्योचतत्रैव महाधनुष्मांस्तं रथस्थं प्रतिवारयामास ततः अ
याद्देवा रुणमन्न द्रुमुत्र शिविरं प्रतियाना यजन्स्य ॥ २९ ॥ ततमहाम हे णनिवार्य
माणं सभ्याः सरादस्तुः पार्थिवाश्च ॥ भीमस्तु राजन्समरे महात्मा धनुः सविशं ध्वज
मेव चापि ॥ ३० ॥ छित्वा नदन्पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ततः समुत्
सृज्य धनुः सबाणं युधिष्ठिरो वीरभयाभिभूते ॥ ३१ ॥ गदामरम्य ग्रजवान संक्रोन
पदश्य भीमसेनाय यातिः ॥ तमापतन्तं महता जवेन जयद्रथः भीमसेनेन गदं भी ॥ ३२
विष्णाय घो रैर्थमहेक स्वैः शितैः ॥ रैवैनवभिः समन्तात् ॥ अविंतयित्वाथ शरांस्त

पाणिः ॥ युधिष्ठिरस्योग्रबलो महात्मा समावृणोत्त्वरितो ज्वलनकोपः ॥ १३ ॥ मद्राधिपं
समभियिमन्युमसंभ्रमेण भागमाप्तं तमनंतकीर्तिः ॥ माद्रीसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मं च
पौत्रं शांतनवं रणाय ॥ १४ ॥ ततः संप्रयुक्तास महारथाग्र्यैर्गतास्ततः समरे विनयोपी ॥
न विमथ्ये शांतनवो महात्मा समागतैः पांडुसुतैः समस्तैः ॥ १५ ॥ अथैनराजा युधिष्ठि
रसंयोजयद्दृश्या सुग्रबलो मनस्वी ॥ चित्रेरथा पाणिमहारथानां प्रसह्य तेषां धनुषां
रवेण ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च स्थाने च पार्थं युधि जातकोपः ॥ दुर्योधनो वैरवि
रोधो महात्मा जघान बाणैरनिलप्रकाशैः ॥ १७ ॥ कृपेण शल्येन नपात्वेन चैव तथा विंशो विविं
शेनेन च जातो ॥ विद्धः शरैर्ले भिविषरुकोपैर्दैवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १८ ॥ छित्वा युधं(
शांतनवेन राज्ञा शिखंडिने प्रेष्य च जातकोपः ॥ अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखंडिने
क्रुद्धः सुवाच वाक्यं ॥ १९ ॥ उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतं तं ॥ भीष्मं
शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृतं मनिता ॥ २० ॥ न घातनं चैनं समफलां करोषि
देवव्रतं येन न निहंसि युद्धे ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नरेन्द्र रक्षस्व धर्मं स्वयशः कुलं च ॥ २१ ॥
प्रेक्षस्व भीष्मं प्रयियी मवेगं सर्वान्त्सपतं नमसैन्यसंघान् ॥ शरौघजालैर्विवृत्तैर्न्तेजः
कालो यथा कालकृतावतेन ॥ २२ ॥ निकृत्तसंघः समरे न पेक्षः पराजितः शांतनवे

म.भी. प. २५७ श्वासेन रथात् भीष्मं शांतनवं ययौ ॥४॥ ततः शरसहस्राणि प्रमुंचन् पांडवो युधि भीष्मं ।
संछादयामास यथा मेघो दिवाकरं ॥५॥ भीष्मं सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भागशः ॥
प्रतिजग्राह गांगेयः शांतनो यस्य दृश्यतः ॥६॥ नैषेव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष
आकाशे समदृश्यंत खगानां व्रजा इव ॥७॥ निमेषार्द्धेन कौंतेयं भीष्मः शांतनवो युधि
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालानि भागशः ॥८॥ ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ॥
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्धमाशीविषोपमं ॥९॥ असंप्राप्तं ततं तत्र क्षुरप्रेण महारथः ॥ चि
257 च्छेद समरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतं ॥१०॥ तं तु छित्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितं ॥
निजघ्ने कौरवेंद्रस्य हयान् कांचनभूषणान् ॥११॥ हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥१२॥ यमावपि च संक्रुद्धौ समं सारथिना तत्र स
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥१३॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ
जगामाथ परां चिंतां भीष्मस्य वधकांक्षया ॥१४॥ ततो युधिष्ठिरो वश्यान् राज्ञस्तान् समचोद
यत् ॥ भीष्मं शांतनवं संख्ये निहतेति सुहृद्गणान् ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भा
षितं ॥ महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहं ॥१६॥ स समंतात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ॥ वि २५७
क्रीडन्धनुषा राजन् (पिता देवव्रतस्तव) ॥१७॥ तं चरंतं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ॥ मृ

ततयानोमहारथान्

रश्मीन्वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ॥२३॥ जवेन वाहान्समरे स भल्लान्परामृशन् ज्ञाने सिंधुराज
स्य संख्ये ॥ ततोभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावबलवानस्य जनस्य चरमाणो रथेन ॥२४॥ अभ्यापतद्यो भीम
सेनं निहंतुं समुद्यतास्त्रः सुराजकल्पः ॥ भीमो ध्वजेन सदृश्यो विनद्य प्रगृह्य घोरां गदयान
ज्ञेमानः ॥२५॥ समुद्यतां तां यमदंडकल्पां दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समंतात् ॥ विहाय सर्वे तव दु
स्सुतं भीमगदां तां परिहर्तुकामाः ॥२६॥ अपक्रांतास्तु मूले संविमर्दे सुदारुणे भारत
मोहनीये ॥ अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापततीं निरीक्ष्य ॥२७॥ रथं समुत्सृज्य
पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं विपुलं च चर्म ॥ अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्राज्जगाम तं भूमिप भू
मिदेशं ॥२८॥ गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं साश्वं ससूतं विनिहत्य संख्ये ॥ जगाम भूमिं ज्व
लिता महोल्का भ्रष्टांबराद्गामिव संचरंती ॥२९॥ आश्चर्यभूतं सुमहत्तदासीद्दृष्ट्वैव
तद्भारत संप्रहृष्टाः ॥ सर्वे विनेदुः सहिताः समंतात्पुपूजिरे तव सैन्यं प्रपन्न ॥३०॥ इति
भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ विरथं तु समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनं ॥ रथमारोपयामा
स विकर्णस्तनयस्तव ॥१॥ तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशं ॥ भीष्मः शांतनवस्तू
र्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥२॥ ततः सरथनागाश्वाः समकंपंत सृंजयाः ॥ मृत्योरास्य
मनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरं ॥३॥ युधिष्ठिरोपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ॥ महे

भ.भी.
प.
२९०

258

नाभीतास्तावकानां महात्मनां ॥ वध्यतां समरे राजन् पार्थेतेन महात्मना ॥ १२ ॥ नैकशस्ता-
निनदे घोरं तावकानां महारणे ॥ द्रावयामास तत्सैन्यं शरवर्षेण पार्षतं ॥ १३ ॥ अथ सुम्ना
म्नपांचाल्यो रथानीकं महाबलः ॥ आहरोद्रवणं तत्र सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ १४ ॥ ततो
युधिष्ठिरो राजा मद्राणां सेनयावृतः ॥ आवंतो समरे क्रुद्धो ऽवधावत परंतपो ॥ १५ ॥ तथै
वतनयश्रेष्ठोपि सर्वोद्योगेन मारिष ॥ विंदानुविंदौ समरे परिवार्यावतस्थिरे ॥ १६ ॥ अथ तै
नस्त्राणि संक्रुद्धः तापयान् नृपर्षभ ॥ अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ १७ ॥
द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ॥ अथ मत्स्यं च पांचालांस्तत्र शिशिरिवानलः ॥
दुर्योधनप्रोगामस्तु पुत्रास्तव विशांपते ॥ परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पांडवैः सह ॥ १८
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥
युध्यतां ततस्तेषां तु कुर्वतां कर्म दुष्करं ॥ अस्तंगिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ १९
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरंगिणी ॥ गोमायुशतसंकीर्णा तत्क्षणेन तदा सुदारुणा ॥ २०
शिवाभिरशिवाभिश्च भाषंतीभिः समंततः ॥ घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलं
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनः ॥ समंततो व्यदृश्यंत शतशोथ सहस्रशः
अर्जुनोथ सुशर्मादीन् राज्ञः सपदानुगान् ॥ विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति २९०

मगधे च प्रविश्येव यथा सिंहं महावने ॥१८॥ राजयानं रणे भूरि त्रासयानं च सायकैः
दृष्ट्वा ये सु महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥१९॥ रागे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गालिं अ
ग्रै चैषु सहायस्य पयोग्र संदिपततः ॥२०॥ शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयु
गे ॥ तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः ॥२१॥ पतद्भिस्स महाराज शिरोभिर्धरणी
तले ॥ सम्बभूव तथा भूतलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥२२॥ तस्मिन्स्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥२३॥ भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरं ॥ एक
मेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥२४॥ शिखंडी तु समासाद्य भरतानां पितामहं ॥ अभि
दुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥२५॥ अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखंडिनमाहवे ॥ प्र
ययौ संजयान्क्रुद्धः स्त्रीत्वं चिंत्य शिखंडिनः ॥ संजयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारणे ॥
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शंखान्विमिश्रितान् ॥ ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपं ॥
अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥२७॥ धृष्टद्युम्नोथ पांचाल्यः सात्यकिश्च
महारथ ॥ पीडयंतो भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ॥२८॥ पातयैर्वै कुविधेनाननराजगु
तावका नरा रणे ॥ ते वध्यमाना समरे तावकाः पुरुषर्षभ ॥३०॥ आमोदपुरे मतिं कृत्वा
न त्यजंति स्म संग्रामं ॥ यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ॥३१॥ तत्राक्रंदो महा

भभी. प. २८१

259

नो राजा विग्रहे तेनो विविंशतिः ॥ भीष्मस्य रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजस्य वै द्विजः ॥३॥ एकीभू-
तास्तु संयाताः कौरवाणां महारथाः ॥ व्यूह्याय निर्ययुः पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥४॥
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशांपते ॥ सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरंगिणी ॥५॥
अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ॥ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥
ततोऽनंतरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ पुलिंदैः पारदैश्चापि तथा क्षुद्रकमालवैः ॥७॥
द्रोणादनंतरो यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ मागधैश्च कलिंगैश्च पिशाचैश्च विशांपते ॥८॥
प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौशल्योऽथ बृहद्बलः ॥ मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव विचित्रैश्च समन्वितः ॥
बृहद्बलात्ततः शूरस्त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ कांबोजैर्बहुभिः सार्द्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥१०॥
द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रैगर्तादनु भारत ॥ प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलं ॥११॥
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ॥ द्रोणेरनंतरं प्रायात्सोदरैः परिवारितः ॥१२॥
दुर्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ ॥ एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥१३॥
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतछत्राणि चाविभो ॥ अंगदान्यथ चित्राणि तोमराणि धनूंषि च
तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथाः ॥ युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिं ॥१४॥
पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमं ॥ प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत सत्वरं ॥१५॥ २८१

युधिष्ठिरोपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ॥ ययौ स्वशिबिरं राजन् निशायां सेनया वृतः
भीमसेनोपि राजेंद्र दुर्योधनसुतान्रणान् ॥ अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ४९
ययौ धनोपि नृपतिं परिवार्य्य निवारणे ॥ भीष्मं शांतनवं तूर्णं प्रयातः शिबिरं प्रति ॥ ५०
द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ परिवार्य्य च तं सर्वे प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ५१
तथैव सात्यकी राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ परिवार्य्य रणे योधान् प्ययुः शिबिरं प्रति ॥ ५२
एवमेते महाराज तावकाः पांडवैः सह ॥ पर्यवर्त्तंत सहसा निशाकाले परंतप ॥ ५३ ॥ ततः
स्वशिबिरं गत्वा पांडवाः कुरुभिः सह ॥ अविशंत महाराज पूजयंतः परस्परं ॥ ५४ ॥ रक्षां कृत्वा
त्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान् यथाविधि ॥ अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५५ ॥ कृ
तस्वस्त्ययनाः सर्वे स्तूयमाना स्म वंदिभिः ॥ गीतवादित्रशब्देन चिक्रीडुस्ते यशस्विनः ॥ ५६
मुहूर्तादिव तत्सर्वं अभवत्स्वर्गसन्निभं ॥ न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ५७ ॥ ते स्व
समेबले तत्र परिश्रांता जनेश्वर ॥ हस्त्यश्वबहुले राजन् प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभी
ष्मपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे समाप्तं ॥ १०० ॥ संजय उवाच ॥ परिणाम्य निशां तां तु
सुखं सुप्ता जनेश्वराः ॥ कुरवः पांडवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥ ततः शब्दो महाना
सीत् सेनयोरुभयोरपि ॥ निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २ ॥ ततो दुर्योध

भी. प. २५२

260

अशोभंत रणे राजन् पतमानानि सर्वशः ॥ तेन्योन्यं समरे हैते युध्यमाना तेव भारत ॥२१॥
अशोभंत यथा देवा दैत्यसैन्यसमागमे ॥ अभ्यद्रवंत समरे तेऽन्योन्यं समंततः ॥२२॥ रथा
स्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिता परमाहवे ॥ युगेयुगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥२३॥
दंतिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ॥ दंतेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो दिशः
प्रासैरभिहताः केचिदुत्पेतुः समंततः ॥ पतमानास्म दृश्यंते गिरिशृंगा नगा इव ॥२४॥
पत्तयस्त्वप्यदृश्यंत निघ्नंतो हि परस्परं ॥ विचित्ररूपधराः शूराः नखरप्रासयोधिनः ॥२५॥
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपांडवसैनिकाः ॥ शरैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयं ॥२६॥
ततः शांतनवो भीष्मो धनुर्घोषेण नादयन् ॥ अभ्यागमद्रणे पांडून् तेन शब्देन मोहयन्
पांडवानां रथाश्चापि नदंतो भैरवं रवं ॥ अभ्यद्रवंत संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥२७॥
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परं ॥२८॥ इ
ति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपंतं समंततः ॥ न शेकुः
पांडवा द्रष्टुं तपंतमिव भास्करं ॥१॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात्
अभ्यधावंत गांगेयं मर्दयंतं शितैः शरैः ॥२॥ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृंज
यान् पांचालांश्च महेष्वासान्न्यपातयामास सायकैः ॥ ते वध्यमाना भीष्मेण पांचालाः सो

श्रीराम
२५२

ततः स पार्षतः शूरो धृष्टद्युम्नश्चकार सुदारुणं ॥ संग्रामकं महाराज परस्परविनाशकं ॥ १९
संग्रामे भीमसेनस्य सात्यकिश्च महारथः ॥ रथैरनेकसाहस्रैस्तथा द्रुपपदातिभिः ॥ २०
नाभ्यासमभूत्तत्र श्रेष्ठः पृष्ठे तावश्वः कृतसारथिः ॥ मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ
तथैव तेऽमरैः प्रख्याताः सहसैन्या महारथाः ॥ व्यूहं तं रचयामासुः शूराः शास्त्रविशारदाः ॥
अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ॥ द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१
एवमेते महाव्यूहं व्यूह्य भारत पांडवाः ॥ अतिष्ठन्समरे शूराः योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२
भेरीशब्दास्ततस्तुला विमिश्राः शंखनिस्वनैः ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सभीमाः सर्वतो दिश
ततः शूराः समासाद्य समेतास्ते परस्परं ॥ नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षंत परस्परं ॥ २४ ॥ नामभि
र्न ते मनुष्येंद्र पूर्वं योधाः परस्परं ॥ युद्धाय समवर्तंत समाहूयेतरेतरं ॥ २५ ॥ ततः प्रव
वृत्ते युद्धे घोररूपे भयानके ॥ तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरं ॥ २६ ॥ नाराचा नि
शिताः संपेतुः पतंति स्म भारत ॥ व्यात्ताननभयाकारा उरगा इव सर्वशः ॥ २७ ॥ निष्पेतुर्वि
मलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ॥ अंबुदेभ्यो यथा राजन् भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ २८ ॥ गदाश्च
विमलैः पट्टैः हेमपट्टविभूषिताः ॥ पतंत्यस्तत्र दृश्यंते गिरिशृंगोपमाः शुभाः ॥ २९ ॥ नि
स्त्रिंशाश्च व्यराजंत विमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणि च चर्माणि शतचंद्राणि भारत ॥ २

म.भी.
प.
२६२

261

अपराजितो महाराजापराजितसुमेहारथः ॥ सौ रैवेंद्रु मिरानर्ह्यं द्रौ मधेनेन महाबलं ॥१९॥
रतिपंडितनक्षेनेन त्रिभिर्बाणैः समर्पयत ॥ मतत्वसमसषेवीरः शत्रुघ्निर्वधमाहवे ॥२०॥
यन्नः प्रपीडया वामेन कोरणात्रिज्ञकषेणः ॥ शिरश्छिदेसमरे सारेणानतपर्वणा ॥२१॥
अपराजितस्य सहनन्दं नवरूपस्य संयुगे ॥ पराजितस्स भीमेन निपपात गिरो महीं ॥
अपापरेणमलेन कुंडयावमहारणं ॥ माहितोनन्तलोकाय सर्वसैन्यसमस्पतः ॥
ततः पुनरसौ योत्नात्समन्धार्थ शिलीमुखं ॥ सेवयामास समरे पंडितं प्रतिभारत ॥
सशरः पंडितं हत्वा विवेश धरणीतलं ॥ यथानरेनिहत्वा पुञ्जं भुजंगः कालचोदितः ॥
विशालं शिरश्छित्वा पातयामास भूतले ॥ त्रिभिः शरैरवीनाल्यारनं हेतं पुरातनैः ॥
महोदरं महेश्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ॥ विद्याधरसमरे राजन्स हतोन्यपतद्भुवि ॥२८॥
आदित्यकेतुस्सूर्यं चछित्वा बाणेन संयुगे ॥ भल्लेन महशतीक्ष्णेन शिरश्छिदेरमारत ॥
वज्रासिं ततोभीमः शरेणाननपर्वणा ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥२९॥
प्रद्युम्नलतलेते प्रजास्तवार्षिशंपते ॥ भ्रातृन्तं दृष्ट्वा निहतान्सरानहि तं वचः ॥३०॥
पद्मकवाल्महाभागः हितादितमनाकवं ॥ नरेन्द्रं समनुज्ञाप्य वदनेसस्यवादिनः ॥
लोभमोहसमाविष्टः प्रयत्नीमात्तनापि व ॥ नव्रूथ ये सेपुरायतनलध्यस्तुमोहितं वचः ॥

२६२

श्री रामे वाप्यसुलग्रीणं नत्का मरत्वकृतेभयं ॥४॥ ततेषां रथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो
बली ॥ चिक्षेद समरे राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥५॥ विरथान रथिनश्चक्रे पिनादेव ब्रनत्का
व ॥ ततनवासीन स्थितः कश्चित्पांडवानां विशांपते ॥६॥ अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्म
हाबलात ॥ सह्रिभीष्मं समासाद्य वारयामास संयुगे ॥७॥ ततो निष्ठानको घोरो भी
ष्मभीमसमागमे ॥८॥ बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ॥ तथैव पांडवा हृष्टा सिं
हनादमथानदन ॥९॥ ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ॥ भीष्मं जुगोप सम
मरे वर्तमाने महात्वये ॥११॥ भीमं तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ॥ प्रद्रुता क्षे
रथेन सिनमवमाने समंततः ॥१२॥ हनाभसम्पत्तरेणां शुशिरश्चिच्छेद भारत ॥ क्षुरेणो
ग्रनविसष्टेन महातो न्यपतद्भुवि ॥१३॥ हतेतस्मिन्महाराज तवपुत्रे महारथे ॥ ना
मृष्यंत रणे शूराः सोदराः सप्तसंयुगे ॥१४॥ आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुंडधारो महो
दरः ॥ अपराजितः पंडितको विशालाक्षसुदुर्जयः ॥१५॥ पांडवं चित्रसन्नाहा विचि
त्रकवचायुधाः ॥ अभ्यद्रवंत संग्रामे योद्धुकामा रिमर्दनं ॥१६॥ महोदरस्तु समरे
भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥१७॥ आदित्य
केतुं सप्तत्या बह्वाशीं चापि पंचभिः ॥ नवत्या कुंडधारस्तु विशालाक्षस्तु सप्तभिः ॥१८॥

भी॰
प॰
२६४

262

अश्वत्थाम्न कृपाभ्यातान्शूराणां च महात्मनां ॥४॥ अन्येषां चैव शूराणां मध्यगां तनयाम्मम
यच्छूरमन संग्रामे किमकुर्वत संयता ॥५॥ नहि दुर्योधनो मंदः पुराप्रोक्तमबुध्यत ॥ वार्यमा
णो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥६॥ गांधार्या चैव दुष्टात्मा सततं हितकाम्यया ॥ नबुध्य
त पुरामोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलं ॥७॥ यद्भीष्म सहेनः समरे भ्रमान्म मविशेषतः ॥ अह्न
ह्निसंक्रुद्धो नयते यमसादनं ॥८॥ तं नयं डवाव ॥ इदं तनस्य मनुप्राप्तं सुनरुर्वचन तनमे ॥ न
बुधसता नहि शिविभिम्मो प्रोक्षमानं हितं तदा ॥९॥ निवारयन्तानन्यूनात्पांडवान्माधुर्येति च
सुहृदां हितकामानां श्रुवतां तत्तदेव च ॥१०॥ तद्युद्धमेततनस्य कामातः पथ्यमिवौषधं ॥ त
दैवतामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितं ॥११॥ विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणां
अकृत्वा वचनं पथ्यं दंयं गात्रं निकौरवः ॥१२॥ नदेवं तनस्यमनुप्राप्तं पूर्वमेव विशांपते ॥ त
स्मान्मे सूतनंते नयथा युद्धमवर्तत ॥१३॥ मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ॥ लो
कक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः सुतः ॥१४॥ धुक्तानीकं महाराज भीष्ममेव समभ्यधुः
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥१५॥ संस्थाप्ति नियाद्वेन भीष्ममेव जिघां
सया ॥ पृथक्क्रस्तः शिखंडी च महात्मा किश्चमहारथः ॥ धुक्तानीका महाराज भीष्ममेव सम
भ्यगुः ॥१६॥ विराटो द्रुपदश्चैव सहितास्सर्वेसोमकैः ॥ अभ्यद्रवंत संग्राम भीष्ममेव महारथः २६४

नवचैववधार्थाय पुत्राणां पांडवो बली ॥ नूनं जातो महाबाहुर्यथा हं तीर कौरवान्
तते। उप्पमां धनो राजा भीष्मः सामा समारिघ ॥ ३ः विनमहता विष्टो विलला प्या लिडः खि
तः ॥ निहता भ्रातरः सूता भीमसेनेन केशपि ॥ धनमाना त्यथा मे पि हन्तं ते सर्व मे निकं
मबा सप्पस्थित तथा निपमसा गं पेहते ॥ सोहं का व प्रसा हगः पशपदैव मिदं मम ॥ ३८ ॥
पनस्फुला ववः क्रा र पिना देव ब्रनन लव ॥ उपीथ न मिदं वाक्यमब्रवीत सा क लोचने ॥ ३९
उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्या च प्रशस्ति त्वेतान नतु दवान ॥ ४० ॥
मम पक्षमपाः ह वेक्ष तो वः शान्तु सूदन ॥ नाहं विपि विमोक्तुं ना नाप्याचार्यः कथं चन ॥ ४१
तंयं दिया तेग ष्टा णा भीमो हं दा निसंयुगे ॥ हं निष्पति रणे तं तं स त्यमे त द्ववी मि ते ॥ ४२ ॥
स त्वं राजन स्थिरो भूत्वा रूढा कृत्वा रणे मतिं ॥ योधय पक्ष रणे पार्थान् स्वर्गं कृत्वा परायण
णं ॥ नशक्याः पांडवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ तस्मात् फ हे स्थिरां कृत्वा मतिं युद्ध स्व भारत
३ इति श्री कपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दृष्ट्वा मम हतान् पुत्रान्बहूनेकेन संजय ॥ भी १
कोद्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १ ॥ अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संयुगे ॥ २
तोहं सर्वथा मन्ये दैवेनोपहतो भृशं ॥ २ ॥ यत्र मे तनयाः सर्वे जीयंते नजयंत्युत ॥ य
त्र भीष्मः स द्रोणश्च कृपश्च महात्मनः ॥ ३ ॥ सोमदत्तेश्च वीरश्च भगदत्तश्च चोभयोः

म.भा.
प.
२६५

263

नकुलः सहदेवश्च द्रुपदानीकमभिद्रुतौ ॥ तेद्रुपाकां वनापीडनकाश्च पांडुपरिच्छदा ॥ १२ ॥
विध्यमानाश्च शरैस्तेषां तनयो... ॥ पततिस्म दृषे राजन् समाकीर्णं नमेदिनी ॥ १३ ॥
निर्जितैश्च शवैर्मर्द्दिभिन्नैर्जंडिमगात्मभिः ॥ दृषैर्द्देमोनरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ १४ ॥
अर्जुनाभिहतैः संख्ये तथा भारत राजभिः ॥ प्रबभौ वसुधा घोरा तत्रतत्र विशांपते ॥ १५ ॥ द
ण्डैश्छत्रैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः ॥ हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ १६ ॥
उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ॥ अनुकर्षैः शुभैराजन्योक्त्रैश्चसहरश्मिभिः ॥ १७ ॥
संछन्ना वसुधा भाति वसंते कुसुमैरिव ॥ एवमेष क्षयो वृत्तः पांडवानां भारत ॥ १८ ॥ क्रु
द्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथिनां वरे ॥ अश्वत्थाम्नि रथे वैकर्तने तथैव कृतवर्मणि ॥ १९ ॥ त
थैव नरेश्वरश्रेष्ठ तावका नाम पिण्डयः ॥ ५ ॥ इति श्रीकर्णपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ वर्तमा
ने तथा घोरे द्वैराजन्वीरवरक्षये ॥ शकुनिः सौबलः श्रीमान् पांडवान्समुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तथै
व सात्वतो राजन् हार्दिक्यः परवीरहा ॥ अभ्यद्रवत संग्रामे पांडवानां वरूथिनीं ॥ २ ॥ त
तः कांबोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनां ॥ आरट्टानां महीजानां सिंधुजानां च सर्वशः
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनां ॥ वाजिनां बहुभिः संख्ये समंतात्पर्यवार
यत् ॥ ४ ॥ ये चापरे तित्तिरिजा जवना वातरंहसः ॥ सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सकल्पितैः २६५

कैकेयो धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च दंशिताः ॥ ध्रुवतानीकां महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्यवान ॥ दुर्योधनसमादिष्टान राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥
अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिंबश्च महारथः ॥ भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावंत कौरवान ॥ २०
त्रिधाभूतैरवध्यंत पांडवैः कौरवा युधि ॥ तथैव कौरवैः राजन्नवध्यंत परे रणे ॥ २१ ॥ द्रोणस्तु
रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्संजयैः सह ॥ अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयं ॥ २२ ॥ तत्रा
क्रंदो महानासीत्संजयानां महात्मनां ॥ वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन पत्रिना ॥ २३ ॥
द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ॥ विचेष्टंतो व्यदृश्यंत व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २४ ॥
कूजतां क्रंदतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ॥ अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्क्लिष्टानां नृणामिव ॥ २५
तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ॥ चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २६
वध्यतां सर्वसैन्यानामन्योन्येन महाहवे ॥ प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥
स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान ॥ कुरूणां पांडवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥
ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ॥ गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ॥ पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशः सपरिबभ्रमुः ॥ ३०
छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष ॥ क्रौंचवद्विनदंतश्च पृथिवीमधिशेरते ॥ ३१

शल्य॰
प॰
२६६

264

क्रौंचैः क्रौंचाननिभिस्त्रैनौ श्रोणाभिश्च परस्परं ॥ निपेतुः सहसा राजन् सवेगाभिहता भुवि
निपतद्भिस्तथाभैश्च दंतवद्भिः परस्परं ॥ सुक्षुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥२१॥ तथै
व च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ॥ परस्परवधं घोरं चक्रुर्लोहप्रहारिणः ॥२२॥ तस्मिं
स्तथा महाघोरे संकुले तस्य लोमहर्षणं ॥ उभयोरपि सैन्यानां ह्रस्वसंवासमं ततः ॥२३॥ प्र
णीताः सायकाः शूराः निहताश्च वाससमादिनः ॥ विलंघतसमत्तघामालद्दमाणाः परस्परं ॥
ततः तीलेद्यानीके किंचिच्छिष्टे च संगरे ॥ सौबलस्यानुजाः शूराः निर्गताः रणमूर्द्धनि ॥
वाप्रवेगसमस्पर्शैर्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ आरुह्य शीलसंपन्नान् वपुष्मांस्तुरगोत्तमान्
गजोगवो हुत भस्मवर्मवानाजवः स्वकः ॥ षट्तेन बलसंपन्नान्निर्ययुर्महतो बलात् ॥२५॥
वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ॥ सन्नद्धाः प्रदुःकुमलाराः शिरूपा महाबलाः ॥
तदनीकं महाबाहो भित्वा परमदुर्जयं ॥ बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥२६
विविशुः फाल्गुनेनरा हृष्टाः धाराप्रदुःङमेदाः ॥ तानापविष्टान्हलदाइष्टाः शूरा वा नपिवीर्यवान्
अब्रवीत्समरे योधान् विचित्राभरणायुधान् ॥ यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनः
हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयतां ॥ वाच्यमित्येव युक्ता ते सर्वे योधाश्च वावतः ॥३०
जघ्नुस्ते सबलानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितं ॥३१॥ २६६

दृष्ट्वैवांतं जवैर्वसैः पांडवस्य सुतो बली ॥ अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपं परंतप ॥ ७ ॥ अर्जु-
नस्य सुतः श्रीमानिरावान्नाम वीर्यवान् ॥ सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता
ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ॥ पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ८ ॥ भा-
र्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगां ॥ एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ९ ॥ स ना-
गलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः ॥ पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ १० ॥ रूपवा-
न्बलसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इंद्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतं ॥ ११ ॥ सो-
ऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ॥ अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृतांजलिः ॥ १२
न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः ॥ इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ॥ १३ ॥ मा-
तुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पांडवः ॥ १४ ॥
परिष्वज्य सुतं चापि आत्मनः सदृशं गुणैः ॥ प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १५ ॥
सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ॥ प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ॥ १६
युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ॥ १७ ॥
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ ते हयाः कांचनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ॥
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान्महाजवान् ॥ १९

सभी॰
प॰
२६७

265

तंस्नात ॥ ४७ ॥ तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा हतोद्योधनं बलं ॥ अभ्यभाषत संक्रुद्धो रावणं सेवो
रदर्शनं ॥ ४८ ॥ आर्ष्यशृंगिं महेष्वासं मायाविनमरिंदमं ॥ वैरिणं भीमसेनस्य दुर्वचक
वचनैर्वै ॥ ४९ ॥ पद्मपर्वी रथमारोप्य फाल्गुनस्सहतो बली ॥ मायावी वा प्रियं वीरमका
र्षीन्सबलं वर्ष ॥ ५० ॥ तं चकाम गगनस्थानं रावणसौ वरदर्शनः ॥ मथयोसि द्दृष्टनादेन यम्
ज्ञेनसहतो युवा ॥ ५१ ॥ स्नानृत्वेपुद्रकशालैर्विमलैः प्रामयो सिभिः ॥ वीरैः महारिभिः स्मे
नैः सैरनीके समा हतः ॥ ५२ ॥ दृष्ट्वा शेषैर्महाराजहिंसा दृष्टेदृप्तोनमैः ॥ निर्दृष्टं काम
समवेद्दशवंतं महाबलं ॥ ५३ ॥ इरावान्मिषे क्रुद्धः स्वरमाणः पराक्रमी ॥ दृष्टं काम
मभिन्न क्रोधो रावणं संप्रत्यधारयत ॥ ५४ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य रावणः सुमहाबलः ॥ त्वर
माणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥ तेन मायामयास्सृष्टास्तावंतः पवादि
भारूढैरावणसैर्वीरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ५६ ॥ तेसंरब्धाः समागम्य हिंसा दृष्टाः महा
रिपोः ॥ अविरात्रमयामासुः प्रेतलोकं परस्परं ॥ ५७ ॥ तस्मिंस्तु निहते सैन्ये नागभो
गुह्वदुर्मदो ॥ संग्रामे समतिष्ठेतां यथा वैवस्वतवासवौ ॥ ५८ ॥ आद्रवंतमभिप्रेक्ष्य रा
क्षसं क्रुद्धदुर्मदं ॥ इरावानक्रोधसंरब्धः मत्समावन्महाबलः ॥ ५९ ॥ समभ्यासरा
तस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मदः । चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च वा ॥ ६० ॥

२६७

अमर्षमाणास्ते सर्वे सबलस्यात्मजा रणे ॥ रावणेन समादिष्टास्सर्वतः पर्यवारयन् ॥ २४ ॥
नाराचैः शितैः प्रासैर्बाणैर्ततः परस्परं ॥ ते प्रहारा पर्यधावंत कुर्वंतो महदाकुलं ॥ २५ ॥
रावणानपि निर्विद्धः प्रासैस्तेनो महात्मभिः ॥ सबलो नाहयि रेणाक्त लोहै विद्धः स्वदिपः
उरस्यपि विष्टब्धे च पार्श्वयो ... शाद्ततः ॥ एकोवहु भिरत्यर्थं पैर्ष्या राजन्न विव्यथे ॥
रावणान्यसंक्रुद्धः सर्वास्तान् निशितैः शरैः ॥ मोहयामास समरे विद्धा परपुरंजयः ॥ २६
प्रासान्तेस्तान्सर्वान्प्रस्व शरीरान्निरिक्षमः ॥ तेरेवनाइ यामास सबलस्यात्मजान् रणे ॥
निष्कृष्य च शितं खड्गं रक्षीताचशरावरं ॥ परा निकृत्य मन्निरुद्धन् निज्ञोसुः सो वलान् दृष्टि
ततः सत्यागतप्राणाः सर्वे ते सबलात्मजाः ॥ भूयः क्रोधसमाविष्टा रावणेन समाद्रवन् ॥ ४० ॥
रावणानपि खड्गेन दर्शयन्न पाणिलाघवं ॥ अभ्यधावत तान्सर्वान् सो बलान्बलदर्पितान्
लाघवेनाप्रवरताः सर्वे ते सबलात्मजाः ॥ अंतरं नाभ्यगच्छंत च रंतः शीघ्रगे रूपे ॥ ४१ ॥
भूमिष्ठमथ तं सर्वे ... पुनः ॥ परिवार्य भृशं सर्वे ... सुपचक्रमुः ॥ ४४ ॥
अथ्याभ्यासगतानां रावणे नाभिचकर्षण ॥ अभिद्रुतो पि दूतास्ताभ्यां ते षां ...
ते ॥ आयुधानि च सर्वेषां बाहूत पिपि विमुक्तितान् ॥ अपतन्ते निकृत्तांगा ...
सवः ॥ ४२ ॥ तथ भसम्महाराज ... पाप रिविततः ॥ अमुच्य ... रावण

266

मायया भ्रमितेनैतस्मिन्नन्तरे तस्य मात्रके ॥ विमोहितमिरावंतमभ्यद्रवत सोसिना
सकुंडलं समुकुटं पद्मेंदुसदृशप्रभं ॥ इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७५ ॥ त
स्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ॥ विशोकाः समपद्यंत धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७६
तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ॥ महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७७
गजा हयाः पदाताश्च विमिश्रा दंतिभिर्हताः ॥ रथाश्वा दंतिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ॥ रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ७८
अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं तं स्वमौरसं ॥ जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥
तथैव तावका राजन्सृंजयाश्च महाबलाः ॥ जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरं ॥
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिः समयुध्यंत समवेताः परस्परं
तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ॥ कंपयन्समरे सेनां पांडवानां परंतपः
तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ॥ दंतिनः सादिनश्चैव रथिनोथ हयास्तथा
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमं
तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ॥ रौद्रमासीत्तदा रूपं सात्वतस्य च धन्विनः
दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रांतं पांडवान्भयमाविशत् ॥ एक एव रणे शक्तो हंतुमस्मान्ससैनिका

सनिकृत्तश्चतुर्द्धास्त्वंजवेनस...विशन्॥ इरावंतमभिक्रुद्धंमोहयन्माययातदा॥८३॥
ततोंतरिक्षगुप्तस्तुइरावानपिराक्षसं॥ विमोहयित्वामायाभिस्तस्यगात्राणिसंयुगे
चिच्छेदसर्वमर्मज्ञः कामरूपोदुरासदः॥ तथाप्रसरतस्तस्यकृत्तेकृत्तेपुनःपुनः॥८४॥
संबभूवमहाराजसमवायेवयौवने॥ मायाहिसहजातेषांवयोरूपंचकामजं॥८५॥
एवंतदास्यसर्वांगंछिन्नंछिन्नमजायत॥ इरावानपिराजेंद्रराक्षसंतंमहाबलं॥८६॥
परश्वधेनतीक्ष्णेनचिच्छेदचपुनःपुनः॥ सतेनबलिनावीरश्छिद्यमानइवद्रुमः॥८७॥
राक्षसोव्यनदद्घोरंसशब्दस्तुमुलोभवत्॥ परश्वधक्षतंरक्षःसुस्रावरुधिरंबहु॥८८॥
ततश्चुक्रोधबलवान्वेगंचक्रेचसंयुगे॥ आर्ष्यशृंगिस्ततोदृष्ट्वासमरेशत्रुमूर्जितं॥८९॥
कृत्वाघोरंमहद्रूपंविरराजीनतुप्रचक्रमे॥ अर्जुनस्यसुतंवीरमिरावंतंयशस्विनं॥९०॥ सं
ग्रामशिरसोमध्येसर्वेषांतत्रपश्यतां॥ तांदृष्ट्वातादृशींमायांराक्षसस्यदुरात्मनः॥९१॥
इरावानपिसंक्रुद्धोमायांस्रष्टुंप्रचक्रमे॥ तस्यक्रोधाभिभूतस्यसंयुगेष्वनिवर्तिनः॥
योन्वयोमातृकस्तस्यसएनमभिपेदिवान्॥ सनागैर्बहुशोराजन्सर्वतः संवृतोरणे
दधारसुमहद्रूपमनंतइवभोगवान्॥ ततोबहुविधैर्नागैश्छादयामासराक्षसं॥९३॥
छाद्यमानस्तुनागैः सध्यात्वाराक्षसपुंगवः॥ सौपर्णंरूपमास्थायभक्षयामासपन्नगान्

प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ॥१०॥ कुं
जरैर्दशसाहस्रैर्नागानामधिपः स्वयं ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतं ॥११॥ पु
त्रं तव महाराज भैमसेनिर्निशाचरः ॥ ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥१२॥ रा
क्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतं ॥१३॥ अभ्य
धावन्त संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ॥१४
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ भिंडिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः
पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् ॥ भिन्नकुंभान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणा
न् ॥१९॥ अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ॥
दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
मुमोच निशितान्बाणान्राक्षसेषु परंतप ॥ जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसा
न् ॥२०॥ संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनं
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महाबलः ॥ ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदं ॥२१
मुमोच भरतश्रेष्ठो निशाचरबलं प्रति ॥ तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष ॥२२
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदं ॥२३

किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधमुख्यैः समागताः॥ इत्यब्रुवन्महाराज रणे हृष्टा नपीडिताः॥
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ॥ उभयोः सेनयोः शूरा नानासंघेन परस्परं॥१९॥
आविष्टा इव युध्यंते रक्षोभूता महाबलाः॥ तावकाः पांडवेयाश्च संरब्धाः स्नातधन्वि
नः॥ नम्य पश्यामहे केंचित्प्राणानपः परिरक्षितां॥ संग्रामे दैत्यसंकाशेन नक्षिनवीरव
रक्षये॥ इति भीष्मपर्वणि॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ इरावंतं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः॥
संग्रामे किमकुर्वंत तन्ममाचक्ष्व संजय॥१॥ संजय उवाच॥ इरावंतं तु निहतं संग्रामे
वीक्ष्य राक्षसः॥ अनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः॥२॥ नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी
सागरांबरा॥ सपर्वतवना राजन्चचाल सुभृशं तदा॥३॥ अंतरिक्षं दिशश्चैव सर्वा
श्च प्रदिशस्तथा॥ तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत॥४॥ ऊरुस्तंभः समभवद्वेप
थुः स्वेद एव च॥ सर्वे एव महाराज तावका दीनचेतसः॥५॥ एवं सर्वं समचेष्टंत सिंह
भीता गजा इव॥ विनद्य सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः॥६॥ ज्वलितं शूलमु
द्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणं॥ नानारूपप्रहरणैर्वृतो राक्षसपुंगवैः॥७॥ आजगा
म सुसंक्रुद्धः कालांतकयमोपमः॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं॥८॥
स्वबलं च भयात्तस्मात्प्रायशो विमुखीकृतं॥ ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्र वत्

भा.भी.
प.
२०.

268

किंगिरीणामपिद्रावणौ ॥५॥ संप्रदीप्तांमहोल्कामामशनिंज्वलितामिव ॥ समुत्पत्तम
द्रावाङ्कर्जितांसस्नलनवतत ॥६॥ तामुपपतंतीमभिप्रेक्ष्यवेगानामपिपल्लवन ॥ कुंजरंकि
रिसंकाशंराद्यलंसमस्तवोद्यत ॥७॥ समागमवचरेनाजीवलिनाशीघ्रगामिना ॥ ततोदु
र्योधनरथस्यमार्गमस्मवर्तत ॥८॥ रथंचवारयामासकुंजरेणहतस्यवै ॥ मार्गमावा
रितंदृष्ट्वाराज्ञावंगेनधीमता ॥९॥ घटोत्कचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ उद्यतांतां
महाशक्तिंतस्मिंक्षिप्तेपवारणे ॥१०॥ सतयाभिहतोराजनतेनवादप्रमुक्तया ॥ संजा
तरुधिरोत्पीडः पपातचसमाहवे ॥११॥ पतत्यथगजेवापि वेगानानामीश्वरोवली ॥ तवे
नसमभिद्रुत्यजगाममथरिणीतलं ॥१२॥ दुर्योधनोपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणं ॥ प्रभग्नं
चबलंदृष्ट्वाजगामपरमांव्यथां ॥१३॥ तत्रधर्मंपुरस्कृत्यआत्मनश्चाभिमानितां ॥ प्रा
प्तेपक्रमणेराजातस्थौगिरिरिवाचलः ॥१४॥ संधायचशितंबाणंकालाग्निसमतेज
सं सुमोचपरमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरेनिशाचरे ॥१५॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यबाणमिंद्राशनि
प्रभं लाघवान्मोचयामासतमहात्मावैघटोत्कचः ॥१६॥ भूयएवविननादोग्रंक्रोधसंरक्तलो
चनः त्रासयामाससैन्यानियुगांतेजलदोयथा ॥१७॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतस्यभीमस्यर
क्षसः आचार्यमुपसंगम्यभीष्मःशांतनवोब्रवीत ॥१८॥ यथैषनिनदोघोरःश्रूयतेराक्षसेरि २०

अमिद्धसाववेगेन द्र्योधनस्य दैन्यं ॥ तमः पतनमप्राप्तं कालसूत्रं समेवांतके ॥ २५
नविकथ्यमहाराज भ्रातृर्दुर्योधनस्य च ॥ अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः रक्तोपरक्तलोचनः ॥ २६
अथयान् एकां सिध्या मिपितृणां मातरेव च ॥ येनया सुनृशंसेन दीर्घ कालमवासिताः ॥
यस्य नेपांडवा राजन् छलद्यूते पराजिताः ॥ यावैवंद्रौपदी कृष्णापकवस्त्रा रजस्वला
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ तं ववैप्रियकामे न अग्रात्मस्य पादुरात्मना
मैं धवे न परामृष्टा परिभूय पितृन्मम ॥ दृष्टेषा मपमानानां मम्य वैधाचं कुलाधम ॥ २७
अंतम घ्या सिध्या मियप्रिदेनोस्य जनेसरंत ॥ पवमुक्ता वृकोदरो महाद्दिस्फारयं कार्मुकं
मं दृशवृद्धशनै नेगे वर्क्षि एणीपरि सेतिलिद्रन ॥ शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत्
परवंतवा रिधा रामि: प्राक्षषीवबलाहकः ॥ इति श्रीमाभपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ त
तसहाएवं कृतं तुः सर्दुदानबैरपि ॥ धार्तराष्ट्रोपि राजेंद्रो यप्यावंषेमहाद्विपः ॥ २८ त
तः क्रोधसमाविष्टो निः श्वसन्निवपन्नगः ॥ संशयं परमं प्राप्तः भ्रमस्ते भरतर्षभ
दुर्मोचनिर्किताननैः त्वाणन्वाराचान्पंचविंशतिः ॥ तेपतन्नदृता राजेन्ता क्षिनरा
न्सभृंग वे २ ॥ आशीविष इवक्रुद्धः पर्वंतेग अस्मादने ॥ सतैविंकुःसवनरंकंमध्यि
न्नेइवकुंजरः ॥ ४ ॥ दमेमतिं विनाशा घरात्तः सुपिशितासनः ॥ जग्राहच महाश

स.श्री.
प.
२२१

269

स्तपमेके नवि श्राप विश्वमेने त्रिभिः शरैः ॥ २२ ॥ मूर्छां घनविरहेणेन सम्यक्प्रेमिणा हितेन च
ना भिदे स्नेहमात्माघविकर्णसमनाश्यत ॥ २३ ॥ तौ पेन ततूरथो पश्येव ग्रमीषु तत्र न्यवात्सितं
सिं पुराजोई वेदं ववाराद्दस्वर्णमूर्छितं ॥ २४ ॥ उन्नमाय महाराजः हितीयेना छिन्न इन्नुः ॥
वेतमिरथनाराचैरावेन्मममहात्मनः ॥ २५ ॥ जवानचतवौवाहानक्रोधसंरक्तलोचनः
मूर्छां घनविरहेणेन प्रीतेन निक्षिप्तेन च ॥ २६ ॥ निर्विमे दमहाराजराजपुत्रे शूहदङ्कले ॥ सगरः
विद्धो ऽपि तौ रथो पश्पउपाविशत ॥ २७ ॥ मरशंक्रोधेन चाविश्चोरश्यो रादस्तापिपः
विदैपनिर्मितात्लोकान्शरानाशीविषोपमान् ॥ २८ ॥ विभिद्युत्लेमहाराजशल्यपुरःवि
शारदं ॥ २९ ॥ इति श्री ...पर्वणि ॥ सं ...पउवाव ॥ विप्रुत्वीकृत्य सर्वांस्तु ताक्कानप्यपि
समः ॥ जितारिभरतस्त्रेष्ठ पौयनमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य राजानं मणिवेग
ने ॥ प्रभपावन जितां संनम्ना वकाग्रडद्भमेदाः ॥ २ ॥ नान्तमाग्राणि वापानि विकंपतोम
द्दारथाः ॥ नमेकमप्पपाले ननदैनः सिंहदर्पवत् ॥ ३ ॥ अथो नेषारवेर्षेण समंतात्सर्ववाकि
रन् ॥ पर्वतं वारिधाराभिः शारदीव वलाहकः ॥ ४ ॥ स्वभावविदोऽप्यितहोसादितः वहिपः
उन्मपाननदाकाशंसमंताद्दैननेपवन् ॥ ५ ॥ अनदन्समहानादंजीमूतः वशारदः ॥ दि
शः ॥ विदिशश्चैवनादयन्भैरवस्वनः ॥ ६ ॥ रादसमरमनेनशार्ङ्गस्तावराजाप्यपिहिरः ॥ २२१

द्वैरिणोग्रधनेनूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ॥ १९ ॥ नैषधस्य कन्या हि संग्रामे जेतं भूतेन केनचित् ॥
ते च राजन्महेष्वासा राज्ञा नं परिरक्षित ॥ २० ॥ अभिद्रुतो महाभागो राजपुत्रेण महात्मना ॥
पतद्द्विद्विपरेव्हास्मे सर्वे यान: परंतप ॥ २१ ॥ पितामहवच: श्रुत्वा तत्र सामो महारथ: ॥
उतनंजव माद्मा यमघवुपेमकोरव: ॥ २२ ॥ द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लीको मगधश्चय: ॥
अभिमन्युं तपरीत्तं म: श्रुत्वा दुर्योधनेन च ॥ २३ ॥ नरदेनीकममना: पूर्वं पालितेन महारथै: ॥
आननानाविनमाशांतेमेद्धगदसपतनम: ॥ २४ ॥ नाकंपत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वत: ॥
मगद्य विभलं चापं तानिभि: परिवारित: ॥ २५ ॥ शूलमुकुद्गलैश्च नाना प्रहरणैरपि
तत: समभवद्युद्धं तमुलं रोमहर्षणं ॥ २६ ॥ तावकानां परेषां च दुर्योधनबलस्य च ॥
धनुषां कूजतां शब्द: सर्वतस्तमुलोभवत् ॥ २७ ॥ अथ पुत्र महाराज तवशानां दयतामिव
अस्त्राणां पातमानानां काय चेव शरीरिणां ॥ २८ ॥ शब्द: समभवद्भूमन गिरीणामि
वभिद्यतां ॥ वीरघात्रुविस्फुरणानां तोमराणां विपांपते ॥ फूलमाश्चीद्विपत्स्पानां सर्पा
णामिव सर्पतां ॥ तत: परमसंक्रुद्धो विस्फार्य महद्धनु: ॥ राजसेनो महाबाहुर्वि
नदन्भैरवं रवं ॥ ३२ ॥ आजगाम ततो हर्षाद्वीर: क्रुद्ध: शितेद कार्मुकं ॥ सोमदत्तस्य भ
तेन ध्वजं वोन्मधावानरदत्त ॥ ३३ ॥ बाह्लीकं च त्रिभिर्बाणै: सप्तविध्यत्सुतंतरे

सभी॰
प॰
२०२

तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनां ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजंतो महारथाः ॥२०
अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ अनिमिषकं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहं ॥२१॥ हया
गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ॥ अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना समभ्ययुः ॥२२
सहसावाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः ॥ गजाश्वरथपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतं ॥२३॥ धू
म्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ॥ नैव स्वे न परे राजन्समजानन्परस्परं ॥२४॥ पि
ता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ॥ निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥२५॥ श
स्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां जगर्जतां ॥ सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ॥२६
गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां च तरंगिणी ॥ प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥२
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे ॥ शुश्रुवे सुमहान्शब्दः पततामश्मनामिव
विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ॥ अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूद्वसुंधरा ॥
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजंतो महारथाः ॥ अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारार्थमुद्यताः
हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ॥ समाहत्य रणेन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः
नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशं ॥ उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ २०२

270

उग्रावसरतस्त्रे ए भीमसेन नमरिंदमः ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरे ते राजन्सो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ॥ प
यास्य प्रहितो मे शास्त्रोन दुत्तो मैरवं स्तनं ॥ ८ ॥ अनेन मारं वैयम पामि तस्मिन्राजन्नहं गते ॥
पितामहस्य संक्रुद्धः पावालानद्दं तनुयतः ॥ ९ ॥ तेषां च राजन्सर्वेषां यत्र यत्र ते फाल्गुनः
मवेः ॥ पतन्नानामहावाहो कार्ष्यस्य प्रपस्थितं ॥ १० ॥ तान्हरं रवहलैर्देहिं वसंश्राये परमं गते
म्यावर्वे च नमा ताथतर माणो हकोरवः ॥ ११ ॥ अथ घोरसिंहनादेन आस्य प्रसर्वे पार्थिवा
न ॥ घोयेन महूनाराजन्सर्वेका लेपयो द्वयिः ॥ १२ ॥ तमसन्नगात्रास्य युतिः सोविलिरुद्ध रकुंभ
दः ॥ श्रेणिमान्न हदानम ध्रुवः कास्यस्य वा विभुः ॥ १३ ॥ अभिमन्युसुतो श्रेवदोपदेया
न हारथाः ॥ दानदेवस्य विक्रांतः दानवथमीन ये व च ॥ १४ ॥ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः
स्वबसमास्थितः ॥ महता रथवंशेन हैडिंबं पर्यवारयन ॥ १५ ॥ केकयाश्च महासत्त्वै
मदसद्वैः प्रहारिभिः ॥ अभिरक्षत सहितानामनुसेंद्र घटोत्कचं ॥ १६ ॥ सिंहनादेन महता
ता नेमिरेघेण चैव हि ॥ करशब्दनिपातैश्च कंपयंतो वसुंधरां ॥ १७ ॥ तेषामापतताः
तांश्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलं ॥ भीमसेनभयोहिग्नं विवर्णं वदनं नयो ॥ १८ ॥ परि
वृत्तं महाराज परिमयद्घटोत्कचं ॥ ततः प्रववृते भूयः नरनेषां महात्मनो ॥ १९ ॥

भा.भी.
प.
२०१

271

विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ॥ ६ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ अभिमन्यु
मुखास्तत्र पांडवानां महारथाः ॥ ७ ॥ समभ्यधावन् क्रोशंतो राजा संजातसंभ्रमाः ॥ संप्रे
क्ष्यैनान्समायतो संक्रुद्धान् जातसंभ्रमान् ॥ ८ ॥ भारद्वाजसुतेदाकं तावकानां महारथाः ॥ हि
प्राप्नुं तमब्रवीद्राजानं परिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयं परमं प्राप्तं मग्नं तं व्यसनार्णवे ॥ एते क्रुद्धा म
हेष्वासाः पांडवानां महारथाः ॥ १० ॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य मह्यं योधनमुपाद्रवत् ॥ नानाविधा
नि शस्त्राणि विसृजंतो जयैषिणः ॥ ११ ॥ नदंतो भैरवान्नादान्त्रासयंतश्च भूमिपान् ॥ तद्वा
क्यं वचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ॥ १२ ॥ तावकाः समवर्तंत पांडवानामनीकिनी ॥ कृ
पो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥ १३ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च सैंधवोथ बृहद्बलः ॥
आवंत्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १४ ॥ ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ पां
डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकं ॥
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ १६ ॥ भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकि
रत् ॥ पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ १७ ॥ तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिली
मुखैः ॥ त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १८ ॥ स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्ध
श्च भारत ॥ प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १९ ॥ गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्यो २०१

प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः ॥ अभ्यघ्नंत विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३३
ते जाता रुधिरोत्पीडा पताकाभिरलंकृताः ॥ संसक्ताः प्रत्यदृश्यंत मेघाइव सविद्युतः ॥ ३४
केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ अनदंतोऽभ्यधावंत विशृंगाइव पर्वताः ॥ ३५ ॥ के
चित्क्रोधसमाविष्टा मदांधा निरवग्रहाः ॥ रथानश्वान्पदातांश्च ममर्दुः शतशो रणे ॥ ३६
तथा हयाद्धयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ॥ तेनतेनाभ्यवर्तंत कुर्वंतो व्याकुला दिशः ॥ ३७
रथिनो रथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत्
स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्नुरितरेतरं ॥ प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ३८
तस्मिन्संप्रवर्त्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ॥ धार्त्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतं ॥ ३९
इति श्रीकर्णपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयं ॥ अभ्यधावत
संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमं ॥ १ ॥ प्रगृह्य विपुलं चापमिंद्राशनिसमस्वनं ॥ महता शरवर्षे
ण पांडवं समवाकिरत् ॥ २ ॥ अर्द्धचंद्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनं ॥ भीमसेनस्य वि
च्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३ ॥ तदंतरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ॥ संदधे निशितं वा
णं गिरीणामपि दारणं ॥ ४ ॥ तेनोरसि महाबाहुं भीमसेनमताडयत् ॥ स गाढविद्धो
व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ५ ॥ समालंबे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतं ॥ तथा

स.भी.
प.
२७५
272

तथा नीलेन निर्भिन्नः स्तंभकेन पतत्रिणा ॥३२॥ संजातरुधिरोत्पीडो ह्रौतिः क्रोधस
मन्वितः ॥ स विसृज्य धनुस्त्रिग्रं गिरिशृंगाश निसमस्वनं ॥३३॥ रथेनीलविनाशाय मतिं मति
मतां वरः ॥ ततः स धावविमलानमलान् कमीरथाविनान् ॥३४॥ जघान च नरोवाणान्
पातयामास च ध्वजं ॥ पंचमेन च भल्लेन नीलं विव्याधवक्षसि ॥३५॥ स गाढविद्धो व्यथितो
रथोपस्थउपाविशत् ॥ सोद्दितं बीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमं ॥३६॥ तद्दोलकचोमिसं
ग्रहोज्ञातिभिः परिवारितः ॥ अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनं ॥३७॥ तथेनरेवा ध्या
वनराचलसाभ्रं रङ्समेदः ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनं ॥३८॥ अभ्यधावत तेजस्वी भा
रद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ॥३९॥ येऽभवन्नग्रतः क्रु
द्धास्तस्य पुरःसराः ॥ विभ्रुतांस्तैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिबाणप्लुतैः शरैः ॥४०॥ अक्रुध्यत म
हाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ प्रादुष्कृतेन तोमायां घोररूपां सुदारुणां ॥४१॥ मोहयं
स्तमरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ॥४२॥
अन्योन्यं समपश्यंत निकृत्ताः मेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः
द्रोणं दुर्योधनं शल्यं अश्वत्थामानमेव च ॥ प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ २७५

यनः स्वयं ॥ द्रोणायनिश्चसंक्रुद्धो भीमसेनसमभिद्रुतौ २० ॥ तावापतंतौ संप्रेक्ष्य कालां
तकयमोपमौ ॥ भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरं २१ ॥ अवस्त्य रथात्तूर्णं तस्थौ
गिरिरिवाचलः ॥ समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदंडोपमां रणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैला
सम्मिव शृंगिणं ॥ कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावतां ॥ २३ ॥ तावापतंतौ सहितौ
त्वरितौ वलिनांवरौ ॥ अभ्यधावत्तवेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २४ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य
संक्रुद्धं भीमदर्शनं ॥ समभ्यधावं त्वरिता कौरवाणां महारथाः ॥ २५ ॥ भारद्वाजमु
खाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ॥ नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरसि पातयन् ॥ २६
सहिताः पांडवं सर्वे पीडयंतः समंततः ॥ तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथं
अभिमन्युप्रभृतयः पांडवानां महारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा चैव सुदु
स्त्यजान् ॥ २८ ॥ अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ॥ नीलो नीलांबुदप्रख्यः सं
क्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ॥ २९ ॥ स्पर्द्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः ॥ स विस्फार्य
महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ॥ ३० ॥ यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवं ॥ वि
प्रचित्तं दुराधर्षं देवतानां भयंकरं ॥ ३१ ॥ येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा ॥

273

दहन्निगाधांसि सक्षकं तृणमिवानलः ॥ नरिष्यामि मद्भागं तत्प्रसादात्परंतप ॥ ७ ॥ यद्व
सायसदा इष्टं तं स्वयमेव पितामह ॥ तां प्रमाथिन्य रुर्धेषं तन्नो त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ एत
त्क्रतातवचनं राज्ञो भवतस्सन्तमः ॥ दुर्योधन मिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥
शृणु राजन्मम वचो यत्तावद्वामि कौरव ॥ यथा तथा महाराज वर्जितं परंतप ॥ १० ॥
आत्मारक्षो रणे तात सर्वान्युध्यस्व हि देव ॥ धर्मराजेन संग्रामे तया कार्यं सहानघ ॥ ११ ॥
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ॥ धर्मराजेऽपरक्ते सा जोराजानमर्हति ॥ १२ ॥
अश्व द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ शल्यश्च सोमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः
तव च भ्रातरः श्रेष्ठाः दुःशासनपुरोगमाः ॥ त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राजन्संते महाबलं ॥
द्रोणेनास्मिन राजसे दैवरितेऽत्र शयो महान् ॥ अयं वाग्हि रणे तस्य मुख्यो यदुर्मतः ॥ १५ ॥
भगदत्तो महीपालः पुरंदरसखो युधि ॥ एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥
समते पार्थिवे श्रेष्ठ वाक्यं वाक्यविशारद ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज दैविकं पुरुषं मे ॥ १७ ॥
वारयस्व रणे योधान्मि सर्वान्सर्वत्र निर्जितां ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं पथे हस्तारकं पुरा ॥
नवहिस्त्रानि चास्त्राणि विक्रमं परंतप समागम स्मवक्रभिः पुराभूत्समरे महा २२५

विध्वस्ता रथिनः सर्वे राज्ञा नक्षत्रनिपातिताः ॥ हयाश्चैव द्विपाश्चैव संनिकृत्ता सहस्रशः
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिविरं प्रति ॥ मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा पांडवसेनस च ॥ ५९ ॥
युध्यध्वं मा पलायध्वं मा वैयारात्सीरये ॥ ततो लक्षं च मयोक्तेति न तिष्ठंत विमोहिता
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतो राघवो भवः ॥ तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयमासाद्य पांडवाः ॥ ६० ॥
ततो लक्वेनमहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ॥ शंखान्दध्मुर्मितिवीराः समंतान्निर्दिरे भृ
शं ॥ एवं तव बलं सर्वं हेडिं वेन दुरात्मना ॥ सूर्येऽस्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः
इति श्री शल्यपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ तस्मिन्न दृष्ट्ये संक्रुद्धे राजा दुर्योधनः स्वयं ॥ गां
गेयसुपसंगम्य तिनयेनाभिवंयव ॥ १ ॥ तस्म सर्वं यथा वृत्तमाख्याय तस्य पवंक्रीमे
ततो कि वस्य विजयमात्मनश्च पराजयं ॥ २ ॥ कथयामास दुर्दर्शो विनिश्चित्य पुनः
पुनः ॥ अब्रवीत्तत दावाक्यं भीष्मं कुरुपितामहं ॥ ३ ॥ भवंतं समुपाश्रित्य वासुदे
वं यथा मये ॥ योउ वै विशदो वीरः समारब्धो मयासमो ॥ ४ ॥ एकादश समाख्याता
अक्षौहिण्यः सखया मम ॥ निदेशेन तव तिष्ठंति मया सार्धं परंतप ॥ ५ ॥ हो दुं भरतश्रा
हैल भीमसेन द्रोगमेः ॥ ततो लक्वे समाश्रित्य मयोउ वैद्यधिनिर्जितः ॥ ६ ॥ तन्मे

स्तालिसुप्रतीकशिरोगतः ॥ ऐरावतस्थो मघवान् वारिधारा इवानघ ॥ ३४ ॥ स भीमः शरधारा
भिः ताड्यमानः सपार्थिवाः ॥ पर्वतं वारिधाराभिन्नपांते जलदो यथा ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु संक्रु
द्धः पादरक्षान्परःशतान् ॥ निजघान महेष्वासः संरब्धः शत्रुकर्शनः ॥ ३६ ॥ तान् दृष्ट्वा निहतान्
क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ चोदयामास नागेंद्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७ ॥ स नागः प्रेषितस्ते
न बाणो ज्याचोदितो यथा ॥ अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदम ॥ ३८ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य
पांडवानां महारथाः ॥ अभ्यवर्तंत वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ कैकेयाश्चाभिमन्युश्च
द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ ४० ॥ चेदिपश्चित्रकेतुश्च सं
क्रुद्धाः सर्व एव ते ॥ उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयंतो महाबलाः ॥ ४१ ॥ तमेकं कुंजरं क्रुद्धाः सम
तात्पर्यवारयन् ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ॥ ४२ ॥ संजातरुधिरोत्पीडो धा
तुचित्र इवाद्रिराट् ॥ दशार्णाधिपतिश्चापि गजेन भूमिधरोपमं ॥ ४३ ॥ समास्थितोऽभिदुद्राव
भगदत्तस्य वारणं ॥ तमापतंतं समरे गजं गजपतिस्तदा ॥ ४४ ॥ दधार सुप्रतीकोपि वेलेव म
करालयं ॥ वारितं प्रेक्ष्य नागेंद्रं दशार्णस्य महात्मना ॥ ४५ ॥ साधु साध्विति सैन्यानि पांडवेया
न्यपूजयन् ॥ ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ॥ ४८ ॥ प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमु
खे नृपसत्तम ॥ उपासृत्य मुखं तिर्यगभ्यवर्तत वेगवान् ॥ ५० ॥ २७६

तं तस्य नृपशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ॥ स्ववलेनोद्यतो राजन्नद्रिराजसपुंगवं ॥२०॥ पत
तं दृष्ट्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ॥ प्रययौ सिंहनादेन पुरानभिमुखोद्भुतं ॥२१॥ तमापतंतं
संप्रेक्ष्य गांगेयं तमिवतोयदं ॥ अभ्यवर्तंत संक्रुद्धाः पांडवानां महारथाः ॥२२॥ सप्रतीकेन तां स्वाभि
भाद्रतोप्युपाद्रवत ॥ भीमसेनोभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥२३॥ द्रौपदेयाः सत्यधृतिः चे
त्रदेवश्च भारत ॥ चेदिपोथ वसुदानश्च दशार्णोपि पतिस्तथा ॥२४॥ ततः समभवद्युद्धं घोररू
पं भयानकं ॥ पांडूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनं ॥२५॥ प्रयुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः स
तेजनाः ॥ ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥२६॥ प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसा
दिभिः ॥ परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥२७॥ मदांधा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाह
वे ॥ विभिदुर्दशनाग्रैस्तैः समासाद्य परस्परं ॥२८॥ हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरा
स्थिताः ॥ चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरं ॥२९॥ पादाताश्च पदात्यौघैः ताडिताः
शक्तितोमरैः ॥ न्यपतंत तदा भूमौ शतशोथ सहस्रशः ॥३०॥ रथिनश्च रथैः राजन् क
र्णिनालीकसायकैः ॥ निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान्विनेदिरे ॥३१॥ तस्मिंस्तथा वर्तमा
ने संग्रामे लोमहर्षणे ॥ भगदत्तो महेष्वासः भीमसेनमथाद्रवत ॥३२॥ कुंजरेण प्रभिन्नेन
सप्तधा स्रवता मदं ॥ पर्वतेनेव यथा तोयं स्रवमाना निसर्वशः ॥३३॥ किरञ्छरसह

भभी० प० २७८

275

तामर्द्धचंद्रसदृशं ॥ चिच्छेद तन्मद्ध्वलं तेन बाणेन वेगवान् ॥८०॥ उत्पपात हृदयाच्छि
त्वं स्थलं देहमपरिष्कृतं ॥ महाशनिर्यथा मुक्ता शक्रासृष्टा नभोगता ॥८१॥ स्थलं निपतितं तर
ष्टुहृष्टिं या कृतं तं च पार्थिव ॥ रुक्मदंडं महाशक्तिं जग्राह शिशिरोपमां ॥८२॥ चिक्षेप तां रा
क्षसस्यातिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत ॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ॥८३॥ उत्पत्य रा
क्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ बभंज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ॥८४॥ पश्यतः पा
र्थिवेंद्रस्य तदद्भुतमिवाभवत ॥ तद्वेदृष्ट्वा कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ॥८५॥ दिवि देवाः
सगंधर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ पांडवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः ॥८६॥ साधु
साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन् ॥ तं तु श्रुत्वा महानादं हृष्टानां महात्मनां ॥८७॥
नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान ॥ स विस्फार्य महच्चापमिंद्राशनिसमप्रभं
तर्जयामास वेगेन पांडवानां महारथान् ॥ विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचान्ज्वलनप्र
भान् ॥ भीमसेनं केन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ॥ अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पंचभिस्तथा ॥
पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा ॥ बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ॥८८॥ प
पात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमं ॥ द्रौपदेयांस्ततः पंच पंचभिः समताडयत ॥८९॥

२७८

समुद्र इव वेगेन प्रमाद्यन्भैरवं रवं ॥ संमर्दयानः स्वबलं वायुर्दंतानि वै रसान् ॥ ४९
तस्मिन् पराजिते नागे पांडवानां महारथाः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रेक्षायैवोपतस्थिरे
ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ॥ किरंतो विविधान् बाणान् शस्त्राणि विवि
धानि च ॥ ५० ॥ तेषामापततां राजन् संक्रुद्धानां महद्बलं ॥ कृत्वा स निन्ये द्रोव रममर्दोद्ध
नसाधवः ॥ ५१ ॥ भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ अंकुशांगुष्ठनुदितः स ग
जप्रवरो युधि ॥ ५२ ॥ तस्मिन् क्षणे समभवत् संवर्तक इवानलः ॥ रथान्सवाजिपाना
गान् दृष्ट्वा स्वप्रदेशादिभिः ॥ ५३ ॥ पादातानश्वसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ सममर्द
न्समरे नागान् संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५४ ॥ तेन संलोड्यमानं तत्पांडवानां बलं महत्
संचुकोच महाराज चर्मेवाग्नौ समाहितं ॥ ५५ ॥ भग्नं तत्स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ॥ घ
टोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ५६ ॥ विकटः परुषो राजन् दीप्तास्यो दीप्तलोचनः
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ॥ ५७ ॥ जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दा
रुणं ॥ नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ॥ ५८ ॥ सविस्फुलिंगमालाभिः समं
तात् परिवेष्टितं ॥ तमापतंतं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः ॥ ५९ ॥ चिक्षेप रुचिरं ती

म.भी.
प.
२२८
276

मयेराजन्नवास्तुदेवमिदंवचः॥ इदंनतेममताप्राज्ञोविदुरोदृष्टवान्पुरा॥२॥ क्रुद्धानांपांड
वानांबलंघोरंमहामतिः॥ गततोनिवारितोवानधृतराष्ट्रंजनेश्वरं॥३॥ अन्येवचद्दवो
वीरासंग्रामेमधुसूदन॥ निहताकौरवैःसंकृतयात्मामिश्चकौरवाः॥४॥ अर्थेहेतोन
रश्रेष्ठक्रियतेकर्मकृन्तितं॥ पितामहोनयत्कृतेद्योवंक्रियतेज्ञातिसंक्षयाः॥५॥ अथनस्म
मतंश्रेयोनचज्ञातिवधाद्दतं॥ किंनुमाप्स्यामहेकृत्स्नंहत्वाज्ञातीन्समागतान्॥६॥ दुर्यो
धनापराधेनशकुनेःसौबलस्यच॥ तथैवानिधनंयान्तिकर्णदुर्मंत्रितेनच॥७॥ इदानीं
तुविजानामिसुस्थानंमधुसूदन॥ कृतंराजामहाबाहोयाचमानंसुयोधनं॥८॥ राज्यार्द्धं
पंचवग्रामानकार्षीत्सदुर्मतिः॥ दृष्ट्वाहिक्षत्रियानशूरान्शयानानूधरणीतले॥९॥
निंदामिभृशमात्मानंधिगस्तुक्षत्रजीविकां॥ अशक्तमिविनिमामेविज्ञास्यंतेक्षत्रियारणे॥
युद्धंतुमेमनरुचितंज्ञातिविध्वंसमधुसूदन॥ संचोदयहयान्शीघ्रंधार्तराष्ट्रचमूंप्रति॥११॥ प्रत
रिष्येमहापारंभुजाभ्यांसमरोदधिं॥ नायंक्लीवयितुंकालोविद्यतेमाधवक्वचित्॥१२॥
एवमुक्तस्तुपार्थेनकेशवःपरवीरहा॥ चोदयामासतानश्वानपांडुरान्वातरंहसः॥
अथशब्दोमहानासीत्तवसैन्यस्यभारत॥ माहतोद्धृतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि॥१४॥
अपराह्णेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत॥१५॥ पर्जन्यसमनिर्घोषोभीष्मस्यसहपांडवैः॥ २२८

भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघ्नानन्तरं गमान् ॥ धनंजके सरिणं वास्य विवेदैव शिवैस्त्रिभिः २२
निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ सूताव विद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् २३
विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे । ततो भीमो महाबाहुर्विरथो रथिनां वरः ॥ २४ ॥ गदां प्र
गृह्य वेगेन विवल्कं द्रथोत्तमात् ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृंगमिव पर्वतं ॥ २५ ॥ तावका
नां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पांडवः कृष्णसारथिः ॥ २६ ॥ आजगा
म महाराज निघ्नन् शत्रून् समंततः ॥ यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महाबलौ ॥ २७ ॥ प्रा
ग्ज्योतिषेण संयुक्तौ भीमसेनवृकोदरौ ॥ दृष्ट्वा च पांडवो भ्रातृन्युध्यमानान्महारथं ॥ २८
त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत किरन् शरान् ॥ ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ॥
सेनामचोदयत्तत्र रथनागाश्वसंकुलं ॥ तामापतंतीं सहसा कौरवाणां महाचमूं ॥ २०
अभिदुद्राव वेगेन पांडवः श्वेतवाहनः ॥ भगदत्तश्च समरे तेन नागेन भारत ॥ २१ ॥ विमृद्
नन् पांडवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ तदासीत्तुमलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ॥ २२ ॥ पांचा
लैः पांडवैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ भीमसेनोपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ॥ २३ ॥ आ
श्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमं ॥ इति श्रीकर्णपर्वणि ॥ ॥ संजय उवाच ॥ पुत्रं विनिहतं
श्रुत्वा इरावंतं धनंजयः ॥ दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १ ॥ अब्रवीत्स

भ.भी.
प०
२७५

णास्तु समरे वीरं निर्दहन्नेष्यतो नव ॥ ११ ॥ यथा दिव्या विधा तामिः संपन्ना द्याकिरन शरैः ॥ न
या ऽद्भुतमपश्याम कुंतीपुत्रमपोहत ॥ १२ ॥ द्रोणेन वार्यमाणोपि निजघ्ने यत् सुतांस्तव ॥
यथा गोवृषभो वर्षं संधारयति लाननपत ॥ भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षं महोपरन् ॥ अद्भु
तं च महाराज तव चक्रे वृकोदरः ॥ १४ ॥ यो... ले रथीनसं द्रोणं चैव निवारयन् ॥ पुत्रे
षु तव वीरेषु विक्रीडन्निव वीर्यवान् ॥ १५ ॥ मृगेष्विव महाराज चरन् व्याघ्रो महाबलः ॥ यथा
द्वीपश्च मध्यस्थो धारयेत पशून् वृकः ॥ १६ ॥ वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ गांगेये
भगदत्ते च गौतमे च महारथः ॥ १७ ॥ पांडवं रभसं युद्धे धारयामासुरर्जुनं ॥ अतिरथानि
संवार्य तेषां सोतिरथो रणे ॥ १८ ॥ प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ अभिमन्यु
स्तु राजानमंबष्ठं लोकविश्रुतं ॥ १९ ॥ विरथं रथिनां श्रेष्ठं वारयामास सायकैः ॥ वि
रथो वध्यमानस्तु सौभद्रेण यशस्विना ॥ २० ॥ अवप्लुत्य रथात्तूर्णमंबष्ठो वसुधाधिपः ॥
असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ॥ २१ ॥ आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महाबलः ॥
आपतंतं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ॥ २२ ॥ लाघवाद्वंचयामास सौभद्रः परवीरहा ॥
वंचितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ॥ २३ ॥ साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोभूद्विशां
पते ॥ धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ॥ तथैव तावकाः सर्वे पांडुसैन्यमयोधयन् २७५

277

ततो राजंस्तव सुताः भीमसेनमुपाद्रवन् ।।१७।। म्य रिवार्थ्यं रणे शौरिं विसर्वो वासवं यथा
ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।।१८।। भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन्
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।।१९।। अंबष्टकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।।२०।। ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहं ।।
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।।२१।। प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव
पुत्रास्तु तव कौंतेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।।२२।। प्रावृषीव महाराज जलदाः इव पर्वतं ।। स
छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशांपते ।।२३।। सृक्किणी संलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास भारत ।।२४।। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोभवद्गतजीवितः
अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।।२५।। अपातयत्कुंडलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा
ततः सुनिशितान्बाणान् समादत्त शिलीमुखान् ।।२६।। स सर्ज त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मा
रिष ।। प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्विना ।।२७।। अपातयंत पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहा
रथान् ।। अनाधृष्टिं कुंडभेदं वैराटं दीर्घलोचनं ।।२८।। दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनक
ध्वजं ।। प्रपतंतः स्म वीरास्ते विरेजुर्भरतर्षभ ।।२९।। वसंते पुष्पशबलाश्चूताः प्रपतिताः इव
ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव महारथाः ।।३०।। तं कालमिव मन्वाना भीमसेनं महाबलं ।। द्रो

म.भी.
प.
२८०
278

नघेवा स्वतन्नागानां शरीरैर्विबभौ धरा ॥८७॥ संछन्ना वसुधा राजन् पर्वतैरिव सर्वशः ॥ स
मरे पतितैश्चैव शरशक्त्यृष्टितोमरैः ॥८८॥ निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयःकुंतपरश्वधैः ॥ प
रिघैर्भिंडिपालैश्च शतघ्नीभिश्च मारिष ॥८९॥ शरीरैः शस्त्रनिर्भिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी
विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ॥९०॥ गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ निचिता मही
सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥९१॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनां ॥
बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥९२॥ पातितैर्ऋषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च कांचनैः ॥९३॥ रराज सुभृशं भूमिः शांतार्चिर्भिरिवान
लैः ॥ विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ॥९४॥ विप्रकीर्णैः शरैश्चैव रुक्मपुंखैः समंत
तः ॥ रथैश्च सर्वतो भग्नैः किंकिणीजालभूषितैः ॥९५॥ वाजिभिश्च हतैर्बाणैः स्रस्तजिह्वैः स
शोणितैः ॥ अनुकर्षैः पताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि ॥९६॥ प्रवीराणां महाशंखैर्विप्रकीर्णै
श्च पांडुरैः ॥ स्रस्तहस्तैश्च मातंगैः शयानैर्विबभौ मही ॥९७॥ नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्य
लंकृता ॥ दंतिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः ॥९८॥ करैः शब्दं विमुंचद्भिः शीकरं च मुहु
र्मुहुः ॥ विबभौ तद्रणस्थानं स्पंदमानैरिवाचलैः ॥९९॥ नानारागैः कंबलैश्च परिस्तोमैश्च
दंतिनां ॥ वैडूर्यमणिदंडैश्च पतितैरंकुशैः शुभैः ॥१००॥ घंटाभिश्च गजेंद्राणां पतिताभिः समं

तथांऽको दोमहानासीत्तव तेषां च भारत ॥ निर्[illegible] दृढमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करं ॥ अन्यो
न्यं छिंदतःशराः केशोत्क्षिप्तानि मानिनः ॥ ५६ ॥ नावेदंते रथ अनतश्चिह्नि भिन्नोत्तमिश्रया
तले देवाश्च निस्त्रिंशैर्वाहुभिश्च सुसंधितैः ॥ ५७ ॥ विवर्तमाना च चान्योन्यं ततपद्मसमाद्
ने ॥ निकृत्ता अपितान्प्रयं प्रमत्ताअपि न रेतथा ॥ ५८ ॥ आकुलीकृतत स्वीगाश्च वृत्तकामा न
वाः ॥ रणे चाहणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष ॥ ५९ ॥ रत्नानामपविरानि कलापाश्वम
हाधना ॥ जातरूपमयैः पुंखैः तान्ते निशिताः शराः ॥ तैलधौता अराजंत निर्मुक्तभुज
गोपमाः ॥ हत्विदंत स्वरूपवरान् जातरूपपरिष्कृतान् ॥ ६० ॥ चर्माणि चापविद्धा
नि रुक्मचित्राणि धन्विनः ॥ सुवर्णविकृतप्रासान् पट्टिशान् हेमभूषितान् ॥ जातरू
पमयाः शक्तीः शक्तिकनकोज्ज्वलाः ॥ मुसलान् द्राक्षपतितान् मुसलानगुरूणि च ॥
पट्टिशान्पेदिशाश्चैव भिंदिपालांस्तथा विव ॥ पतितान्विविधाश्चापाश्चित्रान्हेम
परिष्कृतान् ॥ ६१ ॥ कथा वहुविधाकारा चमरान् व्यजनानि च ॥ नानाविधानि श
स्त्राणि प्रगृह्य पतितान्नराः ॥ जीवं[illegible]दृश्यंते गतसत्वा महारथाः ॥ गदाविम
थितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः [illegible] गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते नरपते हितो ॥

ततो दुर्योधनो राजा सर्वाल्लानाहू मंत्रिणः ॥ सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलं ॥३॥ द्रो
णो भीष्मः कृपः शल्यः सोमदत्तिश्च संयुगे ॥ न पार्थान् प्रतिबाधंते तेन जाने न च कारणं ॥४॥
अवध्यमानास्ते चापि क्षपयंति बलं मम ॥ सोस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥५
निकृतः पांडवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि ॥ सोहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ॥६॥ कर्णउ
वाच मा शोच भरतश्रेष्ठ करिष्येहं प्रियं तव ॥ भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात्
निवृत्ते युधि गांगेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ अहं पार्थान् हनिष्यामि सहितान् सर्वसोमकैः
पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ पांडवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै ॥९॥
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रिया
न ॥१०॥ स कथं पांडवान् युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिबिरं प्र
ति ॥११॥ अनुमान्य पितामहं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान् पश्य पांडवान्
मयैकेन रणे राजन् ससुहृद्गणबांधवान् ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥१३॥
अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ अनुमान्य रणे भीष्ममेषोहं द्विपदां वरं ॥१४॥ आग
मिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ॥ अपयाते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे ॥१५॥ निष्प
पात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशांपते ॥ सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः ॥१६॥

ततः ॥ विधारितास्ता विविधाभिः क्रियाभिरंकुशो यथा ॥ ७१ ॥ ग्रैवेयैश्चिरं हृष्टैर्ध्वस्तकालकदंबि
देवत ॥ यंत्रैः स्वबद्धपालिनैस्तोमरैस्त्रापि कांचनैः ॥ ७२ ॥ अपवार्नोरणकपिल्लैस्कालचन्द्रैरुरव
दैः ॥ सादिनां बभुजे स्थितैः पतितैः संगरे यथा ॥ ७३ ॥ आसेकविमलैर्लोदोर्विमला भिन्नाय
धिः ॥ उल्लीबेऽस्तनया वितैर्विप्रतिरूल्लतास्तनः ॥ ७४ ॥ विचित्रैर्वेणिवर्षैः स्फुलानरूपपरिष्क
तैः ॥ अग्ना ल्लरपरिस्तोमैरंकवैरिरिनैस्तथा ॥ ७५ ॥ नरेंद्रचूडामणिभिर्विभिन्नैः स्फुरदाध
नैः ॥ लवैस्तथा पवित्रैश्चामरैर्कैन्नैरपि ॥ ७६ ॥ पत्रैर्दुस्कृतिभिर्वबदनैस्तारुकुंडलैः ॥
स्फुटस्फरस्फुरिरत्नैर्वीराणां समं लंकृतैः ॥ ७७ ॥ अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्वलकुंडलैः ॥
तद्रनतत्रशक्तायौऽदिवा पीठस्यधरा ॥ ७८ ॥ एवं केतेमहाहेनेमद्दितेतत्रभारत पदस्थं
समासाद्यतवतेषांवसंग्रगे ॥ ७९ ॥ तेषुपांतेषुमग्रेषुस्टदितेषुचभारत ॥ रात्रिः समभव
तत्रनापश्यामततोऽनुगान् ॥ ८० ॥ ततो वद्धा वैसैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपांडवाः ॥ रजनी सु
विश्रये देवर्नमानेमहामये ॥ ८१ ॥ अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपांडवाः ॥ न्यविशं
तयथाकालं गत्वा स्वशिबिरं नराः ॥ ८२ ॥ इति श्रीकल्पवल्ल्यां ... दिवसयुद्धसमाप्तं ॥ ५
संजय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च
दुर्जयः ॥ १ ॥ समागम्य महाराजमंत्रं चक्रुर्विवक्षितं ॥ कथं पांडुसुताः संख्ये जेतव्याः सगणा २९८

म. भी.
प.
२८१

280

संग्रामम्य तत्ततो राजन् भीष्मस्य सदनं शुभं ॥ अवतीर्य हयाद्वाजि भीष्मं संप्राप्य जनेश्वरः ॥ ११
अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ॥ कांचने सर्वतोभद्रे स्वस्तालरणसंस्कृते ॥ १२ ॥
उवाच प्रांजलिर्भीष्मं वाष्पकंठाकुलोचनः ॥ तां बंधु दिसमाश्रित्य संपुगेशात्र सूदन ॥ १३
युध्यद्दिनरणे जितं तं संग्रामे नृपसत्तमान् ॥ किमर्थं तु हतान्वीरान्कृष्ण हृदगृण बांधवान् ॥ १४
तस्मादहं स्विगांगेय कर्मपाकं तं मयि प्रभो ॥ यदि मां तु हतान्वीरान्कदे दत्तवदानवान् ॥ १५
अहं सर्वान्महाराज दृष्ट्वा निषिध्य मि सहीमकान् ॥ पांचालान्केकयैः सार्धं कलिंगांश्चैव भारत
त्वद्ववः सत्यमेवास्तु यदि पार्थान्समागतान् ॥ सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवान्सत्यवभारत
दययापरिवारजनद्वेषभावान्सम प्रभो ॥ मंदभाग्यतया वापि समवत्ससिपांडवान् ॥ १८
अजानीदि समरैकंगामादृवशोभितं ॥ तदेयस्ति रणे पार्थान्सहृदद्वरणे बांधवान् ॥
सपवश्च कः नृपतिर्युद्धे युधिष्ठिरलव ॥ ततोवाच वचनं किंविद्भीष्मं समपराक्रमे ॥ २० ॥
इ श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजयपठ्ठवा ॥ बाकशस्त्रैर्लवपुत्रेणसोतिविद्धो महाबलः
दुःखेनमहता विष्टो नोवाचप्रियमप्रियं ॥ १ ॥ सभ्यानामपि विवेकालंकारविशेषसमन्वितः
प्रवासमानोयथानागः सप्रणतो वाक्यशलाकया ॥ २ ॥ उहृत्सव द्वषीको यान्निर्दिदनिबभा
रत ॥ सदैवाम्ह रंगधर्वो लोकंलोकविदांवर ॥ ३ ॥ अब्रवीनं वपुत्रं समासाम मूर्धे मिदंवचः ॥

२८१

नरसिंहं पशार्दूलशार्दूलसमविक्रमं ॥ आरोहद्यंदतिनंमातंगः श्रासनस्तवं ॥ १७ ॥ श्रंग
टीवहम्रकुरोटस्लाभरणावान्नृप ॥ धातराष्ट्रो महाराज विबभौ सपथिव्रजन ॥ १८ ॥ मत्तेभ्रष्पाने
कोवेणातपनीय निभेनच ॥ अतुलिमः परार्द्धेन चंद्रेनेन सुगंधिना ॥ १९ ॥ अरजोंबरसंवीतः सिं
हः विलगनिर्नय ॥ शुशुभे विमला विभान नभसीव दिवाकरः ॥ २० ॥ प्रयातेनेनरव्याघ्रेभी
मस्य शिबिरंप्रति ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासा सर्वलोकस्यधन्विनः ॥ २१ ॥ रथैरन्ये नरव्याघ्रं परिव
व्रुः समंततः ॥ भ्रातरश्चास्य सुहृदोरत्नगांधेयमहीपतेः ॥ २२ ॥ प्रादुर्वभूवुः सहिताः शक्रस्ये
वामरादिवि ॥ सम्पूज्यमानो कुरुभिः कौरवाणां महाबलः ॥ २३ ॥ प्रययौ सदनं राजा गांगो
यस्य यशस्विनः ॥ अन्वीयमानः सततं सोदरैः परिवारितः ॥ २४ ॥ दक्षिणं दक्षिणकाले
संभृत्त ससृजं तदा ॥ रश्मिवृष्टोपमं शैक्यां सर्वशत्रु निबर्हणं ॥ २५ ॥ अरक्तं नजसीर्न्दगांगु
दिनः सर्वतो दिशः ॥ शुश्रावममृरावाचो नानादेशनिवासिनां ॥ २६ ॥ संस्तूयमानः सूतैश्च
मागधैश्च महायशाः ॥ पूज्यमानश्च तान्सर्वान् सर्वलोकेश्वरेश्वराः ॥ २७ ॥ प्रदीपैः कांच
नैस्तत्र गंधतैलावसेचितैः ॥ परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समंततः ॥ २८ ॥ सतैः परि
वृतो राजा प्रदीपैःकांचनैर्ज्वलन ॥ शुशुभे चंद्रमा युक्तोदीप्तैरिवमहाग्रहैः ॥ २९ ॥ कांच
नोशीर्षिणीश्चरवे वेत्रझर्झरपाणयः ॥ प्रोत्सारयंतः शनकैस्तं जनं सर्वतो दिशं ॥ ३० ॥

सभी.
प.
२८२

281

तान्वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ॥ एवं हि कृत्वा सकृत्सन्नाः शिविरे शेरते समनि ॥ वर
दानात्सम्मानतातः सौगवन्तो शिविरेऽतिनी ॥१९॥ तमहं तदृ निहत्याश्विप्राणान्मागो पिभारत ॥ सो
सौप्तिकं मितापान्नामेषां वै त्वां शिविरेऽतिनी ॥२०॥ सर्वे स्वपिहितांधारे सौप्तिके तांमहा रणे ॥
मज्जना कथयिष्यन्ति पार्थ त्वया ह्यनिमे दिनी ॥२१॥ एवमुक्त्वा ततो निर्जगाम जनेश्वरः ॥ अ
भिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वनिवेशनं ॥२२॥ आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनं ॥ अविवे
शत तत्तूर्णं तत्पर्यंकशयन रुक्मपर्यंकर: ॥२३॥ प्रविष्टः स निशां तांच गमयामास पार्थिवः ॥ प्रभाता
यां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः ॥२४॥ राज्ञां समाज्ञापयत तमेनां योजयतेति हि ॥ अद्य भी
ष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥२५॥ दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ॥ मन्य
मानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥२६॥ निर्वेदं परमं गत्वा विनिंद्य परवश्यतां ॥ दीर्घं द
ध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥२७॥ इंगितेन तु तज्ज्ञात्वा गांगेयेन विचिंतितं ॥ दुर्योधनो
महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥२८॥ दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यंतां भीष्मरक्षिणः ॥ द्वा
विंशतिमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥२९॥ इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिंतितं ॥ पां
डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥३०॥ तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ स
नो गुप्तः सहायः स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ॥३१॥ अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखंडिनं ॥ २८२

किं त्वं दुर्योधनेवेमां वाक्शल्यैरुपकृंतसि ॥ ४ ॥ स्वरमानेयथाशक्तिकुर्वाणं चेतनं प्रियं ॥ अ
ह्वाणं समरे माणं त्वैव प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदातपां स्वः शूराः त्वां देवेशिमनर्पयन् ॥ प
रानित्सयो शाकं पर्यायमेतन्निदर्शनं ॥ ६ ॥ यदा च त्वां महावाहो नगंधर्वैर्हृतमोजसा ॥ अमोच
यत्पांडुसुतः पर्यायमेतन्निदर्शनं ॥ ७ ॥ एवमाने भृगसर्वैभृसोदरैः षतन्वयमो ॥ सूतपुत्रे च राधे
ये पर्यायमेतन्निदर्शनं ॥ ८ ॥ पव्रनः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ॥ एकएव समुद्यातः प
र्यायमेतन्निदर्शनं ॥ ९ ॥ द्रोणं च भृपितामहं भीमांवनिर्जित्य संयुगे ॥ वासांसि समादत्त पर्या
यमेतन्निदर्शनं ॥ १० ॥ यथाद्रोणिमहेष्वासं शारद्वतमथापि वा ॥ गोग्रहे जितवान्पूर्वं प
र्यायमेतन्निदर्शनं ॥ ११ ॥ विजित्य च यदा कर्णं सदा प्रहृष्टमानिनं ॥ उत्तरायैददौ वस्त्रं पर्या
यमेतन्निदर्शनं ॥ १२ ॥ निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ॥ जितवान्समरे पार्थः
पर्यायमेतन्निदर्शनं ॥ १३ ॥ कोहि शक्तो रणे जेतुं पांडवं रभसा फल्पि ॥ त्वं तु मोहान्नजानीषे
वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ १४ ॥ मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति कांचनान् ॥ तथा त्वम
पि गांधारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १५ ॥ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पांडवैः सह सृंजयैः ॥ युध्यस्व ता
न्यद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १६ ॥ अहं तु सोमकान्सर्वान्पांचालांश्च समागतान् ॥
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखंडिनं ॥ १७ ॥ नैवाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनं

यथा भीष्मं च वनोद्भ्याः शासनं तथा कुरु ॥ मामतं सह वंसेनाप्रयोउः शासनं स्वां ॥ ४९ ॥
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ भीष्मं तु रथवंशेन द्रष्टासमामि संहते ॥ ५० ॥
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नश्च वाचदृ ॥ शिखंडिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप ॥ ५१ ॥
स्थापयत्वा धनंबालं तस्य गोप्तारमादिशन् ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ ततः
शांतनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया ॥ व्यूहं चाव्यूहेन महता सर्वतोभद्रमात्मना ॥ १ ॥ कृ-
पश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथाः ॥ शकुनिः सैन्धवश्चैव कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ २ ॥
भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३ ॥
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ॥ दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशि-
ताः ॥ अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावंत्यौ च महारथौ ॥ महत्या सेनया युक्तौ वामपक्षमपालय-
न् ॥ दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ॥ व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पांडवान्प्रति भार-
त ॥ अलंबुषो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ॥ पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ
एवं वत्तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ॥ सन्नद्धाः समदृश्यंत प्रतपंत इवाग्नयः ॥ ८ ॥ ततो
युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पांडवः ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९ ॥
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः

स्त्रीपूर्वको ह्यसौ राजन्स्त्रीत्वादृष्टो मया रणे ॥ ३२ ॥ लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्ष
या ॥ राज्यं स्फीतं महाराज वारो स्त्रियश्च सत्यकेचानघ ॥ ३३ ॥ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथं च
न ॥ हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥ अयं ह्यस्त्रीपूर्वको राजन्शिखण्डी यदि ते श्रु
तः ॥ उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न च तं योध
यिष्यति ॥ तस्माद्दन्मशुवेदाणा न नयं चैवं कथं चन ॥ ३६ ॥ युद्धे हि क्षत्रियास्तात पांडवान्
जयेयं रणे ॥ सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्रणमूर्द्धनि ॥ ३७ ॥ एवं संभरतश्रेष्ठ गां
गेयः प्राह शास्त्रवित् ॥ तत्र सर्वात्मना राजा मेने गांगेयमेव निर्जयम् ॥ ३८ ॥ अरक्षमाणं हि
हुकोदमालिंदमहाहवे ॥ साहुके मे यदांगेयं व्यात पेन शिखंडिना ॥ ३९ ॥ मानवल्लः
शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ॥ यत्ता रक्षंतु गांगेयं तस्मिन्युद्धे जयो ध्रुवः ॥ ४० ॥
पतन्त सैन्या तं ते सर्वे दुर्योधनवचस्तदा ॥ सर्वतो रथवंशेन गांगेयं समपर्वृत्तदा ॥ ४१ ॥ कं
पयंतो भुवं द्यां च क्षोभयंत सपांडवान् ॥ नैरथैरसंप्रयुक्तैर्दंतिभिश्च महारथाः ॥ ४२ ॥
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणं
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ ततो रथेन केतुना मारुतेनामोजा स्वदतिणे ॥ ४३ ॥
गोप्ता पार्थोऽर्जुनः श्वेताश्वो नोपि शिखंडिनः ॥ रक्षमाणः सपार्श्वेन तथा स्मा भिविदविनः

मभी.
प०
२८४

284

हृद्यंतां वाद्दनानां च तेभ्यः आपतज्जलैः ॥ स्खलत्कव्वास्मासहन्मूर्त्ते प्रभावं तो विप्रांपते ॥ २५ ॥
श्रृंतर्द्दिता महानादा श्रयंते भरतर्षभ ॥ रवकोपुरुषादानां नरदेतानैरवान् रवान् ॥ २६ ॥
संपतंतस्सद्यं पतेतो गोपायवलवायसाः ॥ इतानैश्च विविधैर्नादैर्वीषं तत्स्वयमारिष ॥ २७ ॥
ज्वलिताश्च महोल्का वै समासन्न दिवाकरं ॥ निपेतुः सहसा भूमौ वेदयंत्यो महद्भयं ॥ २८ ॥
महास्वनीका निमहासमुच्छ्रयेततत्क्लयोः पांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरे शंखमृदंगनि
स्वनैः प्रकंपिता नीव वना निवायुना ॥ २९ ॥ नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यापतेना
मशिवे मुहूर्त्ते ॥ बभूव घोषस्तुमुलश्चमूर्त्ते वातोद्धतानामिव सागराणां ॥ ३० ॥ इति श्रीभ
पर्वणि संजय प ३ वाच ॥ अभिमन्युर्ययौ राजन् पिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्यो
धनबलं महत् ॥ १ ॥ विकिरन् शरवर्षाणि वारिधाराः वांबुदः ॥ नशेकुः समरे क्रुद्धं सौभ
द्रमरिंदमं ॥ २ ॥ शस्त्रौघिणी गाढ्मानं सेना सागरमक्षयं ॥ निवारयितुमप्याजौ त्वदीया
कुरुनंदन ॥ ३ ॥ तेन मुक्ताः रणे राजन् शराः शत्रुनिबर्हणाः ॥ क्षत्रियाननयंछूरान्प्रेतराज
निवेशनं ॥ ४ ॥ यमदंडोपमान् घोरान्ज्वलिताशीविषोपमान् ॥ सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषया
मास सायकान् ॥ ५ ॥ सरथान्रथिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः ॥ गजारोहांश्च सगजान्
दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६ ॥ तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्ये महीभृतः ॥ पूजयांचक्रिरे २८४

स्थिता सैन्येन महता परानीक विनाशनः ॥ शिखंडी विजयश्चैव राजा द्रुपद एव च ॥१३॥
चेकितानो महाबाहुः कुंतिभोजश्च वीर्यवान् ॥ स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः ॥ कैकेयाश्चानतश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥
पर्वते पि महाबाहुः सूदप्रतिस्थस्तु उर्जयं ॥ पांडवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥१४
तावकास्तु रणे यत्ता महत्सैन्या नराधिपाः ॥ अभ्युद्यताः रणे पार्थाः भीष्मं कृत्वाग्रतो नृपः
तथैव पांडवा राजन् भीमसेन पुरोगमाः ॥ भीष्मं योद्धुमभिप्रेप्सुः संग्रामे विजयैषिणः ॥१६॥
ततो किलकिला शब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ॥ भेरीमृदंगपणवा नादयंत कुंजरान् ॥१७
पांडवानामभवंतेन नदंतो भैरवान्रवान् ॥ भेरीमृदंगशंखानां दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥१८॥
उत्क्रुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथाविधैः ॥ ववृधे तिनदं तस्मान् गावाम वराग्वितः ॥१९
तद्द्देवाभिसंक्रुद्धानत्रासी तुमुलो महत् ॥ ततो योन्यं प्रधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥२०
ततः शब्देन महता प्रचकंपे वसुंधरा ॥ पत्तिनश्च महाघोरं आदृत्य विस्फुरः ॥२१॥
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निःप्रभः समपद्यत ॥ ववुश्च वाता तुमुलाः पांशवः समदृश्यं ॥२२॥
घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवा लग्नव वाशिरे ॥ वेदयंतो महाराज महद्वैशस मागतं ॥२३॥
दिशः प्रज्वलिता राजन् पांशुवर्षं पपात च ॥ रुधिरेण समुन्मिश्रं अस्थिवर्षं तथैव च

म.भी.
प
२८५

284

स्वनेनोग्रं पर्जन्यनिनदोपमं ॥२१॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत । साहृत्तो द्रुतवेगस्य
सागरस्येव पर्वणि ॥२२॥ दुर्योधनस्तदा राजन्ननार्ध्यं संगममाधत । एष कालिङ्गैर्मद्रा वा
ह्रोहितीयः वफाल्गुनः ॥२३॥ चमूं द्रावयते क्रोधा हृतो देवचमूमिव । तस्य चान्ये नृपसूपा
मिमं ब्रूगेभ बजं मद्दत ॥२४॥ अतेनां राजन् श्रेष्ठं सर्वविद्यासु पारगं । सगोत्रास्तरितं वीर
जहि हि सौ महमाहवे ॥२५॥ वचं पार्थेन्द्र निघ्नामो भीष्मो गङ्गागमाः ॥ स एवमुक्तो बलवान्
गत्वैसैन्यः प्रतापवान् ॥२६॥ प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् । नर्दमानो महानादं
प्रावृषीव बलाहकः ॥२७॥ तस्य शार्द्दे न सहता पांडवानां बलं महत् । प्रवलत्सर्वतो राज
न्यानोऽद्रुतः वार्णवः ॥२८॥ वहनस्य महाराज तस्य नादेन भीषिता । प्रियान् प्राणान् परित्य
ज्य निपेतुर्धरणीतले ॥२९॥ कालिङ्गाधिपमुद्दाग्रुक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । तस्मिन्विवर्त्मो
पस्थितः रवः समुपाद्रवत् ॥३०॥ ततः स राजन् संक्रुद्धः संग्रामे वाजिनि रणे । नातिदूरे स्थि
तस्यास्त्रमाद्रावयामास वैचमूं ॥३१॥ तां वध्यमानां वेगेन पांडवानां महाचमूं । अन्तरधियो
रथोरथोदेवसेनां यथा बलः ॥३२॥ विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष । रल
सानो रक्षेपणवध्यमानस्य संयुगे ॥३३॥ ततः शरसहस्रैस्तां पांडवानां महाचमूं । व्य २८५
द्रावयत् प्रवीरो सोदर्शोपन स्वपराक्रमं ॥३४॥ तां वध्यमानां वेगेन पांडवानां मनीकिनी

हृष्टः प्रशशंसस्य फाल्गुनिः ७ तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत ॥ ततराशी
निवाकाशो माहतः सर्वतो दिशं ॥ ८ ॥ तेन विद्राव्यमानानि तव सैन्यानि भारत ॥ जाता देना
न्यगा ... तपंके मग्ना इव द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम ॥ अभिमन्यु
स्थितो राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १० ॥ न चैनं तावका राजन् विषेहुररिघातिनं ॥ प्रदीप्तं पा
वकं यद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ॥ ११ ॥ प्रहृत्य सर्वशत्रुभ्यः पांडवानां महारथः ॥ अदृश्यत म
हेष्वासः सवज्र इव वासवः ॥ १२ ॥ हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरद्दिशः ॥ तोयदेषु यथा रा
जन् राजमाना शतह्रदा ॥ १३ ॥ शराश्च निशिताः पीता निश्चरंति स्म संयुगे ॥ वनात्फुल्लद्रुमा
द्राजन् भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १४ ॥ तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ॥ रथेन कांचनां
गेन ददृशुर्नांतरं जनाः ॥ १५ ॥ मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च सबृहद्बलं ॥ सैंधवं च महेष्वा
सं व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १६ ॥ मंडलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम भारत ॥ सूर्यमंडलसंका
शं दहतस्तव वाहिनीं ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपंतं तरस्विनं ॥ द्विफाल्गुणमिमं
लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥ तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ॥ बिभ्रमत्तत्र तत्रै
व योषिन्मदवशादिव ॥ १९ ॥ त्रासयित्वा महासैन्यं कंपयित्वा महारथान् ॥ नंदयामास सु
हृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २० ॥ तेन विद्राव्यमानानि तव सैन्यानि संयुगे ॥ चक्रुरार्त

मपी.
द.
२८६
285

अभिद्रुत्य च वेगेन हंतुकामो निशाचरः ४९ तानर्दितानरणे तेन तान्दृष्ट्वा सेनः द्रुतान्मनाः । दु
षार्त्तेन महान् संरंभेण त्वमंसमनुपाद्रवत् ५० ततो समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव । दृष्टश्च ल
वकाः सर्वे पांडवाश्च महारथाः ५१ तौ समेतौ महाघोरौ क्रोधदीप्तौ परस्परं । महाबलौ म
हाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ५२ परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि । तयोः समा
गमो घोरो बभूव कटुकोदयः ५३ यथा देवासुरे युद्धे शक्रशंबरयोः पुरा ५४ इति श्री
मा॰ ... द्रो॰ ... रा॰ ... धृतराष्ट्र उवाच आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नंतं महारथान् । अलंबुषः कथं यु
द्धे प्रत्ययुध्यत भारत १ आर्ष्यशृंगिं कथं चैव सौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वे
न यथा वृत्तस्म संयुगे २ धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संयुगे । भीमो वा रथिनां श्रेष्ठ
ः राक्षसो वा घटोत्कचः ३ नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथाः । एतदाचक्ष्व मे नित्यं
कुशलो ह्यसि संजय ४ संजय उवाच हंत तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणं । यश्चा
भूत्तव सैन्यस्य सौभद्रस्य च मारिष ५ अर्जुनिश्च महाराज संख्ये भीमसेनश्च पांडवः । नकु
लः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमं ६ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरस्सराः । अद्भु
तानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यनेकशः ७ अलंबुषस्तु समरे अभिमन्युं महारथं
विनदन् सुमहानादं तर्जयन् स मुहुर्मुहुः ८ अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २८९

रक्षसा घोररूपेण प्रहस्तावरजो भयात् ॥ ३४ ॥ प्रमथ्य च वरोरस्के नांघ्रिमीं वारणोपमा
न् ततोभिद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३६ ॥ ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेया महारिणाः
रात्तसंरुद्धबुः संरब्धेग्रद्वाः पंचरविंपपा ॥ ३७ ॥ वीर्यवद्भिस्तनलैस्तपीशितो राक्षसोत्तमः
यथाप्रगात्त्वपेतोरे चंद्रमा पंचभिर्ग्रहैः ॥ ३८ ॥ प्रतिविंवस्ततो रक्षो विभेद निशितैः शरैः
सर्वपारसवैस्तूर्णैरकुंठाग्रैर्महाबलैः ॥ ३९ ॥ सत्तैर्भिन्नतनुत्राणः सुशुभे राक्षसोत्तमः म
रीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४० ॥ विमलैः सशरैस्तामितपनीयपरिच्छदैः ॥
आर्चिष्मद्भिरिवाभौ राजन्नदीप्तैरिव पावकः ॥ ४१ ॥ ततस्ते भ्रातरः पंच राक्षसेंद्रं महाहवे ॥ वि
व्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४२ ॥ स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव
सलक्ष्यो भ्रशं राजन्नागेंद्र इव क्रुद्धः ॥ ४३ ॥ सोतिविद्धो महाराज नमुहूर्तमथ मारिष प्र
विवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४४ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ॥
चिच्छेद सायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४५ ॥ एकैकं पंचभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव ॥ अ
लंबुषो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४६ ॥ त्वरमाणः सुसंरब्धो हयांस्तेषां महात्मनां ॥
जघान राक्षसः क्रूरः सारथींश्च महाबलः ॥ ४७ ॥ बिभेद च सुसंरब्धः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ॥
शरैर्बहुविधाकारैः शतशोथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः

सभा॰ प॰ २८६ अभिमन्युस्ततस्तुष्टो घोररूपं मदूतमः ॥२३॥ माऽडस्य कैस्तमन्तग्रं भास्करं कुरुनंदनः ॥ त
तः प्रकाशमभवत्तेनात्तैवं मदीपते ॥२४॥ तेषामिज्ञात्रिवान्नायां रादमसम्भुरान्नलः
संक्रुद्धस्मदात्रीर्यो रादमसैदनरोततमः ॥२५॥ धारयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
वद्धोनयात्मायामाप्रयुक्तानेनरत्नसा ॥२६॥ सर्वास्त्रविद्मेयात्मा वारयामास फा
ल्गुनिः ॥ हतमायं ततो रदंवध्यमानं च सायकैः ॥२७॥ रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भया
त् ॥ तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ॥२८॥ आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं सममर्दह
मदांधं गंधनागेंद्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥२९॥ ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतं
महता शरवर्षेण सौभद्रं पर्यवारयत ॥३०॥ कोष्ठीकृत्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः
एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढं ॥३१॥ स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ स
दृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥३२॥ उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ॥ रणे
विविधं बहुविधा चक्रे शस्त्रभृतां वरः ॥३३॥ ततो धनंजयो वीरो विनिघ्नंस्तव सैनिकान्
आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥३४॥ तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥
आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करं ॥३५॥ ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर
परिव [illegible] रणे भीष्मं जुगुपुश्च समंततः ॥३६॥ तथैव पांडवा राजन्परिवार्य धनंजयं २८७

अभिमन्युस्तुवेगेननिःसृद्ववह्निनन्दनः ॥९॥ आर्ष्यशृंगिंमहेष्वासंपितरत्संनवैरिणं ॥ ततः
समीयतुःसंख्येतरस्विनौनरराक्षसौ ॥१०॥ रथाभ्यांरथिनौश्रेष्ठौयथावैदेवदानवौ ॥ माया
वीराक्षसश्रेष्ठोदिव्यास्त्रैश्चैवफाल्गुनिः ॥११॥ ततःकार्ष्णिंमहाराजनिशितैःसायकैस्त्रि
भिः ॥ आर्ष्यशृंगिंरणेविध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥१२॥ अलंबुषोपिसंक्रुद्धःकार्ष्णिंनवभिरा
शुगैः ॥ हृदिविव्याधवेगेनतोत्रैरिवमहाद्विपं ॥१३॥ ततःशरसहस्रेणक्षिप्रकारीनिशाचरः ॥
अर्जुनस्यसुतंसंख्येपीडयामासभारत ॥१४॥ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोनवभिर्नतपर्वभिः ॥ विभे
दनिशितैर्बाणैःराक्षसेंद्रंमहोरसि ॥१५॥ तेतस्यविविशुस्तूर्णंकायंनिर्भिद्यमर्मसु ॥ सतैर्वि
भिन्नसर्वांगःशुशुभेराक्षसोत्तमः ॥१६॥ पुष्पितैःकिंशुकैराजन्संस्तीर्णइवपर्वतः ॥ सं
धारयन्शरान्हेमपुंखानपिमहाबलः ॥१७॥ विबभौराक्षसश्रेष्ठःसज्वालइवपर्वतः ॥ त
तःक्रुद्धोमहाराजआर्ष्यशृंगिरमर्षणः ॥१८॥ महेंद्रप्रतिमंकार्ष्णिंछादयामासपत्रिभिः ॥
तेनतेविशिखामुक्तायमदंडोपमाःशिताः ॥१९॥ अभिमन्युंविनिर्भिद्यप्राविशंतधरातलं ॥
सौभद्रस्तुरणेतस्यशरैःसन्नतपर्वभिः ॥२०॥ चक्रेविमुखमासाद्यमयंशक्रइवाहवे ॥ वि
मुखंचपरावृत्तंवध्यमानंरणेरिणा ॥२१॥ प्रादुश्चक्रेमहामायांतामसींपरतापनः ॥ त
तस्तेतमसासर्वेहताह्यासन्महीतले ॥२२॥ नाभिमन्युमपश्यंतनैवस्वान्नपरान्रणे ॥

द्रोणिमभ्यकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥५०॥ तापयामास वै द्रौणिं शैनेयः परवीरहा
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥५१॥ शराणां च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः ॥
सात्यकिः सादयामास ननाद च महाबलः ॥५२॥ दृष्ट्वा पुत्रं तव ग्रस्तं राहुणेव निशाकरं
अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥५३॥ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे
परीप्सन्तः सुतं राजन् वार्ष्णेयेनाभिपीडितं ॥५४॥ सात्यकिस्तु रणे विद्ध्वा गुरुपुत्रं महाबलं
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥५५॥ तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥५६॥ ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥५७॥ इति भी प वैशि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥
कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः ॥ समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ ॥१॥
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ॥ आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय ॥
तावुभौ रथिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ ॥ कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनंजयौ ॥२॥
संजय उवाच ॥ न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गु-
रुमाहवे ॥३॥ न क्षत्रिया रणे राजन् वर्जयन्ति परस्परं ॥ निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रा-
तृभिः सह ॥४॥ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः ॥ नाचिन्तयच्च तान्बाणान्पार्थ- २८८

रणाय महते युक्तान् दंतिनो भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ सगदं तत्र तो राजन् भीमसेनमुपस्थितं ॥
अर्जुनं पंचविंशत्या सायकानां समाविनोत् ॥ ३९ ॥ प्रत्युरस्माथ विध्याधसान्यकिसंशितैः
शरैः ॥ पौरवस्त्रिपकामार्थं साईलवनकुं नरं ॥ ४० ॥ सो नमो पितराउक्तो माधवं नवभिः शरैः
हृदि विव्याध संक्रुद्धः कंकपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१ ॥ शैनेयोपि ततः क्रुद्धश्चापमानम्य वेगवान् ॥
गौतमं तत्करेतूर्णं समायत शिलीमुखं ॥ ४२ ॥ तस्यापतंतं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिं
द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४३ ॥ समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः
अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४४ ॥ तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ॥
अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४५ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाध-
नं ॥ द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलाप्लुतः
निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवा-
न् ॥ वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्पयत् ॥ शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलं ॥ व-
संतकाले बलवान् बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ अथापरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमं ॥ वि-
च्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच च ॥ पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ॥ नि-
दाघांते महाराज यथा मेघो दिवाकरं ॥ सात्यकोपि महाराज शरजालं विहत्य तत्

म॰ भी॰
प॰
२८९

288

शैलमश्मन्महाराज घोरमश्रुसमोवहत् ॥ द्रोणेन युधि निर्मुक्तो तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ॥२१॥ प्र
शशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशो दश ॥ ततः पांडुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ॥२२॥ नि
हत्वा महानरणेव चक्रे विपुलानि पराक्रमान् ॥ ततो दुर्योधनश्चैव कृपश्च रथिनां वरः ॥२३॥
अश्वत्थामा तथा शल्यः कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ बाह्लिकाः सह बाह्लिकैः
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयद्दिशः ॥ तथैव भगदत्तश्च क्रतप्रश्च महाबलः ॥२५॥ गा
जानीकेन भीमस्य तावारयतां दिशः ॥ भूरिश्रवाश्च शल्यश्च सौबलश्च विशांपते ॥२६॥
शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैस्तो मारीश समवारयन् ॥ भीमसेनस्तु संदृत्य नासांख्ये धार्तराष्ट्रैः ससैनिकैः
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ आपतंतं गजानीकं रक्षणार्थं च कौरवाः ॥२८॥ ले
लिहन्न सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ भीमसेनः पिनाकप्रेक्षो गदां गृह्य महाहवे ॥२९॥ अव
प्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यानि भीषयन् ॥ तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ॥३०॥ परिवव्रु र
णे यत्ता भीमसेनं समंततः ॥ गजमध्यमनुप्राप्तः पांडवः स व्यराजत ॥३१॥ मेघजालस्य मह
तो यथा मध्यगतो रविः ॥ व्यधमत्स गजानीकं गदया पांडवर्षभः ॥३२॥ महाभ्रजालमतुलं
मातरिश्वेव संततं ॥ ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दंतिनः ॥३३॥ आर्तनादं रणे चक्रु
र्गर्जंतो जलदा इव ॥ बहुधा दारितांश्चैव विषाणैस्तत्र दंतिभिः ॥३४॥

२८९

वापश्चात्तनत्रुपि शरत्तु सापुनः पार्थस्य द्वादशमासान् तेरणे ॥ समस्तत्साललोके गणाद्नेमि
रिवोर्जिता ॥ ततोर्न्नेनरेणेद्रोण शौरेः सन्नतपर्व भिः ॥ द्वादशमासराजेंद्रनविरादेवमा
रेः ८ ततोऽर्थो नरोराजासूशर्मा नाम वैश्यतः ॥ द्रोणस्य समरे राज्ञ नकालीनत्रुह्वका
रणात् ॥ १० ॥ भिन्नतेरारुपिक्रुद्धो मशमाद्यकार्मुके ॥ द्वादशमासस्समरे पार्थेना गौरवोऽस्तु
विः ॥ ९ ॥ ताम्रांशुकाशिरोराजन्नं तरिते विमेदिरे ॥ हंसाइवमहाराजशरत्काले नभस्त
ले ॥ ११ ॥ तेशराः प्राप्य कौंतेयं समं ताद्विविशुः प्रभो ॥ फलभारनतंपद्मतत्साउहतंविदंग
माः ॥ १२ ॥ अजेनलरणेनादविनघरषि नावरः ॥ त्रिगर्ते राजे समरे समग्रं वि अधेषरैः ॥
तेवध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ आर्क्षमेवाभ्यवर्तंत मरणे कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥
सुमुस्तुः सारस्वहिं चपां उवंसरथमति ॥ शारद्वृष्टिलतंस्नांत शरवर्षैः समंततः ॥ १४ ॥ प्र
तिजग्राहराजेंद्र तोयहृष्टिमिवाचलः ॥ तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवं ॥ १५ ॥
विमुक्तां वहुभिर्योधैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदां ॥ यदेको वारयामास मारुतोभ्रगणानि
व ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः ॥ अथक्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रतिभारत
मुमोचास्त्रं महाराजवायव्यं पृतनां प्रति ॥ प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तले
पातयन्वैतरुगणान् विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारु ण

भीष्म.प.
२५०
289

शिखंडी पंचविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥१९॥ सोऽतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिस्रुतः
वसंते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥२०॥ तान्प्रत्यविध्यद्गांगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥
द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥२१॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पंचभिः ॥
सारथिं च त्रिभिर्बाणैस्तस्य शितैः रणमूर्द्धनि ॥२२॥ तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पंच चात्मजाः
केकया भ्रातरः पंच सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥२३॥ अभ्यद्रवंत गांगेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ रि-
रक्षिषंतः पांचाल्यं धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥२४॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ॥
प्रत्युद्ययुः पांडुसेनां सह सैन्या नराधिप ॥२५॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलं ॥ नरा-
श्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनं ॥२६॥ रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनं ॥ तथेत-
रान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥२७॥ अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः ॥ शरै-
श्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशांपते ॥२८॥ रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ॥ द्रुताश्च
समरे राजन् दिशो जग्मुः समंततः ॥२९॥ मथमाना महाराज हयांश्च बहून् रणे ॥ वा-
तायमाना दृश्यंते गंधर्वनगरोपमाः ॥३०॥ रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ॥
कुंडलोष्णीषिणः सर्वे निष्कांगदविभूषणाः ॥३१॥ देवपुत्रसमाः सर्वे शौर्ये शक्रसमा यु-
धि ॥ ऋद्ध्या वैश्रवणं चापि नयेन च बृहस्पतिं ॥३२॥ सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशांपते ॥ २५०

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्द्धनि ॥ विषाणोद्भिन्नगात्रोपि विषाणाग्रमथाकोन
विषाणेन च ते नैव कुञ्जरेण्यापहत्य दंतिनं ॥ पातयामास समरे दंष्ट्राग्रैरिव अंतकः ॥ १९ ॥
शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जकृतच्छविः ॥ कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्य
त ॥ एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ॥ प्राद्रवन्त दिशो राजन् विमृद्नन्तः स्वकं बलं ॥
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः संमृताद्रुतनिर्भ ॥ दुर्योधनबलं सर्वं भीमादासीत्पराङ्मुखं ॥ २१
इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ मध्यंदिने महाराज संग्रामः समपद्यत ॥ लोकक्षय
करो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १ ॥ गांगेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीं ॥ व्यध
मच्छितैर्बाणैः शतशोथ सहस्रशः ॥ २ ॥ संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ॥ धाना
नामिव लूनानां प्रकारं गोगणा इव ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ॥ भी
ष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथं ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च शरैस्त्रिभिः ॥ द्रु
पदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ चु
क्रुधुः समरे राजन् पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६ ॥ शिखण्डी तं च विव्याध भारतानां पितामहं ॥
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन्
पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ८ ॥ द्रुपदः पंचविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ॥

प्रा᳚कं वदतो राजन्नवध्यकामदारकाः ॥ ३९ ॥ अपोवाह ततो भीमः सूतकप्रमलेनाभिसंवृतान्
यथा वैनतेयो प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ४० ॥ आक्रोशन्तस्त्रियस्तत्र दृष्ट्वा तं दुःशासनं हतं ॥ दुर्यो
धनापराधेन राक्षं तिलत्रिया तर्य ॥ ४१ ॥ गुणवत्स्वकपादेषं छन्नराज्ञो जनेश्वर ॥ कृत्वा
न पांडुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४२ ॥ एवं बहुविधा वाचः श्रूयंते स्म परस्परं ॥ पांडु
वलवसंयुक्ताप्रज्ञाणां ते सदा हतः ॥ ४३ ॥ नानिरीत्यततो वाचः सर्व एवैते हदहृता ॥ आ
गस्कृत्स्नं वै लोकसंप्रगृह्णो दुर्योधनस्तव ॥ ४४ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत
पुष्पद्धमनदंकाराकिं विरंकुरुते निव ॥ ४५ ॥ ततः प्रवृत्ते नेपुरं डक्रूरणं पांडवैः सह ॥
अद्यपूतकूलं राजन्स्तवो रवैशसं महत् ॥ ४६ ॥ यतु नने निरद्धा सिवासमाणो महात्मभिः
वैविमवीक्षंनसौरंफलं पश्यसि राजन् ॥ ४७ ॥ नहि पांडुसुता राजन्सवृमांसः सपरानुगा ॥
रदंति समरे प्राणान्कौरवा वाधि संयुगे ॥ ४८ ॥ एतस्मात्कारणाद्दोरं वर्तते स्वजनक्षयः ॥
देवाद्वाप्रहृष्याद्यनवलापनयात्पपि ॥ ४९ ॥ इति श्री म प वें णि ॥ संजय उवाच ॥
अर्द्धं नस्तु नरव्याघ्र स्नहामान्तु चरान्नृपान् ॥ मनयन्प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः ॥
स शर्मा पिलतो वाणैः पार्थविद्याधसंयुगे ॥ का स्देवचम नत्पापार्थे नवभिः पुनः
तत्रवा पेशा तेते णशल्य तवर्मद्वारयः ॥ स्वशामोणो रणीयोधानमाहितोय ममारवं ॥ १ ॥ २९१

विद्रुद्रावदरसांतप्राक्रनाद्वमानवः ॥ २३ ॥ दंतिनस्तुवरश्रेष्ठदीनापरमसादिभिः ॥ मद्रं
ताः स्वानीकानि निपेतुः सर्वशस्त्रा ॥ २४ ॥ चक्रेभिस्त्रामरैश्चित्रैः पताकाभिश्चमारिच
त्रैः सितैर्दंसरंदैश्चामरैश्च समंततः ॥ २५ ॥ विलीर्णं विप्रधावंतो दृश्यंते स्म दिशो दश
नवमेव प्रतीकाशा जलदोपमनिःस्वनः ॥ २६ ॥ तथैव दंतिदीनाते गजारोहा विशांपते
प्रधावंतोन्व दृश्यंत तत्र तेषां च संकुलं ॥ २७ ॥ नानादेशसमुत्थाश्च त्वरगान्हेमभूषितान्
वाल्हायमानान्नराद्दं शतशोथ सहस्रशः ॥ २८ ॥ अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समंत
तः ॥ द्रवमाणानि पश्यामद्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ गजो गजेन समासाद्य द्रवमाणं महाहवे ॥
ययौ पसद्द्यं तरसा पादानाग्राजितस्तथा ॥ ३० ॥ तथैव च रथान्राजन्संमर्द्य रणे गजान्
रथांश्चैव समासाद्य पततांस्तु रणाम्बुधि ॥ ३१ ॥ असमन्तसमरे राजन्नत्वगाश्च नरान् रणे
पदातेन द्रुधाराजन्न प्रमत्तः परस्परं ॥ ३२ ॥ तस्मिन्नौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ॥ प्रा
वर्तत नदी घोरा शोणितौघतरंगिणी ॥ ३३ ॥ प्रसितिंवान्नसंवक्रा केशशैवलशाड्वलान् ॥
रथद्रुपतनावर्ता हयमीनाकुलासदा ॥ ३४ ॥ शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ॥
कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥ ३५ ॥ पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारि
सं णी ॥ क्रव्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धनी ॥ ३६ ॥ तां नदीं क्षत्रिया शूराः रथनागहयप्लवैः ॥

भीमसेनस्तुराजानंबाह्लीकंसपितामहं॥विनदन्महानादंशार्दूलइवकानने॥१८॥अ
र्जुनिश्चित्रसेनेनविद्धोबहुभिःशरैः॥चित्रसेनंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधभरतर्षभ॥१९॥स
मागतौतौरणेमहामात्रौव्यरोचतां॥यथादिविमहाघोरौराजन्बुधशनैश्चरौ॥२०॥
नताश्वबलवन्नादंसौमदःपरवीरहा॥हताश्वोरथमास्थायसोमदत्तमहारथः॥२१॥
आरुरोहरथंतूर्णंमौवेस्यविशांपते॥द्रोणस्तुद्रुपदंमित्राशरैःसन्नतपर्वभिः॥२२॥
सारथिंचास्यविव्याधत्वरमाणःपराक्रमी॥पीड्यमानस्ततोराजाद्रुपदोवाहिनीमुखे॥
अपयाज्जवनैरश्वैःपूर्ववैरमनुस्मरन्॥भीमसेनस्तुबलवान्मुहूर्ताद्विवाह्लिकं॥
व्यश्वसूतरथंचक्रेसर्वसैन्यस्यपश्यतः॥ससंभ्रमोमहाराजसंशयंपरमंगतः॥२४॥
अवप्लुत्यततोवाहात्वाह्लीकःपुरुषोत्तमः॥आरुरोहरथंतूर्णंलक्ष्मणस्यमहारणे॥
सात्यकिःकृतवर्माणंवारयित्वामहाहवे॥शरैर्बहुविधैराजन्नाससादपितामहं॥२
सविध्वाभरतंषष्ट्यानिशितैर्लोमवाहिभिः॥ननर्तरथोपस्थेविधुन्वानोमहद्धनुः
तस्यायसींमहाशक्तिंचिक्षेपपितामहः॥हेममचित्रांमहावेगांनागकन्योपमांशु
भां॥तामापततींसहसामृत्युकल्पांसुदुर्जयां॥व्यंसयामासवार्ष्णेयोलाघवेनमहा
यशाः॥अनासाद्यतुवार्ष्णेयंशक्तिःपरमदारुणा॥न्यपतद्धरणीपृष्ठेमहोल्केवप्र

तेवध्यमाना पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ अद्रवंत रणे राजन् भये जाते महारथाः ॥४॥
उत्सृज्य तुरगान् केचिद् ध्वजान् केचिन्न मारिष ॥ गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवंत दिशो दश ॥५॥
अपरे तु तदा दीर्घ वाजिनागरथान् रणे ॥ त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवंत विशांपते ॥६॥
पादातास्त्वपि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ॥ निरपेक्षा व्यधावंत तेन तेन स्म भारत ॥७॥
वार्यमाणास्तु बहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा ॥ तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठंत संयुगे ॥८॥ तद्
बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतः ॥९॥ सर्वो
द्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् ॥ त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशांपते ॥१०॥ स एकः
समरे तस्थौ किरन् बहुविधान् शरान् ॥ भ्रातृभिः सहिताः सर्वे शेषास्तु मनुजा नराः ॥११॥
तथैव पांडवा राजन् सर्वोद्योगेन दंशिताः ॥ प्रययौ फाल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यतिष्ठत ॥
ज्ञायमाना रणे वीर्यं घोरं गांडीवधन्वनः ॥ हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समंततः ॥
ततस्तालध्वजः शूरः पांडवानां वरूथिनीं ॥ छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः सह पांडवैः ॥ अयुध्यंत महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥१५॥
सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पंचभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवे शूरः किरन् बाणान् सहस्र
शः ॥ तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः ॥ पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य पंच

सभा.
प.
२९३

292

दृष्टितो मस्थारितो ॥८॥ ध्वजिनां मध्वेशानां बलस्थानां पताकिनां ॥ शितिलितैष्टुंद्रकुश
लैः पेतानां नवेतमेः ॥९॥ तत्कुले मद्रे वैवधर्मैराज्ञेव पांडवं ॥ सवारपतनरश्रेष्ठा नपरिवा
र्यसमंततः ॥१०॥ ततो युधिष्ठिरो राजा शराणां सहस्रादिनां ॥ प्रवृत्ते प्रेषयामास पांडवानां
निवारणे ॥११॥ तैः प्रविष्टैर्महावेगैः गजहस्तामिरिवाद्रवे ॥ त्वुगाट्टस्वपराराजेंद्रकं पवनना
दृव ॥१२॥ त्वरेशरक्षमसमहानवाजिनांभ्रवेतदा ॥ महावंशवनस्येवद्यमानस्यपर्व
तैः ॥१३॥ उत्पतद्भिस्तैलज्ञमसमृक्नेमद्रद्रजः ॥ दिवाकररथप्राप्य छादयामासभास्करं ॥
वेगवद्भिर्द्रयैस्तैस्तु सोभ्यता पांडवीचमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिवमहत्सरः ॥१५॥ ह्र
षतां चैव शब्देन न प्रज्ञायत किंचन ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥१६॥ अभ्य
घ्नंतरसा वेगं समरे दृश्यसादिनां ॥ उद्वृत्तस्य महाराज प्राट्काले निरुद्वर्तनः ॥१७॥ यो
णीमासाद्य वेगं यथा वेलां महोदधिः ॥ ततस्ते रथिनो राजन् शरैः सन्नतपर्वभिः ॥१८॥
निकृंतन्नुत्तमांगानि प्रारेण दृश्यसादिनां ॥ ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ॥१९॥
नागैरिव महानागा यथावत्गिरिगह्वरे ॥ ते पिप्रासैः सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥२०॥
न्यकृंतन्नुत्तमांगानि विचरंतो दिशो दश ॥ अश्वारोहा नादपारोहा स्पृष्टिभिर्भंतषेभ
अत्यजन्नुत्तमांगानि फलानीव महाद्रुमा ॥२१॥

द्रुमप्रभा ॥ वार्ष्णेयस्तु ततो राजन् नस्यां शक्तिं कनकप्रभां ॥ १२ ॥ वेगवद्युधि चिच्छेद पौत्रः पितामहः स्वयं प्र
ति ॥ वार्ष्णेयस्तु जवेनेव नमः एवं नामा महाद्युते ॥ १३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिरिवान्तरे ॥ ता
मापतंतीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ॥ १४ ॥ ततः प्रभंगात्तु ततो द्वाभ्यां सात्वशीक्षितमेदिनी ॥
क्षिता शक्तिः तस्यां गतेयः सात्वकिं नवभिः शरैः ॥ १५ ॥ आजघान ततो राजन् प्रहसन्नतुकर्षणः ॥
ततः स रथनागाश्वाः पांडवान् पांडुपूर्वज ॥ १६ ॥ परिवव्रू रणे भीष्मं सोमाधववधकारणात् ॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं ॥ पांडवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणां ॥ १७ ॥ इति श्री
भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पांडवैरभिसंवृतं ॥ यथा मेघैर्महाराज तपांतं
ते दिवि भास्करं ॥ १ ॥ दुर्योधनो महाराजा दुःशासनमभाषत ॥ एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूर
निसूदनः ॥ २ ॥ छादितः पांडवैः सर्वैः समंतात् भरतर्षभ ॥ तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सु
महात्मनः ॥ ३ ॥ रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोस्माकं पितामहः ॥ निहन्यात्समरे यत्तान्पांचा
लान्पांडवैः सह ॥ ४ ॥ तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मो
स्माकं महाव्रतः ॥ ५ ॥ स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहं ॥ समरे कर्म कुर्वाणं दु
ष्करं परिरक्षतु ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्ये
न महता वृतः ॥ ७ ॥ ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः ॥ विमलप्रासहस्तानां

भभी. प. २९४

293

ततः क्रुद्धो निशितैः सायकैस्तनैः ॥ आजघान रणे पार्थान् सहदेवमनंतरं ॥१॥ भीमं द्वा-
दशभिर्विध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ नकुलं च त्रिभिर्विध्वा सहदेवं च सप्तभिः ॥२॥ युधि-
ष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्लीकः स्त्रिभिर्वार्षयत् ॥ पृथक्पृथक् तं ततो विध्वा ननाद सुमहाद्रवे ॥३॥ तं द्वा-
दशाभिर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ॥ पृथक्पृथक् सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः ॥४॥
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत पितामहं ॥ द्रोणस्तु सात्यकिं विध्वा भीमसेनमविध्यत
एकैकं पंचभिर्बाणैर्यमदंडोपमैः शितैः ॥ तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥६
तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवं ॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोथ वसातयः ॥८ संग्रामे नाजहुर्द्रोणं वध्यमाना शितैः शरैः
तथैवान्ये महीपाला नानादेशसमागताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंत विविधायुधपाणयः ॥९
तथैव पांडवा राजन् परिवव्रुः पितामहं ॥ स समंतात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ॥१०॥ गा-
ढेऽग्निरिव संरब्धः प्रजज्वाल दहन् परान् ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ॥११
शरस्फुलिंगो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिः गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलं ॥ अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ॥
मुंडतालवनानीव चकार सरथव्रजान् ॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन् गजानश्वांश्च संयुगे

२९४

ससारिणोदयाराजंस्तत्रनिसूदिता॥पात्यमानाप्रमान अमत्पररूपेनसर्वशः॥वध्य
मानादयाश्चैवप्राद्रवंतमयार्दिता॥यथासिंहंसमासाद्यमृगाःप्राणपरायणाः॥पां
डवाश्चमहाराजजित्वाशत्रून्महामृधे॥दध्मुःशंखांश्चभेरीश्चताडयामासुराहवे॥ततो
दुर्योधनोदीनोदृष्ट्वासैन्यंपराजितं॥अब्रवीद्भरतश्रेष्ठमद्रराजमिदंवचः॥पग्यांतुम
नोज्ञेशेयमास्मारहितोरणे॥वस्थतोवोमहाबाहोसेनाद्रावयतिप्रभो॥तंवारयम
हाबाहोवेलेवमकरालयं॥तंहिसंग्राममध्येमसप्रबलविक्रमः॥२८॥सुप्रसतवत
वनस्थकंसृत्वाशल्यःप्रतापवान॥प्रययौरथवंशेनयत्रराजायुधिष्ठिरः॥ततःपत
द्वेसदस्याशल्यस्यसुमहद्बले॥महोन्नवेगंसमरेवारयामासपांडवे॥महाराजेवसम
रेधर्मराजोमहारथः॥दशभिर्मीशकैस्तूर्णमाजघ्नानस्तनांतरे॥नकुलःसहदेवश्चाने
सतभिराजिह्मगैः॥मद्रराजोपितान्सर्वानाजघानत्रिभिस्त्रिभिः॥युधिष्ठिरंपुनःषष्ठ्या
विव्याधनिशितैःशरैः॥माद्रीपुत्रौचसंभ्रांतौद्वाभ्यांद्वाभ्यामताडयत्॥ततोभीमोम
हाबाहुःदृष्ट्वाराजानमाहवे॥मद्रराजरथंप्राप्तंमृत्योरास्यगतंयथा॥अभिपपातसं
ग्रामेयुधिष्ठिरममित्रजित्॥ततोयुद्धंमहाघोरंप्रावर्ततसुदारुणं॥अपरांदिशमा
स्थायपतमानेदिवाकरे॥२७॥इतिश्रीशल्यपर्वणि [illegible] संजयउवाच॥ततःपिता

भी.
प.
२९५

294

जयं कालें ॥२८॥ अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं । नाजानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पि-
तरं तथा ॥२९॥ प्रियं सखायं चाक्रंदन्पृथग्दैवबलात्कृताः । विमुक्तकवचानन्ये पांडु-
पुत्रस्य सैनिकाः ॥३०॥ प्रकीर्णकेशा धावंतः प्रत्यदृश्यंत सर्वशः । तद्गोकुलमिवो-
द्भ्रांतमुद्भ्रांतरथकुंजरं ॥३१॥ ददृशे पांडुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा । प्रभज्यमानं सैन्यं तु
दृष्ट्वा यादवनंदनः ॥३२॥ उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमं । अयं स कालः संप्रा-
प्तः पार्थ यः कांक्षितस्तव ॥३३॥ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे । यत्पुरा क-
थितं वीर त्वया तेषां समागमे ॥३४॥ विराटनगरे तात संजयस्य समीपतः । भीष्मद्रोण-
मुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥३५॥ सानुबंधान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यंति सं-
ये । इति तत्कुरु कौंतेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥३६॥ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्व-
रः ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ॥३७॥ अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्र-
वीत् । अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरं ॥३८॥ दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सु-
कृतं भवेत् ॥ चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ॥३९॥ पातयिष्यामि दुर्धर्षं
भीष्मं कुरुपितामहं ॥ सचाश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ॥४०॥ यतो
भीष्मस्ततो राजन्दुःप्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ॥४१॥

२९५

एकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ तस्मात्तल निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥२४
निशम्य सर्वभूतानि समकंपंत भारत ॥ अमोघाह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ॥२५॥
न्यसज्जन्त न देहेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ हतवीरान्नरान्राजन्संयुक्ताञ्जववैर्हयैः
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्नवाजिनः ॥ चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजाः ॥ अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥२६
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवांतकं ॥ निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुंजराः ॥
भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत ॥ अपश्याम महाराज शतशोथ सहस्रशः ॥
सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ॥ शरैः सकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशांपते ॥२७
गदाभिर्भिंदिपालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः ॥ अनुकर्षैरुपासंगैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥
बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ तलत्रैरंगुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः
चापैश्च बहुधाच्छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः
न्यपतंत गतप्राणाः शतशोथ सहस्रशः ॥ यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथा
न् ॥ नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना म
हाचमू ॥२९॥ अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ आविद्धरथनागाश्वं पतितध्व

295

वाऽरुद्रे वल्लतेयोगी पर्यंकेदमहारथान्। अभिद्रुतावभीः कोप्यभुजप्रहरणोबली ॥७९॥
प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः। पारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगदीश्वरः ॥८०॥
क्रोधताम्रेक्षणः क्रूरो जिघांसुरमितद्युतिः। ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे
दृष्ट्वा माधवमाक्रंदे भीष्मायोद्यन्तमन्तिके ॥ हतो भीष्मः हतो भीष्मः स्तत्र तत्र वचो महत् ॥
अश्रूयत महाराज वासुदेवभयान्नृणां। पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ॥
शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्मालीव तोयदः ॥ स सिंह इव मातंगं यूथर्षभमिवर्षभं ॥८१॥
अभिदुद्राव वेगेन विनदन्यादवर्षभः। तमापतंतं संप्रेक्ष्य पुंडरीकाक्षमाहवे ॥८२॥ अ
संभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ॥ उवाच चैव गोविंदमसंभ्रांतेन चेतसा ॥८३॥
एह्येहि पुंडरीकाक्ष देवदेव नमोस्तु ते। मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥८४॥
त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ। श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्वतः ॥८५॥
संभावितोस्मि गोविंद त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ अन्वगेव जनः पार्थः समभिद्रुत्य केशवं
निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ॥
जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः। पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ॥
निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ॥ तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणं ॥८६॥

ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४४ ॥ धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥
ततोऽर्जुनस्य रथस्तस्य सहयः ससारथिभिः ॥ ४५ ॥ शरवर्षेण महता नभस्तापत भारत ॥ वा
सुदेवस्त्वसंभ्रांतो धैर्यमास्थाय सत्वरः ॥ ४६ ॥ चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसाय
कैः ॥ ततः पार्थो धनुर्दिव्यं प्रगृह्य जलदनिःस्वनं ॥ ४७ ॥ पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा शि
तैः शरैः ॥ स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ॥ निमेषांतरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव
चकर्ष च ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनं ॥ ४८ ॥ अथास्य तदपि क्रुद्धश्छिच्छेद धनुरर्जुनः ॥
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शांतनोः सुतः ॥ साधु पार्थ महाबाहो साधु कुंतीसुतेति च ॥
समाभाष्यैवमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ४९ ॥ मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ अ
दर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलं ॥ ५० ॥ मोघीकुर्वन्शरांस्तस्य मंडलानि निदर्शयन् ॥
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ॥ ५१ ॥ गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखि
तांकितौ ॥ वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धतां ॥ ५२ ॥ भीष्मं च शरवर्षाणि सृजं
तमनिशं युधि ॥ प्रतपंतमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ५३ ॥ वरान्वरान्विनिघ्नं
तं पांडुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ युगांतमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ५४ ॥ नामृष्यत
महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ॥ ५५ ॥

स्वर्गी
प०
२९७

296

विसृज्य तत्तस्यतु पांडुसेनामध्यं जगामायत्र द्रष्टवैरिभिः ॥ ततो बलानां समकं पिता
नामनयो वद्धारंभ प्रतिसंवभूव ॥ ८३ ॥ इति श्री मलधारि श्री नवमस्थिवसमुद्रे समाप्ते
संजय उवाच ॥ अथ पत्नामेव तेषां तत्र भाल्केरेलम्बुपानते । संध्यासमभूवद्धोरानाम
वृत्तापननतोरणा ॥ १ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा संग्रामं समरं प्रभारत ॥ वध्यमानानवभी ष्मेण
कानन्यभूयविह्वले ॥ २ ॥ स्वसेनमेवपरागतं पलायनपरायणं ॥ भीष्मं वयुधिष्ठिरं वेधी उपंते
मद्रारथी ॥ ३ ॥ सोमकान् प्रजिताननष्टानि हत्वा द्रामद्रारथानां ॥ वितेपलानततो राजा स्व
द्वारमवेचयत् ॥ ४ ॥ ततो वद्धारं से मानां वक्रेराजा युधिष्ठिरः ॥ तथैव जवसेनानां कृत्वा
मग्रमद्रोनदा ॥ ५ ॥ ततो वद्धारं से मानां कृत्वा नमद्रारथाः ॥ स्वविशंतकं हृष्टसंग्रा
मेतनवितन ॥ ६ ॥ भीष्मस्य समरे कर्मवितियानाम्लुपांडवाः ॥ नालभंतनरा शांतिं भी
ष्मवाणप्रपीडिताः ॥ ७ ॥ भीष्मो विसमरे जित्वा पांडवान्सहसंजयान् ॥ हृजमानस्तव
स्तैवैयमानस्थभारत ॥ ८ ॥ स्वविशतं हृष्टमिः सार्द्धं हृष्टहृष्टैः समं ततः ॥ ततो रात्रिःस
मभवत्सर्वभूतप्रमोदिनी ॥ ९ ॥ तस्मिन्रात्रिमुखे वीरैः पांडवान्स्तिभिः सह ॥ संजयाश्च
डराप षांमताय समुपाविशन् ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसं सर्वे मेनकालं महाबलः ॥ मंत्र
यामासुरव्यग्रा मंत्रनिश्चयकोविदः ॥ ११ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मंत्रयित्वा चिरं नृप वा

विषं ज॰ स्वर्गी ॥ २९
२९७

निःश्वसंतं यथा नागमर्द्दितः प्रणयात्सखे । निवर्तस्व महाबाहो नान्तं कर्तुमिहार्हसि ॥२०॥
मत्वयाकथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यंति माध
व ॥ ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहं ॥ शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन च ॥२२॥
अंतं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन ॥ अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महारथं ॥२३॥
तारापतिमिवापूर्णमंतकाले यदृच्छया ॥ माधवस्तु वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः
अकिंचिदुक्त्वा सक्रोधः पुनरारुरोह रथं पुनः ॥ तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः ॥
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलान् ॥ प्राणानादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ॥२४॥
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये । यथा कुरूणां सैन्यानि बभंज युधि पांडवः
तथा पांडवसैन्यानि बभंज युधि ते पिता ॥ हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ॥
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ॥ मध्यंगतमिवादित्यं प्रतपंतं स्वतेजसा ॥२५॥
ते वध्यमाना भीष्मेण शतशोथ सहस्रशः ॥ वीक्षांचक्रुर्महाराज पांडवा भयपीडिताः
तथा पांडवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ॥ त्रातारं नाध्यगच्छंत गावः पंकगता इव ॥
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे । महारथं भारत दुःप्रकंपं शरौघिणं प्र
तपंतं नरेंद्रान् । भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्चिषं सूर्यमिवातपंतं ॥२८॥

भी.
प.
२९८

297

अर्जुनो भीमसेनश्च ताश्विसमतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौ च विक्रांतौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥२॥
मां वा नियुंक्ष्व सेदाहं योत्स्ये भीष्मेण संयुगे ॥ ब्रवीमि को महाराज किं न कुर्यां महाहवे ॥१८॥
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय भरतर्षभं ॥ पश्य त्वं पार्थ राज्ञां णां परिनेष्यति फाल्गुनः ॥१९
यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पांडव ॥ हंतास्मि करयेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहं ॥ २०॥ पश्य
मे विक्रमं राजन्महेंद्रस्येव संयुगे ॥ विमुंचंतं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात ॥२१॥
यः शत्रुः पांडुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ॥ मदर्था भवदीया ये ये मदीयास्तथैव ते ॥२२
तव भ्राता मम सखा संबंधी शिष्य एव च ॥ मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थे महीपते
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत ॥ एष नः समयस्तात तारयेम परस्परं ॥२४॥ स
मां नियुंक्ष्व राजेंद्र यथा योद्धा भवाम्यहं ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ॥२५॥ घा
तयिष्यामि गांगेयमिति लोकस्य संनिधौ ॥ परिरक्ष्यमिदं तावद्वचः पार्थस्य धीमतः ॥२६
अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ अथ वा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ॥
स हनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयः ॥ अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ॥२७
त्रिदशान्वा समायुक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ॥ निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधि
प ॥ विपरीतः स महावीर्यो गतसत्वोल्पजीवनः ॥ भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥२८॥

२९८

कृष्णपश्यमहात्मानंभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ गजंनलवनानीवसमर्दंतंबलंमम ॥१३॥ नचैवैनं
महात्मानंशक्नुमोनिरीक्षितुं ॥ लेलिह्यमानंसैन्येषुप्रवृद्धमिवपावकं ॥१४॥ यथाघोरोम
हानागस्तक्षकोवैविषोल्बणः ॥ तथाभीष्मोरणेकृष्णतीक्ष्णशस्त्रःप्रतापवान् ॥१५॥ गृहीत
चापःसमरेप्रमुंचन्निशितान्शरान् ॥ शक्योजेतुंरणेक्रुद्धोवज्रपाणिश्चदेवराट् ॥१६॥ वरुणः
पाशहस्तश्चापिसगदोवाधनेश्वरः ॥ नतुभीष्मःसुसंक्रुद्धःशक्योजेतुंमहाहवे ॥१७॥ सोहमे
वंगतेकृष्णनिमग्नःशोकसागरे ॥ आत्मनोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्यसंयुगे ॥१८॥ वनंयास्या
मिदुर्धर्षश्रेयोवैतत्रमेगतं ॥ नयुद्धंरोचतेकृष्णहंतिभीष्मोहिनःसदा ॥१९॥ यथाप्रज्वलितंव
ह्निंपतंगाःसमभिद्रवत् ॥ एकतोमृत्युमभ्येतितथाहंभीष्ममेयिवान् ॥२०॥ क्षयंनीतोस्मि
वार्ष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैवमेशूराःसायकैर्भृशपीडिताः ॥२१॥ मत्कृतेभ्र
ातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टावनंगताः ॥ परिक्लिष्टातथाकृष्णामत्कृतेमधुसूदन ॥२२॥ जीवि
तंबहुमन्येहंजीवितंह्यद्यदुर्लभं ॥ जीवितस्याद्यशेषेणचरिष्येधर्ममुत्तमं ॥२३॥ यदितेहं
मनुग्राह्योभ्रातृभिःसहकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधेनतदुदाहरकेशव ॥२४॥ एवंश्रु
त्वावचस्तस्यकारुण्याद्बहुविस्तरं ॥ प्रत्युवाचततःकृष्णःसांत्वयानोयुधिष्ठिरं ॥२५॥
धर्मपुत्रविषादंत्वंमाकृथाःसत्यसंगर ॥ यस्यतेभ्रातरःशूरादुर्जयाःशत्रुसूदनाः ॥

म.भी. प. २५५

भारत ॥ सर्वो ह्यस्ति मे गर्वं येनेन योत्स्याम देवतान् ॥ ५२ ॥ एवमस्मा मे अतिवीताः पांडवाः पांडु-
पूर्वज ॥ जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान ॥ ५३ ॥ विमुक्ता शस्त्र कवचा भीष्म-
स्य सदनं प्रति ॥ प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रणिपेदिरे ॥ ५४ ॥ पूजयंतो महाराज पां-
डवा भरतर्षभं ॥ प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५५ ॥ तानुवाच महाबाहुर्भी-
ष्मः कुरुपितामहः ॥ स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनंजय ॥ ५६ ॥ स्वागतं धर्मपुत्राय
भीमाय यमयोस्तथा ॥ किं वा कार्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनं ॥ सर्वात्मनापि कर्ता-
स्मि यदपि स्यात्सुदुष्करं ॥ तथा ब्रुवाणं गांगेयं प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ६० ॥ कथं जयेम
सर्वज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ॥ प्रजानां न शुभं येन स्यात्कथयस्व तन्मे वद प्रभो ॥ ६१ ॥ भवान् हि नो
वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ॥ भवंतं समरे वीर विषहेम कथं वयं ॥ ६२ ॥ न हि ते सू-
क्ष्ममप्यस्ति रंध्रं कुरुपितामह ॥ मंडलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा ॥ ६३ ॥ आददानं सं-
दधानं विकर्षंतं धनुर्न च ॥ पश्याम स्त्वां महाबाहो रथे सूर्यमिवापरं ॥ ६४ ॥ रथाश्व-
नरनागानां हंतारं परवीरहन् ॥ को ह्युत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ ॥ ६५ ॥ वर्षता
शरवर्षाणि संयुगे वैशसं कृतं ॥ क्षयं नीता हि पृतना संयुगे महती मम ॥ ६६ ॥ ॥
॥ ७ ॥ ग्रंथः ग्रंथ ॥ ६२ ॥ उवाच राजादीनात्मा प्रीतिपूर्वक ॥ ३ ॥ १ ॥

२९८

२५५

युधिष्ठिर उवाच । पर्वे मे संमसारवादो यथावत्स्मि माधव ॥ सर्वेश्वेतेनमयोमासानवकेशविरा
रतो ॥ ५१ ॥ नियतं समवाप्यामि सर्वमेतद्यथोदितं ॥ यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्पथ्येव
स्थितः ॥ ५२ ॥ सेष्टानविरतो देवानन्तये यजमतां वर ॥ त्वया नाथेन गोविंद किमप्राप्यं मम
द्वारयं ॥ ५३ ॥ ननु तामम्नानकतेमुना देवानागोरवान ॥ अप्रुध्यमानासाद्यायं पथोक्तं
कृकमाधव ॥ ५४ ॥ दुर्योधनार्थयोन्याभिसत्वमेतादिजिप्रभो ॥ प्रदिशानस्मसेधानामंत्र
सैवचमाधव ॥ ५५ ॥ तस्मादेवं न ते भूयो वधो न पार्थमात्मनः ॥ अविनाशदितासर्वे
प्रयामसमधुसूदन ॥ ५६ ॥ तद्यथेसदितागतान्भीष्मपार्श्वे नरोत्तम ॥ न विरानवनाष्टेय मंत्रे
सद्धामकौरव ॥ ५७ ॥ स्नवद्धनिदितेना कांसमसमस्मान्जनार्दन ॥ यथा चवदाने कालत
घाकतो सि संयुगे ॥ ५८ ॥ मनोजयमदानानामानं मंत्र पचवंदवजनाः ॥ बालापिनावि
हीनाश्चतेन संवर्द्धितावयं ॥ ५९ ॥ तं वेत्पितामहं रुद्रं तरमितामिसमाधव ॥ पितः पि
तसमिदं च पितान्तुतद्धजीविका ॥ ६० ॥ संजय उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरु
नंदनं ॥ रोवनतेमेमहाप्राज्ञ राजेन्द्र तवभाषितं ॥ ६१ ॥ देवव्रतकृतोलोभीष्मः प्रेदितेनापिनि
देहेन ॥ गाम्पनोसवधीपांयहेष्ठं सामारग्गाशनतः ॥ ६२ ॥ वरतोम दुःस्मसतोमसत्वमाष्टृधो
विशेषतः ॥ ते वयं तवगात्रुतामप्रष्टुं कुरुपितामहं ॥ ६३ ॥ ममाशंगनवें हरेमंद्र पृष्ठाम

299

ष्यानतथं ॥ अर्जुनः समरे शूरः प्रत्यक्षं त्वयि वैरिनं ॥८२॥ मामेव निशितैस्तीक्ष्णैर्दोणैरभिदुर्वचरं
क्षितः ॥ अनेनाल्पधनेनास्मि हीनोहं वै विशेषतः ॥८३॥ न महात्मं किरीटाभि राद्धीनेभ्यः कथं वन
तेदं नरे समामाप पांडवो मांपनेत्तपः ॥८४॥ शौरेर्वीत पवत्विमं समं ताताइं रतनर्षभ ॥ नत्तेपश्या
मि लोके ब्रमोटन्यायः समुपते ॥८५॥ करोनेकस्मात महाभागात पांडवाद्दाधनंजयात ॥
एषतस्मात्सोयापकिंचिदस्मि समाश्रितः ॥८६॥ आततशस्त्रो रणेयत्तो गृहीतवरकार्मुकः
मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते भविता जयः ॥८७॥ एतत्कुरुष्व कौंतेय यथोक्तं मम सुव्रत ॥
संग्रामे धार्तराष्ट्रांश्च सर्वांस्तान् ॥८८॥ संजय उवाच ॥ ते तु श्रुत्वा ततः पार्थाः
जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ॥ अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहं ॥८९॥ तथोक्तवति
गांगेये परलोकाय दीक्षिते ॥ अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥९०॥ गुरुणा कुल
वृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ॥ पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥९१॥ क्रीडितो हि म
या बाल्ये वासुदेव महात्मना ॥ पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥९२॥ यस्याह
मधिरुह्यांकं बालः किल गदाग्रज ॥ तातेत्यवोचं पितरं पितुः पांडोर्महात्मनः ॥९३॥ ना
हं तातस्तव पितुस्तातोस्मि तव भारत ॥ इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥९४॥
कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ॥ जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ श्रीकृष्ण ॥ ३००

॥ राम

द्वयं नीता द्विरदेना संयुगे महती मम ॥ यथा युधिष्ठिरे मत्तो यथा रामं स्म शोभन ॥ ९८ ॥ मम
सैन्यस्य वदे संतन्मे ब्रह्मदीपितामह ॥ ततो ब्रवीत्वचं नननवः पांडवान् पांडुपूर्वजः ॥ ९९ ॥ नेकथं
च न कौंतेय मयि जीवति संयुगे ॥ जयो भवति सर्वेषां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०० ॥ निर्जिते मयि
युद्धे न रणे जेष्यथ पांडवाः ॥ दिनं समयि प्रहरध्वं यदीच्छथ रणे जयं ॥ १०१ ॥ अनुज्ञाना म्निवा
र्तार्थं प्रहरध्वं यथासुखं ॥ एवं हि सुकृतं मन्ये भवतो विदितो ह्यहं ॥ १०२ ॥ हते मयि हतं सर्वं
तस्मादेवं विधीयतां ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ॥ भवांतं सम
रे क्रुद्धं दंडहस्तमिवांतकं ॥ शक्यो विजेतुं संग्रामे यथा न तथा ॥ न भवान्वध्यते शक्यः से
द्रैरपि सुरासुरैः ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पांडव ॥ नाहं जेतुं रणे श
क्यः सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ॥ न तं पश्यामि शस्त्रिण
पतेदृष्ट्वा महारथाः ॥ निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ॥ द्रवमाणे च भीते च तवा
स्मीति च वादिनि ॥ स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि ॥ १०५ ॥ अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं
रोचते मम ॥ इमं मे शृणु राजेंद्र संकल्पं पूर्वचिंतितं ॥ १०६ ॥ अमंगल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदा
चन ॥ य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ॥ १०७ ॥ शिखंडी समरामर्षी शूरश्च समितिं
जयः ॥ यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात् पुंस्त्वं समागतः ॥ १०८ ॥ जानंति च भवंतोपि सर्वमेतद्य

म.भी.
प.
३०१

300

प्रति ॥ नागानां च सहस्रैश्च भीमसेनो गोपानैकैश्च ॥२ प्रमायन्त रथिवरौ भूरिजल्लजेष समंततः
शिखंडि रिलेत्रस्त्रत्वनिर्याताडांड्वाड्रुपि ॥३॥ कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणं ॥
शिखंडी सर्वसैन्यानामग्रगामी हि शोभते ॥४॥ वक्रकारे ततस्तस्मिन् भीमसेनधनंजयौ
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्च वीर्यवान् ॥५॥ सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महार
थः ॥ धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्तथा कालेरभिरक्षितः ॥६॥ ततो युधिष्ठिरो राजा पद्माभ्यंतःस्थि
तः प्रभुः ॥ प्रपयो सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥७॥ विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः
द्रुपदश्च महाबाहुस्ततः पश्चाद्व्यवस्थितः ॥८॥ केकया भ्रातरः पंच धृष्टकेतुश्च वीर्यवान्
जघनं पालयामासुः पांडुसैन्यस्य भारत ॥९॥ एवं व्यूह्य महासैन्यं पांडवास्तव वाहिनीं ॥
अभ्यद्रवंत संग्रामे त्वत्काजीविनमालनः ॥१०॥ तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा महारथं ॥
अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पांडवान्प्रति ॥११॥ द्रोणश्च धार्तराष्ट्रैश्च रक्षितः सुमहाबलैः ॥
ततो द्रोणो महेष्वासः सुप्रतस्थे महाबलः ॥१२॥ भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः ॥
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥१३॥ कांबोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ॥
मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥१४॥ तथैवान्ये महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः
जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥१५॥ दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि ३०१

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ॥ क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥१५॥ पा
तयेन रथानां येन शिखंडि पुरुषं मेदं ॥ नाहत्वा युधि गांगेयं विजयस्ते भविष्यति ॥१६॥ दृष्टमेत
त्पुरा देवैर्गमिष्यसि परमं गतिं ॥ यद्दृष्टं हि पुरा तात येन तथा न तदन्यथा ॥१७॥ न हि भीष्मं दुरा
धर्षं व्यात्ताननमिवांतकं ॥ त्वदन्यः शक्नुयाद्योद्धुं समरे वज्रधरः स्वयं ॥१८॥ जहि भीष्मं स्थिरो
भूत्वा शृणु चेदं वचो मम ॥ यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥१९॥ ज्यायांसमपि चे
द्वृद्धं गुणैरपि समन्वितं ॥ आततायिनमायांतं हन्याद्घातकमात्मनः ॥२॥ शाश्वतोयं स्थि
तो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय ॥ योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥२॥ अर्जुन उवाच ॥
शिखंडी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवं ॥ दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पांचाल्यं विनिवर्तते ॥
ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखंडिनं ॥ गांगेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥२॥
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ॥ शिखंडिनमपि श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधय
तु ॥ श्रुतं हि कुरुमुख्येन नाहं हन्यां शिखंडिनं ॥ कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥
इत्येवं निश्चयं कृत्वा पांडवाः सह माधवाः ॥ अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥२८॥
इति भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखंडी गांगेयमभ्यवर्तत संयुगे ॥ पांडवाश्च
कथं भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥१॥ संजय उवाच ॥ ततस्ते पांडवाः सर्वे सूर्यस्योदयने

म.षी. प. ३२

नमात्मनः॥ सप्रांउबालोनंप्रबवानपंचराजनमद्रारयान्। आतनशम्भोवरुणोपतनाद्वारयामा
मसापकैः॥ ३१॥ नानाशास्त्रानवैषेलानदीअंमषेप्रवेवितैः॥ निजनेमसमरेकरोहस्त
मंबवाभितंवह्न॥ ३२॥ रथिनोपानपद्मानन्रथेभ्यः प्रकृषषेमः॥ सारिनस्थासवदछेभ्यः
पादानांस्वसमापानान॥ ३३॥ गजानेहानजानेभ्यस्वपोबांअपकांतिणा॥ नमेकंसम
रेभीष्मंतरमाणमहारथं॥ ३४॥ पांडवाः समवतेनवजदूलमिवाहताः॥ शक्काशानि
समम्पर्शानविस्तवतितिलानयानान॥ ३५॥ द्दिदृष्ट्वनसर्वामद्रोरंसंधारयन्सः॥ मं
स्त्रीभूतमेवाप्यनितंपजुरदृष्ट्वत॥ ३६॥ संग्रामेप्रध्यमानस्यशक्रचापोपमंमहत॥ नद
ष्टामसमरेकश्चिप्रयासवविशांपते॥ ३७॥ विस्मयंपरमंजग्मुस्तापितामहरमहउपन॥ पार्थोवि
मनसोभूत्वाप्रेदंत्वतपितरेनव॥ ३८॥ प्रध्मानंरणेशूरंमेवप्रचिनिमिवामरः॥ नचैनंवार
यामासुर्लोकानाननमितौतकं॥ ३९॥ दृशमेदहिसंग्रामेरध्यानीकशिखंडिनः॥ अददद्वि
शितैर्बाणैः कालवत्मेवकाननं॥ ४०॥ तंशिखंडीत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे॥ आशी
विषमिवक्रुद्धंकालसृष्टमिवांतकं॥ ४१॥ अमिहंदन्निवक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत्॥ कामम
भ्यसहसंबालेनतांयोत्स्येकथंचन॥ ४२॥ येवहितंकृताधात्रासैवहितंशिखंडिनी॥
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशिखंडीक्रोधमूर्छितः॥ ४३॥ उवाचैनंतथाभीष्मंसृक्किणीपरिसंलिह न ३२

जनानिमोंमहावाकदेविनिमाणोलयंकरे ४४

90)

आस्थानकरोद्युद्धंदानवैःशाताचानथरादसान् ॥१६॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धेतुतवतेषांचभारत ॥ अन्यो
न्यंनिघ्नतांराजन्यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥१७॥ अर्जुनःसंप्रयुक्तःपार्थःकुरुसैन्यंशिखंडिना ॥ भी
ष्मंयुद्धेप्यवर्त्ततकिरंतोविविधान्शरान् ॥१८॥ तत्रभारतभीमेनताडिताःतावकाःशरैः ॥ रु
धिरौघपरिक्लिन्नाःपरलोकंययुस्तदा ॥१९॥ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ तव
सैन्यंसमासाद्यपीडयामासुरोजसा ॥२०॥ तेवध्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ ॥ नाशक्नुव
न्वारयितुंपांडवानांमहद्बलं ॥२१॥ ततस्तत्तावकंसैन्यंवध्यमानंसमंततः ॥ संप्राद्रवद्दश
दिशःकाल्यमानंमहारथैः ॥२२॥ त्रातारंनाध्यगच्छंततावकाभरतर्षभ ॥ वध्यमानःशितैः
र्बाणैःपांडवैःसहसृंजयैः ॥२३॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ पीड्यमानंबलंदृष्ट्वापार्थैर्भीष्मःपराक्र
मी ॥ यदकार्षीद्रणेक्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥२४॥ कथंवापांडवान्युद्धेप्रत्युद्यातःपरंत
पः ॥ विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तदाचक्ष्वममानघ ॥२५॥ संजयउवाच ॥ आचक्षेतेमहाराजयद
कार्षीत्पितातव ॥ पीडितेतवपुत्रस्यसैन्येपांडवसृंजयैः ॥२६॥ प्रहृष्टमनसःशूराःपांडवाः
पांडुपूर्वज ॥ अभ्यवर्त्तंतनिघ्नंतस्तवपुत्रस्यवाहिनीं ॥२७॥ तंविनाशंमनुष्येंद्रनरवारणवा
जिनां ॥ नामृष्यततदाभीष्मःसैन्यघातंरणेपरैः ॥२८॥ सपांडवान्महेष्वासःपांचालांश्चै
वसृंजयान् ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चशितैरंजलिकैस्तथा ॥२९॥ अभ्यवर्षतदुर्द्धर्षस्त्यक्त्वाजीवि

भभी॰ प॰ ३०२

302

र्जुन सूदयिता रणे ॥५०॥ भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महाबलं। सौमदत्तिं तथा शूरमार्ष्यशृं
गिं च राक्षसं ॥५१॥ त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ॥ अहमावारयिष्यामि वेलेव मक
रालयं ॥५२॥ कुरूंश्च सहितान्सर्वान्युध्यमानान्महाबलान् ॥ निवारयिष्याम्यरणे सर्वा
नेव पितामह ॥१९०॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखंडी गांगेयम
भ्यधावत्पितामहं ॥ पांचाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतं ॥१॥ केऽरक्षन्पांडवानीके
शिखंडिनमुदायुधाः ॥ त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषंतो महारथाः ॥२॥ कथं शांतनवो
भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ॥ अयुध्यत महावीर्यः पांडवैः सहसृंजयैः ॥३॥ न मृष्यामि
रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखंडिना ॥ कच्चिन्न रथभंगोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥४॥ संज
य उवाच ॥ नाशीर्यत धनुश्चास्य रथभंगो न चाप्यभूत् ॥ युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भ
रतर्षभ ॥५॥ निघ्नतः समरे शत्रून्शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महार
थाः ॥६॥ तथा दंतिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः ॥ अभ्यवर्तंत युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहं
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयं ॥८
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नंतं परान्शरैः ॥ पांचालाः पांडवैः सार्धं सर्वे ते नाभ्यवारयन्

दशमेह्नि संग्रामे ततसामान्य युद्धवर्णनं ॥ कौरवपांडवानां
कौरवैः पांडवानां घोरसंग्रामः ॥ १०॥ ततः शिखंडिनं प्रति
उवाच धृतराष्ट्रः ॥

३०२

मयाकृतं च ते पुरं ज्ञातमद्यापि नैव सत् ॥ दिव्यास्ते प्रभावो यं मया च वद्धशः कृतः ॥ ४५ ॥ ज्ञान
ज्ञापि प्रभावं ते योऽसे पाद्वं तथा सत् ॥ पांडवानां प्रियं कुर्वन् नामलक्ष्मनरोत्तम ॥ ४६ ॥ अयतां
यो धर्षयिष्यामि रणे युद्धे पस तत्तम ॥ अवनं च तां द्रनिष्पामिशायेसत्पिन ते ग्रतः ॥ ४७ ॥ पतद्बु
त्वा वचनं द्वावंश्चपाक्ष्य तत्समाचर ॥ कामस्य समावानन्त मे जीवनप्रसोत्यसे ॥ ४८ ॥ सद्
दः क्रियतां भीष्म लोकोयं समितिंजय ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो भीष्मं पंचभिर्नि
तपर्वभिः ॥ अविध्यत्तरणो भीष्मं संयुगे वाकसापकैः ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाचीम
हारथः ॥ कालो यमितिसंचिन्त्यशिखंडिन मचोदयत् ॥ अहं त्वामनुयास्यामि परान् विद्रा
वयन्शरैः ॥ अभिद्रव त्वं संरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ न हि ते संप्रयोपीडां शक्तः कर्तुं
महाबलः ॥ ५२ ॥ तस्मादद्य महाबाहो यत्नो भीष्ममभिद्रव ॥ अहत्वा समरे भीष्मं यदि या
स्यसि मारिष ॥ ५३ ॥ अवहास्यो स्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ नावहास्यो यथा वीर भवेम
परमाहवे ॥ ५४ ॥ तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहं ॥ अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि म
हाबल ॥ ५५ ॥ वारयन् रथिनः सर्वान् साधयस्व पितामहं ॥ द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं च वा
सुयोधनं ॥ ५६ ॥ चित्रसेनं विकर्णं च सैंधवं च जयद्रथं ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ कांबो

म.भी. त्वा निघ्नयमात्मनः ॥२४॥ तव संपारणं युद्धमब्रवीच्छांतनोः सुतः ॥ उपायं न विजानीहि
प. स्थिरो भूत्वा विशांपते ॥२५॥ सर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबलं ॥ हत्वा दशसहस्रा
३०४ णि क्षत्रियाणां महात्मनां ॥२६॥ संग्रामाद्विषयान् तस्मै तत्कर्म मम आह्निकं ॥ इति तत्कोन
वाक्यात्तु युधिष्ठिरो भरतर्षभ ॥२७॥ अथ चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाबलः ॥ अहं त्वानि
हतः संख्ये हनिष्ये वाथ पांडवान् ॥२८॥ अथ ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोदेन रणे तव ॥ भूरिपिंड
कृतः राजन् निहतः पृतनामुखे ॥२९॥ तस्य काम भरतश्रेष्ठ हत्त्रियां प्रययुत्सुरैः ॥ आ
समासाद्य रणे पार्थः पांडवानामनीकिनी ॥३०॥ अनीकमध्ये तिष्ठंतं गांगेयं भरतर्षभ ॥ आ
शीविषमिव क्रुद्धं पांडवाः पर्यवारयन् ॥३१॥ दशमेहनि भीष्मस्तु दर्शयन् शक्तिमात्म
नः ॥ राजन् शतसहस्राणि सोवधीत् कुरुनंदन ॥३२॥ पांचालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा म
हारथाः ॥ तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्यांशुभिः ॥३३॥ हत्वा दशसहस्राणि कुंजरा
णां तरस्विनां ॥ सारोहाणां महाराज हयानामयुतं तथा ॥३४॥ पूर्णे शतसहस्रे च मा
दात्मनां नरोत्तम ॥ प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥३५॥ न चैनं पांडवेयानां
के चिच्छेकुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरं मार्गमास्थाय तपंतमिव भास्करं ॥३६॥ ते पांडवेयाः संरब्धा ३०४
महेष्वासेन पीडिताः ॥ वधायाभ्यद्रवन् भीष्मं संजयाश्च महारथाः ॥३७॥ स युध्यमानो

303

अशक्नुवन रणे जेतुं यथा शार्दूलमिवांतके ॥ ११ ॥ अथोयायान्महाराजन सकृत्सा वीभत्सुं जयः
त्रासयन रथिनः सर्वान्वीभत्सुरपराजितः ॥ १२ ॥ सिंहदवघनदन्त्वै धनुर्ज्या विदिपत्नुश्च
शरौघान्विसृजन्पार्थो विचरंतकालवद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्ता त्रावका भर-
तर्षभ ॥ सिंहस्येव मृगा राजन्नव्याद्रवंत महाभयात ॥ १४ ॥ जयंतं पांडवं दृष्ट्वा तत्सैन्यं चाभि-
पीडितं ॥ दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १५ ॥ एष पांडुसुतस्तात श्वेताश्वः
कृष्णसारथिः ॥ दहते मामकान् सर्वान् कृष्णवर्त्मेव कानने ॥ १६ ॥ पश्य सैन्यानि
गांगेय द्रवमाणानि सर्वशः ॥ पांडवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ यथा प-
शुगणान् पालः संकालयति कानने ॥ तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १८
धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणं ततस्ततः ॥ भीमोप्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलं ॥ १९ ॥
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ अभिमन्युः सुविक्रांतो वाहिनीं द्रवते म-
म ॥ २० ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महा-
रणे ॥ २१ ॥ वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महारथैः ॥ नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे
च भारत ॥ २२ ॥ ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमं ॥ पर्याप्तस्त्वं भवान् शीघ्रं पीडिता-
नां गतिर्भव ॥ २३ ॥ एवमुक्तो ... नदाराजन पिता देवव्रतस्तव ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा

ऋषी. प. ३०५

304

तं श्रीऋषभं प्रति ॥ वारयामास तं क्रुद्धः स्वपः शास्त्रतोपि ॥ २३ ॥ राजन्संक्रुद्धरकर्माणं मे
मसेनिं महाबलं ॥ श्रीऋषभस्य निर्यान्ते प्रेष्यं दुर्मुखो मद्दूवहली ॥ २४ ॥ श्रात्व किं समरे यान्तं त
व्रजतोन्य वारयत ॥ अभिमन्युं महाराज यान्तं श्रीऋषभं प्रति ॥ २५ ॥ स्वदहितं महाराज
काम्बोजं प्रत्यवारयत् ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ॥ २६ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रु
द्धो वारयामास भारत ॥ तथा पांडुसुतं श्रेष्ठं श्रीऋषभवधकांक्षिणं ॥ २७ ॥ भारद्वाजो
रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत ॥ अर्जुनं रभसं युद्धे प्रयास्यन्तं शिखंडिनं ॥ २८ ॥ श्रीऋषभप्रेप्स
महाराज भगदत्तं नर्दितं स्नेहना ॥ दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ २९ ॥ अन्ये
च तावका योधाः पांडवानां महारथान ॥ श्रीऋषभाभिमुखान्यातान्वारयामासुराह
वे ॥ धृष्टद्युम्नं तु सैन्यानि प्राक्रोशत्पुनः पुनः ॥ अभ्यद्रवत संरब्धो श्रीऋषभैकं महारथः
पक्षोर्जुनो रणे श्रीऋषभं प्रयाति कुरुनंदनः ॥ अभ्यद्रवत मा भैष्ट श्रीऋषभोहि प्राप्स्यते न वः ॥
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेत वियासवः ॥ किं तु श्रीऋषभो रणे वीराः गतसत्त्वोस्य जीवि ॥
तः ॥ इति सेनापतेः श्रुत्वा पांडवानां महारथाः ॥ अभ्यद्रवंत संहृष्टा गांगेयस्य रथं प्रति ॥
आगच्छमानान्समरे वीर्यवाननुबलानि च ॥ अवारयंत संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभः
दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ॥ श्रीऋषभजीवितकांक्षी धनंजयमुपाद्रवत् २९ ३०५

वद्धमिश्रीफः शांतनवस्तथा ॥ अवकीर्णो महामेघैः शैलो मेघैरिवाहतः ॥१८॥ प्रभास्तु
नवांगेयं समेता सर्वे वारयन ॥ महत्या सेनया सार्द्धं न तोऽरमवर्ततं ॥१९॥ इति श्रीकर्ण
पर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अर्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमं ॥ शिखंडिनमथोवा
च समभ्येहि पितामहं ॥१॥ न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्माद्द्य कथंचन ॥ अहमेनं शरै
स्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥२॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखंडी भरतर्षभ ॥ अभ्यद्रवत
गांगेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं ॥३॥ विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुंतिभोजश्च दंशितः ॥ अभ्यद्रव
न्गांगेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥४॥ धृष्टकेतुस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ॥ इहमाद्रव
तो भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं ॥५॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान ॥ तथेतरा
णि सैन्यानि सर्वाण्येव विशांपते ॥६॥ समाद्रवंत गांगेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ नकुलः स
हदेवश्च श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं ॥७॥ प्रत्युद्ययुस्तावकास्ते समेतास्ता महारथान् ॥ यथा
शक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥८॥ चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ॥
भीष्मप्रेप्सुं रणे यांतं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥९॥ धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मांतिकमुपा
गतं ॥ त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत ॥१०॥ तथैव नकुलं शूरं किरंतं सायका
नवहून् ॥ विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितं ॥११॥ सहदेवं तथा राजन्यांतं

कभी.
प.
३०६

305

शिनेः शरैः ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ॥ ४२ ॥ अर्जुनं पंचविं-
शत्या बाणैः क्षुरैस्तिग्मैरताडयत् ॥ तमस्य क्रुद्धो महाराज पांडवः शत्रुतापनः ॥ ४३ ॥ अप्रै-
षीद्विशिखान्घोरान्यमदंडोपमान्बहून् ॥ अप्राप्तानेव तान्बाणान्चिच्छेद तत-
नघलव ॥ यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ पार्थश्च निशितैर्बाणैरविध्यत्तत-
घलव ॥ ४४ ॥ ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके ॥ प्रेषयामास समरे स्वर्णपुंखा-
न्शिलाशितान् ॥ ४५ ॥ न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ॥ यथा हंसा महाराज त-
डागं प्रविशंति भारत ॥ ४६ ॥ पीडितश्चैव बहुले पांडवेन महात्मना ॥ हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भी-
ष्मस्य रथमाव्रजत् ॥ ४७ ॥ आपेमत्ततनलस्त्रोपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ अतिलंघ्य ततः संता-
प्रमज्जव विशांपते ॥ ४८ ॥ अवारयत ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ शरैः सुनिशितैः पार्थं
यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४९ ॥ निर्बिभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि
संजयउवाच ॥ सात्यकिर्दंशितो युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे ॥ आर्ष्यशृंगिर्महेष्वासो वा-
रयामास संयुगे ॥ १ ॥ माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ॥ आजघान र-
णे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥ तथैव राक्षसो राजन्माधवं नवभिः शरैः ॥ अर्दया- ३०६
मास राजेंद्र संक्रुद्धः शिनिपुंगवं ॥ ३ ॥ शैनेयः शरसंघं तु प्रेषयामास संयुगे ॥ ॥

तथैव पांडवाः शूराः गांगेयस्य रथं श्रिताः ॥ अभवद् वै तत् संग्रामे तव पुत्रान्महारथाः ॥२७
तयाह्नं तमपश्याम विचरन्तं विशांपते ॥ दुःशासनः रथं प्राप्य पर्यन्त्या धीमान्न्यवर्तत ॥२८
यथा वारयते वेला दुद्धतं यं महार्णवं ॥ तथैव पांडवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥२९ उ
भौ तौ रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ ॥ उभौ चंद्रार्कसदृशौ कांत्या दीप्त्या च भारत ॥३०
तथा तौ जातसंरंभावन्योन्यवधकांक्षिणौ ॥ समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥३१
दुःशासनो महाराज पांडवं विशिखैस्त्रिभिः ॥ वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ॥
ततोर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितं ॥ दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समर्पयत्
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ दुःशासनस्त्रिभिः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पत्
त्रिभिः ॥ ललाटे भरतश्रेष्ठः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पांड
वो रणे ॥३२ यथा मेरुर्महाराज शृंगैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ सोतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव
धन्विना ॥३३ अराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ दुःशासनं ततः क्रुद्धः
पीडयामास पांडवः ॥३४ पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुः उग्रो निशाकरं ॥ पीड्यमानो
बलवता पुत्रस्तव विशांपते ॥३५ विव्याध समरे पार्थं कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा रथं चास्य त्रिभिः शरैः ॥३६ आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नि

समी॰
प॰
३०७

306

भीमकस्याभ्युपेतं रणे ॥ कांबोजराजो बलवान्‌ वाल्यामास संयुगे ॥ १८ ॥ अर्जुनेनिन्दपतिं
विध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ पुनरेव च तं पश्चाद्राजन्‌ विव्याध तेन्दपः ॥ १९ ॥ सुदक्षिणस्तु
समरे पुनर्विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्‌ भीमस्य जीवितं ॥ २० ॥ तत्र युद्धम
भीत्स महत्‌ तत्र लक्षसमागमे ॥ यदभ्यधावद्गांगेयं शिखंडी शत्रुकर्षनः ॥ २१ ॥ विराटद्रुप
दौ वृद्धौ वारयंतौ महाचमूं ॥ भीष्मं च युधि संरब्धौ विद्रवंतौ महारथौ ॥ २२ ॥ अश्वत्था
मा रणे क्रुद्धः समियाद्‌ भरतर्षभः ॥ ततः प्रववृते युद्धं तयोस्तत्र च भारत ॥ २३ ॥ विराटो
दशभिर्भल्लैराजघान परंतप ॥ यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनं ॥ २४ ॥ द्रुपदश्चापि
त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा ॥ गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरंतौ महाबलौ ॥ २५ ॥ अश्वत्था
मा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः ॥ विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २६ ॥ तत्रा
द्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत्‌ ॥ यद्द्रौणिसायकान्‌ घोरान्‌ प्रत्यवारयतां युधि ॥
सहदेवं तथा यांतं कृपः शारद्वतोभ्ययात्‌ ॥ यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत्‌ ॥
कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथं ॥ आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २८
तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ ३०७
सोन्यत्‌ कार्मुकमादाय समरे भारसाधनं ॥ माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ॥

। ततः सायकसंघैस्तं माधवः परवीरहा ॥४॥ ततो रक्तो महाबाहुः सात्यकिः सत्यविक्रमः
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥५॥ माधवस्तु रणे विद्धो राक्षसेन रणे तव ॥ या
थेमार्गमत्तेजस्वी नदन्सच्चवनाद च ॥६॥ भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ॥ ता
डयामास समरे तोत्रैरिव महागजं ॥७॥ विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ॥ प्राग्ज्यो
तिषाय विक्षेप शरान्सन्नतपर्वणः ॥८॥ तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः ॥
चिच्छेद शतधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥९॥ अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्परवीरहा ॥ भ
गदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥१०॥ सोतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलि
हन् ॥ शक्तिं कनकवैडूर्यभूषां सायसीं भूषितां दृढां ॥११॥ यमदंडोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे
तामापतंतीं सहसा तस्य बाहुबलेरितां ॥१२॥ सात्यकिः समरे राजन्द्विधा चिच्छेद सा
यकैः ॥ ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा ॥१३॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां
पते ॥ महता रथवंशेन वारयामास माधवं ॥१४॥ तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथं
दुर्योधनोभ्रसं क्रुद्धो भ्रातॄन्सर्वानिदं वचः ॥१५॥ तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको
युधि ॥ न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोस्माद्रथव्रजात् ॥१६॥ तस्मिन्हते हतं मन्ये पांड
वानां महद्बलं ॥ तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ॥१७॥ शैनेयं योधयामास

भभी०
प०
२०८

307

नाराचैर्मस्तुती द्रोणः कुरूणां विनदंयुगे ॥ उत्स्नेन वपौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥
स्कंदे शक्त्या यथा क्रौंचः प्रतापनपतिं स्ततम ॥ तौ शरान्मृत्युसंकाशान्कर्मारपरिमार्जि
तान् ॥ ४७ ॥ अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षेपाते नरर्षभौ ॥ भीमसेनो भीष्मचापाकांतौ हि सोमदत्ति
महारथं ॥ ४८ ॥ तथा भीष्मं जयद्रथं सौमदत्तिं सुपार्श्वे ॥ कृतप्रतिकृते यत्तो योधयामा
सतुर्रणे ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरं तु कौंतेयं महत्या सेनया कृतं ॥ भीष्मासिंधुर्महाराज स्ततो भारद्वाजो
न्यवारयत् ॥ ५० ॥ द्रोणस्य रथमास्थाय पार्थतो निनदोपमं ॥ कृतवर्मा कलिंगराजस्तस्मकं पतः
मारिष ॥ ५१ ॥ शल्योत्तमाः मद्रराजस्तं पांडुपुत्रस्य संयुगे ॥ द्रोणेन वारितायत्ता नववातप
दात्मदं ॥ ५२ ॥ चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रतिजने स्वरं ॥ त्रिगर्तमेनलवहत् कृकरूपमवा
रयत ॥ ५३ ॥ भीष्मदेतोः पराक्रांतं तस्थिवसेनः पराक्रमी ॥ चेकितानेय रेशक्त्या योधयामा
सभारत ॥ विमुखीकृतसृष्टेन सेनां नव विमर्दद्द ॥ उः शासनोपि परया शक्त्या पार्थमवा
रयत ॥ ५५ ॥ कथं भीष्मा ननो दृष्ट्वा दिनिनिष्क्रिन्यमारत ॥ सावधमाना समरेत्वमस्तव
वाहिनी ॥ ५६ ॥ लोकुंतेरथि सिंधुर्दैत्वयतमैवभारत ॥ ५७ ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संज
यउवाच ॥ अथ भीष्मो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ॥ समादाय महच्चापं मत्तवारण
वारणं ॥ ९ ॥ विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयानो वरूथिनीं ॥ पृतनां पांडवेयानां शाहमा २८

आजघानोरसि क्रुद्धस्तु भीष्मस्य जीवितं ॥ तथैव पांडवो राजन्न शारद्वत ममर्षणं ॥ २२
आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकांक्षया ॥ तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहं ॥ २३
नकुलं तरसा क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः ॥ विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मं महाबलं
नकुलोपि भृशं क्रुद्धस्तव पुत्रेण धीमता ॥ विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥
तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ २६ ॥
घटोत्कचं रणे यांतं निघ्नंतं तव वाहिनीं ॥ दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ २७ ॥
हैडिंबस्तु रणे राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनं ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥
भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ॥ षष्ट्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि
धृष्टद्युम्नं तथा यांतं भीष्मस्य वधकांक्षिणं ॥ हार्दिक्यो वारयामास रथश्रेष्ठं महारथः ॥
हार्दिक्यं पार्षतस्त्वापि विद्ध्वा पंचभिरायसैः ॥ पुनः पंचाशता तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवी
त ॥ आजघान महाबाहुः पार्षतं तं महारथं ॥ तं वै व पार्षतं राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ॥
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महाहवे ॥ ३१ ॥
अन्योन्यातिशयेयुक्तं यथा वृत्रमहेंद्रयोः ॥ भीमसेनं तथा यांतं भीष्मं प्रति महारथं ॥ ३२ ॥
भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत ॥ सोमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनांतरे ॥

तेवादनिकृंतमङ्गंपांचाल्यंपापचेतनं ॥ प्रास्कन्दत्रणेपार्थोभीष्मस्यायोधनंगतः ॥१७॥
अब्रवीच्चतदाभीष्मोनाहंद्रुमंशिखंडिनं ॥ स्त्रीह्येषाविहिताधात्रादैवाच्चसपुनःपुमान ॥१८
अमंगल्यध्वजस्यैवयातस्येतिमेदाबलः ॥ नवामंगलिकेनास्मिन्नमद्रोरोदापगासुतः ॥१९
पतद्विचिंतयानस्यमज्ञास्तीदतिमेमृशं ॥ अभ्युपतोरणेक्रुद्धःपितामहस्तुपांडवान ॥२०॥
प्रतिष्ठिरस्मचक्रोधोभीष्मवाक्येनसंगतः ॥ ममताममामारंभःप्रजानामशिवंफवं ॥२१॥
मनस्वीबलवानशूरःकृतास्त्रोलघुविक्रमः ॥ दुरापातीदृढेष्वासोनिमित्तज्ञस्तुपांडवः ॥२२
अजेयःसमरेचापिदेवैरपिसवासवैः ॥ बलवानबुद्धिमांश्चैवजितक्लेशोयुधांवरः ॥२३
विजयीचरणेनित्यंभैरवोहिसपांडवः ॥ तस्यमार्गंपरिहृत्यनदुंतेनगच्छयतव्रत ॥२४॥ पश्यपा
र्थेनमहावीरेसंग्रामेवैशसंमहत ॥ हेमचित्राणिशूराणांमहान्तिचशुभानिच ॥२५॥ कव
चानस्ववदीप्तंतेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छिद्यंतेवध्वजाग्राणितोमराश्चधनूंषिच ॥२६॥ प्रासाश्च
विमलास्तीक्ष्णाःशक्त्यश्चकनकोज्वलाः ॥ वैजयंत्यश्चनागानांसंक्रुद्धेनकिरीटिना ॥२७॥ ना
यंसंरक्षितोकालःप्राणान्गृध्नोपजीविभिः ॥ यादित्सर्गंप्रस्कन्नस्ययशसेविजयायच ॥२८॥
रथेनानाद्रूपावंतीमहाघोरांसुदुर्गमां ॥ रथेनसंग्राममनदींतरंतोबकपिध्वजः ॥२९॥ ब्रह्म
नादमोदांतनयस्त्रवर्तितमहत ॥ इहैवरूपतेतेयामानातानयस्यधनंजयः ॥३०॥ ॥

३०४

३०५

नोम[illegible]ावलः ॥ २ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् । प्रतपंतमनीकानि द्रो
णः पु[illegible]मभाषत ॥ ३ ॥ अयं हि दिवसस्तात यत्र पार्थो महावलः । जिघांसुः समरे भीष्मं परं
यत्नं करिष्यति ॥ ४ ॥ उत्पतंति हि मे वाणा धनुः प्रस्फुरतीव च । योगमस्त्राणि नेछंति क्रू
रं मे वर्त्तते मतिः ॥ ५ ॥ दिक्षु शांतानि घोराणि व्याहरंति मृगद्विजाः । नीचैर्गृध्रा निलीयंते
भारतानां भैद्रीं चमूं प्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः । रसते व्यथते भूमिः
कंपतीव च सर्वशः ॥ ७ ॥ कंकगृध्रा वलाश्चैव वायसाश्च मुहुर्मुहुः । शिवाश्चैवाशिवा घोरा
वेदयंतो महद्भयं ॥ ८ ॥ पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमंडलात् । सकवंधश्च परिघो भा
नुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९ ॥ परिवेषस्तथा घोरश्चंद्रभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं राज्ञां दे
हावकर्त्तनं ॥ १० ॥ देवतायतनस्थाश्च कौरवेंद्रस्य देवताः । कंपंते च हसंते च नृत्यंति च रुदं
ति च ॥ ११ ॥ अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं दिवाकरं । अवाक्शिराश्च भगवानुपतिष्ठति चंद्र
माः ॥ १२ ॥ वपूंषि च नरेंद्राणां विगतानि च लक्षये । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजंति दंशिताः
सेनयोरुभयोश्चापि समंताच्छ्रूयते महान् ॥ पांचजन्यस्य निर्घोषो गांडीवस्य च निःस्वनः ॥
ध्रुवमास्थाय वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ॥ अपास्यान्यान् रणे योधानभ्येष्यति पिता
महं ॥ १४ ॥ हृष्यंति रोमकूपाणि सीदतीव च मे मनः ॥ चिंतयित्वा महावाहो भीष्मार्जुनसमागमं

स.भी.
प.
३२०

309

श्रीधर्मस्वामिनोऽरतीर्थे श्यामलनामा महद्यशाः ॥ ३ ॥ शालस्तु नवभिर्वर्षाणां भीमसेनमताऽश्यत ॥
कृतवर्मा त्रिभिर्वर्षाणां कृपस्तु नवभिः शतैः ॥ ४ ॥ विचित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ॥ द
शभिर्दशभिर्वर्षाणां भीमसेनेन मताऽश्यत ॥ ५ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ पंचभिः पंचभिः शरैः ॥
दुर्मर्षणस्तु विंशत्या पांडवो निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ सनातनस्त्वर्वाग्महाराज जरासंधान ऽस्यकस्य के
प्रवीरान्संलोकस्य पार्श्वगाश्च महारथान ॥ ७ ॥ जघान समरे वीरः पांडवः परवीरहा ॥ सप्त
भिः शल्यमाविध्य कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ८ ॥ कृपस्य सशरं चापं मध्ये विच्छेद भारत ॥ अथैं
नं विव्याध पंचाशंत्रन विंशत्या पश्चमभिः ॥ ९ ॥ विकर्णं दशभिर्वर्षाणां पंचभिस्तु जयद्रथं ॥ वि
द्ध्वा भीमोऽनदद्भूयः सैंधवं च त्रिभिः ॥ १० ॥ अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ॥
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ११ ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ॥
ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान ॥ १२ ॥ गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ सैं
धवस्य तथाश्वांश्च सैंधवं च त्रिभिः शरैः ॥ १३ ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालांतकसमद्यु
तिः ॥ हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथाः ॥ १४ ॥ शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य सं
गे ॥ तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष ॥ १५ ॥ भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैंधवस्य महात्मनः ॥
सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ १६ ॥ चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ ३२०

भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ २१
तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ तपोदग्धशरीरस्य कोपो धक्ष्यति भारतीं ॥ २२ ॥ य
एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ॥ तारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ २३ ॥
एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ॥ महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव समाकुलं ॥ २४ ॥
हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयंते च चमूमुखे ॥ नादिपंचालदायादमहं यास्यामि युधिष्ठिरं ॥ २५
दुर्गमं ह्येतदेव राज्ञो वृद्धस्यामिततेजसः ॥ समुद्रमतिक्रांतं मे सर्वतोतिरथैः स्थितैः ॥ २६ ॥
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ पर्यरक्षंत राजानं यमौ च मनुजेश्वरं ॥ २७ ॥
उपेंद्रसदृशः श्यामो महाशालइवोद्गतः ॥ एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीयइव फाल्गुनः ॥
उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्धनुः ॥ पार्षतं याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरं ॥ २८
को हि नेच्छेत्प्रियं मित्रं जीवंतं शाश्वतीः समाः ॥ त्वय्यथैतत्संप्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहं
एष च्यावाति रथो भीष्मः कोदंडे तेषु वै महाचमूं ॥ युद्धे भृशसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ २९ ॥ इ
ति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ महारथाः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ विंदानुवि
दावावंत्यौ सैंधवश्च जयद्रथः ॥ १ ॥ चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ॥ दुःशासने
तावकाः सर्वे भीमसेनमयोधयन् ॥ २ ॥ महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ॥

म.भी.
प.
३११

310

महात्मनः ॥ दशवेगेन सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कदलीवत् ॥३२॥ अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृ
कोदरं ॥ आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतपः ॥३३॥ भीमस्तु समरे विद्धः शल्यं नवभिरा
यसैः ॥ भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥३४॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रमुखा
न्रथान ॥ तेऽपि तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥३५॥ स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महार
थैः ॥ मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥३६॥ ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान्
शरान् ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महाबलः
चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदंडां महाधने ॥३८॥ तोमरं सैंधवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ॥ श
तघ्नीं च कृपो राजन्शरं शल्यश्च संयुगे ॥३९॥ अथापरे महेष्वासाः पंच पंच शिलीमुखान् ॥ भी
मसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥४०॥ तोमरं च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ॥ प
ट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकांडवत् ॥४१॥ स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कंकपत्रिभिः ॥ मद्र
राजप्रयुक्तं च शरं छित्वा महारथः ॥४२॥ शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ॥ तथेतरा
न्सायकान्घोरान्शरैः सन्नतपर्वभिः ॥४३॥ भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ॥
तांश्च सर्वान्महेष्वासान्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥४४॥ ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ॥
आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथं ॥४५॥ ३११

अत्यद्भुतं रणोत्कर्षं कृतवांस्तत्र पांडवः ॥१९॥ महारथानशरैर्विद्याधराधिपितावमारिव
विरथं सैंधवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥२०॥ तदानमस्मरेषणास्त्रो भीमसेनस्य विक्रमे ॥
प्रसंख्याय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ॥२१॥ भीमं विव्याध समरे तिष्ठ तिष्ठेति ॥
चाब्रवीत् ॥ कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥२२॥ विंदानुविंदावावंत्यौ चित्रसेनश्च
संयुगे ॥ दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिंधुराजश्च वीर्यवान् ॥२३॥ भीमं ते विव्यधुः सर्वे शाल्वदेशेतो
वरिंदमः ॥ स च तान्प्रतिविव्याध पंचभिः पंचभिः शरैः ॥२४॥ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुन
श्च दशभिः शरैः ॥ शल्यं विव्याध नवत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥२५॥ तं शल्यो नवभिर्भित्वा
पुनर्विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥२६॥ विशोकं प्रेक्ष्य
निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥२७॥ तथे
तरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ताडयामास समरे सिंहवद्विननाद च ॥ तेऽपि
यत्ता महेष्वासाः पांडवं युद्धकोविदं ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ सोऽति
विद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ॥ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः ॥ स तु
क्रोधसमाविष्टः पांडवानां महारथः ॥३०॥ मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विव्याध मदाय
शाः ॥ प्राग्ज्योतिषं शतेन राजो राजन्विव्याध सायकैः ॥३१॥ ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य

ऋषी.
प.
३१२

विपधातेम हाराजवद्धा मर्मे मे दिभिः ॥८॥ विद्रसेनादयश्चैवप्रमामलवविस्मापते ॥ पं
वभिः पंचभिर्लक्षणप्रुत्रैनवशितैः शवैः ॥ ॥ मा जनुर्वनंतं संविभीमहे नं वमारिष ॥ तौ
नमरषिनोंश्रेष्ठैर्कीतेयो भरनर्षभौ ॥ ८ ॥ अपी उपंतो समरे गिरातीनामदद्दले ॥ स्म श
मौ पिरणो पार्थ शरैर्नेवभिरापुगैः ॥ ९ ॥ ननादवलवन्नादं ग्रामसयानोमदद्दले ॥ अन्ये
वरथिनः शूरवः भीमसेनपनं जयौ ॥ १० ॥ विअधूर्निशितैर्वाणेरुक्मपुंखैरतिष्ठगैः ॥
तेषां वरथिनामध्ये कौंतेयौ भरतर्षभौ ॥ ११ ॥ अपीडयंतौ समरे गिरातीनामदद्दले स्म श
मौ विरणो पार्थ शरैर्नवभिरापुगैः ॥ १२ ॥ क्रौंचमालोरणोदारो विरजूपोथ्सदस्पतां ॥ आभि
धेयजुगवांमुख्ये सिंहाविवमदोत्कटौ ॥ छित्वाधनंषि सर्वाणिशरांश्चवद्धधारणे ॥ मानं
यामासमनुवीरांशिरांसिशतशोरणे ॥ रथाश्चवद्धोभग्नाद्दयाश्वशतशोद्धतः ॥ गजा
श्च सगजारोहाः पेतनुर्भूमदाहवे ॥ रथिनः सादिनश्चापिनत्रतत्रनिषूदिताः ॥ दृश्यंते
वहवोराजन्वेपमानाः समंततः ॥ १५ ॥ हतैर्गजपदात्योधेर्वाजिभिश्चनिसूदितैः ॥ रथै
श्च वद्धधाभग्नैः समास्तीर्यतमेदिनी ॥ १६ ॥ छत्रैश्चबद्धधाछिन्नैर्ध्वजैश्चविनिपातितैः ॥ अं
कुशैरपविद्धैश्चपरिस्तोमैश्चभारत ॥ १७ ॥ केयूरैरंगदैर्हारै रांकवैर्मृदितैस्तथा ॥ उस्नी
षैरष्टिभिश्चैवचामरैर्व्यजनैरपि ॥ १८ ॥ तत्रतत्रापविद्धैश्चवाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ ऊ

इति श्री... (right margin, vertical)

३१२

311

निघ्नंतं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीरदर्पितौ ॥ ४८
नघ्नां शंसमजयं तत्र तावकाः प्रहृष्टभाः ॥ अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयंतं महारथान ॥
भीष्मस्य निधनाकांक्षी प्ररस्कृत्य शिखंडिनं ॥ आससाद रणे वीरास्तावकान्दशभारत
ये स्म भीमं रणे राजन्योधयंतो व्यवस्थिताः ॥ बीभत्सुस्तान्यथा विध्यद्भीमस्य वधकांक्षया
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत ॥ अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४९
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ॥ जहि पांडुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ५० ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ५१ ॥ र
थैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयत ॥ ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ५२ ॥
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथं ॥
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैंधवं च जयद्रथं ॥ २ ॥ चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ॥ दुर्म
र्षणं च राजेंद्र आवंत्यौ च महारथौ ॥ ३ ॥ एकैकं त्रिभिरानर्छत्कंकबर्हिणवाजितैः ॥ श
रैरतिरथो युद्धे पीडयामास वाहिनीं ॥ ४ ॥ जयद्रथो रणे पार्थं विद्ध्वा भारत सायकैः
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५ ॥ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ॥

भभी०
प०
३१२
312

ऽसक्तं तेन तुरगैः सोऽपश्यद्वसुमातिः समंततः ॥ स्तागपोपपन्नतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥
३४ ॥ हतं तस्य विरथं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ॥ विव्याध बाणैर्निशितैः पंचषष्टिभिराय
सैः ॥ ३५ ॥ तं भीमः समरश्लाघी वीतहं पित समंततः ॥ विव्याध पंचभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भा
रत ॥ ३६ ॥ सार्थेन तस्य शर्माणं विव्याधाष्टभिरायसैः ॥ अथ मतस्यतस्यैनं समहाभागिनाव
पानिलः ॥ ३७ ॥ ततो भीमं कलिंगराजा च कौशल्यस्य रुद्रहलः ॥ समवर्तन्त संक्रुद्धं भीमसेन
धनंजयौ ॥ ३८ ॥ तस्यैव वर्धतो रवाः शराः धृष्टकेतुस्तपावितः ॥ अभ्यद्रवत रणे भीष्मं व्या
दितास्यमिवांतकं ॥ ३९ ॥ शिखंडी तं समासाद्य भारतानां पितामहं ॥ अभ्यद्रवत सं
हृष्टो भयं त्यक्त्वा महारथान् ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ अ
योधयन् रणे भीष्मं संहिताः सर्वसंजयैः ॥ ४१ ॥ तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यत
व्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंति स्म संयुगे ॥ ४२ ॥ ततः प्रववृते युद्धं कौरवा
णां भयावहं ॥ तत्र पांडुसुतैः सार्द्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४३ ॥ तावकानां जये भीष्मो
ग्लह आसीद्विशांपते ॥ तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराय वा ॥ ४४ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु रा
जेंद्र सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ अभिद्रवत गांगेयं मा भैष्ट रथसत्तमाः ॥ ४५ ॥ सेनाप
तिवचः श्रुत्वा पांडवानां वरूथिनी ॥ भीष्मं समभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे

३१२

शरैःसंवार्यतान्वीरानथज्जतानमहाबलः॥२०॥युयुत्सुस्तवतेदृष्ट्वाभीमार्जुनपराक्रमं
गांगेयस्यरथाभ्यासमुपजग्मेमहाबलः॥२१॥कृपश्चकृतवर्मीचसैंधवश्चजयद्रथः
विंदानुविंदावावंत्यानाजघ्नुःसंयुगेतदा॥२२॥ततोभीमोमहाबाहुःफाल्गुनश्चमहा
रथः॥कौरवाणांचमूंघोरांमृद्नंतइवत्तुरणे॥२३॥ततोबर्हिणबाजानांकामभूतान्युदानि
व॥धनंजयरथंतूर्णंपातयंतिस्मभूमिपाः॥२४॥ततस्तानशरजालेनसन्निवार्यमहार
थान्॥पार्थःसमंतात्समरेप्रेषयामासमृत्यवे॥२५॥शल्यस्तुसमरेजिह्मंक्रीडन्निवम
हारथः॥आजघानोरसिक्रुद्धोभल्लैःसन्नतपर्वभिः॥२६॥तस्यपार्थोधनुश्छित्वाहस्ता
वापंचपंचभिः॥अथैनंसायकैस्तीक्ष्णैर्भृशंविव्याधमर्मणि॥२७॥अथान्यद्धनुरादायस
मरेभारसाधनं॥मद्रेश्वरोरणेजिष्णुंताडयामासभारत॥२८॥त्रिभिःशरैर्महाराज
वासुदेवंचपंचभिः॥भीमसेनंचनवभिर्बाह्वोरुरसिचार्पयत्॥२९॥ततोद्रोणोम
हाराजमागधश्चमहारथः॥दुर्योधनसमादिष्टौतंदेशमुपजग्मतुः॥३०॥यत्रपार्थो
महाराजभीमसेनश्चपांडवः॥कौरव्यस्यमहासेनांजघ्नतुःसमहारथौ॥३१॥जय
त्सेनस्तुसमरेभीमंभीमायुधंयुधि॥विव्याधनिशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ॥३२॥
तंभीमोदशभिर्विद्ध्वापुनर्विव्याधपंचभिः॥सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातय २

शृणुमे महाराज पांडवेनावमब्रवीत ॥१२॥ युधिष्ठिर महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ॥ शृणु मे व-
चनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥१३॥ निर्विण्णोस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत ॥ घ्नतश्च मे गतः
कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥१४॥ तस्मात्पार्थं पुरोधाय पंचालान्संजयांस्तथा ॥ मद्वधे
क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियं ॥१५॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय पांडवः सत्यदर्शनः ॥ भीष्मं प्रतिय-
यौ राजा संग्रामे संजयैः सह ॥१६॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पांडवश्च युधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वा भीष्मस्य
तां वाचं चोदयामास वै बलं ॥१७॥ अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ॥ रक्षिताः सत्यसंधेन
जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥१८॥ अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ॥ भीमसेनश्च सम-
रे पालयिष्यति वो ध्रुवं ॥१९॥ मा नो भीष्माद्भयं किंचिदद्य युधि संजयाः ॥ ध्रुवं भीष्मं विजेष्या-
मः पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥२०॥ ते तथा समयं कृत्वा दशमेहनि पांडवाः ॥ ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सं-
जग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥२१॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य पांडवं च धनंजयं ॥ भीष्मस्य पातने यत्नं परमं
ते समास्थिताः ॥२२॥ ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ॥ द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेनो
महाबलः ॥२३॥ दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ॥ भीष्मं समरमध्यस्थं पालयां-
चक्रिरे तदा ॥२४॥ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतं ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्यो-
धयंति स्म संयुगे ॥२५॥ चेदिभिस्तु सपांचालैः सहितो वानरध्वजः ॥ ययौ शांतनवं भीष्मं पुर- ३२४

भीष्मोपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूं ॥ आपतंतीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ५९
इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शांतनवो भीष्मो दशमे दिवसे संजय ॥ अयुध्य
त महावीर्यः पांडवैः सह सृंजयैः ॥ १ ॥ कुरवश्च कथं युद्धे पांडवान्प्रत्यवारयन् ॥ आचक्ष्व
मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २ ॥ संजय उवाच ॥ कुरवः पांडवैः सार्द्धं यदयु
ध्यंत भारत ॥ यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि सांप्रतं ॥ ३ ॥ नामितः परलोकाय पर
मास्त्रैः किरीटिना ॥ अहन्यहनि संक्रुद्धास्तावकानां महारथाः ॥ ४ ॥ यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः
स चापि समितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयं ॥ ५ ॥ कुरुभिः सहि
तं भीष्मं युध्यमानं परंतप ॥ अर्जुनं च सपांचाल्यं संशयो विजये भवत् ॥ ६ ॥ दशमेऽह
नि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ॥ अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७ ॥ तस्मि
न्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ॥ भीष्मः शांतनवोऽयोधीज्जानन्परमास्त्रवि
त् ॥ ८ ॥ येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ॥ ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः
सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९ ॥ दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पांडववाहिनीं ॥ निरविद्यत धर्मा
त्मा जीवितेन परंतप ॥ १० ॥ स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखो रणे ॥ न हन्यां मान
वश्रेष्ठान्संग्रामे सुबहूनिति ॥ ११ ॥ चिंतयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव ॥ अभ्या

ले ॥ निःप्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥४०॥ अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महा-
हवे । कुंजरान्कुंजरा राजन्क्रुद्धाः पदातास्तु पदैः ॥ ॥४१॥ तदासीत्सुमहद्रौद्रं कुरूणां पांडवैः
सह ॥ भीष्मदेहे नरव्याघ्राः श्येनयोरामिषे यथा ॥४२॥ तेषां समागमो घोरो बभूव युधि संकुलः
अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां महाहवे ॥४३॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अ-
भिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत ॥ महत्या सेनया युक्तं भीष्मदेहे तु पराक्रमी ॥१॥
दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरां स्वसामिव ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥३॥
तामापतंतीं सहसा घोररूपां विशांपते ॥ द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥४॥
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ॥ दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनांतरे ॥ दशभिर्भरतश्रेष्ठ भारतानां महारथः ॥५॥ तद्यु-
द्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत ॥ ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितं ॥६॥ भीष्मस्य नि-
धनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ॥ युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ॥७॥ सात्यकिं र-
भसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥८॥ शैने-
योऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ॥ अताडयदमेयात्मा नवभिः कंकवाजितैः ॥९॥ २१५

स्तत्व शिखंडिना ॥२६॥ द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु कौरवं । अभिमन्युः सहामात्यं दु
र्योधनमयोधयत ॥२७॥ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथं । वार्द्धक्षेमेस्तु दायाद
मासाद्य परंतप ॥२८॥ मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोभिरक्षस्तु
नागानीकमुपाद्रवत् ॥२९॥ अप्रधृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरं । द्रोणं प्रतिययौ
यत्तः पांचाल्यः सहसोदरैः ॥३०॥ कर्णिकारध्वजं चैव सिंहकेतुररिंदमः । प्रत्युज्जगा
म सौभद्रः राजपुत्रो बृहद्बलः ॥३१॥ शिखंडिनं च पुत्रास्ते पांडवं च धनंजयं । राजभिः सम
रे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ॥३२॥ तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे । संप्रधावत्
स्वनीकेपि मेदिनी समकंपत ॥३३॥ तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जंत भारत । तावकानां
परेषां च दृष्ट्वा शांतनवे रणे ॥३४॥ ततस्तेषां प्रतपतामन्योन्यमभिधावतां । प्रादुरासी
न्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥३५॥ शंखदुंदुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः । सिंहना
दश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥३६॥ सा च सर्वनरेंद्राणां चंद्रार्कसदृशप्रभा वीरांग
दकिरीटेषु निःप्रभा समपद्यत ॥३७॥ रजोमेघाः समुद्भूताः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः । धनु
षां चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत । बाणशंखप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनः
रथघोषश्च संजज्ञे सेनयोरुभयोरपि ॥३९॥ प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकु

भा.भी.
प.
३२९

315

अपोवाद्रवणे क्रुद्धः सहदेवः पराक्रमी ॥ विराटसेनः सुशर्माणं विव्याध बहुभिः शरैः ॥ २५
पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनस्सप्तभिः शरैः ॥ सुशर्मा वारणे क्रुद्धः सत्रपुत्रं विशांपते ॥ २६
दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ विराटसेनं च ते राजं स्त्रिंशता नतपर्वभिः ॥ २७ ॥
आजघान रणे क्रुद्धः सर्वलोकस्य विस्मयन् ॥ भीमस्य समरे राजन् यशो मानं च वर्धयन् ॥ २८
सौभद्रो राजपुत्रेण बृहद्बलमयोधयत ॥ पार्थदेहतोः पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधने प्रति
अग्रे निकोशलेंद्रस्तु विव्याध पंचभिः रायसैः ॥ पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
सौभद्रः कोशलेंद्रं तु विव्याधाष्टभिः रायसैः ॥ नाकंपयत संग्रामे पुनर्विव्याध तं शरैः ॥
कौशल्यस्य धनुश्चापि पुनश्छिच्छेद फाल्गुनिः ॥ आजघान शरैश्चापि त्रिंशता कंकपत्रिभिः
सोन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥
तयोर्युद्धं समभवद्भीरुकरं हेतोः परंतप ॥ संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ॥ ३४ ॥
यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत ॥ भीमसेनो रथानीकं योधयन्बह्वशोभत ॥
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ते वध्यमाना भीमेन मातंगा गिरिसं
निभाः ॥ निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयंतो वसुंधरां ॥ गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नांजनचयोप
माः ॥ ३८ ॥ विरेजुर्वसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ॥ युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजं

भारत
३२९

अथवत्स्यामातलस्समरेसात्यकिंनवभिः शरैः॥ त्रिगर्त्ताचपुनर्ल्लग्नोवाह्लीकःकुरुवसिवापिपत॥
वङ्गाधादारयांचक्रेमहेशानंमहारथः॥ नवैर्वर्षैरवंगदेष्टकेतुर्महारथः॥ १२ त्रिगर्त्ता
नानिशितैर्बाणैर्विव्याधाथसुमहाभुजः॥ पौरवस्तुधनुश्छित्वाधृष्टकेतोर्महारथः॥ १३॥
ननादबलवचादैर्विव्याधचशितैःशरैः॥ सोन्यत्कार्मुकमादायपौरवंनिशितैःशरैः॥
आजघानमहाराजत्रिसप्तत्याशिलीमुखैः॥ तौतुतत्रमहेष्वासौमहामात्रौमहारथौ॥
महतासरवर्षेणपरस्परमविध्यतां॥ अन्योन्यस्यधनुश्छित्वाहयान्हत्वाचभारत॥ १७
विरथावसिरूढायममायततरमर्पणौ॥ आर्षभेचर्मणीचित्रेशतचंद्रपरिष्कृते॥ १८॥ तार
काशतचित्रेचनिस्त्रिंशौचमहाप्रभौ॥ प्रगृह्यविमलौराजन्नाववन्योन्यमभिद्रुतौ॥ १९
वाशितासंगमेयत्तौसिंहाविवमहावने॥ मंडलानिविचित्राणिगतप्रत्यागतानिच
चेरतुर्दर्शयंतौचप्रार्थयंतौपरस्परं॥ पौरवोधृष्टकेतुंतुशंखदेशेमहासिना॥ २०॥ ता
डयामासकुरुश्रेष्ठतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत॥ चेदिराजोपिसमरेपौरवंपुरुषर्षभं॥ २१॥ आ
जघानशितानाग्रेणजत्रुदेशेमहासिना॥ तावन्योन्यंमहाराजसमासाद्यमहाहवे॥ २२॥ अ
न्योन्यवेगाभिहतौनिपेततुररिंदमौ॥ २३॥ ततस्वरथमारोप्यपौरवंतनयस्तव॥ २४॥ ज
यत्सेनोरथेनाजावपोवाहरणाजिरात॥ धृष्टकेतुंतुसमरेमाद्रीपुत्रःप्रतापवान॥ २५॥

म॰भी॰
प॰
३१८

318

भीष्मं प्रति महाराज स्रोतस्तद्रूपं भयानकं ॥ अर्जुनः प्राग्गांगेयं पीडयन्निशितैः शरैः ॥ ५३ ॥
अभ्यद्रवत संसक्तो नावने मत्तमिव द्विपं ॥ प्रत्युद्ययौ तं राजा भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ५४ ॥
त्रिधाभिन्नेन नागेन मदांधेन महाबलः ॥ तमापतंतं सहसा महेंद्रगजसन्निभं ॥ ५५ ॥ प
र्यवर्तत समास्थाय वीभत्सुः प्रत्यपद्यत ॥ ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ॥
अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ अर्जुनस्तु ततो नागमायांतं रजतोपमैः ॥ ५६
विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ शिखंडिनं च कौंतेयो याहि याहीत्यचोदय
त ॥ भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ॥ प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पांडवं पांडुपूर्वज
प्रययौ त्वरितो राजन् द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतं ॥ ६० ॥ शिखं
डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ततस्ते तावकाः शूराः पांडवं रभसं युधि ॥ ६१ ॥ समभ्य
धावन्त क्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ नानाविधान्यनीकानि त्रासयंते जनाधिप ॥ ६२
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ शिखंडी तु समासाद्य भरतानां पितामहं
इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः समवाकिरत ॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः
शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत ॥ यथाग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानि
लः ॥ तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ सोमकांश्च रणे जिष्णोस्ततः पायं

भारत भीष्म
३१८

महत्या सेनया युक्तो पीडयामास संयुते ॥ महेश्वरस्य समरे यथा तं पुत्रं महारथं ॥३९॥ पीडया
मास संरब्धो भीष्मस्तेनः पराक्रमी ॥ विराटं सैंधवो राजा विव्याध त्वरितो विंशभिः ॥४०॥ नव
भिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्पयत ॥ विराटश्च महाराज सैंधवं वाहिनीपतिः ॥४१॥
त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनांतरे ॥ चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ॥४२॥
रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैंधवौ ॥ द्रोणः पंचालपुत्रेण समागम्य महारणे ॥४३॥
महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः ॥४४॥
छित्वा पंचाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ॥४५॥
द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान ॥ तान्शरान्शरव्रातेन विच्छेद स महारथः ॥४६॥
द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पंच सायकान ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ॥४७॥
द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदंडोपमां रणे ॥ तामापतंतीं सहसा हेमपट्टविभूषितां ॥४८॥
शरैः पंचाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ॥
चूर्णीकृता विशीर्यंती पपात वसुधातले ॥ गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः परवीरहा ॥५०॥
द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारसवीं शुभां ॥ तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ॥५१॥
पार्षतं परमेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत ॥५२॥

सभी॰
प॰
३१८

317

ते भीष्मं समासाद्य पुरुषर्षभं ॥ रणमि निशितै र्भल्लै राजन्बाणैस्तनांतरे ॥१॥ शिखंडिनं त
गांगेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ संप्रेक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥२॥ स्त्रीत्वं तस्य
स्मरन्राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ नाजघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥३॥ अर्जु
नस्तु महाराज शिखंडिनमभाषत ॥ अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहं ॥४॥ किं
ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं पितामहं ॥ न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥५॥
यः शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे ॥ ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥६॥
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखंडी भरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवाकिरत् ॥
अचिंतयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव ॥ अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥
तथैव च चमूं सर्वां पांडवानां महारथः ॥ अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥९॥
तथैव पांडवा राजन्सैन्येन महता वृताः ॥ भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरं ॥१०॥ स
समंतात्परिवृतो भारत भरतर्षभ ॥ निर्ददाह रणे शूरान्वने वह्निरिव ज्वलन् ॥११॥
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ॥ अयोधयत्तु यत्पार्थं जुगोप च पितामहं ॥१२॥
कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ॥ दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥
यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ॥ न चैनं पांडवा युद्धे वारयामासुरुल्बणं ॥ ३१८

न्यवारयत तत्सैन्यं पांडवस्य महारथः ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ॥
नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे ॥ पातयन्रथिनो राजन्हयांश्च सह सादिभिः ॥
मुंडान्तालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च सं
युगे ॥ ९९ ॥ चकार समरे भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमि
वाशनेः ॥ १० ॥ निशम्य सर्वतो राजन्समकंपंत सैनिकाः ॥ अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितु
स्ते मनुजेश्वर ॥ ०१ ॥ नासज्जंत शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ निर्मनुष्यान्रथान्रा
जन्सुयुक्तान्जवनैर्हयैः ॥ ०२ ॥ वातायमानानद्राक्षं ह्रियमाणान्विशांपते ॥ चेदिका
शिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ०३ ॥ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः
अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ ०४ ॥ संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथ
कुंजराः ॥ जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवांतकं ॥ ०५ ॥ न तत्रासीन्महाराज सोम
कानां महारथः ॥ यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ०६ ॥ तांश्च सर्वान्रणे
योधान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ नीतानमन्यंत जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमं ॥ ०७ ॥ न कश्चिदेनं
समरे प्रत्युद्याति महारथः ॥ ऋते पांडुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिं ॥ ०८ ॥ शिखंडिं
नं च समरे पांचाल्यममितौजसं ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ शिखंडी तत्र

वर्मं च ॥२८॥ चिरं शाखिमृगः कानालं भीष्मं समासितं । किमु पार्थो महात्मानं मर्त्यभूतो महा
बलः ॥२९॥ तस्मात्त्वरत मे योधाः फाल्गुनं प्रत्यसंग्रहे ॥ अहं स्म परणोपतो योधयिष्यामि पांड
वं ॥३०॥ सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वहुधाधिपैः ॥ तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः
सर्वे योधाः सुसंरब्धा बलवंतो महाबलाः ॥ ते विदेहाः कलिंगाश्च दाशेरकगणाश्च ह ॥३१
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ बाह्लीका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ॥३२॥
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ शाल्वाः शकास्त्रिगर्ताश्च अंबष्ठाः केकयैः सह
अभिपेतू रणे पार्थं पतंगा इव पावकं ॥ शत्रून्मानवराजेंद्र पार्थमप्रतिमं रणे ॥३३॥ स तानन्त्र
वीन्सहानीकान्महागजमहारथान् ॥ दिव्यान्यस्त्राणि संचिंत्य प्रसंधाय धनंजयः ॥३४
सर्वैस्तैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ॥ शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतंगानिव पावकः ॥३५॥ त
स्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ॥ दीप्यमानमिवाकाशे गांडीवं समदृश्यत ॥३६॥
ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णमहाध्वजाः ॥ नाभ्यवर्तंत राजानः सहिता वानरध्वजं ॥३७॥
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ॥ सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताडिताः ॥३८॥
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ॥ विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समंततः ॥३९॥
अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीं । दुःशासनाय सुबहून्प्रेषयामास सायकान्

ङ्ः श्रासन्नेन समरे रथिनो विरथीकृताः ॥ सादिनस्समदेशासाद्लिनस्सम सावलाः ॥१७॥
विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ॥ शरानराल्पैर्वाग्भेरंतिनो विद्रुताद्दिपाः ॥१८॥
यथाग्निरिंधनं प्राप्य ज्वलतीप्राविरहत्वणे ॥ न त्याजनाला लघुत्वेनोपो डुसेनां विनिर्दहन ॥
तेभारतमहामामंपांडवानां महारथः ॥ दुर्धनोस्त्वद्ह तेकश्चिन्नाभृघ्यालं कस्यंचन ॥१९॥
ऋतेमर्द्रः ततनया च्चेताप्रवानतस्त्र स्नसारथेः ॥ सद्दिने समरे राजन्विर्हितस्मविजयोर्जुनः ॥
भीष्मेणाभिद्रुतावे सर्वे सैन्यस्यपस्प्रपतः ॥ विजितलव प्रश्रोपि भीष्मबाहुब्यपाग्रपः ॥२०॥
पुनःपुनः समाश्वस्य प्राप्नुप्यतमद्रोत्कटः ॥ अर्जुनेन स्तरणे राजन्नयोधयन्तस्त्र राजन ॥
शिखंडीवरथेराजन्विक्षा पैवपितामहं ॥ पारैरस्त्रानिसंस्पर्शैस्नघानस्वे विशेत्वर्णैः ॥२२
नचस्नातेहजंचेद्दुंशपितुस्नावजनेश्वर ॥ स्रवमानस्तुगांगेयस्तानवाणान्नजरदूनेगदा ॥
उस्मातेद्दिनतेपद्रुजनत्पाराः मनीवक्ति ॥ नयाजग्राहगांगेयः शरधाराः शिखंडिनः ॥
तं ह्वयित्पा महाराजद्रुतपुत्रौरमाद्रवे ॥ भीष्मंद्दूते सैन्यानि पांडवानां महात्मनां ॥२४॥
ततोप्रवीतनवसतः सर्वसैन्यानिमारिष ॥ अभिद्रुवतसंग्रामे फाल्गुणं सर्वतोरणे ॥२५॥
भीष्मो वः समरे सर्वान्नपालापिभ्यतिधर्मवित ॥ तेभयं पसुमहत्पक्का पांडवान्मातिद्रु ॥
ध्वन ॥२६॥ हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन ॥ सर्वेषांधार्तराष्ट्राणांसमरे शर्मे

मभी
प०
३२०

319

विकीर्णाश्च रथास्सौम गृध्रकाश्च गजध्वजाः ॥ नष्टत्रासप्रबोधानां रूपैर्वेगसमुत्थितैः ॥५६॥
छन्नमायोधनं रेजे रक्ताम्भसिव सागरं ॥ श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृकाः गोमायुभिः सह ॥५७॥
प्रणेदुर्भैरवस्वनास्तस्माद्विस्तृतान्यस्तगाहिताः ॥ वक्रुवेड़ विधास्यैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ॥५८॥
दृश्यमानेष्वरन्तः क्रमं तेष्विव नरर्द्धकैः ॥ कुंजा वनानि वदामानि पताकाश्च महाध्वजाः ॥५९॥
धूयमाना अपर्याप्तं सहस्रामा हतेरिताः ॥ श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ॥६०
विकीर्णाः समरे पर्यन्ते शातनशोभया द्रुमाः ॥ सपताका भ्रमन्तेभ्यः दिशो जग्मुः शरान्वितः ॥
वृक्षियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ॥ समं तत्र सहर्षेण ते पतिता धरणीतले ॥६२॥ ततो भी
ष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयत ॥ अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनां ॥६३॥ ते शि
खंडी रथेषु यातं समभ्यद्रवत दंशितः ॥ ततः समाहवे ईर्ष्या समन्वसृजत् पावकोपमं ॥६४॥ त्वरितं पा
ण्डवो राजन मध्यमः श्वेतवाहनः ॥ निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहं ॥६५॥ इति
श्रीमपर्वे शि ॥ संजय उवाच ॥ समं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठेष्वनिवर्तिनः ॥ ब्रह्मलोकप
राः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥१॥ न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ॥ रथिनो रथिभिः सा
र्द्धं पदाताश्च पदातिभिः ॥२॥ अश्वा वाश्वैश्च रथ्यंतना नागा नागैर्योधिभिः ॥ उन्मत्तवन्महारा
राज युध्यंते तत्र भारत ॥३॥ महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ नरनागरथौघैश्च ३२०

दुःशासनाय सुबहून् प्रेषयामास सायकान् ॥४२॥ तेन भित्वा लेवहते दुःशासनमूर्यो
मुखोः ॥ धरित्र्यां विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ॥४३॥ दूर्योन्नास्यततो जग्रे सारथिं च
मायानयन ॥ विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान् प्रभुः ॥४४॥ आजघान भृशं चैव पंचभि
र्नतपर्वभिः ॥ कृपं विकर्णं शल्यं च विध्वा बहुभिराशुगैः ॥४५॥ चकार विरथं चैव कौंतेयः
श्वेतवाहनः ॥ एवं ते विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिष ॥४६॥ दुःशासनो विकर्णश्च तथैव
च विविंशतिः ॥ संप्राद्रवंत समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥४७॥ पूर्वाह्णे भरत श्रेष्ठ पराजित्य
महारथान् ॥ प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूमइव पावकः ॥४८॥ तथैव शरवर्षेण भास्करो र
श्मिवानिव ॥ अन्यानपि महाराज तापयामास पार्थिवान् ॥४९॥ पराङ्मुखीकृत्य तथा
शरवर्षैर्महारथान् ॥ प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीं ॥५०॥ मध्येन कुरुसैन्या
नां पांडवानां च भारत ॥ गजाश्व रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ॥५१॥ रथाश्च निहता
नागैर्नागाश्चैव पदातिभिः ॥ अंतराच्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ॥५२॥ निपेतुर्दि
क्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनां ॥ छन्नमायोधनं राजन् कुंडलांगदधारिभिः ॥५३॥ पति
तैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ रथनेमिनिकृत्तैश्च गजैश्चैवावपोथिभिः ॥५४॥
पादातास्त्वाप्यधावंत साश्वाश्च हययोधिनः ॥ गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समंततः ॥

भी•
प•
३२१

320

काः संजयैः सह ॥ सेनापतेर्वैवः कृता सोमकाः संजयाश्च ते ॥१८॥ अभ्यद्रवन्त गांगेयं शस्त्र
वृष्टा समाहताः ॥ वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवेन वत्सल ॥१९॥ अमर्षवशमापन्नो यो
धयामास संजयान् ॥ तस्य कीर्तिमतस्तात प्रतापेण धीमता ॥२०॥ संप्रद्रुताः शिख
वैपानीकविनाशिनी ॥ सुता शिष्टामधिष्ठाय कुर्वन् परबलक्षयं ॥२१॥ अद्रुमद्द निपा
र्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ॥२२॥ तस्मिन्नह
नि मेघ प्रातेऽद्वि से भरतर्षभ ॥ भीष्मो केन मत्स्येषु पांचालेषु च संयुगे ॥२३॥ राज्ञा श्वमेध
तं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ हत्वा पंचसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ॥२४॥ नराणां च
महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ दंतिनां च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ॥२५॥ शिक्षाब
लेन निहतं पित्रा तव विशांपते ॥ ततः सर्वमहीपानां क्षपयित्वा वरूथिनीं ॥२६॥ विराट
स्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥२७॥
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैरपातयत् ॥ ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयं ॥२८॥ रा
जानो भीष्ममासाद्य गता वैवस्वतसादनं ॥ एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समंततः ॥२९॥
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ॥
सेनयोरंतरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ न चैनं पार्थिवाः केचिद्‌ शक्ता निरीक्षितुं ॥३०॥ ३२१

ध्वजकीर्णश्च सर्वशः ॥४॥ तदैतस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमवर्त्तत ॥ ततः शल्यः कृपश्चैव
चित्रसेनश्च भारत ॥५॥ दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय भास्वरान् ॥ पांडवानां रणोत्स
गध्वजिनीं समकंपयन् ॥६॥ सा वध्यमाना समरे पांडुसेना महात्मभिः ॥ भ्राम्यतेव बहुधा
राजन्मारुतेनैव नौर्जले ॥७॥ यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृंतति ॥ तथा पांडुसु
तानां वै भीष्मो मर्माणि कृंतति ॥८॥ अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ॥ नवमेघप्र
तीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥९॥ मृद्यमानाश्च दृश्यंते पार्थेन नरयूथपाः ॥ इषु
भिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥१०॥ पेतुरार्त्तस्वरं घोरं कृत्वा तत्र महागजाः ॥ आ
बद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनां ॥११॥ छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ त
स्मिन्नेव महाराज महावीरवरक्षये ॥१२॥ भीष्मे च युधि विक्रांते पांडवे च धनंजये ॥ ते
पराक्रांतमालोक्य राजन्युधि पितामहं ॥१३॥ अभ्यवर्त्तंत ते पुत्राः सर्वसैन्यपुरस्कृताः ॥
इच्छंतो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणं ॥१४॥ पांडवानभ्यवर्त्तंत तस्मिन्वीरवरक्षये ॥
पांडवा पि महाराज स्मरंतो विविधान्बहून ॥१५॥ क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं न ॥
राधिप ॥ भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपरायणाः ॥१६॥ तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयं
ति प्रहृष्टवत् ॥ सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ॥१७॥ अभ्यद्रवत गांगेयं सोम

त्रिष०
प०
३२२

321

त्रुः समरे श्रीषेणं रत्नविद्याद्वयान्विना ॥४४॥ अभिमन्युश्च समरे शैलेयघ्नाः पेत्वा नान्यजाः ॥ ४६
त्रुः समरे श्रीषेणं समुद्रपतमहाभुजाः ॥४८॥ तेन सर्वे द्रुतपक्वानः संग्रामे घपलायिनाः ॥ ४७
धाम श्रीषेणमानंत्रुमोगगौः तनमारोगैः ॥४९॥ विद्युत्पत्सर्वानत्ना नवाणानथैत्सुकाः पा
श्चिवोतमैः ॥ यांउवानामदीनात्माव्यगाद्र तमहृत्पिनी ॥४५॥ चक्रेश्वरविद्यातं चक्री
निवपितामहः ॥ नाभिसंधूतनपौवाल्पेसपमानोमुद्रमं द्रुः ॥४९॥ स्त्रीत्वेनसत्वे सत्व
श्रीषेणावाणानत्रिशिविद्विने ॥ घा मउपदानीकेरथान्तमहारथाः ॥५०॥ ततः किल
किलाशब्दः तथैनसमभूतदा ॥ मत्स्यपौवाल्लवेदीनां तमेकमभिधावतां ॥५१॥ तेन
राजरथव्रातैर्भोगीगणोद्धपरेतप ॥ तमेकं छादयामास मेघाः रवि एवाकरं ॥५२॥ श्री
षेणभागीरथीपुत्रैर्धुतपौरणोरिपून ॥ ततस्तसवतेषां वधुद्धे देवा सुरोपमे ॥५३॥ किरी
टीश्रीषेणमानबहुतप्रस्कन्पशिविद्विने ॥ इतिश्री [illegible] ॥ व ॥
एवं तेपांउवाः सर्वे त्रुवसुक्तन्पशिविद्विने ॥ विभ्रधुः समरे श्रीषेणपरिवार्यसमंततः ॥
शतनीभिः खड्गधाराभिः परिघैश्चुपरश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः तोमरैर्निघे ॥
समर्वशाः ॥२॥ शरैः कनकपुंखैश्च शक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचैर्वै
स्तरैतैश्च भुशुंडीभिश्च सर्वशाः ॥ ३ ॥ ॥

३२२

मध्यंप्राप्तं यथा भीष्मं तपंतं भास्करं रविं । यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ॥ २२ ॥
तथा भीष्मः पांडवेयानां तापयामास भारत ॥ तथा चैनं पराक्रांतं मालोकम प्रसूदनं ॥ २३ ॥
उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयं । एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरंतरे स्थितः ॥ २४ ॥
संनिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ बलात्स्तंभय सेनेयं यत्रैषा भिद्यते चमूः ॥ २५
न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ततस्तस्मिन् क्षणे राजन् चोदितो वानरध्वजः
सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममंतर्दधे शरैः ॥ स चापि कुरुमुख्यानां ऋषभः पांडवेरितान्
शरव्रातैः शरव्रातान् बहुधा विदुधाव तान् ॥ ततः पांचालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥
पांडवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ यमौ च चेकितानश्च केकयाः पंच चैव ह ॥ ३१ ॥
सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रोथ घटोत्कचः ॥ द्रौपदेयाः शिखंडी च कुंतिभोजश्च वीर्यवान्
सुशर्मा च विराटश्च पांडवेयाः महाबलाः ॥ एते चान्ये च बहवः पीडिताः भीष्मसायकैः ।
समुद्धृताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ततः शिखंडी वेगेन
प्रगृह्य परमायुधं ॥ ३४ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ततोस्यानुचरान् हत्वा
सर्वान् रणविभागवित् ॥ ३५ ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ सात्यकिश्चे
कितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६ ॥ विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ३७

उद्धृतानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ द्रुतानां यततां चैव तुमुलः समवर्त्तत ॥१८॥ इत्था
मीनवत्सलः प्राह: फाल्गुणमनारथं प्रति ॥ तं प्राहं स्तु लेक्ष्मना पांडवानां महारथाः ॥१९॥
स्मयधावमभीप्सतः फाल्गुणं भरतर्षभ ॥ प्रात्पाकिर्भीमसेनश्च धृष्टकेतुश्च पार्षतः ॥२०॥
विराटद्रुपदौ चोभौ राजा स्म च लोकवः ॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धः समेतः क्रोधमूर्छिताः ॥२१॥
समभ्यधावंस्त्वरिता विचित्रकार्मुकधारिणः ॥ तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं ॥२२॥ सं
ग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ शिखंडी तु रणे श्रेष्ठो रक्षमाणः किरीटिना ॥२३॥ अवि
ध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ॥ सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥२४॥ सो
न्यत्कार्मुकमादाय गांगेयो वेगवत्तरं ॥ तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद पांडवः ॥२५॥ ए
वं फाल्गुनः क्रुद्धः आत्तमात्तं पुनः पुनः ॥ धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परंतपः ॥२६॥ स
छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीं ॥
तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य ज्वलंतीमशनीमिव ॥२७॥
समादत्त शितान् भल्लान् पंच पांडवनंदनः ॥ तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पंचधा पंचभिः शरैः ॥
संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरितां ॥ सपपात तथा छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना ॥२८॥
मेघवृंदमिवभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ॥ छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः

अतातउपनरशोभीष्मस्सद्विताःसर्वसंजयाः॥ सविश्वरोणेनतत्राणैः पीडितोवहुमिल्लदा ४॥
नविद्यापेतरामीष्मोनिदमानेधनमर्मसु॥ सदीमशरचापाश्रिरस्त्रप्रकृतमाहतः॥ ५॥ नेमि
निर्ह्रादसंतापोमहाम्भोदयपावकः॥ विज्ञवापगम्हाज्वालोवीरस्तपमहैधनः॥ ६॥ भुगांता
ग्निसमशब्दैः परेषांसममपतत्॥ विहस्यरथसंख्यानामेतरेणाविनिःसृतः॥ ७॥ दृश्यतेस्मन
रेंद्राणांप्रनर्मप्रागतस्थरन्॥ ततःपांचाललोकेचपुष्टकेतुमविंशच॥ ८॥ उत्तानीकिनी
मध्यमासमसाद्विशांपते॥ ततःसात्यकिभीमौचपांडवेचधनंजयं॥ ९॥ द्रुपदंचविराटंचधृ
ष्टकेतुंचपार्षतं॥ भीमवोथेमहावेगैः सर्वांचवाणभेदिभिः॥ १०॥ पदेतान्निशितैर्भीष्मः प्र
विव्याधोत्तमैः शरैः॥ तस्मातेनिशितान्वाणान्सत्रिवाप्रेमहारथाः॥ ११॥ दशभिर्दशभि
र्भीष्मंमर्दयामासुराजसा॥ शिखंडीतुमहावाणान्पातिवाकेमहारथाः॥ १२॥ तेभीष्मं
विविधास्सर्वेरुक्मपुंखाः शिलाशिताः॥ ततःकिरीटीसंक्रुद्धोभीष्ममेवाभ्यधावत॥ १३॥
शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत्॥ भीष्मस्यधनुषश्छेदंनामृष्यंतमहारथाः॥ १४॥
द्रोणश्चकृतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तस्तथैवच॥ १५॥
सप्तैतेपरमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः॥ तत्रशस्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहारथाः॥ १६॥
अभिपेतुर्भृशंक्रुद्धाश्छादयंतश्चपांडवं॥ तेषामापततांशब्दः शुश्रुवेफाल्गुनंप्रति॥ १७॥

स.भी. वेधक्षुः ॥४५॥ गांगेयं पंचविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत ॥ पुनः पुनः शनैरेनं त्वरमाणोथ
प. नंजयः ॥४६॥ सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत ॥ एवमन्यैरपि भृशं विध्यमानः सहस्र
३२५ शः ॥४७॥ तानप्यास्यशरैर्भीष्मः प्रतिविव्याध महारथः ॥ नैवचुक्रान शंतनवो भीष्मोप्रियसत्य
पराक्रमः ॥४८॥ निवारयामास शरैः समंतान्नतपर्वभिः ॥ शिखंडीतु रणे बाणान्यानस्य मुमो
चमहारथः ॥४९॥ न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुंखाः शिलाशिताः ॥ ततः किरीटी संक्रुद्धो भी
323 ष्ममेवाभ्यवर्तत ॥५०॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत ॥ सारथिं विशिखैश्चास्य
दशभिः समकंपयत ॥५१॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय गांगेयो बलवत्तरं ॥ पार्थं तं निशितैर्भ
ल्लैस्त्रिभिराजानयत ॥५२॥ निमेषार्द्धेन कौंतेयश्चातनमातं महारथो ॥ एवमस्य धनूं
ष्याजौ विच्छेद बहूत्युत ॥५३॥ ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सोर्नात्यवर्तत ॥ अथैनं पंचविंश
त्या क्षुद्रकाणां समर्पयत ॥५४॥ सोतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ एष पार्थो रणे
क्रुद्धः पांडवानां महारथः ॥५५॥ शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे ॥ नचैष समरे श
क्यो जेतुं वज्रभृता अपि ॥५६॥ न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ॥ मां चापि शक्ता नि
र्जेतुं किमु मर्त्या महारथाः ॥५७॥ एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः ॥ शि ३२५
खंडिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥५८॥ ततो दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवीत ॥

अचिंतयद्गुणो वीरो ब्रह्मा मरप्रंजयः । शाकोद्दूयनुषैकेन निदंतं सर्वपांडवान ॥ २२ ॥ य
येषां न भवेद्धोमा विश्वको नोमहाबलः ॥ कारणं महद्दास्याय नाद्दयो स्मामि पांडवान ॥
अवध्यता वपांडूनां ह्यभावाद्वशिवेरिनः ॥ पिनाकहेन मे हृर्वयदा कालीसुदावद्दन ॥
स्वलं द्स्मरणं दनमवध्यत्वं शुणो तथा ॥ तस्मात्त्वत्तु महद्दनमेप्राम कालमिवात्मनः ॥ २४
एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीमस्या मित तेजसः ॥ अभयो व भवश्चैव चवियस्याभी भ्रमनुवन ॥
यतेन्यवसितेना तनदृस्ताकमयिप्रिपं ॥ ततकृतश्चमहाभागपुरे भानुं निवर्तय ॥ २८ ॥
असवा कस्मिनिपनेमाउरासी च्छिवो निलः ॥ मनुलो मः हगंधी वदृषते सुसमन्वितः ॥
देवदुंदुम गश्चैव संप्रलेडमेहात्मनः ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च भीम स्योपरि मारिष ॥ २९ ॥ न
चनत्वश्वेक श्चितेषांसंवरतांनृप ॥ सर्वेभीमं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ४० ॥ सं
भ्रमस्यमहानासीत्रिदशानां विशांपते ॥ पतिरथाहुश्चे सर्वे लोकप्रियेनरा ॥ ४१ ॥ इति
देवगणानां च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः ॥ ततः शांतनवो भीष्मो भीमस्तेनात्मवतेन ॥
निग्रस्मानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखंडी तु महाराज भारतानां पितामह
हं ॥ ४२ ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ सतेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपिता
महः ॥ ४३ ॥ नाकंपत महाराज क्षितिकंपे यथाचलः ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन गांडि

इति ब्रुवन् शांतनवो दिधक्षुरिव पांडवान् ॥ शक्तिं भीष्मः समाधाय ततस्थिर्द्वेषभारत ॥ ९७ ॥
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ॥ पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ९८ ॥
चर्माथादत्त गांगेयो जातरूपपरिष्कृतं ॥ खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ९९ ॥ त
स्यतच्छतधा चर्म व्यधमत्सायकैस्तथा ॥ रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०० ॥ ततो यु
धिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकान्यचोदयत् ॥ अभिद्रवत गांगेयं मा वोस्तु भयमण्वपि ॥ १०१ ॥ अ
थ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समंततः ॥ पट्टिशैश्च सनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च तथा शितैः ॥ १०२ ॥
वत्सदंतैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः ॥ सिंहनादस्ततो घोरः पांडवानामभूत्तदा ॥ १०३ ॥ तथै
व तव पुत्राश्च नेदुर्भीष्मजयैषिणः ॥ तमेव चाभ्यरक्षंत सिंहनादांश्च चक्रिरे ॥ १०४ ॥ तत्रा
सीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ॥ दशमेहनि राजेंद्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ १०५ ॥ आ
सीद्गांग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ॥ सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरं ॥ १०६ ॥ अ
सौम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता भवत्तदा ॥ समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ १०७ ॥ यो
धानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेहनि ॥ अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ १०८ ॥
ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनुर्धरः ॥ मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीं
वयं श्वेतहयाद्भीताः कुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ॥

अति विद्धः शितैर्बाणैर्भीमेशं गांडीवधन्वना ॥५९॥ वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन नर
राधिप ॥ मुक्ताः सर्वे च विछिन्ना नेमे बाणाः शिवेतिनः ॥६०॥ निकृत्तमानानामस्मोशि
ह्रस्वचरणमेदिनः ॥ मुसलानिव मेत्तो ति नेमे बाणाः शिवेतिनः ॥६१॥ वज्रदंडसमस्पर्शा
वज्रवेगा दुरासदाः ॥ मम प्राणानाकृंतंति नेमे बाणाः शिवेतिनः ॥६२॥ नाशयंती
व मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ॥ गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिवेतिनः ॥६३
भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः ॥ ममा विशंति मर्माणि नेमे बाणाः ॥
शिवेतिनः ॥६४॥ अर्जुनस्य इमे बाणाः नेमे बाणाः शिवेतिनः ॥ कृंतंति मम गा
त्राणि मासे मासे गवा इव ॥६५॥ सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ॥ वीरं गां
डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजं ॥६६॥ ॥

म.भी.
प.
३२५

325

अंतरिक्षेव शुश्राव दिव्या वाचः समंततः ॥ कथं महात्मा गांगेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥
९४ ॥ कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ स्थितोस्मीति च गांगेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्य-
मब्रवीत् ॥ ९५ ॥ धारयामास च प्राणान्पतितोपि महीतले ॥ उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः
कुरुपितामहः ॥ ९६ ॥ तस्य तन्मतमाज्ञाय गंगा हिमवतः सुता ॥ महर्षीन्हंसरूपेण प्रे-
षयामास तत्र वै ॥ ९७ ॥ ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ॥ आजग्मुः सहिता द्र-
ष्टुं भीष्मं कुरुपितामहं ॥ ९८ ॥ यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ते तु भीष्मं समासाद्य
ऋषयो हंसरूपिणः ॥ ९९ ॥ अपश्यच्छरतल्पस्थं भीष्मं कुरुकुलोद्वहं ॥ ते तं दृष्ट्वा महा-
त्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ॥ १०० ॥ गांगेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करे ॥ इतरेतरमा-
मंत्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ॥ १ ॥ भीष्मः कथं महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥ इत्युक्त्वा
प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशं ॥ २ ॥ संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिंतयित्वा च भारत
तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गंता कथंचन ॥ ३ ॥ दक्षिणावर्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः
धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकांक्षया ॥ ४ ॥ एतन्मे मनसि स्थितं ॥ गमिष्यामि स्व-
कं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनं ॥ ५ ॥ उदगायन आदित्ये ॥ ॥ ऐश्वर्यभूतः प्राणा-
नामुत्सर्गो हि यतो मम ॥ तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ६ ॥

३२५

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ अभिषाहाः शूरसेनाः शिबयोथ
वसातयाः ॥८१॥ शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अंबष्ठाः केकयैः सह ॥ सर्वे एते महात्मानः श
रार्ता व्रणपीडिताः ॥८२॥ संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ततस्तमेकं बहवः
परिवार्य समंततः ॥८३॥ परिकाल्य कुरून्सर्वान् शरवर्षैरवाकिरन् ॥ निपातयत गृ
ह्णीत युध्यध्वमपि कृंतत ॥८४॥ इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ निहत्य स
मरे राजन् शतशोथ सहस्रशः ॥८५॥ न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यंगुलमंतरं ॥ एवंभू
तस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ॥८६॥ शिताग्रैः फाल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापत
द्रथात् ॥ किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यतां ॥८७॥ हाहेति दिवि देवानां पार्थि
वानां च भारत ॥ पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥८८॥ संपतंतमभिप्रेक्ष्य
महात्मानं पितामहं ॥ सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥८९॥ स पपात म
हाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ॥ इंद्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मतां ॥९०॥ धरणीं
न स पस्पर्श शरसंघैः समावृतः ॥ शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभं ॥९१॥ रथा
त्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ अभ्यवर्षच्च पर्जन्यः प्राकंपत च मेदिनी ॥९२॥
पतन्स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरं ॥ संज्ञां चोपालभद्वीरः कालं संचिंत्य भारत ॥९३॥

भीष्ममावव्रुः कौरवाः ॥ द्रोणस्त्वभिगतं श्रुत्वा भूमौ तु भरतर्षभ ॥ २६ ॥ स संज्ञामुपलभ्या
थ भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ निवारयामास तदा स्वानीकानि मारिष ॥ २७ ॥ विनिवृत्ता
न् कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवा अपि सैनिकान् ॥ दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८
निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्पर्येण सर्वशः ॥ निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २९ ॥
व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ॥ उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ ३०
ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभं ॥ अभिवाद्यावतिष्ठंत पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३१
अथ पाण्डून् कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्त
दा ॥ स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ॥ तुष्यामि दर्शनाद्वोहं युष्माकममरोपमाः
अभिनंद्याथ तानेवं शिरसा लंबताब्रवीत् ॥ शिरो मे लंबतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयतां ॥ ३३
ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ॥ उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥
अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ॥ नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पांडवं ॥ धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथं ॥ ३५ ॥ धनं
जय महाबाहो शिरो मे तात लंबते ॥ दीयतामुपधानं मे यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

326

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां वरः ॥ इत्यभाषंत भूतानि शयानं पुरुषर्षभं ॥१३॥
अयं पितरमाज्ञाय कामार्त्तं शंतनुं पुरा ॥ ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥१४॥
इति स्म शरतल्पस्थं भारतानां पितामहं ॥ ऋषयः पर्यभाषंत सहिताः सिद्धचारणैः
हते शांतनवे भीष्मे भारतानां पितामहे ॥ न किंचित्प्रत्यपद्यंत पुत्रास्तव हि मारिष ॥१६
विवर्णवदनाश्चासन् हतश्रीकाश्च भारत ॥ अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमु
खाः ॥१७॥ पांडवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान्हेमजा
लपरिष्कृतान् ॥१८॥ हर्षात्तूर्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ॥ अपश्याम महाराज भीम
सेनं महाबलं ॥१९॥ विक्रीडमानं कौंतेयं हर्षेण महतान्वितं ॥ निहत्य तरसा शत्रुं महा
बलसमन्विते ॥२०॥ संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ कर्णदुर्योधनौ चा
पि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ॥२१॥ तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ॥ हाहाभू
तमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥२२॥ दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ उत्तमं
जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥२३॥ भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशि
तः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यं संविषादयन् ॥२४॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य कुरवः प
र्यवारयन् ॥ दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च ॥२५॥ ततो द्रोणाय निहतं

भभी.
प.
३२८

327

महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ॥ जपन् शांतनवो धीमान् कालाकांक्षी स्थितो
भवत् ॥ २२ ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि भीष्मनिपातने अध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथमासंस्तदा
योधा हीना भीष्मेण संजय ॥ बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥ तदैव निहता
न्मन्ये कुरूनन्यांश्च पांडवैः ॥ न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे ॥ २ ॥ ततोऽहं दुःखतरं
मन्ये किमन्यद्भविष्यति ॥ यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतिः ॥ ३ ॥ अश्मसारमयं
नूनं हृदयं मम संजय ॥ श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४ ॥ यदन्यन्निहतेनाजौ
भीष्मेण जयमिच्छता ॥ चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय संजय ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्न मृष्यामि ह
तं देवव्रतं रणे ॥ न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स पूर्वतः ॥ ६ ॥ यदद्य द्रौपदेयेन पांचाल्ये
न शिखंडिना ॥ संजय उवाच ॥ सायाह्ने निहतो भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ॥ पांचा
लानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ॥ स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ॥
भीष्मे रथात्प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ॥ हाहेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ॥
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिंजये ॥ सेनयोरुभयो राजन् क्षत्रियान्भयमावि
शत् ॥ भीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजं ॥ कुरवः पर्यवर्तंत पांडवाश्च विशांपते ॥ ९
खं तमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ १० ॥ ३२८

यद्दत्तो वै महर्षिभ्यां पित्रा तेन महात्मना ॥ छंदतो मृत्युरित्येवं तस्य चाप्यवरस्तथा ॥७॥ धा
रयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियतस्य सन् ॥ इष्टकालं सदा हंसाः पश्यतेश रतेस्पगः ॥८॥
एवं कुरूणां पतिते शृंगे भीष्मे द्रूतौजसि ॥ पांडवाः सृंजयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥९॥
तस्मिन्हते महाराजे भारतानां पितामहे ॥ न किंचित्प्रत्यपद्यंत पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥१०॥
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ कृपदुर्योधनमुखा निश्वस्य रुरुदुस्ततः ॥११॥
विषादाच्च चिरंकालमतिष्ठन्विगतेंद्रियाः ॥ दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ॥१२॥
ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावंत पांडवान ॥ अवध्ये शांतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि
अभावः सुमहान्राजन्कुरूनागादतंद्रितः ॥ हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः
कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ पांडवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिं
सर्वे दध्मुर्महाशंखान्शूराः परिघबाहवः ॥ सोमकाश्च सपांचालाः प्राहृष्यंत जनेश्वर
ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलाः ॥ आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च ॥१६॥
सेनयोरुभयोश्चापि गांगेये निहते विभो ॥ संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायंत समंततः ॥१७
प्राक्रोशन्प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ॥ क्षत्रं चान्येऽभ्यनिंदंत भीष्मं चैकेऽभ्यपूजय
न् ॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतं ॥ भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥१९॥

म.भी.
प.
३२९

328

तांप्रयातेदिवाकरः ॥५१॥ हतंसमराश्वश्वेकेनरथेनोत्तमतेजसा ॥ विमोचेर्दंनरायणा
न्मुहूर्तःसत्रियापि च ॥५२॥ परिवार्यवन्मतामवसम्मावसरन्नेनृपाः ॥ उपातिष्ठेविघः
सांतमेवंशरशतात्तवितः ॥५३॥ उपारमच्छसंग्रामाहृदुरूरमुपार्थिवाः ॥ संजय उवाच
उपातिष्ठन्नथोवैद्याःशल्योद्धरणकोविदाः ॥५४॥ सर्वोपकरणैर्युक्ताःकुशलैःसाधुशि
क्षिताः ॥ तान्दृष्ट्वाजाह्नवीपुत्रःप्रोवाचतनयंतव ॥५५॥ धनंदत्वाविसर्ज्यंतांपूजयित्वाचिकि
त्सकाः ॥ एवंगतेमयेदानींवैद्यकार्यमिहास्तिकिं ॥५६॥ क्षत्रधर्मप्रशस्तांहिप्राप्तोस्मिपरमां
गतिं ॥ नैषधर्मोमहीपालाःशरतल्पगतस्यमे ॥५७॥ वैद्यान्विसर्जयामासपूजयित्वाय
थार्हतः ॥ ततस्तेविस्मयंजग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ॥५८॥ स्थितिंधर्मेपरांदृष्ट्वाभीष्मस्यामि
ततेजसः ॥ उपधानंततोदत्वापितुस्तेमनुजेश्वराः ॥५९॥ सहिताःपांडवाःसर्वेकुरवश्च
महारथाः ॥ उपगम्यमहात्मानंशयानंशयनेशुभे ॥६०॥ तेभिवाद्यततोभीष्मंकृ
त्वाचत्रिःप्रदक्षिणं ॥ विधायरक्षांभीष्मस्यसर्वएवसमंततः ॥६१॥ वीराःस्वशिबिराण्येव
ध्यायंतःपरमातुराः ॥ निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्नेरुधिरोक्षिताः ॥६२॥
॥ निविष्टान्पांडवांस्तत्रप्रीयमाणान्महारथान् ॥ भीष्मस्यपतने ॥
॥ हृष्टानुपगम्यमहाबलः ॥६३॥ ॥

३२९

संन्यस्य महच्चापमभिवाद्यपितामहं ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥३९
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ प्रेष्योहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥४०॥
तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लंबते ॥ उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुणोपदधस्व मे ॥४१
शयनस्यानुरूपं वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ॥४२॥
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्वगुणान्वितः ॥ फाल्गुणोपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत ॥
प्रगृह्यामंत्र्य गांडीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ अनुमान्य महात्मानं भारतानां पितामहं ॥४४॥
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिनः
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्ववित् ॥ उपधानेन दत्तेन प्रत्यनंदद्धनंजयं ॥४६॥ सा
ह सर्वान्सुहृदो दृष्ट्वा भारतान्भारतं प्रति ॥ कुंतीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्द्धनं ॥४७॥ श
यनस्यानुरूपं मे पांडवोपहितं त्वया ॥ यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥४८॥
एवमेव महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठिता ॥ स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥४९
एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः ॥ राज्ञश्च राजपुत्रांश्च सर्वांस्तानभिसंस्थिता
न् ॥५०॥ पश्यध्वमुपधानं मे पांडवेनाभिसंधितं ॥ शेषेहमस्यां शय्यायां यावदा
वर्तनं रवेः ॥५१॥ ये तदा मां गमिष्यंति ते च प्रेक्ष्यंति मां नृपाः ॥ दिशं वैश्रवणाक्रां

स्तापार्थिवशताकीर्णासमितिर्भीष्मशोभिता॥ शुशुभे भारतीदीप्तादिवीवादित्यमंडलं॥८
विबभौचनृपाणांसागांगंमहांतमुपासतां॥ देवानामिवदेवेशंपितामहमुपासतां॥९॥ भी
ष्मस्तुवेदनांधैर्यान्निगृह्यभरतर्षभ॥ अभितप्तःशरैश्चैवनिःश्वसन्नुरगोयथा॥१०॥ शरा
भितप्तकायोपिशस्त्रसंपातमूर्छितः॥ पानीयमितिसंप्रेक्ष्यराज्ञस्तान्प्रत्यभाषत॥११॥ त
तस्तेक्षत्रियाराजन्समाजह्रुःसमंततः॥ भक्ष्यानुच्चावचान्राजन्वारिकुंभांश्चशीतलान्॥
उपानीतंतुपानीयंदृष्ट्वाशांतनवोब्रवीत॥ नाद्यतातमयाशक्याभोगाःकेचनमानुषाः॥१२
अपक्रांतोमनुष्येभ्यःशरशय्यागतोह्यहं॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामिनिवृत्तिंशशिसूर्ययोः
एवमुक्त्वाशांतनवोनिंदन्वाक्येनपार्थिवान्॥ अर्जुनंद्रष्टुमिच्छामिइत्यभाषतभारत॥१४
अथोपेत्यमहाबाहुरभिवाद्यपितामहं॥ अतिष्ठत्प्रांजलिःप्रह्वःकिंकरोमीतिचाब्रवीत्
तंदृष्ट्वापांडवंराजन्नभिवाद्याग्रतःस्थितं॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभीष्मःप्रीतोधनंजयं॥१
दह्यतीवशरीरंमेसंवृतस्यमहेषुभिः॥ मर्माणिपरिदूयंतेमुखंचपरिशुष्यति॥१५॥ वे
दनार्तशरीरस्यप्रयच्छापोममार्जुन॥ त्वंहिशक्तोमहेष्वासदातुमापोयथाविधि॥१६॥
अर्जुनस्तुतथेत्युक्त्वारथमारुह्यवीर्यवान्॥ अधिज्यंबलवत्कृत्वागांडीवंव्याक्षिपद्धनुः॥
तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः॥ वित्रेसुःसर्वभूतानिश्रुत्वाचपार्थिवाः ३२९

उवाच महाराजः कालेयं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ॥ ९३
अवध्यो मानुषैरेव समस्तैस्सयो महारथः ॥ अथवा दैवतैः सार्द्धं सर्वशास्त्रस्य पारगः ॥ ९४ ॥ त्वं
तु वत्स त्वं संप्राप्य दाणोघोरेण च चक्षुषा ॥ एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनं ॥ ९५ ॥ तव
प्रसादाद्धि जयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ९६ ॥ अ
नाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ॥ रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ॥ ९७ ॥ स
र्वथा त्वां समाश्रित्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ॥ ९८ ॥
त्वेवैतत्फलं रूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ ॥ संजय उवाच ॥ कृष्णायां
तु महाराज पार्थसंस्थाः सर्वपार्थिवाः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहं ॥ १ ॥ तं वीर
शयने वीरं शयानं कुरुसत्तम ॥ अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं ॥ २ ॥ कन्याश्चं
दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ अवाकिरन् शान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥ ३ ॥ स्त्रि
यो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ॥ समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदं ॥
तूर्याणि गणिकास्तत्र तथैव नटनर्तकाः ॥ शिल्पिनश्च तथा जग्मुः कुरुवृद्धं पितामहं ॥ ५ ॥
उपारम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान्विप्रमुच्य ते ॥ आयुधानि च निःक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥
कृत्वा संततदुर्धर्षं देवव्रतमरिंदमं ॥ अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ६ ॥

म.भी.
प.
३३१

330

हविताँ सागरश्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनां ॥ न वैक्षतं यातं राष्ट्रे लावाकं मयोच्यमानं विदु
रेणैव ॥ द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तं ॥ परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञ
कल्पो दुर्योधनो नव्यनंदद्यथाति ॥ १४ ॥ स शेष्यते वै निहतस्त्विताप शयानो लिगो भीम
बलाभिभूतः ॥ एतच्छ्रुत्वा तत्र वचः कौरवेन्द्रो दुर्योधनो दीनमना बभूव ॥ १५ ॥ तमब्रवीच्छां
तनवोभिवीक्ष्य निबोध राजन्नभवत्तमन्युः ॥ द्वंद्वं दुर्योधनेनैतत्तेयथा पार्थेन धीमता ॥ १६
जनस्य या राजनिनाशीतस्मान्नतत्त्वं विनः ॥ एकस्य कर्ता लोकेस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ॥ ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥ धा
तुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यं स्वतन्मया पिवा ॥ सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ॥ १९ ॥
कृष्णश्च देवकीपुत्रो नान्यो वेद कश्चन ॥ अशक्यः पांडवस्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ २० ॥
अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ॥ तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेण दृढधन्विना ॥ २१ ॥
कृतिना समरे राजन्न संधिर्भवतु मा चिरं ॥ यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम
तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यतां ॥ यावच्चमूर्न ते सर्वा शरैः संनतपर्वभिः ॥
नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यतां ॥ यावत्तिष्ठंति समरे हतशेषाः सहोदराः ॥ २२ ॥ ३३१

तस्य स्थाने तु निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः । वित्रेसुः सर्वभूतानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ॥ शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ २२ ॥ संधा
य च शरं दीप्तमभिमंत्र्य स पांडवः ॥ पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २३ ॥ अ
विध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगंधरसस्य च ॥ अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया जलधारया ॥ २५
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमं ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ॥ २६ ॥
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमं ॥ २७ ॥
संप्राकंपंत कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ विस्मयाच्चोत्तरीयाणि आविध्यन्सर्वतो नृपाः
शंखदुंदुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ तृप्तः शांतनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत्
सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनंदन ॥ ३० ॥
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ॥ वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ॥ ३१
यन्नोत्सहति देवेंद्रः सह देवैरपि ध्रुवं ॥ विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ॥ ३२
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ॥

भीष्म॰
प॰
३३२

331

संजयउवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ॥ तूष्णींभूते महारा
जभीष्मे शंतनुनंदने ॥१॥ श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ॥ ईषदागतसं
त्रासस्त्वरयोपजगाम ह ॥२॥ स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ॥ जन्मशय्या
गतं वीरं कार्तिकेयमिव प्रभुं ॥३॥ निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकंठस्तदा वृषः ॥ भी
ष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युतिः ॥४॥ राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगत
स्तव ॥ द्वेष्योऽहं तव सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ॥५॥ तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धोपि बलात्संवृत्तलोच
नः ॥ शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥६॥ रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च र
क्षिणः ॥ पितेव पुत्रं गांगेयः परिरभ्यैकपाणिना ॥ एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया
सह ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो ध्रुवं भवेत् ॥ कौंतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधि
रथिः पिता ॥ सूर्यजस्त्वं महाबाहो विदितो नारदान्मया ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैव तच्च सत्यं
न संशयः ॥ न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ॥१०॥ तेजोवधनिमित्तं तु परु
षं त्वामहं ब्रुवं ॥ अकस्मात्पांडवान्हि त्वं द्विषसीति मतिर्मम ॥११॥ येनासि बहुशो रा
ज्ञा चोदितः सूतनंदन ॥ जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ॥१२॥ नीचाश्र
यान्मत्सरेण द्वेषिणा गुणिनामपि ॥ तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि ॥१३॥

३३२

न्पाश्च वद्वो राजंस्तावत्संधिः सप्रयुक्तता ॥ स निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेन चक्षुषं
युधिष्ठिरो न ते तावत्संधिस्तेनात्र युज्यतां ॥४८॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पांडवः
यावच्च संमहाराज नाशयंति न सर्वशः ॥४९॥ तावत्ते पांडवैर्वीरैः सौहार्दं समरो वते
युद्धं समं तमेवास्तु तात संशाम्य पांडवैः ॥४८॥ एतन्निरोचतां वाक्यं यदुक्तोसि मया
नघ ॥ एतत्क्षमं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥४९॥ त्यक्त्वा मन्युं उपशाम्य स पार्थैः पर्थ्या
नमनघ एतत्कालेन कालेन ॥ भीष्मस्य तावत्तु वचः सोहं चजीवं तव योधाः सा प्रराजन्प्र
सीद ॥५०॥ राज्यस्यार्द्धं दीयतां पांडवानामिंद्रप्रस्थं धर्मराजो भियातु ॥ मा मित्रघ्नः क
पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेंद्र ॥ समावसा ना चक्षुर्तिरस्य सतां
तां संगाह्य तां पार्थिवाः श्रीतिमंताः ॥५२॥ पिता पुत्रं मातृत्वं भागिनेयो भ्रातां तात चैव
भ्रातरं प्रैव राजन् ॥ न चेद्वैवं प्रासकालं वचो मे मोहाविष्टः मंतिपत्स्ये तवुध्या ॥५३॥
तप्यसे त्वं ते पतद्देतो स्य सर्वं सत्या मेतां भारती मीरयामि ॥ एतद्धाक्यं सौहृदादापगे
यो मध्ये राज्ञां भारतानां श्रावयित्वा ॥ तूष्णीमासी च्छरसंतप्तमर्मा योजयात्मानं व्र
त्ववित्वा कनियम्य ॥ संजय उवाच ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयं
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजं ॥५५॥ इति श्री षप वं गि ॥ ॥

मभी.
प.
३३२

332

कोपिताः पांडवाः नित्यं समाश्रित्य सुयोधनं ॥ अवंसर्पंभाविध्यर्थोयंयोनशक्योनि
वर्तितुं ॥ २७ ॥ देवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ॥ पृथिवी दनपशेमो निनि
मित्तानि पितामहः ॥ २८ ॥ भवद्भिः हपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ पांडवा वासुदे
वाश्च विदितामम सर्वशः ॥ २९ ॥ अजेयः प्रहर्षेरेभ्ये रितितां स्रोत्स्ये हमहे ॥ विज
यिष्ये रणे पांडुनितिमे निश्चितं मनः ॥ ३० ॥ नचेच्छुकामवस्तुं वैरमे तस्य दारुणं ॥ य
नंजयेनयोस्मेदं स्वधर्मे प्रीतमानसः ॥ ३१ ॥ अनुजानीध्वमां तात प्रहायक्तनि
स्त्रयं ॥ अनुज्ञातस्त्वयावीर प्रद्रेयमिति मे मतिः ॥ ३२ ॥ इत्युक्ते विमती पंवाश्मसा
त्वापलातथा ॥ यन्नेदृक्तां किंचिन्नमेत्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥ भीष्मउवाच ॥ नचे
च्छुकामवस्तुं वैरमेतन्नदारुणं ॥ अनुजानामि कर्णोतां पुष्पस्य स्वर्गकाम्यया
निमे स्वर्गतसंरंभः क्षात्रकर्माश्रेणास्हह ॥ यथाशक्ति यथोत्साहं सतां हि तेषु तत
वान् ॥ ३५ ॥ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदा कुरु ॥ दत्तधर्मजितान लोका
नवाप्स्यसि धनंजयात् ॥ ३६ ॥ ३३२

ब्राह्मण्येनो वशी धर्मे च धर्मेत्वपराणां स्थितिं ॥१४॥ न तया सदृशः कश्चित्पृथिव्यामरोप
मः ॥ कुलभेदभयाच्चाहं सदा पत्त्यमुक्तवान् ॥१५॥ इष्वस्त्रे चास्त्रसंधाने लाघवे स्त्रबलेन
च ॥ सदृशः फाल्गुनेनासि कुलेन च महात्मना ॥१६॥ कर्णेनाशिषु रंगतानातथैके
न धनुष्मता ॥ कस्मार्थे कुरुराजस्य राजानो महिता भुवि ॥१७॥ तथा च बलवान् राजा
जरासंधोऽश्मदः ॥ समरे समरश्लाघि न तया सदृशोऽभवत् ॥१८॥ ब्राह्मण्ये सत्यवाक्यो
च तेजसा च बलेन च ॥ रेवाभसमः संख्ये मनुष्यैरपि कोऽभुवि ॥१९॥ अपनीतो ममस्तुमे
यत्नान्मतिप्रत्यकृताः ॥ दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुं ॥२०॥ सोदर्याः पाण्डवा
वीराः स्यानरत्नेति तेरन ॥ संग्रामे तैर्महाबाहो मम चैव द्विजसत्तम ॥२१॥ ममाभवन् नि
हतं तैरमादित्यनंदन ॥ पृथिव्यां सर्वराजानो मम चैत्र पनिरामयः ॥२२॥ कर्ण उवाच
जानाम्येव महाराज सर्वमेतत् पितामह ॥ यथा वदसि नाम कौंतेयो दृनसूतजः ॥
अवकीर्णसुदुर्वृत्तं तेन ववितर्ह्ति तः ॥ भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे
वसुदेव सुतो यद्वत्पांडवाय दृढव्रतः ॥ वसूचैव शरीरं च पुत्रदारांस्तथा यशः ॥२५॥ म
या दुर्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ॥ मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ॥२६॥

भी॰
प॰
३३४

गुप्यस्तनिरहंकारो बलवीर्यसमाश्रयः ॥ यस्मांहिपुरुषाच्छ्रेयोन्यनदन्यस्य विद्य
ते ॥ २७ ॥ अयमेव हिकृत्स्नो यत्नः क्षमदान्तश्चिरंमया ॥ नचैवं शंकितः कर्णकर्णसत्वं ब्र
वीमिते ॥ २८ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्तवान्निवर्तांगे पेभूमिवाडवप्रहृष्टश्च ॥ राधेयो रथमा
रुह्यप्रायात तवसुतं प्रति ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैया
सिक्यां भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वसमाप्तम ॥ ॥ संवत् १८९२५ पौषसुदी ॥ २ ॥

333

३३४